

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

Լ Ե Ռ

ԵՐԿԵՐԻ
ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ՏԱՍԸ ՀԱՏՈՐՈՎ

«Հայաստան»
Հրատարակչություն
Երևան 1969

Լ Ե Ռ

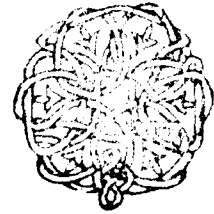
ԵՐԿԵՐԻ
ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ԵՐՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐ

«Հայաստան»
Հրատարակչություն
Երևան 1969

Խմբագրական կոլեգիա՝
ԻՐԻՎԱՆԻ Ա., ԲԱՄՐԱՅՏԱՆԻ Ա., ՓՈՓՅԱՆԻ Է.,
ՆՆՍՐԱՅՏԱՆԻ Մ., ԾԱՐԿԱՅՏԱՆԻ Մ.

Հայոց պատմությունը

Երրորդ հատոր

գիրք առաջին

Л Е О
СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ
в десяти томах
Том III

1-6-2

История Армении
Книга III
Издательство «Айастан»
Ереван, 1969

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

ԻՆՉ Է ՆՈՐ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. Արեվմուտքում*: Տասնևհինգերորդ դարի երկրորդ կեսն ընդհանուր պատմության մեջ սովորաբար ընդունվում է իբրև մի սահմանագիծ, ուր վերջանում են Միջին դարերը և սկսվում է նոր ժամանակը: Մենք արդեն գիտենք, թե ինչ հասկացողություններ են պարունակում Միջին դարերը**:

Այդ հասկացողությունների տեսակետից նոր ժամանակը կամ նոր դարերը ներկայացնում են բոլորովին տարբեր հայացքներ ու կարգեր, տարբեր տրնտեսական ձևեր, հասարակական ուժերի շերտավորումներ և տարբեր աշխարհայացքներ:

Ամենից առաջ կրկնենք այստեղ այն, ինչ ասել ենք Միջին դարերի վերաբերմամբ: Նոր ժամանակի սահմանորոշումն էլ պայմանական է, և եթե ընդհանուր պատմությունն այս նոր շրջանի սկիզբը դնում է 15-րդ դարի երկրորդ կեսում, այդ բոլորովին չի նշանակում, թե մարդկային կյանքի մեջ այն խորունկ կերպարանափոխությունները, որոնք հատուկ են նոր ժամանակին, կատարվել են միանգամից, նույն այդ կես դարի ընթացքում: Այդպիսի խիստ որոշված սահմանագծեր չի ճանաչում պատմական բնաշրջումը (էվոլյուցիա):

Գեո Միջին դարերի ընթացքում էին պատրաստվում այն մտավոր-կուլտուրական հոսանքները, որոնք տիրապետող հանդիսացան նոր դարերում: Եվ միջնադարյան կարգերն ու հասկացողություններն էլ միանգամից, հանկարծակի չվերացան, այլ հետզհետե, աստիճանաբար, տեղի տալով նոր հոսանքների մարտական բախումներին: Եվ եթե նոր դարազրույցը պայմանորեն հաշվում են 15-րդ դարի երկրորդ կեսից, դրա իմաստն այն է, որ այդ և հաջորդ կիսադարերը կազմում են այնպիսի մի ժամանակամիջոց, երբ տեղի են ունենում նոր ժամանակին հատուկ և նրա հզոր գործոնները կազմող մի շարք մեծամեծ դեպքեր, նշանավոր հեղափոխություններ:

Նոր ժամանակի ոգին եկեղեցու լծից ազատվելն էր, մտքի աշխարհա-

* Գրականություն, 1) Н. Кареев, „История Западной Европы в новое время“, СПб., 1905. т. 1, 2) А. Дживелегов, „Начало итальянского Возрождения“, 3) Дживелегов, „Средневековые города в Западной Европе“, СПб., 1902, 4) E. Lavisse „Vue générale de l'Histoire politique de l'Europe“, Paris, 1890, 5) Ch. Seignobos, „Histoire moderne“, Paris, 1908, 6) Malet, „Les Temps Modernes“, Paris, 1907.

** Տե՛ս «Հայոց պատմություն», հատոր երկրորդ, ներածություն:

կանացումը: Այս մեծ շարժման մեջ առաջնակարգ դեր կատարողը միջնադարյան քաղաքն էր իր վաճառական ազգաբնակչությամբ: Խաչակրաց արշավանքներն արդեն զարգացրել էին առևտրական ոգին Եվրոպայի մեջ: 12-րդ դարից են հաշվում փողատեր դասակարգի—բուրժուազիայի ծնունդը: Դա վաճառականության, արդյունաբերության ստեղծած նոր ուժն էր, որ իր հարստությամբ նույն հզորությունը, նույն քաղաքական և ընկերական դիրքը ձեռք բերեց, ինչ ունեին ազնվականությունն ու կղերը: Իր ապրանքների հետ միասին քաղաքից քաղաք, երկրից երկիր թափառող վաճառականը ավատական կարգերին և ճգնափորական գաղափարին թշնամի շահերի ներկայացուցիչն էր, որ պայքարում էր խոչընդոտների դեմ, պաշտպանում իր օգուտը՝ զինված ոչ միայն զենքով, այլև արկածների ու զրկանքների մեջ եփված բնավորությամբ: Նա ոչ ժամանակ ուներ, ոչ կարողություն շատ ու երկար մտածելու երկնքում խոստացված դրախտի մասին: Ընդհակառակն, նրա դրախտն այստեղ էր գտնվում, այս աշխարհում: Եվ քաղաքները, ինչպես տնտեսական նոր ու մեծ ուժ, սկսեցին սաստիկ մրցություններ, երբեմն նույնիսկ զենքի միջոցով, ազատագրվել միջնադարյան կապանքներից, ազատ համայնքների հիմքը դնել: Ավատականության, բնական տնտեսության խորտակումն էր կատարվում:

Տնտեսական նոր դրույթյան մեծագույն հաղթանակը 15-րդ դարի վերջերին տեղի ունեցած աշխարհագրական խոշոր գյուտերի վրա էր հիմնվում: 1492 թ. գտնվեց Ամերիկան: Նոր Աշխարհն ի՛նչ ընդարձակ, փայլուն հորիզոններ էր բաց անում միջնադարյան նախապաշարմունքների տակ ճնշված մարդու առջև: Հինգ տարուց հետո մի նոր հեղափոխիչ գյուտ.— գտնվեց ծովային ճանապարհը Աֆրիկայի շուրջը, դեպի Հնդկաստան: Այս գյուտով առևտրական խոշոր շահերը Միջերկրական ծովից տեղափոխվում էին Ատլանտյան օվկիանոսը: Օվկիանոսյան մեծ ու հուժկու քաղաքակրթության դարն էր սկսվում: Հնդկաստանի նոր ճանապարհը վերցնում էր մի շատ մեծ դրժվարություն, որ ստեղծել էին Եվրոպայի համար օսմանյան թուրքերը, երբ նրանք 1453 թ. վերցրին Կ. Պոլիսը և այդպիսով փակեցին Մեծաֆսի ճանապարհը: Այսպես կոչվում էր առևտրական այն մեծ ուղին, որ Միջին Ասիայից և Պարսկաստանից, Հայաստանի վրայով, տանում էր դեպի Սև ծովը. այդ ուղիով էր Եվրոպան մետաքս ստանում: Մյուս մեծ ճանապարհը, որ կոչվում էր Համենմենի ճանապարհ և գալիս էր ծովով Հնդկաստանից մինչև Եգիպտոս, վտանգվեց դարձյալ նույն թուրքերի տիրապետությամբ, որ հաստատվեց Եգիպտոսում:

Եվ ահա աշխարհագրական մեծ գյուտերը, առևտրական շահերի նոր դասավորումը մեծամեծ կերպարանափոխություններ են մտցնում պետությունների կազմակերպության, դիրքի մեջ: Կազմում են զաղթականական պետություններ, որոնք շահագործում են իրենց գաղութները, առևտրական մենավաճառի միջոցով, հարստանում են, առաջացնելով մրցակցություն մյուս պետությունների կողմից: Մագում են ուժեղ ընդհարումներ միջազգային շահերի միջև, որոնք արդեն կրոնական կամ դինաստիական կերպարանք չունեն, ինչպես Միջին դարերում, այլ պարզապես ներկայացնում են շուկաներ նվաճելու, տնտեսական գերիշխանություն ձեռք բերելու պայքար: Հեռավոր գաղթականությունների հարստությունն առաջ է բերում մի շարք ծավալիճ պետություններ: Առևտրական և արդյունաբերական ահագին նշանակություն են ստանում ծավալեցա ֆառաճները: Երկրի ներսում գտնվող խոշոր կենտրոնները

րը կապվում են այդ վաճառաշահ քաղաքների հետ արագ հաղորդակցության համար հարմար ցամաքային ճանապարհներով ու ջրանցքներով: Խոշոր ձեռնարկումների գործը հեշտանում է, որովհետև հեռավոր գաղթավայրերից առկին ու արծաթը առատությամբ հոսում են դեպի Եվրոպա: Դրամի առատությունը բարձրացնում է հողի, երկրագործության, արդյունաբերության արժեքները: Անհատների ձեռքում կենտրոնանում են մեծամեծ դրամազուխներ (կապիտալ):

Հասկանալի է, որ միջնադարյան ավատականությունն իր տնտեսական ձևերով չէր կարող դիմանալ այս հուժկու շարժման: Նա խորտակվեց, և նրա ավերակների վրա երևան եկավ նոր ժամանակի պետությունը: Ավատական անկախ իշխանները նվաճված են, թագավորի իշխանությունն իրական և համատարած է ամբողջ երկրում: Դա իսկական միապետ է, բացարձակ, շահմանափակված իրավունքներով: Նոր քաղաքական կարգը կառուցված է ազգայնական սկզբունքի վրա, որ միանգամայն համապատասխանում է ժամանակի տնտեսական դրույթյան և առևտրական գերիշխանության ձգտումներին: Յուրաքանչյուր ազգություն աշխատում է մեծացնել իր ազդեցությունը, լայնացնել իր սահմանները: Բայց միևնույն ժամանակ պետություններն աշխատում են, որ իրենցից մեկն ու մեկը չափազանց չուժեղանա, նվաճող, ճնշող կարողություն չստանա: Եվ այս պատճառով երբ մեկն ուժեղանում է, մյուսները դաշնակցություն են կազմում նրա դեմ ու այսպիսով պահպանում եվրոպական հավասարակշռությունը, մի սկզբունք, որ չափազանց կարևոր էր ազգայնական պետությունների համար:

Բայց նոր ժամանակի հաղթանակը միայն այս պատճառներով և այսպիսի հանգամանքներով չի բացատրվում: Տնտեսական կերպարանափոխությունը պատկերի մի կողմն է: Նրա հետ համընթաց էր և համազոր գործոն էր հանդիսանում և մտավոր շարժումը, որ հեղափոխեց միջնադարյան գաղափարներն ու հավատալիքները, միջնադարյան ամբողջ աշխարհայացքը: Այդ շարժումը կոչվում է Վերածնություն, որ վաղուց էր սկսվել Իտալիայում, բայց զարգացավ, փարթամ ծաղկեց 15-րդ դարի վերջերում և հետո Իտալիայից տարածվեց Եվրոպայի զանազան կողմերը՝ ամեն տեղ հուշակելով նոր գաղափարներ, նոր պաշտամունքներ: Ամփոփված լինելով գլխավորապես գրականության և արվեստների մեջ, այս մեծագույն շարժումը Վերածնություն էր կոչվում այն պատճառով, որ վերականգնացրեց հին հելլենական և հռոմեական գրականությունն ու արվեստը, որոնք մոռացված, արհամարհված էին Միջին դարերում: Այդ մի մեծ հեղափոխություն էր, որ նույնպես գալիս էր աշխարհական գաղափարները բարձրացնելու, սխոլաստիկական և ասկետականությունը խորտակելու: Վերածնության գրականությունը հուշակում էր անհատի ազատությունը, մարդուն առաջնորդում էր դեպի ինքնաճանաչություն, սովորեցնում էր նրան լինել հպարտ իր խիզախ, որոնող, տարրալուծող ոգով, լինել հողի և իրականության զավակ: Աշխարհային սերը, որ այնքան ատելի էր աստվածապետական և ճգնափորական կարգերին, պաշտամունք դարձավ գրականության և արվեստի մեջ: Կույր հավատը տեղի տվեց բանականության: Եվ աշխարհիկ գրականությունը կենդանի, ազդեցիկ, վառվռուն էր այն պատճառով, որ գործ էր անում ժողովրդի լեզուն:

Հին, մեռած լատիներենը զրկվում էր գրական նվիրագործված լեզու լինելու մենաշնորհից:

Գրական հեղափոխության համատարած հաղթանակ բերեց 15-րդ դարի մի ուրիշ երևելի գյուտ—տպագրութայունը: Տպարանը դարձավ առաջադիմության և լուսավորության մեծագույն շարժիչներից մեկը: Նրանով էր, որ գիրքըն է ժամանացավ, ժողովրդականացավ. երևան եկան մտքի նորատեսակ մըշակներ—գիտնական տպագրիչները, որոնք ծայրահեղ խնամքով էին վերաբերվում հրատարակության գործին, դաժան զրկանքներով վերականգնու էին հին բնագրերի ճշտությունը և հարյուր հազար օրինակներով գրքեր էին տարածում ժողովրդի մեջ՝ ամենքին մատչելի գներով:

Նույն վերածնության դարում է, որ գիտությունն էլ մեծամեծ գյուտերի շրջանն է մտնում և հեղափոխության է ենթարկում մարդկային հասկացողությունները տիեզերքի կազմության մասին: Վերջապես, փոփոխվում է Արևմտյան Եվրոպայի կրոնական կերպարանքն անգամ: 16-րդ դարի առաջին քառորդում Լուծերի ռեֆորմացիան տապալում է կաթոլիկ եկեղեցու բացարձակ տիրապետությունը: Կրոնական բաժանումը վերջ է տալիս Արևմտափ միության, որ Միջին դարերի բնորոշ գծերից մեկն էր: Չկա այլևս Բրիտանյա ազգ: Կրոնի փոխարեն ցեղական ծագումը, լեզուն, կուլտուրական ինքնատիպ առանձնահատկություններն են այն գործոնները, որոնց վրա հիմնավորվում են նոր ժամանակի առանձին ազգային միությունները:

2. Արեւելք եւ հայեր: Եթե այսքան խոր կերպարանափոխությունների ենթարկված Եվրոպայից տեղափոխվենք Արևելք, կտեսնենք, որ այստեղ մարդկությունը բոլորովին այլ ճակատագրի հրամանի տակ է և նրա պատմությունն ընթանում է այլ ուղղությամբ: Այստեղ մի շարք դարերի ահավոր մաքառում էին տենցել Ասիայի երկու մասերը—Արևմտյանը և Միջինը, երկու ներհակ սկզբունք, երկու տարբեր կուլտուրա, որոնք իրար հետ խառնել էին կյանքի և մահվան նշանակություն ունեցող պայթյալի մեջ: Արևմտյան Ասիան, մարդկային քաղաքակրթության հնագույն օրրանը, նվաճվել էր Միջին Ասիայի գեներով, այսինքն մի աշխարհի, որ մարդկային կյանքի նախնական շրջանն էր ներկայացնում, որ է թափառական—հովվական կեցությունն իր անզուսպ եռանդով, խիզախ արշավով, երիտասարդական թարմությամբ, բայց և վայրենի ու ավերիչ հակումներով, սրի ու հրի արյունածարավ պաշտամունքով: Արևմտյան Ասիան, մերկ ու ավերակ, ընկած էր իր հպարտ, անողորմ նվաճողի ոտների տակ, զրկված ամեն մի ինքնուրույնությունից և ազատությունից: Եվ նվաճողն իր ոչնչացրած քաղաքակրթության ավերակների վրա շարունակում էր ապրել անապատի զգացմունքներով և նոմադական հասկացողություններով, շափազանջ դանդաղ կերպով էր ենթարկվում կերպարանափոխության և իր երկաթե լծով ճնշում էր և՛ հոգին, և՛ մարմինը:

Մինչդեռ Եվրոպայում նոր ժամանակն առաջ էր գնում անհողողող քայլերով, հետզհետե նոր և նոր երջանիկ գրավումներ անելով, մեր բուն հայրենիքում, Հայաստանի հողի վրա, միանման տխուր ու անփոփոխ հոլովվում էր նրա պատմության անիվը, ինչպես կարգադրել էին դարերով նրա վրա բռնացած թուրքական և մոնղոլական տիրապետությունները: Այդ պատմությունն այլևս մարդկային կյանքի մի առաջընթացություն չէր, այլ համանման երևույթների, անվերջ կրկնվող փաստերի մի բռնակալություն, որի տակ մարդը դատապարտված էր ոչնչացման:

Թեև այսպիսի կերպարանքով է ներկայանում մեր պատմական իրականությունը, բայց և այնպես, մենք էլ կարող ենք նախ էջից սկսել մեր պատմության

այն շրջանը, որ գալիս է 15-րդ դարից հետո: Այսպես անել թույլ են տալիս մեզ քաղաքական և կուլտուրական մի քանի խոշոր հանգամանքներ:

Քաղաքական ամենակարևոր երևույթն այն է, որ 16-րդ դարից դադարում են ազգերի տեղափոխությունները Միջին Ասիայից դեպի Արևմուտք: Այդ աշխարհավեր շարժումների վերջին ահեղ արարվածը Լենկթեմուրի արշավանքներն էին, որոնք վերջացան 15-րդ դարի առաջին քառորդում: Այնուհետև նոր արշավողներ չերևացին Արևմտյան Ասիայում: Այս շատ խոշոր հանգամանքին հետևող կարևոր երևույթն այն է, որ նախկին արշավանքներով Արևմտյան Ասիա տեղափոխված թուրք ցեղերը ստանում են, վերջապես, պետական այնպիսի կազմակերպություններ, որոնք կայունության, տեղականության գաղափարն են տալիս: Վերջանում են ցեղապետների, մանր իշխողների իրարանցումները, փոխադարձ ընդհարումները, և 16-րդ դարից ամբողջ Հայաստանը ենթարկվում է երկու խոշոր մահմեդական պետությունների—Պարսկաստանին և Թուրքիային: Առաջինը կազմակերպվում է հենց այդ միջոցին, նույն դարի սկզբին, իսկ երկրորդը հասակով առաջինից շատ մեծ էր, կազմակերպման օրրան ունեցել էր Փոքր Ասիան, այնտեղից տարածվել էր դեպի հյուսիս, անցել էր Եվրոպա և նվաճելով ամբողջ Բալկանյան թերակղզին, սարսափ տարածելով Եվրոպայի վրա, իր նվաճողական ալիքները տարածում էր դեպի հարավ, դեպի Եգիպտոս, Արաբիա և Միջագետք և նույն 16-րդ դարի սկզբին սահմանակից էր դառնում Պարսկաստանին նաև Հայաստանի հողի վրա: Թեև ընդհարումներն այս երկու նոր դրացիների միջև նույնպես անպակաս էին, ինչպես մանր ցեղապետական իշխանությունների ժամանակ, բայց և այնպես, այժմ իրողությունը հենց այն մեծ փոփոխությունն է կրում իր մեջ, որ Պարսկաստանն ու Թուրքիան, իբրև մեծ պետություններ, ստեղծում են որոշ քաղաքական սիստեմներ, որոշ իրավակարգ, որ, ինչ էլ լինի, մեծ առավելություն էր՝ նախկին անհաստատ, երերուն, անիշխանական դրության հետ համեմատած:

Նշանավոր է մանավանդ այն հանգամանքը, որ Պարսկաստանն ու Թուրքիան կապվում են նոր ժամանակի Եվրոպայի հետ առևտրական սերտ շահերով, որոնց շնորհիվ նրանք կամա-ակամա բռնում են այնպիսի դիրք, որ նրա պատում է այդ երկու պետությունների մեջ ապրող և վաճառականական ընդունակություններով աչքի ընկնող ազգերին իրենց ներքին կյանքի մեջ շարժումներ առաջացնելու:

Ամենազլխավորը հենց այդ շարժումներն են, որոնք և բնորոշում են մեր ամբողջ նոր պատմությունը: Որքան էլ Հայաստանի քաղաքական վիճակը Միջին դարերի վերջերին նման շիներ Արևմտյան Եվրոպայի վիճակին, չեպետք է մոռանալ, որ հայերը, իբրև քրիստոնյա ժողովուրդ, լինելով իրենց ներքին կյանքում միանգամայն ինքնազուխ, ենթարկված էին նույն աշխարհայացքներին, նույն գաղափարներին, որոնք տիրապետում էին Միջին դարերում ընդհանուր քրիստոնեության մեջ: Նախքան Միջին Ասիայից բարուքանդ դառնալը՝ Հայաստանն ուներ և՛ ավատական թագավորություններ, և՛ կղերի բացարձակ տիրապետություն: Այստեղ էլ, ինչպես և Եվրոպայում, և՛ կղերի բացարձակ տիրապետության կրոնական էր, դավանական պետերին դաստիարակությունը բացառապես կրոնական էր, դավանական պետերին հատկացրած. այստեղ էլ գրականությունը, արվեստները, գիտությունը ամփոփված էին վանքի մեջ: Եվ այստեղ էլ թագավորում էր նույն ճգնավորական-ասկետական գաղափարը, որ խրատում էր ուրանալ այս աշխարհը, ամեն ինչ զոհել հոգու փրկության: Միջին Ասիայի տիրապետությունն, փհար-

կե, չէր կարող որևէ առաջադեմ փոփոխություն մտցնել հայ ժողովրդի հասկացողությունների և հավատալիքների մեջ, քանի որ այդ տիրապետությունը ներկայացնում էր լուրջ վայրենի, ավերիչ ուժ և մտավոր ոչինչ չունեցող հաղորդելու իր հպատակ ժողովուրդներին, բացի կրոնական խավար ֆանատիկոսությունից և սրի պաշտամունքից, որ նվիրագործում էր ամեն տեսակ բարբարոսություն հանուն թշնամի կրոնի ոչնչացման: Սրի պաշտամունքը, որ արյան գետերի և համատարած մարդկային սպանողանոցների վրա էր հաղթանակի դրոշ պարզում, ավելի պիտի ամրապնդեր միջնադարյան գաղափարը, թե այս աշխարհը լուրջ ցավերի հայրենիք և արտասուքների հովիտ է և մարմնի մեղանշականությունն է պատճառ, որ անպատիժ գոյություն են պահպանում բարբարոս տիրողները, և եթե երաշտը, սովը, ժանտախտը այնքան հաճախակի այցելում են ցավոտ երկիրը, ինչպես այդ բարբարոս տիրողների համհարզներ,— այդ միայն ապացույց է, որ երկիրքը չի բավականանում ավերիչ սուր ուղարկելով, այլ մարդկանց մարմնապաշտությունը ավելի սաստկությամբ հարվածելու համար ավելացնում է և այդ բնական պատահարները:

Բայց մեր այս իրականության մեջ էլ նույն 16-րդ դարից սկսած ավելի և ավելի նկատելի է դառնում դեպի աշխարհականացում տանող մի հոսանք: Նա, իհարկե, հենց այդ ժամանակ էլ շնչվեց, այլ գոյություն էր ստացել վաղուց: Աշխարհիկ գաղափարների ներկայացուցիչները մեզանում էլ միջնադարյան քաղաքներն էին: Ամենալավ օրինակի—Անիի հետ մենք արդեն մանրամասնորեն ծանոթ ենք*: Տեսանք, թե մեր միջնադարյան եկեղեցական գրողներից ոմանք որպիսի սարսափով են նկարագրում Շիրակի շքեղ մայրաքաղաքի ուրախ ու փարթամ կյանքը, որ այնքան ծանր մեղք էր ճգնավորական իդեալների տեսակետից: Նույնիսկ ավանդություն էր կազմվել, իհարկե, դարձյալ հոգևորականության ձեռնբեցություն, թե Անի կործանվեց իր մեղքերի պատճառով, որոնց մեջ գուցե ամենասարսափելին այն էր, որ քաղաքացիները պատշաճավոր հարգանքով չէին վերաբերվել մի վարդապետի**:

Աշխարհացի զգացմունքների, վայելքի հզոր ազդեցությունը նկատելի էր նույնիսկ և մեր միջնադարյան գրականության մեջ, և մենք ունենք 13-րդ դարից մնացած մի գեղեցիկ հիշատակարան—Կոստանդին Երզնկացու բանաստեղծությունները***, գրված ժողովրդական լեզվով: Դրանց մեջ շատ ցայտուն շեշտերով պատկերացված է աշխարհիկ մտքի մաքառումը վանական-անապատական մոլեգնության դեմ:

Սակայն մեր միջնադարյան քաղաքներից շատերը, որոնք կուլտուրական զարգացման բարձր աստիճանն էին ցույց տալիս, կործանվեցին կամ վերջին շքավորության հասան քաղաքական արհավիրքների երեսից, իսկ գրականությունը, եթե նույնիսկ կարողանար ավելի զորեղ հոսանքներ առաջացնել, մեն-մենակ հաղթանակող լինել չէր կարող: Հարկավոր էր, որ մեզանում էլ, ինչպես և Արևմտյան Եվրոպայում, համընթացաբար զարգանար հասարակական ուրիշ ուժեղ գործոնների ազդեցությունը: Եվ որովհետև Հայաստանի հողը ասիական բարբարոսության շնչից խոպառ խոպանացած էր, անհնարին դարձնելով քաղաքական և քաղաքային կյանքի փոքրիշատե ազատ ու խա-

* Տե՛ս «Հայոց պատմություն», երկրորդ հատոր:
** Աբրահամ կարող. Կրեոտցի, «Պատմություն անցիցն իւրոց և Նատը-Շահին», Վաղարշապատ, 1870, էր. 101—109.
*** Տպված Վենետիկ, 1908 թ.:

ղաղ առաջընթացությունը, հարկավոր էր և այն, որ ստեղծվեցին նպաստավոր միջավայրեր:

Այդպիսի տեղեր են հանդիսանում մեր գաղութները, մանավանդ այնպիսիները, որոնք հիմնվում և առանձնապես զարգանում են 16-րդ դարից հետո իբրև հայ վաճառականների առևտրական գրասենյակների տեղեր: Երբ Արևմտյան Եվրոպան առանձին ուշադրություն է դարձնում Արևելքի վաճառականության վրա և դիվանագիտական ամեն միջոցներով աշխատում է առևտրական հաղորդակցությունների հարմարություններ ստեղծել, և երբ Արևելքն էլ իր կողմից է միջազգային շուկաներում մեծամեծ շահեր ստեղծում,— հայերը հանդես են գալիս միջազգային հարաբերությունների մեջ իբրև շատ ընդունակ, ժիր գործիչներ* և դառնում են արտոնված առևտրական միջնորդներ Արևմուտքի և Արևելքի միջև: Նրանք տիրանում են խոշոր հարստությունների և, ինչպես բնական էր, ստանձնում են ոչ միայն խոշոր կուլտուրական, այլ նույնիսկ և քաղաքական դեր, մանավանդ Պարսկաստանում:

Քաղաքական այս նոր ուժը, միջազգային փոխանակությունների ասպարեզում աշխատող հայ բուրժուազիան, գույն ու ընթացք է տալիս մեր ամբողջ նոր պատմության, խոր կերպարանափոխություններ մտցնելով մեր կյանքի մեջ: Եթե Եվրոպայում միջնադարյան խավարի թանձրությունը ճեղքողներից մեկն էր և Եվրոպացի վաճառականը, հայ իրականության մեջ միայն նա էր այդ դերը կատարողը: Այստեղ, մեզանում, վաճառականը գործում էր անհամատ ավելի աննպաստ հանգամանքների մեջ և պետք է իր շահերի պաշտպանության համար ավելի դաժան արգելքներ հաղթեր, ավելի համառ տոկունության, շարքաշուկայան մեջ բովեր իր բնավորությունը: Արևելքի անծայր տարածությունները նա հաղթահարում էր ճանապարհ կտրելով մեծ կարավաններով, և այդ երկարատև ճանապարհորդությունների միջոցին նա սովորական հանգամանքներում մի խաղաղ մարդ էր, մարդկանցից օգտվող և մարդկանց օգնող, իսկ վտանգի ժամին զենքը ձեռքին պաշտպանում էր իր ապրանքն ու դրամը: Նա անձամբ Եվրոպա էր տանում Արևելքի բերքերը և անձամբ էլ Եվրոպայից Ասիա էր անցկացնում ոչ միայն իր աշխատած ոսկին, ոչ միայն Եվրոպական ժամացույցներ, վենետիկյան հայելիներ, այլև Եվրոպական հիշատակներ ու գաղափարներ: Առևտուրն էր պահանջում, որ հայ վաճառականը Արևմուտքի զանազան կողմերում հիմնի փոքրիկ գաղութներ. բայց այդ տեղերում երևացողները միայն փողի ու հաշվի մարդիկ չէին, այլ այնտեղ հաճախ կայան ու օգնություն էին գտնում և հայ մտավորականները, համարյա բացառապես հոգևորականներ: 16-րդ դարի սկզբին նույն այդ գաղութներից մեկում (Վենետիկ) հիմնվում է հայերեն տպագրությունը, որ մեզանում էլ հեղափոխիչ դեր կատարեց, ժողովրդականացնելով, էթանացնելով գիրքը: Հայ տպարանը ոչինչ հաջողություն չէր ունենա առանց հայ վաճառականի նյութական և բարոյական աջակցության: Դարերի ընթացքում նրան վիճակված էր զարգանալ և ամփոփվել միայն հեռավոր գաղութների մեջ, բայց այդ հեռավորությունն էլ ոչնչացնում էր հայ վաճառականը, տարածելով տպագրած գրքերը իր ապրանքների հետ միասին բուն երկրում:

Եվ վաճառականը մեքենական, անտարբեր մի միջնորդ չէր գրքերի գործում, այլ իր աջակցության փոխարեն իր շահերն ու պահանջներն էր մտցնում

* H. Scherer, „Histoire du commerce de toutes les nations“, Paris, 1857, t. II, P. 621.

դեռ հոգևորականութեան ձեռքում գտնվող գրականութեան մեջ, շահեր ու պահանջներ, որոնք աշխարհական ուղղութիւնն էին առաջ քաշում և հենց այդ պատճառով էլ հայութեան կուլտուրական վերածնութեան շահերին էին ծառայում: Առևտրական կյանքի գործնական պահանջներին բավարարութիւն տալու համար էր, որ եկեղեցական գրքերի հետ հրատարակվում էին նաև ժողովրդական լեզվով գրվածքներ, գիտական տարրական տեղեկութիւններ թվաբանութիւնից, աշխարհագրութիւնից, վաճառագիտութիւնից: Աշխարհիկ կյանքը քայլ առ քայլ նվաճումներ էր անում: Հայ վաճառականութիւնը մի ժամանակ հանդես եկավ նույնիսկ իբրև առաջավոր ինտելիգենցիա և սկսեց իր գրականութիւնը, միջնորդ ու թարգման դառնալով եվրոպական հեղափոխիչ, ազատական գաղափարների: Հայ վաճառականական շահերի ստիպմամբ էր, որ մեզանում հիմնվեց պարբերական մամուլ: Դարձյալ վաճառականութիւնն էր, որ արմատական փոփոխութիւններ մտցրեց մեր դաստիարակչական գործի մեջ, ստեղծելով դպրոցական ապահովված հաստատութիւններ և ժողովրդականացնելով կրթութեան աշխարհիկ գաղափարներ:

Այս շարժումները, այս մշտական շփումները արևմտյան աշխարհի հետ պատրաստում են նպաստավոր հող և հայերի քաղաքական գործունեութեան համար: Հայ ժողովուրդն իր սոսկալի ստրկութեան մեջ վառեց ազգային գիտակցութեան լույսը, վերանորոգեց իր հին ազատագրական գաղափարն այնպիսի թափով ու հավատով, որ, ըստ երևույթին, չպիտի համապատասխաներ նրա քաղաքական դրութեան:

Ահա այսքան պատճառներով է, որ 16-րդ դարից սկսած մեր պատմութիւնը մենք դնում ենք Նոր պատմութիւնը վերնագրի տակ:

Մեր Նոր պատմութիւնն, այսպիսով, բնորոշվում է երկու խոշոր երեւոյթներով: Մեր մտավորական կյանքը, մեր ամբողջ կուլտուրան, մեր քաղաքակրթական ջանքերն այլևս մայր հայրենիքում չեն կենտրոնացած, ինչպես առաջ էր, այլ ապաստանած են մայր հայրենիքից հեռու, հայ գաղութների մեջ: Այնպես որ այս կողմից կարելի է ասել, որ մեր Նոր պատմութիւնը գերազանցորեն գաղութային բնավորութիւն ունի:

Սա մեր կյանքի, մեր պատմական ճակատագրի առանձնահատկութիւնն է: Բայց, բարեբախտաբար, չի կարելի ասել, թե այդ գաղութային բնավորութիւնն էլ սպանում է մայր հայրենիքը: Ընդհակառակն, գաղութը մայր հայրենիքին է ծառայում, և այնտեղ, հայկական հողի վրա, Նոր պատմութեան դարբնողն այն ազգային մեծ շարժումն է, որ քաղաքական ազատագրութեան միջոցով ձգտում է միջնադարյան հայութեանից ստեղծել Նոր ժամանակի մի ազգութիւն իր ուրույն շահերով, ինքնորոշման իրավասութեամբ, իր կուլտուրական առանձնահատկութիւններով, իր սեփական հայրենիքով:

Մ Ա Ս Ն Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

Թ Ո Ւ Ի Ք Ի Ա, Ի Ր Ա Ն

(ԳԵՏՈՒԹՅՈՒՆ, ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐ)

Ն Ա Խ Ա Մ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Նոր պատմութեան մեջ հայութիւնը ներկայանում է արդեն իբրև մի ազգութիւն, որ բոլորովին շունի իր սեփական քաղաքական կյանքը, որ բոլորովին զրկված է, չհաշվելով մի քանի բացառութիւնները, իր հին ազգային ինքնավար կազմակերպութիւնից, և ավելի խիստ կերպով է ենթարկված այն ազգերին, որոնց տիրապետութիւնը տարածված էր նրա վրա:

Եվ հասկանալի է, թե ինչ կարող է լինել այսպիսի վիճակ ունեցող մի ժողովուրդ: Նա կարող է լինել այն, ինչ թույլ է տալիս տերը, հրամայողը: Սեփական ինքնուրույնութեան բացակայութիւնը քաղաքական կյանքի մեջ նրան ավելի ևս խոր ու ընդարձակ շարժում է ենթարկում տիրողների հզոր ազդեցութեան: Տիրապետող ուժն է նրա համար ստեղծում գոյութեան պայմաններ, պատմական-կուլտուրական միջավայր այնպես, ինչպես ինքն է կամենում կամ կարողանում, առանց նկատի առնելու նրա համակրութիւնը, նրա իրավունքներն ու կարիքները. և նրան մնում է միայն հպատակվել, հարմարվել միջավայրին՝ իր ցեղային անհատականութիւնը պահպանելու համար:

Այս պատճառով հայ կյանքի պատմագիրն ստիպված է ավելի ևս ընդարձակ տեղ տալ Հայոց պատմութեան մեջ այն ազգութիւններին ու ազդեցութիւններին, որոնք քաղաքականապես և կուլտուրապես տիրապետող են հանդիսացել մեր երկրում: Եվ որովհետև Թուրքիան ու Պարսկաստանն էին այն տիրապետողները, որոնց պատկանում էր Հայաստանը ներկա հատորի ընդգրկած ժամանակամիջոցում, ուստի կարևոր է նախապես ուսումնասիրել այդ երկու պետութիւնների քաղաքական և վարչական կազմը, հասարակական իրավակարգը և այն պայմանները, որոնք ստեղծված էին հատկապես հպատակ ազգերի համար:

Միայն այս միջոցով մենք կարող կլինենք պարզել այն ընդհանուր միջավայրը, որի մեջ ապրում էր հայ ժողովուրդը իր Նոր պատմութեան ընթացքում իբրև մի այնպիսի ժողովուրդ, որ շունենալով համարյա ոչ մի իրավունք, ճնշված էր մի մեծ պարտականութեան տակ—հպատակվել անպայման, անխոս:

1. Սուլթանը: Առաջին սուլթանները պարզ նահապետական նոմադներ էին: Օսմանի թողած անձնական գույքը մի թուրքական օրդուի ցեղապետի հարստությունից ավելի չէր.— մի հատ գզալ, մի հատ աղաման, մի հատ նոր պարեգոտ, մի հատ փաթթոց, ձիաներ, մի քանի հատ լծկան եղներ և ոչխարի մի հոտ*: Բայց երբ նրա հիմնած պետությունը մեծացավ ու տարածվեց և բազմաթիվ քաղաքակիրթ ազգեր իրենց հարստություններով, իրենց ճաշակով ու կենցաղավարական նուրբ հասկացողություններով այդ պետության ստրուկները դարձան, տեղի ունեցավ այն, ինչ նկատվում է մարդկային պատմության սկզբից.— ստորին կուլտուրային, նախնական կենցաղին պատկանող աշխարհակալը թողնում է իր նահապետական բարքը, ենթարկվում է իր նըվաճած բարձր կուլտուրական ազգերի սովորություններին ու ստեղծում է իր համար աշխարհը վայելողի մի նոր դիրք:

Օսմանի հետագա ժառանգներն էլ, ենթարկվելով այս օրենքին, սկսեցին հետզհետ լքել այն հովվական կարգ ու կանոնները, ավանդական սովորություններն ու պաշտամունքները, որոնք գոյություն ունեին թուրք ցեղերի ընդհանուր հայրենիքում— Միջին Ասիայում և որոնց այդ ցեղերը հավատարիմ էին մնում իրենց թափառումների միջոցին: Ավանդական սովորությունները մասամբ չնչեց և մասամբ լրացրեց մահմեդականությունը, որ իր հավատացյալների համար ուներ Ղուտանի, ավանդությունների և աստվածաբանական բացատրությունների վրա հիմնված օրենսդրություն— շարիաթ կամ շեքի:

Այս օրենսդրությունը հիմնականն էր, որ պիտի մնար մուսլիմների համար առաջնորդող աստղ կյանքի մեջ: Բայց այդ օրենքը գիտեր, որ ինքը չէր կարող համապատասխանել բոլոր ժամանակների պահանջներին ու հասկացողություններին, ուստի և իրավունք էր տալիս փոփոխություններ մտցնել, բայց, իհարկե, հավատարիմ մնալով իր ոգուն: Օսմանյան պետության հիմնադիրները շատ վաղ տեսան, որ պետք է կանոններ ու բացատրություններ խմբագրել՝ ստեղծելու համար մի պետական ձև, որի մեջ պարփակվել կարողանար Թուրքիայի նման մի մեծ և բարդ աշխարհ: Ամենից առաջ Մուհամմեդ Բ. Ֆաթիհը, ապա և Սուլեյման Ա, որին հատկացված է Կանալի (օրենսդիր) տիտղոսը, հրատարակեցին օրենքներ, որոնց մեջ նրանք հետևում էին սրբազան շարիաթին, չէին մոռանում միջինասիական ավանդությունները և ենթարկվում էին այն կարգերին, որոնց թուրքերը հանդիպեցին իրենց նվաճած Բյուզանդիայում:

Այսպիսի հիմունքներով ստեղծված պետական կազմակերպության կենտրոնում պիտի, անտարակույս, բարձր ու վեհ շողշողար մի անսահման, ամենակարող անհատական իշխանություն, որի մարմնացումն էր թագավորը կամ, թուրքական ձևով, սուլթանը: Այսպես պահանջում էր ամենից առաջ կրոնը, որ սահմանում էր իսլամ հավատացյալների համար աստվածապետական կարգ, իբրև տերության հիմք ու հոգի: Իսլամի գլխավորը պիտի լիներ ոչ միայն մարմնավոր, այլև հոգևոր տեր: Թագավորը մարգարեի հաջորդն էր, սրբազան օրենքի պահպանողն ու բացատրողը: Նրա իրավունքներն անսահման

են, բայց և պարտավորություններն իսլամական երկրի վերաբերմամբ նույնպես որոշ են*:

Այս բացարձակ աստվածապետական-բնապետական զաղափարը օսմանցիներին ներշնչում էին և նրանց սեփական ցեղային հասկացողությունները: Բայց միայն իսլամն ու նոմադական աշխարհայացքը չէին այն միակ նյութը, որից կերտվեց օսմանյան պետական շենքը: Օսմանցիները շատ կարգեր ու հասկացողություններ վերցրին և ոչ միայն քրիստոնյա, այլև բոլորովին ուղղափառ (օրթոդոքս) Բյուզանդիայից: Այնպես որ Բոսֆորի ափերում կառուցված պետական նոր շենքը իսկապես մի բնակալություն էր թաթար-բյուզանդական ճաշակով: Ուրիշ ընդունակություն չէր էլ կարող ցույց տալ թուրք ժողովուրդը: Նա չուներ ո՛չ արդյունագործություն, ո՛չ առևտուր, ո՛չ արվեստներ, ոչ էլ խաղաղ-շինարարական տաղանդ: Լինելով այդպես, նա, իր գոյությունը պահպանելու համար, գրեթե միշտ պետք էր զգում ավարառություններ և բռնություններ կատարելու: Չկար կուլտուրական հող, որի վրա նա կարողանար կապվել իր նվաճած ազգերի հետ փոխադարձ սնտեսական շահերով, համերաշխ աշխատակցության և վաստակելու ու վայելելու իրավունքի հավասարության գաղափարով: Մնում էր հիմնվել սրի իրավունքի վրա, մնում էր իրավունք և արդարություն հրատարակել անսահման բռնակալությունը, որ հովանավորում և իրականացնում է ամեն մի իրավական կարգի, ամեն մի կանոնավորության սկզբունքի ոտնահարումը:

Այդ տեսակ կարգը մարմնանում է վեհապետի անձնավորության մեջ: Թե ինչ հասկացողություններ էին կապված նրա իշխանության հետ, թե ինչ էր բռնակալության էությունը,— այդ նախ և առաջ բացատրում են այն տիազոսները, որոնք հատկացված էին օսմանյան սուլթանին: Հին նոմադական աշխարհայացքը արտահայտվում էր սուլթանի կրած խառն տիտղոսի մեջ: Իբրև աշխարհական-քաղաքական իշխանություն կրող՝ նա մեծարվում էր սուլթան և փաղիշահ (թագավորների թագավոր) տիտղոսներով: Բայց քաղաքական իշխանությունը ոչինչ է առանց կրոնական նվիրագործության: Արաբիան և Եգիպտոսը նվաճելուց հետո սուլթանները յուրացնում են խալիֆի, այսինքն մարգարեի հաջորդի կոչումը: Ուրեմն սուլթանը միաժամանակ և ամբողջ իսլամ հոտի քահանայապետն է: Այդ նվիրական աստիճանն արտահայտվում է և փաղիշահի-իսլամ (իսլամի կայսր), իմամ-ակ-մուսլիմին (մուսլիմների քահանայապետ), սուլթան-դինի (հովանավոր հավատի) տիտղոսներով: «Փաղիշահ»-ի հետ սովորաբար գործ էր անում և ալեմ-փանահ (աշխարհի ապավեն): Վերջապես, միապետական սկզբունքի աստվածացումը ամենաազդու պերճաբանությամբ նշանակելու համար՝ սուլթանն անվանվում էր գիլլ-ուլլահ (աստծու սովեր):

Բայց ամենից բնորոշը և ամենից շատ գործածականը հունվյառ տիտղոսն էր, որ նշանակում է պարզապես մարդասպան**:

* M. d'Ohsson, „Tableau général de l'Empire Othoman“, t. I, Paris, 1787, p. 82, et suiv.

** Th. Thornton, „Etat actuel de la Turquie“, Paris, 1812, t. I, p. 342—350.— Չուքչյար կամ խուքչյար (այս երկրորդ ձևով էլ հայերն անվանում էին Թուրքաց սուլթանին խոնդքար) պարսկերեն բառ է, որի իսկական նշանակությունն է «արյունահեղ»: Ապա նույն այս բառը բացատրվում է «իշխանի վերայ կենաց և մահու, արքայ, թագաւոր» (տե՛ս Ն. Յ. Պոպանեան, «Համառոտ բառարան ի տաճկականէ ի հայոց», Վիեննա, 1811, էր. 300):

* V. Duruy, „Histoire du Moyen Age“, Paris, 1903, p. 534.

թյան մեջ այս շատ վատ անունը «աստծու սուվերի» համար պատվանուն դարձավ այն բնական պատճառով, որ միայն սուլթանն ուներ բացարձակ իշխանություն իր հպատակների կյանքի վրա և կարող էր իր մի խոսքով, առանց դատաստանի, առանց որևէ ձևականության, գրկել մարդուն կյանքից: Այս իրավունքը և այս պատվանունը նվիրագործում էր դարձյալ կրոնը: Իսլամական օրենսգրիտությունը հաստատում էր, որ սուլթանի իշխանությունը սուրբ է և որ թեև սուլթանը նույնիսկ անբարոյական բարք էլ ունենա, այնուամենայնիվ այդ սրբությունը մնում է նրա մեջ անշինջ: Ամեն հանգամանքի մեջ նա գործում է պատվածային մղումով, որի հանգամանքներն ու խորհուրդները անմատչելի են մարդկային իմացողության: Կրոնի այդ բացատրությունը ոչ միայն չէր թողնում, որ որևէ զեզոհություն լինի հավատացյալ հպատակների մեջ, այլ, ընդհակառակն, այդ հավատացյալներին թելադրում էր, թե սուլթանի ձեռքով կամ նրա հրամանով սպանվելը լավագույն վիճակն է հոգու փրկության տեսակետից: Եվ շատ մուսուլմաններ, անցկացնելով իրենց կյանքը սուլթանի ծառայության մեջ, տեսնում էին այդպիսի մահվան պատվին՝ հավիանական երջանկության հասնելու համար: Սակայն այն հպատակները, որոնք չէին հավատում սուլթանական սրբության և նրա ձեռքով արքայություն գնալուն, կարող էին մխիթարվել գեթ այն հանգամանքով, որ իսլամական օրենսգրիտությունը պահանջարկ էր հանձնել այդ իշխանությունը, իրավունք տալով նրան սպանել օրական ոչ ավելի քան տասնևչորս հոգի: Միայն այս թվի սահմաններում էր, որ սուլթանին չէր կարելի մեղադրել բռնավորության մեջ:

Այս հարաբերությունը վեհապետի և հպատակների միջև բխում էր այն հիմնական կանոնից, թե սուլթանը տեր է, իսկ հպատակները նրա զույն են (սարուկ): Սուլթանը նայում էր հպատակներին իբրև ստրուկների, որոնց ժառանգություն էր ստացել իր նախնիքներից: Բնական էր, այնուհետև, որ սուլթանը այդ ստրուկների վերաբերմամբ լինի ոչ միայն կյանքի, այլև նրանց ամբողջ սեփականության տեր: Պետության մեջ գտնվող բոլոր անշարժ կայքերը, բացի այնպիսիներից, որոնք ծառայում էին աստվածաճանճ գործերի, պատկանում էին նույն սուլթանին: Կրոնն ուսուցանում էր, որ նա է ամեն տեսակ պատիվների, ամեն երջանկության և շնորհների փղբյուրը: Ամենքը, մեծ թի փոքր, պարում են սուլթանի ողորմությանը, նրանից են ստանում ապրուստի միջոցները, նրա հացով են կերակրվում: Այստեղից հետևում էր մի նոր իրավունք միապետի համար. նա էր ամենքի, մեծի թե փոքրի, ժառանգը և պիտի սպանար ամեն մեկի թողած կայքը: Բոլոր անհատների կյանքի և գույքի տերը լինելով, սուլթանն իր այդ իրավունքը գործադրում էր մասնավոր հարստություններն իր ձեռքը քաշելու համար: Երբ նա տեսնում էր, որ հարուստ մեկը չի մեղմում բնական մահով և կարող է շատ ժամանակ ունենալ իր գանձերը թաքցնելու համար, ուղղակի մահվան հրաման էր տալիս: Եվ որովհետև խոշոր հարստությունները կենտրոնանում էին առավելապես այն մարդկանց ձեռքում, որոնք մոտիկ էին սուլթանին և պետական բարձր պաշտոններ էին վարում, ուստի շատ հաճախ այդպիսիներն էին մահվան դատապարտվում, սուլթանական մի հրամանով պալատ էին տանում դրանց ոսկին, արծաթը, գահաբեկներն ու գույքները: Գա սուլթանի անձնական եկամտի մի աղբյուրն էր:

* Pitton de Tournefort, „Relations d'un voyage de Levant“, Lyon, 1717, t. II, lettre XIII.

Մի ուրիշ աղբյուր էլ այն հաստատ, բացարձակ կարգն էր, որով յուրաքանչյուր պաշտոնյա, որ կանչվում էր պետական բարձր պաշտոններից մեկը վարելու, պարտավոր էր այդ բարեբարության փոխարեն մատուցանել սուլթանին վեշ-էնջ (ընծա), որի արժողությունը պիտի համապատասխաներ ընդունողի մեծությունը: Այդ քննադատությունը ահագին գումարների էին հասնում: Յրանսիացի ճանապարհորդ Տուրնեֆորը պատմում է, որ Կահիրեի փառալույս ընծան գնահատվում էր մի միլիոն հինգ հարյուր հազար լիվր, չհաշվելով յոթ կամ ութ հարյուր հազար լիվր, որ ստացան վեզիրներն ու հարեմի ազդեցիկները: Ընծայաբերություններ պիտի անեին ոչ միայն այդ դեպքերում, այլև հայտնի սոսների և հանգեսների առիթով: Այդ հանգեսներից մեկն էր, օրինակ, սուլթանի նորածին որդու թլպատությունը*: Վաղորդ պետության գավառական բոլոր պաշտոնյաներին, մեծ քաղաքների վարչություններին ուղարկվում էին շրջաբերական նամակներ, որոնցով նրանք հրավիրվում էին ներկա լինել հանգիստապարտության: Եվ բոլոր հրավեր ստացողները ներկա էին լինում փոխանորդների միջոցով, մատուցանում էին հարուստ ընծաներ մանուկ արքայազնին ի նշան իրենց հավատարիմ հպատակության և ստրկության: Եվ եթե ի նկատի ունենանք, որ սուլթանի պալատի համար բոլոր անհրաժեշտ մթերքները պարտավոր էին հայթայթել պետության դանազան նահանգները, նայած թե ուր ինչ լավ բան էր արտադրվում, այն ժամանակ պարզ կլինի, որ վերոհիշյալ ազնվական եկամուտները, հաշվելով դրանց հետ և հողային հարուստությունների պրոցուրները, հավաքվում էին միայն ինքնակալի անձնական զանձը մեծացնելու համար: Արգեն այսպես էր ասիական բռնակալության բնույթը ամենաշին ժամանակներից—ծծել երկրի բոլոր հարստությունները՝ լուկ ցանձարանում, մի կամ մի քանի սենյակներում կողպած պահելու համար: Եվ զարմանալի չէ, որ սուլթանի անձնական գանձի հարստության մասին առասպելական գրույցներ էին կազմվում: Սովորաբար ասում էին, որ սուլթանի տարեկան հասույթը երկու միլիոն սելին էր**:

Կրոնը օրինակականացնելով և պահպանելով այս տեսակ մի անսահման բռնակալություն, բնականաբար պիտի հպատակեցներ նրան իրեն, որպեսզի իր տիրապետական հեղինակությունը ամեն ինչից բարձր լինի, ամեն ինչից, նույնիսկ սուլթանական բռնակալությունից, ուժեղ լինի: Իր այդ տիրապետական շահերն պապահովելու համար էր, որ նա վարդապետում էր, թե սուլթանը, այնուամենայնիվ, կրոնի առջև ավելի ծանրակշիռ չէ, քան վերջինը նրա հպատակներից: Յուրաքանչյուր շերմեանդ մուսուլմանից պահանջվում էր, որ նա իր ամբողջ կյանքը ենթարկե կրոնական կանոններին և ղեկավարվի այն ցուցումներով, որ կրոնը սահմանել է յուրաքանչյուր դեպքի և կարիքի համար: Ամեն մեկը, նախքան մի գործ կատարելը, պիտի հարց տար իր կրոնին՝ կարելի՞ է այդ բանն անել, թե՞ ոչ: Եվ ահա սուլթանն էլ պիտի կատարեր կրոնի այդ պահանջը: Կրոնի և օրենքի պաշտպանն ու բարձրագույն հավատարմատարը շեյխ-ուլ-իսլամն էր: Յուրաքանչյուր պետական գործ սուլթանը կարող էր կարգադրել նախապես շեյխ-ուլ-իսլամից ստանալով Ֆեթվա, մի տեսակ թուլտվություն, որի մեջ կրոնապետը պիտի հաստատեր, թե այս կամ այն ձեռնարկությունը համապատասխանում է կրոնի պահանջներին: Շեյխ-ուլ-իսլամի որոշումը կարող էր նույնիսկ գահընկեց անել փառիշահին, որովհետև

* Thorntou, t. II, p. 162—163.

** Ibid., p. 164. Աթեն—սուլի գրամ, 3 սուլի:

Նրա իրավունքն էր, կարևոր դեպքերում, ազատել ամեն մի մահամեղականի սուլթանին ծառայելու պարտավորությունից:

Հոգևորականության այդ սահմանափակող իշխանությունը սուլթանների պատմության մեջ մեծ դեր է կատարել: Բայց նա մի անկախ և անփոփոխելի ուժ չէր, որպեսզի առաջնորդվեր միմիայն արդարության կամ կրոնի որոշ ձևակերպած պահանջներով, այլ մի տեսակ ձևականություն էր դարձել: Շեյխու-ուլ-իսլամը նշանակվում և արձակվում էր սուլթանի հրամանով: Հակառակ-վել ուժեղ սուլթանների կամքին նա չէր համարձակվում և հարկադրված էր իր վճիռներով հաստատել ինքնակալի նույնիսկ ապօրին քառահարյուցները: Իսկ թույլ սուլթանների ժամանակ կրոնապետը հեշտությամբ խաղալիք էր դառնում պալատական ազդեցիկ կուսակցությունների ձեռքին և կատարում էր նըրանց հրամանները: Ամենաուժեղ սուլթաններից մեկի, Մուհամմեդ Բ-ի ժամանակ էր, որ կրոնի ներկայացուցիչների համաձայնությամբ օրինականացվեց նույնիսկ անմեղ հարազատների սպանությունը թագավորող տան մեջ: Իր «Կանուն-Նամե»-ի մեջ Մուհամմեդը գրում էր. «Օրենսգետների մեծ մասը հայտարարեց, որ իմ փառավորված որդիներից և թոռներից ով որ գահ բարձրանա, իրավունք ունի սպանելու իր եղբայրներին, որպեսզի ապահովվի աշխարհի հանգստությունը. նրանք այս կանոններով պիտի ղեկավարվեն»*: Եվ իրավ, թուրքաց գահը դարերի ընթացքում մի սպանդանոց է եղել, ուր, ինչպես և արևելյան հին գահերի վրա, առանց որևէ խղճահարության մորթվել են հարյուրավոր մարդիկ լոկ այն պատճառով, որ կրում էին իրենց երակներում արքայական արյուն և կարող էին աչք դնել գահին: Յուրաքանչյուր սուլթան իր առաջին գործն էր համարում ազատվել գահի ավելորդ թեկնածուներից: Սուլեյման Մեծը սպանեց իր որդուն, Մուհամմեդ Գ խեղդել տվեց իր եղբայրներից տասնիննին:

2. Բ Ղուրը: Օսմանյան կառավարության կենտրոնը Կ. Պոլիսն էր: Պետությունը նմանեցրած էր վրանի, որ պահվում էր շորս սյունների վրա: Այդ սյուններն էին վեզիրները, կադի-էլ-աուբեհները, դեֆտերդարները և նշանչիները: Վրանն իր նեցուկներով կոչվում էր Բարը-Ալի (Բարձր Դուռ): Պետության նեցուկների գլխավորը կոչվում էր վեզիր-իազեմ (մեծ վեզիր) կամ սադր-իազեմ (մեծ կուրծք, պետության կուրծք): Սա սուլթանի տեղակալն էր, բոլոր պետական գործերի գերագույն տնօրենը և վերահսկողը: Սրա իշխանությունն էլ բացարձակ անսահման էր**։ Մեծ վեզիրն իշխում էր ամենքի վրա, բացի, իհարկե, սուլթանի անձից. օրենսդրական և գործադիր իշխանություն էր, որ խառնվում էր նույնիսկ կրոնական գործերի մեջ: Արձակում էր մահվան պատիժ, բարձրագույն դատավորն էր, սակայն, գոնե ձևականորեն, ենթարկված սուլթանին, որից պիտի հրահանգներ ստանար: Ձորքերի գլխավոր հրամանատարն էր (սարդար), պետության կնիքը պահողը, պետական ֆինանսների կարգադրիչը: Նրան մատուցվում էին արքայական պատիվներ: Ընծաներ (ճալիզե) պարտավոր էին մատուցանել և նրան***։ Անձամբ վերահասու էր լինում ամեն ինչի, ծպտած շրջում էր քաղաքի մեջ, որպեսզի պակասություններն ու զանցառություններն անձամբ դիտի: Նրա պալատի դռները բաց էին նույնիսկ վերջին աղքատի համար:

* Lavisse et Rambaud, t. IV, p. 755.

** D'Ohsson, „Tabl. Gen. de l'Emp. Oth“, Paris, 1820, t. III, p. 336.

*** 2. Ղ. Իճճիհեան, «Աշխարհագրութիւն», 3. Ծ, Վեհես., 1804, եր. 18:

Օսմանյան պատմությունը մեծ մասամբ այդ փոխ-սուլթանների պատմությունն է: Հայտնի են մի շարք վեզիրներ, որոնք հանդիսացել են երե-վելի պետական գործիչներ և նշանավոր կարգեր ու կանոններ են մտցրել բռնապետական կազմակերպության մեջ: Բայց ընդհանրապես մեծ վեզիրների, ինչպես և առհասարակ բոլոր պաշտոնյաների դրությունը շատ խախուտ էր: Կախված լինելով բռնակալ սուլթանների և նրանցից ոչ պակաս բռնակալ զինվորական օլիգարխիայի քառահարյուցներից, նրանք բարձրանում և ընկնում էին արագությամբ: Կարելի չէր հույս ունենալ մյուս օրվա վրա: Բուլբուլին անհայտ մեկը բախտի բերմունքով կարող էր մի օրում դառնալ առաջին մարդը պետության մեջ, բայց նույնպիսի հեշտությամբ էլ կարող էր ընկնել, նույնիսկ գլխատվել: Այսպես էր մանավանդ սուլթան Սելիմ Յավուզի (Արնախում) ժամանակ: Սակայն հայտնի են և այնպիսի մեծ վեզիրներ, որոնք կարողացել են երկար ժամանակ վարել իրենց պաշտոնը. եղև են նույնիսկ մեծ վեզիրների դինաստիաներ: Իբրև պետության առաջին պաշտոնյա, մեծ վեզիրը ձեռքի տակ ընդարձակ միջոցներ ուներ իր դիրքն ապահովելու համար: Նա կազմում էր պալատական կուսակցություններ և ինտրիգներ, իսկ ամենագլխավորը՝ աշխատում էր ձեռք բերել մեծ հարստություն, իհարկե, կեղեքելով ժողովրդին: Ամենանշանավոր մեծ վեզիրները եղև են միաժամանակ և ամենանշանավոր հարուստները պետության մեջ թեև, ինչպես տեսանք, նրանց հարստությունների ժառանգը հաճախ սուլթանն էր դառնում:

Կենտրոնական կառավարության մեջ, մեծ վեզիրից հետո, պետական գործերի բարձր ղեկավարությունը բաժանված էր, ինչպես ասացինք, շորս վեզիրների մեջ: Մի կողմ թողնելով դրանց պաշտոնների մանրամասնությունները, ինչպես նաև բյուրոկրատական այն մարմինը, որ վերջինների ձեռքի տակ գործում էր կենտրոնական կառավարության մեջ, անցնենք հոգևոր իշխանության, որ, ինչպես բնական է աստվածապետական կարգերի վրա դրված մի բռնակալության մեջ, կենտրոնացած մի մեծ ուժ էր, ընդարձակ նվիրապետական դասակարգումով և ահագին ազդեցություն ուներ պետության ներքին և արտաքին քաղաքական կյանքի վրա:

Հոգևորականների դասն ուներ մի ընդհանուր անուն—ուլեմա, որ նշանակում է գիտուն, գիտնական: Նրա գլուխն էր շեյխ-ուլ-իսլամը, որ նշանակվում էր սուլթանի ընտրությամբ և որ իր պաշտոնի կարևորության կողմից համահավասար էր վեզիր-իազեմին, նրանից նույնիսկ ավելի մեծ պատիվներ էր վայելում: Այսպես, երբ նա մտնում էր սուլթանի մոտ, վերջինս մի քանի քայլ նրան ընդառաջ էր գնում, իսկ Բայրամի տոնին նա համբուրում էր սուլթանի կուրծքը, սուլթանն էլ համբուրում էր նրա փակեղը*, մինչդեռ մեծ վեզիրը հայտնի դեպքերում պարտավոր էր համբուրել իր տիրոջ ոտը**։ Շեյխ-ուլ-իսլամը, թեև ըստ պաշտոնի միայն կրոնական պետ, նույնպես բացարձակ իրավասություն ուներ բոլոր պետական պաշտոնյաների վրա, բացի միայն վեզիր-իազեմից:

Ուլեման իր կատարած պաշտոնավարությամբ բաժանվում էր երեք կարգի. 1. արդարադատության վարիչներ, որոնք ընդհանուր առմամբ կոչվում էին կադի (պատավոր), 2. օրենքների մեկնիչներ, որոնք կրում էին

* Իճճիհեան, եր. 89.

** D'Ohsson, t. I.1 p. 320.

պաշտոնյաները: Ոչ միայն մեծ վեդիքներն էին իրենց գլուխը տալիս ենի-
չերիներին հանդստացնելու համար, այլև սուլթանները ստիպված էին լինում
իջնել իրենց պահից և դնել իրենց գլուխը ապստամբածների դանակի տակ:
4. Պոլսի արքունիքում եղած հեղաշրջումները, իհարկե, ժողովրդի օգտի հա-
մար չէին. ընդհակառակն, նրանք ավելի ևս ուժեղացնում էին դինվորական
կաստայի սանձարձակ բռնակալությունը, որ սարսափելի էր ոչ միայն մայ-
րաքաղաքում, այլև գավառներում: Տապալելով սուլթաններին, դինվորական
բռնապետությունը նրանց տեղ նստեցնում էր այնպիսիներին, որոնք պատ-
րաստ էին լսել նրա պահանջները, իսկ պահանջներն էին մեծ մասամբ
պատերազմական արշավանքներ, որոնք հարուստ կողոպուտ էին տալիս,
չհաշվելով մեծամեծ «բախշիչները» պետական գանձարանից: Միմիայն
Թուրքիայի պես գերազանցորեն զինվորական բռնապետությունն էր կա-
րող տանել իր մեջ այդպիսի մի առանձնաշնորհված, ամենակարող կաստա,
որ բացասում էր ամեն մի քաղաքացիական իրավունք և կարգ: Բայց եկավ
ժամանակ, երբ Թուրքիան էլ սկսեց ճնշվել այդ ահավոր ուժի տակ:

5. Թուրքիա եվ Եվրոպա: Օսմանյան պետության քաղաքական ճակա-
տագրի վրա ահագին ազդեցություն ունեցավ Եվրոպայի վերաբերմունքը
դեպի այն ահավոր դինվորական ուժը, որ ներկայացնում էր այդ պետու-
թյունը: Այս վերաբերմունքն սկսեց արտահայտվել այն ժամանակից, երբ
Թուրքերն անցան Եվրոպա, Ադրիանուպոլիսը իրենց մայրաքաղաք դարձ-
րին և սկսեցին նվաճել Բալկանյան թերակղզու քրիստոնյա երկրները:
Առաջին և զլխավոր հանգամանքը, որ խոսեցնում էր Եվրոպան, այն էր, որ
Ասիայից դուրս եկած նոր պետությունը քրիստոնյա չէր, իր սրբերի վրա
բերել էր մահմեդականությունը, որ քրիստոնեության անհաշտ թշնամին
էր: Արևմտյան աշխարհը, որ նախընթաց դարերում մի շարք խաչակիր
արշավանքներ էր կատարել Ասիա՝ Քրիստոսի թշնամիների դեմ կռվելու
համար, չէր կարող անտարբեր մնալ դեպի այդ փաստը, որ նույն այդ
թշնամի կրոնն արշավում էր արդեն Եվրոպական հողերի վրա: Ուստի սկսե-
ցին քարոզել, թե անհրաժեշտ է Թուրքերին հանել Եվրոպայից, նորից
բշել Ասիա: Եվ որովհետև այդ մեծ խնդիրը ամենից շատ կրոնական հան-
գամանք ուներ, ուստի նրա ղեկավարությունը ձեռք առավ կաթոլիկ եկեղե-
ցին: Երկու անգամ խաչակրաց արշավանքներ եղան դեպի Բալկանները,
բայց հաջողություն չունեցան, թեև խաչակիրները կռվում էին Թուրքերի
դեմ մեծ արիությամբ: Կաթոլիկ կղերն էր առաջնորդում այդ զինվորու-
թյունը, ոգևորում էր նրան Քրիստոսի գործի անունով: 1448 թ. Վիդզինի
արյունահեղ և քրիստոնյաների համար դժբախտ պատերազմը ցույց տվեց
Եվրոպացիներին, որ Թուրքերին հաղթահարել անկարելի է:

Առժամանակ Եվրոպայում լուծության տվին օսմանյան հարցը: Բայց
ահա եկավ 1452 թվականի մայիսի 29-ը, երբ 4. Պոլսն անցավ 23 տարե-
կան Մուհամմեդ Բ-ի ձեռքը: Այս դեպքը ցնցեց Ասիան և Եվրոպան: Արև-
մտյան քրիստոնեության համար խեղդող իրականություն էր դառնում, որ
զինված իսլամը սպառնում է իր դրոշը տնկել Եվրոպայի սրտում: Նրան
ետ վճռելու հարցը ավելի ևս ստիպողական, հրատապ էր դառնում: 4. Պոլ-
սի գրավումից չորս ամիս հետո Նիկողայոս Ե պապը կոնդակով նոր խա-
չակիր արշավանք հայտարարեց Թուրքաց սուլթանի, այդ «Երկրորդ Սենե-
բերիմի» դեմ: Եկեղեցու հրավերը արձագանք գտավ զանազան երկրներում,
խոսք ու պուլսը հարուցեց: Երևում էր տրամադրություն: Բայց հարցն այնքան

ձգձգվեց, որ Նիկողայոսը մեռավ՝ խորտակված 4. Պոլսի անկման պատճա-
ռած վշտից: Բայց Թուրքերի դեմ պատերազմ մղելու միտքը այնուհետև
դարձավ մի սրբազան պարտավորություն, որ կարողինալների ժողովը դնում
էր յուրաքանչյուր նոր ընտրվող պապի վրա*:

Հաջորդ Կալիկստոս ծերունի պապը շնչին գնով ծախեց իր նախորդի
հավաքած գեղարվեստական գործերը, դադարեցրեց նրա սկսած փառավոր
շինությունները, որպեսզի միջոցներ ունենա սրբազան պատերազմի համար:
Հոգևորականությունն ամեն տեղ բորբոքում էր թագավորներին և նրանց
հպատակներին իր քարոզներով: Մի քանի թագավորներ իրենց ուսերին կար-
միր խաչեր կարեցին, բայց շարժումը մեծ չափեր չընդունեց: Այդ իսկ միջո-
ցին Մուհամմեդ Բ-ի դեմ մեծ հաջողությամբ պատերազմներ էին մղում
երկու քրիստոնյա հերոսներ— հունգարացի իշխան Մանուշ Հունիադը և Ալբա-
նիայի իշխան Յուրիյ Կաստրիոտը, որին Թուրքերն անվանում էին Իսկենդեր-
բեկ: Հունիադը ոչ միայն ոգևորում էր իր զորքերը և տանում նրանց ենիչե-
րիների ահեղ բանակի դեմ ու մեծ հաղթանակներ տանում (նա միայն մի
անգամ հաղթվեց Թուրքերից), այլև շերմապես հրավեր էր կարողում արև-
մտյան ազգերին միանալ, օգնություն ուղարկել, որովհետև Թուրքերին
Եվրոպայից վճռելը քրիստոնյա ազգերի ոչ միայն շահն է պահանջում, այլ
մանավանդ պատիվը: Սակայն հերոսի աղաղակներն էլ շոշափելի գործ չկա-
տարեցին: Յուրաքանչյուր իշխող իր գործերով էր զբաղված: Միայն մի
ֆրանցիսկյան վարդապետ կարողացավ իր կրակոտ քարոզներով հավաքել
Գերմանիայում 60 հազար մարդ և տանել Հունիադի մոտ: Դա մի խառնի-
ճաղանջ ամբոխ էր, բայց հունգարացի հերոսն, իր զորքերի և այդ ամբոխի
գլուխն անցած՝ դուրս եկավ 4. Պոլիսը նվաճողի դեմ, որ 150 հազար ընտիր
զորք ուներ իր հրամանի տակ: Բելգրադի մոտ Հունիադը շարաշար շարդ
տվեց Թուրքերին, որոնք ետ քաշվեցին: Ինքը Մուհամմեդն էլ վիրավորվեց
այդ կռվում: Փառավոր հաղթությունը առիթ տվեց Հունիադին նորից օգնու-
թյան կանչելու արևմտյան թագավորներին: Նա հույս ուներ, որ քրիստոնյա
երկրները մի վեց ամսում ետ կխլվեն իսլամի ճանկերից, և Եվրոպայում
այլևս մի հատ Թուրք չի մնա: Թեև ամեն տեղ հիացմունք պատճառեց Բել-
գրադի հաղթությունը, բայց ոչ ոք տեղից չշարժվեց Հունիադին օգնելու հա-
մար, և հերոսը մեռավ 1456 թվականին:

Գործում էին միայն Հռոմի պապերը: Պիոս Բ իր նախորդի նման ոչ
մի ջանք չխնայեց սրբազան պատերազմի համար: 1459 թ. նա վեհաժողով
հրավիրեց Մենտուա քաղաքը թագավորների և իշխանների մեջ համաձայ-
նություն կայացնելու համար: Պապը վճռել էր խաչակիր արշավանքը հանձ-
նել Յուրիյ Կաստրիոտին, որ Հունիադից հետո շարունակում էր մենակ կռվել
Թուրքերի դեմ իր Ալբանիայի սահմաններում: Մենտուայի ժողովը սակա-
վամարդ էր: Քրիստոսի փոխանորդի հրավերը ընդունել էին միայն մի քանի
իտալական և գերմանական մանր թագավորություններ: Պապն անձամբ նա-
խագահում էր ժողովին: Եվ բացվեց մի տեսարան, որ այնքան սովորական
դարձավ այնուհետև Արևելյան Հարցի պատմության մեջ: Եղան փայլուն
ճառախոսություններ, որոնց մեջ հայտնվում էր ատելություն դեպի Թուրքե-
րը, բայց չեղավ մեկը, որ պարտականություն հայտներ իսկույն զորք հա-
նելու կամ գոնե որևէ նվիրատվություն անելու հօգուտ խաչակիր արշավան-

* Вебер, „Всеобщая история“, т. IX, М., 1896, с. 77—81.

քի Գա եվրոպական առաջին կոնգրեսն էր արևելյան գործերի վերաբերմամբ: Հունաստանն ու Բոսնիան ուղարկել էին նրան իրենց աղաղակներն ու հեծեռանքները, բայց դրանք էլ չփոխեցին ժողովի տրամադրությունը: Խաչակրաց արշավանքների ժամանակն անցել էր անդառնալի կերպով: Իզաբելը էր Պիոսը այդ ժողովից հետո էլ կոչեր անում: Ոչ ոք չսեց: Այն ժամանակ Պիոսը մի երկար գրություն գրեց Մուհամմեդ Բ-ին, հորդորելով նրան ընդունել քրիստոնեություն և իր կողմից խոստանալով ճանաչել նրան, մկրտությունից հետո, Կ. Պոլսի վերջին կայսր Կոնստանտին ԺԳ-ի հաջորդ և Բյուզանդիայի կայսր: Այս գրությունն ամենից լավ բացատրում է, թե Հռոմի պապերն ինչպես էին հասկանում Արևելյան Հարցը: Եթե Օսմանի գոռոզ ժառանգն ընդուներ այդ առաջարկությունը, մկրտվելով քրիստոնյա, այն էլ, իհարկե, անպատճառ կաթոլիկ եկեղեցու ծեսով, այնուհետև ամեն ինչ վերջացած կհամարվեր: Եթե Կ. Պոլսին վիճակված էր նորից իր մեջ ունենալ մի քրիստոնյա կայսր, Պիոս Բ կկամենար, որ այդ կայսրը լինի մի կաթոլիկ թուրք, Հռոմի հովանավորության տակ, և ոչ թե մի օրթոդոքս հույն*: Բայց Մուհամմեդ Ֆաթիհը համոզված էր, որ առանց կրոնափոխության և առանց պապի հաճությունն ստանալու էլ կարելի է տիրել Բոսֆորի շքնաղ ափերին: Վերջապես, ինքը Պիոսը պատերազմ հայտարարեց, երբ տեսավ, որ այդ դիմումն էլ ավելորդ էր: Նա գնաց Անկոնա, ուր սպասում էր, թե երբ կպատրաստվի պատերազմական նավատորմը, բայց այդտեղ էլ վախճանվեց:

Եթե կրոնական զգացմունքներն այդքան թույլ էին, ապա կար համակրության մի ուրիշ կապ, որ ավելի հիմնավոր էր, ավելի երկարատև: Դարի առաջավոր հոսանքներն ստեղծել էին մի վառ հելլենասիրություն, որ զնալով ժավալվում էր ամեն տեղ և մտնում էր բոլոր շրջանների մեջ: Դա հուսմանիստների դարն էր, դասական գրականության և արվեստների այն ոգևորված աշակերտների դարը, որոնք իրենց ժամանակի ամենահեղինակավոր մարդիկն էին և մեծ կսկիծով էին հիշում, որ Հոմերոսի, Ֆիդիասի, Պերիկլեսի, Արիստոտելի շքնաղ հայրենիքը մատնված է ասիական վայրագ բարբարոսների իշխանության: Ինչպես մի ժամանակ խաչակիրները վառված էին Քրիստոսի գերեզմանն ազատելու մտքով, այնպես էլ վերածնության դարի կրթված մարդուն ոգևորում էր այն հողի ազատությունը, որի վրա մի ժամանակ ապրել և գործել էին այնքան անմահներ: Սակայն հելլենասիրությունն էլ չզինվեց և ոչ ոքի չզինեց: Նա էլ բավականանում էր պլատոնական բարի ցանկություններով, որոնք, որքան էլ վառ ու անկեղծ լինեին, չէին կարող սասանեցնել օսմանյան պետության հիմքերը:

Ավելի իրական և ծանրակշիռ էին թվում այն հույսերը, որ զարթեցնում էր Ռուսաստանը: Հյուսիսային այս պետությունը դեռ այնքան թույլ էր և չկազմակերպված, որ դեր չէր կատարում եվրոպական գործերի մեջ, բայց կարևորություն ստացավ Կ. Պոլսի նվաճումից հետո: Ռուսաց պետությունը Բյուզանդիայի հարազատ զավակն էր: Բյուզանդական օրթոդոքսությունը, գրականությունը, քաղաքակրթական և պետական հասկացողությունները ուսաները յուրացրել էին շանսսեր աշակերտների եռանդով: Երբ Բյուզանդիան փչեց իր վերջին շունչը, Մոսկովյան թագավորությունն էր, որ մնաց միակ հունդավան ազատ ու անկախ երկիր: Բնականաբար

* Гервинус, „История XIX века“, т. V, СПб., 1868, с. 19.

նա էլ պիտի իրեն համարեր Բյուզանդիայի միակ ժառանգը: Այդ միտքն ամրապնդվեց և շոշափելի գործով: Մեծ իշխան Իվան Գ ամուսնացավ Սոֆյա Պալեոլոգի հետ, որ Կոնստանտին ԺԳ-ի եղբոր աղջիկն էր և Բյուզանդիայի կայսերական տան վերջին շառավիղը: Վենետիկի ծերակույտն առաջարկում էր այդ ամուսնությունն Իվանին իբրև մի միջոց՝ ժառանգելու Արևելյան մեծ կայսրության իրավունքները, և Ռուսաստանում հենց այդպես էլ ընդունվեց Սոֆյայի ամուսնությունը: Ռուս եկեղեցին ստացավ անկախություն, իսկ ռուսաց ցարը այդ եկեղեցու վերաբերմամբ բռնեց բյուզանդական կայսրի տեղը, այսինքն դարձավ եկեղեցու գլուխ: Հետզհետե ուսաների մեջ ժողովրդականացավ այն միտքը, թե իրենց է վերապահված ազատել օրթոդոքսությունը իսլամի ծառայությունից և նորից քրիստոնեական խաչ տնկել ս. Սոֆյայի մզկիթի վրա: Բայց եթե հույները միայն կրոնական կապիրով էին միացած Ռուսաստանի հետ, թուրքաց տիրապետության տակ կային և այնպիսի ազգեր, որոնց նույն հյուսիսային պետության հետ միացնում էին, բացի կրոնից, նաև ցեղային ծագումը, լեզուն: Գրանք Բալկանյան թերակղզու սլավոն ազգերն էին: Արևմտյան հելլենասիրությունն ի նկատի ուներ միայն հույներին, մինչդեռ Ռուսաստանը փրկիչ էր համարվում եվրոպական թուրքիայի բոլոր քրիստոնյաների կողմից: Թեև Մոսկովյան դեռ այնպիսի դրության մեջ չէր, որ կարողանար շոշափելի գործերով ցույց տալ իր դավանակից և ցեղակից ազգերին իր կոչումը, բայց պահպանում էր նրանց հետ հարաբերություններ, կենդանացնում էր ճնշվածների հույսերը ապագայի վերաբերմամբ: Արդեն 16-րդ դարի երկրորդ կեսին, ինչպես գրում էր Վենետիկի դեսպանն իր կառավարությանը, թուրքաց սուլթանները վախենում էին Ռուսաստանից, որովհետև Բուլղարիայի, Բոսնիայի, Հունաստանի ժողովուրդները պատրաստ էին զենք վերցնելու և ապրստամբելու՝ թուրքաց լուծը թոթափելու և Մոսկովյան իշխանությանը հպատակվելու համար*:

Ահա այս բոլոր հանգամանքներն այնքան ծանրակշիռ էին դարձնում Ռուսաստանի կոչումն ու դիրքը Արևելյան Հարցի լուծման մեջ, որ եվրոպան սկսեց համոզմունք կազմել, թե առանց Ռուսաստանի մասնակցության չի կարելի ազատել քրիստոնյաներին թուրքաց լծից: Ինքը եվրոպան սկսեց ուսաներին մտցնել Արևելյան գործերի մեջ և ամեն անգամ, երբ Արևմուտքում ազատարար պատերազմի միտք էր ծագում, Ռուսաստան էին ուղարկվում դեսպանություններ, որոնք համոզում էին Մոսկովյան տիրողներին միանալ պատրաստվող արշավանքին և միասին կռվել թուրքիայի դեմ:

Իսկ ինչպե՞ս էր վերաբերվում թուրքիան այն ջանքերին, որ գործ էր դնում քրիստոնյա աշխարհը նրա դեմ: Թուրքաց սուլթաններին, իհարկե, շատ լավ հայտնի էր, որ եվրոպայի տենչանքն է օսմանցիներին վերադարձնել Ասիա: Բայց սուլթաններն ունեին ոչ միայն ուժ, այլև կանխատեսություն: Նրանք ըմբռնել էին, որ քրիստոնյա ազգերը չեն կարող մի ահավոր միություն հանել օսմանցիների դեմ: Նրանք շատ ճիշտ հասկացել էին, որ քաղաքական ձգտումները, դավանական տարբերությունները միշտ մըրցություն, նախանձ և անհամաձայնություն կստեղծեն եվրոպացիների մեջ: Կ. Պոլսի նվաճումը միանգամայն ապահովում էր այդ դրությունը: Հռչակավոր մայրաքաղաքը ոչ միայն տալիս էր օսմանցի նվաճողներին եվրոպայի,

* Жигарев, „Русская политика в Восточном Вопрое“, т. I, М., 1896, с. 69.

Աստուծոյ եւ Աֆրիկայի վրա տիրապետելու մի գեղեցիկ դիրք, այլև ստեղծում էր օսմանյան դահի համար մի միջազգային երջանիկ դրութիւն, որ իբրև գոյութիւն պահպանելու միջոց՝ ամեն տեսակ դորքերից ու զենքերից ավելի մեծ ապահովութիւն էր: Արևելյան Հարցը Կ. Պոլսի անկումից հետո ստացավ այն կերպարանքը, ինչ ունի և այժմ: «Ամեն մի խաշակիր դաշնակցութեան բոլոր մասնակցողները, — ասում է Գերվինուսը, — պատրաստ էին պահանջել իրենց բաժին որսը և երբեք չէին համաձայնվի տալ իրենցից մեկն ու մեկին գլխավոր բաժինը»*: Իսկ գլխավոր բաժինը Կ. Պոլսին էր: Համաձայնութիւն կարող է կայանալ Թուրքիայի այս կամ այն կտորի վերաբերմամբ, բայց թե ի՞նչ պետք է անել Կ. Պոլսը — այդ մասին լուծում էր Պիոս Բ պապը Մենտուայի ժողովում, ինչպես 19-րդ դարի սկզբին նապոլեոն Ա դաշնակցութեան առաջարկելով Ալեքսանդր կայսրին, ոչինչ չասաց, երբ կրկնվեց նույն հարցը Կ. Պոլսի մասին: Ահա այս կետը, որի վերաբերմամբ համաձայնութիւն կայանալ չէր կարող պետութիւնների միջև, Թուրքիայի փրկութեան խարխախն էր դառնում: Կ. Պոլսը ոչ ոքի ձեռքում չպիտի լինի — այսպես էր Եվրոպայի միջազգային քաղաքականութեան հիմնաքարը, և Կ. Պոլսը մնաց միայն Թուրքերի ձեռքում:

Այդքան հրաշալի մի մայրաքաղաք գրավելով, Թուրքիան այնքան ուժեղացավ, այնքան հղփացավ հաղթութիւններից, որ միայն արհամարհել կարող էր Հոռոմի պապերի անպտուղ քարոզները, Ֆրանսիական Շարլ Ը թագավորի երևակայական ծրագրերը Կ. Պոլսի գահի վրա նստելու և Երուսաղեմը ազատելու մասին: Թուրքիան ոչ միայն չէր վախենում եվրոպական ազգերի հարձակողական դաշնակցութիւնից, այլև ինքն էր սպառնում Եվրոպային: Մուհամմեդ Ֆաթիհը տիրեց նույնիսկ Իտալիայի ափին: Նրա թոռ Սելիմ Յավուզը նվաճեց Եգիպտոսը խալիֆայի տիտղոսի հետ ու մի օր, ավելորդ համարելով, որ քրիստոնյաներ ապրեն իր պետութեան մեջ, հրամայեց կամ իսլամացնել ամենքին, կամ բնաջինջ կոտորել: Այդ բարբարոսական միտքը ի կատար չածվեց թուրք հոգևորականութեան շնորհիվ, որ կարողացավ հասկացնել արնախում սուլթանին, թե քրիստոնյաներն էլ ապրելու իրավունք ունին: Եվ ճիշտ նույն այդ միջոցին Եվրոպայում դարձյալ հրատապ խնդիր էր Թուրքիայի և քրիստոնյաների գործերը: Հրապարակական ժողովներում, հիշատակագրերի ու շրջաբերական թղթերի մեջ քննվում էր, թե ինչ միջոցով պետք է միացնել բոլոր քրիստոնյաներին օսման-ցիների դեմ պատերազմելու համար, և նույնիսկ խոսք էր լինում այն մասին, թե ինչպես պիտի բաժանվեն պետութիւնների մեջ այն երկրները, որոնք կիսվեն թուրքերից: Լեոն Ժ պապը բանակցութիւններ սկսեց իր ժամանակի բոլոր թագավորների հետ և ստանալով ամենքից սիրալիր պատասխաններ, այնքան ոգևորվեց, այնքան համոզվեց, թե այժմ հաջողութիւնն անկասկած է, որ 1518 թվականի մարտի 31-ին Հոռոմում հանդիսավոր թափոք սարքեց, ինքն իր կարդինալների հետ ոտով գնաց Միներվայի Աստվածածնի տաճարը և այնտեղ լսեց մի պերճախոս ճառ, որի մեջ գիտնական կարդինալ Զակորո Սոգրոտ ավետում էր, թե շուտով քրիստոնեութիւնը հաղթանակ կտան և իսլամի վրա: Արնախում Սելիմը տեղյակ չէր այս անցքերին, բայց եթե տեղյակ էլ լիներ, կարող էր ապահով մնալ, որ այս անգամ ևս Եվրոպայում

* Гервинус, „История XIX века“, т. V, с. 19.

դեղեցիկ խոսքերին չի հաջորդի գործը*: Եվ իրավ, պետութիւնները ավելի Թուրքիայի բարեկամութիւնն էին որոնում, քան նրան մարտահրավեր ուղարկելու մասին մտածում: Նույնիսկ Ռուսաստանը, Բյուզանդիայի հոգեզավակը, աշխատում էր դաշինք կապել սուլթան Սելիմի հետ:

Սուլեյման Մեծը, այս Սելիմի որդին, ավելի ևս հիմք ուներ հեգնութեամբ և արհամարհանքով նայելու եվրոպական ջանքերին: Ծրագրելով մի շարք նոր նվաճումներ Եվրոպայում, նա աշխատում էր գծտութեան և մըրջութեան առիթներ ցանել պետութիւնների մեջ, որպեսզի նրանք երբեք չմիանան իր դեմ: Եվ քաղաքական այդ նուրբ ծրագիրը, որ Սուլեյմանի հաջորդների համար ղեկավարող սկզբունք դարձավ և ինքնապաշտպանութեան շրջանների համար ղեկավարող սկզբունք դարձավ և ինքնապաշտպանութեան շրջանների համար ղեկավարող սկզբունք դարձավ, լիովին հաջողավելի ուժեղ միջոց էր, քան նույնիսկ աշխարհակալի սուրբ, լիովին հաջողվեց: Եվրոպայի մտավոր և քաղաքական դրութիւնը միշտ այն կետի վրա շարժեց կանգնած, երբ ամենքը ձայնակցում էին Հոռոմի փայփայած խաշակական գաղափարին: Նոր ժամանակի պահանջներն արդեն անկարելի էին դարձնում այդ վերացականութիւնը: Իրական, շոշափելի շահն ավանդու-թիւնների կարգն էր տանում միջնադարյան ասպետական ոտմանտիզմը, որի ոգևորութեան գլխավոր աղբյուրներից մեկն էր կոթիլ անհավատների դեմ: Ազգերն ստանում էին աշխարհի բոլոր կողմերում առևտրական օգուտներ և դրանց նպաստող ազգային-քաղաքական տիրապետութիւն: Եվ ահա այդ նոր, ուժեղ գործոնների շնորհիվ էր, որ Թուրքիան, նույն Սուլեյմանի օրով, ոչ միայն դադարում էր Եվրոպայի հողի վրա խորթ ու ատելի մի մարմին լինելուց, այլև մտավ եվրոպական կոնցերտի մեջ, դարձավ Եվրոպայի քաղաքական ընտանիքի մի անդամ, այսինքն՝ մեկն այն լծակներից, որոնք շարժում են համաեվրոպական քաղաքականութիւնը:

Թուրք սուլթանները, Եվրոպայում հաստատվելուց հետո, փորձել էին խաղաղ միջոցներով բարեկամական հարաբերութիւններ կապել արևմտյան քրիստոնյա պետութիւնների հետ: Բայագետ Բ 1483—1486 թվականներին երկու անգամ դեսպանութիւն ուղարկեց Ֆրանսիա: Իր մի առաջարկու-թիւնը անգամ դեսպանութիւն ուղարկեց Ֆրանսիա: Իր մի առաջարկու-թիւնը Ֆրանսիային ընդունել տալու համար սուլթանը խոստանում էր Շարլ թագավորին ուղարկել Թուրքիայում գտնվող բոլոր սուրբ մասունքները և, բացի դրանից՝ տալ նրան նաև Երուսաղեմը, որը սուլթանն այդ միջոցին մտադիր էր նվաճել: Բայց Ֆրանսիական թագավորը մերժեց նույնիսկ տեսնել սուլթանի դեսպանին: Բայագետը, սակայն, չհուսահատվեց և երկու տարուց հետո ուղարկեց թագավորին մի նամակ, որի մեջ խորհուրդ էր տալիս նրան համաձայնեցնել հավատը ուրիշ, ոչ կրոնական գործերի հետ և լսել իր նոր դեսպանի առաջարկութիւնը**: Բայց այդ դիմումն էլ ապարդյուն մնաց: Ֆրանսիան, «ամենաքրիստոնյա» տիտղոսով պսակված մի պետու-թիւն, որ սիրում էր իրեն անվանել «Հոռոմի ավագ դուստր», որ խաշակրաց արշավանքների գլուխն էր եղել և որի մի թագավորը մեռել էր այդ արշա-վանքներից մեկի ժամանակ, չէր կարող թույլ տալ նույնիսկ խաղաղ խոսակ-ցութիւն իսլամի հզոր ներկայացուցչի հետ: Ինքը Շարլ թագավորը ասպե-տական վեպերով սնված մի մարդ էր, որ երազում էր խաշակրաց մի նոր արշավանքի գլուխ անցնել, նվաճել Կ. Պոլսը***:

* Вебер, т. IX, с. 278.

** La Jonquière, p. 223.

*** Mallet, „Les Temps Modernes“, p. 81.

հետ: Հյուպատոսական իշխանությունն այս դեպքում հավասարապես տարածվում էր թե՛ քաղաքացիական և թե՛ քրեական գործերի վրա, և թուրք պաշտոնյաները հրաման ունեին ի կատար ածելու հյուպատոսների վճիռները: Իսկ երբ ֆրանսիացին քաղաքացիական գործ ուներ թուրքահայտակաի հետ, թուրքական դատարանն էր վերահասու լինում, սակայն ֆրանսիացին դարձյալ այնտեղ էլ իր հյուպատոսի հզոր պաշտպանության տակ էր. դատավարություն չէր կարելի կատարել առանց հյուպատոսի թարգմանի ներկայության: Իսկ եթե ֆրանսիացին քրեական գործ ուներ թուրքահայտակաի հետ, այս դեպքում նրան կարող էին դատել միայն Կ. Պոլսում, և դատավոր կարող էր լինել միայն մեծ վեզիրը:

Ֆրանսուա թագավորը միշտ խղճահարվում էր, որ ինքը մի անհավատի դաշնակից է, մինչդեռ Շարլ Ե համարվում էր գլուխ խաչակրության՝ Թուրքիայի դեմ: Իր քրիստոնեական խիղճը հանգստացնելու և Եվրոպայի հասարակական կարծիքը իր կողմը վաստակելու համար նա մտցրեց այդ դաշնադրության մեջ և այն, որ Ֆրանսիան մասնավորապես Պաղեստինի սուրբ վայրերի և Թուրքիայում ապրող կաթոլիկ քրիստոնյաների հովանավորն է:

Այս բացառիկ արտոնված դրությունը մեծամեծ առևտրական և քաղաքական օգուտներ էր բերում Ֆրանսիային: Բավական է ասել, որ մյուս վաճառական ազգությունները թուրքական շրերում կարող էին նավարկել միմիայն ֆրանսիական դրոշակի տակ և համարվում էին Ֆրանսիայի հովանավորությունը վայելողներ: Բայց արևելյան ժողովուրդների համար ավելի մեծ էր ֆրանս-թուրքական դաշնադրության կրոնական հանգամանքը, այսինքն կաթոլիկ քրիստոնեության հովանավորումը Ֆրանսիայի կողմից: Եվ որովհետև Թուրքիայում կրոնն էր ազգության գլխավոր նեցուկներից մեկը, ուստի դուրս էր գալիս, որ կաթոլիկ դավանության պատկանող ազգերը (մարոնի, մելքիդ, սիրիացի, հայ, արաբ) գտնվում են Ֆրանսիայի հովանավորության (պրոտեկտորատ) տակ: Իսկ այս ահագին նշանակություն ուներ այդ ազգությունների համար ոչ միայն կուլտուրական-քաղաքակրթական տեսակետից, այլև մանավանդ քաղաքական տեսակետից: Հետզհետե, դարերի ընթացքում, ֆրանսիական ազդեցությունը շատ ուժեղացավ և ծավալվեց Թուրքիայում: Մյուս եվրոպական ազգերն էլ շտապեցին առանձին-առանձին կապիտուլյացիաների միջոցով արտոնված առևտրական կացություն ձեռք բերել Արևելքում: Բայց և այնպես, Ֆրանսիան շարունակեց բացառիկ արտոնվածի մենաշնորհը վայելել, քանի որ ուրիշ որևէ կաթոլիկ պետություն չուներ Թուրքիայի կաթոլիկներին հովանավորելու իրավունքը: Ֆրանսիան կրոնական հողի վրա անմիջապես գործում էր Արևելքի քրիստոնյաների մեջ: Նա ուղարկում էր միսիոներներ, բաց էր անում դպրոցներ, և այս առաքելություններն ու կրթական հաստատությունները ուժեղ գործիքներ էին նրա քաղաքական շահերի և ազդեցության համար: Միսիոներները հովանավորում էին կաթոլիկներին, իրենց ձեռքն էին առնում ժողովրդական դաստիարակությունը, հավատափոխության գործեր էին կատարում, միշտ վայելելով ազատություն և հովանավորություն*:

Փամանակի ընթացքում Ռուսիան էլ, հետևելով Ֆրանսիայի օրինակին, հետամուտ եղավ և ստացավ օրթոդոքս հունադավանության հովանավորի

բացառիկ արտոնությունը: Իսկ 19-րդ դարում, երբ բողոքականությունը մուտք գործեց Թուրքիա, Անգլիան էլ հանդես եկավ իրեն բողոքականության հովանավոր:

Այսպես սկիզբ առան եվրոպական շահերը Թուրքիայում: Եվ այսպես էր, որ եվրոպան ոչ միայն հաշտվեց իր մեջ մահմեդական Թուրքիա ունենալու մտքի հետ, այլև ընդունեց այդ զինվորական-աստվածապետական բռնակալության անհրաժեշտությունը՝ եվրոպայում ֆաղափակեց հավասարակշռություն պահպանելու համար: Սակայն այս չէր նշանակում, թե թուրքական հարցը միանգամայն ընդմիշտ լուծվում էր: Ընդհակառակն, նա մնում էր իբրև պահեստի զենք, որով շահագրգռված պետությունները կոչվում էին իրենց համար վտանգավոր դեպքերում: Երբ որևէ պետության առևտրական կամ քաղաքական շահերը պահանջում էին, առաջ էր քաշվում հին խաչակրական գաղափարը իբրև թե քրիստոնեությունը պաշտպանելու կամ նույնիսկ ազատելու համար: Այսպես, նույն Ֆրանսիայի թագավորներից մեկը, Լուի ԺԴ, ծրագրեց (17-րդ դար) Թուրքիայի նվաճում և դրանով մեծ շարժումներ առաջացրեց Արևելքում:

6. Անկում: Զինվորական բռնապետությունները իրենց մեջ կրում են անկման սկզբունքները: 16-րդ դարում Սուլեյման Մեծի մահից հետո հանկարծ ակնհայտ են դառնում ամենհի ուժի դեպի ցած խոնարհվելու նշանները: Սուլեյմանն իր մահով փակում էր հին սուլթանների շարքը: Դրանք աշխարհակալներ էին, նահապետական պարզ կենցաղ վարող զինվոր-միապետներ, որոնք իրենց կյանքի մեծ մասն անց էին կացնում պատերազմական ձիու վրա: Ահավոր էին նրանք իրենց ուժով, բռնապետության երկաթե գավազանը չէին բաց թողնում իրենց ձեռքից: Զինվորությունը միշտ զբաղված էր իր արհեստով, պատերազմական ավարը առատ և հարուստ էր բոլոր ուժեղներին և ուտողներին գոհացում տալու համար:

Այս երևույթն աշխարհը շատ անգամ էր տեսել իր պատմության ընթացքում: Այսպես էին և հին պարսիկները, արաբները, սելջուկները: Քաղաքակրթության և կուլտուրայի շենթարկված ազգեր, որոնք վայրենի թափով և ահագին եռանդով նվիրվում էին նվաճումների, գրավում էին տեսակետեսակ աշխարհներ, ոգևորվելով մեծ պետության, լայնարձակ տարածությունների տիրելու փառքով: Սակայն նվաճող սուրբ պատրաստում էր և իր սեփական կորուստը: Նա դիպում էր ահագին հարստություններ, անձնատուր էր լինում նրանց վայելման: Նա ստրկացնում էր կուլտուրապես իրենից բարձր կանգնած ազգերը և ինքն էլ ենթարկվում էր նրանց հզոր ազդեցության: Փոխվում էին կյանքի պայմանները, և զինվորական բռնապետությունը մատնվում էր դանդաղ հոգեվարքի: Սակավապես զինվոր-միապետները դառնում էին ղեկավար և ղգայնական շափաղանցությունների գերի, գինու և կանանց ազդեցությունից բթացած բռնակալներ, որոնց մնում էր կեղծել երկիրը, հասցնել նրան կորստյան ծայրին:

Այս բնական ճանապարհով գնաց և Թուրքիան, իբրև զինվորական բռնապետություն: Մեծ Սուլեյմանն իր հաղթական զորքերը հասցրեց Վիեննայի դռներին, իսկ նրա որդի Սելիմը հարեմի մեղկությունը գրկեց և ստացավ «Արբեցող» անունը: Այսպիսի սուլթաններ շատ եղան, և մենք վերևում տեսանք դրանցից մի քանիսին: Լինում էր դեպք, երբ նախկին զինվոր-սուլթանի տիպն էր վերակենդանանում: Այսպես էր, օրինակ, Մուրադ Դ: Բայց սրանք բացառություններ էին:

* Rene Pinon, „L'Europe et L'Empire Ottoman“, Paris, 1908, ch. XII.

Օսմանների, օրխանների հիմնած պետական կարգերը հնանում էին, արհամարհելի դառնում նույնիսկ թուրքերի համար: Դա ժամանակի հրամայողական պահանջն էր: Սելջուկյան զինվորական պետությունը կառավարվում էր ստրուկներով: Զորքի հրամանատարները, հեռավոր երկրների կուսակալները գնված ստրուկներ էին*: Պետական իմաստությունն Արևելքում շատ հին ժամանակներից նվիրագործել էր այն հայացքը, թե պետք է միայն ստրուկների հավատարմությունը համարել հարատևող և անփոփոխ: Այս միևնույն սկզբունքը Քուրքիայի հին պետական կազմի հիմք ընդունվեց: Ստրուկներն էին կառավարում ամբողջ պետությունը: Հարեմի պաշտոնյաները, պալատական պահապանները ստրուկներից էին, այսինքն թուրքական ծագում չունեին: Գլխավոր նեցուկը—ենիչերությունը, ինչպես տեսանք, նույնպես ստրուկ ազգերից էին: Վեզիրների մեծագույն մասը դարձյալ ստրուկներից էր և 17-րդ դարի մի թուրք պաշտոնյա, վերադառնալով վեզիրների խորհրդից, որոնք համարյա բոլորը ստրուկներ էին, ասաց. «Ես վերադառնում եմ գերիների շուկայից»*: Նույնիսկ սուլթանն էլ կիսով չափ ստրուկ էր, որովհետև ծնված էր լինում սովորաբար մի որևէ ստրուկուհուց և այդ պատճառով էլ նրան Կ. Պոլսում անվանում էին «ստրուկուհու որդի»: Անկարելի էր, որ թուրք ազգաբնակչությունը, իբրև քաղաքականապես տիրապետող առաջնակարգ տարր, միշտ իրեն հեռու պահեր իր երկրի կառավարությունից: Այդ ազատ տարրը ներս խուժեց ստրուկների կառավարության մեջ, բայց հենց դրանով էլ նպաստեց պետական հին կարգի անկման, առանց կարողանալու ստեղծել մի նոր կարգ առողջ ու կենսունակ հիմքերի վրա: Այս իրողությունը նկատելի է մանավանդ ենիչերական կազմակերպության մեջ:

17-րդ դարի երկրորդ կեսից, թույլ ու վավաշոտ սուլթանների ժամանակ, երբ պետական գանձարանը դատարկվում էր հարեմների խելառ ծախսերի պատճառով, սկսեցին ոչնչացնել ենիչերիների փակված կաստայականությունը: Ամեն պաշտոն ծախվում էր, և ենիչերական դիրքը չափտի ազատ մնար վաճառքից: Ետ թեթև գումարներ ստանալով, մահմեդականների որդիներին էլ ընդունում էին ենիչերի: Գնալով ստեղծվեց մի դրություն, որ բոլորովին կերպարանափոխեց այդ նշանավոր հիմնարկությունը: Ենիչերիների գնդերի մեջ անխտիր մտնում էին հասարակության տակառները, շրջմուլիկներ, շորեպաններ, ուղտապաններ, խոհարարներ, ավազակներ և ամեն տեսակի սրիկաներ: Այս դրությունը նկարագրել է 17-րդ դարի թուրք գրող Խոջի-բեկը, որ ներկայացրեց սուլթան Մուրադ Դ-ին մի ընդարձակ զեկուցագիր («Բիսալա») պետական գործերի մասին: Նա ասում է, որ խաղաղ ժամանակները այս մարդիկ մայրաքաղաքում կազմում էին սինլքորների մի բազմություն, որ պատրաստ էր ամեն մի դեպքում խոսվություններ հարուցանել, բայց երբ գալիս էր պատերազմի ժամանակը, նրանք ամեն միջոց գործադրում էին՝ արշավանքին շմասնակցելու համար ու փախչում էին նույնիսկ պատերազմի դաշտից: Պատահում էր, որ ենիչերիները ծախում էին իրենց ոռճիկները տուևորականներին, իրենք դառնում էին թշվառ զինվորներ, իսկ խանութպանը ստանում էր նրանց ոռճիկը: Կային և այնպիսիները, որոնք փողով առնում էին միայն ենիչերիներին

* Стенли Лен-Пуль, „Мусульманские династии“, с. 133.

** Lavissee et Rambaud. t. V, p. 880.

տիրողուր, որ իրավունք էր տալիս զինված ման գալ փողոցներում, վիրավորել և անպատվել խաղաղ քաղաքացիներին, ստանալ «բախշիչ» ամեն մի նոր թագավորող սուլթանից և պարապել առևտրով առանց համարյա որևէ տուրք վճարելու կառավարությանը:

Սանձահարել այդ զինված ամբոխը անհնարին էր լինում: Կառավարությունը, իր տկար գոյությունը պահպանելու համար ստիպված էր փայտալի նրան, ավելի ազատություն տալ: Մուստաֆա Ապուլչի ժամանակ, երբ երկրում կատարյալ անիշխանություն էր տիրում, ենիչերիներն ու սիփահիներն էին ամեն ինչի տերը: 15 ամսվա ընթացքում նրանք վեց մեծ վեզիրներ փոխեցին: Նրանք միասին չէին գործում, այլ անշատ, իրար սաստիկ հակառակ, իրար թշնամի: Ամեն մի վեզիր, իր դիրքն ամրացնելու համար, աշխատում էր հենվել մրցող կողմերից մեկի վրա: «Բախշիչները», առատ ոռճիկները, բարձր պաշտոններն ստանում էր ուժեղացած կողմը: Մեծ վեզիր Միր-Հուսեինը, որ ենիչերիների դրածն էր, ուզում էր կոտորել բոլոր սիփահիներին, փողեր էր բաժանում ենիչերիներին, որ իրենց համար տղա հարձեք պահեն, ոչխարներ գնեն: Վերջը նա թույլ տվեց, որ ենիչերիները կողոպտեն նույնիսկ սուլթանի մթերանոցները: «Վերցրեք որտեղ ինչ ուզում եք,— ասում էր նա,— փառք աստծու, փաղիշահը բավականաչափ հարուստ է»: Սիփահիները նույնպես ապստամբեցին, և Միր-Հուսեինը ստիպված էր պալատի բոլոր ոսկի և արծաթ դրամները նրանց տալ: Բայց առատաձեռնությունը միմիայն գրգռում էր զինվորների վայրենի ախորժակը: Նրանք ամեն գիշեր գուրս էին գալիս կողոպտելու, կատարում էին բազմաթիվ սպանություններ, հրձիգություններ: Կ. Պոլսը նման էր մի քաղաքի, որը կարծես նոր էր գրավված հարձակումով: Գավառների դրությունը ավելի սարսափելի էր:

Անկման մի պատճառն էլ, նույն Խոջի-բեկի ասելով, այն էր, որ պետական գանձարանի հաշվով պահվող զորքերի թիվը բազմապատկվեց, և այդպիսով պետական սնդուկը ծանրաբեռնվեց մեծամեծ ծախսերով: Ենիչերիների թիվը հասցվեց 40 հազարի: Այս բանը հետևանք էր այն հանգամանքի, որ ձիավոր զորք մատակարարող զինվորական ավատները («թիմար», «գիամեթ») խլվեցին զինվորականներից և մասնավոր սեփականություն դարձան: Նրանք կամ վաճառվում էին, կամ ընծայվում էին պալատականներին,— զանազան ներթիխների, ծաղրածունների, հաճախ և հարեմի կանանց, այնպես որ Անատոլիան, որ առաջնորդում տալիս էր 70 հազար ձիավոր, կալվածները վաճառելուց և վատնելուց հետո հազիվ կարողանում էր հավաքել 3—4 հազար մարդ:

Վարչական ապականության ամբողջ ծանրությունն ընկնում էր, իհարկե, ժողովրդի վրա: Նրան կեղեցում էին անհնարին չափերով: Վերոհիշյալ Խոջի-բեկը հետևյալ տողերն էր գրում սուլթան Մուրադին. «Այն 40 կամ 50 ասպրի փոխարեն, որ առաջ ստանում էին յուրաքանչյուր տանից, այժմ առնում են ամեն մի գյուղացուց գլխահարկ 240 ասպր»: 40 ասպր անուղղակի տուրքի փոխարեն գյուղացիներն այժմ վճարում են 300, իսկ յուրաքանչյուր ոչխարից առաջվա կես ասպրի փոխարեն այժմ ստանում են 7 կամ 8 ասպր... Կարճ ասած՝ այսպիսի կեղեցումներ և հարստահարություններ դեռ չեն կա-

* 100 ասպրը 1 պիստոլի, որ 17-րդ դարում արժեք 3 ֆրանկ կամ 75 կոպ. (M. Brosset, „Collection d'histoires Arméniens“, t. II. S. Peters, 1876, p. 162, n. 5):

տարվել ո՛չ մի երկրում, ո՛չ մի պետության մեջ: Եվ սակայն եթե մահմեդական երկրի բնակիչներից մեկնումեկը ենթարկվում է նույնիսկ ամենաթեթև հարստահարության, ահեղ դատաստանում դրա պատասխանատվությունը կրնկնի թագավորի և ոչ թե նրա պաշտոնյաների վրա, և թագավորը չի կարող արդարանալ տիեզերքի տիրոջ առջև, ասելով՝ ես իմ հպատակներին հանձնել էի այս մարդկանց: Սովից մեռնողների հեղեղներից փլվում են տնների պատերը, իսկ կեղեքվողների արտասուքները խեղդում են կայսրությունը կորստյան ալիքների մեջ*:

Իսկ փրկության ի՞նչ միջոց էր առաջարկում այս սրտացավ մարդը, որ այնքան լավ ուսումնասիրել էր պատճառները և այդպիսի համարձակություն ուներ: Նա գրում էր. «Ադամի սերունդներին հնազանդություն սովորեցնել կարելի է ուժով և ոչ թե համոզելով»: Ասիական թուրքիայի դատավորներից մեկն էլ գրում էր նույն սուլթանին. «Զեղծումների առաջն առնելու միակ միջոցը մահվան պատիժն է»: Այսպես խոսում էր միապետական Արևելքի բազմադարյան փորձը. միայն ուժեղ, ահարկու բռնակալներն էին կարող կարգ հաստատել ասիական ազգերի մեջ: Մուրադ Դ (1623—1640) կարող էլ չէր այսպիսի խրատներին: Ի բնե արյունոտ, անզուժ մի օսմանցի էր նա և հին զինվոր-սուլթանների վերակենդանացած մի օրինակը: Սպանությունը նրա համար սովորական, առօրյա բան էր: Ահա մի նմուշ: Մի գյուղում, ուր նա իջեանել էր, հարսներն ու աղջիկները երգում էին ու պարում: Դա հանցանք էր, որովհետև սուլթանն այդ օրը տխուր տրամադրության մեջ էր: Եվ նա հրամայեց՝ այդպիսի մի օր ուրախ լինելու հանդեպություն ունեցած գեղջկուհիներին ջուրը նետել: Այսպիսի մի տմարդի սպանող, ճիշտ է, կարողացավ կարգի բերել Մուստաֆա Ապուշի ժամանակ կործանման հասած պետությունը: Բայց բավական էր, որ մահվան գիրկն ընկներ նրա արքայական գլուխն էլ. Օսմանի պետությունը դարձյալ մատնվեց այլասերված բռնակալների ձեռքը, և քայքայման գործողությունը դարձյալ վերսկսեց իր ավերիչ աշխատանքը:

Եվ վարիչները չէին գտնում ուրիշ միջոցներ ահագին կայսրությունը վերակենդանացնելու համար: Պաշտոնական թուրքիան, անշափ հպարտ առաջին սուլթանների աշխարհակալություններով, ամբարտավանությամբ արհամարհում էր ամբողջ աշխարհը և շարունակ երկրպագում էր Բայազետների, Սուլեյմանների ստվերներին, աշխատելով նրանց արածները կրկնել: Մի-մի անգամ այդ ջանքերն, իհարկե, հաջողությամբ էին պսակվում, և աշխարհը տեսնում էր դրսից հաղթական, ներսից բռնություններով և ահաբեկումով կարգ պահպանող մի թուրքիա: 17-րդ դարի երկրորդ կեսին մեծ վեզիրության պաշտոնն անցա՛ծ ծագումով ալբանացի Քյոփրուլու տոհմի ձեռքը: Սուլթանները թույլ ու ապիկար էին. Քյոփրուլուները վերսկսեցին հին օսմանյան քաղաքականությունը. պատերազմներ էին մղում Եվրոպայի դեմ, անձամբ առաջնորդելով բանակները, իրենց օրինակով ոգևորելով զորքը: Հաղթություններ տանում էին նրանք, բայց և շարաշար հաղթվում էին: Առաջին Քյոփրուլուն, Մուհամմեդը, իր դաժան անգթություններով նմանվում էր Մուրադ Դ-ին: Ասում էին, որ այդ մարդը հինգ տարվա ընթացքում (1656—1661) սպանել տվեց 30 հազար մարդ, ամիսը 500: Մահվան պատժի ենթարկվում էին ամենքն անխտիր— և՛ պաշտոնյաները, և՛ ենիչերիները, և՛

այլ, նույնիսկ ավելի լավ պաշտպանված մարդիկ, որոնք որևէ ապօրինություն էին գործում: Երկիրը խաղաղվեց, բայց արդյոք երկա՞ր ժամանակով: Այդ դաժան կառավարչի երրորդ ժառանգը, Մուստաֆա-զադե Քյոփրուլուն փորձեց ուրիշ ճանապարհով տանել պետությունը, բարեկարգությունների ճանապարհով: Նա ուշադրություն դարձրեց ուսույթի ճնշված դրության վրա, թեթևացրեց նրա վրա ծանրացած հարկերը, պաշտպանություն էր ցույց տալիս նրան: Բայց այդ ուղղությունն անհասկանալի մնաց և անընդունելի: Պետական իդեալը թուրք կառավարիչ շրջանների համար շարունակեց լինել հինը: Բռնությունների և սարսափի միջոցով կարծում էին երջանկացնել փաղիշահի հպատակներին, իսկ պատերազմական արշավանքներով բարձրագույն պահել Ֆաթիհների միջազգային փառքը:

Անկումն արտահայտվեց ամենից առաջ արտաքին ուժի մեջ: 1571 թ. եվրոպական երեք պետությունների միացած նավատորմները Լեպանտոյի ծովածոցում ջարդեցին թուրքաց նավերը: Դա առաջին վճռական հարվածն էր, որ իջնում էր Օսմանի տան գլխին և որի անմիջական հետևանքը պիտի լիներ, ինչպես սպասում էին, Կ. Պոլսի ազատումը: Բայց մի հարվածով չէր կարելի, իհարկե, ոչնչացնել թուրքիայի պես մեծ պետությունը, և, բացի դրանից, հաղթողները չկարողացան օգուտ քաղել իրենց հաղթությունից, այնպես որ թուրքիան առանձին մեծ վնաս չկրեց այդ ծանր պարտությունից:

Սակայն մեծ էր Լեպանտոյի պարտության բարոյական նշանակությունը: Եվրոպան այլևս չէր վախենում սուլթանների ուժից: Հայտնի դարձավ, որ վիթխարին թուլանում է: Այս, իհարկե, չէր նշանակում, թե թուրքական մահիկը միանգամայն խորտակված է: Լեպանտոյից հետո էլ զինվորական բռնապետությունը ցույց էր տալիս իր առյուծի թաթերը—125 տարուց ավելի ժամանակ պիտի անցներ, որ մի երկրորդ մեծ հարվածով նորից հաստատվեր Լեպանտոյի կովում դուրս ցայտած իրողությունը: Բայց մինչև այդ էլ գիտեին թուրքիայի հարևանները, որ նա այլևս վտանգավոր չէ, որ նրան հաղթահարել կարելի է: Թուրքիայի համար հարևանների այդ գիտակցությունից ավելի վտանգավոր, ավելի կործանարար էր այն, որ պետության մեջ ապրող, նրա երկաթե լծի տակ ճնշված ազգություններն էլ տեսնում էին այդ թուլությունը, նույնպես զգում էին, որ թուրքիան այլևս ահարկու չէ: Նրանք էլ սկսում էին պատրաստվել իրենց ազատությունը ետ նվաճելու համար:

Լեպանտոյից մեկ ու մի քառորդ դար անց՝ եվրոպական զորքերը նորից սաստիկ ջարդ տվին թուրքիային: Կործանումից ազատողն այս անգամ եվրոպական հավասարակշռության սկզբունքն էր: Ֆրանսիան, մոռանալով դրանից քիչ առաջ իր փայփայած նվաճողական ծրագիրը թուրքիայի վերաբերմամբ, նրա հզոր պաշտպանը հանդիսացավ, երբ տեսավ, որ ուրիշ պետություններ կարող են օգտվել իրենց տարած հաղթություններից: Աշակցությունն, իհարկե, անվարձ չէր: Ֆրանսիան ամեն անգամ վերանորոգում էր իր առևտրական կապիտուլյացիաները:

* Lav. et Ram., t., V, p. 883.

Գլուխ երկրորդ
Պ Ա Ր Ս Կ Ա Ս Տ Ա Ն

1. Նոր Իրանը: «Հայոց պատմության» երկրորդ հատորի մեջ մենք մանրամասն ժանտեսանք Պարսկաստանի ճակատագրի կրած փոփոխություններին: Այստեղ պետք է վերհիշել այդ փոփոխությունները մի քանի խոսքով: Յոթերորդ դարի առաջին կեսում էր (641 թ.), որ կործանվում էր Սասանյանների բազմահռչակ և մեծապործ հարստությունը, թողնելով Պարսկաստանը հաղթական իսլամի ձեռքին առանց այլևս պաշտպանվելու որևէ հնարավորության: Եվ իսլամը պատրաստվում էր իր այդ նորանվաճ երկիրը ապագազայնացնելով ձուլել արարածական աշխարհի հետ: Սակայն պարսկական կուլտուրան, ազգային գիտակցությունը հրապարակ հանեցին իրենց բոլոր կարողությունները՝ այդ ահավոր փորձանքին պիտակները համար: Ահավից վերջնականապես հաղթվածի ուժեղ ներքին աշխատանքը՝ ազգային ինքնուրույնությունը պահպանելու համար: Այս կողմից Պարսկաստանի դուրսը շատ էր նմանվում Հայաստանի այն դրության, որ սկսվեց 5-րդ դարի երկրորդ քառորդից: Այն ժամանակ ինքը Պարսկաստանն էր, որ ոչնչացրեց հայոց քաղաքական անկախությունը և ամեն միջոց գործ էր դնում հայ ժողովուրդն ապագազայնացնելու և նրան վերջնականապես պարսկացնելու հետ ձուլելու համար: Հայերը, ինչպես գիտենք, հուժկու դիմադրություն ցույց տվին, հենվելով իրենց ազգային երկու ինքնուրույն կուլտուրային ռեսուրսների—ազգայնացվող քրիստոնեական կրոնի և լեզվի վրա: Ճիշտ նույն կերպով պաշտպանվել սկսեց Իրանն այն ժամանակ, երբ ինքն էր հաղթվածը, ազգային անկախությունից զրկվածը: Արաբական ամեն ինչ կլանող ազգացության դեմ պարսկական լեզուն էր հանդես բերվում: Բայց բուն պարսկական ազգային կրոնը, զրադաշտականությունը, այդ աղետի մեջ չտարեց, որպեսզի կարողանա իր միացնող դերը շարունակել: Արաբները ոչնչացրին այդ հին արիական դրոնը, դեհլով նրա տեղ իրենց իսլամը: Եվ պարսից ազգային ոգին շտորտեղվեց այդ մեծ կորստից: Ընդգրկելով իսլամը, պարսիկները նրան սկսեցին ազգայնացնել: Այնպես առաջացավ շիա իսլամը, որի մեջ պարսկական հին պաշտամունքը պահպանում էր իր սկզբունքներից շատերը:

Այս երկու ազգային հենարաններն էլ— կրոնն ու լեզուն— կարողություն տվին պարսիկներին՝ օգտվել քաղաքական քարեպատե՛հ հանդամանքներից՝ քաղաքական անկախությունը վերականգնելու համար: Մասնակի փորձերը հաջողություն ունեցան: Եվ այս կողմից էլ Պարսկաստանի ճակատագիրը շատ նմանություններ ունի Հայաստանի ճակատագրին: Իններորդ դարում հիմնվում են պավառական անկախությունները, որոնք, սակայն, չեն կարողանում միացնել ամբողջ Իրանը. պարսիկ ժողովուրդը դարձեց այլևս ընդունակություն չունեցող համազգային միություն անլիզու, ինչպես անում էր հին ժամանակներում: Այս անկարողությունը վրա ավելանում էին արտաքին դժբախտ հանգամանքները: Սելջուկների, ապա մոնղոլների և վերջը կենկթեմուրի արշավանքները օտար, միջինասիական տիրապետություններ էին հաստատում Իրանի հողի վրա: Թեև Պարսից լեզուն պահում էր իր

հինունակությունն այդ հարվածների տակ և ինքն էր նվաճում բարբարոս եզիվորներին, թեև շիա կրոնը նույնպես արգելքներ չէր գտնում իր գոյության դեմ, նույնպես կարողանում էր նորեկ նվաճողների այս կամ այն մասի կրոնը դառնալ, բայց բուն պարսիկ ժողովուրդը, նա, որ մի ժամանակ Աքեմենյանների և Սասանյանների մեջ պետություններ էր ստեղծել, այլևս մասնակից չէր պետական կյանքին, հեռու էր մնում կառավարելու և սեփական ճակատագիրը դարձնելու հնարավորությունից: Նրա ազգային հանճարն ամբողջովին մտավոր գործունեության անցավ, և նրա իսկապես մեծ գրականությունը հավիտենական հուշարձան է այն ստեղծագործական հուժկու թափի. որ նա ցույց էր տալիս իր քաղաքական անկման տխուր ժամանակներում, երբ թուրքերն ու թաթարները քարը քարի վրա շին թողնում Արևմուտյան Ասիայում և մանավանդ հենց Պարսկաստանում:

Եվ ահա 16-րդ դարի սկզբին հին Իրանը նորից կենդանանալ է սկսում, շերելով իր հետ համաիրանական միության և մեծ պետության ընդարձակ գաղափարը: Վերականգնանում էր Սասանյան պետությունը: Սակայն այս նոր երևույթը զուտ պարսկական մի գործ չէր: Պարսկական ազգային մեծ սեփականություններն են նոր պետության հիմք դառնում, այն է՝ կրոնն ու լեզուն: Այսպես էր, ինչպես գիտենք, Սասանյանների ժամանակ էլ: Բայց այս անգամ պարսիկները չեն շենք շինողները, այդ ուժերը գործադրողները, այլ օտար տարրերը, որոնց մեջ զլիավոր դերը վերապահված էր դարձյալ միջինասիական թուրքերին: Այնպես որ թուրքիայի և Պարսկաստանի մեջ, շնայած այն մեծ հակառակություններին, որոնք խիստ բաժանում էին նրանց իրարից, գոյություն ունեցող մի ընդհանուր ցեղային կապ, ծագման հարազատություն, որ չէր կարող շարտահայտվել նաև պետական կազմակերպության մեջ:

2. Սեֆեյդիներ: Այս մեծ քաղաքական շարժումը բխում էր մի բարեպաշտ կրոնավորական ընտանիքից, որ ապրում էր Հյուսիսային Պարսկաստանի Արդեբիլ քաղաքում և որ հուշակված է պատմության մեջ Սեֆեյդի անունով: Շարժման ուժն ու հանգամանքները կշռադատելու համար մենք պիտի վերհիշենք մի խոշոր գիծ շիա դավանության կառուցվածքից: Իա Ալիի և նրա տան պաշտամունքն է: Ըստ այդ պաշտամունքի, Մուհամմեդ մարգարեին հաջորդած Աբու-Բեքր, Օմար և Օսման խալիֆները մարգարեի ժառանգությունը հափշտակողներ էին, պարզ բռնավորներ, առանց օրինավոր իրավունքների: Միակ օրինավոր հաջորդը Ալին էր: Հենվելով հրեական այն հին հավատալիքի վրա, որ ամփոփված է Աստվածաշնչի մեջ, պարսիկներն էլ ընդունում էին, որ աստված իր ընտրած ժողովուրդը կառավարում է մարգարեների և նրանց հաջորդների ձեռքով, նրանց հանձնելով թե՛ հոգևոր և թե՛ մարմնավոր իշխանությունը: Մուհամմեդը այդպիսի մի երկնային առաքելություն ուներ, և նրանից հետո թագավորել ու դատել, քահանայապետ ու զորապետ կարող էին օրինավորապես լինել միմիայն նրա ուղիղ ժառանգները, այսինքն Ալին, սրա որդիները, թոռներն ու այդպես հաջորդաբար:

Այսպիսով շիաները հեռանում էին իսլամի պատմությունից, մերժելով առաջին երեք խալիֆներին, մերժելով ամբողջ Օմայան հարստությունը: Սրանք, ինչպես և Աբբասյանները, կարող էին նկատվել լոկ իբրև աշխարհիկ վահապետներ, այլ ոչ երբեք իբրև իմամներ, այն է՝ մարգարեի իշխանության հաջորդներ, մի իշխանություն, որ գերազանցորեն կրոնական հանգամանք ուներ: Շիաների համար առաջին և օրինավոր իմամն Ալին էր և

* Мюллер, „История Испагана“, т. III, СПб., 1896, с. 380—381.

այնուհետև հաջորդաբար նրա սերունդներից 11 հոգի: Տասներկու իմամների պաշտամունքը հավատացնում է, որ վերջին իմամը, տասներկուերորդը աներևութացել է՝ աստվածային մի խորհուրդ կատարելու համար: Նա չի մեռել, այլ գտնվում է մի ինչ-որ անհայտ աշխարհում. պիտի նորից այս աշխարհը գա, պիտի տիեզերական թագավորություն ստեղծե, ջնջելով բոլոր կրոնները, ամենքին դարձնելով իսլամի ճշմարիտ կրոնին ու պիտի հանդարտ ու արդար կերպով թագավորի մինչև աշխարհի վերջը: Բայց քանի որ այդ իմամը բացակա է, չի երևում, աստծու ընտրյալ ժողովրդի կառավարությունը կարող է լինել միայն նրա հաջորդների, այն է՝ կրոնական պետերի, մուշտեհիդների ձեռքով:

Պարսկական այս մեսիականությունը միանգամայն համապատասխանում էր այն քաղաքական դրություն, որի մեջ գտնվում էր Իրանը դարերի ընթացքում: Այդ հավատալիքի տեսակետից բոլոր օտար տիրապետողները պիտի համարվեին ոչ օրինական, այլ՝ բռնակալներ, որոնք միայն սրի իրավունքով էին իշխում: Այդտեղ կարելի է տեսնել մի ընկճված, շարժված ժողովրդի հույսերն ու ակնկալությունները, նրա քաղաքական հոգեբանությունը: Պատմության մեջ քիչ չեն այնպիսի շարժումներ, որոնք ծնունդ են առնում ժողովրդական տրամադրությունների ստեղծած մշջավայրից և զարգանալով՝ դառնում են ահագին երևույթներ: Այսպես էլ շահագործվեց իմամների հաջորդականության գաղափարը Պարսկաստանում: Շահագործող հանդիսացավ մի ընտանիք, որ Արդեբիլ քաղաքն ուներ իր ձեռքում իբրև ավատական կալված:

14-րդ դարի կեսին սրբության մեծ հռչակ էր ստացել այդ ընտանիքի գլխավորը, որ կոչվում էր Շեյխ-Սեֆի-ադ-դին («հավատի մաքրություն»): Նա, ինչպես և պետք է լինի ամեն մի սուրբ, վարում էր ճգնավորական կյանք, չէր մասնակցում իր դարի կենցաղասիրական վայելքներին. բայց նրան էլ հայտնի էր այն հին, հավիտենական մեծ գաղտնիքը, որ այնպիսի սրտաբաց պարզությամբ արտահայտել է ֆրանսիական թագավորներից մեկը, այսինքն թե ժողովուրդները սիրում են խաբված լինել: Սրբակեցության և աշխարհատեցության բողի տակ Շեյխ-Սեֆին քարոզում էր ժողովրդին, թե մեծ մեղք է թողնել իմամների հավատարիմ աշակերտներին մարդկանց բռնակալության տակ: Աստվածային հեղինակությունից ոչինչ լիազորություն չստացած այդ բռնակալները հեշտամուլ են և անագորույն, ոմանք պատկանում են հերետիկոսական աղանդներին, ինչպես են թուրք և թաթար վեհապետները: Պետք էր փրկել աստծու ժողովուրդը այդ բռնավորների ձեռքից, պետք էր իմամների ժողովրդի երկրները վերադարձնել նույն այդ իմամների մի ժառանգին, որ ուղիղ գծով սերված է նրանցից և որ օրենքի նախանձախնդիրները լինելով, կարող է բավարար լուծում տալ բոլոր կասկածներին: Իսկ այդպիսի հատկություններ ունեցող մեկին որոնելու համար պետք չէր հեռուն գնար: Նա կար մեջտեղ, և հենց ինքը Շեյխ-Սեֆի-ադ-դինն էր*: Իր այդպիսի կոչումն անկասկածելի դարձնելու համար նա իրեն վերագրում էր արաբական ծագում, այն էլ ուղղակի, որդուց որդի, իմամ-Մուսայից ծնված, որ յոթերորդն էր իմամների շարքում: Սակայն իրողությունն այն էր, որ նա ուներ պարզապես թուրքական ծագում**:

* Chevalier Chardin, „Voyage en Perse et autres lieux d'Orléans“, Royen, 1723, t. VI, p. 2—7.

** Вамбери, „История Бохары“, СПб., 1871, т. II, с. 23.

Սակայն սուրբ մարդուն էլ հայտնի էր, որ միայն քարոզներով քաղաքական գործ, լինի նա նույնիսկ ազատության գործ, չի կարելի գլուխ բերել աստծու ժողովրդի համար, և որ ինքն իսկ մարգարեն հենված էր թե՛ խոսքի և թե՛ սրի վրա: Իշխանապետության հասնելու այս մի մեծ հոգսը նա թողեց իր ժառանգներին, որոնք նույնպես ոգևորված էին իրենց ցեղի այդ քաղաքական առաքելության մտքով: Սեֆիի անմիջական հաջորդ Սադր-ադ-դինը այնքան հռչակված էր սրբություն, որ նույնիսկ մեծ կենկթեմուրը գնաց նրան տեսնելու: Երբ կաղ աշխարհակալը հարց տվեց նրան, թե ի՞նչ կկամենա նա խնդրել իրենից, Շեյխը պատասխանեց. «Ազատ արձակի՛ր այն գերիներին, որ բերել ես Թուրքիայից»*: Կենկթեմուրը կատարեց այդ խնդիրը, բայց ազատություն գտած գերիները, ինչպես հավատացնում է Շեյխի տան ավանդությունը, երախտագիտությունից ստիպված, հոժարակամ դարձան Շեյխի աշակերտներ, մնացին նրա մոտ**: Դրանք ծագումով թուրքմեններ էին, մի վրանաբնակ ցեղից, որ ի բնե ռազմիկ մի տարր էր:

Այսպես ահա կազմվեց սուրբ ընտանիքի զորքը: Աշխարհից հրաժարվածների այդ «աշակերտները»*** իրենց անձնվիրությունները դարձան այն գործիքը, որով իմամները ինքնակալ շառավիղները գինեցին իրենց բռունցքը և, նվաճելով Պարսկաստանի բաժան-բաժան մասերը, հիմնեցին իրենց թագավորությունը և տվին նրան, ի պատիվ իրենց նախահայր Շեյխ-Սեֆի-ադ-դինի, Սեֆեվի (Սեֆյան) անունը: Այստեղից էլ պատմության ասպարեզն է իջնում նոր Իրանը:

Նրա պատմությունը վերաբերում է 16-րդ դարին, և մենք կգետնեղենք նրան իր տեղում: Այստեղ կդնենք միայն այդ նոր պետության բնորոշումը, նրա քաղաքական-վարչական սիստեմի ընդհանուր նկարագրությունը:

3. Ծանրաբար: Եթե օսմանցիները մի անսահման բռնապետություն կերտելու համար պիտի սկզբունքներ և ձևեր փոխ առնեին ուրիշ ազգերից, Պարսկաստանն այդպիսի փոխառությունների կարիք էլ չուներ, քանի որ ինքն իր գոյության սկզբից, հանդիսանալով ժառանգ Ասորեստանի արյունառուշտ բռնակալության, երկար դարեր ներկայացնում էր աստվածապետապետական հիմքերի վրա դրած ասիական միահեծանության անխառն օրինակը: Աքեմենյանների և Սասանյանների ժամանակները շատ վաղուց էին անցել, բայց բարբերը, հասկացողությունները միևնույնն էին մնացել: Միևնույնն էին թագավորի իշխանությունը, գավառական վարչության սիստեմը, արքունիքը, դասակարգային բաժանումները: Նույնն էր և պատերազմ մղելու եղանակը****: Սեֆյանների ձեռքով կատարված պետական վերակազմությունը հնի կրկնությունն էր: Սեֆյաններն էլ, Սասանյանների նման, խաբուսեցին իրենց ամբողջ քաղաքականությունը ժողովրդական կրոնի վրա: Պետական լեզուն պարսկերենն էր:

* Վրաց շարքի մի ծրագրի մասին այդ գերիների թիվը որոշում է 12,000 (Brosset, „Histoire de la Géorgie“, II partie, ST. Peters. 1856, p. 17).

** John Malcolm, „Histoire de la Perse“, t. II, Paris, 1821, p. 261.

*** Այս ավանդությունը տարբեր կերպով են պատմում եվրոպացի ճանապարհորդները: Ոմանք ասում են, թե կենկթեմուրը տեսակցություն ունեցել է հենց Շեյխ-Սեֆիի հետ: Այլիկ հավանական է թվում այն, որ կենկթեմուրը պարզապես գերիներ է ընծայել Շեյխ-Սեֆիի ժառանգներից մեկին՝ չեղարին, իբրև հատուցում այն մեծարանքների, որ չեղարին արել էր նրան և նրա գորապետներին (I. B. Tavernier, „Les six Voyages en Turquie, en Perse et aux Indes“, Paris, 1682, t. I, p. 400).

**** Malcolm, t. IV, p. 450.

Պարսկական բռնապետությունը թուրքականից շատ քիչ բանով էր տարբերվում: Ինչպես գիտենք, շիաներն ընդունում էին, որ միայն իմամները կարող են օրինավորապես մարգարեի փոխանորդներ համարվել, մինչդեռ սյուննի թուրքիայում սուլթանը յուրացրել էր մարգարեի հաջորդի՝ խալիֆի կոչումը և այդպիսով հանդիսանում էր կրոնական գերագույն պետ: Թեև Սեֆյանները իրենց ծագումով արդեն իրենց հասցնում էին մարգարեի ազգականների աստիճանին, բայց և այնպես նրանք Պարսկաստանում չէին կարող խախտել վերջին իմամի՝ Մահդիի հետ կապված հավատալիքը: Շահը մի տեսակ ժամանակավոր կառավարիչ էր համարվում, մի տեսակ տեղապահ, մինչև որ աշխարհի մեջ նորից կհայանագործվի Մահդին: Երբ այս բանը կկատարվի, շահն իսկույն նրան կհանձնի իր բոլոր իշխանությունը և ինքն էլ կդառնա նրա ձիապանը, շլովղաբը*: Տեսականը, հավատալիքը այս կերպով հպատակեցված էր գործնական բռնակալ միահեծանության, որ Արևելքում չէր կարող հեղինակավոր լինել առանց կրոնի վավերացման: Շահը, չկրելով հանդերձ խալիֆի կրոնական բարձրագույն տիտղոսը, դարձյալ համարվում էր ասպտու տեղակալ այս աշխարհում**»: Նրա վերաբերմամբ էլ քարոզվում էր, թե աստված նրա միջոցով է բաժանում իր շնորհներն ու պատիվները:

Միահեծանության բացարձակության կողմից Պարսից շահը նույնպես նման էր թուրքաց սուլթանին: Պարսկաստանում էլ կար կրոնապետի ֆեթվան***, որ որքան և սակավորժեք լիներ իրականապես, տեսականորեն միապետի իշխանությունը հայտնի չափով սահմանափակող մի հիմնարկություն էր: Բայց և այնպես, պարսկական բռնակալությունը համարվում էր անսահման միահեծանության ամենակատարյալ տեսակն աշխարհում****: Եվ այդ բռնակալությունը Պարսկաստանում ավելի պերճ տիտղոսներով էր փառաբանվում, ավելի խոր ստրկական զգացմունքներով էր մեծարվում, քան թուրքիայում: Ֆրանսիացի ճանապարհորդ Շարդենը բերում է հետևյալ տիտղոսները, որոնք նրա ժամանակ (17-րդ դար) տրվում էին Սուլեյման շահին. «Վեհագույնը կենդանի մարզկանց մեջ, աղբյուր վեհափառության, աղբյուր մեծության, զորության և փառքի, համահավասար արեգակին, պետ մեծ թագավորների, որոնց գահը երկնքի ասպանդակն է. գործակալ երկնքի այս աշխարհում, կենտրոն հողազնդի, ազարկա ուխտագրության բոլոր մահկանացու մարդկանց, բաշխող քարեքեղերի և մեծ անունների, տեր ճակատագրի, գլուխ տեղեկերի ամենագեղազանց պղանդի, բազմող ամենամեծ և ամենաշողշողուն առաջին մարմնավոր էակի (Մուհամմեդի) կայսերական գահի վրա, վեհապետ ուղղահավատների, ծնված և ծագած այն գահից, որ աշխարհի մի հատիկ գահն է, թագավոր առաջին կարգի, միապետ տիեզերքի սուլթանների և հրամանապարհների, ստվեր ամենամեծին աստծու, սփռված բոլոր զգայուն երկրի վրա, առաջին ազնվականը և ամենամեծը ազնվականության մեջ. թագավոր, թագավորի որդի, շառավիղ վեհագույն թագավորների, վեհապետ, որդի վեհապետի, զավակ ամենահին վեհապետների, կայսր բոլոր ժամանակների և բոլոր մարմնեղեն էպլիկների,

* Chardin, t. VI, p. 7.

** Ibid., p. 217.

*** Օրինակները տ. Միմոն կարողիկոս, «Ջամբոզ, Վարդապետ», 1879, էր. 211-234.

**** Malcolm, t. IV, p. 160.

տեր հույզերի և աշխարհների, հայր հաղթությունների, քրչանկագույն Սուլեյման փաղիշահ, շառավիղ Սեֆիի, Մուսայի, Հուսեյնի, վեհապետ հզոր պիտուրի, բաժանող թագերի և գահերի»:

Մի առ մի հիշատակել այսպիսի անուններով փառաբանվող բռնակալի հատկություններն ու իրավունքները՝ կլինեք կրկնություն այն ամենի, ինչ մենք տեսանք թուրքիայում: Իրանի վեհապետն էլ, իհարկե, իր հպատակների կյանքի և ստացվածքի տերն էր և սպանել էր տալիս առանց որևէ դատի և ձևականության: Իրանում էլ յուրաքանչյուր բարձր պաշտոնյա ամեն տարի պարտավոր էր նրան ընծաներ մատուցանել: Շահի անձնական եկամուտները, բացի այդ ընծաներից, կազմվում էին այն արդյունքներից, որոնք ստացվում էին արքունական կալվածներից և հատկապես այդ նպատակով սահմանված տուրքերից: Այսպես էր, օրինակ, ոռոգման ջրերից ստացվող տուրքը: Իրանում էլ գահաժառանգությունը արյունոտ մի գործ էր, նվիրականացած բարբարոսական անգթություններով: Միապետը պահում էր իր մոտ իր որդիներից միայն նրան, որին կամենում էր հանձնել իր գահը. մնացած թեկնածուներին սովորաբար սպանել էր տալիս կամ ավելի հաճախ՝ անպետքացնում էր, կուրացնելով տաքացրած երկաթով, որից հետո այդ գծաբխտները մնում էին փակված հարեմում: Հարեմն էլ իրանում, իհարկե, տիրապետող էր իր ամենակարող ներքինապետներով, հարճերով, մայր թագուհիներով և հազարավոր այլ ձրիակերներով:

Բայց և ոչ մի երկրում միապետն այնքան պարտավորություններ չունեք կատարելու, որքան Պարսկաստանում**: Այստեղ թագավորը, ինչպես և հնում, անձամբ վերահասու էր լինում գործերին, հրապարակային ատյաններ էր կազմում դատեր տեսնելու համար**: Այս զբաղմունքները տեղի էին ունենում ամեն օր, և միայն թագավորի հիվանդությունը, որսորդությունը կամ կարճատև զրոսանքները կարող էին այդ զբաղմունքներից հեռու մնալու պատժառ դառնալ: Նույնիսկ պատերազմների ժամանակ, բանակում, եթե, իհարկե, գործողությունները դադարած էին, շահը կանոնավորապես կատարում էր բարձրագույն կարգադրողի և դատավորի դերը: Առավոտյան շատ վաղ բոլոր գլխավոր պաշտոնակալներն ու քարտուղարները մտնում էին շահի մոտ՝ գործերի մասին զեկուցում տալու և համապատասխան հրամաններ ընդունելու համար: Իրանից հետո շահը դուրս էր գալիս խնդրատու հասարակության ընդունելու համար: Ընդունելությունը կատարվում էր մեծ հանդիսավորությամբ: Ներկա էին լինում շահագաղանները, պետական և պալատական բարձր պաշտոնակալները: Շահը լսում էր ամեն կարգի մարդկանց խնդրանքներն ու բողոքները, իր հավանությունը կամ անբավականությունը արտահայտում էր հրապարակով, ի լուր ամենքի: Եվ այսպես համարյա ամեն օր մի քանի ժամ անմիջապես շփվում էր իր հպատակների հետ, ուստի և կարող էր անմիջական հասկացողություն կազմել իր պետության դրության մասին:

4. Բարձր կառավարություն եվ վիճվորություն: Բայց այս անմիջական շփումը դեռ չէր նշանակում, թե միապետի և ժողովրդի մեջ գոյություն ուներ

* Chardin, t. IV, p. 216.

** Malcolm, t. IV, p. 167.

*** Սասանյան թագավորների հրապարակական մեծ ատյանները Նկարագրել է մեր Ղազար Փարպեցին (տ. Նրա «Պատմություն», գրվող Բ, ԹԵ):

ուղղակի հարաբերություն, առանց միջնորդների: Պարսկաստանում էլ, ինչպես մյուս արևելյան բռնապետությունների մեջ, իրականությունն այն էր, որ թագավորը ցույցի համար էր, իսկ իսկապես կառավարողը նրա փոփոխորդն էր*: Թուրքիայում այդ պաշտոնյան, ինչպես գիտենք, կոչվում էր վելի-իր-իագեմ կամ մեծ վելի: Պարսկաստանում նա զանազան ժամանակ զանազան անուններ ուներ: Սեֆյանների մեծ վելիը կոչվում էր էթեմադ-ուդ-դովլե (նեցուկ պետության): Նա կառավարում էր պետության բոլոր գործերը, բայց անպատճառ զորքերի գլխավոր հրամանատար չէր, ինչպես Թուրքիայում: Պարսկական մեծ վելիը ավելի գրչի մարդ էր, քան սրի մարդ: Նրա գործությունն անհամեմատ լավ էր օսմանյան մեծ վելիի գործությունից հենց նրանով, որ Թուրքիայում սուլթանի աչքից ընկած մեծ վելիը սովորաբար գլխատվում էր, իսկ Պարսկաստանում շատ քիչ էր լինում այդպիսի բան, և մեծ վելիի պատիժը սովորաբար այն էր լինում, որ նրան աքսորում էին մի որևէ հեռավոր քաղաք: Այս և ուրիշ մի քանի հանգամանքներ իրավունք էին տալիս եվրոպացի ճանապարհորդներին ասելու, որ Պարսկաստանում կառավարությունն ավելի մեղմ է, քան Թուրքիայում**:

Սակայն պարսկական մեծ վելիը օսմանյանի կատարյալ բախտակիցն էր այն կողմից, որ նրա վրա էլ տիրում էր շահի կանանոցը և հարկավոր էր մրցել այդտեղ լարվող ինտրիգների դեմ: Մի ուրիշ տարբերությունն էլ այն էր, որ Պարսկաստանում բարձր դատաստանական վերահսկողությունը հանձնված էր մի առանձին պաշտոնյայի, որ կոչվում էր դիվան-բեգի: Շահից հետո սա էր բարձրագույն դատավորը, մասնավորապես քրեական գործերի վերաբերմամբ, ու նրա իրավասությունը ենթարկված էին նույնիսկ գավառական կառավարիչները, խաները: Շահերը սովորություն ունեին հաճախ այդ պաշտոնյայի խորհրդակցություն դիմելու՝:

Պարսկական բարձր բյուրոկրատիան նույնպես բազմաթիվ էր, ճյուղավորված: Միայն շահի պալատի և կանանոցի տնտեսական կառավարությունն ու պահպանությունը բաժանված էին բազմաթիվ ճյուղերի, և ամեն մի ճյուղի պետն ուներ իր առանձին կարևոր նշանակությունը ոչ միայն իր մասնագիտության, այլև ընդհանուր պետական վարչության մեջ. ամեն մեկն իր ձեռքի տակ ուներ երկրորդական և երրորդական պաշտոնյաների և ծառայողների մի մեծ բազմություն: Պալատական վարչության այդ գլխավոր պետերն էլ մեծ վելիի հետ կազմում էին Իրանի բարձր պաշտոնեությունը: Ընդհանուր վարչական և ֆինանսական գործերը բաժանված էին մի քանի դեֆթերխանների (ատյանների) մեջ:

Մեծ վելիի իշխանությունը տարածվում էր աշխարհական գործերի վրա, իսկ հոգևոր գործերի բարձրագույն կառավարիչը, հոգևոր իշխանության վերին ներկայացուցիչը, որ, ինչպես և Թուրքիայում, համահավասար էր մեծ վելիին, կոչվում էր սադր-ալ-սուլտոս***: Սեֆյանների ժամանակ հոգևորականությունը Պարսկաստանում հարուստ էր և ուներ մեծ ուժ: Սադր-ալ-սուլտոսը ճանաչվում էր իմամի փոխանորդ, և նրա հոգևոր իրավասությունը խիստ ընդարձակ էր: Բոլոր հոգևորական պաշտոնյաները ստորագրված էին նրան, որը նստում էր արքունի պալատում և նշանակում էր,

* Chardin, t. IV, p. 93.

** Tavernier, t. I, p. 525.

*** Malcolm, t. IV, p. 179.

Թագավորի վավերացմամբ, պետության բոլոր գլխավոր դատավորներին: Մզկիթներին և աղքատասիրական հիմնարկություններին հատկացված հողերը մեծամեծ եկամուտներ էին բերում, որոնց անձնիշխան կարգադրիչը սադր-ալ-սուլտոսն էր՝ իր հրամանի տակ գտնվող հատուկ դեֆթերխանայի միջոցով: Այս անձնիշխանությունը առաջացնում էր անկարգություններ և զեղծումներ: Շահ-Աբբաս Մեծը պետական շահերի տեսակետից վնասակար համարեց մի այսպես զորեղ իշխանավորի գոյությունը և կոտորեց նրան: Սադր-ալ-սուլտոսի պաշտոնը: Եվ երբ վախճանվեց մեծ կրոնապետը, շահը նրա տեղ հաջորդ շնշանակեց: Բայց Շահ-Աբբասի ժառանգը, անհարմար համարելով մի այդպիսի արմատական փոփոխություն, բավականացավ կրոնապետի ընդարձակ իշխանությունը նվազեցնելով: Իրա համար նա մեկի փոխարեն երկու սադր-ալ-սուլտոս նշանակեց: Մեկը պահպանեց այդ անունը, բայց խաս (առանձին, սեփական, մասնավոր) մակդիրով, այսինքն հատկապես թագավորի կրոնապետ, իսկ մյուսն ստացավ սադր-ալ-սուլտոս անունը (ընդհանուր, հասարակաց), և դա ժողովրդի կրոնապետն էր: Այս բաժանումով առավելություն տրվում էր առաջինին, իսկ երկրորդը կորցնում էր իր նախկին մեծ հեղինակությունը: Իսկ Նադիր-Շահը ոչ միայն վերացրեց այդ երկու պաշտոնն էլ, այլև գրավեց մզկիթներին սեփականացրած կալվածներն իր զորքին ոռճիկ տալու համար: Շիա կղերականությունն այնուհետև այլևս չկարողացավ ամբողջովին վերադարձնել ո՛չ իր նախկին հարստությունները, ո՛չ նախկին իշխանությունը:

Այս ժամանակներից սկսեցին ավելի կարևորություն ստանալ այն բարձր հոգևորականները, որոնք կրում էին մուջթեֆիդ (վկայություն տվող) տիտղոսը՝: Սրանք որոշված թիվ շունեին, բայց սովորաբար երեք կամ չորս հատ էին լինում ամբողջ Պարսկաստանում: Հատուկ պաշտոններ չունեին, ոչինչ ոռճիկ չէին ստանում, բայց շնորհիվ իրենց գիտություն վայելում էին մեծ ժողովրդականություն, և հանրային ձայնը լուռ ու մունջ, բայց միաբան կերպով նրանց էր ընդունում ոչ միայն իբրև ուղեցույցներ կրոնի մեջ, այլև իբրև ժողովրդի պաշտպաններ՝ ընդդեմ իշխանավորների ճնշումների և բռնությունների: Եվ իրավ, հենվելով իրենց հեղինակավոր դիրքի, ժողովրդականության վրա, այս բարձրաստիճան հոգևորականները շատ անգամ ստիպում էին նույնիսկ ամենահպարտ վեհապետներին լսել ժողովրդի ձայնը, հարգել նրա կարիքները: Հասարակությունը մուջթեֆիդներից սպասում էր օրինակելի վարք: Նրանց չէին ներում ո՛չ մի աշխարհային հակում, ո՛չ էլ որևէ կապ թագավորի կամ կառավարչական պաշտոնյաների հետ: Նրանք գրված օրենքի, շարիաթի ամենահեղինակավոր բացատրողներն էին: Նրանցից հետո գալիս էին շեյխ-ուլ-իսլամները, որոնք գտնվում էին բոլոր գլխավոր քաղաքներում, ապա ղազիները (դատավոր) և մալլաները (օրենսգետ):

Պարսկաստանում գոյություն չունեին բարձր պաշտոնյաների խորհուրդ, ինչպես էր օսմանցիների դիվանը: Միայն պատերազմական գործերի առիթով շահը հարկավոր էր համարում խորհրդակցության կանչել իր բարձր պաշտոնյաներին: Այստեղ մեծ վելիից հետո առաջին տեղը պատկանում էր զորքերի գլխավոր հրամանատարին, սիփահ-սալարին (սպասալար): Սակայն այս պաշտոնը մշտական չէր, ամեն մի պատերազմի ժամանակ նշանակվում էր մի սիփահ-սալար, որի լիազորությունները վերջանում էին պատերազմի հետ:

Պարսկական կանոնավոր բանակի մեջ առաջին տեղը գրավում էր ռուլլի* անվանված ձիավոր զորքը: Դա մի շատ ուժեղ և ազդեցիկ զորա-
ժառ էր: Ինչպես տեսանք, Սեֆյանների զինվորական ուժը կազմվեց թուրք-
մեն գերիներին, որոնք և իրենց հավատարմությամբ և քաջությամբ ստեղ-
ծեցին իրենց տերերի համար մի մեծ պետություն: Այդ թուրքմեններն էլ
ստացան ղսուլլի անունը⁷: Սեֆյանները, բնականաբար, առանձին խնամք
և համակրանք պիտի ցույց տային իրենց այդ հավատարիմ ծառաների վե-
րաբերմամբ: Ամենից առաջ ղոռլիների բանակը պահպանեց իր ցեղային
կազմակերպությունը. միայն թուրքմենն ուներ իրավունք ղոռլիների մեջ
մտնելու: Հետո Սեֆյան շեյխերը այդ հովվական ցեղի քաջությունն ու հավա-
տարմությունը ընդմիջտ շահագործելու համար ղոռլիների զորամասին կրո-
նական կերպարանք էլ տվին: Զորամասը հաստատվեց և նվիրագործվեց ի
պատիվ և ի պաշտպանություն Ալիի, տասներկու իմամների կրոնի: Եվ նշա-
նը, որ պիտի հիշեցնեք ղոռլիներին իրենց նվիրական պարտքը, նույն շեյ-
խերի հնարած գլխանոցն էր, որ կարված էր կարմիր թավիշից, տափակ ձև
ունենր և ներկայացնում էր 12 ծալք, ի հիշատակ 12 իմամների: Սակայն այդ
իմամական զինվորները ավելի հանրածանոթ էին մի անունով, որ նրանց
գլխանոցների գույնն էր ցույց տալիս: Նրանց սովորաբար և ամեն տեղ կո-
չում էին ղզլբաշ (կարմրագլուխ): Դա մի զորաբաժին էր, որ իր պատերազ-
մական նշանակությամբ օսմանյան ենիչերիներին համահավասար մի ուժ
էր, բայց պետական գործերի մեջ իր ունեցած ազդեցությամբ նույնիսկ ենի-
չերիներից էլ ուժեղ էր: Նրա շարքերից էին ընտրվում պետական կարևորա-
գույն պաշտոնյաները ոչ միայն արքունիքում, այլև գավառներում: Արքու-
նիքում այնքան մեծ էր կարմրագլուխների ազդեցությունը, որ նույնիսկ պե-
տական լեզուն՝ պարսկերենը ավելի քիչ գործածական էր դառնում, տեղի
տալով թուրքերենին^{**}: Այս առաջնակարգ նշանակությունը և անսահման ազ-
դեցությունն էին պատճառը, որ կարմրագլուխ զինվորների անունով ոչ միայն
արքունիքը, այլև ամբողջ Պարսկաստանը կոչվում էր 'Ալլբաշ, Ղզլբաշի եր-
կիր: Եվ սակայն իրենք, այդ առաջնակարգ զինվորականները, խաղաղու-
թյան ժամանակ պարզում էին իրենց հին նմադական կյանքով, վրանների
մեջ, պարպում էին անասնապահությամբ: Այս իրողությունը շափազանց
բնորոշ էր նոր Իրանի համար: Նա ցույց էր տալիս, որ պետական կազմա-
կերպության մեջ պաշտպանարգ գերը բուն պարսիկ ժողովրդին չէր պատկա-
նում, այլ գարձյալ կկվոր թուրք ցեղերին, որոնք խիտ բնակված էին մանա-
վանդ Հյուսիսային Պարսկաստանում: Նոր Իրանը միայն մի սովորությամբ
էր մեծարում հին Պարսկաստանին. այդ այն էր, որ մեծ վեզիրի և ղոռլիների
գլխավոր հրամանատարի պաշտոնները միայն իսկական պարսկական ծա-
գուժ ունեցողներին էին տրվում^{***}:

Պետք է նկատի առնել, որ հին պարսկական արյունը առհասարակ լավ
համբավ չունեի: Գտնում էին, որ «Ֆարսերը» մի տեսակ այլասերված ժո-
ղովուրդ էին, չունեն վայելուչ արտաքին և հակված են դեպի շարություն-
ները: Այդ պատճառով աշխատում էին ազնվացնել պարսկական արյունը
խառն ամուսնությունների միջոցով: Լավագույն արյուն ունեցողներ Ասիա-

յուն համարվում էին վրացիները, ապա այն ազգությունները, որոնք ապ-
րում էին կասպից և Սև ծովերի մեջտեղ[†]: Խառն ամուսնությունների հա-
մար էր, որ ամեն տարի մեծ քանակությամբ երկու սեռի գերիներ էին
բերվում վրաստանից, Կովկասյան լեռներից, մինչև իսկ Ռուսաստանից:
Շուկաներում վաճառվող այդ ստրուկները այնքան մեծաքանակ էին, որ
Սեֆյան թագավորները նրանցից հեծելազոր կազմեցին, տալով նրան կալամ
(ղուլ, ստրուկ) անունը⁸: Դա արդեն թուրքական ենիչերության ընդդիմա-
կությունն էր, որ Իրանում էլ համարյա նույնքան օգտակար հանդիսա-
ցավ պետության համար, որքան Թուրքիայում: Շահ-Աբբաս Մեծը, իբրև
նորը քաղաքագետ, ուշադրություն դարձրեց այն մեծ տարբերության վրա,
որ կար ղզլբաշների և կուլամների միջև: Առաջինները, իբրև զուտ ցեղական
մի կազմակերպություն, արդեն ստեղծել էին իրենց հատուկ կաստայական
շահերը և կարող էին պետության համար շատ վառանգավոր ընդդիմադիր
ուժ կազմել, մինչդեռ երկրորդները, ստրուկները, այդպիսի մի համայնա-
կան միաբանության հնարավորությունը չունեին, քանի որ միմյանց ան-
ծանոթ, միմյանցից շատ տարբերվող ազգությունների էին պատկանում:
Ուստի մեծ շահն սկսեց առաջ քաշել կուլամներին, որոնք անցան պետա-
կան զանազան պաշտոնների գլուխ և ղոռլիների հետ համահավասար նշա-
նակություն ստացան: Եվ իրավ, ղուլերն իրենց քաջությամբ և ընդունա-
կություններով ապացուցեցին, որ արժանի են իրենց գրաված դիրքին: Կու-
լամի մեծամասնությունը բաղկացած էր վրացիներից:

Այս երկու ձիավոր զորամասերն էին Պարսկաստանի իսկական զին-
վորական ուժն ու փառքը: Ղոռլիների թիվը հասնում էր 30 հազարի, իսկ
ղուլերը ավելի սակավաթիվ էին—18 հազար: Դրանցից հետո գալիս էր պարս-
կական հետևակազորը թյուֆենկչի (հրացանակիր) անունով, որ միանգա-
մայն անպետք էր և շատ հաճախ փախչում էր պատերազմական դաշտից:
Նրա թիվն էր մոտավորապես 40—50 հազար: Հետևակ զորականները հա-
վաքվում էին գյուղական ազգաբնակչությունից, առանց ազգությունների և
ցեղերի խտրության: Խաղաղ ժամանակներում այդ զորքերը գտնվում էին
իրենց գավառներում, պարպում էին իրենց տնտեսությամբ, բայց որոշ
ժամանակներում, տեղական խաների առաջնորդությամբ, գինավարժություն-
ներ էին անում: Այնուամենայնիվ, նրանք այնքան վատ զինվորներ էին մնում,
որ շահերը պատերազմի ժամանակ նրանց մտցնում էին գործի մեջ միայն
ծայրահեղ դժպքերում^{**}:

5. Նոր Իրանն իբրև քաղաքական մարմին: Վերանորոգված Պարսկաս-
տանի ամբողջ պատմությունը մի ապացույց է, որ այդ պետությունն էլ,
ինչպես և Թուրքիան, ինչպես և այլ թուրքական ցեղերի հիմնած պետու-
թյունները, չկարողացավ հաստատուն և ներքին առողջ կազմակերպությամբ
ուժեղ մի պետական կարգ ստեղծել: Այստեղ էլ կրկնվում էր միշտ միևնույն
բռնապետական սկզբունքը: Պետությունը մեծանում և ուժեղանում էր միայն
բացառիկ բռնակալական տաղանդով օժտված թագավորների սրի տակ: Այդ-
պիսի վեհապետներ նոր Պարսկաստանը շատ չի ունեցել, ուստի ավելի եր-
կարատև էր ներքին խռովությունների շրջանը, երբ պետական մարմինը թու-
լանալով ենթարկվում էր անիշխանության բոլոր արհավիրքներին: Բարձրաց-

* Շարչենն այս անունը թարգմանում է որսորդ:
** Chardin, t. VI, p. 68.
*** Ibid., p. 89.

* Tavernier, t. I, p. 536.
** Ibid., p. 635.

ման և անկման աստիճանները իսկապես շլացուցիչ էին: Մի Շահ-Աբբաս Մեծ, մի Նադիր-Շահ, մի Աղա-Մուհամմեդ-խան, — և Իրանը գլուխ էր բարձրացնում Արևելքում իբրև առաջնակարգ քաղաքական ուժ: Բայց ավելի շատ էին այն ժամանակաշրջանները, երբ մի երկրորդական, կիսավայրենի ցեղ կարողանում էր տիրանալ Իրանին և կեղեքել նրան բարբարոսաբար:

Նոր Իրանի քաղաքական ճակատագիրը մի քանի կողմով տարբերվում էր Թուրքիայի ճակատագրից: Նախ և առաջ, Իրանը մի հատ թագավորող զինաստիա չունեցավ Թուրքիայի նման: Սեֆյանները գրեթե միայն երկու հարյուր տարի կարողացան պահել իրենց ձեռքում իրենց հիմնած գահը: Նրանց խորտակման առաջը շկարողացավ առնել նույնիսկ այն հանգամանքը, որ Շեյխ-Աբֆի-ադ-դինի տոհմը համարվում էր սերված ուղղակի մեծ մարգարեից: Կուպտ ուժը, հանձին Նադիր-Շահի, ոչնչացրեց այդ սրբազան առասպելը, որ պիտի հաստատուն պահեր Սեֆյան տոհմը: Եվ երբ այդպիսով ճանապարհը դեպի շահնշահերի արքունիքը բացված էր ամեն մեկի առջև, ով ուժ էր զգում իր մեջ, Պարսկաստանում տիրեց (18-րդ դար) մի սոսկալի անիշխանություն: Պետության բոլոր ուժերն սպառվեցին գահի թեկնածուների հարուցած ներքին մեծ պատերազմների մեջ: Տազնապին այնքան երկարատև էր, որ Իրանը վերջնականապես շլատվեց ու քայքայվեց իբրև մեծ պետություն: Թուրքիան շուններ այսպիսի վիթխարի շափերով ներքին աղետ և այդ իսկ պատճառով կարողանում էր պահպանել իր թուլացած գոյությունը:

Բայց Պարսկաստանն ուներ և այնպիսի նպաստավոր պայմաններ, որոնցից զուրկ էր Թուրքիան: Նա գտնվում էր Ասիայում, ոչինչ վտանգ չէր սպառնում Եվրոպային, և խաչակրության ուրվականը դամոկլյան սրի պես չէր կախված նրա գլխին: Առաջին երեք դարում Պարսկաստանը պատերազմներ ուներ միայն իր սահմանակից պետությունների հետ, որոնք միևնույն ժամանակ ցեղակից և կրոնակից էլ էին, ներկայացնում էին միևնույն կուլտուրական և քաղաքակրթական աստիճանը: Եվրոպան ոչ միայն թշնամաբար չէր տրամադրված դեպի Պարսկաստանը, այլև օգտակար էր համարում նրա ուժեղացումը՝ Թուրքիան Ասիայի կողմից հարվածելու համար: Եվրոպական հարաբերություններն Իրանի հետ, լինելով մեծ մասամբ խաղաղառևտրական, ժամանակ առ ժամանակ նույնիսկ հարուցանում էին զինակցության առաջադրություններ ընդդեմ այս կամ այն պետության: Սակայն այս նպաստավոր դրությունը գրեթե ոչ մի օգուտ չտվեց Պարսկաստանին ներքնապես ուժեղանալու և բարեկարգվելու տեսակետից:

Սակայն Պարսկաստանն էլ ուներ հպատակ քրիստոնյա ազգություններ և այդ կողմից Թուրքիայի բախտակիցն էր: Թուրքահայատակ քրիստոնյաների ազատագրական շարժումները արձագանք տվին և Պարսկաստանում, նրանց վիճակակից քրիստոնյաների մեջ և համանման գործողություններ առաջացրին: Այդ շարժումներից 18-րդ դարում սկսեց օգտվել Ռուսաստանը, որ Պարսկաստանի համար էլ հանդիսացավ նույն խորտակիչ ուժը, ինչ էր Թուրքիայի համար:

Վ Ա Ր Չ Ա Կ Ա Ն Ե Վ Դ Ա Տ Ա Ս Տ Ա Ն Ա Կ Ա Ն Դ Ր Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն Ը

1. Վարչական բաժանումներ: Թուրքիան, տարածված լինելով աշխարհի երեք մասերում — Եվրոպա, Ասիա և Աֆրիկա, բնականաբար բաժանվում էր երեք խոշոր մասերի: Բայց նրա աֆրիկյան կալվածները վարչական կազմակերպության մեջ առանձնահատուկ դիրք և նշանակություն չունեին: Եվ ամբողջ պետությունը վարչական և դատաստանական տեսակետով բաժանված էր երկու ընդարձակ մասերի — Ասիական և Եվրոպական Թուրքիա (Անատոլու և Ռումելի): Պարսկաստանի աշխարհագրական դիրքն այդպիսի բնական խոշոր բաժանումներ չէր առաջացնում, և այդտեղ պետությունը զանազան մասերի էին բաժանում աշխարհագրական մի քանի գծեր, որոնցից մենք կհիշատակենք միայն Արաքս գետը, որ բաժանում էր բուն պատմական Իրանը նրա հին վասալական երկրներից, որոնք այդ գետից դեպի հյուսիս էին գտնվում, այն է՝ այժմյան Անդրկովկասն ընդհանուր անունով հայտնի երկրներից (Վրաստան, Հայաստան, Աղվանք և այլն):

Վարչական սիստեմի հիմքը՝ պետությունը մեծ ու փոքր վարչական շրջանների (նահանգներ, գավառներ) բաժանելն էր: Բայց այդ շրջանների կառավարությունը միատեսակ չէր: Այս տեսակետից մենք կարող ենք գրտնել մի քանի առանձնահատուկ տիպեր:

Ա. Տեղակալ և ինֆեռալարուքուններ: Թե՛ Պարսկաստանում և թե՛ Թուրքիայում գոյություն էին պահպանում տեղական ինքնավար իշխանություններ, որոնց իրավասության շափերը տարբեր էին: Այդտեղ վարչությունը զուտ տեղական ժառանգական էր, այսինքն բացառապես տեղացի իշխանավորներին էր հանձնվում և վերապահված էր միևնույն տոհմին ժառանգական իրավունքով: Պարսկաստանում տեղական ինքնավարություն վայելող երկրներից առաջնակարգը և նշանավորը Վրաստանն էր³, որի կառավարությունը պատկանում էր Վրաց թագավորական տան: Պաշտոնապես այդ կիսաանկախ թագավորները կոչվում էին վալի (տեր, իշխան): Վարչական սիստեմի մեջ վալին, իհարկե, իր մասնավոր, տեղական իշխանության սահմաններում, ամենաբարձր պաշտոնյան էր, թագավորի երկրորդը: Միայն վալին ուներ իրավունք կրելու արքայական գլխանոցի զարդը, որ կոչվում էր ճեղա*: Այնուհետև գալիս էին տեղական ավելի մանր ինքնավարությունները, կիսավայրենի գրություն մեջ ապրող մի քանի ցեղեր (բախտիար, քուրդ և այլն), ապա հայ մելիքություններ մի քանի տեղերում: Իսկ Թուրքիայում իբրև առաջին տեսակի, մեծ ինքնավարության օրինակ կարելի է ցույց տալ Մուղավո-Վալաբիան, երկրորդական կարգին պատկանում էին մի քանի ժառանգական փառաշխություններ Եվրոպական մասում, դեբեբեյլները Փոքր Ասիայում, քրդական հյուսիսում (տիրապետական) գավառները (Բիթլիս, Մուշ, Դիարբեքիրի նահանգի ուրիշ մասերում), մանր լեռնային համայնքներ (Հայաստանում և այլ կողմերում):

* Աբրահամ կարողիկոս Կրեուսցի, «Պատմագրություն», Վաղարշապատ, 1870., էր. 48. Պարսկաստանում կային և երկու ուրիշ վալիներ — Սեյստանի և Արզելանի:

Կ. Մ ո կ ու Ֆ ա բ և խ ա ս: Պարսկաստանում կալվածական տիրապետությունը երկու տեսակի էր— ընդհանուր պետական (մոկուֆաթ) և արևոնի կամ մասնավորապես թագավորական տան սեփականություն (խաս): Սակայն այս վերջին տեսակի հողերը վարչական մեծ բաժանումների (նահանգների) ձև շունեին, ավելի մոտենում էին գավառների դիրքին և մեծություն: Մոկուֆաթ նահանգները կառավարվում էին խան թաթարական տիրույթը կրող պաշտոնյաներով: Նահանգի զանազան մասերը կառավարող պաշտոնյաները կոչվում էին սովորաբար սուլթան և գտնվում էին խաների հսկողության և հրամանի տակ: Իսկ խաս երկրների կառավարությունը հանձնվում էր վեզիրներին, որոնք անմիջապես թագավորին էին ստորադրված և իրենց հավաքած եկամուտները ուղարկում էին ուղղակի շահի անձնական գանձարանը*: Թուրքիայում խաս կալվածները հատկացված էին սուլթանական հարեմին** և թեպետ ունեին իրենց առանձին կառավարիչները, բայց միանգամայն զատված չէին ընդհանուր վարչական իշխանությունից: Թուրքական նահանգները զանազան ժամանակ զանազան անուններ ունեին (էալիթ, փաշալուգ): 17-րդ դարում նահանգապետներն ունեին մի ընդհանուր անուն— բեյլերբեյի (բեյերի կամ բեկերի բեկ): Նահանգները Թուրքիայում բաժանվում էին սանջակների, որոնց կառավարիչները կոչվում էին սանջակ բեյի:

Նահանգները համահավասար և միատեսակ չէին, այլ բաժանվում էին ըստ կարևորության, որի աստիճանը կախված էր պետական և ռազմագիտական նկատումներից: Պարսկաստանում առաջնակարգ կարևորություն ունեին պետության սահմանազրուխները կազմող նահանգները: Այսպես էր, օրինակ, Երևանի նահանգը: Այդտեղի խանը կոչվում էր բեյլերբեկի, որովհետև նրան ստորադրված էին և շատ երկրորդական խաներ, որոնք նրան անվանում էին կուլամբեկ (ստրուկների բեկ), այսինքն իրենց անվանում էին նրա ստրուկը¹⁰: Պատերազմական տեսակետից պարսկական բեկլերբեկիները նույնպես առաջնակարգ դիրք ունեին բանակի հրամանատարության մեջ և պատերազմների ժամանակ կրում էին սարդար (զորագլուխ) տիրույթը, իրեն փոխարքա նշանակությամբ***: Թուրքիայում նահանգների կարևորությունը որոշվում էր նրանց պատմական նշանակության համաձայն, այսինքն նայած այն ժամանակին, երբ այս կամ այն նահանգը նվաճված է եղել օսմանցիների ձեռքով: Ինչպես գիտենք, օսմանյան պետությունը նախնապես հիմնվեց Փոքր Ասիայի արևմտյան ծովափնյա մասերում: Այս պատճառով էլ այդ կողմերի բեյլերբեյին առաջինն էր համարվում: Նա նստում էր Քեթիասիա քաղաքում և կոչվում էր Անատոլի բեյլերբեյի: Նրա հետ համապատիվ էր Ռումելիի բեյլերբեյին, որ նստում էր Բուլղարիայի Սոֆիա քաղաքում: Թուրքիայի բեյլերբեյիները երկու կարգի էին՝ հասըլբեյլերբեյի և սալիյան-բեյլերբեյի: Առաջիններն ունեին օրենքով նշանակված հասույթներ, որ նրանք հավաքում էին իրենց մարդկանց ձեռքով ամբողջ նահանգից, իսկ երկրորդները մի տեսակ ռոճկավոր պաշտոնյաներ էին, որովհետև իրենց համար սահմանված հասույթները անմիջապես չէին հավաքում ազգաբնակչությունից, այլ ստանում էին նահանգի այն հարկերից, որոնց

* Chardin, t. VI, p. 38.

** Ինճիսյան, էր. 97.

*** Chardin, t. VI, p. 57.

հավաքողները սուլթանի կողմից նշանակված մարդիկն էին, այնպես որ սալիյան-բեյլերբեյին համարվում էր սուլթանի գանձից ռոճիկ ստացող*: Բոլոր բեյլերբեյիները, սանջակների բեյերը զանազան աստիճանի փաշաներ էին**:

Ասիական Թուրքիան 17-րդ դարում ուներ 17 առաջին կարգի բեյլերբեյությունը: Այստեղ դնում ենք հայաբնակ նահանգների ցուցակը¹¹:

1. Իրարբեֆիթի նահանգ: Բեյլերբեյի հասույթն էր 1200660 ասպրը: Սանջակներ՝ էտտարպա, էզանի, Սյուրյուկ, Նեսբին, Շատենզիֆ, Թեհեմեկերեկ, Սկուրետ, Մուֆարդին, Արչե, Կալա, Հաբար, Սանջիար, Դիարբեքիր: Այստեղ կային և քրդական 8 հյուսիսային Սագման, Կյուլար, Մեհարանի, Տերչի, Աթագ, Պերտեկ, Թիհիֆակիշաիր, Զերմուկ:

2. Սըվազի նահանգ: Փաշայի եկամուտը 900,000 ասպրը: Վեց սանջակ՝ Ամասիա, Զորոմ, Բյուրադիկ, Դեմարթի, Զանիկ, Արաբկիր:

3. Էրզրումի նահանգ: Փաշայի եկամուտը 12000660 ասպրը: Տասներկու սանջան՝ Կարահիսար, Շարբի, Քոլի, Բասեն, Սպեր, Խնուս, Թեքման, Թորթում, Մեմեկերա, Մամրվան, Կյուլուտջան, Մելազկերտ:

4. Վանի նահանգ: Փաշայի եկամուտը 1132209 ասպրը: Տասներկու սանջակ՝ Ադիջալազ, Արճեշ, Մուսղա, Բերկրի, Կիարկան, Կիշարի, էսպերդ, Աղա-կիս, էքրագ, Բենիկուտուր, Բերդեա, էգեշիկ:

5. Զըլդըրի նահանգ: Փաշայի եկամուտը 925000 ասպրը: Տասը սանջակ՝ Օլթի, Հարդուս, Արտանուճ, Արդահան—Բյուլուք, Հագրեկ, Պուզենհալ, Մախչիլ, Իշյար, Փեռեկ, Փերկեկրակ:

6. Մարաշի նահանգ: Փաշայի եկամուտը 628458 ասպրը: Զորս սանջակ՝ Մալաթիա, Ազար, Կարս, Սամսար:

7. Տրապիզոնի նահանգ: Փաշայի եկամուտը 734850 ասպրը: Առանց սանջակների:

8. Կարսի նահանգ: Փաշայի եկամուտը 820650 ասպրը: Վեց սանջակ՝ Արդահան—Քյուլուկ, Խուլվան, Զարուստան (Զարուշասն), Գեգրան, Կաղզվան, Բասեն***:

Գալով Պարսկաստանին, այստեղ մենք նկատի կունենանք միայն Երևանի բեյլերբեյությունը¹², որի մեջ մտնում էր Անդրկովկասի հայաբնակ ցեղերի մեծագույն մասը****: Այս ընդարձակ երկիրը, ինչպես վկայում են եվրոպացի ճանապարհորդները, ավելի հաճախակի անվանվում էր Ղարաբուլ (Ղարա-

* Ricaut, „Histoire de l'état présent de l'Empire Othoman“, Paris, 1670, p. 161.

** Թուրք փաշաներն ստանում էին մի տեսակ նշան, որ կոչվում էր դուլ: Դա ձողի ծայրից կախված և ոսկե կոճակով զարդարված ձիու պոչ էր: Փաշայությունը երեք աստիճան էր, ամենաբարձրն ուներ երեք դուլ, նրանից ցածրը—երկու դուլ, ապա՝ մի դուլ:

*** Ricaut, p. 165—171: Այս հեղինակը 17-րդ դարում անգլիական դեսպան է եղել Կ. Պոլսում և իր տեղեկությունները քաղել է Թուրքաց պաշտոնական աղբյուրներից: Մեր ձեռքի տակ եղած Ֆրանսիանը թարգմանություն է անգլերենից: Եվ անշուշտ այդ երկու լեզուների տառադարձությամբ՝ սանջակների շատ անուններ ազգավորված պիտի լինեն: Տարաբախտաբար, մենք ուրիշ նյութեր չունենք ստուգելու այդ բոլոր անունները:

**** Երևանի նահանգը եվրոպական քաղաքներում անվանվում էր Թուրքոմանիա (անշուշտ այն պատճառով, որ Երևանը երկար ժամանակ պատկանում էր Աղ-Կոյունլու-թուրքմեններին, ճանապարհորդ Տավերնին (t. I, p. 333) գտնում էր, որ այդ անունը ոչ մի հիմք չունեի և նահանգը պետք էր անվանել Հայաստան, քանի որ այդտեղ գրեթե միայն հայեր են ապրում:

բաղ): Երևանի բեկլերբեկին Պարսկաստանի ամենագլխավոր պաշտոնակալներից մեկն էր և ամենից հարուստը: Նրա տարեկան եկամուտն էր 32.000 թուման*, չհաշված կողմնակի տուրքերը, ընծաները, որոնք տալիս էին մոտ 14,000 թուման**: 17-րդ դարում Երևանի բեկլերբեկությունը պարունակում էր իր մեջ հետևյալ գավառները. Ղափան, Ջուղա, Սկաբուս, Սիսիան, Քեչտաղ, Ջարգիբիլ, Երևան, Ղըրխ-բուլաղ, Աղստափա, Աբարան, Սկարծիլ, Սաշաթ, Ինչե, Տաբաթ-Մելեք, Թումանիս, Ալգեթ, Ջիլդեր: Նշանավոր քաղաքներն ու բերդերը այդ գավառներում էին. Բարդա, Բելագան, Շամբոո, Երևան, Ղարաբաղ, Շինքար, Գենչե, Բարկուշաթ, Նախիջևան, Օրդուբաթ, Բայազետ, Մակու, Մաղասբերդ, Թիֆլիս և Ջիլդեր***:

2. Վարչական կարգ: Թուրք-պարսկական վարչության ձևը, ոգին, գաղափարները դարձյալ նույն ասիական հին սիստեմն էին ներկայացնում: Այդ այն սիստեմն է, որի մարմնացումն էին մի ժամանակ Ասորեստանի շակնունները և Պարսկաստանի սատրապները****: Սատրապները միապետների ստրուկներն էին, բայց միաժամանակ և ամենակարող տերեր՝ իրենց հանձնված նահանգներում: Նույն այդ հին վարչական ուժովը համանման երևույթներ առաջացնում էր և Թուրքիայում ու Պարսկաստանում: Այլևոր հնություն ավանդած ձևը գուցե և կորցրել էր մի քանի բաներ իր մանրամասնություններից, բայց էությունը նույնն էր, և «բեյլերբեյի», «խան», «փաշա» հորջորջումները չէին ցույց տալիս մի դրույթուն, որ տարբեր լիներ սատրապական սիստեմից: Դրանք նույն գավառական միապետներն էին, բռնակալության և կամայականության ներկայացուցիչներ, շահերի և սուլթանների ստրուկներ և հպատակ ժողովրդի վրա շահական կամ սուլթանական իշխանություն գործադրողներ: Շարդենն իր ճանապարհորդության միջոցին, նախքան Սպահան հասնելն ու շահի պալատը տեսնելը, եղել էր մի քանի նահանգների խանական պալատներում և վկայում էր որ եթե վերջիններիս ու առաջինի միջև կա պանագանություն, այդ միայն մեծության և պաշտոնյաների թվական կազմի կողմից էր: Նույն ճոխությունը, ինչպես և արքունական պալատում, սենյակների և նրբանցքների միևնույն դասավորումը, գլխավոր պաշտոնյաների նույն անունն ու նույն լիազորությունը, բայց այդ բոլորն, իհարկե, գավառական իրավասության սահմաններում****:

Սատրապական կառավարության սիստեմը միակ ձևն էր, որ համապա-

* Պարսից դրամական սիստեմը հետևյալն էր. ամենափոքր դրամը կոչվում էր դիմար (որ ֆրանսիական սուլի 1/32 արժողությունն ուներ). հինգ դիմարը կազմում էր մի կուզբեք. քսան դիմարը՝ մի բիստի, 50 դիմարը՝ մի շանի, երկու շահին (100 դիմար)՝ մի մանուդի, երկու մանուդին՝ մի աբասի, 50 աբասին (10 հազար դիմար)՝ մի թուման=45 ֆրանկի, մոտ 11—12 ուլբի (Tavernier, t. I, p. 111, Chardin, t. IV, p. 78):

** Chardin, t. II, p. 247:

*** Adam Olearius, „Les Voyages en Moscovie, Tartarie et Perse“, Amsterdam, 1727, p. 522: Այս անունները ցույց են տալիս, որ Երևանի նահանգի մեջ մտնում էր Անդրկովկասյան Պարսկաստանի մեծագույն մասը: Մի քանի գավառներ, զոնե այնպես, ինչպես նրանք արձանագրված են հեղինակի տառադարձությամբ, մեզ անծանոթ են մնում. 18-րդ դարի մի ֆրանսիացի հեղինակ ասում էր, որ Հայաստանը բաժանվում է երեք մասի և դրանցից մեկը, հյուսիսայինը, որ գետեղված է Վրաստանի և Արաքսի միջև, ունի Երևան մայրաքաղաքը: Օլեարիուսի հիշատակած գավառները այդ Հայաստանի մասերն էին կազմում („Histoire de Thomas-Kuli-Kan“, Paris, 1743, p. 100):

**** S. այս «Պատմության» առաջին հատորը

**** Chardin, t. VI, p. 37.

տասխանում էր պետական քաղաքականության, այն հայացքներին ու հասկացողություններին, որ կենտրոնական կառավարությունն ուներ պետական ամբողջությունն ապահովելու մասին: Վերին աստիճանի հետաքրքրական և բնորոշ են այն դիտողությունները, որ անում էր այս մասին դեռ 17-րդ դարում Կ. Պոլսի անգլիական դեսպանը*: Թուրք կառավարությունը, գրում է նա, ուրիշ միջոցներ չգիտե իր գավառները պահպանելու համար, բացի այն միջոցներից, որոնցով նվաճվել են այդ գավառները, այսինքն՝ բացի զենքից ու զորներից, որոնցով նվաճվել են այդ գավառները, այսինքն՝ բացի զենքից ու զորներից: Հոռոմայեցիներն աշխատում էին ծաղկեցնել իրենց նվաճած հեռավոր երկրները, սիրաշահել տեղական ազգաբնակչությանը, տալով նրան հարմարություններ զարգանալու իբրև առանձին ժողովուրդ և զարգացնելու իր արդյունաբերությունը, առևտուրը: Թուրքերն, ընդհակառակն, պետական իմաստություն էին համարում անմարդացնել, քարուքանդ անել գավառները, որպեսզի կարողանան ապահովապես տիրել նրանց: Գավառների հարստությունն ու բազմամարդությունը ուղղակի վտանգավոր էին համարվում, որովհետև տեղական այդ մեծ ուժերից կարող էր օգտվել նահանգի կամ գավառի կառավարիչը և ապստամբության միջոցով անկախություն ստեղծել իր և իր ժառանգների համար: Տեղական բնիկ տարրերի գերիշխանությունը, ինչպես և տեղական ազնվականության ուժեղացումը հավասարապես վտանգավոր էր, ուստի և բնիկները բռնությամբ տեղափոխվում էին իրենց ծննդավայրերից պետության ուրիշ կողմերը: Գավառներն սպանելու և անապատ դարձնելու այս քաղաքականությունը իրագործելու համար պետք էր մի դաժան վարչություն՝ անողորմ և վայրագ կառավարիչների ձեռքով: Այսպիսի մի դրույթուն, որ ավելի Ասիական Թուրքիայի մեջ էր գործադրվում, ձեռնտու էր կառավարությանը, և այն կողմից, որ պատերազմների ժամանակ եթե թշնամին ներս խուժեր ավերված գավառները, այնտեղ չպիտի գտներ առատ պաշար, հետևաբար և ստիպված պիտի լիներ հեռանալ այդ տեղերից:

Եվ պետական անհրաժեշտություն դարձած այս դաժան սիստեմը չէր ներում, որ գավառական վարչության գլուխ անցած պաշտոնյաները շեղվեն ընդհանուր պարտադիր ուղղությունից: Այնպես որ գավառական կառավարիչների անձնական բարի տրամադրությունները և մարդկայնական հակումները չէին կարող զգալի փոփոխություն մտցնել դաժան ուժի մեջ: Մի քիչ մեղմություն, մի քիչ արդարություն դեռ կարող էր աննկատելի անցնել բարձր կառավարության համար, բայց ամեն մի շահագանցություն պատժվում էր առանց երկար ու բարակ դատելու: Երուսաղեմի կառավարիչ փաշաների մեջ եղավ մեկը, որ համակրանքով էր վերաբերվում քրիստոնյաներին և շատ պատիվներ էր անում նրանց հոգևորականներին, պատիվներ, որոնք շահագանցություն նկատվեցին այն վերաբերմունքի տեսակետից, որ ուներ պետությունը դեպի օտար կրոնները: Եվ ահա Երուսաղեմի այդ բարի փաշան, շնայած որ 75 տարեկան մի ծերունի էր, ամբողջ կյանքը պետական ծառայության նվիրած, կանչվեց Կ. Պոլիս, ուր առանց հարցուփորձի, առանց ձևականությունների կտրեցին նրա գլուխը**:

Ինչպես տեսանք, կենտրոնական կառավարությունը Թուրքիայում և Պարսկաստանում մեծագույն մասամբ բաղկացած էր ստրուկներից, զինվորական կազմակերպությունն էլ դարձյալ նույն հիմքն ուներ: Բռնապետության հյու-

* Ricaut, chap. XV.

** Ibid., p. 225.

սպասավորներ կարող էին լինել միայն դավանափոխ քրիստոնյաները, որոնք մանկութունից գերի էին, ծնող ու ազգական չէին հիշում, կապված չէին հասարակության հետ ընտանեկան կապերով և միայն վեհապետին էին ճանաչում իբրև իրենց բարերար և պաշտելի տեր: Միևնույն սկզբունքը գործադրվում էր և գավառական պաշտոնյաների վերաբերմամբ: Պարսկաստանում, ինչպես տեսանք, մեծագույն մասամբ կուլամներն էին ստանում վարչական պաշտոնները: Իսկ Քուրքիայում կար մի առանձին հիմնարկություն, որ հատկապես բարձր պաշտոնյաներ էր պատրաստում: Զանազան տեղերում գերը բռնված կամ պարզապես փողով գնված քրիստոնյա երեխաներից ընտրվում էին արտաքին գեղեցիկ տեսք և շնորհալի կազմվածք ունեցողները, որոնք և մտցվում էին սուլթանի պալատը, ուր նրանք դառնում էին իշողյան (մանկավարժ): Այդտեղ նրանք դաստիարակվում էին սպիտակամորթ ներքինիների գրվածքով, գափը-աղայի խիստ հսկողության տակ և այդպես պատրաստվում էին ոչ միայն պալատում, այլև պալատից դուրս բարձր պաշտոններ վարելու համար: Պալատական դաստիարակության գլխավոր հիմքն էր անսահման հնազանդություն և անձնվիրություն դեպի սուլթանի անձնավորությունը և նրա գահը: Այսպիսով ապահովվում էր գավառների կառավարությունը պետական քաղաքականության տեսակետից ցանկալի ուղղությամբ*:

Սակայն այդ մանկավարժների թիվն այնքան մեծ չէր, որպեսզի կարելի լիներ միայն նրանց հանձնել բոլոր պաշտոնները: Ուստի հարկավոր էր լինում պաշտոնյաների ընտրություն կատարել և պալատի պատերից դուրս: Եվ բացի դրանից, որոշ սկզբունք, կրոնական կարգ չէր կարող անվթար պահպանվել մի բռնապետության մեջ, ուր ամեն ինչ վաճառվում էր կաշառքի գնով: Սահմանված կարգ էր, որ բոլոր պաշտոնյաներին անձամբ նշանակե սուլթանը, առանց ի նկատի առնելու ծագում, կրթություն, ընդունակություն, վարչական փորձառություն: Բայց առանց պալատական ազդեցիկ մարդկանց, սուլթանի սիրելիների միջնորդության չէր կարելի պաշտոն ստանալ: Եվ պաշտոն ստացողը պարտավոր էր մեծագույն կաշառքներ մատուցել ոչ միայն սուլթանին, այլև զանազան բարեխոսներին: Պաշտոնները վաճառվում էին բացարձակ, հրապարակով: Նշանակվում էր ամեն մի տեղի համար որոշ սակագին, որ ցույց էր տրվում ամեն մի թեկնածուի: Եվ պաշտոնյան, մի անգամ կատարելով իր հավատարիմ հպատակության պարտքը, չէր կարող ապահով լինել, թե երկար կպաշտոնավարե: Ամեն տարի, Բայրամի տոնին, նա պարտավոր էր վերանորոգել իր լիազորությունը, և եթե շատ էր սակարկություն անում, նրա պաշտոնն անցնում էր մի ուրիշին, որ ավելի առատաձեռն էր հանդիսանում**:

Պաշտոնների գինը որոշելու համար ի նկատի էր առնվում, թե որքան արդյունավետ և նշանավոր են նրանք: Նահանգապետների վճարումների ամենաբարձր չափն էր 300—400 հազար էքյու***: Իսկ սովորական գներն էին 200 հազար, 100 հազար, 60 հազար, 50 հազար: Այդ գումարները պաշտոն ստացող փառանքներ պարտք էին վերցնում վաշխառուներից (օրինակ, հայ սեղանավորներից) տարեկան 40—50 տոկոսով: Իսկ եթե գումարներն անցնում էին պալատական ազահ ներքինիների ձեռքով, կրկնապատկվում էին: Այսպիսով պաշտոնյան գնում էր իր նահանգը բոլորովին պարտքերի մեջ թաղված, ան-

վստահ իր ապագայի վրա*: Եվ հասկանալի է, թե ինչպիսի եռանդով նա պիտի աշխատեր թե՛ իր պարտքերը հատուցանելու և թե՛ իր սատրապական կեցությունը պերճացնելու համար: Ուրիշ միջոցով չէր կարելի այս բոլորն ի կատար ածել, բայց միայն կեղեքումների միջոցով: Մեզ չլիտի գալթակղեցնե այն հանգամանքը, որ յուրաքանչյուր նահանգապետ փառայի համար սահմանված էր որոշ հասույթ: Այդ հասույթը զանազան տեսակ տուրքերից էր կազմվում, իսկ տուրքերի չափը կախված էր սատրապի կամքից ու բարի հայեցողությունից: Օրինակի համար, էրզրումում, Տուրք-ֆորի ճանապարհորդության ժամանակ, բեյլերբեյին ստանում էր այսպիսի եկամուտներ. 1) բոլոր ներմուծվող և արտահանվող ապրանքներից մաքս՝ 3—6 տոկոս, իսկ յուրաքանչյուր ուղտաբեռն մետաքսից՝ 80 էքյու. 2) նահանգի բոլոր քաղաքային պաշտոնները նա վաճառում էր և տալիս էր ամենից շատ գին առաջարկողներին, ինչպես աճուրդի միջոցին. 3) բացի թուրքերից, բոլոր այն մարդիկ, որոնք դուրս էին գալիս նահանգից՝ Պարսկաստան գնալու համար, թեկուզ նույնիսկ առանց որևէ ապրանքի, պարտավոր էին վճարել էրզրումում առնվազն հինգ էքյու. Տուրք-ֆորի ժամանակ էրզրում եկավ նոր բեյլերբեյի, որ վերացրեց այդ տուրքերի մեծ մասը, գտնելով դրանք բռնակալական: Բայց, — ավելացնում է գիտնական ճանապարհորդը, — նրա հաջորդը գուցե նորից վերահաստատե այդ բոլոր հարկերը և նույնիսկ բազմացնե**:

Զափավոր պահանջների տեր այս բեյլերբեյին ավելի շուտ մի բացառություն էր: Սակայն բացառություն չէին կազմում սովորական նահանգապետները, որոնք ժողովրդի ձեռքից խլում էին նրա ապրուստի առաջին պիտույքներն անգամ***:

Եվ գեռ պետք է նկատի առնել, որ կառավարողը, հետևաբար և առնողը, հարստացողը միայն նահանգապետը չէր: Յուրաքանչյուր նահանգապետի մոտ գտնվում էին երեք գլխավոր և շատ ազդեցիկ, շատ ուժեղ պաշտոնյա. մուֆթին, բեխ-էֆենդին և դեֆթերդար-բաշին, որոնք նահանգապետի առաջին մի-նիստներն էին և խորհրդականները****: Նույն կարգը կար և Պարսկաստանում, ուր այդ երեք պաշտոնյաները նշանակվում էին ուղղակի շահի կողմից և ոչ միայն որևէ կախում չունեին խանից, այլ անմիջական պաշտոն ունեին հսկելու խանի գործողությունների վրա****: Սակայն այս վերահսկողությունը ավելի խաներին հնազանդության մեջ պահելու և արքունական հարկերը լրիվ հավաքելու ու տեղ հասցնելու նպատակն ունեցող, քան արդարությունն ու ժողովրդական շահերը պաշտպանելը: Եթե գավառական այս բարձր բյուրոկրատիայի վրա ավելացնենք և մանր պաշտոնյաների կարգը, որոնք, ինչպես տեսանք, իրենց տեղերը գնում էին նահանգապետից, կտեսնենք, թե ժողովուրդ կեղեքելու սիստեմը որքան ընդարձակ էր:

Կեղեքումները ոչ միայն հոգս չէին պատճառում բարձր կառավարության, այլ, ընդհակառակն, օգտակար էլ էին համարվում պետական տեսակետից: Փորձված էր, որ տուրքերով ու հարկերով ծանրաբեռնված ժողովուրդները քաջասիրտ և առույգ չեն լինում: Ահա, ուրեմն, դարձյալ նույն միջոցը՝ պետական ամբողջությունը պահպանելու և ներքին խռովություններից

* Ibid., chap. V.
** Thornton, t. I, p. 395.
*** Մեկ էքյու = 3 ֆրանկ:

* Ricaut, p. 240.
** Tournafort, t. III, p. 111—112.
*** Thornton, t. I, p. 395.
**** Ricaut, p. 184.
***** Chardin, t. VI, p. 39.

խուսափելու համար*։ Եվ, բացի դրանից, չէ՞ որ փաշաների դիզած հարստութիւնները վերջիվերջո անցնում էին սուլթանին։ Կ. Պոլսի անգլիական դեսպան Ռիկոն վկայում է, որ համարյա չկար և մի փաշա, որի հարստութիւնն ամբողջովին կամ մեծ մասամբ մտած չլինէր սուլթանական զանձարկղը։ Նա պատմում է, թէ ինչպէս Կահիրեի փաշան, որ ամենից հարուստն էր համարվում, սպանվեց սուլթանի հրամանով լոկ այն պատճառով, որ նրա հարստութիւնները հարթունիս գրավվեցին։ Այս իրականութիւնը շատ պարզ էր բոլոր սատրապների համար, բայց նրանք այնուամենայնիվ շարունակում էին կեղեքումներով հարստութիւն դիզել։ Վերջիվերջո նրանք ընկնում էին նախկին աղքատութեան մեջ և նրանց բաժին էին մնում միայն նրանց հարըստահարված ու կեղեքած ժողովրդի ատելութիւնն ու անհոգեկեցութիւնը**։

Այսպէս էր սիստեմը ամենահին ժամանակներից։ Եվ դուր չէր, որ արեւելյան բռնապետութիւնների մեջ բարձր պաշտոններ վարող մարդկանց վիճակը նմանեցնում էին մի օրվա արևին, որ առավոտյան ծագում էր փայլուն ու ճաճանշավոր, իսկ երեկոյան խավարում էր։ Մեծ բռնապետն իր ձեռքով բարձրացրած ու փառավորած արևը խավարեցնում էր հանդիսավոր կերպով, իբրև շնորհ, որ փառավորում էր դարձյալ նրա մեծութիւնը։ Երբ սուլթանն սկսում էր կասկածել, թէ իր սատրապներից մեկը կամ շափազանց արդեն հարստացել է, կամ թէ դրա հետ միասին ապստամբական տրամադրութիւններ է սնուցանում իր մեջ, նա ուղարկում էր այդպիսի կուսակալին ընծաներ իր կողմից— մի ձի, մի սուր և մի զարդարված զգեստ։ Դա մահվան դատավճիռ էր, և դահիճն անմիջապէս, առանց որևէ բացատրութեան և հարցութիւնների, պարանի օղակը գցում էր ամենակարող սատրապի վիզը և խեղդում էր նրան***։ Միևնույն արարողութիւնը Պարսկաստանում կատարվում էր ավելի մեծ շուքով։ Շահի ընծան կոչվում էր խալաթ և բաղկացած էր լինում մի ականակուռ զգեստից, սրից և դաշույնից։ Խալաթը տանում էր շահի պալատականներից մեկը, ընկերակցութեամբ վեց կամ յոթ ծառաների։ Երբ մի օրվա ճանապարհ էր մնում մինչև խանի բնակութեան տեղը, պալատականը կանգ էր առնում և իմաց էր տալիս, թէ թագավորական շնորհ է բերում իր հետ։ Բուն նպատակը չէր հայտնվում, և խանի աստղագետներին էր մնում գուշակել, թէ ի՞նչ տեսակ խալաթ է դա— իսկապէս արքայական պարզե՞լ, թէ՞ մահվան զգեստ։ Բայց ինչ էլ լինէր այդ գուշակութիւնը, խանը պարտավոր էր դիմավորել շահի սուրհանդակին քաղաքից դուրս։ Հավաքվում էր մեծ բազմութիւն, երաժշտութիւնը նվագում էր, պաշտոնական ուրախութիւնը արտահայտվում էր Արեւելքի պերճութեամբ։ Խալաթը մեծ հանդեսով բերվում էր նշանակած տեղը։ Խանը հազնում էր, և այդ միջոցին պալատականը եթէ հրաման ուներ սպանելու նահանգի տիրոջը, իսկույն կատարում էր այդ հրամանը****։

Բայց բռնակալութեան ավանդութիւններով նվիրագործված այս բոլոր նախազգուշական միջոցները չազատեցին Քուրբխան և Պարսկաստանը ներքին ապստամբութիւններից։ Փաշաներն ու խաներն ապստամբում էին, բայց ոչ թէ իրենց վեհապետներին բոլորովին չճանաչելու համար, այլ իբրև բողոք պալատական ինտրիգների դեմ, որոնց զոհ էին նրանք դառնում շատ հաճախ։

* Ricaut, p. 249.

** Ibid., p. 250.

*** Ibid., p. 252.

**** Chardin, t. VI, p. 43.

Ապստամբական շարժման համար ընդհանրապէս նպաստավոր հանգամանք էր նահանգի հեռավորութիւնը, բայց մանավանդ այն ժամանակները, երբ կենտրոնական կառավարութեան ապիկարութիւնն ու թուլութիւնը առաջացնում էին անիշխանական դրութիւն։ Այսպիսի փաստերով հարուստ է մանավանդ Պարսկաստանի պատմութիւնը 18-րդ դարում։

3. Վարչական ձևն Անդրկովկասում։ Պարսկական Անդրկովկասը ենթարկված լինելով հանդերձ պարսից վարչական ուժերին, ուներ մի քանի ներքին առանձնահատկութիւններ, որոնց հետ մենք կժանոթացնենք ընթերցողին, ի նկատի ունենալով գլխավորապէս Երևանի խանութիւնը, իբրև մի ընդարձակ երկիր, ուր ազգաբնակչության նշանավոր մասը բաղկացած էր հայերից։

Գյուղական վարչութիւնը։ Բեկլերբեկի (սարդարի) իշխանութեան տակ գտնվում էին բազմաթիվ ծառայողներ, որոնց միջոցով նա կառավարում էր երկիրը։ Գյուղերի կառավարութիւնը հանձնվում էր պատվավոր ճայիբներին և մելիքներին։ Նայիբներն այն գյուղերի համար էին, որոնք ունեին մահմեդական կամ խառն ազգաբնակչութիւն, իսկ մելիքները— զուտ հայաբնակ գյուղերի համար։ Դրանք վարչական այն ստորին պաշտոնյաներն էին (տանուտեր), որոնք կապում էին գյուղական համայնքները վիճակային խանի, բեկլերբեկի և նրանց կառավարութիւնների հետ։ Բոլոր հրամանները վերևից ուղղվում էին այդ գյուղական պաշտոնյաներին. բեկլերբեկին կամ խաները շատ քիչ էին խառնվում համայնքի ներքին կարգերի մեջ։ Սա մի հայտնի շափով համայնական ինքնավարութիւն էր։ Այսպիսով, թեև յուրաքանչյուր սարդար, յուրաքանչյուր խան մի անսահման բռնապետ էր իր երկրում, բայց ժողովրդի սովորութեան իրավունքը մի հայտնի շափով սահմանափակել էր այդ բռնակալութիւնը։ Այսպէս էր գյուղական վարչութիւնն այն գյուղերում, որոնք պատկանում էին խաներին, իբրև երկրի կառավարիչներին։ Իսկ կալվածատերերին պատկանող գյուղերում կառավարութիւնը տրված էր կալվածատերերին, որոնց հատկացված էր և վարչական-դատաստանական իշխանութիւն։

Երկիրը բաժանված էր մահալներ (գավառ), որոնք սովորաբար կազմվում էին որևէ գետի կամ ոռոգող ջրի ամբողջ ավազանից։ Դրանց կառավարիչներն անվանվում էին մահալի ճայիբ կամ միր-բոլլուխ։ Մի քանի մահալներ միասին կազմում էին խանութիւններ։ Բեկլերբեկին ստորադրված խաները նշանակվում էին կամ շահի, կամ հենց իր բեկլերբեկի հրամանով¹³։

Բոլոր պաշտոնյաները, սկսած խաներից մինչև գյուղական տանուտերը, մնում էին իրենց տեղերում այնքան ժամանակ, որքան ծառայում էին հավատարմութեամբ և բարեխղճութեամբ, հակառակ դեպքում սարդարը նրանց հեռացնում էր և ուրիշներին նշանակում։ Ամեն ինչ կախված էր սարդարի կամքից։ Եվ նա շատ անգամ պաշտոնները տալիս էր պատվավոր մարդկանց, մանավանդ իր հավատարիմ ծառաներին— ախոռապետներին, բազեկիրներին, ծաղրածուներին*։

Գալով քաղաքներ համար սահմանված վարչական կարգին, մենք այստեղ տեսնում ենք այսպիսի ձև։ Ոստիկանական մասը կենտրոնացած էր դարուլայի (ոստիկանապետի) ձեռքում։ Քաղաքացիների կողմից նշանակվում

* С. Егназаров, „Административно-экономический очерк сельской общины в Эриванской губернии“ („Свод. матер. по изучен. экономич. быта госуд. крестьян Кавк. края“, Тифлис, 1887, с. 2—3).

էր մի քաղաքացի, որ կոչվում էր Բալանթար. յուրաքանչյուր թաղ իր առանձին պետն ուներ, Բելլիուդա անունով: Հայաբնակ քաղաքներում հայ ազգաբնակչության համար առանձին քալանթարի և քեդիուդանների պաշտոնները հանձնվում էին հայերին:

Խաներ: Անդրկովկասում մի քանի խանութայիններ կազմվեցին այն ժամանակ, երբ Պարսկաստանը անիշխանութիւն էր ենթարկված (18-րդ դար): ուստի և նրանք համարյա կատարյալ անկախութիւն էին պահպանում, որքան այդ թույլ էր տալիս երկրի քաղաքական դրութիւնը: Այսպես էր, օրինակ, Շեքիի (Նուխու) խանութայինը, որ մինչև 18-րդ դարը բաղկացած էր մանուկասալական իշխանութիւններից և միացավ Հաջի Զելեբի անունով մի դրապետի իշխանութիւն տակ: Պարսկաստանի ազդեցութիւնը շատ չնչին էր այստեղ մանավանդ այն պատճառով, որ շիա ազգաբնակչութիւնը շատ անընշան տոկոս էր կազմում: Նույն դարի կեսին կազմվեց և Ղարաբաղի խանութիւնը, որ նույնպես թույլ կախում ուներ կենտրոնական կառավարութիւնից: Իսկ Շիրվանի խանութիւնը, որ առաջ անկախ թագավորութիւն էր կազմում և նվաճվեց Սեֆյանների ձեռքով, ամեն հարմար դեպքում, երբ այդ թույլ էր տալիս Իրանի անկումը, ինքնազուտ էր վարում իր գործերը:

Խանական կառավարութիւնը սկզբունքով բռնակալական էր, իսկ իր կարգերով—ավատական: Խանի կամքը ստեղծում էր ամեն մի իրավունք, բայց և ոչնչացնում էր ամեն իրավունք: Բոլոր դասակարգերը, բացի միայն սակավաթիվ ուժեղ բեկերից, խանի առջև ստրուկներ էին: Խանը կառավարում էր երկիրը ինչպես սեփական կալված: Բայց այս անսահման իշխանութիւն մեջ էլ սահմանափակողի, զսպողի դեր կատարում էին խանի սեփական անտեսական շահերը: Հոգ տանելով բացառապես իր կալվածի սահմանների ամբողջութիւնը և իր արդյունքները բազմապատկելու մասին, խանն ստիպված էր լինում հրաժարվել չափազանց սանձարձակ կամայականութիւններից և ձեռք բերել խելացի և արդարադատ իշխողի համբավ, որովհետև միայն այդ ճանապարհով նա կարող էր պահպանել իր հպատակներին իր կալվածների սահմաններում և գրավել ուրիշ տեղերից մարդկանց իր անմարդաբնակ հողերը շենացնելու համար*:

Օրենքներ խաները չէին հրատարակում, այլ միայն հայտարարում էին կառավարչական կարգադրութիւններ, որոնք վերաբերում էին տնտեսական, զինվորական, ոստիկանական հարցերին: Այդ կարգադրութիւնները կամ ինքը խանն էր գրում, կամ թե խմբագրում էին նրա դիվանխանայի մեջ, որ բաղկացած էր խանի մոտիկ խորհրդականներից: Չնայած պարզ-բռնապետական ուժովին, երկրի կառավարութիւնն իր բազմակողմանի կարիքներով ստեղծել էր և խանական բյուրոկրատիա: Յուրաքանչյուր խանի մոտ գտնվում էին մինչև հարյուր զանազան պաշտոնյաներ և ծառայողներ: Դրանք հարկավոր էին տնտեսական և զինվորական վարչութիւն, գրագրութիւն, խանի կարգադրութիւնները և դատարանի վճիռները ստիպողաբար գործադրելու, հետախուզութիւնների, ստորադրված հիմնարկութիւնների հետ հարաբերութիւններ պահպանելու համար: Ահա մի քանի գլխավոր պաշտոններ. խազնա-աղասի (գանձապետ), սանդուխտար-աղասի (ծախսարար), ամբարդար-աղասի (շտեմարանապետ), սերաֆյուլ բեկ (զորապետ), մուհասիլ (խանական և դատաստանական հրամաններ կատարող), կալբեկ կամ դարուզ

(ոստիկանապետ): Պաշտոնյաների մեծ մասը զբաղված էր հարկեր հաւաքելով և խանական հողերի մշակութիւն վրա հսկելով: Յուրաքանչյուր խանութիւն մեջ կար և մի հատուկ պաշտոնյա, որի ձեռքին էր գտնվում երկրի տնտեսական կառավարութիւնը: Նա կոչվում էր վեզիր, նազիր կամ գլխավոր միրզա: Պաշտոնյաների մեծ մասը խանը նշանակում էր իր դռանը մանկութիւնից ծառայած, մեծացած մարդկանցից. մանկութիւն հասակում նրանք խանի շիրուխիներն էին (ղալիան մատուցանող):

Խանութիւններն էլ բաժանվում էին մահալների, որոնց կառավարութիւնը խաները հանձնում էին բեկերին (Երևանի սարգարութիւն մեջ, ինչպես տեսանք, նախք և միրզոյուլ) և մելիքներին, նայած ազգաբնակչության կազմին: Կառավարիչ բեկերի և մելիքների իրավունքներն ու պարտավորութիւնները ամեն տեղ միատեսակ չէին, բայց ընդհանրապես հետևյալներն էին. 1) բաժանել գյուղերի մեջ մի քանի տեսակի կոռ ու բեգառ, որի շափերը նշանակում էր խանը ամբողջ մահալի համար. 2) հարկադրել բնակիչներին անպակաս և ժամանակին տալ հարկերը. 3) պաշտպանել սահմանազխի մահալները կողոպտողների հարձակումներից. 4) քննել գյուղերի բնակիչների մեջ ծագած այն վեճերը, որոնք դատաստանական քննութիւն չէին պահանջում, նույնպես և գանգատները պաշտոնատար անձանց վրա, օրինակ, միրաբների, որոնք ջրաբաշխութիւն կատարողներ էին. 5) կատարել դատաստանական վճիռները. 6) դատել և պատժել մի քանի հանցանքների համար, որոնք չէին ենթարկվում հոգեոր դատարանին, օրինակ՝ անհնազանդութիւն, բնական հարկերից խուսափում, գողութիւն. 7) գտնել, կալանավորել և պատշաճավոր դատարանին հանձնել ավազակներին և այլ ոճրագործներին, որոնք հասարակութիւն համար վտանգավոր էին համարվում:

Խանական պաշտոնյաները, ինչպես և ընդհանրապես բոլոր պետական պաշտոնյաները, դրամական ուժիկ չէին ստանում: Նրանց վարձատրելու համար գոյութիւն ունեին մի քանի միջոցներ. խանը կամ թույլ էր տալիս, որ նրանք սեփականացնեն իրենց հավաքած եկամուտների մի մասը, կամ ընծայում էր նրանց անբնակ հողեր, որոնք դառնում էին նրանց սեփականութիւնը, կամ հատկացնում էր նրանց պետական գյուղերի արդյունքները: Պատահում էր և այն, որ ընծայում էր նրանց սեփականագուրկ գյուղացիներ, որոնք կոչվում էին քաւալբար: Բոլոր ընծայումները խանը կատարում էր իր առանձին հրովարտակներով, որոնք անվանվում էին թալիդա:

Չարք: Չինվորական ծառայութիւնը խանութիւնների մեջ դարձյալ այն հին ձևն ուներ, ինչպես Թուրքիայում և Պարսկաստանում, այսինքն՝ արտոնված դասակարգի պարտադիր ծառայութիւն ձևը, բայց այստեղ, իհարկե, մանր շափերով: Խանութիւնների մեջ այս զինվորական դասակարգը կոչվում էր մուաֆ: Նա կազմվում էր ստորին հարկատու դասակարգի ընտանիքներից, որոնք զանազան պատճառներով ազատվում էին ամեն տեսակ հարկերից. կոռ ու բեգառից: Այս տեսակ արտոնութիւն տրվում էր կամ այն պատճառով, որ խաները կարող էին ծառայողների, կամ զանազան պատահական ծառայութիւնների համար, որ մատուցանում էին հարկատուները, կամ բեկերի միջնորդութիւնը, որոնք հաճախ ամուսնանում էին հասարակ դասակարգի աղջիկների հետ, կամ թե, վերջապես, ձեռք էին բերում խաներից փողով: Մուաֆների մի մասը խաղաղ ժամանակ ծառայում էր խաներին իբրև թիկնապահ, սուրհանդակ կամ հասարակ ծառայ և այս դեպքում ստանում էր խանից ուտելիք և ընծաներ: Պատերազմի ժամանակ մուաֆների մեծագույն մասը

* В. Иваненко, „Гражданское управление Закавказьем“, Тифлис, 1901, с. 136.

Առհասարակ, թուրքական դատավորները բավականաչափ գոհացուցիչ էին և անարդարությունը հաճախակի կրկնվող երևույթ չէր, երբ դատվող կողմերը մասնագիտականներ էին: Գատավորները վախենում էին հասարակական կարծիքից, որ շատ ուժեղ էր թուրքիայում: «Օրենքները չեն, որ թուրքիայի ամոթն են կազմում, այլ նեխված վարչությունը», ասում է նույն եվրոպացի դիտողը: Բայց պետք է այն էլ շնորհակալ, որ եվրոպացիները կարծիք կազմում էին գլխավորապես Կ. Պոլսում և այս տեսակ վկայությունները համարյա միայն մայրաքաղաքին էին վերաբերում, ուր արդարադատությունը, ճիշտ որ, անհամեմատ բարձր էր դրված, քան գավառներում: Այստեղ կաշառվող կադիներն արդեն սովորական երևույթ էին^{*}, իսկ փաշաները արդարադատությունը վաճառում էին աճուրդի ձևով և դատ վաստակողը միշտ նա էր լինում, ով ավելի շատ էր տալիս^{**}: Ամենամեծ շարիքը, որ կապված էր մահմեդական դատարանի հետ, սուտ վկայությունն էր: Թեև սուտ վկաների համար սահմանված էին պատիժներ, բայց շարիքը մնում էր միշտ: Սուտ վկաների համար հարստության գանձ էին ոչ-մահմեդականները, երբ նրանք դատ ունեին մահմեդականների հետ: Այս դեպքում նրանք անպատիժ էին մնում: Եվ առհասարակ թուրքական դատաստանի իսկական արժեքը գնահատելու համար պետք է աչքի առաջ ունենալ, որ եվրոպական պետությունները հատուկ պայմանագրություններով ազատել էին իրենց հպատակներին այդ դատարանի բացարձակ իրավասությունից:

Թուրքիայի պատժական օրենքները, որոնք վերաբերում էին բարոյակա-նություն, անձի և սեփականության պահպանության, ամփոփված էին Մուհամմեդ Բ-ի և Սուլեյման Ա-ի կանոնների մեջ: Մի քանի նմուշներ կարող են ցույց տալ, թե որ աստիճանի խստություն էին պատժվում հանցանքները: Մուհամմեդի կանոններով օրինականացված էր արյան վրեժը: Արյան գինը որոշվում էր այսպես. 3000 ասպրը՝ սպանության համար, 1500 ասպրը մի կուրացրած աչքի համար, 30 ասպրը՝ գլխի վերքի համար^{***}: Սուլեյմանի կանոնագրով մահմեդական տղա կամ աղջիկ փախցնողը ներքինացվում էր, իսկ եթե նա երզվում էր, թե ինքն անմեղ է, մեղապարտը ենթարկվում էր 1 ասպրը տուգանքի: Անասնամուրթյան մեջ բռնվածը ենթարկվում էր դատարանում խիստ հանդիմանության և 1 ասպրը տուգանքի: Եթե իրար հետ կռվում էին ազնվական կանայք, նրանք ենթարկվում էին 20 ասպրը տուգանքի, իսկ եթե կռվողները հասարակ դասի կանայք էին, տուգանք սահմանվում էր 2 ասպրը: Մարգարի արգելած գինու կամ այլ խմիչքների յուրաքանչյուր բաժակի համար խմողից տուգանք՝ մեկ ասպրը: Զի, չորի կամ էջ գողանալու համար կտրվում էր գողի ձեռքը: Ստրուկ գողանալու, խանութ կողոպտելու համար կախաղան: Գյուղի ամբողջ հասարակությունը պատասխանատու էր այն գողությունների և կողոպուտների համար, որոնք կատարվում էին նույն գյուղի սահմաններում, և պարտավոր էր վարձատրել վնասվածներին^{****}: Այս հին օրենքը գոյություն ուներ և Պարսկաստանում:

Իրանի պետության մեջ հոգևորականության դերն արդարադատության գործում այնքան մեծ չէր, ինչպես սուլթանների պետության մեջ: Մենք արդեն

* Tournefort, t. II, p. 300.

** Ricaut, p. 245.

*** Zavallee, „Histoire de l'Emp. Ott“, p. 195.

**** A. Черемзин, „Турция, ее могущество и распадение“, СПб., 1878, т. 1, с. 303.

տեսանք, որ շահերը, երկուղ կրելով հոգևորականության շափազանց ուժեղացումից, աշխատում էին նվազեցնել նրա նշանակությունը: Բացի այս իրողությունից կար և այն կարևոր հանգամանքը, որ թեև շարիաթը Պարսկաստանում էլ մնում էր միակ գրված օրենք, բայց նրա հետ միասին գոյություն էր պահպանում սովորութային իրավունքը, որ կոչվում էր ուրֆ¹: Դա թյուն էր պահպանում սովորութային իրավունքը, որ կոչվում էր ընդհանուր և մի տեսակ աշխարհական օրենսդրություն էր, որ շուններ մի ընդհանուր և միանման կազմություն, այլ կախված էր պետության զանազան կողմերում ժողովրդի մեջ տիրող սովորություններից, ավանդություններից: Ուրֆի օրենքներով շահն էր բարձրագույն դատավորը: Նրանից հետո, ինչպես տեսանք, դատաստանական ամբողջ վարչության գլուխն էր դիվան-բեգին: Նա հանգնեցնում նույն ձևի դատավարությունը կատարվում էր խաների կամ նրանց մոտ գտնվող պաշտոնյաների ձեռքով: Իսկ հոգևորական դատավորները Պարսկաստանում սովորաբար կոչվում էին ղազի, որ համապատասխանում էր թուրքական կադիին²: Ղազիները գտնվում էին քաղաքներում, իսկ գյուղերում դատավորի պաշտոն կատարում էին մուլաները:

Պարսկական դատարանն էլ ուներ նույն հատկությունները, ինչպես թուրքականը: Հոգևոր դատավորների մուլեանդությունը համարյա անկարելի էր դարձնում արդարադատությունը, երբ դատվող կողմերը մահմեդականներ և ոչ-մահմեդականներ էին: Իսկ աշխարհական, ուրֆի դատարաններում, ուր թըն-նրվում էին մանավանդ քրեական հանցանքները, տիրում էր կամայականու-թյունը: Սովորույթն օրինականացրել էր բարբարոսական պատիժներ, մանավանդ արյան վրեժի վերաբերմամբ: Երբ սպանվում էր մեկը, նրա ժառանգ-ները դիմում էին դատարանին և պահանջում էին արյան վրեժ: Եվ սպանողը, երբ ապացուցվում էր նրա հանցանքը, հանձնվում էր այդ ժառանգներին, որոնք իրավունք ունեին կամ ներել նրան, ստանալով սպանվածի արյան գինը, կամ սպանել նրան ինչպես ուղում են: Ժառանգները հաճախ հրաժարվում էին կամ սպանել նրան ինչպես ուղում են: Ժառանգները հաճախ հրաժարվում էին դրամական հատուցումից, որպեսզի կարողանան սարսնել ոճրագործին, նախապես ենթարկելով նրան դառն տանջանքների: Այդ սպանությանը մասնակցում էին սպանվածի նույնիսկ փոքրահասակ երեխաները³: Թաթախել ձեռքերը թշնամու արյան մեջ, նույնիսկ խմել այդ արյունից՝ համարվում էր վրեժ-ժառուցության արդար և օրինավոր միջոց:

Քրեական հանցանքների ուրիշ տեսակները, նայած նրանց աստիճան-ներին, պատժվում էին հին բարբարոսական միջոցներով—ականջ, քիթ կտրե-լով, կուրացնելով, ցից հանելով և այլն: Մարմնական պատիժները գործա-ղըրվում էին լայն շափերով:

Պուլի չորտոգ

ԴԱՍԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ԵՎ ՀՈՂԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ:
ԿՈՒԼՏՈՒՐԱ

1. Վայելողները: Մենք տեսանք, որ թուրքիան և Պարսկաստանը նվիրագործել էին այն հին սկզբունքը, թե ամենքը սուլթանի կամ շահի ստրուկ-ներն են: Բայց ընդհանուր ստրկությունը չէր նշանակում և ընդհանուր հավա-

¹ Malcolm, t. IV, p. 176.

² Ibid., p. 195.

ստրուկյուն: Որքան էլ մինչև ևրկինք բարձրացված լինեք մի սուլթան կամ մի շահ, որքան էլ երկրներանց լինեին նրան որակող տիտղոսներն ու հորջորջումները, նա, այնուամենայնիվ, մի հատ մարդ էր, ուներ մի հատ ստամոքս և չէր կարող վայելել իր ոտների տակ խոնարհված ամբողջ աշխարհը: Հարկազեր կարող վայելել իր ոտների տակ խոնարհված ամբողջ աշխարհը: Հարկազեր էր աշխատակցություն այդ վայելման մեջ: Ստրուկյունն էլ աստիճաններ վոր էր աշխատակցություն այդ վայելման մեջ: Ստրուկյունն էլ աստիճաններ ուներ: Պետությունը մի սանդուղք էր, և նրա աստիճանները ներկայացնում էին այն դասակարգերը, որոնցից բաղկացած էր նա: Վերինը տիրում էր ցած-էին այն դասակարգերը, որոնցից բաղկացած էր նա: Վերինը տիրում էր ցած-րների վրա, ցածրինը, ստրուկ լինելով վերինին, տիրում էր իրենից ցածրերի վրա: Առաջ միապետը, հետո մի փոքրիկ խումբ, հետո ավելի մեծ մի խումբ և այսպես որքան ցած էին գնում աստիճանները, այնքան ավելանում էր նրանց վրա կանգնած դասակարգերի բազմամարդությունը:

Պետական այս ընդհանուր իրականությունը միևնույն էր և մասնավոր երևույթների մեջ: Կենտրոնական կառավարությունն ուներ մի հայտնի կերպարանք. և ահա միևնույն կերպարանքը յուրացնում էր և մի գավառական վարչություն: Տարբերությունն էության մեջ չէր, այլ չափերի մեջ, միջավայրի մեջ:

Եվրոպացի ճանապարհորդները 17-րդ դարում որոշում էին երեք դասակարգ Պարսկաստանի և Թուրքիայի ազգաբնակչության մեջ. ա) սրի մարդիկ, բ) գրչի մարդիկ, գ) ձեռքի մարդիկ*: Առաջին դասակարգը բովանդակում էր իր մեջ զինվորական մասը իր հրամանատարներով, ինչպես և կառավարության բարձր ներկայացուցիչները, երկրորդը՝ հոգևորականությունը, որի ձեռքումն էր դատաստանական մասը, նմանապես և ֆինանսական կառավարությունը, իսկ երրորդ դասակարգի մեջ մտնում էին ազգաբնակչության այն բոլոր տարրերը, որոնք ձեռքի աշխատանքով էին ապրում — վաճառականներ, արհեստավորներ, գյուղացիներ:

Եվ այսպես, Արևելքում էլ միևնույն շերտավորումներն էին հասարակության մեջ, ինչ գոյություն ուներ Եվրոպայում: Ծիշտ է, ազնվականություն, իսկական մտքով, Արևելքում գոյություն չունեի**, բայց սրանից իրողությունն, իհարկե, չէր փոխվում — վայելողներ, տիրողներ, այնուամենայնիվ, կային, թեև այդ դասակարգի մեջ շատ թույլ լինեք կամ բնավ չլինեք ժառանգականության իրավունքը: Առաջին երկու դասակարգերը, իսկ երրորդից նաև վաճառականները իրենց դիրքով վայելողների արտոնություններ ունեին, իհարկե, նայած առանձին խմբերի և անհատների կարողության աստիճաններին: Հրամայող դասակարգերը սովորաբար հորջորջվում են «բարձր հասարակություն»: Նրա մեջ մտնելու համար չէր էլ պահանջվում առանձնաշնորհված դիրք, ծագման, արյան ազնվություն ասված բաները: Բավական էր ձեռքում ունենալ տիրելու որևէ միջոց, լինեք դա ենիչերիի սուրը, թե վեզիրի կապան, հոգևորականների աղոթքը, թե վաշխառուի տոկոսը: Ամեն ինչ կախված էր կամքի և տրամադրության ուժից: Հազար ու մի արտասուքով գերի տարված, ստրկավաճառության շուկաներում անասունի պես ծախված և ապա ներքինացրած սևամորթը կարող էր տնօրինել ամբողջ երկրների ձակատագիրը: Բռնակալին իր սրախոսություններով զվարճություն պատճառող ծաղրածուն կարող էր դառնալ խոշոր կալվածատեր: Եվ տիրապետողի դիրք ստեղծելու համար հարկավոր չէր անպատճառ շահերի և

սուլթանների պալատում լինել: Գավառների խանը, փաշան նույն շահն ու սուլթանն էր, բայց, իհարկե, ավելի փոքր չափերով, և կարող էին վայելողների լիություն պարգևել իրենց շրջապատողներին: Մի ամբողջ աշխարհ էր ներքի լիություն պարգևել իրենց շրջապատողներին: Մի ամբողջ աշխարհ էր նա, որ բոլորված էր հարեմի, զինվորանոցի, եկեղեցու, հարկահանի, կայազմի, որ բոլորված էր հարեմի, զինվորանոցի, եկեղեցու, հարկահանի, կայազմի, սերական սերայի, թե խանի ապարանքի շուրջը: Նա էր ղեկավարողը, ուղղություն տվողը, նա էր պահպանում բռնակալության հիմքերը, լավ իմանալով, որ դրանով պահպանում է և իր գոյություն իրավունքը: Առանց իշխանի, առանց բռնանալու չի կարելի հարստություններ դիզել: Օսմանյան վեզիրներից մեկն ուներ հազարավոր ձիաներ, որսի շներ, բազեններ, 1500 ստրուկներ, իսկ նրա հարեմում գտնվում էին 1500 հարձեր, 700 սև ներքինիներ*: Բայց և այդ վեզիրներից մեկն էր, որ, ինչպես տեսանք, հինգ տարում 30 հազար մարդկային զուլա կտրել տվեց: Առանց զուլա կտրելու չէր լինի հարստություն:

Նույն այդ վայելող դասակարգերն էին, որ հանդիսանում էին հեղինակներ այն շքեղ պերճանքի (luxure), որ գոյություն ուներ արևելյան երկու բռնակալությունների մեջ: Շարդենը մեծամեծ գովասանքով է նկարագրում պարսկական լյուքսը: Բայց այն պակաս շքեղացիչ չէր և Թուրքիայում: Այդ մեծամեծ պերճանքների առարկաներն էին մարդիկ և իրեր: Հարստության և փարթամության հայտարարներ էին ծառաների բազմությունը, կանանց մեծ թիվը, հագուստների շաշուկությունը, թանկագին բարերի, հազվագյուտ իրերի, մեծ արժեք ունեցող հոտավետ ջրերի, օձանելիքների բազմազանությունը: Այդ ամբողջ փայլի ու շքեղության ցուցադրավայրերն էին պալատները, ապարանքները և մանավանդ այդ շինությունների այն մասերը, որոնք կոչվում էին կանանոցներ: Երևակայությունը հափշտակող ճոխություններ մի տեղ ամբարելու և վայելելու համար հարկավոր էր օրինականացնել այնպիսի միջոցներ, որոնք ժողովրդի կատարյալ իրավազրկություն էին ցույց տալիս: Հարձերի և սերայների համար ամբողջ քաղաքներ և նահանգներ էին կողոպտվում, և ժողովրդական հարստությունն այսպիսով հավաքվում էր կենտրոններում: Ընդարձակ երկրներ ավերակ էին դառնում, որպեսզի 4. Պոլիսը խելառ փարթամության և անհատակ մուրացկանության մի վայրենի խառնուրդ ներկայացներ: Բայց և այնպես, ժողովրդական հարստություններն էլ չէին բավի 1500 փակված կին ունենալու բաղձանքը կատարածելու համար, եթե գոյություն չունենային ավելի ևս տմարդի կարգեր:

2. Իսկական ստրուկներ: Առաջին տեղն այդ կարգերի մեջ բռնում էր ստրուկությունը, այս հին, շատ հին հիմնարկությունը, որ իսլամական կրոնը յուրացրել էր դեռ մարգարեի ձեռքով և ամենամանրամասն կերպով զարգացրել էր հատուկ օրենսդրության միջոցով*: Ոչինչ նորություն նա, իհարկե, չէր կարող մտցնել ստրկության իրավունքի մեջ, և մենք այստեղ էլ, ինչպես և հին ազգերի թողած հիշատակարանների մեջ, տեսնում ենք, որ ստրուկ նշանակում է բոլոր տարրական ազատություններից զրկված մարդ, որ ամբողջապես կախված է իր տիրոջից: Տերը կարող էր լինել մահմեդական և ոչ-մահմեդական, կին թե տղամարդ, երիտասարդ թե ծեր, բայց պիտի անպատճառ ազատ մարդ լիներ: Ստրուկը չէր կարող — ինչ խոսք —

* P. Raphaël du Mans, „Estat de la Perse en 1660“, Paris, 1890, p. 151. 84.
** Կալավեր, t. I, liv. V, chap., X—XII.
*** Chardin, t. IV, p. 107.

* Lavissee et Rambaut, t. VI, p. 828.

** D'Ohsson, „Tabl. Gen. de l'Emp. Ott“, t. III, pp. 133—158.

թյուններ սպառող մի ձրիակեր: Նրա մեջ սպանված էին մարդկային ոգու այն ամեն շարժումները, որոնք դուր գալու, տղամարդուն հլու հպատակ լինելու և դրանով նրան ձեռքի մեջ պահելու նպատակին շէին ծառայում: Այնպիսի մի հանգամանք, որ մի փակ շինություն մեջ մի տղամարդու սեփականություն է կազմում կանանց մի թիվ, որ կարող է հասնել հարյուրների, հազարի, արգեն շափաղանց անդիմադրելի մի դրդիչ էր, որ զարգանա սեռական զգայնությունը մինչև աղետալի շափերի հասնելը: Հարեմների մեջ միայն սուլթանները շէին բարոյապես և նյութապես ծյուրվում: Սեռական գրգռումը երկու սեռերի մեջ էլ անսանձ էր, այլանդակված: Թուրքիան այցելողները գտնում էին, որ օսմանցի ժողովուրդը իր ստորին խավերում տգետ է, ծուլ, ֆանատիկոս, իսկ բարձր խավերում աղնիվ է գործնական հարաբերությունների մեջ, հաճախ վեհանձն է նեղվածների վերաբերմամբ, բայց բթացած է վավաշուտությունից, անշարժ ու անմիտ նստում է տեղը՝ շիրուխը ձեռին, մի մոռյլ տխրություն, որ մեծ մասամբ անառակ կյանքի հետևանք էր*:

Պարսկաստանում դեռ ավելի լավ գիտեին արբենալ սեռական շափազանցություններով: Քշով հագնելու շիմացող ճաշակը հասել էր այն աստիճանին, որ կինը տան մեջ կիսամերկ էր: Սովորաբար իր կնոջից ողջախոհություն և հավատարմություն պահանջող պարսիկը օրինականացրել էր մի տնային զգեստ, որ միայն մի կարճ բաճկոնով էր ծածկում կնոջ մեջքն ու կողերը, հուլանի թողնելով սրունքներն ու թևերը, իսկ ամբողջ կուրծքը՝ կոկորդից սկսած մինչև պորտը՝ բոլորովին բաց էր մնում: Բաղնիսում այդ բաց տեղը, ծծերը ծածկում էին նուրբ նկարներով, որոնք ներկայացնում էին ծառեր, թռչուններ կամ կենդանիներ, արեգակ, լուսին, աստղեր: Խոշոր ճառագայթավոր նկարը շրջապատում էր պորտը**։ Այսպես էր պարսիկը վայելում կանացի գեղեցկությունը, այսպես էր արտահայտում իր սիրային ճաշակը:

Եվ կինն էլ, իհարկե, ձգտում էր դեպի այդ ճաշակը, դեպի հարեմները, դեպի ծուլություն ու մեղկություն: Շարդենը, շարունակելով իր խոսքը վաճառված դժբախտ ստրկուհիների մասին, ասում է. «Մի քանի օրվա ընթացքում դիտելով ստրկուհիներին, ես միայն հետո հասկացա, թե ինչու սերայի մեջ փակվելը նրանց համար շքանալ մի ցանկություն էր: Ես հասկացա, թե ինչու այնպիսի շափազանց ծուլ արարածներ, ինչպիսիներն են մինգրել կանայք, որոնց ամենաբարձր հաճույքն է նստել օրերով՝ գլուխը ծնկների վրա խոնարհած, առանց որևէ աշխատանքի, կարող են իրենց շատ լավ զգալ ընդարձակ այգիներով շրջապատված այն գեղեցիկ շինությունների մեջ (սերայ), ուր նրանց առատությամբ տրվում է ինչ անհրաժեշտ է կյանքի համար և ուր նրանց շեն հարկադրում աշխատել: Սակայն այս վիճակին արժանանում են միայն ամենագեղեցիկ կանայք. մյուս տեսակներին, ընդհակառակն, ինչպես ասացի, փայտի հարվածներով հարկադրում են աշխատել, երկար աշխատել»***:

Կինը չէր, որ սովորեցներ տղամարդուն այլ կերպ լինել, այսինքն, որ կամավոր կերպով իրեն զրկեր հարեմի փափկությունից ու ծուլությունից:

Երկար, շատ երկար ժամանակներից ի վեր սովորած լինելով հարմարվել իր գլխի վրա տիրող տղամարդու քմահաճույքներին ու կրքերին, նա մշակել էր իր համար վարվողության և կենցաղական իմաստության այնպիսի ձևեր, որոնցով կարողանում էր գրավել, եթե նույնիսկ շատ գեղեցիկ էլ չէր լինում: Պարսիկ կանանց այդ արվեստը նույնիսկ օրենսդրված է մի հատուկ գրքի մեջ, որ կանոններ է առաջարկում, թե ինչպես պիտի լինի կինը ամուսնությունից առաջ և ամուսնությունից հետո, ինչպես պիտի գործադրի իր պլանքներն ու հմայքը և ինչ ծեսեր ու կախարդական արարողություններ պիտի կատարի՝ բախտավոր և հաջողակ լինելու համար: Այդ գրքի մեջ երևում է նախապաշարմունքների մեջ թաղված, բայց գործնական հմտություններով բեռնավորված էզլի*:

Բայց այս բոլորը բավական չէր, որ կինն ապրեր իրեն մի տիրող պատկանող տնային սեփականություն և որ վայելողներն էլ իրենց կանանոցների մեջ միայն որոնեին էրոտիկ վայելումներ: Հասարակական կարգը, տնտեսական անհավասարությունը, կնոջ ընկերական դրությունը ստեղծել էին այն միջավայրը, որ անխափան էր պահում վաճառվող կնությունը, պոռնկությունը: Նույն ֆրանսիացի ճանապարհորդի որոնող աչքերից չէր խուսափել այս հասարակական շարիքը, և նա երկար մանրամասնություններով նկարագրում է պոռնկությունն այնպիսի մի երկրում, ուր նա, ըստ երևույթին, շատ չպիտի լիներ տարածված: Իսկապես էլ քիչ էր տարածված գավառներում, բայց ուրիշ բան էր մայրաքաղաքը, Սպահանը, ուր կենտրոնացած էր իրանի ավագանին և դիվանում էին ժողովրդի հարստությունները, խառնելով անհաշիվ շոտյությունները անծայր աղքատության հետ:

Սպահանում գոյություն ունեւ բացարձակ, ցուցակագրված պոռնկություն, ինչպես նաև, իհարկե, գաղտնի: Ցուցակագրվածները տուրք էին տալիս կառավարության, և նրանց թիվը հասնում էր տասնհորս հազարի: Այդչափ էլ, ինչպես կարծում է Շարդենը, գաղտնի պոռնիկներ կային:

«Տուրք վճարող պոռնիկները,— գրում է նա,— ապրում են կարվանսարաններում, ուր նրանք առանձնացված են, որովհետև ոչ ոք չի ուզում ապրել այդպիսի հասարակության մեջ, իսկ տուրք չվճարողները ապրում են իրենց սեփական տներում: Սպահանն ունի մի թաղ, որ բնակեցրած է պոռնիկներով և կոչվում է բացերի կամ ծածկոց վերցրածների թաղ: Առաջ այս մայրաքաղաքում, մութը կոխելուն պես, պոռնիկները ազնավների երամների պես ցրվում էին ամբողջ քաղաքի մեջ աշխատանք որոնելու: Մանավանդ շատ էին թափվում կարվանսարանները: Բայց ամենից շատ վրդովեցուցիչն այն էր, որ պոռնկությամբ պարապում էին և տղա երեխաները, բացարձակ շրջելով ամեն տեղ առանձին հագուստով: Սաքուտակին¹⁵, որ Արբաս-Բ-ի թագավորության սկզբում մեծ վեզիր էր և մի ծերունի էր, ներքինի, թե զգացմունքների և թե եռանդի կողմից, ամենախիստ կերպով արգելեց այդ հակաբնական պոռնկությունը: Նրանից հետո նրա հաջորդը, Խալիֆ-սուլթան անունով, ուրիշ նոր օրենքներ էլ դրեց, որոնք արգելում էին հասարակաց կանանց բացարձակ կերպով առաջարկել իրենց անձը, և հրամայում էր, որ նրանք ոչ մի տեղ չզննան առանց հրավերի: Բացի դրանից, համոզված լինելով, որ գինու գործածությունն է այդ մոլությունների աղբյուրը, նա խիստ պատիժների սպառնալիքներով արգելեց գինի վաճառել պոռնիկ կա-

* Гервинус, „Ист. XIX в.“, т. V, с. 8.

** „Kitabi kulsum Nameh ou le Livre des dames de le Perse“, Paris, 1881, p. 29.

*** Chardin, t. II, p. 24.

* Տե՛ս վերև հիշված „Kitabi kulsum Nameh“ և այլն:

նանց: Տղա երեխաներին պոռնկացնողներին ցից էին հանում, իսկ մի կնոջ որ վաճառում էր իր աղջիկներին, ցած գլորեցին մի բարձր աշտարակից և նրա դիակն իսկույն գցեցին շների առաջ: Այսպիսի միջոցներով հույս ունեին բարձրացնել երկրի բարոյականության մակարդակը, բայց բանից դուրս եկավ, որ ամենախիստ պատիժները վերջիվերջո ոչինչ չառաջացրին, բացի հրապարակական խայտառակությունից. ամենազզվելի ոճրագործներն անգամ ծաղրում էին այդ օրենքները»:

Այսպես էր պաշտոնական, փողոցային պոռնկությունը: Կար և այսպես անվանված՝ «բարձր», «ազնվական» տեսակինը— պարող կանայք, որոնք առանձին խմբեր էին կազմում, ապրում էին շքեղ զարդարված բնակարաններում և որոնց ոսկիներն ու այլ թանկագին զարդարանքները հազարավոր թումանների արժեք ունեին: Հատուկ անուններ շունեին այդ կանայք, այլ կոչվում էին «տասը թուման», «հինգ թուման», «երկու թուման» և այլն: Այդ նշանակում էր, թե ինչ գնով էին նրանք վաճառվում: Չկար և մի հատը, որ մի թումանից պակասով անձնատուր լիներ. և երբ պարուհին այլևս չէր արժենում այդ գինը, նրան հեռացնում էին խմբից: Երեւի այդ մեծ գներն են առիթ տվել Շարդենին ասելու, թե ոչ մի տեղ կանայք այնքան թանկ գնով չեն վաճառվում, ինչպես Պարսկաստանում:

Պոռնկության այս տեսակը օրինականացված էր բարձրից, շահի պալատից: Թագավորական խումբը բազկացած էր երկրի ամենահռչակավոր պարուհիներից, թվով 24: Խումբն ուներ իր գլխավորը, որ սովորաբար նշանակվում էր հին պարուհիներից և որի պարտավորությունն էր հավաքել խումբը և տանել ուր որ հրավիրում էին, թույլ չտալ, որ վեճեր ծագեն խանդոտությունից կամ թե վճարի պատճառով: Նա պիտի պաշտպաներ պարուհիներին, երբ նրանց վիրավորեին, հսկում էր նրանց բարձի վրա և մտրակով խրատում էր այնպիսիներին, որոնք չէին պահպանում խմբի շահերը: Թագավորական խմբի յուրաքանչյուր պարուհի ուներ երկու աղախին, մի սպասավոր, մի խոհարար և մի ախոռապան՝ երկու-երեք ձի պահելու համար, իսկ երբ նա գնում էր արքունիքի հետ որևէ տեղ, միայն նրա ծանրոցքը տեղափոխելու համար նշանակվում էին շորս ձի: Այս էլ պետական հարկ էր և ոչ ոք իրավունք չուներ ուշացնել ձիաները: Գավառական պարուհիների խմբերը բազկացած էին սովորաբար յոթ-ութ աղջիկներից:

Վերավացի կերպով նրանց (պարուհիներին) են վերագրում այն, որ գինավորական դասակարգը, նույնպես և արքունիքում գտնվող երիտասարդ ազնվականները քարոզանդ են դառել,— պատմում է Ֆրանսիացի ճանապարհորդը:— Ասում են, թե ով մի անգամ կապվում է մի պարուհու հետ, նա այլևս կարողություն չի ունենում թողնելու նրան, մինչև որ ինքը կինը չի վճարի նրան: Իսկ վճարելու թույլն սովորաբար գալիս է այն ժամանակ, երբ նա պլոկում է իր տարփածուին մինչև վերջին էջուն: Ըստ հանդիպել եմ շատ խելոք և ազնիվ մարդկանց, որոնք այնքան սաստիկ կապված էին մի որևէ պարուհու հետ, որ անհնարին էին համարում նրանից բաժանվել: Իրենց արգարացնելու համար նրանք ասում էին, թե կախարդված են, և կարծում են, որ եթե ուզենան էլ կտրել շղթան, ուժ չին ունենա տանելու այդ գործը մինչև վախճան և թե ազատել շղթաներից կարող է միայն նա, ով հագցրել է շղթաները, այսինքն՝ կինը: Սիրո այդպիսի ստրուկներին կարելի է ճանաչել նրանց մարմնի, գլխավորապես ձեռների վրա խարանած նշան-

ներով: Դրանք որոշմամբ են շիկացրած երկաթով: Սիրո դժբախտ ստրուկներն այդ խոր սպիները որոշմամբ են կրքի մուգնությունը շրջանում, որպեսզի ցույց տան իրենց սիրուհիներին, թե սիրո կրակը անզոգ է դարձնում մարմինը նույնիսկ իսկական կրակի վերաբերմամբ: Որքան շատ են այդպիսի նշաններ մարմնի վրա, այնքան, նշանակում էր, սերն ուժեղ է: Կան մարդիկ, որոնք խանձում են այդ նշաններով իրենց ամբողջ մարմինը մինչև գոտիստեղը»:

Այս ընդհանուր դրությունը միայն Սոլահանին չէր հատուկ, այլև պետության մեծ քաղաքներին, օրինակ՝ Երևանին, բայց, իհարկե, ավելի սահմանափակ շախմատով: Գալով Թուրքիային, Շարդենը պարսիկներին սեռական պահեցողության կողմից նույնիսկ ավելի բարձր է համարում օսմանցիներից: Պարսկաստանում, ասում է նա, հակաբնական ախտը, այսինքն արվագիտությունն այնքան չէր զարգացած, ինչքան Թուրքիայում, ուր պոռնկացվում էր և արական սեռը:

4. Քաղաքացիներ: Սրի և գրչի մարդկանց դասակարգերից հետո գալիս էին քաղաքների ազգաբնակչության մեծագույն մասը կազմող այն տարրերը, որոնցից բաղկացած էր երրորդ դասակարգի— ձեռքի մարդկանց մի խոշոր մասը, այն է՝ վաճառականները, արհեստավորներն ու բանվորները:

Վաճառականությունը Թուրքիայում և Պարսկաստանում միատեսակ արտաքին կերպարանք ուներ— Արևելքի վաճառականության հին կերպարանքը: Բայց այդ երկու պետությունները աշխարհագրական տարբեր միջավայրեր էին ներկայացնում, ուստի և նրանց վաճառականությունը ներքուստ բոլորովին տարբեր տեսարաններ ուներ: Թուրքիան մոտիկ էր Եվրոպայի գլխավոր առևտրական ազգերին, որոնց հետ հաղորդակցում էր ծովային ճանապարհներով: Եվրոպացիք իրենք էին ներմուծում իրենց ապրանքները Թուրքիա, և արտաքին առևտուրը՝ ճամբարյա ամբողջովին նրանց ձեռքին էր: Թուրքահայատակներին մնում էր միայն ներքին առևտուրը, որ և նրանք վարում էին մեծ մասամբ ցամաքային ճանապարհներով, կարավանների միջոցով: Այս ներքին առևտուրը շատ կարող էր ընդարձակվել, եթե պտղատու երկիրը մատնված չլիներ անուշադրության, եթե կառավարությունը հոգ տաներ, որ զարգանան գյուղատնտեսությունն ու արդյունաբերությունը, առևտուրը հովանավորված լիներ և այլն: Այսպիսի հոգացողություն չկար և առևտուրը ավելի շատ օտարազգիներին էր օգուտ տալիս»:

Այլ էր Պարսկաստանի աշխարհագրական դիրքը: Եվրոպայի վաճառականները շատ թույլ մասնակցություն ունեին նրա արտաքին առևտրի մեջ: Եվ որպեսզի երկիրն իր սեփական ուժերով կարողանար օգտագործել իր առևտրական հարաբերությունները, վաճառականությունն այդտեղ, ինչպես վկայում է և Շարդենը, մի պաշտպանված դասակարգ էր, որ առանձին հովանավորություն էր վայելում տիրող բնակալների կողմից, ուներ առանձին արտոնություններ և այդ պատճառով էլ, ինչպես ասացինք, մասամբ մտնում էր վայելողների, տիրողների դասակարգի մեջ: Եվ ուրիշ կերպ չէին էլ կարող լինել մի դասակարգի ներկայացուցիչներ, որոնք բացի այն բանից, որ իրենց ձեռքումն ունեին դրամի ուժը, դեռ մուտք էլ ունե-

* Chardin, t. II, p. 249—252.
** D'Ohsson, t. II, p. 164.

ին մինչև իսկ շահերի պալատները: Նույնիսկ ահարկու բռնակալներն էլ չէին մոռանում, որ մի երկրի բարօրությունը հաղթական պատերազմների մեջ չէ, այլ ծաղկած արդյունաբերության և առևտրի մեջ: Առևտուրն իր զարգացման համար պահանջում է խաղաղ կյանք, ապահով հաղորդակցություն և այլ այսպիսի հեշտացնող և շահավետ դարձնող պայմաններ: Այսպիսի կանոնավոր ըմբռնման մի լավ օրինակ տալիս է Իրանի ամենազաժան ու նվաճող թագավորներից մեկը, Նադիր-Շահը: Վերջացնելով իր հաղթական պատերազմները օսմանցիների դեմ, նա իսկույն միջոցներ ձեռք առավ, որ վերակենդանանա կանգնած առևտուրը: Ահա ինչ է գրում մեր Աբրահամ Կրետացի կաթողիկոսը. «Եւ ըստ պատուիրելոյ մեծի Խանին [Նադիրը դեռ չէր թագավորել], ես և Երևանայ Խանն գրեցաք ի Ղարս, յԱրզրում և յայլ տեղիս, ես իմ ազգին, և նա ևս յատուկ ցուցակ Ղարսայ փաշային, թէ հրաման եղև մեզ ի մեծ Խանէն ծանուցանել յերկրին և արդ առնել մեծի տէրութեան ձեռում. որովհետև խաղաղութիւն և հաշտութիւն եղև, յայսմհետէ անկասկած գայցեն սևտակարքն [սովորաբար, վաճառական] և ամենայն ոք անկասկած և աներկիւղ վաճառեսցեն և գնեսցեն զոր ինչ կամեսցին և արասցեն: Եւ այսպես կոնդակաւ ծանուցի ի Ղարս, յԱրզրում, ի Թոխաթ, ի Պայազիտ, ի Վան և ի Բաղէշ»*:

Այս դեպքն ապացույց է, որ առևտուրն ու առևտրականությունը պետական երաշխիքներ էին վայելում նույնիսկ քաղաքական ծանր բարդությունների ժամանակ: Պարսկաստանն ունի դրանից ավելի խոշոր մի օրինակ— Շահ-Աբրահամ Մեծը, որին կտեսնենք իր տեղում: Ճիշտ է, մեծ թե փոքր բռնակալները— ոչ միայն շահեր ու սուլթաններ, այլև խաներ ու փաշաներ— զանազան պատճառներով, հաճախ և առանց որևէ պատճառի, կողոպտում էին վաճառականներին, խլում էին նրանց ամբողջ կարողությունը. բայց այս երևույթը բացառապես վաճառականներին չէր վերաբերում. պետության մեջ ապրող ոչ մի անհատ ազատ չէր այդպիսի պատահականություններից: Վաճառականներին ընդհանրապես ցույց էր տրվում պաշտպանություն, հովանավորություն: Նրանց թալանողներն ավելի հեշտ և շուտ էին գտնվում և ավելի խիստ էին պատժվում: Դրամն այն ահագին ուժն էր, որի միջոցով առևտրականը կարողանում էր առաջանալ իբրև հասարակական գործիչ, որ ուներ ազդեցություն, որի կարծիքն ու հաճությունը կարևոր էին համարվում շատ դեպքերում: Կ. Պոլսի հայ ամիրայական դասակարգը, որի պարապմունքն էր տոկոսով փող տալ փաշաներին, լավ ապացույց է, թե ինչպես կարողանում էր առևտրական դասակարգը իր օգտին ծառայեցնել նաև քաղաքական իշխանությունը:

Քաղաքացիների երրորդ դասակարգը, սկսած առևտրականներից, իր աշխատանքն ապահովելու համար ուներ վերին աստիճանի հետաքրքրական և օգտակար կազմակերպություններ, որոնք կոչվում էին համաբուրժուաններ: Առևտրի, արդյունաբերության, արհեստների և առհասարակ քաղաքային պարապմունքների յուրաքանչյուր տեսակը առանձին համարություն էր կազմում, որ և իրագործում էր այդ միության ներքին կյանքում կատարյալ ինքնավարություն: Մենք տեսանք, որ դեռ հին Եգիպտոսում գոյություն ունեին այդպիսի միություններ**:

* «Պատմագրութիւն», էր. 21.

** Տե՛ս այս աշխատության Ա հատորը:

դեռ հազարավոր տարիներ առաջ գիտեր, թե ինչպես պետք է պաշտպանել աշխատանքը փոխադարձության սկզբունքի վրա: Թե արդյոք գոյություն ունեւի՞ն այդ միությունները և հին Պարսկաստանում կամ Ասիայի ուրիշ կողմերում— այս մասին հաստատուն գրավոր տեղեկություններ չեն մնացել: Առաջին անգամ Շարդենն է, որ 17-րդ դարում տեսել է արհեստակցական այդ կազմակերպությունները Պարսկաստանում ու նկարագրել: Բայց, իհարկե, չի կարելի ասել, թե նրանք, այդ կազմակերպությունները գոյություն ստացան հենց նույն այդ դարում կամ նույնիսկ դրանից մի կամ երկու դար առաջ: Հիմնարկությունն, անկասկած, հին էր. համբարական սովորությունների մեջ կան այնպիսիները, որոնք հեթանոսական ծագում ունեն: Եվ առհասարակ կասկած չի կարող լինել, որ համբարությունները վաղուց գոյություն ունեին Պարսկաստանում, Հայաստանում և Վրաստանում*:

Դարերի ընթացքում սովորույթը մշակել էր համբարական միությունների համար որոշ կանոններ, որոնք բերանացի օրենսգրքի ուժ ստացան: Համբարություններն ունեին իրենց հատուկ մարմինները, որոնք կատարում էին դատաստանական և վարչական գործառնություններ արհեստակցական շահերի շրջանում: Տիրող կառավարությունները ճանաչում էին այդ մարմինները և նրանց էին դիմում, երբ հարկավոր էր հարկեր հավաքել այդ միություններից կամ վարչական մի կարգադրություն իրագործել: Թե ինչ կերպարանք ունեին համբարությունները պարսիկ, թուրք, վրացի և այլ ժողովուրդների մեջ— մենք չգիտենք: Բավականաչափ ուսումնասիրված են հայ համբարությունները, բայց սրանք արդեն հայերի ներքին կյանքին են վերաբերում, և մենք նրանց կտեսնենք այդ կյանքի տեսություն մեջ:

5. Գյուղացիություն: Իսկապես բոլոր դասակարգերը, ինչպես այս կարգ էր ամեն տեղ, ծանրացած էին գյուղացիության վրա** ընդ պետության հիմքն էր կազմում, բայց որի աշխատանքն ապահովված ու արդար կերպով մասնատրված չէր: Արդյունաբերությունն առհասարակ և գյուղատնտեսությունը մասնավորապես, չգտնելով Թուրքիայում որևէ պաշտպանություն, դատապարտված էին խղճուկ դրության: Բոլոր հարստահարությունները, կեղեքումները գլխավորապես ուղղված էին դեպի գյուղացու տնտեսությունը: «Երկրագործներն ու գործարանատերերը, դարձած լինելով անսանձ թալանի որս, ապրում էին մշտական անհաստատության երկյուղի մեջ: Այսպիսով այդ ամենապտղաբեր երկրի մեջ լավագույն հողերի գույցն 9/10 մասն ընկած էր անմշակ, աշխարհի գեղեցկագույն երկիրը անապատ էր դարձել, և այնտեղ, ուր ամենախիտ բնակչությունն էլ կարող էր ապրել կատարյալ առատության մեջ, հաճախ սովն էր տիրում»**: Թե ինչպիսի ուշադրությամբ և հոգատարությամբ էր վերաբերվում կառավարությունը գավառական և գյուղական կյանքի ամենակարևոր հարցերին, ցույց է տալիս այն, որ հաստատված էր նաև ներքին մաքս: Դա մի անտանելի հարկ էր և կոչվում էր կառագնմունկ: Մի նահանգից մյուս նահանգը, հաճախ միևնույն նահանգի մի մասից մյուս մասը փոխադրվող բերքերից առնվում էր մաքս 8 տոկոս: Այդ ճնշող միջոցի շնորհիվ նահանգները կղզիացած էին. եթե մի տեղ հացի

* С. Егназаров, „Городские цехи“ (Зап. Кавк. Отд. Импер. Русс. Геогр. Общества, книга XIV, вып. 2, Казань, 1881, с. XXXV—XXXVIII).

** Гервинус, V., с. 7.

պակասություն էր, իսկ հարեան նահանգում առատություն էր տիրում, մաք-
սի պատճառով այս առատ նահանգը չէր կարող օգնել անբերրիությունից
տառապող իր հարեանին¹⁶։ Սպանելով ներքին առևտրի պատությունը, կարա-
գեոմրուկը հարկադրում էր գյուղացուն ավելորդ պաշարներ չպահել, այլ
ցանել այնքան, որքան հարկավոր էր իր տան համար։ Այլ միայն հողագոր-
ծությունը, այլև արդյունաբերության և արհեստների բոլոր ճյուղերը խեղդ-
ված էին ներքին մաքսատների շնորհիվ։ Միևնույն իրողությունն էր և Պարս-
կաստանում, ուր նույնպես գոյություն ուներ այդ մաքսը¹⁷։

Այնուհետև գյուղական տնտեսությունը հարվածում էր վարչական ապա-
կանությունը։ Այս հանգամանքը չի թաքցնում և ԳՕհատը, 18-րդ դարի
այս հայազգի նշանավոր հեղինակը, որ մանրամասն կերպով ուսումնասիրել
է թուրքիան և առհասարակ իսլամական աշխարհը և որը, լինելով թուր-
քիացի, շատ բարյացակամ և ուշադիր է դեպի սուլթաններն ու նրանց
երկիրը։ Նա ասում է, թե երկրագործությունը շատ ծաղկած կլիներ, եթե
յուրաքանչյուր փաշա, յուրաքանչյուր բեյ և աղա շեղեցրեր գյուղացուն, ազա-
հությունը չխլեր նրա ձեռքի աշխատանքը¹⁸։

Այս երկու մեծ փաստերի վրա ավելացնենք և մեծագույնը—հարկահա-
նությունը։ Մի քանի տեսակ հարկեր ստացվում էին հողերից բնական բեր-
քերով (հնձի $\frac{1}{10}$ մասից մինչև կեսը), նայած հողին և հանգամանքներին։
Հարցը դեռ այդ հարկերի ծանրությունը կամ թեթևությունը չէր, այլ նը-
րանց ստանալու սխտեմը։ Բանն այն էր, որ հարկերը հավաքվում էին կա-
պալառուների միջոցով։ Խոշոր կապալառուները վերցնում էին մի կամ մի
քանի նահանգ և բաժանում էին մանր կապալառուներին, որոնք իրենց կողմից
նույնպես մաս-մաս տալիս էին ուրիշներին։ Այսպիսով հարկահանությունը
անցնում էր երեք, չորս ձեռքով. յուրաքանչյուրն, իհարկե, ավելացնում էր
մի բաժին իր օգտին, և հարկատուն մեկի տեղ երկու, երեք էր վճարում։
Տասնորդական հարկը—¹⁹ուշուր²⁰, որ ստացվում էր բերքերով, անունով էր
միայն տասնորդական, այսինքն տասից մեկ գյուղացին տալիս էր իսկա-
պես հնձի $\frac{1}{5}$ կամ ավելի մասը։ Կապալառուն, զինված կառավարության
հրամանագրերով, հնձի ժամանակ գնում էր գյուղը իր օգնական ոստիկան-
ների հետ։ Նա պիտի որոշեր կառավարության հասանելիք բերքի քանակու-
թյունը, և առանց դրան գյուղացին իրավունք չունի կալսել հնձածը։ Կա-
պալառուն իր հեռուորդների հետ ապրում էր գյուղում գյուղացիների հաշվով
և չէր շտապում իր գործը կատարելու, ընդհակառակն, դիտմամբ ձգձգում էր,
որպեսզի հնձած բերքը փշանա։ Գյուղացին, այդ վտանգից ազատվելու հա-
մար, ստիպված էր ավելորդ կաշառքով քաղցրացնել կապալառուի սիրտը։
Կառավարությունը երբեք չէր նայում հողագործի գանգատներին, որովհետև
եթե նա կամենար արդարադատ լինել, դրանով պիտի իր դեմ զիներ կապա-
լառուներին, իսկ սրանք շատ հաճախ կողոպտում էին և կառավարությանը,
հավաքացնելով, թե չեն կարողացել հավաքել ամբողջ հարկը, թե իրենք էլ
մեծ վնասներ են արել։ Եթե գյուղացու հոտերը կոտորվում էին կամ թալան-
վում, հարկահանի կամքից էր կախված կամ ընդունել այդ իրողությունը և
հարկ քտանալ առձեռն եղած քանակությունից, կամ թե պահանջել, որ նա

հարկը տա ցուցակում նշանակված քանակության համեմատ, այսինքն հաշ-
վելով և կոտորված կամ կորած կենդանիները²¹։

Բաժանումները։ Գյուղական ժողովուրդը անդրկովկասյան խանություն-
ների մեջ բաժանված էր երկու մասի — ռանաթ և ռանչրաթ։ Ռանաթ անվան-
վում էին այն գյուղացիները, որոնք ունեին իրենց սեփական տնտեսությու-
նը, իսկ ռանչրաթ էին այն գյուղացիները, որոնք տնտեսություն չունեին։
Մահմեդական աշխարհում ճորտություն չկար, և բոլոր գյուղացիները անձ-
նապես ազատ էին։ Ռանաթ դասակարգը մի քանի ստորաբաժանումներ էլ
ունի. ա) ռանաթներ, որոնք ապրում էին իրենց սեփական հողերի վրա,
այսինքն այնպիսիներ, որոնք հողը ձեռք էին բերել կամ իրրև առաջին տե-
րեր, կամ ուրիշ օրինական միջոցով։ Գրանք ազատ հողագործներ էին, որոնք
ոչինչ չէին վճարում հողի համար, բայց տալիս էին պետական հարկերի
տասանորդը. բ) ռանաթներ, որոնք ապրում էին կալվածատիրական հողերի
վրա ինչպես ժառանգական վարձակալներ. բացի պետական տասանոր-
դից, նրանք տալիս էին հողատիրոջ— հացից $\frac{1}{10}$ մասը, մետաքսից $\frac{1}{5}$ մա-
սը և այլն. գ) ռանաթներ, որոնք ապրում էին սեփական հողերի վրա, բայց
այնպիսի գյուղերում, որոնք խաների ձեռքով ընծայված էին հոգևորական-
ներին կամ բեկերին. այս դեպքում այն անձը, որին ընծայված էր գյուղը,
ստանում էր բոլոր պետական հարկերը կամ նրանց մի մասը. բացի դրա-
նից, այդ գյուղացիները մի քանի պարտավորություններ ունեին դեպի կալ-
վածատերը, բանում էին նրա համար, բեգառ էին կատարում. ահա այս
հարաբերությունները շատ տեղերում գյուղացիների համար ծանր կերպա-
րանք ընդունեցին. դ) ռանաթների թվում էին և թափառականները (թա-
րաքյամա), որոնք իրենց անասունների յուրաքանչյուր գլխից հայտնի հարկ
էին տալիս խանին, եթե արտատեղը խանական էր, կամ թե բեկին, եթե
արտատեղը նրա մասնավոր սեփականությունն էր²²։

Ռանչրարները գյուղական բանվորներն էին։ Հողերի առատության և
բանվոր ձեռքերի պակասության պատճառով խաներն ու մասնավոր մար-
դիկ մեծ հոժարությամբ էին ընդունում իրենց մոտ ուրիշ խանություններից
գաղթած կամ փախած մարդկանց և դարձնում էին նրանց բանվոր։ Բեկերը,
հոգևորականները, խանի աստիճանավորները, վաճառականները և նույնիսկ
գյուղական տանտերները իրենց կալվածներում պահում էին ռանչրարներ։
Բայց սրանց գլխավոր զանգվածն ապրում էր խանական հողերի վրա։ Ստա-
նալով տուն-տեղ, բանող անասուններ և տնտեսական զանազան պարագա-
ներ, ռանչրարները կալվածատիրոջ հողերի վրա տնկում էին մրգատու ծա-
ռերի այգիներ, բրնձի դաշտեր էին մշակում և ստանում էին, բանվորական
վարձի փոխարեն, բերքի մի որևէ մասը, սկսած $\frac{1}{4}$ -ից մինչև կեսը։ Ռանչ-
րարների մի մասն ապրում էր բեկերի տներում և բեկերը իրենց համար
իրավունք դարձրին տալ նրանց ծառայելու իրենց մերձավորներին։ Քիչ չէր
պատահում և այն, որ խաներն ընծայում էին ռանչրարներին իրենց բեկե-
րին, իսկ բեկերն ընծայում էին իրար ռանչրարների ընտանիքներ, որոնք
եկած էին ուրիշ խանություններից, բայց դեռ հաստատ չէին նստած մի
որևէ տեղ։ Սակայն ռանչրարներին ծախելը կամ գրավ զնելը ոչ մի դեպքում
չէր թույլատրվում։ Այս բանով էին նրանք տարբերվում ճորտերից։ Եվ այդ
բանվորները միշտ եկվոր չէին ուրիշ տեղերից։ Շատ անգամ ռանաթը,
պարտքերի ծանրությունից կամ ուրիշ հանգամանքներից ստիպված, ծա-

¹⁶ Զուրաբիա սարկավագ, «Պատմադրություն», Վաղարշապատ, 1873, Ե. Բ, էջ. 44.

¹⁷ D'Qhsson, t. II, p. 168.

¹⁸ Պարսկաստանում կոչվում էր բահրա (տե՛ս Ա կաթ. Կրեաացի, էջ. 88).

խում էր իր այգիները, հողերը, երբեմն նույնիսկ տունն ու տեղը հարևան բեկին և դառնում էր նրա ունեւորը*:

Պետք է նկատել, որ գյուղական ազգաբնակչության այսպիսի բաժանումներ ամեն տեղ չկային: Նախնական խանութային մեջ, օրինակ, չկային ունեւորներ¹⁹:

Հողատիրություն: Գյուղական համայնքները մի դասակարգից չէին կազմված: Իրսի, օտար տարրեր նույնպես կարող էին բնակվել գյուղերում և նվիրվել գյուղական պարագմունքների: Այդ տարրերի մեջ ամենից բազմաթիվը և ազդեցիկը հողատերերի կամ ազնվականների դասակարգն էր:

Քեկ մասնեղական իրավունքը սկզբունքով մասնավոր հողային սեփականություն չէր ճանաչում և պետությունն էր բոլոր հողերի տերը, բայց իրապես իսլամ տիրապետությունն անկարող հանդիսացավ միանգամայն արմատախիլ անել այն հողային դրությունները, որ նա գտնում էր իր նվաճած երկրներում: Այս դրություններից մասնավանդ մեկը—ավատական հողատիրությունը— շատ էր տարածված և ուժեղ միջոցներ ուներ իր ինքնապաշտպանության համար: Պետք եղավ զիջել, ստեղծել այնպիսի իրավական բացատրություններ, որոնք կարող էին թույլ տալ այդ դրությունների գոյության շարունակությունը: Օրենքը տրամադրում էր, որ պետությունը կարող է տալ իր հողերը մասնավոր մարդկանց առանձին պայմաններով, ժամանակավորապես: Այս բացատրությունը թույլ տվեց, որ պետությունը ոչ միայն ճանաչի ու վավերացնի ավատական հողատիրությունը, այլև բաժանի իր հողերը իբրև ժամանակավոր սեփականություն: Բայց այդ ժամանակավորները դառնում էին տոհմային, ժառանգական: Որքան և ուժեղ լինեին թուրքիան իր նվաճողական շրջանում, բայց իր հաղթությունների ամենափայլուն ժամանակներում էլ ստիպված էր հնազանդության բերել տեղական իշխող տոհմերը, ճանաչելով նրանց հողատիրական իրավունքները: Այսպես էր, մասնավանդ, այն տեղերում, ուր քրիստոնյա ավատական համայնքներ էին ապրում (օրինակ, Բալխանյան թերակղզում): Այս պայմանով հպատակվեց թուրքիային նաև Քրդստանը:

Մասնեղական աշխարհում գլխավոր հողատեր դասակարգն իսկապես հողերականությունն էր: Յուրաքանչյուր սուլթան, նվաճելով մի երկիր, իսկույն հաստատում էր մզկիթ և իր գրաված հողերից մի նշանավոր բաժին հատկացնում էր նրան, որպեսզի կալվածների արդյունքով ապահովվի մզկիթը, նրա մոտ գտնվող դպրոցը (մեդրեսե) և այլ կրոնական կամ բարեգործական հիմնարկություններ: Այսպիսի կալվածներն անվանվում էին ընդհանուր առմամբ վակուֆ: Մասնավոր մարդիկ էլ նվիրում էին իրենց անշարժ կալվածները մզկիթներին, դարձյալ վակուֆ անունով: Եկեղեցական կալվածներից ստացված արդյունքները հատկացվում էին երեք նպատակի, և այդ պատճառով էլ երեք տեսակի վակուֆ կար**: Առհասարակ վակուֆները ամենաապահով սեփականությունն էին թուրքիայում և չէին ենթարկվում վարչական կամայականությունների: Մասնավոր սեփականատերը, իր կալվածը հարթունիս գրավելու վտանգից ազատ պահելու համար, ժամանակավորապես ընծայում էր մզկիթին կամ ծախում շատ թեթև գնով: Այս տեսակ կալվածները կոչվում էին ժամանակավոր վակուֆներ և մնում էին

* Иваненко, с. 134—135.

** D'Ohsson, t. I, p. 307.

իրենց սեփականատերերին, որոնք թեթև կապալադրամ (իշարե) էին վճարում: Վակուֆների կառավարությունը գտնվում էր ուլեմաների ձեռքում: Չնայած որ այդ կալվածներն ազատված էին պետական ամեն տեսակ հարկերից, նրանց եկամուտների շատ չնչին մասն էր իր նպատակին հասնում, որովհետև մեծագույն մասամբ այդ եկամուտները մտնում էին հոգևորականների գրպանը:

Պետական կամ միտքի հողերը վակուֆների շափ ընդարձակ չէին և բաժանվում էին մի քանի տեսակների. ա) կալվածներ, որոնց եկամուտներն անմիջապես պետական գանձարանն էին մտնում, բ) ամայի հողեր, գ) սուլթանի մասնավոր սեփականությունը կազմող հողեր, դ) անժառանգ տերերից մնացած հողեր, ե) սուլթանի մորը (վալիդե) և թագավորական ընտանիքի այլ անդամներին պատկանող հողեր և գ) քիմաբ և զիամեբ հողեր, որոնք, ինչպես տեսանք, տրված էին զինվորականներին և պետական այլ պաշտոնյաներին իբրև ավատական սեփականություն: Այս հողերը կարելի էր վերցնել վարձով, բայց վարձողն իր իրավունքները կարող էր տալ իր ժառանգներին²⁰:

Վակուֆից և միտքից հետո գալիս էր մուլքը, մասնավոր մարդկանց սեփականությունը, որ կարելի էր հոժարակամ ծախել կամ առ ուրիշին: Բայց այս տեսակ կալվածների վերաբերմամբ գոյություն ունեին այնպիսի սահմանափակող օրենքներ, որ նրանց տերերը առանձին մեծ օգուտ չէին կարող ստանալ: Այսպես, խոտհարքի տեղերը չէր կարելի վարել, ծառեր ու խաղողի վազեր տնկել չէր կարելի առանց թույլտվության, որն ստացվում էր դժվարություններով. մի քանի դեպքերում պահանջվում էր նույնիսկ սուլթանի թույլտվությունը: Հողային այս ծանր օրենքները ցույց են տալիս, որ կատարյալ և ազատ սեփականություն թուրքիայում գրեթե գոյություն չուներ: Հողագործն ստիպված էր հող վերցնել խոշոր կալվածատերերից, տալով նրանց իր աշխատանքի մի խոշոր մասը (մինչև կեսը):

Պարսկական Անդրկովկասում կալվածատեր ազնվականությունը, խաներից հետո, կազմված էր այն պաշտոնյաներից, որոնք գործում էին նրանց իշխանության տակ: Վերևում մենք, խոսելով վարչական սխսեմի մասին, արդեն ցույց տվինք, որ այդ պաշտոնյաներն էին մասնեղական բեկերը և հայ մելիկները: Իսկ մի տեղ, այն է՝ Բորչալուի գավառում, մասնեղական ազնվականությունը կոչվում էր աղալարներ: Բեկ և մելիք տիտղոսներ կրող մարդիկ միանման իրավունքներ, միանման ծագում չունեին: Այս կողմից նրանց կարելի է բաժանել երեք կարգի*: Առաջին կարգին պատկանում էին այն բեկերն ու մելիքները, որոնք իրենց արտոնված դիրքը կամ ժառանգում էին իրենց նախնիքներից, կամ թե ստանում էին պարսից շահերի ֆերմաններով: Նրանք ազատ էին ամեն տեսակ հարկերից, կարող էին բնակեցրած տեղերի տիրապետողներ լինել, կառավարել գավառներ և այլն: Երկրորդ տեսակի բեկերն ու մելիքները իրենց իրավունքները խաներից էին ստանում, սակայն բեկերն ու մելիքները իրենց իրավունքները խաներից էին ստանում, խաների թալիդաներով: Իսկ երրորդ տեսակի բեկերն ու մելիքները նրանք էին, որոնք ժամանակավոր կերպով կառավարում էին համայնքները և խաներից անգամ հրովարտակ չունեին ստացած: Բայց ուր որ չկան հաստատ կարգեր, ուր ամեն ինչ կախված է քմահաճույքից և կամայականությունից, այնտեղ շատ հեշտ էր այդ ժամանակավոր արտոնություններից ստեղծել

* С. Егiazаров, „Исследования по истории учреждений в Закавказьи“, ч. I, Казань, 1889, с. 5.

մշտական ժառանգական իրավունքներ: Այդ կարգի բեկը կամ մեղիքը հարկ չէր տալիս, քանի որ ծառայության մեջ էր, բայց ծառայությունը թողնելուց հետո էլ շարունակվում էր նույն ազատությունը, իսկ ժողովուրդը, միշտ հլու հպատակ իշխանավորներին, շարունակում էր մեծարել ժամանակավորներին դարձյալ նույն «բեկ» և «մեղիք» տիտղոսներով: Այս դրությունն մեջ հեշտ ձևով էր բերվում և կալվածատիրություն: Խաները հաճախ բեկի պատվանուն շնորհում էին նույնիսկ իրենց նախնեներին (ծառաներին), նույնիսկ իրենց ձիապաններին և այսուհետև: Սրանց որդիներն այլևս բեկ չէին կոչվում, այլ միայն բեկվաղա: Բայց օգտվելով զանազան հանգամանքներից, մանավանդ երբ հետևորդ տեղեր էին ապրում, ոչ միայն այդ բեկվաղաները, այլև նրանց հորեղբայրները ինքնագլուխ յուրացնում էին բեկական կոչումը: Այսպես և մեղիքները: Խաները շատ անգամ մեղիքություն էին տալիս իրենց հավատն ուրացող հայերին: Եվ ահա առաջանում էր մի կատարյալ խառնաշփոթություն, որի մեջ ամեն մի ճարպիկ մարդ կարող էր կալվածատիրական իրավունքներ ձեռք բերել: Այս անկարգությունն ու հեշտությունն էին պատճառ, որ Անդրկովկասի խանությունների մեջ չափազանց բազմացավ հողատեր ազնվականությունը: Այսպես, օրինակ, միմիայն Երևանի և Նախիջևանի խանությունների մեջ, ռուսաց տիրապետությունը մտնելուն պես, ցուցակագրվեցին 392 տուն ազնվականներ՝ բաղկացած 2437 հոգուց: Հայ ազնվականությունը համեմատաբար շատ փոքր էր, այս էլ հասկանալի պատճառներով: Կային ընդամենը 28 տուն՝ բաղկացած 434 հոգուց*:

Սակայն չպետք է կարծել, թե մահմեդական ազնվականները բացառապես մահմեդական գյուղերի կալվածատերեր էին, իսկ հայ ազնվականները՝ հայ գյուղերի: Այդպիսի ազգայնական հանգամանք չկար կալվածատիրության մեջ, այլ նա միայն գյուղական վարչական սիստեմի մեջ էր գործադրվում: Եվ մահմեդական կալվածատերը լիակատար իրավունքներով տիրապետում էր և հայ գյուղերի:

Բեկերի հարաբերությունները դեպի խաները կատարյալ հպատակության կերպարանքն ունեին: Իսկական, բուն բեկերն անգամ ազատված չէին մարմնական պատիժներից և թեպետ խաների խորհրդականներն էին, կառավարիչներ էին, ինքնագլուխ արարքներ շատ անգամ էին ցույց տալիս, բայց դատվում էին հասարակ մարդկանց պես և պատժվում էին ծեծով, փայտերով, ինչպես և հասարակ հպատակները: Թեև նրանք ազատված էին բոլոր հարկերից ու տուրքերից, բայց դրա փոխարեն պարտավոր էին խանին մատուցանել ընծաներ, որոնց արժողությունը նշանակված հարկերից ու տուրքերից էլ շատ բարձր էր: Իսկապես ազնվականությունը, պարսկական տիրապետության տակ, առանձնացած մի դասակարգ, այս բառի բուն մտքով, չէր էլ կազմում: Բեկերը և մեղիքները իրենց հասարակական դիրքով պատկանում էին հողագործ դասակարգին: Գյուղացիների պես նրանք էլ պարապում էին հողագործությունում և գյուղական տնտեսության ուրիշ ճյուղերի մշակությունում:

Արտոնված դասակարգ էր, թեև դարձյալ հողագործ, նաև հոգևորականությունը — մահմեդական և ոչ-մահմեդական: Ընդհանուր էր այն արտոնությունը, որով հոգևորականությունն ազատված էր բոլոր հարկերից և

* И. Шопен, „Исторический Памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи“, СПб., 1852, с. 689—690.

տուրքերից, և այս արտոնությունը տարածվում էր նաև նրա որդիների վրա: Բայց շիա հոգևորականությունը, իբրև տիրապետող կրոնի ներկայացուցիչ, հաճախ կալվածատեր էլ էր դառնում: Խաներն ընծայում էին նշանավոր հոգևորականներին ոչ միայն հողեր, այլև ամբողջ գյուղեր*:

Անդրկովկասում գոյություն ունեին հողատիրական տարբեր կարգեր, որոնցից մենք կվերցնենք Երևանի խանության մեջ գործադրված կարգը: Այստեղ շատ խիստ էր շեշտված հողատիրության այն գլխավոր սկզբունքը, թե բոլոր հողերը պետության սեփականությունն են, և մասնավոր անհատը չի կարող սեփականության իրավունք ստանալ, այլ միայն կարող է մասնակից դառնալ պետական սեփականությունից ստացվող արդյունքներին²¹:

Այս սկզբունքի վրա հիմնված էր հողերից օգտվելու երկու եղանակ — մուլք և քիուլ: Սովորաբար պետությունը գյուղերից ստանում էր բոլոր բերքերի $\frac{1}{5}$ մասը**։ Այս մասը բաժանվում էր 30 մասերի և սրանցից երեքը ($\frac{3}{30} = \frac{1}{10}$) բաժին էր հանվում մասնավոր մարդկանց, այն է՝ կառավարչական պաշտոնյաներին: Ամեն մի պաշտոնյա պիտի ունենար իրեն հատկացրած հաստատված ոռոգիչը: Խանն այդ ոռոգիչ փոխարեն տալիս էր պաշտոնյային այս կամ այն գյուղի մուլքը, որ նշանակում էր, թե այդ պաշտոնյան պիտի ստանա բերքերի այն մասից, որ հասնում էր կառավարության $\frac{1}{10}$ մասը: Այսպիսի տասանորդ ստացող պաշտոնյան կոչվում էր մուլքագար: Նա ոչ մի իրավունք չուներ խառնվելու գյուղի գործերի մեջ, նույնիսկ իրեն հասանելիք մասն ինքը չէր հավաքում, այլ ստանում էր խանի կողմից նշանակված հարկահանից: Մուլքագարը կարող էր լինել նույն այն գյուղից, որի մուլքն ստանում էր ինքը: Նա կարող էր հող ստանալ երկրագործությանը պարապելու համար, բայց միմիայն խանի թույլտվությամբ: Մուլքը ժառանգությունում էր անցնում էր մուլքագարի ավագ որդուն: Իսկ քիուլը վարձատրություն մի առանձին տեսակ էր, որ տրվում էր ոչ այնքան հաճախ, ինչպես մուլքը: Քիուլը մի գյուղից ստացվող ամբողջ պետական եկամուտն էր (այսինքն ամբողջ բերքի $\frac{1}{5}$ մասը) և տրվում էր այնպիսի մարդկանց, որոնք առանձին ծառայություն էին անում պետությանը, օրինակ, առանձին քաջություն էին ցույց տալիս պատերազմների մեջ: Այս պարգևն անձնական էր և ստացողի ժառանգներին չէր անցնում, այլ նրա մահից հետո նորից վերագարձվում էր պետությանը***: Մուլք կամ քիուլ պարգևողը Երևանի խանն էր (սարգարը): Քիուլ ստանում էին և հոգևորականության պատվավոր ներկայացուցիչներ****:

Հողաբաժանություն: Հողագործ ժողովրդի դարավոր փորձը մշակել էր որոշ ձևեր՝ յուրաքանչյուր համայնքի համար այնքան կարևոր նշանակություն ունեցող հողային հարցն արգարության հիմքերով իր մեջ կարգավորելու համար: Այդ ձևերը, նվիրագործված իբրև սովորութական իրավունք, մի անձան պարտադիր ուժով ընդունված էին թե՛ քրիստոնյա և թե՛ մահմեդական ազգաբնակչության մեջ:

* С. Егназаров, „Административно-экономический строй сельской общины в Эриванской губ.“ („Свод мат. по изучению экон. быта гос. крест. Закавказ. края“, Тиф., 1887, с. 7).

** С. Зелинский, Объяснительный словарь татарских, грузинских и армянских слов., вошед. в Мат. по изуч. быта госуд. крест., Тиф., 1889, с. 65.

*** И. Шопен, с. 926—931.

**** Егназаров, „Ад.-эк. строй..“, с. 5—7.

Անդրկովկասում հողաբաժանության համար ընդունված էին հինգ տեսակ մեծություն ունեցող բաժիններ, որոնք դասավորված էին այսպես. կամփա (ամբողջը), երեք-պնեղ (երեք բառորդ, թուրքերեն՝ ուշ շարեք), կիսան (կես մասը, թուրքերեն՝ յարիմ-համփա), պնեղ (բառորդ, թուրքերեն՝ շարեք) և կես պնեղ (կես բառորդ, թուրքերեն՝ յարիմ-շարեք): Գյուղի ունեցած բոլոր հողերի քանակությունը բաժանվում էր տների վրա այսպես. 16 ներկա անդամ (երկու սեռից) ունեցող ընտանիքը մի համփա էր. դրա համեմատ՝ 12 անդամ ունեցողը երեք-պնեղ էր, 8 անդամ ունեցողը կիսան էր, չորս անդամ ունեցողը մի պնեղ էր: Վերջին բաժինը— կես պնեղ— ներկայացնում էր երկու հողուց բաղկացած մի ընտանիք կամ առանձին ծուխ կազմող մի հողի: Եվ այսպիսով, երեք-պնեղն ստանում էր համփայի բաժնի երեք բառորդի չափ հող, կիսանը— կեսի չափ, մի պնեղը— մի բառորդի չափ: Հարկերը և տուրքերը բաժանվում էին համաձայն յուրաքանչյուր ընտանիքի հողային կարողության: Ով շատ հող ուներ, շատ հարկ էր տալիս: Համփայի հողաբաժինը չորս անգամ մեծ էր մի պնեղի բաժնից և հենց այդ պատճառով էլ համփայի տված հարկերը չորս անգամ ծանր էին: Գյուղական համայնքների մեջ համփաները թվով գերակշիռ էին մյուս բաժիններ ունեցողներից, որովհետև տիրում էր ընտանեկան կազմակերպության նահապետական ձևը, երբ բաժանումներն այնքան հաճախ չէին և մի հարկի տակ ապրում էին 30, 40 և ավելի անդամներից բաղկացած ընտանիքներ: Այսպիսիները երկու, երեք համփաների բաժիններ էին ստանում: Համփաները գյուղի առաջին հարուստներն էին: Հարստության նշանն այն էր, որ նրանք միայն կարող էին դաշտ հանել մի ամբողջ գութան իր բոլոր պատկանելիքներով և 10—12 ջուխտ եզներով ու գոմեշներով*: Այստեղից և նրանց ուժն ու ազդեցությունը համայնքի մեջ: Նրանք էին համայնական գործերի ղեկավարները. համայնական ժողովներում նրանց էր պատկանում առաջնությունը, գյուղի պաշտոնատար անձանց ընտրությունը նրանց վճռից էր կախված:

Այսքան պարզ էին հողաբաժանության սիստեմի հիմքերը: Սակայն այսքանով ամեն բան չէր վերջանում: Ընտանիքի անդամների թիվը մի մշտական անփոփոխ բան չէր, որպեսզի նրա վրա հիմնված հողատիրությունն անփոփոխ լիներ: Համփա ընտանիքը կարող էր բաժանումների միջոցով փոքրանալ, և, փոխադարձաբար, չորս հողուց բաղկացած ընտանիքը կարող էր աճել, մեծանալ: Այդ պատճառով գյուղի հողերը հայտնի ժամանակամիջոցներում նոր բաժանման էին ենթարկվում և, իհարկե, շատ հաճախ էր պատահում, որ համփան իջնում էր կիսանի բաժնին, իսկ նրա տեղը բարձրանում էր ցած ստորաբաժանումներից մեկն ու մեկը: Բացի դրանից, հողաբաժինների չափի վրա ազդում էր գյուղի ազգաբնակչության աճումը: Եթե, օրինակ, համփան ստանում էր 10 օրավար հող, երբ գյուղի ազգաբնակչությունը մի հայտնի թիվ էր կազմում, նույն հողաբաժինը պիտի փոքրանար, երբ ազգաբնակչության թիվը մեծանում էր: Հետո կար և մի

* Թուրքաց Հայաստանի հողատիրական և հողաբաժանական կարգերի մասին լուրջ և մանրամասն ուսումնասիրություններ չեն կատարված, և այդ հարցերը այսօր էլ մթության մեջ են: Բայց մի քանի կցկտուր հիշատակություններից կարելի է հետևել, որ այնտեղ էլ գոյություն ունեին նույն համփա-պնեղական սիստեմը (Տ. Մասիս) լրագիր, Կ. Գոլիս, 1872 թ., 1239):

** Зелинский, „Словарь...“, с. 5.

ուրիշ հանգամանք: Անկարելի բան էր, որ բոլոր ընտանիքներն իրենց անդամների թվով համապատասխանեին համփայական սիստեմի բաժանումներին: Եթե 4 հողի ունեցող ընտանիքն ստանում էր մի պնեղ, ի՞նչ պետք էր անել այն ընտանիքի հետ, որ բաղկացած էր 5 անդամից: Կարող էին լինել և 7, 9, 11 անդամներ, իսկ համփայական սիստեմն այդպիսի թվանշաններ չէր ճանաչում: Որպեսզի համայնքի անդամները զրկանքի չենթարկվեին, այդ դեպքերում ընդունված էր այսպիսի կարգ.— կենտ թվից բաղկացած անդամները համարվում էին զույգ թվից բաղկացած և դրա համար կենտ թվին ավելացվում էր 1: Այնուհետև արդեն հեշտ էր ընդունված սիստեմով հողաբաժին տալ:

Առհասարակ համայնքն աշխատում էր տալ իր բոլոր աղքատ անդամներին հող բավարար քանակությամբ: Ժողովրդի հասկացողությամբ՝ լավ է ամենից աղքատներին ավելորդ հող տալ, քան զրկել նրանց, որովհետև յուրաքանչյուր կենդանի անհատ, իբրև աստծու ստեղծած, իրավունք ունի հողի և ջրի վրա, որոնք կազմում են աստծու ազատ պարգևը: Բայց սակավահող գյուղերում դժվար էր հավատարիմ մնալ այդ սկզբունքին: Այդտեղ արդեն կենտ թիվ ունեցող ընտանիքների վրա չէին ավելացնում մի-մի հողք, այլ ուրիշ միջոցի էին դիմում— միացնում, ընկերացնում էին այդպիսի ընտանիքները և այդպիսով ստանում էին ջուխտ թիվ: Այդ ընկերակցությունը կոչվում էր հարաբաշխություն: Ընկերները, հարաբաշխերը, ազատ կերպով համաձայնություն էին կայացնում իրենց մեջ զանազան հարցերի վերաբերմամբ, և ոչ ոք իրավունք չուներ խառնվելու նրանց գործերի մեջ:

Օրենքները կյանքի պայմաններից են բխում, իսկ կյանքի պայմանները միատեսակ չեն ամեն տեղ, կապված են աշխարհագրական դիրքի, կլիմայական և այլ հանգամանքների հետ: Այս պատճառով միևնույն երկրում, վարչական միևնույն շրջանի մեջ սովորութեական իրավունքը զանազան տեսակ սկզբունքներ էր նվիրազործել: Մինչդեռ Երևանի խանության տափարակ տեղերում համփայական սիստեմը պահպանվում էր համարյա ամենուրեք, լեռնային մասերում, ուր գյուղերը շատ հողեր ունեին կիրճերում, այդ սիստեմի հարկավորություն չկար, և ամեն գյուղացի տիրանում էր հողաբաժինների՝ որքան կամենում էր, որքան կարող էր մշակել:

Ջրաբաշխություն: Բայց տեղերի առաջացրած առանձնահատուկ պայմանները շատ աչքի էին ընկնում մանավանդ ջրի հարցի մեջ: Երևանյան դաշտավայրերում ջուրն ավելի կարևոր է, քան նույնիսկ հողը, որովհետև իրենց պտղաբերությամբ հողակված այդ դաշտերը առանց ոռոգման՝ մեռած անապատներ կլինեին: Ջրի այդ ահագին կարևորությունը դաշտավայրերում ստեղծել էր նրանից խելացի կերպով օգտվելու, նրան արդարությամբ բաժանելու անհրաժեշտությունը, և ահա նույն սովորութեական իրավունքը մշակում է մի բարդ կանոնադրություն, որ ի նկատի ունի տեղական բոլոր հանգամանքները, գյուղատնտեսական մշակույթի բազմադիմի պահանջները: Մինչդեռ լեռնային մասերում ջուրն այդ աստիճան կարևորություն չունեի բնությունը կենդանացնելու համար, ուստի և այնտեղի ժողովուրդը ջրաբաշխության այնքան մանրամասն կանոնադրություն մշակելու կարիք չունեի:

Վերին աստիճանի հետաքրքրական են ժողովրդի իրավական հասկացողությունները ջրի մասին: Բոլոր ջրերը բաժանվում են երկու տեսակի. 1) բնական ջրեր, այսինքն այնպիսիները, որոնք գտնվում են բնական

գրութեան մեջ, բնութեան սահմանած ջրամբարների մեջ են տեղավորվում— գետեր, գետակներ, լճեր, բաց աղբյուրներ, ճահիճներ, անձրևի ջուր (սե-լավ), 2) հաևած ջրեր, այսինքն այնպիսիները, որոնք մարդկանց աշխատանքով հանված են հողի երեսը կամ տարված են բնական ջրերից այնպիսի տեղեր, ուր նրանք չկային: Այսպես են քանթանները, ջրհորները, արհեստական առուները: Բնական ջրերն, իբրև աստծու պարգև, ամբողջ ազգաբնակչության են պատկանում, իսկ «հանած ջրերը» կազմում են մասնավոր սեփականություն, որ կարող է պատկանել ոչ միայն մի անհատի, այլև գյուղերի, քաղաքների համայնքներին: Յուրաքանչյուր մարդ իրավունք ունի օգտվելու բնական ջրերից այնպես, ինչպես օգտվում է հողերից: Ինչպես հողաբաժանությունն էր հիմնված շնչերի թվի վրա, այնպես էլ ջրաբաժանությունը:

Ջրից օգտվելու իրավունքը բացարձակ էր, շահմանափակված: Նա այնքան բարձր ու սուրբ էր գյուղացիների աչքում, որ նույնիսկ տիրապետում էր մյուս իրավունքների վրա: Այսպես, «ջրի ճամփան» անտես էր անում և մասնավոր սեփականության իրավունքը: Ոչ մի կալվածատեր չէր կարող ընդդիմանալ, որ իր հողերով ջուր տանեն դեպի ուրիշ կալվածներ. ամեն մեկը պարտավոր էր «ջրի ճամփա» տալ ձրի, առանց որևէ փոխարինություն պահանջելու*: Եվ նա կարիք էլ չուներ պահանջների դիմելու, քանի որ սովորութեամբ իրավունքը նախատեսել էր, թե չի կարելի այդքան զրկել հողատիրոջ, ուստի և տվել էր նրան մի քանի արտոնություններ.— նա կարող էր ջրաղաց շինել, եթե տեղն այնպես էր, որ ջրաղացը չէր կարող կանգնեցնել կամ դժվարացնել առվի ընթացքը. նա կարող էր և ծառեր տնկել առվի եզրերներում, առանց նույնիսկ տիրոջ թույլտվության: Գյուղատնտեսական կարիքներն ստեղծել էին և մի քանի ուրիշ իրավունքներ: Այսպես էր, օրինակ, «գոմեշներ նստեցնելու» իրավունքը: Ամառվա տոթերին գոմեշը չի կարող ապրել առանց ջրի մեջ նստելու, իսկ գյուղացու տնտեսության մեջ ամենազլխավոր դերը այդ անասունն է կատարում: Ուստի և ամեն մեկը կարող էր իր գոմեշները մտցնել մասնավոր սեփականություն կազմող առվի մեջ, և սեփականատերը միայն այն իրավունքն ուներ, որ կարող էր պահանջել նստեցնել գոմեշներն այնպես, որ ջրի ընթացքը չկտրվի: Նույնպես մասնավոր սեփականություն էին կազմում ջրհորները, «քահրիզները», բայց յուրաքանչյուր մարդ կարող էր օգտվել նրանցից՝ իր առատուններին ջուր տալու համար:

Ջրաբաժանությունը կատարվում էր այսպես: Յուրաքանչյուր մահալ ուներ իր գետակը կամ ոռոգիչ առուն: Այդ մահալի բոլոր գյուղերը պիտի ունենային այդ գետակից կամ առվից անընդհատ ջուր իրենց հողերը ջրելու համար: Ջրի բաժինը մի գյուղական համայնքի համար որոշվում էր այդ համայնքի թվի համաձայն: Բայց այս խիստ բաժանումը պահպանվում էր միայն ամառվա ամիսների ընթացքում, հունիսի կեսից սկսած մինչև սեպտեմբերի կեսը, երբ սարերում ձյուն չկար, անձրև թիչ էր գալիս, ուստի և այնտեղից բխող գետակները սահավաջուր էին: Մինչև հունիսի կեսը ձյունների հալոցից և անձրևներից, իսկ սեպտեմբերի կեսից հետո աշնանային անձրևներից գետակները հորդանում էին, և յուրաքանչյուր համայնք կարող էր վերցնել ջուր, որքան ուզում էր: Ուրիշ բան էր ամառը, երբ խիստ

շոգերն այրում էին բուսականությունը: Այդ ժամանակ արդեն կյանքի և մահվան հարց էր ներկայացնում ջուրը, և ամենքը կարգ պիտի պահպանեին, որպեսզի յուրաքանչյուր ընտանիք ստանար իր բաժին ջուրը հերթով: Թե որքան թանկագին էր այդ հերթական ջուրը, երևում է այն անունից, որ տալիս էին նրան սակավաջուր գյուղերում. այդտեղ նա անվանվում էր «մոր արցունք»: Գիշեր-ցերեկ ամեն մեկը պիտի հսկեր, որ այդ արցունքը ոռոգի ցանքերը, որ նրան շոգոտանան ուրիշները: Եվ թանկագին հեղուկի պաշտպանությունը շատ անգամ կապվում էր կոփների, նույնիսկ մարդասպանությունների հետ: Ամառվա մեջ պատահում էր, որ մի գետակը կամ մի առուն բավական չէին լինում բոլոր գյուղերին անընդհատ ջուր տալու համար: Վտանգը մեծ է, գյուղը մի երկու շաբաթվա ընթացքում կարող է բոլորովին կորցնել իր ցանքերը: Այդպիսի դեպքերում դիմում էին հերթապահության: Այլևս յուրաքանչյուր գյուղ անընդհատ ջուր չէր ստանում, այլ գետակի կամ առվի ամբողջ ջուրը տրվում էր մի գյուղի, հետո մի ուրիշի և այսպես հերթով. նշանակվում էր ժամանակամիջոց, երբ մի գյուղ պիտի ոռոգեր իր բոլոր հողերը, որպեսզի հերթին սպասող մյուս գյուղերը չլնասավեն: Այս միջոցը կոչվում էր ջուրկառուկ (պարսկերեն՝ գեղավ):

Այս կանոններով էին ջուր ստանում համայնքները: Իսկ ինչպե՞ս էր նա բաժանվում համայնքի անդամների մեջ: Այստեղ երևան է գալիս գյուղական համայնքի մի ուրիշ բաժանումը: Գյուղը բաժանվում էր մանր խմբակների, որոնք կոչվում էին տասնակ (պարսկերեն՝ դան, թուրքերեն՝ ճանգյալ): Այդ խմբակների մեջ մտնում էին հավասար թվով համիաներ, երեք պճեղներ, կիսաններ, մի պճեղներ: Գյուղի վրա ընկած ընդհանուր պետական բեկարը (ճանապարհների շինություն, կամուրջների պահպանություն և այլն) բաժանվում էր տասնակների մեջ: Նույն կերպով էլ բաժանվում էր ջրի հերթը տասնակների մեջ, իսկ տասնակի անդամները հերթով բաժանում էին ջուրն իրենց մեջ համաձայն յուրաքանչյուրի ունեցած հողաբաժնի: Սր ու գիշերվա ընթացքում ամեն մեկը որոշ ժամանակ իր տրամադրության տակ ուներ ոռոգման ջուրը: Այդ ժամանակը չափվում էր զանազան միջոցներով: Սովորաբար գործ էր անում գավաթ, որի հատակը ծակ էր. այդ գավաթը գցում էին մի մեծ աման ջրի մեջ. գավաթը լցվում էր ջրով մի ժամանակամիջոցում, որ հավասար է մեր 6 րոպեին: Ահա դրանով էլ իմացվում էին ամեն մեկի հերթական ժամերը: Իսկ ջրի չափն էր բանը: Մի բահ ջուրը այժմյան ժամանակ հավասար է մի խորանարդ ոտնաչափ կամ մոտ 30 լիտր ջրի՝ մի վայրկյանում:

Ջրաբաժանությունն ուներ իր հատուկ պաշտոնությունը: Յուրաքանչյուր մահալի համար մի տարի ժամանակով նշանակվում էր մի ջրաբաժան, որ կոչվում էր միբաբ, որին ստորագրված էին առուների վերահսկիչներ, «չուվար» անունով: Միբաբի պաշտոնը, ինչպես կարելի է եզրակացնել ոռոգման սխեմայի հանգամանքներից, այնքան կարևոր էր գյուղական հասարակության համար, որ շատ դեպքերում նրանից էր կախված այս կամ այն գյուղի ամբողջ բարօրությունը: Արդարությունը պահպանել հերթերը, ժամանակին օգնության հասնել վտանգավոր դրության մեջ ընկած գյուղերին,— այս բոլորը միբաբի գործն էր: Գյուղական հասարակությունները շատ անգամ էին լացով-արտասուքով դիմում նրա «ողորմածության»: Եվ որքա՞ն շատ միջոցներ կային միբաբների ձեռքում՝ գյուղացիներին կեղեքելու համար:

* Այս կարգն էր տիրում և էին Բաբելոնում: (Տ. այս աղետությունն առաջին հատորը—Շախապատրաստություն):

* Египетъ, „Администр.-экон. стр.“, гл. IV.

6. Յեղեր: Բացի հիշատակված դասակարգերից, Պարսկաստանի և Թուրքիայի հասարակական կազմը ներկայացնում էր և մի առանձին, այդ պետությունների համար շատ խոշոր նշանակություն ունեցող երևույթ: Իսլամականության մի խոշոր մասի ցեղային դրուսթյունն էր:

Իրանին այս հանգամանքը հատուկ էր նրա պատմության սկզբից, և բազմաթիվ կյանքի առաջնորդներ, թագավորող հարստությունների հիմնադիրներ էին արիական զանազան ցեղեր— արեմենյան, պարթև, սասանյան: Յեղային կազմակերպությունն ավելի ևս ուժեղացավ միջին դարերում, թուրք-մոնղոլական արշավանքների հետևանքով: Մենք տեսանք, թե քանի՜-քանի գլխավոր և երկրորդական ցեղեր, մեծ ու փոքր հատվածներով, հաստատվեցին Իրանի սարահարթում: Այդ թափառիկ ցեղերի մի նշանավոր մասը ենթարկվեց նստակյաց կուլտուրայի խոր ազդեցության, բայց եղան և այնպիսիները, որոնք պահպանեցին և այժմ էլ դեռ պահպանում են վաղատուն-հովվական կյանքի բոլոր ձևերը, որոնք տալիս են այդ ազգագրական հատվածներին պետության մյուս դասակարգերից առանձնացած դիրք, իրենց ներքին առանձին կազմակերպությամբ և առանձնահատուկ բարքերով, որոնք ստեղծում էին առանձին տեսակ հարաբերություններ թե՛ դեպի պետությունը և թե՛ դեպի մնացած ազգաբնակչությունը: Մի շատ թուղթիկ հայացք ցույց կտա մեզ, թե որքան էր տարածված ցեղային կազմակերպությունը Պարսկաստանում:

Երկրի հարավային և հարավ-արևմտյան մասերում թափառում են ցեղերի բաժանված արարները, զենդերը, բելուշները, լոռերը, բախտիարները, իսավերդները, դաշդայիները, կարադուզիները: Արևմտյան կողմում Պարսկական Քրդստանն է, ուր ապրող քուրդ ցեղերի թիվը հասնում է 25—30-ի: Հյուսիսում Ատրպատական ընդարձակ նահանգը հնուց ի վեր ավետյաց երկիր էր թափառական ցեղերի համար, որոնք, սակայն, այդտեղ էլ թողել են հովվական կենցաղը և ընդգրկել նստակյաց կուլտուրան: Այնուամենայնիվ, դեռ այսօր էլ կան այդտեղ թափառականներ, որոնք ապրում են ցեղական ավանդություններով, ինչպես են, օրինակ, շահսեվանները, որոնք Սեֆյան թագավորների ժամանակ բերվեցին Արաքսի աջ ափը: Ատրպատականի հարավային կողմում հիմա էլ դեռ գոյություն ունեն մի քանի ցեղեր բոլորովին վայրենի դրուսթյան մեջ: Բնակվում են ժայռերի մեջ, հագուստի մասին հազիվ հասկացողություն ունեն և ձմեռը, ցրտից պաշտպանվելու համար, թաղվում են շոր տերևների մեջ, որոնցով լցնում են իրենց քարայրերը: Կասպիական ծովի մոտերքում ապրում են թալիշները և գալիշները: Ատրպատականի արևելյան հարևանը, Խորասան նահանգը, հյուսիսից շատ ամուր կերպով չի պաշտպանված Թուրանի դաշտերից, ուստի այդտեղ բնակվող թուրքմեն և այլ ցեղեր միշտ անարգել մտել են Իրանի հողը: Աստրաբադի մոտերքում ապրում է դաշար թուրք ցեղը, որ տվել է Իրանին թագավորական Ղաջարյան հարստությունը: Արևելյան Խորասանում ազգաբնակչության 1/3 մասը բաղկացած է թուրքերից: Այդտեղ էլ կան քուրդ ցեղեր, Իսկ Սեֆստանում, որ Իրանի արևելյան ծայրն է, թափառական ցեղերը դարձյալ մեծ թիվ են կազմում*:

Թուրքիան էլ, մանավանդ իր ասիական մասում, ցեղային կազմակերպությունների մի մեծ զանգված ունի, որի մեջ նույնպես մտնում էին

սեմական (արաբներ), մոնղոլական (թուրք, թուրքմեն) և արիական (քուրդ) ազգերը: Թափառական կյանքի ամենախոշոր ներկայացուցիչը քուրդ ժողովուրդն էր, որի ազդեցությունը մանավանդ հայ ժողովրդի ճակատագրի վրա շատ մեծ է: Մենք այդ ժողովրդի մասին առանձին պիտի խոսենք, ուստի անցնում ենք Անդրկովկասին:

Միջինասիական ազգերի տեղափոխությունները և նրանց հետևանքով Արևմտյան Ասիայում երկար դարերի ընթացքում տեղի ունեցած քաղաքական տակնուվրայությունները թողել էին այս երկրում էլ ցեղային-թափառական կենցաղ վարող ազգագրական շատ հատվածներ, սկսած իրենց խոշորությամբ աչքի ընկնողներից մինչև փոքրիկ, հազիվ նկատելի հյուսիս-արևելք: Արևելյան և հարավային Անդրկովկասի դաշտավայրերը (Արաքսի, Կուրի միջին ու ստորին հոսանքները) այդ թափառական ցեղերի բնակավայրերն էին, ուր նրանք գտնում էին անասնապահության համար շատ հարմար պայմաններ: Միայն Երևանի և Նախիջևանի խանություններն ունեին Արաքսի հովտում մոտ 10 հազար քառակուսի վերստ տաքածություն, որ չէր ոռոգվում և ամառը կատարելապես անբնակ էր մնում խեղդող շոգերի պատճառով, բայց աշնանը, ձմեռը և գարնանը ծածկվում էր խոտով: Նույն այդ խանություններն ունեին լեռնային մասերում գեղեցիկ ամառային արտատեղեր, որոնց ընդհանուր տարածությունն էր 9 հազար քառակուսի վերստ*: Ահա այս դաշտային և լեռնային տարածություններն էլ պետքական էին միայն անասնապահության համար, և զանազան թափառական ցեղեր ամառը հաստատվում էին լեռներում (յալլաղ), ձմեռը՝ հովիտներում (կիշլաղ), իսկ գարնանը և աշնանը՝ միջակ բարձրավանդակների վրա (յազդաղի): Անհամեմատ ընդարձակ են Կուրի և Կուր-Արաքսյան հովիտները (Շամախու, Շաբու, Ղարաբաղի և Գանձակի խանություններ), ինչպես նաև այն արտոները, որ պարունակում են Սյունիքի, Արցախի, Գանձակի և հարևան լեռնաստանները: Եվ թափառական ցեղերը այդ հովիտներից էլ բարձրանում էին այդ լեռնաստանները: Արևելյան Անդրկովկասի թափառականները կրում էին քառաձյգ²² ընդհանուր անունը և համարյա անկախ էին խաներից, կառավարվում էին իրենց ցեղային տանուտերների («սուլթանների») ձեռքով, որոնք սովորաբար խաներին վճարում էին միայն որոշ տուրք յալլաղներից և կիշլաղներից օգտվելու համար**:

Թե որքան բազմաթիվ էին թափառական ցեղերը, ցույց է տալիս այն, որ միայն Երևանի և Նախիջևանի խանությունների մեջ գոյություն ունեին 24 թուրքական հորջորջումներ***, չհաշված քրդական մի քանի ցեղեր****:

Թափառականների ընդարձակ տնտեսությունը խոշոր նշանակություն ունի պետական կյանքի մեջ: Տնտեսության այս ձևը սնուցանում էր և կեցության այնպիսի եղանակներ, որոնք խոր ազդեցություն էին անում պետության կերպարանի վրա: Թափառական ցեղերն իրենց մտավոր դրուսթյամբ կարող էին միայն անիշխանություն առաջացնել, թուլացնելով ներքին կապը

* Шопен, с. 651.

** Иваненко, с. 145.

*** Шопен, с. 631.

**** Քրդերի մեծ մասը զինված ցեղից էր: Կային և եզիդներ: Թուրք ցեղերից բազմամարդ էր շուրան-քարա կոչվածը: Ահա մի քանի ուրիշ ցեղերի անուններ. շիխար, քերիմ-բեկի, քոչարի, ալուս, կարաչորի և այլն: Ղարաբաղի խանության մեջ՝ Չվանշեր, քենգերի, զելազարա, քուրան և այլն:

* Victor Berard, „Révolutions de la Perse“. Paris, 1910, chap. III.

երկրի զանազան մասերի մեջ: Նրանք ներկայացնում էին կոպիտ ուժ և նրանց թափառումները շարունակ ավարտությունների, հափշտակությունների, ավազակությունների հետ էին կապված, որոնք խաղաղ երկրագործ ազգաբնակչության համար պարհուրելի կացություն էին ստեղծում, և նրանց պատճառով ամբողջ երկրներ ամառի էին մնում:

Իբրև կոպիտ ուժի ներկայացուցիչ, իբրև դիմացկուն, ուղմիկ տարր, մնացորդ այն ահեղ հորդաններից, որոնք նվաճել էին աշխարհը, թափառական ցեղերը գինվորական ուժ էին մատակարարում կառավարությանը: Իրանի բանակի մեծագույն մասը կազմված էր այդ ցեղերից: Թեև դրանք պատրաստի ուժ էին պատերազմական գործի մեջ, բայց և շահերի բանակների թուլության գլխավոր պատճառներից մեկը այդ ցեղական կազմն էր: Ցուրաքանչյուր ցեղ առանձին էր իր համար, և շատ անգամ ցեղերը առաջացնում էին պետական հեղաշրջումներ, տարածում էին անիշխանություն, ներքին պատերազմների իրականությունը պետության զանազան կողմերում: Անդրկովկասի խանություններում էլ թափառականներն էին տեղաշին գործի մեջ առաջին տեղը բռնում:

Թափառական կյանքի մի հետաքրքրական երևույթ տվել է Բորչալուի և Ղազախի ազգաբնակչությունը: Այստեղ պատմական որոշ դեպքերի ազդեցության տակ առաջացավ մի ինքնուրույն կազմակերպություն, որի մեջ տեղական հայերն էլ իրենց բաժինն ունեցան: Այդ ինքնուրույն կազմակերպության կենտրոնը կալվածատեր ազնվականության մի այլ տեսակն էր, որ ստացավ աղալառ անունը:

Աղալառներ: 16-րդ դարի երկրորդ կեսին պարսից շահերի հրամանով Բորչալու և Ղազախ գավառներում (հին Գուգարքի մի մասը) բնակչություն հաստատեցին մոտ 35 հազար թուրքեր: Այդ երկիրը պատկանում էր Վրաստանին և բնակեցված էր գլխավորապես հայերով, որոնք տեղի տալով եկվոր թուրքերին, հեռացան զանազան կողմեր, իսկ տեղում մնացած փոքրաթիվ մասը կազմեց առանձին գյուղեր և շարունակեց ապրել թուրքերի հետ: Պարսից բարձր կառավարությունը, այսպիսի մի մեծ գաղթականություն հաստատելով Վրաստանի հարավում, ղեկավարվում էր այն քաղաքական նպատակով, որ թուրքերը, իբրև հուսալի տարր, չեն թույլ տա վրացիներին ապստամբել Պարսկաստանի դեմ և միշտ իրենց հսկողության տակ կպահեն վրաց արքունիքը: Թուրք ազգաբնակչությունը, իհարկե, անկախ կերպով կառավարվում էր իր խաներով: Սակայն ժամանակի ընթացքում ինքը պարսից կառավարությունը հպատակեցրեց Ղազախ-Բորչալուի թուրքերին վրաց թագավորներին և այդպիսով շնչեց նրանց անկախությունը: Բայց ներքին ինքնավարությունը պահպանվեց նաև վրաց տիրապետության տակ: Թուրք գյուղերը կառավարում էին աղալառները, իսկ հայ գյուղերը — մելիքները: Դրանք իսկուպես հողատերեր չէին, իրենց պաշտոնավարության համար ոռճիկ չէին ստանում, ապրում էին սովորական եկամուտներով կամ գյուղացիներից հավաքած բերքերով: Երկրի աշխարհագրական դիրքը քաղաքական այնպիսի պայմաններ էր ստեղծել, որ թուրք ազգաբնակչությունը չկարողացավ պինդ նստել իր հողի վրա, նստակյաց կյանք ստեղծել: Վրաստանի, Թուրքիայի և Պարսկաստանի սահմանագլուխն էր դա և համարյա մշտական պատերազմական մի բեմ էր, ուր տեղի էին ունենում ընդհարումներ, արշավանքներ: Եվ ազգաբնակչությունն ստիպված էր այնպիսի կյանք վարել, որ վտանգի ժամանակ հեշտությամբ կարողանա թողնել իր բնակու-

թյան տեղերը, փախչել հարևան երկրները և ապա, վտանգն անցնելուց հետո, նորից վերադառնալ իր բնակավայրը: Այս պատճառով Ղազախ-Բորչալուի թուրք ազգաբնակչությունը մնաց կիսաթափառական իաշնարած մի ժողովուրդ: Հայերը, որոնց բաժին էին ընկել երկրի վատ կտորները, հիանալի երկրագործներ էին, բայց նրանք էլ հաճախ ստիպված էին լինում թողնել իրենց դաշտերը և փրկություն որոնել փախուստի մեջ: Ահա այդ մշտական պատերազմական դրության մեջ աղալառներն ու մելիքները, իբրև ժողովրդի առաջնորդներ և նրա պինվորական ուժի գլխավորներ, հետզհետե ձեռք բերին կատարյալ իշխողների դրություն: Նրանք սկսեցին բազմաթիվ հարկեր և տուրքեր ստանալ իրենց օգտին, ներքին դատաստանական և վարչական իշխանությունը կենտրոնացրին իրենց անձի մեջ: Այսպիսով կազմվեց տիրողների մի ամբողջ դասակարգ, որ աշխատում էր նմանվել վրացի ազնվականներին, միանգամայն ստրկացնելով ժողովուրդն իր իշխանության: Ճորտատիրական Վրաստանի օրինակից խրախուսվելով, նրանք այնպիսի դրություն ստեղծեցին իրենց հպատակների համար, որ բոլորովին նման էր ճորտության, այն զանազանությամբ միայն, որ աղալառները և մելիքները իրավունք չունեին ծախելու իրենց մարդկանց:

Երկու գավառների ազգաբնակչությունը բաժանված էր հինգ մասի — Ղազախ, Շամշադին, Բորչալու, Փամբակ և Շորազյալ: Եվ որովհետև մանր ֆեոդալները ունենում էին իրենց մեջ կալվածական և այլ վեճեր, ուստի անհրաժեշտություն էր ծագում, որ լինեն և գլխավորներ, որոնք ընդհանուր վարչական և դատաստանական իրավունքներ ունենային: Ցուրաքանչյուր գավառամասի աղալառներն ընտրում էին մեկին գլխավոր, որ և հաստատվում էր այդ կողման մեջ վրաց բարձրագույն իշխանության կողմից: Այդ գլխավորները կոչվում էին վեֆիլ կամ հաճախ՝ սուլթան: Դրանք իրենց շրջապատում էին ձրիակերների խմբերով, որոնք գինվորական կազմակերպության անունն ունեին, բայց իսկապես կեղծիչներ էին, կազմում էին ավազակային հրոսակներ: Եվ թափառական կեցության մեջ գտնվող ժողովուրդը, խավար, տգետ, դաստիարակված վայրենի հասկացողություններով, այնքան սերտ կապված էր իր այդ «ազգային» իշխանության, որ երբ 19-րդ դարի առաջին քառորդում ուսաց տիրապետությունը փորձեց սահմանափակել և կրճատել աղալառների իրավունքները, թուրք ազգաբնակչությունն ապստամբեց, պահանջելով, որ պահպանվի նախկին դրությունը: Կանայք անգամ, վերցրած իրենց երեխաներին, ընկնում էին ուսա գինվորների ոտները և աղաչում էին վերադարձնել իրենց աբսորված սուլթաններին: Շամշադինցիների ահագին խմբեր շրջապատեցին ուսա իշխանավորի տունը և անհնարին վայնասունով աղաղակում էին. «Հանգստացրո՛ւ մեր հոգին, տո՛ւր մեզ մեր սուլթանը, մենք սովորել ենք նրան, առանց նրան աշխարհը մեզ համար աշխարհ չէ»: Հակառակ դեպքում ամբոխն սպառնում էր կոտորել իր կանանց և երեխաներին ու փախչել Պարսկաստան*:

Այսպես են ժողովուրդներն ստեղծում իրենց համար կուրքեր և շղթաներ:

7. Հարկեր²³: Անկարելի է ասել, թե Թուրքիայում և Պարսկաստանում գոյություն է ունեցել հարկային սիստեմի տեղականություն՝ հաստատված ամենքի համար պարզ սկզբունքների և օրենսդրությունների վրա:

* Иваненко, с. 123.

Գարեթի ընթացքում այս պետությունները հարկեր ու տուրքեր էին ստանում իրենց հարատակներից, բայց որքան էլ ընդհանուր լինեն մի քանի հարկալին սկզբունքներ, այնուամենայնիվ չի կարելի ասել, թե նրանք չեն փոփոխվել, այն էլ հանկարծակի, նույնիսկ տիրողների կամքին ու հաճույքին: Եթե կա թուրքական և պարսկական հարկալին սխտեմների մեջ մի սարսափելի հանգամանք, որ այնքան տառապանքներ էր պատճառում հարկատուներին, այդ ամենից առաջ հենց անորոշությունն էր: Ընդհանուր պետական հարկալին իրականություն չկար, որովհետև հարկ ու տուրք ստացողը միայն պետական զանձարանը չէր, այլև նահանգի կառավարիչ փաշան, խանը, սարդարը: Պետական զանձարանը կապալով տալիս էր նահանգները խաներին ու փաշաներին, իսկ սրանք էլ առնում էին հարկերն այնպես, ինչպես ուզում էին:

Թուրքական հարկահանության սխտեմը, այդ պետության հիմնարկությունից սկսած, մանրամասն կերպով ուսումնասիրված չէ: Նույնն է, իհարկե, և Պարսկաստանի վերաբերմամբ: Սակայն 1820-ական թվականներին ուսաց կառավարությունն առանձին ջանքեր գործադրեց պարզաբանելու, թե ինչ հարկեր և տուրքեր էր տալիս պարսից կառավարությանն այն տեղերի ազգաբնակությունը, որոնք իր տիրապետության տակ էին անցել և անցնում էին հետզհետե: Այս նպատակով մանրամասնորեն նկարագրվեցին անդրկովկասյան բոլոր թուրք խանությունները—Բաքվի, Շիրվանի, Շաքիի, Գանձակի, Ղարաբաղի, Երևանի և Նախիջևանի: Եվ այն պատկերը, որ ստացվեց այդ նկարագրություններից, կարելի է որոշ չափով իրական համարել այն սխտեմի համար, որ գոյություն ուներ Պարսկաստանում գոնե 19-րդ դարի առաջին քառորդում: Մենք տեսնում ենք, որ չկա միանմանություն այդ խանությունների մեջ հարկալին սխտեմի տեսակետից էլ: Յուրաքանչյուր տեղ իր առանձնահատկությունն ունի, յուրաքանչյուր տեղ առանձին կերպով է հասկանում հարկատվության առարկաներն ու եղանակները: Լինելով այդ կողմից շատ հավատարիմ արտահայտիչ այն անկալուն, կամայական դրուժյան, որի մեջ գտնվում էին պետական և հասարակական գործերը թե Պարսկաստանում և թե Թուրքիայում, այդ նյութերը շատ կարեւոր են և այն կողմից, որ նրանցով մենք կարող ենք իմանալ, թե ինչ հարկեր և հարկալին սկզբունքներ գոյություն ունեին Պարսկաստանում նաև նախընթաց դարերի ընթացքում: Կարևորը հարկերի և տուրքերի անվանումները չեն, այլ այն, թե ինչ էին ներկայացնում այդ հարկերը իբրև վավերագրեր, որոնք բացատրում են տիրողների և հպատակների փոխադարձ հարաբերությունները: Հարկատվության առարկաները, քանակությունը կարող էին փոխվել նույնիսկ շատ հաճախ, բայց նրանց ներքին բովանդակությունը, նրանց, այսպես ասած, փիլիսոփայությունը նույնքան հին է, որքան ինքն Արևելքը: Եվ մենք, այսպես նայելով հարկալին սխտեմներին, կարող ենք, առանց սխալի մեջ ընկնելու, պատկերացնել մեզ և այն դրուժյունը, որ գոյություն ուներ նաև Թուրքիայում:

Դիմելով այժմ այդ նյութերին, նախ և առաջ պիտի ասենք, որ հարկալին սխտեմի մեջ էլ գոյություն ուներ ավատական ինքնավարություն: Այսպես, Երևանի խանությունը գործադրում էր մի բոլորովին ինքնուրույն սխտեմ, մինչդեռ նրա հարևան Նախիջևանի խանության մեջ պարզապես գործադրվում էր Պարսկաստանում, գոնե նրա Ատրպատական նահանգում գոյություն ունեցող սխտեմը: Այսպես, մենք իմանում ենք, որ Նախիջևանի

խանությունը, ինչպես և Իրանի մյուս նահանգները, կապալով տրվում էր խանին: Կապալագին էր տարեկան մի գումար, որ ուսական փողով անում էր մոտավորապես 120 հազար ուրլի և բացի դրանից՝ 2300 խալվար (=46 հազար փութ) ցորեն*: Երևանի խանության մեջ այսպիսի դրուժյուն չէր սահմանված, և նրա սարդարը միանգամայն անկախ էր հարկալին քաղաքականության մեջ, ղեկավարվելով, ինչպես երևում է, երկրում գոյություն ունեցող հին սովորություններով**:

Այնուհետև նկատել պետք է, որ երկրում տիրողը դեռ բնական տրեստեսությունն էր, և դրամական միջոցներ շատ չունեին ազգաբնակչությունը, ուստի և հարկերն ստացվում էին թե՛ առձեռն դրամով և թե՛ բերքերով, անասուններով, մի խոսքով՝ այն առարկաներով, որ արտադրում էր գյուղական տնտեսությունը: Խաներն իրենց ստացած հարկերից ոչինչ չէին ծախսում իրենց հպատակ երկրի բարեկարգության համար: Ամեն ինչ կատարում էր հասարակությունը, նույնիսկ խանի պաշտոնյաների ռոճիկներն էլ, չհաշված մի քանի բացառություններ, հարկատուներից էին առնվում: Հասարակության պարտքն էր նույնպես հսկել, որ խաղաղություն լինի երկրի մեջ և այդ պատճառով էլ նա առանձին տուրք էր տալիս ոստիկանություն պահելու համար:

Հարկերի երկար ցուցակի մեջ առաջին տեղը, ինչպես ուղղակի հարկ, բռնում են զլխահարկը (բաշ-փուլի), տճահարկը (էով-փուլի), որ կոչվում էր և ծխահարկ (թուստի-փուլի), օջախի հարկ (աթաշ-խարաջ): Շատ դժվար է որոշել, թե իսկապես ի՞նչ քանակությամբ էին ստացվում առհասարակ հարկերը խանությունների մեջ: Այդ որոշակի ասել չէին կարողանում նույնիսկ և հարկատուները: Նախիջևանի խանության մեջ, ինչպես վկայում էին բնակիչները, զլխահարկի քանակությունն էր՝ հայերից 4 ուրլի, մահմեդականներից 2 ու 20 կոպ., իսկ տնահարկը՝ հայերից 9 ուրլի, մահմեդականներից՝ 5 ուրլի: Երևանի խանության մեջ որոշված քանակություն չկար. ամեն տարի ինքը սարդարն էր որոշում, թե որքան հարկ պիտի տա այսինչ կամ այնինչ հասարակությունը և որոշած քանակությունն ինքը հասարակությունը բաժանում էր իր անդամների վրա: Առանձին հարկ ստացվում էր քաղաքների բնակիչներից, ինչպես նաև թափառական համայնքներից: Նույն Նախիջևանի խանության մեջ ստացվում էին և այսպիսի հատուկ հարկեր. եկամտային հարկ (կարվանսարանների, խանութների և բաղնիքների տերերից, զուտ արդյունքի 20%-ը, հարկ Բրիտանյա եկեղեցիներից (16 ուրլի), տուրք դրամագլուխներից (չուկայում առևտուր անողները պիտի տային մի որոշ տոկոս իրենց առևտրական շրջանառության գումարներից. մի քանի տեղ նշանակված էր 1/2%): Երևանի խանության մեջ հարկի էին ենթարկված էջմիածնի վանքը, որ տալիս էր տարեկան 400 թուման***, և կուսակրոն հոգևորականները:

Գյուղերում էլ հարկերի ծանրությունն ընկնում էր նախ մարդագլխի վրա: Երևանի սարդարը մի սրամիտ սխտեմ էր ստեղծել, բաժանելով գյուղերն ըստ նրանց դիրքի, հարստության և այլ հարմար պայմանների: Ամենալավ պայմանների մեջ գտնվող գյուղը կոչվում էր բահրաֆյար. յուրաքանչյուր ամբողջ ընտանիք այդտեղ կոչվում էր բինալա և վճարում էր տարեկան 10 թուման հարկ և իրավունք ուներ իր հետ միացնել աղքատ ընտա-

* Шопен, с. 1141.

** Ibid., с. 997.

*** Երևանի թումանն այդ ժամանակ արժեք 4 ուրլի:

նիքները, որոնք, եթե աշխատում էին այդ բնաշանների համար, ոչինչ չէին տալիս, իսկ եթե աշխատում էին իրենց համար, տալիս էին թեթև հարկ: Ծրկրորդ տեսակի գյուղերը կոչվում էին յարիֆյաբ: Խանութքյան մեջ կային շատ ավերակ գյուղեր. սարդարը զանազան տեղերից հավաքում էր ընչազորկ գյուղացիներ, ուրիշ երկրներից եկածներ և այլ այսպիսի մարդիկ, ինքը տալիս էր նրանց տնային կենդանիներ, սերմ, գյուղատնտեսական գործիքներ և այդ բոլորի համար ստանում էր այդպիսի գյուղերի բերքի կեսը: Ահա այս յարիֆյանները տալիս էին յուրաքանչյուր ընտանիքից 3 թուման: Կային և այնպիսի գյուղեր, որոնք ունեին իրենց սեփական տնտեսությունը, բայց սարդարն էլ իր կողմից տալիս էր նրանց սերմ՝ իր համար ևս վարուցանք անելու՝ վարձատրության որոշ պայմաններով: Այդպիսի գյուղերը կոչվում էին փաբաֆյաբ*:

Բայց գյուղական հարկատվության հիմքը հողագործությունն էր: Հարկ ստացվում էր հողային բերքերով և այդ հարկը զանազան տեղեր այլ և այլ անուններ ունեւր. — մի տեղ բահրա, մի տեղ՝ թովչի, մի տեղ՝ մալբահաբ: Դա հին տասանորդն էր, բայց հասկացված զանազան չափերով: Ստացվում էր և իսկական տասանորդ (3/30), կային և շատ տեղեր, ուր ստացվում էր 15/30, և նույնիսկ 20/30, մասը ցորենի, գարու և ուրիշ արմտիքների ամբողջ հունձից, իսկ բամբակից ու շերամից վերցվում էր 6/30 մասը: Միևնույն շափով հարկ ստացվում էր և հարդից ու առվույտից: Սակայն Երևանի խաները հաճախ անձեռնտու էին համարում ստանալ առվույտ ու հարդ: Դրա փոխարեն նրանք իրենց հոտերի և ձիաների մի որոշ մասը տալիս էին գյուղացիներին պահելու, այն պայմանով, որ նրանք վերադարձնեն անասուններն անկորուստ. եթե նույնիսկ հիվանդություններից էլ կտորվեին անասունները, գյուղացիները դարձյալ պիտի այնքան գլուխ վերադարձնեին, որքան ստացել էին: Երկրագործական բերքերով էլ ստացվում էր մի քանի տեղ նաև գլխահարկը, և այս դեպքում նա կոչվում էր սալյանա:

Թափառականներն, ինչպես տեսանք, գլխահարկ էին տալիս: Բացի դրանից, նրանց վրա դրված էր և անասունների հարկը, որ կոչվում էր շոփ-փուլի և առնվում էր ամառնային արոտատեղերից: Դրա համար հատուկ մի պաշտոնյա, շոփ-բաշի անունով, գնում էր լիները և ստանում էր հարկը: Երևանի խանն ստանում էր յուրաքանչյուր 100 ոչխարից կամ այծից մի-մի հատ և յուրաքանչյուր 100 գառից կամ ուլից մի-մի հատ: Բացի դրանից, բոլոր անասուններից (թափառականների և նստակյացների) առնվում էր և որոշ գլխահարկ (մալ-փուլի), որ զանազան չափի էր լինում զանազան կողմերում. նախիջևանի խանության մեջ մի գոմեշից ստացվում էր 1 ու 50 կոպ., կթան կովից՝ 1 ու 20 կոպ., բեռնակիր ձիուց և ջորուց՝ 3 ու 60 կ., էշից՝ 1 ու 60 կոպ., ոչխարից՝ 20 կոպեկ: Գյուղական տնտեսության մեջ աչքի ընկնող տեղ գրավում էին այգիները, որոնք և, իհարկե, ենթարկված էին հարկի: Նախիջևանի խանության մեջ մի խալվար** տարածության համար ստացվում էր 16 ուրբլի:

Անուղղակի հարկերը մի երկար ցուցակ էին ներկայացնում և նրանց

մեջ մտնում էին թե՛ տեղական հատուկ հարկեր* և թե՛ ընդհանուր տեսակի հարկեր, որոնք գոյություն ունեին ուրիշ շատ տեղերում էլ: Այս տեսակ հարկային աղբյուրների մեջ կարևոր էր ռահդարը (մաքսը), որ ստացվում էր ներմուծվող և արտահանվող ապրանքներից, խաճուփների սուրբ, որ Երևանում տալիս էր մոտ 2000 ուրբլի, ներկարարներից, սապնագործարաններից, կաշվեգործարաններից (զաբաղխանա), ջրաղացներից, բրնձի դինգերից, միզան-ղանքաբար (կշիռ), որ մի քանի տեսակ ունեւր — միզան՝ մեծ ծանրոցների համար, խոշկեբար՝ շոր մրգերի համար, ալաֆ՝ ալյուրի, բրնձի, ցորենի, գարու համար: Հետո գալիս էին սպանդանոցները, փեթակները, կալի կնքելը, շուկաների հրապարակները քաղաքներում, կոշիկների պայտեր շինող դարբնոցները, օղեվաճառությունը, ծխախոտագործությունը:

Բայց այսքանով չէին սպառվում հարկատու ազգաբնակչության պարտավորությունները: Նույն հարկատուները պիտի զանազան տուրքեր և ընծաներ տային զանազան պաշտոնյաների ու ռեժիսների համար: Երևանի ոստիկանապետին (զարուղա) և նրա վարչությանը հարկավոր էր տարեկան 819 թուման: Այդ գումարը հավաքվում էր զանազան միջոցներով, մի մասը հարկի պես էր հավաքվում, մի խոշոր մասը պարտավոր էին բնակիչները բերել դարուղային իբրև ընծա նովուզի (Նոյ տարվա) օրը: Բնորոշ էր այս ընծայաբերությունը, անշուշտ դարավոր մի փաստ ասիական կառավարության: Բացի դարուղայից, կային ուրիշ շատ պաշտոնյաներ էլ, որոնք ուժեղ էին ստանում այդ իսկ եղանակով: Այսպես էին, օրինակ, սարֆյարները (հարկահավաքները), որոնց թիվը Երևանի խանության մեջ հասնում էր 200-ի: Նրանց պահպանության համար գյուղական ազգաբնակչությունից հավաքվում էր փողով և բերքերով 10 հազար ուրբուց աֆլե: Առհասարակ այն բոլոր տուրքերը, որոնք հավաքվում էին խաների ծառաների և մանր-մունր պաշտոնյաների (օր. յաթավուների) համար, ունեին մի ընդհանուր անուն՝ փալլուղ-փուլի (ծառայության փող): Ղարաբաղի խանության մեջ և մի քանի այլ տեղերում այդ տուրքերը հավաքվում էին գյուղական արորներից: Ղարաբաղում այդ տուրքի մի տեսակը կոչվում էր դոնաղլիֆ (սմբակի փող): Այս անունով ցույց էր տրվում, որ խանի ծառայողները, կատարելով նրա հանձնարարությունները, գնում են զանազան գյուղեր, մաշեցնում են իրենց ձիաների սմբակները, և գյուղացին էր, իհարկե, որ պիտի տար այդ վնասի գինը**:

Գյուղական ազգաբնակչության համար դեռ կային ընդարձակ պարտավորություններ նաև խանի տունը պահելու և կերակրելու համար: Երևանի սարդարին թափառական ազգաբնակչությունը տալիս էր 11940 բաթման յուղ, արժողությամբ մոտ 12 հազար ուրբլի, 3700 բաթման բուրդ, արժողությամբ մոտ 3700 ուրբլի: Բացի դրանից, թափառականները պիտի պահեին սարդարի 10 հազար ոչխարները, տային ամեն տարի 50 հատ ուղտի համետ իրենց պատկանելիքներով և 250 շուխտ ջվալ: Իր ամբողջ խանությունից սարդարն ստանում էր նաև տարեկան 9822 հավ և 19644 ձու, 5021 բեռն փայտ և 300 բեռն ածուխ: Հեռավոր գավառները փայտ չէին բերում, այլ

* Шопен, с. 1119.

** Նախիջևանի խալվարը 20 փուլ էր:

* Օրինակ, Երևանի խանության մեջ՝ կողքի ազահանքը, Սեանի ձկնորսարանը, իսկ Նախիջևանի խանության մեջ՝ Արաբսի անցքը Զուգայի մոտ, Զուգայի երկանաբարների հանքը, Նախիջևանի ազահանքը:

** Егуазаров, „Исслед. по ист. укрежд. в Зака.“, с. 293.

Սարքյարը սովորաբար գյուղում սկսում էր բնակվել մայիս ամսից: Նրա առաջին գործն էր իմանալ և ցուցակագրել, թե յուրաքանչյուր գյուղացի որքան վարուցանք ունի: Հնձի ժամանակ ամենից առաջ բաժին էր հանում (1/30 մասը) հնձվորին, թեկուզ դա լիներ հենց ինքը արտի տերը: Երբ գալիս էր կալսելու ժամանակը, սարքյարը նայում էր բոլոր կալերը և պահանջում էր, որ նրանք բոլորը մի տեղ լինեն, գյուղից կես վերստից ոչ պակաս հեռու: Կալերի մեջտեղը բարձրանում էր թալվարը, որի վրա ապրում էր սարքյարը և այգտեղից էլ դիտում էր բոլոր կալերը: Ամեն երեկո, կալսելը վերջանալուց ու քամուն տալուց հետո, հացահատիկները հավաքում էին կայի մեջտեղը, մի կույտ էին կազմում, և սարքյարն այդ կույտի կողքերին և գագաթին դրոշմում էր տախտակի վրա քանդակված նշաններ: Գրանք կնիք էին, և պահապանն ամբողջ գիշերը պիտի հսկեր, որ կնիքները չեղծվեն: Մյուս օրը սարքյարը նայում էր իր կնիքները և եթե երևան էր հանում գողություն, իսկույն իմաց էր տալիս գավառի զլխավորին: Գողություն, սակայն, քիչ էր պատահում, և սովորաբար սարքյարը հանգիստ վերադառնում էր իր թալվարը: Երբ վերջանում էր կալոցը, սարքյարը շափում էր սարգարին հասանելիք մասը և ածում էր գյուղական շտեմարանը: Սա ուներ մի հատ դուռ, որ փակված էր, և հատիկները նրա մեջ ածում էին վերևից, ուր ծակ կար բացված և այսպիսով նրա մեջ կարելի էր հատիկներ ածել, բայց դուրս տանել անկարելի էր: Այսպես հավաքվում էին և բոլոր մյուս բերքերը:

Երբ ամեն ինչ վերջանում էր, մահալի զլխավորը սարքյարի, գյուղական տանուտերի (քեդխուդա) և գյուղի քահանայի կամ մուլլայի ներկայությամբ բաց էր անում շտեմարանը և նորից վերստուգում էր, թե ճիշտ որ այնքան է ամբարված, որքան հասնում էր գյուղից: Այնուհետև սարգարի բաժինը գյուղացիներն իրենց գրաստներով տանում էին այնտեղ, ուր ցույց էր տրվում նրանց: Ի վերջո ինքը սարգարն էր ստուգում, թե որքան են իր սարքյարները լավ կատարել իրենց գործը, և դրա համեմատ կամ վարձատրում էր նրանց, կամ տուգանքի ենթարկում, մանավանդ ի նկատի առնելով անցյալ տարիներում հավաքած հասույթների քանակությունը*:

8. Գրականություն եւ արվեստ: Նոր Իրանը մի շատ կարևոր հանգամանք էր իր հետ բերում պատմության ասպարեզը: Մենք տեսանք, որ ազգայնացրած կրոնն ու ազգային լեզուն էին այն զլխավոր հենարանները, որոնց վրա պարսիկ ժողովուրդը հիմնում էր իր ազգային ինքնուրույնության պաշտպանությունն այն երկար դարերում, երբ նա քաղաքականապես ենթարկված էր արաբներին և միջին-ասիացիներին: Քաղաքական ստրկությունը չէր կարող սպանիչ լինել մի ժողովրդի համար, որ հենց այդ դրության մեջ զարգացնում էր համաշխարհային հուշակ ստացած մի գրականություն: Ոչ մի նվաճող չէր կարող խլել պարսիկ ժողովրդից այն, ինչ տվել էին նրան մի Ֆիրդուսի, մի Օմար Խայամ, մի Սադի, մի Հաֆեզ— անուններ, որոնք այսօր ամբողջ մարդկության են պատկանում:

Սպասելի էր, որ 16-րդ դարից հանդես եկած նոր Իրանը, բերելով իր հետ ազգային կուլտուրայի կատարյալ անկախություն, ազգային գրականության մի ընդարձակ ծավալում առաջ կբերեր և մեծ հեղինակների մի ավելի երկար շարք բաց կաներ: Բայց այդպես չեղավ: 16-րդ դարը, ինչպես ասացինք, պարսկական բանաստեղծության վերջին շրջանն էր: Մինչդեռ կենդանի

մուրը կործանում էր Արևմտյան Ասիան, Շիրազի վարդանոցներում լսվում էր Հաֆեզի թովիչ ձայնը: Բայց ահա Սեֆեվիդները վերանորոգեցին Իրանը, պարսկական լեզուն, հին պարսկական ոգով սոգորված շիա իսլամը դարձան պետական լեզու և պետական կրոն: Եվ սակայն, կենդանության տեղ մեռելություն է պատում Իրանի սիրտը: Հենց այդ թագավորության սկզբից էլ առաջանում է գրական մեծ անկումը: Ճիշտ է, 16-րդ դարում դեռ երևում են նախկին փայլի և փառքի մնացորդները, դեռ երևան են գալիս գրական տաղանդներ, որոնք այդ անցյալն են հիշեցնում, բայց նրանք այլևս Իրանի հողի վրա չեն ապրում, այլ բավական հեռու այդտեղից—Հնդկաստանում, Մեծ մողոլներից մեկի՝ Աքբար-Շահի արքունիքում: Ինչպես մի ժամանակ Ղազնիի սուլթան Մահմուդը, թուրք լինելով հանդերձ, առատաձեռն մեկենաս հանդիսացավ Ֆիրդուսիի համար, այնպես էլ Աքբար-Շահը, ծագումով մոնղոլական Ֆիրդուսիի համար, այնպես էլ Աքբար-Շահը, ծագումով մոնղոլական շրջան, իհարկե, նվաճողական, աշխարհակալ մտքեր շափտի որոճար: Աքբարը, ընդհակառակն, գլուխ էր կանգնել մի վարդապետությանը, որ ձգտում էր ընդհանրական և ազգայնական ֆանատիկոսությունը ազգերի մեջ և ոչնչացնել կրոնական և ազգայնական ֆանատիկոսությունը ազգերի մեջ և մոտեցնել նրանց փոխադարձ եղբայրական զգացմունքներով: Այդտեղ էլ, Հնդկաստանի կախարդական երկնքի տակ էլ մեռավ այդ մեծ միտքը իր գրական շրջանի հետ, որի զարգերն էին կազմում պարսից բանաստեղծների Ֆեյզին և Օթֆին: Եվ այնուհետև մեռնում է իրանական բանաստեղծությունն առհասարակ:

Բնութան մեջ ամեն ինչ իր պատճառն ունի: Վերանորոգվեց Իրանը, այն— բայց ինչպե՞ս,— մենք այդ գիտենք: Վերանորոգվողը բուն պարսիկ ժողովուրդը չէր, նոր պետության մեջ առաջնակարգ, վճռական դերը հատկացվեց թուրք ցեղերին: Թեև այս ցեղերը երկար ժամանակ էին ապրել պարսիկ ժողովրդի հետ մի երկրում և արդեն մի տեսակ իրարաբացած էին, բայց և այնպես, նրանց ստեղծած պետությունը բուն պարսկական ոգի ունենալ չէր կարող: Շիա կրոնը պարսիկ ժողովրդի մեջ ուներ ազատ մտածության բոլոր հմայքները, մինչդեռ թուրք ցեղերը հաղորդեցին նրան կատաղի ֆանատիկոսության ոգի: Դառնալով պետական կրոն, շիան մտքի ազատություն և կերպարանը և զարձակ մի անհամբերող վարդապետություն, որ ճնշում էր ամեն մի հակառակ կարծիք: Հավատը կորցրեց իր ամբողջ բովանդակությունը, դարձավ քարացած ծես, նախապաշարմունք: Այսպես էր ամեն մի կրոնի ճակատագիր, երբ նա դառնում էր պետական: Այս ճակատագրին էր ենթարկվել և զրադաշտականությունը Սասանյանների ժամանակ: Պարսիկ ժողովուրդն այժմ էլ, երբ իր զարգացրած ազգային իսլամն էր այսպիսի ժողովուրդն այժմ էլ, երբ իր զարգացրած ազգային իսլամն էր այսպիսի կերպարանը ընդունում, սառավ, թեքվեց նրանից և իր միխթարությունն ու փոփանքը որոնում էր իր մեծ վարպետների, իր ազգային բանաստեղծության մեջ, այնտեղ, ուր սուֆիական մշուշապատ միստիկան էր թովիչ տեխնիկան տարածում, ուր բնությունն աստվածացվում էր մեծ ոգուն վայել լայնարձակ ընդգրկումներով, ուր գինին ու գինությունը աշխարհային ցածրիկ ու տափակ հորիզոններից բարձր ու բարձր էին տանում խոհերի ու որոնումների մեջ անշափ նրբացած զգացմունքն ու միտքը: Այլևս նոր աստորակ չերևացին Խայամների, Սադիների շարքում՝ ժողովրդին նորանոր տեխնիկա, նորանոր երազանքներ ու գույներ տալու համար: Միջավայրն այլևս

* Шопен, с. 1132.

թյուններ— մաթեմատիկա, սաստղաբաշխություն, փիլիսոփայություն, ինչպես մշակել էին արարները: Օսմանցիները, աշակերտելով նրանց ամենայն ջանասիրությամբ, չկարողացան, այնուամենայնիվ, փոքրիշատի ուժեղ ինքնուրույնություն ցույց տալ: Եվ կրոնական ու գիտական գրականությունը թուրքիայում ուշադրության արժանի գործեր շատ քիչ ունի, այնքան քիչ, որ եղածները, մանավանդ գիտական գրականության վերաբերյալները, չեն էլ կարող ազդեցություն անել թուրքական լուսավորության վրա, հաղորդելով նրան շատ խեղատիպ գույներ:

Ավելի նշանավոր հաջողություն ունեցավ թուրքական միտքը պատմագրության մեջ: Օսմանյան գրականության այս ճյուղը շատ հարուստ է և ունի շատ արժեքավոր գործեր: Այս ճյուղում էլ օսմանցիները ենթարկված էին բյուզանդական ազդեցության, և նրանց պատմագրությունն էլ ճիշտ բյուզանդականի ձևն ունի— ժամանակագրությունների ձև (ինչպես է նաև հայ պատմագրությունների ձևը): Պատմագրության այս զարգացումը բացատրվում է նրանով, որ օսմանցիներն առհասարակ առանձին սեր ունեին դեպի անցյալ ժամանակների ավանդությունները և բացի դրանից, թուրք սուլթաններն էլ խրախուսում էին պատմագրողներին, աշխատելով, որ իրենց գործերը արձանագրված լինեն ապագայի համար: Մի քանի հեղինակներ իմացել են տաղանդ և վերլուծական կուռ կարողություն ցույց տալ իրենց գործերի մեջ, և այդ պատճառով եվրոպական գիտությունը բարձր է գնահատում դրանց: Հռչակված թուրք հեղինակներից կհիշատակենք այստեղ մեկին, որ շատ բեղմնավոր գրիչ է ունեցել: Դա Մուստաֆա բեն-Աբդուլլահն էր, 17-րդ դարի առաջին կեսի մարդ, ավելի հայտնի Հաջի-Կալֆու կամ Քյաբիր-Չևեբի կեղծ անուններով: Նրա բազմաթիվ աշխատությունների մեջ գնահատելի է մանավանդ «Ջհան-Նյումա» (Աշխարհի հայելի) անունով ընդարձակ աշխարհագրությունը*:

Պատմագրությունը, մտցնելով թուրք հեղինակներին պետական կյանքի մանրամասն ուսումնասիրության և վերլուծության մեջ, զարգացնում էր քննադատական վերաբերմունք դեպի այդ կյանքի երևույթները: Այստեղից առաջանում էր քաղաքական հրապարակախոսությունը, որ արտահայտվում էր թե՛ արձակ գրականության մեջ պարսավագրության ձևով և թե՛ շափական բանահյուսության մեջ՝ երգիծաբանության ձևով: Այս ճյուղում էլ թուրք միտքն ունի մի քանի փայլուն ներկայացուցիչներ: Թուրքական գրավոր բանահյուսությունը, ինչպես տեսանք, արդեն պարսկական ազդեցություն էր կրում սկզբից ևեթ: Այս հանգամանքը չէր արգելում, որ թուրքությունը ինքնուրույնություն մտցնե իր բանաստեղծության մեջ: Եվ մենք, իրավ, տեսնում ենք և՛ բազմակողմանիություն այդ արվեստի մեջ, և՛ ինքնուրույն շնորհք, և՛ առհասարակ այնքան կյանք ու աշխույժ, որ անկասկածելի է դառնում, թե թուրք բանաստեղծական գրականությունը ալրել է բավական լիակատար կյանքով:

Կրոնն է դարձյալ, որ այդ կյանքի անկյունաքարն է հիվանդում: Բայց թուրք բանաստեղծների ուսուցչները, Իրանի մեծ միստիկները այնպես չեն, որ կրոնը կարողանա միանգամայն սպանել բանաստեղծության մեջ կյանքի շեշտերը՝ աշխարհային զգացմունքներ, ուղղափառություն և դավա-

* Հայերենի թարգմանել է նույն 17-րդ դարում Երեմիա Չևեբի Քյումուրճյանը, բայց այդ գործը տպված չէ:

նաբանության տեսակետից մեղսալից փափագներ: Կրոնական բանաստեղծության է պատկանում, օրինակ, 15-րդ դարի առաջին կեսին գրված «Մուհամեդի» բերթվածը, որ մեծ հռչակ է վայելել և դեռ վայելում է Թուրքիայում և առհասարակ մահմեդական աշխարհում և որի մեջ նկարագրված է իսլամի հիմնադրի կյանքը: Սակայն այնտեղ, ուր գալիս է Մահմեդի խոստացած դրախտը, բանաստեղծը չի կարողացել ազատ թռիչք շտալ թուրքական զգայնականությունը և հազիվ պահպանելով արտաքին վայելչությունը, նա այստեղ էլ, այս սրբազան բերթվածի մեջ, ծավալել է հարեմական տենչանքներ: Ինչպես հայտնի է, հուրիներով է բնակեցրած իսլամի դրախտը, անմահական էակներով, որոնք ներկայացնում են ամենաբարձր իդեալական հասկացողությունները կնոջ մասին: «Մուհամեդի» հեղինակը, երգելով այդ հուրիներին, պարզել է մեր առջև և այդ իդեալական հասկացողությունները, որ շատ պիլճախոս են ժամանակն ու մարդկանց բնորոշելու համար: Ահա բանաստեղծի խոսքերը.

«Ասում են՝ աշխարհում մեր բոլոր վայելքները երեք կարգի են, այն է՝ բնակարան, ուտեստ, գեղեցկություն, մի խոսքով այն, ինչ սիրահարվածների* ոսկե ցնորքն է: Ինչ վերաբերում է տեղին, դրախտային կլինեն բնակարանները և առատություն կլինի այստեղ ամեն տեսակ կերակրի կողմից, իսկ սիրուհի կտրվեն միայն հուրիները, որոնք ամենափայլուն լազուրի շողերով են պսպղում: Ասում են, քանի որ նրանք լուսեղեն արարածներ են, ինչպե՞ս պիտի հնար լինի նրանց գրկել ու համբուրել: Այս հարցի պատասխանը պատրաստ է.— նրանց գոյությունը շողափելի լույսն է, այնպես որ կարելի է նրանցից վայելք ճաշակել, համբուրել, գրկել, հոգի գզվանքներով անուցանել: Հագնվում ու զարդարվում է ամեն մեկը յոթանասուն անգամ, մարգարիտ կարող ես նրանց համարել, մի՛ զարմանար: Ամեն ժամ հարյուր գույնի շորեր են փոխում, կարծես սիրամարդներ լինեն՝ ընդարձակ սրահներում ճեմելիս: Նրանց դեմքի թարմության առջև օրն այրվում է ամոթից, նրանց խոսքի քնքշության առջև զողում է լուսինը: Եվ իրենց մարմինը նրանք չեն փչացնում երեխա ծնելով. խանդոտության զգացմունքը նրանց բաղորովին չի տրված: Բացի մարդուց՝ նրանք ո՛չ մի տեղ չեն նայում, ո՛չ օգուտ են տալիս նրան, ո՛չ վնաս և ամեն գիշեր նորից կույս են դառնում: Այս քաղցրությունը չի կարող ըմբռնել միտքը.— հավիտյան ամենքն այնտեղ կլինեն երեսուներեք տարեկան և դրախտում չկա և ոչ մի տեղ, ուր նրանցից չլինեն: Ամենքին հինգ հարյուրական հուրի կտրվի, այն էլ այնպիսիները, որոնցից հարյուրն անգամ այս աշխարհում չի ունեցել ոչ ոք»**:

Թուրքական բանաստեղծության խորթ չեն և սիրո գեղեցիկանքները: Թուրք է այն բանաստեղծը, որ գրել է այսպիսի տողեր. «Եթե չլինեին սերն ու նրա տառապանքները, ո՞վ արդյոք կերգեր և ո՞վ կլսեր»***: Սակայն պետք է նկատենք, որ թուրք բանաստեղծների համար սիրո առարկան հաճախ է նկատենք, որ թուրք բանաստեղծ Բեվանին «Ֆրանկ կանայք չեն, այլ գեղեցիկ տղաները: Այսպես, բանաստեղծ Բեվանին «Ֆրանկ պատանիներին» դրախտի հուրիներից էլ բարձր էր համարում և բացակաշում էր սիրախանձ շեշտով. «Ո՛վ մուսուլմաններ, զգուշացե՛ք և մի՛ գնաք

* Միստիկական մտքով՝ առածու վրա սիրահարվածները: Այստեղ պետք է այդպիսի էլ հասկանալ:

** Ibid., c. 465.

*** Ibid., c. 459.

եկեղեցիների շրջապատը.— չէ՞ որ եկեղեցիները լիքն են պատանիներով, իսկ նրանք հուրիներից էլ, փերիներից էլ շքնաղ են: Եվ ով մի անգամ մտնի այնտեղ, ո՞վ Ռեվանի, նրան այլևս հարկավոր չէ դրախտը»^{*}:

Ավելի բեղմնավոր և ազդու է թուրքական բանաստեղծությունը սոփիական փիլիսոփայության բնագավառում: Այստեղ օսմանցին էլ, ինչպես և նրա ուսուցիչ պարսիկը, խորհող է, բարձունքներ որոնող: Նա էլ երկրպագում է գինուն և հարբած դրուժյունը նրա համար ամենաբարձր բավականությունն է: Նա երգում է ոչ միայն գինին, այլև գինու ամանը, գինետունը, գինեվաճառին, նույնիսկ այն մոմերը, որոնց լուսով տեղի էին ունենում գիշերային կերուխումները: Կրոնական նեղսրտությունը, դավանական խտրությունները, իհարկե, չէին կարող ապրել այսպիսի միջավայրում: Պարսկական համաստվածությունը (պանթեիզմ) այստեղ էլ աստվածացնում էր ամբողջ բնությունը, ամեն ինչ, որ կա բնության մեջ: Եվ սրանք, այս փիլիսոփա բանաստեղծներն էին, որ քարոզում էին համերաշխություն և անխտրականություն մահմեդականների և քրիստոնյաների մեջ հանուն մարդկայնության: Թուրք գրականության պատմությունը կարող է նույնիսկ պարծանքով ցույց տալ, որ այսպիսի գաղափար քարոզող բանաստեղծներից մեկը նահատակվել է ֆանատիկոս հոգևորականության ձեռքով: Նույն այդ հալածվող, բայց իր գեղեցկությամբ հմայիչ մտքի դավանանքներն էին, որ այսպես էին արտահայտվում 14-րդ դարի մի ընդարձակ քերթվածի մեջ. «Տիեզերքը մշակույթով է ծաղկում... Մշակույթը տիեզերքի հոգին է: Ի՞նչ են այն շինությունները, որոնց մեջ ապրող չկա. ի՞նչ են այն քաղաքները, ուր մարդիկ չկան, ի՞նչ է այն պետությունը, ուր քաղաքացիներ չկան... Ժողովրդով է ապրում պետությունը, ժողովուրդները պետության հոգին են»^{**}: Թուրքն էլ, այո՛, կարող էր երազել խաղաղ կուլտուրական զարգացում, այնպիսի մի պետական կարգ, ուր ժողովուրդն է ամեն կենդանության հոգին: Իրանի հանճարները այսպիսի բարձր քաղաքներով էին դաստիարակում նրան: Բայց նրա պետական բիրտ իրականությունը այլ երգ ուներ, այդ երգի հակառակը: Եվ բանաստեղծը մնում էր լուկ դերվիշ, որին նայում են իբրև տարօրինակ մարդու, որին լսում են հաճությամբ, բայց որ դուրս է հասարակական կարգից և ոչինչ մաս չունի աշխարհի կառավարության մեջ:

Հիշատակենք, վերջապես, օսմանյան գրականության մի ուրիշ պարծանքն էլ: Այդ՛ կին գրողներն են, բանաստեղծուհիները, որոնք երևան են գալիս ամենահին ժամանակներից: Ընդհանուր գրականության պատմությունը պահել է այդ բանաստեղծուհիներից մի քանիսի անունները: Այսպես են, օրինակ, Ջեյնաբ-խանում և Մեհրի-խանում (16-րդ դար), Սաբի-խանում, Ահի-Ֆաթմա-խանում, Ֆերիդե-խանում և ուրիշներ (18-րդ դար)^{***}:

Եվ այսպես, գրականությունը ցույց է տալիս, որ ազդեցությունը որոշ կապ, որոշ մերձեցում էր հաստատում շիա Պարսկաստանի և սյունի թուրքիայի մեջ: Այլ տեսարան է տալիս արվեստի աշխարհը: Այստեղ արդեն երկու երկրներն ապրում են առանձին կյանքով:

Յոթերորդ դարից հետո էր, որ մարդկային կուլտուրայի մեծ գանձարանի մեջ ավելանում էր մի ընդարձակ, ինքնատիպ գունագեղություն մազմազանությունը շոալլ արվեստ— մահմեդական արվեստը: Նրա սկզբնավորությունը պետք է որոնել հենց իսլամի առաջին դարում, երբ արագ կազմակերպվում էր մահմեդական աշխարհը, ընդունելով իր մեջ բազմազան և բազմատարր ժողովուրդներ Առաջավոր Ասիայում և Հյուսիսասիային Աֆրիկայում: Հաղթող, ոգևորիչ կրոնը շինություններ էր կառուցանում, գլխավորապես, իհարկե, մզկիթներ և իր սեփական, ինքնուրույն ճարտարապետական ոճն էր ստեղծում: Այդ գործի մեջ իսլամ ժողովուրդներին աշխատակցում էին հին և նոր քաղաքակիրթ ազգերը: Հին ասորա-քաղղեական արվեստը, Սասանյան Իրանի, Բյուզանդիայի, Սիրիայի և Եգիպտոսի արվեստներն օրինակներ էին տալիս, ազդեցություն էին անում, իրենց ձևերն էին մտցնում մահմեդական արվեստի մեջ^{*}:

Պարսկաստանն այդ արվեստի վերաբերմամբ էլ ինքնուրույն դիրք բռնեց: Նրա մահմեդական արվեստը նոր կերպարանք ուներ և շատ տարբերվում էր Աբեմենյանների և Սասանյանների արվեստից^{**}: Եվ այդ ինքնուրույնությունը նա այնքան զարգացրեց, որ դարձավ մի ամբողջ առանձին դպրոց: Մահմեդական արվեստի պատմությունը բաժանում է նրան հինգ առանձին ու մեծ դպրոցների, և դրանցից մեկն է պարսկականը, որ միայն Իրանին չի վերաբերում, այլ ընդգրկում է և Միջագետքը (Աբբասյան խալիֆության սկզբին) և միջինասիական թուրքեստանը, ուր աշխատում էին պարսիկ վարպետները: Այս երեք երկրներում էլ պարսկական արվեստը շինարարական մեծագործություններ շատ է թողել, զարգարելով մանավանդ կենտրոնական նշանակություն ունեցող քաղաքները— Բաղդադ, Սուլթանիե, Սպահան, Թավրիզ, Սամարղանդ և այլն^{***}: Ճարտարապետական ոճի ինքնուրույնությունը բավական չի պարսկական արվեստը բնորոշելու համար: Կառուցվածքը զարդարել— այս էր մահմեդական արվեստի ընդհանուր ձգտումը, որ առանձնապես գեղեցիկ տեղայնություն ստեղծեց պարսկական արվեստի մեջ: Շինարարական նյութն աղյուսն էր, որ ծածկվում էր կիտվածանկարներով (միհնե, էմալ) և այդպիսով ամբողջ շինությունը դրսից ներկայացնում էր գույնզգույն զարդանկարների մի անսպառ շոալլություն, որի մեջ արևելյան արվեստագետի փարթամ երևակայությունը, ներբամտությունն ու ճարպկությունն էին փայլում: Իբրև շատ հռչակված օրինակներից մեկը՝ կարելի է ցույց տալ Թավրիզի մզկիթներից մեկը, այժմ ավերակ, Ջիհան-Շահ անունով^{****}:

Կրոնական շինությունների կարգին էին պատկանում մեդրեսները (դպրոցներ), գեբեզմանները, որոնք հաճախ մեծ ու ընդարձակ շինություններ էին: Սրանք էլ ծածկվում էին զարվանկարներով, բայց, իհարկե, ոչ այնքան ճոխ, շլացուցիչ առատությամբ: Իսկ ոչ-կրոնական շինությունների մեջ պարսկական արվեստի վիթխարի կոթողներ էին թագավորական պալատները, կարվանսարանները, կամուրջները, բազնխանները, հրապարակ-

* Ibid., c. 472.

** Ibid., c. 462.

*** Ibid., c. 478. Մենք արդեն տեսանք, թե որքան բազմատարր գանգվածներից կազմվեց օսմանյան ազգը: Դժվար է ասել, թե այս հեղինակներից, բանաստեղծներից որոնք ունենին իսկական թուրք ծագում: Բայց և այնպես, գրականությունը չի կարող չանվանվել օսմանյան, քանի որ լեզուն թուրքերենն էր:

* H. Saladin, „Manuel d'Art Musulman“, Paris, 1907. p. 21—44.

** Ibid., p. 314.

*** Պարսկական ճարտարապետության նշանավոր հուշարձաններ են համարվում և Երևանի Գյոյո-Մեշեյը (Կապույտ մզկիթ) ու Նախիջևանի մզկիթը:

**** Charles Texier, „Description de l'Arménie, la Perse et la Mésopotamie“, t. I, Paris, 1842, p. 41—52.

ները և այլն: Այս հուշարձանները, ցրված գանազան կողմերում, Իրանի մեջ թե Իրանից դուրս, ներկայացնում են ոճի ինքնուրույնություն, ձևերի ճոխություն, հղացման համարձակություն:

Արվեստն ապրել ու վարգանալ չի կարող առանց հովանավորության, առանց իշխանության և հարստության խրախուսյաների: Իրանի բոլոր ճարտարապետական մեծագործությունները թագավորող անձերի, հարուստ իշխանների գաղափարով, աշակցությամբ, հարստություններով են զլուխ բերված: 16-րդ դարից առաջ շինարարական արվեստն ընկած էր Իրանում, երկիրը ծածկված էր անցյալի գեղեցիկ հուշարձանների ավերակներով: Սեֆեվիդների թագավորությունը իր հետ բերեց և արվեստի վերածնություն: Շահ-Աբբաս Մեծը (1587—1628) միայն մեծ նվաճող չէր, այլ և մեծ շինարար: Իրանը նրա ձեռքից ստացավ նորանոր շինությունների և վերանորոգված ավերակների մի ամբողջ հարստություն: Նրա հաջորդները մեծ մասամբ թույլ ու անկարող էին, ուստի արվեստն էլ հետզհետե մատնվեց թուլության և անկարողության²⁵:

Շինարարական գործից դուրս պարսկական արվեստի նշանավոր ճյուղն էր նկարչությունը, մի շքեղ արվեստ, որ Իրանում նուրբ վարպետացման բարձր աստիճանին հասավ: Նշանակալի հանգամանք է, որ պարսկական նկարչության վրա ազդել է չինական նկարչությունը, որ Արևմուտք բերվեց մոնղոլների միջոցով²⁶: Նկարչությունը պարունակում էր իր մեջ թե պատկերագրությունը և թե վարդանկարը: Այս վերջին ճյուղն էր մանավանդ, որ անհուն ճոխություններով ծավալվեց Իրանում: Պարսկական նկարչությունը պատկերներ տալիս էր միայն զանազան շինությունների, մասնավորապես արքունի պալատների պատերի վրա: Այդտեղ պատկերները հաճախ հասնում էին մեծ չափերի և ներկայացնում էին զանազան տեսարաններ թագավորների կյանքից— պատերազմական արշավանք, որս, նշանավոր հանդեսներ, օտար վեհապետների ընդունելություն և այլն²⁷:

Բայց պարսկական նկարչության զարդն ու պսակն այդ մեծ նկարները չեն, այլ մանրանկարը (մինյատյուր), որի անհուն հարստությունները ամփոփված են հարյուրավոր ձեռագիր գրքերի մեջ: Նկարչության այս ճյուղը հենց գլխավորապես գրքերի համար էր նշանակված՝ վարդարեու, բովանդակությունը պատկերավորելու համար: Եվ այսքան զարգացած արվեստը միայն մագաղաթի ու թղթի վրա չէր գույներ, գծերի անհուն խաղեր տալիս: Ճաշակի նույն նրբությունը, նկարի նույն գեղեցկությունը պարսիկ արվեստագետը ցույց էր տալիս և՛ փայտի, և՛ մետաղների վրա, ոսկերչության և ակնագործության մեջ: Իսկ գործվածքների արվեստը նույն մանրանկարչության միջոցով արտագրում էր թանկարժեք, շքեղ մետաքսյա գործվածքներ, որոնք բարձր գին ունեին առևտրի մեջ: Սակայն ոչ մի տեղ պարսկական արվեստի գույներն ու գծերը այնքան աննման և անօրինակելի չեն, որքան գորգագործության մեջ: Իրանը գորգերի դասական հայրենիք է և ղեռ Սասանյան հարստության ժամանակ աշխարհահռչակ էին ոսկով ու արծաթով վարդարված պարսկական գորգերը: Այս արվեստի մեջ աշխատողները, ինչպես հայտնի է, մեծ մասամբ կանայք են լինում: Շահ-Աբբաս Մեծի զարում, երբ վերածնվում էր Իրանի ճարտարապետական արվեստը, գոր-

գագործությունն էլ հասավ ճոխության և փառքի գագաթնակետին²⁸: Վարպետները զարմացնում էին թե իրենց գործվածքների մեծություններ և թե այդ ընդարձակ դաշտի վրա փռած զարդերի հարստությամբ: Ներկայումս էլ այդ մեծ գործերը եվրոպական հարուստ թանգարանների վարդերն են կազմում:

Թուրքիայում այսքան բազմազան ճոխության շնորհիվ արվեստի ճյուղերը: Ճարտարապետությունն էր, որ զարգացավ շատ լայն չափերով և ներկայացնում էր առանձին ոճ: Թուրքիան էլ մեկն է մահմեդական ճարտարապետության հինգ մեծ գայրոցներից: Իրենց արվեստի հիմքերը օսմանցիները վերցրին, ինչպես և գրական ազդեցությունը, Փոքր Ասիայի սելջուկներից, իսկ այս սելջուկները շինարարական արվեստ սովորել էին հայերից և բյուզանդացիներից²⁹: Հայկական հզոր ազդեցությունը սելջուկյան արվեստի վրա ցուցադրում են մանավանդ Անի քաղաքի շինությունները: Եվ այսպիսով օսմանյան ճարտարապետության հիմնական տարրերից մեկն էլ հայկական արվեստն էր: Բայց որքան օսմանցիները մոտեցան Կ. Պոլսին, բյուզանդական արվեստն սկսեց ավելի ու ավելի ուժեղացնել իր ազդեցությունը նրանց վրա, մինչև այն աստիճան, որ թուրքերը ընդօրինակել սկսեցին բյուզանդական եկեղեցիների հատակագիծը իրենց մզկիթների համար:

Թուրքական ճարտարապետության ոսկեդարն այն ժամանակից էր, երբ պետությունն էլ կանգնած էր քաղաքական ուժի ամենաբարձր աստիճանների վրա: Մեծ, աշխարհակալ սուլթանները բազմաթիվ մզկիթներ, բնակարաններ, աղբյուրներ և այլ հասարակական շինություններ էին կառուցանում: Այսպես էին Մուրադ Ա, Մուհամմեդ Բ, բայց մանավանդ Սուլեյման Մեծը, որի շինությունները մի երկար ցուցակ են կազմում³⁰: Որքան, այնուհետև, ընկնում էր Թուրքիան, այնքան ավելի և ավելի պակաս էին հարստություններ երևան գալիս նրա ճարտարապետության ճոխ զանազանի մեջ:

Գլուխ երեցերորդ

Ռ Ա Յ Ա Ն Ը Ն Դ Հ Ա Ն Ի Ա Պ Ե Ս

1. «Ջիմմի»³¹: Հայտնի է, որ իսլամ կրոնը, ղեռ իր հիմնադիրների օրով, ընդունեց և նվիրագործեց տարածման և տիրապետության դաժան մի միջոց՝ զենքի ուժ, պատերազմ, որ և կոչվեց սրբազան պատերազմ (ջիհադ): Այս միջոցով էր գլխավորապես, որ նորահաստատ կրոնը դուրս եկավ Արաբիայի սահմաններից, համաշխարհային նշանակություն ստացավ: Ջիհադը, իբրև կրոնական-քաղաքական անշափ կարևոր մի հիմնարկություն, ուներ իր տակտիկան, իր հրահանգները, պարտավորություններ էր դնում, իրավունքներ էր տալիս, միշտ աչքի առչն պահելով, իհարկե, իր դերը, իր նշանակությունը: Ահա այս բոլոր հանգամանքները մշակեցին որոշ իրավական

²⁵ Migeon, p. 423—428.

²⁶ Saladin, p. 400—445.

²⁷ Saladin, p. 541.

²⁸ Տե՛ս շահյոց պատմությունը, Կ. Բ., մասն Բ, գլ. Ա, 3.

²⁹ Gaston Migeon, "Manuel d'Art Musulman", Paris, 1907, p. 27—30.

³⁰ Texier, t. II, p. 123—132.

դրութիւններ, որոնք սրբազան օրենքներ (շարիաթ) դարձան և մշտնջենա-վորեցին մահմեդական համայնքի, մահմեդական պետութեան որոշ, ինքնա-տիպ կերպարանքը: Առանց այդ օրենքների գոյութիւն ստանալ չէր կարող և ոչ մի իսլամ իշխանութիւն. այսպիսի ջերմ, խորունկ, նվիրական համոզ-մունք կազմվեց իսլամի հենց առաջին դարից:

Կրօնն ամենից առաջ, ամենամեծ շահերով պաշտպանում էր, իհարկե, իր հետևողին: Իսլամ նշանակում է անպայման հնազանդութիւն աստծու կամքին: Աստված իր կամքը հայտնել է բոլոր ազգերին մարգարեների մի-ջոցով, սկսած Ադամից: Բայց այդ կամքը, այդ երկնային օրենքը աղավաղել են մարդիկ իրենց տգիտութեամբ: Եվ միակ ճշմարիտ ու անխարդախ հա-վատն այն է, որ Մուհամմեդ մարգարեն է հաղորդել, այսինքն իսլամը: Նրան հետևողը կոչվում է մուսլիմ մուսուլման, այսինքն Ամենաբարձրյալի կամքին անպայման հնազանդվող*: Իսլամի մեջ գոյութիւն ունեն գանազան տեսակ հավատալիքներ, աղանդներ, վարդապետութիւններ, բայց այս հան-գամանքը նշանակութիւն չունի— ամենքն էլ մուսուլման են: Մնացած ամ-բողջ մարդկութիւնը, առանց բացառութեան, արդեն էյաֆիր է (այստեղից է գոյացել և գյալուր բառը), որ պարզապէս նշանակում է անհավատ, հայհո-յոզ, անաստված**։ Այդ քյաֆիրն է, որ չի ընդունում Մուհամմեդի աստվա-ծային առաքելութիւնը. նա ապրում է խավարի մեջ, և նրա աչքերը փակ են լույսի և աստվածային շնորհի առջև***։ Այս դրութիւնն առաջ է բերում այս-պիսի մի քաղաքական հասկացողութիւն.— իսլամի տիրապետութեան տակ գտնվող երկիրը կոչվում է դար-ուլ-իսլամ (իսլամի երկիր). այստեղ թագա-վորում է շարիաթը: Իսկ մնացած բոլոր երկրները կոչվում են դար-ուլ-հարբ (պատերազմի երկիր), որովհետև այդ երկրներում շարիաթ չկա, իսլամը տիրող չի, ապա ուրեմն պետք է պատերազմել նրանց դեմ, ինչպես հրամա-յում է ինքը Ղուրանը և ինչպես այդ բխում է շիհադի հասկացողութիւնից:

Իսլամական օրենքների բացատրութեամբ ջիհադ նշանակում է «գործա-դրել բոլոր ջանքերը պատերազմում աստծու համար, թե անձնական մաս-նակցութեամբ, թե դրամական նպաստներով, խորհուրդներով և այլ այսպի-սի գործողութիւններով»****։ Երբ պատերազմը հարձակողական է իսլամ երկրի կողմից, նրան պետք է մասնակցի մուսուլմանների բավականաչափ թիվ, այնպես որ հաջողութիւնը ապահովված լինի: Այս դեպքում զինվորու-թիւնից ազատվում են ծնող ունեցող պատանիները, ստրուկները, կանայք, կույրերը, կաղերը, անդամալուծները, պարտականները (որոնք պարտավոր են թույլտվութիւն խնդրել իրենց պարտատերերից), պարտականների երաշ-խավորները, նմանապէս և հոշակավոր գիտնականները, որոնց կորուստը վնաս կլինի իսլամի համար: Իսկ երբ քյաֆիրներն են հարձակվում իսլամի երկրի վրա, այն ժամանակ բոլոր մուսուլմանները, բացի միայն ծանր հի-վանդներից, պարտավոր են դուրս գալ թշնամու դեմ:

Պատերազմական գործողութիւններ սկսելուց առաջ քյաֆիրներին առաջարկվում է կամ ընդունել իսլամը, կամ գլխահարկ (ջիզիե, խարաջ) տալ: Եթե նրանք հոժար կամքով ընդունում են գլխահարկ տալը, այն ժամանակ

հարձակում չի լինում, և անհավատները օրենքի պաշտպանութեան տակ են առնվում: Իսկ երբ մերժում են երկու առաջարկութիւններն էլ, այն ժամա-նակ սկսվում է պատերազմը: Պաշտպան ծառայող կտրատվում են, ցանքերը ոչնչացվում, քյաֆիրների սնունդը հրդեհվում է: Եթե անհավատները իրենց պաշտպանութեան համար գործ են ածում գերի բռնված մուսուլմաններ, կանգնեցնելով նրանց իրենց շաքերի առջև, այս բանը չպիտի կասեցնեն հարձակվող մուսուլմաններին, որոնք պիտի աշխատեն զարկել քյաֆիրնե-րին, իսկ եթե գերի մահմեդականներն էլ սպանվեն, դրա համար ոչ մի պա-տասխանատվութիւն չկա:

Եթե գրաված քաղաքում ապրում են և մահմեդականներ կամ իսլա-մին հպատակված ոչ-մահմեդական հարկատուներ, այս դեպքում արգելվում է սպանել բնակիչներին և ոչ մեկին: Բայց եթե քաղաքից դուրս է բերված մահմեդականների և հարկատու հպատակների թվին հավասար մարդկանց մի բաղմութիւն, այն ժամանակ թույլատրվում է կոտորել մնացած բոլոր բնակիչներին: Սակայն առհասարակ կարգ է, որ չի կարելի կոտորել կա-նանց, երեխաներին, ծերերին, հաշմանդամներին, կույրերին, խելագար-ներին, տկարներին, աշխարհի կյանքից հեռացած վարդապետներին և կրո-նավորներին, բայց այն պայմանով, որ այս տեսակ մարդկանց թվում չի-նեն քյաֆիրների երկրի թագավորը, պատերազմական գործը լավ հասկացող և հարուստ մարդիկ: Սակայն այս արգելքը լուր բարոյական պարտավորու-թիւն է և չթույլատրված սպանութիւն կատարողը պարտավոր է լուր զղջալ աստծու առաջ, իսկ որևէ տուգանքի չի ենթարկվում, որովհետև քյաֆիրի արյունն արժեք չունի: Թույլատրվում է շրջեցնել սպանված քյաֆիրների գլուխները՝ ուղղափառների վրեժը հագեցնելու և նրանց կատաղութիւնը գրգռելու համար: Թույլատրվում է նաև քանդել անհավատների գերեզման-ները, եթե նրանց մեջ գանձ կա: Ամբողջ պատերազմական ավարը պատկա-նում է ուղղահավատներին, որոնց գլխավոր հրամանատարը բաժանում է այդ ավարը կովոդների մեջ: Պատերազմը վերջացնելու համար մուսուլման-ներին թույլատրվում է քյաֆիրների հետ հաշտութիւն կնքել փողով: Իրենք մոլորիմները կարող են փողով հաշտութիւն գնել, եթե գտնվում են նեղ դրութեան մեջ:

Քյաֆիրները հաշտութիւն ստանում են, աման (գթութիւն, թողու-թիւն, ներում)²⁶ խնդրելով: Յուրաքանչյուր մուսլիմ, որ մասնակցում է պատերազմին, լինի նա նույնիսկ պատանի, ստրուկ, գառամյալ ծեր, կույր, իրավունք ունի աման շնորհելու թե մի հատ և թե մի խումբ քյաֆիրների, նույնիսկ և մի ամբողջ քաղաքի: Աման կարելի է տալ ոչ միայն քյաֆիրնե-րին անժանոթ լեզվով, այլև նույնիսկ նշաններով, ակնարկներով: Բավա-կան է, որ տվողը լինի պատերազմին մասնակցող մուսլիմ: Եվ աման ստա-ցած քյաֆիրին այլևս անկարելի է սպանել: Բայց ամանը անպայման և ան-դառնալի չէ: Իմամն իրավունք ունի քանդելու տված ամանը, եթե նա ձեռ-նրտու չէ մուսլիմներին: Անշահավետ աման շնորհող մուսլիմը պատժի է ենթարկվում*:

Իմամը (ուղղափառների պետը, որ և մարգարեի հաջորդը) կատարյալ և անսահման տեր էր նվաճված երկրում: Նա հողերը խոշոր և մանր կտոր-ներով բաժանում էր իր զինվորներին և զորապետներին իբրև պարգև, կա-

* В. Гиргас, „Права христиан на Востоке по мусульманским законам“, СПб., 1865, с. 3.

** 2. 8. Պօզնյան, «Համառ. բառարան ի տաճ. ի հայ», Վիեննա, 1891:

*** D'Ohsson, „Tableau Gén“, t. I, p. 12.

**** Гиргас, с. 11.

* Гиргас, с. 13—16.

րող էր երկրի քաջփր կայսածատերերին թողնել իրենց իրավունքների մեջ, ինչպես կարող էր և բուրբուրվին գրկել նրանց այդ իրավունքներից: Ամեն ինչ նրա կամքին էր թողնված*:

Ահա այսպիսի սկզբունքներով մղվող սրբազան պատերազմն էլ սրուշում էր դար-ուլ-խալամի քաղաքական, իրավական և հասարակական-ընկերային պայմանները: Թե հոծարակամ անձնատուր եղած և թե ամանի արժանացած քաջփրը կոչվում էր զիմմի, որ պարզապես նշանակում է հպատակ, հարկատու²⁷: նա վճարում էր գլխահարկ, որից ազատ էին բոլոր մուսուլմանները: Հարկն ուներ իր հատուկ նշանակությունը: Դա մի փրկանք էր, որ տալիս էր զիմմին պետությանը իբրև իր արջան գին: Այդ հարկն էր, որ նրան իրավունք էր տալիս ապրելու դար-ուլ-խալամի մեջ և գտնվել նրա օրենքների պաշտպանության տակ: Բայց այդ օրենքները շատ խիստ որոշում էին, որ զիմմին մուսուլման հետ հավասար չէ իբրև միևնույն պետության հպատակ: Ընդհակառակն, զիմմիի պարտավորությունն էր մուսուլմանից ցած լինել, խոնարհված լինել մուսուլմանի առաջ: Շարիաթը ծայրահեղ նախանձախոնդրություն պահպանում էր այդ կարգը մի շարք որոշումներով, որոնք սահմանում էին հարաբերությունները պետության այդ երկու դասակարգների միջև և այնպես, որ մեկը լինի տիրող, մյուսը՝ հպատակ: Այսպես, ամեն մի զիմմի պարտավոր էր անձամբ ներկայացնել իր գլխահարկը տերության պաշտոնյային. ո՛չ մի հավատարմատար և ներկայացուցիչ չէր ընդունվում: Հարկահանն անպատճառ նստած պիտի լիներ, իսկ զիմմին՝ կանգնած: Հարս կահանն ասում էր. «Յա՛ զիմմի, վճարի՛ր գլխահարկդ»: Դատապարտելի չէր համարվում, եթե հարկահանն այդ խոսքերին ավելացնում էր «Յա՛ աղու-Ուլլահ» (ո՛վ աստծու թշնամի)²⁸: Այս խոսքերի հետ հարկահավաքը խփում էր զիմմիի վզին²⁹:

Զիմմիներին արգելվում էր դար-ուլ-խալամի մեջ կառուցանել նոր եկեղեցիներ, սինագոգներ, անապատներ, ատրուշաններ: Թուլլատրվում էր միայն վերանորոգել շատ հնացածները և խարխուլ դրույթյան հասածները, այդ էլ այն պայմանով, որ վերանորոգությունը կատարվի միևնույն նյութով, միևնույն տեղը, միևնույն մակարդակով: Հագուստի կողմից էլ զիմմին պարտավոր էր տարբերվել մուսուլմանից: Նրա համար սահմանված էր գոտի բրդե կամ մազեգոտի, և այդ գոտին նա պիտի կապեր այնպես, որ նկատելի լիներ: Նրա փաթեթոցը (շալմա) պիտի սև գույնի լիներ և ավելի կրկար, քան ուղղահավատինը: Արգելվում էր կրել մետաքսե գոտիներ, շքեղ հագուստներ: Զիմմի կանայք բաղնիսում պիտի առանձին գույնի գոգնոցներ կապեին, որպեսզի զանազանվեին մահմեդական կանանցից: Զի հեծնել զիմմիներին թուլլատրվում էր միայն այն դեպքերում, երբ նրանք համաձայնում էին պատերազմ գնալ անհավատների դեմ: Այդ դեպքից դուրս նրանց արգելվում էր գործածել հեծնելու որևէ կենդանի: Իսկ եթե հիվանդության կամ մի ուրիշ ստիպողական պատճառով հարկադրված էին լինում էլ հեծնել, այս դեպքում էլ պարտավոր էին ցած իջնել, երբ անցնում էին միասին հավաքված մահմեդականների մոտով³⁰: Թամբ գործածելու իրավունք չկար, կարելի էր միայն

համետի (փալան) վրա նստել: Զիմմին իրավունք չուներ գեներ պրելու, նրան չէր կարելի հոնձնել այնպիսի սեռական պաշտոն, որի պատճառով մուսուլմանները ստիպված լինեին նրան հարգել: Երբ մուսուլման կանգնած էր, զիմմին չպիտի համարձակվեր նստել: Մուսուլման չպիտի ձևոք տար զիմմիին, սրովհետև դա կլիներ հարգանքի և սիրո նշան: Փողոցով անցնող զիմմիին մուսուլմանները պարտավոր էին նեղել և թույլ շտալ, որ նա նրանցից առաջ գնա: Զիմմին չէր կարող իր համար այնպիսի տուն շինել, որ մուսուլմանի տունից բարձր լիներ: Մուսուլմաններն իրավունք ունեին քանդել այդպիսի բարձր տունը և հավասարեցնել իրենց տներին: Եթե զիմմին գրավեր դար-ուլ-խալամի մի կտորը, եթե գնար դար-ուլ-հարբ կրկիրը, եթե հրաժարվեր գլխահարկ վճարելուց, եթե լրտեսություն աներ թշնամիների համար, այս դեպքում նրա հետ կապված դաշինքը ոչնչացած էր համարվում, այսինքն նրան պետք էր սպանել³¹:

Ի վերջո հիշատակենք մի շատ ծանրակշիռ փաստ, որ լրացնում է զիմմիի դրույթյան նկարագրությունը: Զիմմին իրավունք չուներ դատարանում վկայություն տալ մուսուլմանի դեմ: Թուրքիայում այս օրենքը բացատրվում էր այսպիսի պատկերավոր ոճով.— քրիստոնյա թագավորն անգամ չի կարող վկայություն տալ մահմեդական բեռնակրի դեմ³²:

2. Շարիաթից դուրս: Թեև շատ պարզ էին շարիաթի տրամադրությունները, թեև այդ օրենքներով զիմմի-ոսայաի դրույթյունը միանգամայն որոշված ու ձևակերպված էր, բայց, այնուամենայնիվ, չի կարելի ասել, թե այդ օրինասահման դրույթյունը մնաց անփոփոխ, ոչինչ բացառություններ չէր ճանաչում: Զիմմին³³ գլխահարկ էր տալիս և դրանով իրավունք ստանում մնալու իր հավատին և մի խեղճ, ենթարկված կյանք վարելու: Եթե ճշտություն կատարվեր այս պայմանը, զիմմին կարող էր և գոհ լինել, որ իր ստորացման գնով իր համար մտավոր անկախություն էր պահպանում: Եթե նրանից պահանջվողը միայն գլխահարկը լիներ և տալիս լիզրը, նա դեռ կարող էր ասել, թե հարկատվության շատ էլ ծանր պայմանների մեջ չի գրտնրվում: Բայց բանն այն էր, որ շարիաթը հին օրենք էր, նահապետական կազմակերպության համապատասխանող և նոր պետությունները, պաշարված լինելով ավելի բարդ պահանջներով, այլևս չէին կարող բավականանալ այդ նահապետական, կարելի է ասել՝ համեստ օրենսդրությամբ, որքան էլ նա ծանրաբեռնված լիներ սրբազան օրենքի հեղինակությամբ: Շարիաթն իսկապես միայն հիմքեր էր տալիս տիրողներից և նրանց հպատակվածներից բաղկացած պետության գաղափարն ավելի ընդարձակելու, ավելի զարգացնելու համար: Այդ պետության մեծագույն ծանրությունն ընկնում էր ոսայաի վրա, որովհետև դար-ուլ-խալամի մեջ նա պիտի ոչ մի փրկանք չհամարեր, եթե ուզում էր ապրելու կենդանական իրավունքը պահպանել: Կառավարությունները, անձեռնմխելի թողնելով սրբազան օրենքով հաստատված հարկային և իրավական դրույթյունը, իրենց իրավունքն էին համարում նույնպես օրենսդրություններ հրատարակել և դրանով կացության

* D'Ohsson, t. III, p. 26.

** D'Ohsson, t. III, p. 44.

*** Гиргас, с. 34.

**** Թուրքիայում մի ժամանակ թուլլատրվեց գլխավորներին ձի հեծնել, բայց և այնպես նրանք պարտավոր էին ցած իջնել, երբ հանդիպում էին նշանավոր մուսուլմաններին (D'Ohsson, t. III, p. 48):

* Гиргас, с. 38.

** И. Кофаль, „Курс мусульманского права“, вып. I, СПб., 1886, с. 220.

*** Զիմմի անունը Թուրքիայում շատ քիչ էր գործածական և փոխարինվում էր ոսայա, ավելի հիշա՝ ոսայա կամ իսկապես ոսայա բառով, որ դարձյալ հարկատու, հպատակ է նշանակում: Գարսկաստանում այդ բառն ուներ արդեն ռահաբ ձևը: Մենք գործ կածենք ավելի սովորականը՝ ոսայա:

ուրիշ պայմաններ էլ հաստատել հպատակների, առավելապես զիմմիների համար:

Օսմանյան պետությունն իր սկզբնավորության ժամանակից ի վեր ցույց տվեց առանձին նուրբ կարողություն՝ շահագործելու այդ դրությունը: Մենք արդեն տեսանք, թե ո՞րքան պետական իմաստություն կար գրված ենի-չերինների հիմնարկության մեջ: Դա գերագույն նրբամտության մի նմուշ էր, որով թե՛ օսմանցի փոքրաթիվ ցեղն էր բազմանում և թե՛ պետությունն էր ուժեղանում ռայայի, այն էլ հատկապես քրիստոնյա ռայայի հաշվով: Օսմանյան թուրքերի բարեկամները շատ անգամ են ցույց տվել, որ եթե օսմանցիները կամենային, սրի ուժով կհարկադրեին բոլոր քրիստոնյաներին մահ-մեղականություն ընդունել և այդպիսով կազմել մի միապաղաղ մեծ ազգ, մի մեծ պետություն: Եվ այս իրողությունը բացատրվում է իբրև ապացույց, թե օսմանյան թուրքերը շատ համբերող են եղել կրոնների վերաբերմամբ: Ճիշտ է, որ օսմանցիները փորձեր չեն արել սրի ուժով համատարած, մասսայական կրոնափոխություն առաջացնելու համար: Բայց այս չի նշանակում, թե նրանք միանգամայն անտարբեր են եղել դեպի կրոնափոխությունը, մի առաքինություն, որ, ինչպես ցույց է տալիս ընդհանուր պատմությունը, պակասում էր և շատ քրիստոնյա պետությունների: Եվ դեռ հարց է՝ արդյոք համբերողության ոգին, եթե նա, ճիշտ որ, այդքան աչքի ընկնող մի բան էր թուրքիայի մեջ, թեև դրություն չէ՞ր լավ հասկացված տնտեսական շահերի: Կարող էին, իհարկե, սուլթանները սրի քաշել իրենց հպատակ քրիստոնյաներին, ինչպես ուզում էր անել սուլթան Սելիմ Արնախումը: Բայց այդ հնարավոր էր, եթե թուրքական վայրագությունը նույնիսկ կրկնապատկվեր: Արնախում փաղիշահին շրջապատողները ավելի լավ էին հասկանում, որ ջնջել քրիստոնյաներին՝ կնշանակեր զրկվել այն միլիոնավոր մարդկանցից, որոնք հարկեր ու տուրքեր տալու համար էին պահվում: Մյուս կողմից քրիստոնյա տարրերի ինլամացումը միշտ եղել է, թեև ոչ մեծ, մասսայական շափերով: Օսմանյան քաղաքականությունը եղել է ռայայի վերաբերմամբ՝ ծծել նրա կենսունակ հյուսիսը, խլել նրանից այն ամենը, ինչ ուժ, գեղեցկություն, ընդունակություն էր ներկայացնում:

Չոհերի ծանրությունը, իհարկե, երբեք հաշվի չէր առնում թուրքական քաղաքականությունը: Առաջին ապացույցը կարող է լինել հենց ենիչերական դյովլյուսմեն, այն մանկաժողովները, որոնք սուգ էին տարածում ամբողջ երկրում, հազարավոր ծնողների մեջ, որոնց գրկից խլվում էին տղա մանուկները՝ ընդմիշտ օտարացնելու համար: Բարբարոս հափշտակության պատճառած կսկիծը գուցե ամենաանտանելին համարվեր, եթե չլինեք ավելի մեծ շարիքը, այն, որ այդ հափշտակված երեխաները հատուկ դաստիարակության միջոցով պատրաստվում էին այնպես, որ լցվում էին ֆանատիկ ատելություններով դեպի նույն այն համայնքը, որի մեջ ծնվել էին և որի համար կատարյալ պատիժ ու պատուհաս էին դառնում, մինչև իսկ զենք բարձրացնելով, ինչպես նկատում է թուրքիայի հեղինակավոր պատմագիրը, իրենց եղբայրների դեմ*:

Ենիչերությունը միակ միջոցը չէր ռայայի թարմ արու ուժերը խլելու համար: Սուլթանները սովորաբար շատ մեծ հանդեսներով էին կատարում իրենց երեխաների թլփատության հանդեսները: Եվ դրանց շքեղության մի

նշանն էլ այն էր, որ սուլթանական տղաների հետ թլփատվում էին նաև մեծ թվով քրիստոնյա երեխաներ: Մուրադ Գ (1574—1595) մի ամբողջ տարի պատրաստություններ տեսավ իր որդու՝ Մուհամմեդ Գ-ի թլփատությունը շեղած շքեղությամբ կատարելու համար: Եվ իրավ, նրա որդու հետ միասին թլփատվեցին և չոթ հազար քրիստոնյա մանուկներ*:

Այս դեռ խաղաղ ժամանակ, խաղաղ բռնության տեսարանն է: Պատերազմը տալիս էր առնելու ու հափշտակելու անսահման կարողություն: Նվաճող սուլթանները, գրավելով քրիստոնյաների բերդերը, իրենց ձեռքով բաժանում էին այնտեղ գտնվող կանանց և երեխաներին իրենց զինվորների մեջ: Մուհամմեդ Բ, նվաճելով Լեսբոս կղզին, 800 տղաներ և աղջիկներ ուղարկեց իր հարեմը: Մշտական պատերազմները տալիս էին գերիներ այնպիսի առատություններ, որ մի ժամանակ Կ. Պոլսում, ինչպես պատմում են օսմանյան տարեգրիները, մի աղջիկ կարելի էր գնել մի հողաթափով: Խաղաղ ժամանակներում էլ անպակաս էին լինում հափշտակությունները: Կրոնափոխություններ կատարվում էին և մեծ բազմություններով, զանազան պատճառների ստիպմամբ: Չափահաս մարդկանց կամավոր զիմումները դեպի իսլամի գիրկը լինում էին կամա թե ակամա, և պետությունն ամեն կերպ խրախուսում էր այդ շարժումը: Այն հանգամանքը, որ գլխավորապես կրոնափոխ քրիստոնյաներն էին պետության առաջին պաշտոնյաները, փառասիրություն էր գրգռում ռայայի շարքերում գտնվող ուժեղ, մեծության և արկածների սիրահար տարրերի մեջ և գրավում էր նրանց դեպի իսլամի գիրկը: Մանավանդ մեծ էր այդ ձգտումը հողատեր ազնվականության մեջ: Հույների, սերբերի, բուլղարների, բոսնյակների, ալբանացիների հին տիրող տոհմերը, կամենալով պահպանել իրենց ավատական իրավունքները, մահմեդականություն էին ընդունում: Ուրիշ ելք նրանց համար չկար: Հակառակ դեպքում նրանք պիտի հասարակ ռայա դառնային: Կրոնափոխությունները մեծ և սպառնալից շափեր ընդունեցին մանավանդ 16—17-րդ դարերում, երբ թվում էր, թե քրիստոնեությունն իսպառ պիտի ջնջվի Արևելքում**:

Իսլամի գիրկն էին զիմում ամբողջ գավառներ: Գլխավոր պատճառը միշտ նույնն էր — ռայան չէր կարողանում տանել իր դրության ամբողջ դառնությունը: Քրիստոնյա եկեղեցիները, որոնք հայտնի շափով պաշտպանում էին իրենց հոտը, այդ միջոցին անկման ծայրին էին հասել, այնպես որ ռայան այլևս ոչ մի պաշտպան չունեի: Վերև հիշատակված թլփատության հանդեսին մի եվրոպական դեսպան տեսավ, թե ինչպես հարյուրից ավելի քրիստոնյաներ իրենք բարձրացրին իրենց մատները և տարվեցին պալատ՝ թլփատվելու համար: Հաշվում են, որ այսօրվա օսմանցիների մի միլիոնից ավելին քրիստոնյաներից են սերված***: Եվ այս, անշուշտ, ամենահամեստ հաշվով:

Կրոնափոխությունը նշանակում էր կատարյալ ապագայնացում: Թեև կրոնը փոխած քրիստոնյան շարունակում էր խոսել իր մայրենի լեզվով, բայց և այնպես, նա մուսլիմ էր արդեն և իր քրիստոնյա ազգակցի վերաբերմամբ կարող էր լինել միայն թշնամի: Շարունակելով ապրել այդ ազգակիցների մեջ, կրոնափոխները դառնում էին թուրք տիրապետության հենարաններ, ճնշում և զրկում էին իրենց արյունակիցներին, հակառակվում էին

* Այվազովսի, հ. Ա, եր. 430:

** Гервинус, „Ист. XIX стол.“, т. V, с. 171.

*** Lavissee et Rambaoud, t. V, p. 890.

* Hammer, „Hist. de l'Emp. Ott.“. t. I, p. 123.

ներանց՝ մանավանդ պատարական շարժումների մեջ: Եվ մինչդեռ այսպես էր իսլամը մահմեդական աշխարհում, այսինքն նվաճող և ապագայնացնող, քրիստոնեական կրոնը, որ Արևելքում ներկայացնում էր այս կամ այն ազգության մարմնացումը, շարունակ թուլացվում էր, և այս ո՛չ այնքան մահմեդական կառավարությունների ջանքերով, որքան հենց իրենց, քրիստոնյա ազգերի կրոնական մրցակցություններով: Այնպիսի մի ժամանակ, երբ իսլամը հաղթականորեն հարձակումներ էր գործում և մեծամեծ պատաններ խլում, ռայայի ներքին կյանքի մեջ խոշոր շփոթություններ մտցնում էին դավանաբանական խտրությունները, միսիոներական կոնվենյուսները, որոնք բորբոքվում էին քրիստոնյա եկեղեցու շուրջը: Այդ կոնվենյուսները ներքին եղբայրասպան պատերազմների կերպարանք ստացան մանավանդ այն ժամանակից, երբ արևմտյան կաթոլիկությունը, Եվրոպայում կրած իր պարտությունների փոխարինություն վաստակելու համար, ավելացրեց իր պրոպագանդը Արևելքում, ուղարկելով այստեղ, ի միջի այլոց, մի այնպիսի մոլեռանդ և ընդունակ կղերական զինվորություն, որպիսին էր եվլիսների կարգը:

Դավանությունների ընդհարումը մահմեդականության պատկանող հողի վրա քաղաքական հանգամանքներ շատ ուներ իր մեջ: Յուրաքանչյուր դավանություն աշխատում էր պահպանել իր ուժն ու հեղինակությունը, ոչինչ չզիջել հակառակորդին, այդ պատճառով էլ բոլոր կովող կողմերը դիմում էին թուրք կառավարության, նրա աջակցությունն էին խնդրում: Կրոնական ներքին խռովությունների մեջ մեծ դեր կատարած մի հայ հոգևորական, Կ. Պոլսի Ավետիք պատրիարքը (1704—1706), շատ լավ բնորոշում է թուրք կառավարության վերաբերմունքը դեպի այդ կոնվենյուսները այսպիսի խոսքերով. «Թուրքն չի գիտեր զբանն հաւատոյ, միշտ խռովութիւն լինելն կամի»*, Եվ իրավ, ռայայի մեջ տիրող խռովությունները միայն գոհություն կարող էին պատճառել օսմանյան կառավարչական շրջաններին: Այդ խռովությունների շնորհիվ ռայան ավելի ևս սաստիկ էր հարստահարվում, քանի որ թուրք կառավարությունը ոչ մի ժամանակ տրամադիր չէր լինում ուշադրության արժանացնել կովողներից և ո՛չ մեկին առանց պատշաճավոր վարձատրության, որ արտահայտվում էր սովորաբար մեծաքանակ դրամական կաշառքների ձևով: Դրանից ավելի հիմնավոր էին պետական հաշիվները: Փոխադարձ կոնվենյուսներն ու հալածանքները կազմալուծում էին այն խոշոր ուժը, որ դեռ կարող էր մնալ ռայայի մեջ մահմեդական լծի տակ: Քրիստոնյաները երբեք չէին կարող միանալ, իսկ սա մահմեդական պետության համար մի հանգամանք էր, որի շնորհիվ նա կեղեքում էր այդ իրար մեջ կովող անհավատ զանգվածը: Ինքն այդ մասսան պատրաստ էր նույնիսկ չեղած տեղից մատնությունների առիթ ստեղծել, որպեսզի կարողանա իր բորբոքված ֆանատիկոսության հագուրդ տալ, թուրքական կախաղանները բարձրացնելով ամեն մեկն իր հակառակորդին: Հավատորսական եռանդը ծնեցնում էր կրոնական ատելություն դեպի Արևմուտքը: Եվ թուրքը նոր չպիտի փորձով համոզվեր, թե որքան այդ ձեռնտու է իրեն: Դեռ այն ժամանակ, երբ Մուհամմեդ Տաթիհի օսմանցիները պաշարել էին Կ. Պոլիսը, բյուզանդացի հույներ մերժելով մերժում էր Հռոմի խոստացած օգնությունը և բարձրաձայն աղաղակում էր պաշարված, օրհասի մեջ տազնապող մայրաքաղաքում. «Լա՛վ է թուրքի շալման, քան կաթոլիկ եպիսկոպոսի խուլը»:

* «Մասիս» շաբաթաթերթ, Կ. Պոլիս, 1874, 1494.

Մինչև այստեղ մենք տեսանք այն ծանր հարկերը, որ տալիս էր ռայան իր տառապանքով, և այն բարոյական գրկանքները, որոնք ավելի ևս դանաջնում էին մի զիմմիի կացությունը: Այս գրկանքները կարող էին ամենքը չզրկել, մանավանդ հասարակ անվանված ժողովուրդը, այն անմոռնչ զանգվածը, որ գիտեր միայն քրտինք թափել՝ հաց վաստակելու համար: Եվ ահա գալիս էին կառավարության որոշած հատուկ հարկերն ու տուրքերը, որոնց ծանրությունն զգում էր ամեն մի ռայա անհատ: Սուլթան Սուլեյմանն ունի հրատարակած Կանուն-ի ռայա անունով մի օրենսդրություն, որ հետևյալ հարկերն ու տուրքերն էր սահմանում հատկապես ռայայի համար.— տուրք ամուրիներից, տուրք հարսանիքներից, տուրք ամուսնացածներից (չափը չէր որոշված, այլ թողնված էր կառավարիչների կամքին), տուրք դատական գործեր վարելու համար, հատուկ մաքս քրիստոնյա առևտրականների համար. հարկ՝ շինված ճանապարհներով անցնելու համար, միս և գինի ծախելու համար, ծովսփնյա քաղաքներում՝ նաև տուրք այդտեղ ապրելու, առևտրական վկայականի, փոխանակությունների, ստրուկներ պահելու, տոների, հանգիսավոր զգեստների համար և այլն: Տուրքեր էին սահմանվում և խանութներից, կշռից, առևտրական հանձնարարություններ և միջնորդություններ կատարելու համար, առանձին հարկ՝ արտերը ջրելու, արոտների, աշնանացանի, բանջարեղեն, անասունների կեր, ծխախոտ ծախելու համար: Քրիստոնյա գյուղը պարտավոր էր մթերքներ հայթայթել բանակին, այն է՝ միս, հաց, անասունների կեր, սալեր, վրաններ, նավակներ և բանվոր ձեռներ: Գյուղերում նույնիսկ ծառերը առանձին էին գնահատվում և հարկի ենթարկվում, նայած թե ո՛վքեր էին նրանց տերերը— մահմեդական, թե՛ քրիստոնյա: Այսպես, Սիրիայում ձիթենիների անտառները կա՛մ «անհավատ» էին, կա՛մ «մահմեդական» և այս անուններն էլ որոշում էին տուրքերի չափը.— մահմեդականը քիչ էր տալիս, անհավատը՝ շատ*:

Մենք նմուշի համար միայն Սուլեյմանի սահմանած հարկերը հիշատակեցինք: Նրանից հետո այդ կանոնները փոփոխվել են, լրացվել կամ պակասեցվել²⁸,

3. Ռայայի շարժումները: Շատ էին այն երևույթները, որոնք ցույց էին տալիս, թե դրսից ու ներսից կեղեքվող ռայան կատարյալ քայքայման ճանապարհի վրա է գտնվում, թե նրա կործանումը անխուսափելի է: Բայց դրանք խաբուսիկ երևույթներ էին շատ տեղերի վերաբերմամբ: Գերության կարգերի մեջ ապրում էր կենդանարար միտքը: Թուրքիան կանգ էր առել, ճահճանում էր, իսկ նրա ծանրության տակ ճխլված ժողովուրդները կանգ չէին առնում, այլ դանդաղ, բայց աննկուն առաջ էին գնում: Այստեղ էր ահա ապագա պատմության հանգույցը:

Մենք տեսանք, թե ինչ ընթացք և վախճան ունեցան կիսալուսնի դեմ նվիրույթում հարուցված խաշակրական ձեռնարկությունները, որոնց վրա էին իրենց ամբողջ հույսը դրել ազատության սպասող քրիստոնյա ժողովուրդները: Այդ հույսը չիրականացավ. Թուրքիայի դիրքը միջազգային շահերի շնորհիվ ավելի և ավելի ամրանում էր: Բայց այս հանգամանքի հետ քրիստոնյաների ազատության հարցն էլ նոր կերպարանք էր ստանում: Նա դառնում էր նվիրական կոնվ: Ստրկացած ազգերը չպիտի նստեին իրենց տեղը և սպասեին, թե երբ խաշակիր զորքեր կգան իրենց ազատելու, այլ

* Чемерзин, „Турция“, СПб., 1878, с. 301—302.

պիտի իրենք էլ կուլեին: Այսպես էր որոշվում իսլամի հպատակ քրիստոնյա ազգերի ճակատագիրը, և դա մի անդառնալի վճիռ էր, որ բխում էր մարդկային ցեղի պատմության ոգուց: Երկար ժամանակ Եվրոպան ազատության հույսեր էր տալիս այդ ազգերին, գալու և ազատելու հույսեր, որոնց իրադրոժողը պիտի լիներ պետությունների քրիստոնեական եղբայրակցությունը: Բայց երբ անհնարին դարձավ նա, այդպիսի եղբայրակցությունը, նույն Եվրոպան սկսեց ներշնչել ստորկիններին, թե հուսալ, այնուամենայնիվ, պետք է, բայց հույսեր իրագործողը պիտի լինի նախ և առաջ ինքն՝ այդ ուսյան: Եվ նա սկսեց աշխատել մրջյունի համբերատարությունը: Ո՛չ խաշակությունների շիրականանալը, ո՛չ թուրքական ուժի ահալորությունը, ո՛չ մահմեդական լծի օրեցօր աճող ծանրությունը, ո՛չ նույնիսկ այն դաշնակցությունները, որոնք առևտրական և քաղաքական նպատակներով կապվում էին խաշի և կիսալուսնի միջև, շմարեցին այն կայծերը, որոնց մեջ փայլում էր գերության շղթաները ջարդելու ակնկալությունը: Ժողովուրդները դարերով պատրաստվում էին, դարերով արծարծում էին իրենց սրտի մեջ այն կրակը, որ ապագայում պիտի հրդեհեր օսմանի բռնապետությունն ամեն կողմից: Այդ դարավոր պատրաստությունների մեջ առաջնությունը պատկանում է հույներին:

Ահռելի աղետը, որ Կ. Պոլսի ավերակների տակ թաղեց բյուզանդական կայսրների գահը, բարբարոսական արշավանքները, որոնք ամայացրին հին Հելլադան, ցավ ու կակիժ էին պատճառում. հաղթվածները տեղի էին տալիս հաղթողներին, խոնարհվում էին ուժի առաջ, բայց կար և չէր մեռնում հույսը, թե այդ ավերակների տակից մի օր պիտի հարուժվում առնի հունական անկախությունը: Այդ հույսը չէին կարող խլել նվաճողները, որովհետև նա երգ էր, որ ապրում էր մտքի և զգացմունքների մեջ: Հույն ժողովուրդը հնուց ուներ բազմաթիվ երգեր, որոնց մեջ խոսում էին սերը, ընտանեկան կյանքը, ծեսերը, պատմությունը: Անկախությունը կորցնելուց հետո այդ երգերի մեջ մտնում է մի հուժկու, անմեռ շեշտ — հայրենասիրություն, ազատասիրություն: Հույների զինվորական դասակարգը թուրքաց նվաճումներից հետո անցավ Եվրոպա և ծառայում էր եվրոպական զորքերի մեջ: Այդ ակամա պանդուխտները մի նշանավոր կազմակերպություն ստեղծեցին և երգեր հորինեցին, որոնց մեջ դրված էին անցյալի ավանդությունները, սեր դեպի հայրենիք և ազատություն*։ Մի ժամանակ Եվրոպա էին տեղափոխվել և հույն գրողներն ու գիտնականները, որոնք Իտալիայում և ուրիշ տեղերում հունաց լեզվի ուսուցիչներ դարձան և սկսեցին բացատրել հին հունական մեծ մտածողների և բանաստեղծների գրվածքները: Վերածնության դարը Եվրոպայում բերում էր իր հետ և հասարակական կարծիք, որ համակիր էր հույներին: Հունասիրությունը (հելլենոֆիլ) դառնում էր դեռ այդ վաղ ժամանակից մի հոսանք, որ ապագայում ահագին նշանակություն պիտի ունենար հունական ազատության համար: Դեռ Վերածնության դարի գործիչներն էին քարոզում, որ Հոմերոսի, Պլատոնի, Արիստոտելի հայրենիքը պիտի ազատվի թուրքական բարբարոսությունից: Այս բաղձանքն արդեն կրոնական շահերից չէր առաջանում, այլ ընդհանուր մարդկային լայն քաղաքակրթական պաշտամունքից: Սակայն Եվրոպայի այս հելլենասիրությունը դեռ երկար ժամանակ գաղափար էր միայն Եվրոպացի լավագույն գործիչների համար:

Մինչդեռ Եվրոպայում այս համակրանքն էր ստեղծվում և արծարծվում

կործանված Հունաստանի համար, իրենք հույներն էլ իրենց հայրենիքում հիմնում և զարգացնում էին մի վերին աստիճանի դարմանալի հիմնարկություն, որ քաղաքական պայքար մղելու դարավոր գործիք պիտի դառնար: Հյուսիսային Հունաստանի, Մակեդոնիայի, Թրակիայի և Ալբանիայի լեռներում կազմվում էին ավազակային խմբեր, որոնց նպատակը կողոպուտն էր, բայց որոնք ավելի թուրքերին էին վնասում: Այդ ավազակները կոչվում էին կլեֆտ և հարստահարված ժողովրդի միակ մխիթարությունն էին: Թուրքական կեղեքումների զոհերը և առհասարակ ամեն մի ազատասեր կտրիճ հեռանում էին հայրական տնից, զենք էին վերցնում, դառնում էին պոլիկար (ուժեղ, կտրիճ): Կլեֆտը, վառված մի անհաշտ թշնամությամբ թուրքերի դեմ քաջագործություններ էր կատարում, իսկ ժողովրդական երգիչը սլաժամում էր նրա գործերը երգի մեջ: Կլեֆտական երգերը բազմաթիվ են, հարուստ: Նրանք հյուսվում էին ստրկության շղթաների մեջ, հյուսվում էին լեռնային անմատչելի բարձունքների վրա, ահավոր կիրճերում, ամեն տեղ, ուր կտրիճն էր թափանցում իր հրացանով: Երգերը տողորված էին բարձր ոգևորությամբ և լի էին քնարերգական գեղեցկություններով: Նրանց մեջ մեծարվում էր կլեֆտի տղամարդությունը, քարոզվում էր վրեժ և առևտություն ստրկացնողների դեմ, ազատություն և հայրենասիրություն: Եվ ժողովրդական հանձարի այդ գոհարները դուրս էին գալիս արծվի այն բույներից, ուր նրանք ստեղծագործվել էին բերանացի, առանց թղթին ավանդվելու, բայց ծավալվելով ժողովրդի մեջ, անցնում էին հորից որդուն, սերնդից սերունդ*։ Կլեֆտներն իրենց հանդուգն անվախությամբ այնքան էին նեղում թուրքերին, որ 16-րդ դարի սկզբին սուլթան Սելիմը հենց հույներից էլ կազմեց, այդ ավազակների դեմ գործելու համար, արմատյունքի (մի տեսակ միլիցիա) գնդեր: Բայց արմատյունքը հաճախ միանում էին կլեֆտների հետ և բանն այնտեղ էր հասնում, որ թուրքերը հարկադրված էին լինում նրանց հանձնել այս կամ այն գավառի կառավարությունը: Ավազակությունը մի անհրաժեշտություն էր ժողովրդի համար: Այն ընտանիքները, որոնց որդիները կլեֆտ էին, համեմատաբար ազատություն էին վայելում, որովհետև թուրքերը վախենում էին վրեժից: Կլեֆտները չէին էլ ճանաչում թուրքաց սուլթանին: Նրանք ասում էին, թե իրենց թագավորը մի ժամանակ սպանված է եղել, բայց չի նվաճվել, և իրենք, իբրև այդ թագավորի զինվորներ, շարունակում են կուլել անմատչելի ամրոցներից**:

Մինչույն երևույթը կրկնվում էր և Բալկանյան թերակղզու սլավոնական երկրներում: Այստեղ գործող ավազակները կոչվում էին հայդուկ: Հայդուկ հունգարական բառ է և միաժամանակ հետևակ զորքի անուն է, բայց երբ Հարավային Հունգարիան ընկավ թուրքաց իշխանության տակ, երևացին ավազակային խմբեր, որոնք իրենց նույն անունն էին տալիս: Այդտեղից հայդուկությունը տարածվեց դեպի հարավ և դարձավ անհրաժեշտ մի հիմնարկություն Սերբիայում, Բուլղարիայում և Հերցեգովինայում***: Սերբիական երգերն էլ շատ ճոխ ու հարուստ էին, և դրանց մեջ առանձին մեծ տեղ բռնում էին պատմական և հայդուկային երգերը: Սերբ ժողովուրդը չէր մոռա-

* Грегоревиус, „История города Афин“, СПб., 1900, с. 360.

* Կլեֆտական երգերի նմուշներ տե՛ս „История всемирной литературы“, В. Зотова, т. I, СПб., 1877, с. 668—670.

** Гервинус, т. V, с. 58.

*** „Вестник Европы“, 1876, № 3, с. 287.

ցել իր հին թագավորներին, չէր մոռցել և այն կռիվները, որ մղում էին քրիստոնյաները թուրքերի դեմ, նույնիսկ հունգարացի Հունիադին դարձրել էր սերբ հերոս: Երգվում էր այդ բոլորը, երգվում էին և հերոս հայրերը, որոնք շարունակում էին հին կռիվը անսահման ատելի անհավատների դեմ: Երգը կենդանի կերպով պատկերացնում էր այն անթիվ վառանքները, որոնց ենթարկվում էր հայրուկը, այն ժայռը, որի ետևից նա գրտում էր թուրքին, այն քարայրը, որի մեջ նա թաքնվում էր և ուր նրան վիճակվում էր մեռնել սուլից: Վերջապես, նկարագրում էր նրա արագ և հաղթական հարձակումը, հրացանաձգությունը՝ բոլոր մանրամասնություններով, թե ինչպես է հայրուկը բռնում հրացանի մեջտեղից, ինչպես է շոթում մի ծնկան վրա, դնում է հրացանը մյուսի վրա, ինչպես է նշան բռնում: Մի խոսքով, ժողովուրդը չէր մոռանում ոչ մի հանդամանք, որ նրա ազատասիրական գաղափարին նյութ էր տալիս: Նույնիսկ խաղաղ ժամանակն էլ նա անդադոր զբաղեցնում էր իր երեակայությունը մի պատերազմով, որ ուղղված էր թուրքիայի դեմ*:

Բայց ուայն միայն ազատություն երգել չգիտեի: Նա սկսեց և գործել: Դեռ 16-րդ դարի վերջերից Կիտոնի էին Բալկանյան թերակղզու զանազան կողմերում խուլ ու խորհրդավոր շարժումներ: 17-րդ դարի առաջին կեսին այդ շարժումներն ավելի նկատելի, ավելի եռանդուն դարձան: Նրանց մասնակցում էին բուլղարները, սերբերը, ալբանացիները, որոնք միաժամանակ հարաբերություններ էին սկսել Վենետիկի և իտալական այլ երկրների հետ ապստամբությունը հաջողեցնելու համար**:

Թե ո՞րքան մեծ էին այդ շարժումները, ցույց է տալիս այն, որ միաժամանակ թուրքական ուայն քաղաքական եռանդուն ազդեցության էր սկսել զանազան ուղղություններով և խոսքերով էր տալիս իր մասին Եվրոպայի զանազան կողմերում: Ժիր ու գործունյա էին այդ բանի մեջ մանավանդ հույները: Քաղաքական հեղափոխությունից առաջ նրանք նույն այդ 17-րդ դարի առաջին կեսին իրականացնում են գրական մի հեղափոխություն, որի էությունն էր ժողովրդական լեզուն գրականության լեզու դարձնելը, որի հետևանքով մի կողմ էր թողնվում հին հունարենը: Այս մեծ վերածնության ամբողջ փայլը կենտրոնացավ Կրետե կղզում, որ այդ ժամանակ Վենետիկի իշխանության տակ էր գտնվում և վայելում էր մի շարք ազատություններ: Այդտեղ էլ կեն Ալլաքին գրում է իր «էլլադա» քերթվածը, որի մեջ ոգևորված նկարագրում էր հին հելլենական փառքն ու նրա անկումը և աղաչում էր կարդինալ Ռիչելլինիս*** օգնել Հունաստանին, որ ծվատվում էր թուրքերի ձեռքով: Կրետացի բանաստեղծն առաջինն էր, որ հայրենասիրական հպարտ զգացմունքը և խորին վիշտը միացնում էր մի գեղեցիկ բանահյուսության մեջ****: Նա դարձավ նախահայր մի շարք բանաստեղծների, որոնք երգում էին հայրենիքի ազատությունը: Բայց Կրետեն էլ նույն 17-րդ դարի կեսին նվաճվեց թուրքերի ձեռքով: Դրանով օսմանյան պետության մեջ ավելանում էր մի նոր թշնամի, ատելությունը լցված տարր, որ սրբազան պարտք դարձրեց հերոսական կռիվը նվաճողների դեմ:

Դարձյալ 17-րդ դարի առաջին քառորդումն էր, որ եվրոպական մի քանի արքունիքների ներկայացավ Ալեքսանդր Օտտոմանուս անունով մի մարդ, որ

ուներ իր հետ արևելյան քրիստոնյաներին թուրքերի դեմ ապստամբեցնելու ծրագիրը: Նա իրեն անվանում էր սուլթան Մուհամմեդ Գ-ի որդի, ծնված Հեղինե անունով հույն կնոջից, որ մնացել էր քրիստոնյա և կարողացել էր իր որդու հետ փախչել սուլթանական հարեմից: Այժմ նա խնդրում էր պետությունների աջակցությունը: Սակայն այդ խորհրդավոր մարդը չկարողացավ հաջողեցնել իր ծրագիրը: Աթենացի կենսարգ Ֆիլարը 1652-ին դիմեց անգլիական հռչակավոր բանաստեղծ Միլտոնին, որպեսզի նրա միջոցով Անգլիայում համակրանքներ զարթեցնի դեպի հունական գործը: Բայց «Գրախտ կորուսյալ»-ի հեղինակը միայն իր բարի ցանկությունները կարող էր հայտնել հույն հայրենասերին:

Տասնյոթերորդ դարում էլ սկիզբ է առնում համալսվունական գաղափարի քարոզությունը, որ հատկացնում էր ռուսներին սլավոնական ցեղերը հավաքելու և նրանցից մի միություն կազմելու նախաձեռնությունը: Սերբ Յուրի Կրիժանիչը ռուսաց Ալեքսեյ թագավորին ներկայացրած իր հեղինակության մեջ խորհուրդ էր տալիս, որ ռուսները լայնացնեն իրենց պետության սահմանները դեպի հարավ, ազատեն սլավոն ցեղերը թուրքաց լծից: Բայց այդ ժամանակ ցեղական ընդհանուր շահերը դեռ այնպես չէին գնահատվում, ինչպես կրոնակցական միությունը: Ինքն, այդ ծրագրի հեղինակը, կաթոլիկ էր և արտոբնից Սիրիեր, որովհետև համարձակվել էր քննադատել ռուսական կարգերը: Ավելի հասկանալի էր կրոնակցությունը Ալեքսեյ թագավորը փայտիայում էր հունադավան քրիստոնյաներին ազատելու հույսը: 1654 թ. Թուրքիայի հպատակ Մոլդավիան բանակցություններ սկսեց Մոսկվայի հետ ռուս-թուրքական մի պատերազմ հարուցանելու և Մոլդավիան ազատելու համար: Դրա փոխարեն Մոլդավիան խոստանում էր հպատակություն ռուսներին, պահպանելով իր ներքին անկախությունը: Առաջարկությունն ընդունվեց ռուսների կողմից, բայց չիրագործվեց: Հույներն էլ, իհարկե, քնած շմնացին և իրենց դատն էլ առաջ քաշեցին: 1657 թ. զատկին ռուսաց ցարը, ընդունելով հույն վաճառականներին, մի երկար ճառ ասաց քրիստոնյաների ազատության մասին: «Եթե աստծուն հաճելի լինի,— այնպես վերջացրեց նա իր խոսքը,— ես կվատենմ իմ բոլոր զորքերը, կթափեմ իմ արյունը մինչև վերջին կաթիլ, բայց կաշխատեմ ազատել նրանց»**: Այսպիսի դրական խոստումը ավելի ևս վառեց հույների եռանդը, և նրանք աշխատում էին, որ մոլդավո-ռուսական համաձայնությունն իրականանա: Կ. Պոլսի հունաց պատրիարքը, Պարթենիոս, գրագրություն սկսեց Մոսկվայի և Մոլդավիայի հետ: «Հասել է թուրքական բռնության վախճանը,— գրում էր նա Մոլդավիայի իշխանին,— մոտեցել է ժամանակը, որ քրիստոնյաները տիրապետեն տիեզերքին»***: Այս թղթերն ընկան թուրք կառավարության ձեռքը, և պատրիարքը զգեստավորված կախաղան հանվեց Կ. Պոլսում (1658): Սա առաջին խոշոր զոհն էր, որ դնում էր ազատության գաղափարը հասարակաց սեղանի վրա:

Ռուսաստանը, սակայն, դեռ թույլ էր և հազիվ թե Թուրքիայի համար լուրջ վտանգ կարողանար համարվել: Բայց ուայն ուներ և ավելի ոգևորիչ

* Л. Ранке, „История Сербии“, М., 1876, с. 79.

** Макушев, „Восточный вопрос в XVI и XVII веках по неизданным итальянским источникам“ (34-м „Славянский сборник“, т. III, СПб., 1876).

*** Նշանավոր պետական գործիչ Ֆրանսիայում:

**** Шерр, „Всеобщая история литературы“, СПб., 1880, т. II, с. 374.

* С. Жигарев, „Русская политика в восточном вопросе“, М., 1896, т. I, с. 83.

** Ibid., с. 91.

*** Այլազգայի, հ. Բ, եր. 36:

օրինակ, որովհետև թուրքիան նվաճելու, թուրքիան ոչնչացնելու մասին լուրջ կերպով մտածում էր, ծրագրեր էր կազմում ժամանակի ամենաուժեղ թագավորը, Ֆրանսիայի Լուի ԺԴ-ը: Նրա գործակալները 17-րդ դարի երկրորդ կեսին ավետիք էին տարածում թուրքիայի քրիստոնյաների մեջ, թե հասել է ժամանակը, երբ «թագավոր-արեզակը» կգա նրանց բոլորին աղատելու և իր հովանավորության տակ առնելու: Այս խոստումն էլ շկատարվեց: Բայց ուսան չէր հուսահատվում: Նա շարունակեց փայփայել հայդուկային կազմակերպությունը իբրև նվիրական պատերազմի միջոց: 18-րդ դարում արդեն ավելի ընդարձակ, ավելի կարևոր կերպարանք ստացավ արևելյան հարցը, որը, գերազանցորեն, թուրքաց տիրապետության տակ գտնված քրիստոնյաների դրության հարցն էր: Որքան առաջանում էր ժամանակը, այնքան մոտենում էր այդ արյունոտ հարցը մաս-մաս հաղթականորեն լուծելու ժամը:

Գլուխ վեցերորդ

Հ Ա Յ Ռ Ա Յ Ա Ն

1. Խալիֆների հրովարտականները: Մուսուլմանների և զիմմիների միջև հաստատված հարաբերությունների պատմությունը ցույց է տալիս, ի միջի այլոց, և հետևյալ հետաքրքրական փաստը: Սրբազան օրենքը բացարձակ հրամայում էր ստորացնել, հարստահարել ուսան: Բայց ուսան էլ իր կողմից ցույց էր տալիս մուսուլմանների համար նվիրական նշանակություն ունեցող թղթեր, որոնք պիտի պաշտպանեին նրան: Այսպես, Կ. Պոլսի հայոց Ավետիք պատրիարքը (18-րդ դարի սկզբին), կամենալով պաշտպանել հայերի, իբրև մի քրիստոնյա ազգի իրավունքները Ստամբուլի շեյխ-ուլ-իսլամի մոտ, ասում էր.

«Զի՞նչ կու հարցանես վասն Քրիստոսի. զձեր Մահմէտն, Օմարն յորժամ տիրեցին յաշխարհով, ով տաճկացա՞ն՝ ապրեցան, ով դէմ երես՝ շարդուեց, և մեր մեծաւորքն իւրեանք իւրեանց կաման ետուն բերդերուն բանալիքն հնազանդեալ, խնդրեցին թէ զմեզ խարաճ կապէ և մեր հաւատն բռնենք որ զՔրիստոս աստուած և որդի յաստուծոյ կը խոստովանինք. և նոքա հաւանեցան, թէ Մահմէտն և թէ Օմէրն, տրվին ի ձեռս մեր շաղաւթլամա, երթմամբ ուխթ և դաշինք եղին թէ որովհետև դուք ի ձեզնէ հնազանդեցաք և խարաճ կուտաք մեզ, այսուհետև ձեր մալն իմ մալին պարապար, ձեր էրզն իմ էրզիս պարապար, ձեր զաւակքն իմ զաւակացս պարապար, ձեր արիւնն իմ յարեանս պարապար, որպէս կու պաշտէք զՔրիստոս աստուած զՄարիամ սուրբ կոյսն աստուածածին, դուք գիտէք ձեր հաւատն»: Երբ շեյխ-ուլ-իսլամը հարցրեց, թե ո՞ւր են այդ գրավոր արտոնությունները, Ավետիք պատրիարքը պատասխանեց, թե իր մոտ գտնվում է Օմարի հրովարտակի պատճենը, զբրված ոսկի տառերով, իսկ բնագիրը գտնվում է Երուսաղեմում: Նա ներկայացրեց շեյխ-ուլ-իսլամին իր մոտ եղած պատճենը, իսկ շեյխ-ուլ-իսլամն իր կողմից ներկայացրեց սուլթան Մուստաֆային*:

* Ավետիք պատրիարքի ինքնակենսագրությունը, «Մասիս» շաբաթաթերթ, 1874, № 1495 (տես նաև M. Brosset, Le prétendu Masque de fer arménien ou Autobiographie du vardabied Avetik de Thokhath", St. Peter., 1873, p. 209—210).

Նշանակալից էր այդ «փաստաթուղթը» ո՛չ իբրև պատմական փաստ, այլ իբրև մի օրինակ, որ ցույց է տալիս, թե ինչ միջոցների էր դիմում ուսան իր համար փոքր-ինչ տանելի դրուժյուն ստեղծելու նպատակով: Ավետիք պատրիարքի ներկայացրած թուղթը, հասնելով սուլթանին անգամ, ո՛չ մի հետևանք չառաջացրեց և չէր էլ կարող առաջացնել, քանի որ կեղծ էր: Այդ մասին ամենից առաջ խոսում էր այն հանգամանքը, որ զիմմիների ստրկական դրուժյունը ամրապնդող օրենսդրությունը հենց նույն Օմար խալիֆի գործն էր: Օմարն իսլամի տարածման և կազմակերպման գործում նույնքան մեծ դեր է կատարել, որքան Պողոս առաքյալը՝ քրիստոնեության կազմակերպման մեջ: Եվ այդպիսի մի գործիչ չպիտի մի փոքրիկ ազգի համար, որպիսին էին հայերը, բացառություններ ստեղծեր իր անողոք քաղաքականության և օրենսդրության մեջ: Ո՛չ Մուհամմեդ մարգարեն, ո՛չ էլ նրա գործակից և զինակից Օմարը պատերազմ չէին մղել Հայաստանի սահմաններում, որպեսզի այդպիսի դաշնադրություն կապեին հայ նախարարների հետ: Օմարին անձամբ տեսած կարող էին լինել այն մի բուն հայերը, որոնք ապրում էին Երուսաղեմում, երբ այդ քաղաքը նվաճվեց Օմարի ձեռքով (636-ին): Բայց որ այստեղ էլ հայերը առանձին հովանավորության հրովարտակ չեն ստացել նրանից, ցույց է տալիս այն, որ հույն հոգևորականությունն էլ օսմանյան տիրապետության ժամանակ դարձյալ հրապարակ էր հանում Օմարի մի այլ, նույնպես կեղծ, հրովարտակը, որի մեջ հիշատակված էին Երուսաղեմում եկեղեցիներ ունեցող քրիստոնյաները, որոնց որպես թե տրվում էին առանձնաշնորհումներ, բայց չկար հայերի անունը, թեև հայերն այդ ժամանակ Երուսաղեմում աչքի ընկնող դեր էին կատարում*:

Շիա մահմեդականության մեջ Օմարի թուղթը բոլորովին անպետք բան կլիներ, քանի որ շիաները չեն ընդունում և չեն հարգում Օմարին: Եվ ահա այստեղ արդեն Ալի խալիֆի հրովարտակն էր, դարձյալ, իհարկե, կեղծված, որ հայերը ցուցադրում էին իրենց պաշտպանելու համար**:

Այս երկու խոշոր երևույթները մեզ ուսուցանում են, թե ինչ աստիճանի էր հասնում ուսանի և մասնավորապես հայ ուսանի անճարությունը Փրկության մի թույլ հենարան գտնել նույնիսկ կեղծիքի միջոցով,— այս միակ արատը չէր, որ ընդգրկում էր ուսան մարդկային ամենատարրական իրավունքներ ստանալու համար: Այս դեռ այնպիսի մի խաբեություն էր, որ գուցե շատ հազվագյուտ դեպքերում էր գործադրվում մի քանի անհատների կողմից, և ամենայն հավանականությամբ միայն անհատներ էին խաբվում, այն էլ կարճ ժամանակով: Կային դրանից ավելի ծանր արատներ, որոնք թունավորում և խեղաթյուրում էին ուսանի ամբողջ բարոյական կերպարանքը: Դրանք մշակվում և յուրացվում էին դարերի ընթացքում դարձյալ միմիայն պաշտպանողական նպատակով: Այդպես էր պահանջում այն ռեժիմը, որի տակ ճնշված ու ճմլված էր ուսան և որին սովորել չէր լինում նույնիսկ մի շաբթ դարերի փորձով: Հայ ուսան իր տարեգրությունների մեջ պահել է ահագին քանակությամբ փաստեր, որոնք ապացուցում են այդ երևույթը: Հարստահարություններից ու կեղեքումներից հյուսված դարավոր պատմություններ են դրանք: Եվ այդ գործողությունները ամենից շատ, ամեն-

* Cesar Famin, „Histoire de la rivalité et du protectorat des églises chrétiennes en Orient“, Paris, 1853, pp. 147—148, 465—466.

** Ալիի այս կարծեցյալ հրովարտակի առիթով գրադրություն էր սկսվել 1860-ական թվականներին էյմիաժնի Սինոդում, որի գործի մեջ կա և հրովարտակի պատճենը:

նից անողորմ կերպով երևան էին գալիս նախ հարկատվության սիստեմի մեջ:

2. Հարկեր: Մենք արդեն տեսանք, թե ինչ հարկերի էին ենթարկված մահմեդական տերության հպատակները, մանավանդ նրանք, որոնք մուսուլմաններ չէին: Հայ ուսյան տալիս էր այդ բոլոր հարկերը: Սակայն բացի դրանից՝ նա, ինչպես և հավանականորեն ուրիշ ազգությունների պատկանող ուսյա ժողովուրդները, վճարում էին և մասնավոր, տեղական հարկեր, որոնք կապված էին տեղային արդյունաբերության կամ այլ տնտեսական հանգամանքների հետ: Այսպես, Շաքիի (Նուխու) խանության մեջ երեք գյուղեր, ուր զարգացած էր շերամապահությունը, այն է՝ Վարդաշեն, Նիժ և Ճալեթ, խանին հարկ էին տալիս մետաքսով, յուրաքանչյուր գյուղը 60 բաթման կամ 1440 ֆունտ, և այս հարկը կոչվում էր դիմ-իփեկի (հավատի մետաքս), որովհետև նա առնվում էր իբրև տուգանք, քրիստոնեական կրոն դավանելու համար*: Այսպիսի տեղային առանձնահատկությունների, անշուշտ, շատ կային, բայց դրանց մասին տեղեկություններ չեն հասել մեզ:

Հարկատվությունը, ինչպես գիտենք, հիմնված էր ամեն մի անհատի, ամեն մի «գլխի» վրա: Ինչպե՞ս էին որոշվում ու ցուցակագրվում հարկատու գլուխները: Այս հարցը գեղեցիկ կերպով լուսաբանում է Ջաքարիա սարկավազը իր «Պատմագրության» մեջ, տալով ցուցակագրության ամբողջ պատկերը, որ տեղի է ունեցել նրա հայրենի Քանաքեռ գյուղում, Երևանի մոտ, 17-րդ դարի առաջին քառորդին: Այդ նկարագրության վերնագիրն է «Վասն գլուխ գրողացն»*: Գլուխ գրող պաշտոնյայի անունն էր Ասլանաղա: Նա թուրքիայից էր տեղափոխվել Երևան, դարձել այստեղ խանի սիրելին ու հարկահանության գլխավորը: Անկասկած, Ասլանաղան Երևանի խանության մեջ գործադրում էր այն սիստեմը, որ գոյություն ուներ օսմանյան պետության մեջ, հետևաբար այն պատկերը, որ տալիս է Ջաքարիա սարկավազը, մենք կարող ենք գետեղել և թուրքական իրականության մեջ:

Քանաքեռի գլուխները գրելու համար այդ աղան ձմեռը գնում է գյուղը և սկսում է մի շարք սարսափահար անող միջոցներ, որպեսզի ուսյան չհամարձակվի թաքցնել իր արու անդամներին: «Եկն նախ Մելիքն Գալիթ,— գրում է Ջաքարիա սարկավազը,— և եբեր ութ որդիս իւր և զորդի դստերն և եցոյց: Գային ամենեքեան որդուվք իւրեանց և մտանէին ի գիրն: Իսկ հայրն իմ Մկրտիչ շալակեաց զիս զՋաքարեայս և զեղբայրն իմ զնաշատուր առաջի արկեալ՝ գնաց. և իբրև ետես զմեզ փոքր և կաղ և թիւր ոտամբ***, բարկացաւ և ասէ՝ զառողջ որդին քո պահեալ ես և զանդամալոյժդ բերեալ ես. և հրամայեաց արկանել յերկիր ի վերայ երեսացն և բերեալ շուր՝ թափեցին ի վերայ անձինն, յոտաց մինչև ցգլուխն շրողող արարին, և նստոյց այր մի ի վերայ ոտիցն. և հրամայեաց շորից զինուորաց՝ երկու կողմամբ հարկանել և այնքան հարին, մինչ զի մորթն ի մարմնոյն ի բաց ոստեաւ և ինքն անշընչացաւ. և համարեցին զնա մեռեալ և ապա քարշեալ զնա թաղեցին ի մէջ փայլնի: Եւ այր մի Բարսեղ անուն և այր մի Ղազար անուն՝ հանին զքսան եղունգան****. և այլ ոմն Մարուգէ անուն երևանցի կախեցին զմիոյ ձեռանէն

* Այս՝ նույնիսկ մահմեդական աշխարհի համար էլ տարբերակ հարկի վերաբերմամբ մենք երկու հատ գրավոր աղբյուր կարողացանք գտնել Էջմիածնի հայրապետական դիվանում: Երկուսն էլ վերաբերում են 19-րդ դարի սկզբին:

** Ջաքարիա, հ. Ա, էր. 65—67.

*** Ջաքարիան կաղ էր:

**** Այսինքն՝ ոտների և ձեռների բոլոր եղունգները:

և ա՛յնքան հարին, մինչև յօդուածքն ամենայն խախտեցան: Եւ այսպէս ահա նորա տիրեաց ի վերայ ամենեցուն մեծաւ սաստիւ Վասն որոյ ոչ մնաց ստնդեայ մանուկ, զոր ոչ ցուցին: Եւ եթէ ծերք գային, հրամայէր երթեկու առնել առաջի իւր և տեսանէր զի եթէ գլուխն ի կոր առնէր և երկու ձեռքն զկնի իւր թանիր, ո՛չ գրէր. իսկ եթէ գլուխն ուղիղ ունէր և ձեռքն առաջի տանիր, զնա գրէր: Եւ ոչ որ իմացաւ զայս: Իսկ եթէ մանկունք գային, բերէր առասան և շուրջ պատէր զպարանոցաւ պատանոյն, և երկոքին ծայրք պարանի դնէր ի բերան մանկանն և ասէր՝ ըմբռնել ատամամբ, և օղ արարեալ տանէր ի վերայ գլխոյն. եթէ անցանէր զգլխովն, թողուր զնոսա զնալ, և եթէ ոչ անցանէր զգլխովն, գրէր զնա: Եւ այսպէս գրեաց զամենն յոյժ ճշտի՝ զմարդ, զկով, զձի, զչորի, զէշ, զոչխար, զչաղաց, զձիթաղաց, զարուեստս, զբրնձաղաց, զայգիս և զպարտէզս և այլ որ ինչ գտաւ՝ գրեաց և ի ներքոյ հարկի արարաւ:

Ահա և մի ուրիշ նկարագրություն, որ տալիս է մի ուրիշ նշանավոր քանաքեռցի, Խաչատուր Աբովյանը: Գերմանացի ճանապարհորդ Հաքստհաուզենին նա պատմել է, թե ինչ էր խանի հարկահան պաշտոնյան (սարքյարը) հայ գյուղում:

«Մեր գյուղը (Քանաքեռ) ամեն տարի ամառը գալիս էր սարքյարը հավաքելու կառավարության հացաբաժինը: Այս հասարակ գործի համար, որ շատ ժամանակ էլ չէր պահանջում, նա ապրում էր գյուղում երեք թե չորս ամիս: Այդքան ժամանակ նրան հատկացվում էր լավագույն բնակարանը գյուղում, նա պահանջում էր ամենախնամոտ ծառաներ և լավ կեր իր ծառաների և ձիաների համար: Ամեն օր նրա մոտ տանում էին ամենալավ մթերքներ, հավ, ձու, յուղ, միս և այլն, նույնիսկ գինի, որովհետև ամենքը չեն արհամարհում այդ խմիչքը: Գյուղի զգիրն ամեն օր տնե տուն ման էր գալիս, որ հավաքե ինչ հարկավոր է: Նրա հետ սովորաբար գնում էր սարքյարի ծառան՝ մտրակը ձեռքին, որպեսզի զանդաղեցնելու դեպքում նախազգուշացնի կամ պատժի նրան: Այդ ծառան ծեծում և քշում էր զգլխին իր առջև, թափելով նրա գլխին անթիվ հայհոյանքներ, որոնցով այնքան հարուստ է թուրք լեզուն: Երբ տանտերը իսկույն չէր տալիս պահանջվածը, այդ մարդը գազանային կատաղությունը ներս էր ընկնում տուն, կոտորատում էր ամեն ինչ, անխնա ծեծում էր ամենքին, առանց զանազանելու հասակ և սեռ: Եվ սա դեռ ծառան էր. սրանով կարելի է դատել, թե ինչ էր նրա տերը: Երբ դուրս էր գալիս սարքյարը, խեղճ բնակիչները գնում էին նրա ետևից և հետևում էին նրա հայացքին, որպեսզի իսկույն հանգստացնեն նրա բարկությունը կամ փոխեն նրա վատ տրամադրությունը: Գյուղացիները խմբերով կանգնած էին կոտորների կամ նստած էին դռների մոտ մեծ քարերի վրա կամ պարտեզներում, հողի վրա, ցորեն էին ծամում և խորհրդածում իրանց գործերի մասին: Բայց հենց որ տեսնում էին, որ մեկը ձեռքով կամ գդակով նշան է անում, ամենքը դեսուդեն էին փախչում: Իսկ երբ սարքյարը խոսում էր նրանց հետ, նրանք պատասխանում էին հարգանքով գլուխ իջեցնելով և ամենադուրեկան հաճոյախոսություններով, օրինակ՝ «իմ սրտի տեր», «իմ տեր», «իմ հոգու աջ»: Աստված մի արասցե, որ նա բարկանար,— մտրակը, սուրը, խենչարը, ամեն ինչ, որ ձեռք էր ընկնում, դառնում էր նրա համար գործիք: Բայց և նրա ծառան, չնայած որ իր տիրոջ շիբուխը մաքրողից և լվացողից ավելի մի բան չէր,

իր համար էլ պահանջում էր նույն հարգանքը և նույն կոմպլիմենտները»,
Հարկերի ծանրութեանը անմոռու ռայան դիմանում էր անհնարին դժ-
վարություններով, լարելով իր բոլոր ուժերը: Եվ այնուամենայնիվ, շատ հա-
ճախ էր պատահում, որ նա բոլորովին անկարող էր լինում վճարել հարկե-
րը: Այդ ժամանակ, ինչպես վկայում են եվրոպացի ճանապարհորդները, այդ
թշվառները դիմում էին վերջին միջոցին—կամ փոխում էին իրենց հա-
վատը և, մահմեդականանալով, ազատվում էին անտանելի ծանրությունից,
կամ թե, ավելի հաճախակի, ծախում էին իրենց երեսաներին, իրենց կնոջը
և վճարում իրենց հարկերը: Այս դժնդակ իրականությունը գոյություն ունի
Հայաստանի երկու մասերում էլ— թե՛ թուրքական** և թե՛ պարսկական***
մասերում: Եվ երկու մասերում էլ հայ հոգևորականությունն էր, որ վճարում
էր այդպիսի անձարների հարկերն ու այդպիսով ազատում նրանց մահմեդա-
կանացումից և ստրկությունից: Տավերնիեն վկայում է, որ էջմիածնի ար-
դշունքների մի նշանավոր մասը ծախսվում էր այդ բանի վրա²⁹:

3. Օրինականացրած կողոպուտ: Բայց այս էլ պաշտպանության թույլ
միջոց էր, մանավանդ երբ հարցը կրոնափոխության էր վերաբերում, որով-
հետև մահմեդական պետությունը կանգ չէր առնում ամեն տեսակ, նույնիսկ
ամարդի միջոցների առջև՝ այդ կրոնափոխությունները գրավիչ դարձնելու
համար: Մարդկային իրավունքների խախտման ծայրահեղ օրինակն էր այն
օրենքը, որ գործադրվում էր Պարսկաստանում մասնավորապես հայերի վե-
րաբերմամբ: Քրիստոնյա ընտանիքի մի անդամը, ընդունելով մահմեդակա-
նություն, դառնում էր այդ ընտանիքի բոլոր կալվածների միակ ժառանգը,
իսկ քրիստոնյա մնացածները բոլորովին զրկվում էին ժառանգական իրա-
վունքներից: Մահմեդականությունը տարածելու նպատակով սրբազորված
այս օրենքը թույլ էր տալիս և կամայականություններ ամենալայն շահերով:
Շատերը, մահմեդական դառնալով, կողոպտում էին բոլորովին հեռու, նույն-
իսկ անձանոթ ընտանիքները, հայտարարելով իրենց ժառանգ նրանց կալ-
վածների: Այդ հափշտակությունը կատարվում էր շատ հեշտ միջոցով. պետք
էր միայն գտնել մահմեդական վկաներ, որոնք դատավորի առաջ հաստա-
տեին, թե ժառանգություն որոնողը իր ցույց տված ընտանիքի հետ բարե-
կամություն ունի: Իսլամ վկայի դեմ, ինչպես գիտենք, չէր ընդունվում քրիս-
տոնյայի վկայությունը, ուստի և հայերը միշտ տանուլ էին տալիս այդ դա-
տերը, և մահմեդականացած հայը շատ անգամ տիրում էր մեռած ազգակա-
նի ոչ միայն կայքին, այլև ընտանիքին, հափշտակում էր նրա երեսաներին,
կնոջը, որոնց նույնպես մահմեդականացնում էր****: Էջմիածնի կաթողիկոս-
ները աշխատում էին ազատել իրենց հոտն այս ավարառություններից: Եվ մենք
տեսնում ենք, որ, օրինակ, Աստվածատուր կաթողիկոսի խնդրանքով Շահ-
թահմազը 1724-ի իր «Նաղամով»³⁰ (հրովարտակ) հրամայում էր, որ իսլա-
մացած հայերը իրավունք չունենան պահանջներ անելու իրենց քրիստոնյա
ազգականներից****: Սակայն այս հրամանները ժամանակավոր նշանակու-

* Барон А., Гакстгаузен А., „Закавказский край“, т. I, СПб., 1856, с. 185—187.

** „Memoire et relation d'un voyageur qui ou esté en Perse et Arménie“ (տես
P. R. du Mans. Etat de la Perse en 1660“, Paris, 1890, p. 346).

*** Tavernier. t. I, p. 24.

**** Առաքել վարդապետ Դուրիծեցի, «Պատմութիւն», Վաղարշապատ, 1884, էլ. Ե,
կր. 49:

***** Սիմեոն կարգիկոս, «Մատթոս», կր. 223:

թյուն ունեին, և «անօրեն կարգը», ինչպես նրան անվանում է Առաքել Դավրի-
թեցին, շարունակեց իր գոյությունը Պարսկաստանում նույնիսկ և 19-րդ դա-
րում: Ավելի ապահով էր թվում այդ միջոցը, որին դիմում էր քրիստոնյան իր
սեփականությունը պաշտպանելու ծայրահեղ հուսահատական ջանքերի մեջ:
Դա այն էր, որ նա կտակում էր իր կալվածը մի մահմեդականի, որպեսզի
մահմեդականացած ազգականը ժառանգ չհանդիսանա, իսկ կտակով կալ-
ված ստացած մահմեդականը խոստանում էր իր կողմից կալվածը վերադարձ-
նել կտակողի զավակներին: Բայց սա այնպիսի մի միջոց էր, որին դիմել
կարող էր միայն իրապես անձար ունեցող: Եվ որ նշանակելի է, փրկության
այս միջոցը հայերին ցույց էին տվել իրենք մահմեդականները*:

Այս փաստը մի ավելորդ անգամ էլ վկայում է, թե մահմեդականացած
հայն ավելի անգուժ էր իր ազգակիցների վերաբերմամբ, քան բուն մահ-
մեդականը: Հայ ուրացողների այս շահատակությունները շարունակվում էին
և 19-րդ դարում և այնքան տառապանք էին պատճառում հայ ժողովրդին, որ
Մատթեոս և Գևորգ կաթողիկոսները դիմումներ արին Նասրեդդին Շահին,
խնդրելով ջնջել այդ վերին աստիճանի անարդար օրենքները**:

4. Մանկածողով և աղջկածողով: Ռայան, ինչպես տեսանք, դրամով և
կալվածներով չէր միայն հարկ տալիս, այլև իր մարմնով, այն ամենով, ինչ
ներկայացնում էր գեղեցկությունն ու թարմությունը նրա ֆիզիկական գոյու-
թյան մեջ: Հայ ուսանող էր այն հանգամանքից, որ նրա տղա-
ներին ու աղջիկներին քաշում տանում էին մահմեդականները: Էջմիածնում
պահվում էր Իբրահիմ շահի մի ուղամը³¹, որով հրամայվում էր «զի գշա-
յոց տղայս և զաղջկունս մի՛ քարշեսցեն»***: Բայց այս հրամանը մեռած տառ
մնաց, անզոր՝ գոնե մասամբ փոխելու իրականությունը: Եվրոպացի ակա-
նատեսը թշվառ է համարում հայերին մանավանդ այն հոգսերի համար, որ
նրանք ունեին իրենց աղջիկների վերաբերմամբ: Նա պատմում է, որ շահը
ժամանակ առ ժամանակ հավաքել է տալիս հայերի աղջիկներին՝ նրանց մեջ
ամենագեղեցիկներին ընտրելու համար: Հավանածներից մի փոքրիկ մասը
ժամանակավորապես մտցվում է շահական հարեմը: Երբ շահը հագեցնում
էր իր կիրքը, աղջիկները դուրս էին հանվում հարեմից, և շահը նրանց ըն-
ծայում էր իր ծառաներին ու զինվորականներին, որոնք և գիշատիչ գալստի
էին դառնում աղջկա ազգականների համար, խլելով նրանց բոլոր կայքերը:
Բայց ավելի լավ չէր լինում այն աղջիկների դրությունը, որոնք շահի հա-
վանության չէին արժանանում: Այդպիսիներին պետք էր վերադարձնել իրենց
ծնողներին: Եվ ահա այն մարդիկ, որոնք վերադարձնողների պաշտոնն ու-
նեին, դարձնում էին խեղճերին շահագործության առարկա: Նրանք փրկանք
էին պահանջում ծնողներից, իսկ սրանք հաճախ անկարող էին լինում վճա-
րել նշանակած գումարները, թեև պատրաստ էին տալ ինչ որ ունեն՝ իրենց
փոքրիկներին հավիտենական կորստից ազատելու համար****: Եվ ահա կեղե-
քումների նոր առիթներ:

Այս դրությունը երկարորեն պատկերացնում է մի նկարագրության մեջ
դարձյալ քանաքեռցի Զաքարիա սարկավազը: Այդ նկարագրության վերնու-

* Du Mans, „Etat de la Perse en 1660“, Paris, 1890, p. 47.

** Ուղևորութիւն առաջնորդին հայոց Ատրպատականի և Թեհրան և հրովարտակը,
Թիֆլիս, 1886, կր. 2:

*** «Չամբո», կր. 225:

**** Du Mans, p. 28.

գիրն է «Քաշանք աղջկանց»։ Պարսկաստանում, ասում է նա, գիլաֆ անու- նով մի ցեղ կա։ Այդ ցեղի ԴԼԷ հայտնի էր մի աղջիկ, որ հուշակ էր հանել իր գեղեցկությունը։ Շահն իր մոտ է տանել տալիս նրան և խիստ հավանում է նրա գեղեցկությունը։ Մի բան միայն պակաս է.— Իրանի տերը քիչ է հա- մարում այդ մեկին և հրամայում է գտնել դարձյալ 10 այդպիսի աղջիկ այդ միևնույն ցեղից։ Ներքինիները գնում են կատարելու այդ հրամանը, և ամ- բողջ պետության մեջ սկսվում է մի ընդհանուր աղջկաժողով։ Նահանգների կառավարիչ խաները օգտվելու համար առիթ են տեսնում. լուր է տարած- վում, թե 7 հազար էոզբեկներ պարսկական կրոնն են ընդունել և նրանց համար հարկավոր է 7 հազար կին, որոնք և պիտի հավաքվեն պետության բոլոր կողմերից։ Տարածվում է ընդհանուր սարսափ։ Ամենքն շտապում են ամուսնացնել բոլոր աղջիկներին՝ 10 տարեկանից սկսած։ Պատմիչը վկայում է, որ խեղճ աղջիկները իրենք էին որոնում մարդկանց և խնդրում նրանց, որ իրենց առնեն, որպեսզի ազատվեն գերությունից։

Այսպես էր պետության ընդհանուր պատկերը։ Երևանի Ֆարզալի խանն էլ իր բաժինն սկսեց և հավաքեց 500 աղջիկ անխտիր, տգեղներին ու վտիտ- ներին էլ շխնայելով։ Այդ բազմությունից միայն 40 գեղեցիկ աղջիկներ ըն- տրվեցին, մնացածները ազատություն գտան փրկանքով։ Քառասուն գեղե- ցիկներին ուղարկեցին Պարսկաստան, սակայն շահը հավանեց նրանց և բա- ժանեց իր ծառաներին։ Պատմիչն առանձնապես հիշատակում է Քանաքեռ գյուղից տարած երեք հայ աղջիկներին՝ Մարջան, Բեկդադա և Շահզաման անուններով։ Վերջինիս մասին ասված է, թե նա էր «պարկեշտ և համեստ, հարկավոր և սրբաբերան»։ Նրա մայրն էլ աղջիկ ժամանակ քաշվել տար- վել էր Պարսկաստան, և հենց մոր համբավն էլ պատճառ էր դարձել, որ Շահ- զամանին էլ քաշեն տանեն։ Բայց սա հեշտություն մանուկները չեղավ։ Տա- նողները բռնություն մտցրին նրան ժանվարի (Էնջալալի) մեջ, և այդ ժա- մանակ էլ կոտորվեց նրա թևը։ Թե ինչ եղան տարվածներից երկուսը,— պատ- միչը չգիտե։ Բայց երրորդի, Շահզամանի մասին ասում է. «Բերէին պատգամ, թէ այդ նորա մեռեալ է, և շունի այլ ոք ընտանի՝ զի տիրեսցէ նմա. և աղ- ջիկն կայ ահաւասիկ աւանդ ի տան քրիստոնէի միոյ ի Խզիրան քաղաք, որ է Ղազուփն։ Եւ ահա հայր նորա հանդերձեալ է գնալ, գոնեա ղերծուսցէ զնա»*։

Թե որքան զարհուրելի աղետ էր համարվում ժողովրդի մեջ աղջկաժո- ղովը, ցույց է տալիս և այն, որ երբ 18-րդ դարի վերջերին Երևանի խանու- թյան մեջ հրաման եղավ հավաքել հայ աղջիկներ շահի եղբոր հարեմի հա- մար, Ղուկաս կաթողիկոսը իսկույն կարգադրեց, որ 8 տարեկանից վեր բո- լոր աղջիկներին ամուսնացնեն։ Եվ որովհետև մեծ պաս էր, կաթողիկոսը թույլ տվեց, որ պսակները, հակառակ եկեղեցական կարգի, կատարվեն մեծ պասի ընթացքում։ Այսպիսով ազատվեց Երևանի խանության ամբողջ հայ ազգաբնակչությունը. կառավարական պաշտոնյաները ոչ մի տուն չգտան «անառաքաստ աղջիկ» 8 տարեկանից վեր**։

Ընդհանրական տղայաժողովների (դյովչյուրմե) մասին մենք արդեն խո- սել ենք։ Հայերն, իհարկե, անմասն չէին այդ դժնդակ հարկատվության մեջ։

* Ջաբարիա սարկավազ, «Պատմագրութիւն», հ. Բ, եր. 139.
** Մսերմագիստրոս Մսերեան, «Պատմութիւն կաթողիկոսաց Եջմիածնի», Մոսկվա, 1876, եր. 9։

Մի հիշատակարան վկայում է, որ հայերի մեջ տղայաժողովներ կատարվե- են 16-րդ դարում մի քանի անգամ և հատկապես սուլթան Սելիմ Ցավուդի և սուլթան Սուլեյման Կանունիի ժամանակ*։ Հայ մայրերի և հայրերի ան- սահման վիշտն ու կսկիծը մի ոտանավորով ողբացել է թաղեոս վարդապետ Սեբաստացին։ Բայց մի ուրիշ վարդապետ, Մաղաքիա Դերջանցին, ողբերով չէ բավականանում, այլ գնալով Կ. Պոլիս՝ սուլթան Սուլեյմանին աղերսագիր է տալիս, որի հետևանքով հրաման է արձակվում դարբեցնել տղայաժողո- վը։ Բայց դրանից հետո մի քանի անգամ էլ տեղի է ունեցել բռնություն այդ ամենամեծ գործը հայերի մեջ**։

Պետք է ավելացնել, որ տղաներ խլվում էին ոչ թե բացառապես զին- վորական ծառայության համար։ Արդեն հիշատակեցինք, որ հակաբնական ախտը—արվագիտությունը թուրքիայում ավելի շատ էր տարածված, քան նույնիսկ Պարսկաստանում։ Այդ ախտին հագուրդ տալու համար լայն շափե- րով գործադրվում էր գեղեցիկ տղաների հափշտակությունը։ 17-րդ դարի մեր հեղինակներից մեկը, Երեմիա Չելեպի Քյոմուրճյան, անսահման դառ- նությունը է խոսում այն տանջանքների մասին, որոնց ենթարկված էին թուրքիայում քրիստոնյաները և մասնավորապես հայերը։ Բոլոր հարստահա- րությունների մեջ ամենից շատ գեղեցիկ տղաների բռնաբարություններն էին գործադրվում, սկսած սուլթանից։

«Յաչս թագաւորաց,— ասում է նա,— եթէ դիպիցի մանուկ մի պատ- կերով զի հաճեսցի ի գեղ կերպարանացն, հնար ոչ դոյ այնուհետև որ պիտի առնէ զմանուկն, կամ թէ լիցի կարճահասակ՝ որում հուճէ ասեն կամ համր, որում տիլսըզ ասեն կամ շէղոք, որ զմիրուս և զմաղունք շունենայ, որում հաճում ասեն. կամ լինի կաքաւող և ձայնեղ գուսան, կամ եթե իցէ անուանի բժիշկ յարհեստ ճարտար կամ վերժանող հուշակեալ եթէ ի հարկաւոր պատ- ճառէ երթայ առաջի թագաւորին, պիտի որ զուրացութիւն թեքլիֆ անեն։ Չայլ թագաւորաց ոչ եմք լուեալ։ Այլ սուլթան Մուրատն որ զհայազգի մա- նուկ մի առեալ առ ինքն՝ մուսահիպ արար։ Եւ ի Մալաթիոյ մանուկն որ յե- տոյ վեզիր եղև Սուլեյման փաշա»։

Եթե այսպես էր արվամոլության մեջ ինքն «ալլահի սովերը», հասկա- նալի է, թե ինչ կլինեին նրանից հետո եկողները։ «Գափետանք (ծովակալ) որ ելանեն նաւովք յմստանպուլու մինչ յանցս Սպիտակ ծովուն (Միջերկ- րական) և անտի յեղերս շինաց Անատուլոյ և Ռումելոյ և ի ծովու տարա- ծեալ կղզեաց, եթէ պատահեցի յաչս իրեանց մանուկ մի պատանեակ կամ աղջիկ՝ անհնար է եթե ոչ ապոիցէ զայն։ Եվ պեկլերք և նախարարք նաւուցն սփռեալք ընդ եզերս ծովուն հնարոք որսան և բառտանօք ապոեալ մուծանեն ի նաւս, մատուցանելով ընծայս գափետանին՝ զի նա արքայապետ շրջի ուր որ հանդիպի հզօրապէս ի փոռս արքայի, որում ասեն տէրիս փառաշանի։ Գարջ համարիմ յիշատակել զոճրագործութիւնս, զկանայս խայտառակին, այլ յակամայ ի փախուստն տեարք տանց կղզեացն, ուր և հասանեն, գտա- նեն զանմեղ կուսանս բռնութեամբ անօրէն և խստասիրտ և պղծասէր թըշ- նամիքն, թող և քարշին զմանկունս։ Զի երիւք իրօք պատերազմեն օճարա- րոյքն ընդ մեզ, ընդ մանկտիս և առ հաւատս կատաղեալք»***։

* Երեմիա Չելեպի Քյոմուրճյանի գրութիւնները, ձեռագիր, Վենետիկի Միքիթարյան վանքում։
** Ն. Մ. Չամչեան, «Պատմութիւն հայոց», հ. Գ, Վենետիկ, 1786, եր. 519։
*** Ձեռագիր Վենետիկի Միքիթարյան գրադարանում։

կոսն է հիշատակվում, ապա միայն թագավորը: Հետագայում Կիլիկիայից միայն կաթողիկոսի իշխանությունն էր, որ տարածվում էր ամբողջ Հայաստանի վրա: Թե՛ այդ իրողությունը և թե՛ առհասարակ այն հանգամանքը, որ Հայաստանում միակ կայուն, հեղինակավոր բարձր իշխանությունը եկեղեցական միապետությունն էր, առանձին կարևոր դեր էին հատկացնում հայոց կաթողիկոսներին: Պարսկական, արաբական, բյուզանդական արքունիքները նրանց հետ էին բանակցություններ վարում նույնիսկ այնպիսի դեպքերում, երբ հարցը քաղաքական էր:

Եվ անկախությունը, ազդեցիկ դիրքը և առանձնաշնորհումները հայոց հոգևոր միապետությունը պահպանում էր, հենվելով ազգային քաղաքական իշխանության վրա: Այդ էր պատճառը, որ կաթողիկոսական զահը տեղափոխվում էր այն տեղերը, ուր հաստատվում էր ազգային փոքրիշատե ուժեղ իշխանություն, որ ապահովում էր նրա դրությունը, տիրապետողին վայել շուքով: Այսպիսի հարմարություններ որոնելով իր համար, կաթողիկոսությունը, ինչպես գիտենք, գնաց նույնիսկ Կիլիկիա: Ազգային իշխանության իսպառ կործանումից հետո հոգևոր միապետության դիրքն ու իշխանությունն էլ նսեմացան: Բայց և այնպես, մոնղոլների և թաթարների երկաթե տիրապետության տակ էլ նա պահպանեց իր իրավունքների մեծ մասը, որոնց մեջ ամենակարևորը քաղաքական իրավասությունն էր: Այդ պատճառով էլ ազգային իշխանության բոլոր նշույլների վերացումից հետո հայ ժողովուրդը կաթողիկոսական գահի մեջ էր որոնում այն, ինչ մի ժամանակ ուներ իր թագավորների և իշխանների անձի մեջ: Եկեղեցին հայտնի չափերով բռնեց քաղաքական հիմնարկությունների տեղը, իր անվիճելի իրավունքը դարձնելով պահպանել հայ ժողովրդի ազգային սեփականությունները: Կաթողիկոսությունն այդ ժողովրդի միակ ազգային իշխանությունն էր, որ եկեղեցու միջոցով և մանավանդ եկեղեցու համար՝ կատարում էր ազգի զանազան մասերը միացնողի, հավաքողի խոշոր դերը:

Տասնհինգերորդ դարում կաթողիկոսական աթոռը հասել էր բարոյական անկման խորխորատին: Նա շարունակում էր մնալ Կիլիկիայում, մինչդեռ այդ երկիրը, Ռուբինյան անկախության անկումից հետո, դատարկվել էր հայերից:

Միջնադարյան խոշոր երևույթներից մեկն էլ այն էր, որ եկեղեցին, տիրապետության բարձունքներին հասնելով հանդերձ, սկսեց բարոյապես ընկնել, փշանալ: Հոգևորականությունը, սկսած ամենաբարձրից— պապերից, իր հրեշավոր անբարոյականությամբ ապականել էր քրիստոնեության անունը: Արևմուտքում նա իսկապես հասել էր կատարյալ անհավատության, կաշառքները, փողապաշտությունը, սրբավաճառությունը չափ ու սահման չէին ճանաչում: Եվ բարձրի այդ ծայրահեղ անկումը համաճարակի կերպարանք ուներ, հաստատվել էր բոլոր եկեղեցիներում: Հույն կղերը պակաս չէր փչացած:

Նույն անկումը մտավ և հայոց եկեղեցու մեջ: Սաի կաթողիկոսարանը ամեն տեսակ շահատակությունների ասպարեզ դարձավ: Հիսուն տարվա ընթացքում այնտեղ վից կաթողիկոսներ նստեցին և վեցն էլ սպանվեցին թունավորման միջոցով*: Սրբավաճառությունն այլանդակ չափեր էր ընդունել: Կաշառքի համար փող շունեցող եպիսկոպոսացուն իր կարգը գրավ էր դնում

կաթողիկոսի մոտ և այսպիսով՝ ձեռնադրություն ստանում: Համբերության բաժակը լցվեց մանավանդ Կոստանդին կաթողիկոսի ժամանակ: 1439 թվականին տեղի ունեցավ Ֆլորենտյան եկեղեցական ժողովը, որին մասնակցեցուկանչված էր և հայոց կաթողիկոսը: Սա, առանց եկեղեցական ժողով գումարելու, ինքնազուխ իր կողմից ներկայացուցիչներ ուղարկեց, որոնք գնացին Ֆլորենցիա և սլաշտոնապես, հայ եկեղեցու անունից, ընդունեցին կաթողիկոսությունը: Արևելյան հայ հոգևորականները, որոնք այդ ժամանակ եռանդով կոչվում էին ունիթորների դեմ, սկսեցին մի շարժում, որի նպատակն էր վերակազմել ընդհանրական կաթողիկոսության աթոռը, հաստատելով նրան բուն Հայաստանում: Այդ շարժման գլխավորները շատ լավ հասկացել էին, որ անկախություն պահպանել չի կարելի, չունենալով ոտի տակ պատմական հող: Կիլիկիայում կաթողիկոսությունը վաղուց էր կորցրել իր գոյության իմաստը: Տեղափոխվելով Հայաստան, նա ավելի լավ պաշտպանված կլինեք օտար ազդեցություններից ու ճնշումներից և ավելի խիստ ենթարկված կլինեք ազգային ինքնորոշման պահանջներին, ազգային ոգուն ու ավանդություններին:

Ընդհանրական աթոռի տեղ որոշվեց էջմիածնի վանքը, որի հետ կապվում էր այն ավանդությունը, թե նա կապված է Գրիգոր Լուսավորչի ձեռքով և եղել է նրա հաստատած կաթողիկոսության առաջին աթոռանիստը: 1441-ին էջմիածնում հավաքված եկեղեցական ժողովն ընտրեց կաթողիկոս վերակազմած աթոռի համար: Դա արդեն շորորոգ կաթողիկոսական աթոռն էր, որովհետև էջմիածնի ժողովը չկարողացավ վերացնել Սաի աթոռը: Բացի Սաից կային և Աղթամարն ու Աղվանից աթոռը, որոնք թեև չէին ձգտում ընդհանրականության, բայց բաժանումներ և հակառակություններ էին մղեցրնում ժողովրդի մեջ: էջմիածինն այդ բոլոր աննպաստ պայմանների մեջ ընդհանրականության մենաշնորհ պիտի վաստակեր գլխավորապես օգտագործելով այն ավանդությունը, թե ինքն է ամենահին աթոռը և Գրիգոր Լուսավորչի ձեռակերտը: Որքան և ուժեղ լինեին կրոնական հավատալիքները այն ժամանակներում, բայց և այնպես լուրջ այդ ավանդական անդրանկության և հրաշքի վրա հազիվ կարելի լինեք մի ընդարձակ և բարձր իշխանություն հաստատել, եթե հայ հոգևորականությունը միաժամանակ ցույց չտար և կազմակերպչական խոշոր եռանդ:

Ընդհանրական աթոռին հարկավոր էին մի շարք իրական հանգամանքներ, որոնք ավելի զորեղ գործոններ պիտի հանդիսանային, քան էջմիածնի անվան հետ կապված ամեն մի հրաշք: Պետք էր քաղաքական իշխանության աջակցությունը, պետք էր հաստատած աղբյուրներով ապահովել աթոռի անտեսական ուժը: Պետք էր նոր ստեղծել այս բոլորը, իսկ սա հեշտ բան չէր: Արարատյան երկիրը գտնվում էր մահմեդականների իշխանության տակ. կալվածատիրությունը նույնպես համարյա ամբողջովին մահմեդականների ձեռքին էր, իսկ էջմիածինը շունեք և ոչ մի գրավական, գրավոր ապացույց, թե հին ժամանակներում նա այս երկրում ունեցել է որևէ տիրապետական իրավունք: Եվ, այնուամենայնիվ, ստեղծվեց մի այդպիսի իրավունք, բայց հասկանալի է, թե ինչ ահադին դժվարություններով: Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցին, որ թողել է էջմիածնի կալվածների մանրամասն նկարագրությունը, իր «Զամբո» անունով աշխատության մեջ ասում է, թե այն կաթողիկոսները, որոնք ապրում էին հայ թագավորների և իշխանների ժամանակ, հեշտությամբ էին կարողանում հարստացնել իրենց աթոռը կա-

* Քավա Մեծոփեցի, «Յիշատակարան», Թիֆլիս, 1892, էր. 35.

րերով և կալվածներով: «Նրանք, այսպես ասած, վարդից ու մանիշակից կազմում էին առողջարար դեղեր»: Այսպես չէր այն կաթողիկոսների դրու-
թյունը, որոնք ապրում էին էջմիածնում աթոռի վերանորոգությունից հետո: Չկար ոչ միայն ազգային, այլ նույնիսկ և օտար, բայց քրիստոնյա իշխա-
նություն, երկիրը ենթարկված էր մահմեդական բարբարոսներին, և կաթողի-
կոսները պիտի «մահացնող նյութերից պատրաստեին կենդանության դեղ»: Նրանք հազար բան էին խնդրում, բայց մեկն էին ստանում, այն էլ նեղու-
թյուններով, վշտակրությամբ*:

Սկզբում էջմիածնի կաթողիկոսությունը ճանաչեց Երևանի տիրողը: Բայց նա մի մասնավոր իշխան էր, իսկ ընդհանրականության իրավասու-
թյունը ճանաչել տալու համար պետք էր դիմել շատ ուրիշ տիրողների էլ: Բարբարոսական կառավարության հատկությունն էլ այն էր, որ մեկի ընդու-
նածը պարտավորական չէր նրա հաջորդի համար, ուստի պետք էր լինում
յուրաքանչյուր նոր տիրողից նոր արտոնություն ստանալ: Ավելացնելով այս
բոլորի վրա քաղաքական հաճախակի փոփոխությունները, որոնք գալիս էին
իշխողներին և նրանց կարգերը հեռացնելու և նորերը իրականության տեր
դարձնելու, կտեսնենք, թե որքան տոկոսն և համառ աշխատություններ էին
հարկավոր հայ հոգևորականությանը, որպեսզի կարելի լիներ բարձրացնել
ամենայն հայոց կաթողիկոսի պաշտոնական դրությունը, հաղորդել նրան
պատժող և պատկառանք ազդող իշխանավորի հատկությունները:

Ժամանակի ընթացքում կաթողիկոսական իշխանությունն ուժեղացավ,
ամրապնդվեց ամբողջ մի ազգի ներկայացուցչի իրավունքներով: Նա ազգի
հոգևոր տերն էր և հենց այս անունով էլ ճանաչվում էր ոչ միայն հայերի,
այլև վրացիների մեջ**։ Ամենակարևորն այդ իրավունքների մեջ այն էր, որ
կաթողիկոսն անմիջապես դիմում էր թագավորներին և ստանում էր նրանց
պատասխանները դարձյալ անմիջապես: Պարսից շահերին և թուրքաց սուլ-
թաններին կաթողիկոսը դիմում էր խնդրագրերով և նրանցից ստանում էր
հրամաններ, իսկ մյուս ազգերի թագավորներին գրում էր իբրև բարեկամնե-
րի: Վերջին ժամանակները, երբ Պարսկաստանում թագավորում էր անիշխա-
նություն, Երևանի սարդարը կաթողիկոսների հետ ունեցած հարաբերություն-
ների մեջ յուրացրեց թագավորական իրավունքներ, այսինքն՝ գրում էր հրա-
մաններ և ստանում էր խնդրագրեր: Այն թագավորը, որի իշխանության
տակ էր գտնվում Արարատյան երկիրը, կարող էր կանչել կաթողիկոսին իր
մոտ, և սա պարտավոր էր կատարել այդ պահանջը, նստել այնտեղ, ուր հրա-
մայում էր թագավորը: Երբ թագավորող անձը գնում էր էջմիածին, կաթո-
ղիկոսը պարտավոր էր նրան դիմավորել վանքի սահմաններից դուրս և ծա-
ռայել նրան ոտքի կանգնած: Մնացած իշխողները առանց թագավորի հրա-
մանի չէին կարող պահանջել կաթողիկոսներին իրենց մոտ: Խաների, փա-
շաների ապարանքներում կաթողիկոսը նստում էր բոլոր ներկա եղողներից
բարձր, խանի կամ փաշայի հանդես: Իսկ եթե պատահում էր, որ այդ պաշ-
տոնյաներն էին գնում էջմիածին, կաթողիկոսը դիմավորում էր նրանց դրո-
սում և մեծ պատիվներ էր անում նրանց, նստեցնելով իր հանդես: Իշխող
խաներին կաթողիկոսը չէր դիմում հասարակաց խոնարհ խոսքերով— «մա-

* «Ջամբու», Վաղարշապատ, 1875, էր. 18:

** Այս է վրաց տարեգրությունների մեջ գործածված «օքիվատեր» անունը (Bros-
set, „Histoire de la Georgie“, II Partie, II livr., p. 225):

տաղդ լինեմա կամ թե «ծառա եմ», այլ ասում էր՝ «խանը ողջ լինի»: Խա-
ներից և փաշաներից ցած մահմեդական մեծավորներին, նույնիսկ եթե
երևելի իշխան էլ լինեին, կաթողիկոսն ընդունում էր ոտքի կանգնելով և
հրավիրում էր նստել առանձին սփռոցի վրա, բայց իրենից ցած: Իսկ եթե
եկողները հասարակ մահմեդականներ էին, նույնիսկ կառավարիչ խաների
կամ փաշաների կողմից պաշտոնապես ուղարկված, կաթողիկոսը նրանց
ընդունում էր հրամայողաբար, առանց տեղից շարժվելու և ցույց էր տալիս
նստելու տեղ՝ ցածրերում: Նա կարող էր այդպիսիներին, հարկավոր դեպ-
քում, նույնիսկ սաստել և անարգել, մինչև անգամ ձեռք տալ, իսկ նրանք
պարտավոր էին վերաբերվել կաթողիկոսին ինչպես ծառաներ*:

Գալով կաթողիկոսի համազգային, ընդհանրական իրավասության, այդ
իրավասությունը, ինչպես կտեսնենք, հետզհետե սկսեց կրճատվել քաղա-
քական հանգամանքների պատճառով: Մասնավոր կաթողիկոսությունները,
պատրիարքություններն արդեն իրապես իր իսկական նշանակությունից զուրկ
մի բան էին դարձրել «ամենայն հայոց կաթողիկոս» հասկացողությունը:
Բայց դեռ մնում էր մի հիմնարկություն, որ կարողանում էր, հնար եղածի
չափ, պահպանել էջմիածնի աթոռի համազգային իրավասությունը: Դա նվի-
րակությունն էր, որ մեծ գործ էր կատարում, կապելով հայության զանա-
զան մասերը էջմիածնի, իբրև ազգային մի շատ կարևոր կենտրոնի հետ:
Բոլոր տեղերի հայերը (բացառությամբ, իհարկե, մասնավոր կաթողի-
կոսություններին ենթակաների) ենթարկված էին տուրքերի՝ հօգուտ էջմիած-
նի Այդ տուրքերը հավաքելու և Մայր Աթոռը հասցնելու համար նշանակ-
վում էին հոգևորականներից հատուկ նվիրակներ, որոնք շրջում էին նշա-
նակված տեղերը և երեք տարին մի անգամ հավաքում էին «նվիրական»,
«զանձանակի», «հոգեբաժինը» տուրքերը, նույնպես և կտակված գումար-
ները կամ գույքերի արդյունքները: Նվիրակությունները պարունակում էին
իրենց մեջ որոշ շրջաններ, որոնք կազմում էին մի տեսակ հարկատու թեմեր:
Այսպես, Թուրքիան բաժանված էր հետևյալ շրջանների՝ Կ. Պոլիս, Ռումելի
(որի մեջ էին մտնում և Ղրիմը, Մոլդավո-Վալաքիան), Թիսաթ, էնկյուրի,
էրզրում, Կարս, Բայազետ, Վան, Դիարբեքիր: Պարսկաստանի շրջաններն
էին՝ Նոր Զուղա, Թավրիզ, Նախիջևան, Երևան: Բացի դրանցից՝ կային և մի
քանի նվիրակություններ, ուր էջմիածնից ուղարկված նվիրակները կատարում
էին առաջնորդական պաշտոն և հավաքում էին ժողովրդից նաև առանձին
առաջնորդական տուրք: Այսպիսի շրջաններն անվանվում էին տեռուեի, իբ-
րև անմիջապես էջմիածնին պատկանողներ: Տերուեի թեմերն էին՝ Ջուլուսիա,
Բաղդադ և Բասրա քաղաքները Հնդկաստանի հայ գաղութների հետ, Պարս-
կաստանի Գիլան նահանգը—Ռեշտ, էնդելի քաղաքների հետ, Թիֆլիս քա-
ղաքը և շրջակաները Վրաստանում և, վերջապես՝ ամբողջ Ռուսաստանի
հայությունը: Մի քանի տեղեր, բացի նվիրակի տուրքերից, տալիս էին,
ամեն տարի, հայտնի չափով երկրագործական, տնտեսական բերքեր և այլ
առարկաներ: Այսպես, Բայազետը, Վանը, Կարսը տալիս էին յուզ, պանիր,
մատաղացու անասուններ, լոռին ու Ղազախը՝ փայտե թիեր, տախտակ,
ամաններ, երկաթե իրեր, Նախիջևանը՝ շոր պտուղներ և հունդեր, Թավ-
րիզը՝ խաղող, նուշ և այլն**:

էջմիածնի նվիրակները կարևոր պաշտոնյաներ էին, հեղինակություն

* «Ջամբու», էր. 59—61:

** «Ջամբու», 9, 5—2:

էին վայելում ժողովրդի մեջ և հարգանք էին գտնում նույնիսկ տեղական իշխանութիւններէ կողմից: Նվիրակը, գնալով մի տեղ, տանում էր հետը մեռած և ամենայն հայոց կաթողիկոսի կոնդակը: Քաղաքներից դուրս նրան չիմաստարում էին զգեստավորված հոգևորականութիւնը և ժողովրդի մեծ թաղմութիւնը: Ամբոխը երկրպագում էր մեռածի սրվակին, շատերը համարում էին նույնիսկ այդ սրվակը տանողի փեշերը: Հանդեսն ուղևորվում էր եկեղեցի, ուր նվիրակն օրհնում էր ժողովուրդը: Ապա, տեղական տուրքերի հարցը կարգավորելուց հետո, հանդիսավոր կերպով կատարվում էր «մեռոնթաիփ»-ը, որն այսպես է նկարագրում ականատեսը. «Ձկնի սրբադան պատարագին առ եպիսկոպոսն (նվիրակը) զսրուակ իւղոյն և թափեալ անտի ի սրուակ եկեղեցւոյն այսորիկ՝ որչափ ինչ և բաւական համարեցաւ, սկսաւ յականէ և յանուանէ օրհնել զթագաւորն պարսից և յանուն նորա կաթեցուցանել ի սրուակ անդր զկաթ մի չիւղոյն այնորիկ: Ապա զՔալալի խան*, ապա և զիշխանս մերազնեայս, և հուակ ապա ժողովուրդն ամենայն՝ ըստ առաջնոյ օրինակին»**:

Նվիրակները, շրջելով աշխարհի բոլոր կողմերում ցրված հայութեան մեջ, կատարում էին այն կարևոր դերը, որ սերտ հարաբերութիւններ էին ստեղծում էջմիածնի և տեղական ժողովուրդների մեջ: Նրանք էին, այդպիսով, ազգային ոգին պահպանում հեռավոր և կորած անկյուններում: Միևնույն ժամանակ նվիրակները լավագույն տեղեկատուներն էին, որոնք մանրամասն հաղորդում էին իրենց տեսածներն ու լսածները, այնպես որ էջմիածինը միշտ լավ գիտեր, թե ուր ինչ է կատարվում: Սպահանում և Կ. Պոլսում նվիրակները մոտիկից ծանոթանում էին պարսից և թուրքաց կառավարութիւնների հայացքներին ու տրամադրութիւններին, այնպես որ էջմիածնի կաթողիկոսները կարող էին իրենց ունեցած հաստատ տեղեկութիւնների վրա հիմնել իրենց անելիքը: Մի խոսքով, նվիրակութիւնը էջմիածնի աթոռի քաղաքական ուժի գլխավոր աղբյուրն էր:

Նվիրակութեան ուղղակի նպատակը, ինչպես տեսանք, տուրքերի հավաքումն էր: Կաթողիկոսութեան և առհասարակ ամբողջ հոգևորականութեան ուժը հիմնված էր այն հանգամանքի վրա, որ ժողովուրդը պարտավոր էր պահել նրան իր կամավոր և պարտադիր տուրքերով: Այս հարաբերութիւնից առաջանում էր բարձր հոգևորականութեան իրավունքը՝ տուրքեր սահմանելու և ամենքի համար պարտադիր դարձնելու նրանց վճարումը հոգևորական նվիրակութեան զանազան աստիճանների օգտին: Թե այսպիսով ինչ բեռ էր բարձրվում հայ ժողովրդի վրա, ցույց է տալիս տուրքերի հետևյալ ցուցակը, որ կազմված է էջմիածնում, 18-րդ դարի կեսին:

Ա

ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՍՔ ԵՎ ՏՈՒՐՔ, ՉՈՐ ՊԱՐՏԻՆ ՏԱԼ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՔՆ

Նախ. նուիրակութեան դրամն զոր ժողովուրդը պարտին տալ Հայրապետին և սրբոյ Աթոռոյն իւրեանց ուրոյն իւրաքանչիւր անձն և տան ըստ կարեաց և ըստ գոյից իւրեանց յերիս ամս մի անգամ, յորում զպարգևն

* Նախիջևանի խոնը:

** Մեսրոպ Թաղիադեան, «Ճանապարհորդութիւն ի Հայս», Գալկաթա, 1867, էջ. 240.

Հոգւոյն Աստուծոյ, զաստուածագործ և զսրբատար սուրբ մեռոնն ընդունին: Երկրորդ. Գանձանակն որ յանուն սրբոյ Աթոռոյս հաստատեալ կայ ի լուսահոգի նախնեաց անտի յաշխարհիս մեր յամենայն տեղիս: Երրորդ. Հոգեբաժինն զոր պարտին ժողովուրդքն տալ սրբոյ Աթոռոյն, ոմանք ի կենդանութեան իւրեանց և ոմանք յետ մահուանն: Զորբարդ. Խոստմունքն զոր պարտին ժողովուրդքն խոստանալ զինչ և կամին և հաստուցանել սրբոյ Աթոռոյն անխափան: Հինգերորդ. Քառասնիկն զոր պարտին տալ ժողովուրդքն սրբոյ Աթոռոյն սակս չիշելոյ ի սուրբ պատարագին ղկենդանիս և զննջեցեալս իւրեանց: Վեցերորդ. Կտակն զոր պարտին առնել ժողովուրդքն յանուն սրբոյ Աթոռոյս ոմանք յառողջութեան իւրեանց և ոմանք ի հիւանդութեան ըստ կարեաց իւրեանց թէ շատ և թէ սակաւ, որոյ սակս պարտին քահանայք յորդորողք լինել ժողովրդոց: Յօրներորդ. Յիշատակքն որք են բազմատեսակք. զոր պարտին տալ ժողովուրդքն սրբոյ Աթոռոյս, այսինքն՝ զխաչս, զսկիհնս, զբուրվառս և զայլս անօթս եկեղեցականս թէ ոսկեղէնք և թէ արծաթեղէնք և թէ պղնձեղէնք և թէ գպատկերս տէրունականս և զսրբոց, նաև զսաղաւարտս, զշուրջառս, զշապիկս և զայլ անօթս և զգեստս եկեղեցականս, շորեղէնք, թէ՛ կերպասեղէնք, թէ՛ բամբակեղէնք և թէ՛ բրդեղէնք և թէ՛ ալ նիթեղէնք: Այլ և արտաբաւական ինչք և իրք թէ՛ զգայունք և թէ՛ անզգայք, այսինքն եղինք, կովք, ուշխարք, ձիանք և այլ գրաստք. այդիք, անդք, տունք, խանութք, երկաթեղէնք, փայտեղէնք, մոմք, ձէթք և այլք լուսանիթք, միանգամայն ասացից և այլք ամենայն ինչք և իրք, որք պիտոյանան սրբոյ Աթոռոյս վասն շինութեան և հաստատութեան սորին: Ութերորդ. Առաջնորդաց ամենից կողպուտքն, հոգեբաժինքն և իւրեանց յատուկ եկեղեցական զգեստքն և ձին, զորս եթէ կտակ արարեալք իցեն ևս թէ ոչ, պարտին ի սուրբ Աթոռն Հայրապետին հասանել անպատճառ:

Բ

ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱԿԱՆ ԿԱՍ ԱՌԱՋՆՈՐԴԱԿԱՆ ՀԱՍՔ, ՉՈՐՍ ՏԱԼ ՊԱՐՏԻՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՔՆ

Նախ. «Պողին» պարտին տալ ըստ սահմանաց կանոնաց, որք ի յանդից և ի յայգեաց յառաջ գան. Երկրորդ. Հոգեբաժինն: Երրորդ. Քառասնիցն: Զորբարդ. Խոստմունքն: Հինգերորդ. Կտակն: Վեցերորդ. Յիշատակքն պէս-պէս: Յօրներորդ. Աթոռամասն և կամ վանքամասն, զորս ամենայն կին առնող՝ թէ կոյս իցէ և թէ այլի պարտի ըստ կարի իւրում զիր ինչ տալ վանիցն իւրոց յաւուրս կինառութեան: Ութերորդ. Կնքագրամն, զոր պարտի տալ ըստ կարի իւրում վանիցն իւրոց ամենայն մարդ, որ զերեխայս կրնքել տալ, բայց մկրտագրամն մկրտող քահանային տայցէ, քանզի կնքագրամն եպիսկոպոսինն է ըստ խորհրդոյն: Իններորդ. Կողպուտքն ամենայնք թէ սրանի ժողովրդոց և թէ անտրանի ժողովրդոց, թէ արանց և թէ կանանց պարտին առաջնորդին հասանել ըստ հրամանաց կանոնի, որպէս ասէ սուրբըն Իսահակ. բայց վասն կողպուտից զկանոն իմն ետուր սակս քահանայից ի թիֆլիս քաղաքիդ եկելոցն միայն, իբր ողորմութիւն առնելով նոցա, զորմէ ևս զրեցաք ի հասարակ օրհնութեան կոնդակոզն մերում: Տասներորդ. Դիազարդն, այսինքն, մեռելոց երեսբարչի ճօթն ինչ և լինիցի, թէ իամ և թէ խաս, ժողովուրդքն պարտին զայն վանիցն իւրեանց տալ ըստ

հրամանի կանոնաց: Մետասաներոզ. Մատաղն ողջ և զենլոյն զկաշին պարտին ժողովորդք վանից իւրեանց ըստ հրամանի կանոնաց: Երկոտասաներոզ. Տեառնական: Երեքտասաներոզ. Հոգևոր պարտուց տուգան: Չորեքտասաներոզ. Սրբազրամն գոր քաղաքացիք պարտին տալ վանից իւրեանց ի տեղի պտղոյ, զոր գիւղականքն տան: Հնգեքտասաներոզ: Քահանայաթողք: Վեշտասաներոզ. Խաչ, եկեղեցի և պատկեր օրհնեքն. նաև ներքոյ գրեալքդ, որք են տէրունիք առաջնորդականք և վանքականք, որք պարտին առաջնորդին և վանիցն հասանել կանոնական հրամանաւ, անյիշատակք և յանկարծամահ վախճանեալք, անհաղորդ վախճանեալքն, ազատաց տունքն և քահանայից տունքն, գզրաց տունքն, երիցփոխից տունքն, հինգ աւուրքն տաղաւարահարաց, պանդուկարնակ վաճառականքն:

Գ

**ՔԱՀԱՆԱՅԱԿԱՆ ՀԱՍՔ ԵՎ ՏՈՒՐՔ, ԶՈՐՍ ՊԱՐՏԻՆ ՏԱԼ
ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՔՆ**

Նախ. Նշան օրհնէքն: Երկրորդ. Պսակ օրհնէքն: Երրորդ. Մկրտիւցն: Չորրորդ. Թաղելոցն: Հինգերորդ. Թաղման աւուր պաշտօնէիցն: Վեցերորդ. Պաշտօնէիցն այն, որ յորում աւուր կամիցի ոք պաշտօն առնել տալ քահանայից վասն ննջեցելոց իւրոց: Եօթներորդ. Գերեզման օրհնէքն: Ութերորդ. Տնօրհնէիցն քահանայական: Իններորդ. Մատաղաբաժինն քահանայական: Տասներորդ. Յիշմանցն հասարակաց: Մետասաներոզ. Քառասնիցն: Երկոտասաներոզ. Թաղմանցն: Երեքտասաներոզ. Կողոպուտք ոմանց տանտիկնանց, այնպիսեաց ժողովրդոց, որք ոչ են տէրունիք առաջնորդականք, այլ են բնածուխ, ժողովորդք քահանայից ոմանց, որոց վասն, որպէս բացայայտեալ եմք ի մեծի հասարակականի կոնդակոջն, որ է այս կոնդակըն, այնպէս պարտի լինիլ: Չորեքտասաներոզ. Ժամոցն յատուկ: Հինգեքտասաներոզ. Անբիծք և սաղմոսքն*:

Այս բազմաթիւ հոգևոր տուրքերը թեև կամավոր էին կոչվում, նույնպես պարտադիր էին, ինչպես և պետական հարկերը: «Կամավոր» խոսքը, անշուշտ, չափին էր միայն վերաբերում: Ինչպես ամեն մի իշխանություն, հոգևորականությունն էլ գիտեր պահանջել, առնել, նույնիսկ պատժել: Ժողովրդի տգիտությունը, կրոնական նախապաշարմունքները, ինչպես, օրինակ, անեծքի ահը, լավագույն պայմաններ էին, որ հոգևորականությունը կրթի ժողովուրդը որքան հնար է: Թե ինչ նուրբ հնարագիտություն էին ցույց տալիս հոգևորականները իրենց եկամուտներն ավելացնելու համար, երևում է այն իրողությունից, որ նրանք նույնիսկ մի տեսակ հոգևոր ճորտություն էլ էին ստեղծել, որ մնացել էր մինչև 18-րդ դարի 70-ական թվականները և որ այսպես է նկարագրում մի թղթակից. «Վաղեմնական սովորություն կամ ճիշտ օրենք մը եղած էր բոլոր Կիլիկիո վիճակաց, գուցե ուրիշ վիճակներու մեջ ևս, որ առաջնորդները կամ բուն իսկ կաթողիկոսներ՝ այն Բրիստոսի արյամբ գնյալ ժողովուրդները գլուխ առ գլուխ կվաճառեին քահանայից, ծուխ անվամբ, ուղած գներովը. մեկը երեսուն դրուշ, մյուսը քսան

և մյուսը տասը և վերջապես մինչև հինգ դրուշ և գուցե ավելի պակաս գնով, և քահանաներն ալ գանոնք իբրև գերի սեփհական կալված մը համարելով, բռնաբար կտիրապետեին անոնց վրա ցվախճան, մինչև անգամ եթե ժողովուրդ մը յուր քահանային գոհ չըլլալով ուզեր ուրիշի մը հովվություն հանձնելիլ, քահանայն երբեք թող չտալով կըսեր. «Ես քեզի ստակուլս գնած եմ, դուն իմ արդար սեփհականությունս ես. ո՞վ կրնա ճողոպրել քեզի իմ ձեռքես»*:

Հոգիների այս վաճառքը միայն Կիլիկիայում գոյություն չունեին, այլև ամեն տեղ**։ Քրիստոսի արյամբ գնյալ հոտը թեև իր հոգևոր հովիվների ստրուկն էր, բայց նրա տուրքերը բավական չէին, որ եկեղեցական իշխանությունը լինեին բավականաչափ ուժեղ ու հեղինակավոր։ Այս ճշմարտությունը հայտնի էր ամեն տեղ։ Քրիստոնյա և ոչ-քրիստոնյա բոլոր ազգերի հոգևորականությունները վաղուց գիտեին, որ հեղինակության աղբյուրը կալվածական հարստությունն է։ Եվ էջմիածնի աթոռը, իր հաստատման սկզբից ևեթ, ձգտում էր կալվածատեր դառնալ։ Իշխողների և կալվածատերերի հոժարակամ նվիրաբերությունների վրա հույս դնել չէր կարելի, որովհետև նրանք մահամեղականներ էին. հին կալվածատիրական իրավունքներ, ինչպես տեսանք, չէր կարելի ապացուցել դրական փաստերով, ուստի կաթողիկոսներին մնում էր դիմել սեփականություններ ձեռք բերելու ամենասովորական ձևին—գնման։ Առաջին օրինակը տվեց Գրիգոր կաթողիկոս Մակվեցին, որ երրորդն էր էջմիածնի վերանորոգված աթոռի կաթողիկոսների շարքում (1443—1455)։ Նա փողով գնեց տեղացի մահամեղական կալվածատերերից յոթ գյուղ (Վաղարշապատ, Աշտարակ, Բաթոնիչ, Նորագավիթ, Աղավնատուն, Քիրաջու, Մուղնի)³²։ Բայց նրանից հետո երկար ժամանակ կանգ առավ էջմիածնի կալվածատիրական գործունեությունը***։ Պետք է ասել, որ ընդհանրական աթոռի հարստությունն էջմիածնում պարզեց այն հանգամանքը, որ հայ հոգևորականության անկումը կախված չէր տեղից։ էջմիածնում հենց առաջին քայլից, առաջին կաթողիկոսի օրով, սկսեցին կղերական մրցություններն ու ինտրիգները, որոնք արևկոծում էին նորահաստատ աթոռի կյանքը և բորբոքվում էին փոխադարձ մատնություններով, հալածանքներով, այնպես որ նույնիսկ Թովմա Մեծփեցին, որ մեծ դեր է կատարել 1441 թ. դեպքերի մեջ և մեծ ոգևորությամբ է նկարագրում աթոռի փոխադրությունը Արարատյան երկիր, ներկայացնելով այդ գործն իբրև հայ ժողովրդի վերածնության մի մեծ տոն, ստիպված է դառն իրականության իսկական անունը տալ, ասելով. «Քրիստոս յանհաւատ հրէիցն խաչեցաւ յԵրուսաղեմ, յէջմիածինն ի հաւատացեալ կարգաւորաց»****։ Փառասիրությունն ու շահամոլությունը, միացած տգիտության հետ, երկար ժամանակ այդ գրողները հաստատեցին ընդհանրական աթոռում։ Կաթողիկոսի միապետական իշխանությունն իրապես չբացավ, որովհետև սովորական երևույթ դարձրին գույզ կաթողիկոսներ ունենալը. էջմիածնում միաժամանակ նստում էին երկու հոգևոր միապետներ, միմյանց, իհարկե, մրցակից, միմյանց ջլատող և թուլացնող, վանքի միջոցները վատնող, ժողովուրդն առանձին-առանձին կեղեքող։ Մինչև 17-րդ դարը էջմի-

* «Օրինակը կոնդակաց Յակոբայ Շամախեցւոյ և Սիմէոնի Երևանցւոյ», էջմիածնի Մատենադարան, ձեռագիր № 747:

* «Մատիս» շարաթ., Կ. Պոլիս, 1873, № 1366.
** Ավետիս Պերպերեան, «Պատմութիւն հայոց», Կ. Պոլիս, 1871, էր. 98:
*** «Ջամբու», գլ. ԺԳ.
**** «Յիշատակարան», էր. 81:

վոր կենտրոնական մասում, ազգային-կրոնական իշխանության աթոռը, ստեղծել նրա համար համապատասխան դիրք, բարձր վարչական և քաղաքական իրավասություն և պաշտպանել այդ բոլորը մի շարք դարերի ընթացքում, երբ ամբողջ երկիրը ենթարկված էր ասիական ամենավատիար բռնակալություններին, երբ փոքրիշատե տանելի կարգերին հաջորդում էր կատարյալ անիշխանությունը և ամեն օր մի նոր տեր հարուցանում: Բայց ի նկատի ունենալով հենց այս հարատե փոփոխությունները, տակնուվրայությունները, մենք չպիտի ենթադրենք, թե կաթողիկոսական դիրքի, իշխանության, նրա աթոռի քաղաքական և կալվածական իրավունքների հանդամանքները, որ մենք նկարագրեցինք վերևում, հաստատուն և անփոփոխ էին մնում միշտ: Ինչպես և բոլոր երևույթների մեջ, այստեղ էլ ամեն ինչ կախված էր տիրողի անձնական հատկություններից և տրամադրությունից, որոնք փոխարինում էին մշտական կարգի, օրենքների հաստատության հասկացողություններին: Տիրողի տրամադրությունը, ինչ էլ լինեք, պետք էր գնել: Առանց այս միջոցի համարյա ոչինչ նշանակություն չունեին մայր աթոռի իրավասությունը որոշող կարգերը, որքան էլ դրանք նվիրագործված լինեին երկար ժամանակների ընթացքում: Էջմիածնի ընդհանրական նշանակությունն արդեն տալիս էր նրան մի հարուստ կենտրոնի համբավ, կենտրոնի, որ հավաքում և զիզում էր աշխարհի բոլոր կողմերում ցրված հայերի նվերներն ու տուրքերը: Միայն այս հանգամանքն արդեն բավական էր, որ էջմիածինը նկատվի կառավարիչների համար իբրև եկամուտների առատ աղբյուր: Եվ նրան շարունակ կեղծքում էին տուգանքներով, պարտադիր ընծայաբերություններով, հաճախ նույնիսկ առանց պատճառի կողոպտում էին, բոլորովին մերկացնում, իսկ կաթողիկոսների հետ վարվում էին իբրև ռայայի սովորական անդամներից մեկի հետ: Յուրաքանչյուր արտոնություն ձեռք էր բերվում փողով, յուրաքանչյուր պաշտոնյա իրավունք ուներ իր բաժինը պահանջելու վանքի գանձարանից, եթե խոսում կամ գործում էր նրա օգտի համար: Կանոնադրված էր նույնիսկ մշտական կաշառակերության կարգ: Ամեն տարի հոկտեմբեր ամսին Երևանի սարդարը իր մեծամեծների հետ գնում էր էջմիածին: Այդ այցելությունը կոչվում էր ուլֆիլիսե էջնալի: Նա մեծ ծախսեր էր պատճառում վանքին: Սարդարն ստանում էր մեծագին ընծաներ և բավական չհամարելով այդ, ուղարկում էր մի տետրակ, որի մեջ նշանակված էր, թե վանքը ինչ պիտի տա այսինչ կամ այնինչ աղային: Տարին մի անգամ էլ նույն սարդարն ստանում էր կաթողիկոսից առամնավարձ (դիշքերահի): Դա լինում էր բայրամի տոնին, երբ սարդարը գնում էր կաթողիկոսի տեսություն. այդտեղ նրա առջև պիտի դնեին ոսկով լի մի աման, և սարդարը ոսկիները բաժանում էր իր հետևորդներին: Միայն տարեկան այս երկու այցելությունները պատճառում էին վանքին 100—110 թուման ծախս*: Շատ անգամ էր պատահում, որ սպառվում էին վանքի միջոցները՝ հատկապես կաշառքներ տալու պատճառով, սկսվում էր ծանր ճգնաժամը, և կաթողիկոսները փախչում էին աթոռից, թաքնվում էին:

Իսկ կաթողիկոսների ընտրությունը կատարվում էր այս կարգով: Երբ մեռնում էր կաթողիկոսը, նրա թաղումից հետո անմիջապես միաբանությունը հրավիրում էր մերձակա քաղաքների և վանքերի առաջնորդներին, ժողովրդի առաջավոր կամ իշխան անվանված մարդկանց, որոնք հավաքվում էին էջմիածնում և այդտեղ, տաճարի մեջ, Իջման տեղի առջև, ընտրում

* «Ջամբու», եր. 101:

էին մեկին կաթողիկոս: Ապա ժողովը կազմում էր ընտրության թղթեր, որոնք վավերացվում էին ներկա եղողների կնիքներով: Այդ համախոսական թղթերը (մահսեբ) հավատարիմ մարդկանց ձեռքով (հոգևորականներ, որոնք կոչվում էին «մահսեբատար») ուղարկվում էին երկու տիրող պետությունների մայրաքաղաքները— Կ. Պոլիս և Սպահան և, եթե կարելի էր լինում՝ նաև ուրիշ քաղաքներ, որպեսզի համողեն այդ տեղերի հայերին ընդունել ընտրվածին կաթողիկոս*: Որովհետև կաթողիկոսը հաստատվում էր պարսից շահի և թուրքաց սուլթանի հրովարտակներով, ուստի կաթողիկոսական ընտրության մեջ ամենավճռական ձայնը իսկապես պատկանում էր երկու մայրաքաղաքների ազդեցիկ հայերին—աղաներին և ամիրաներին: Առանց դրանց հավանության և միջնորդության՝ հրովարտակներ ստանալ հագել թե կարելի լինեք: Հաստատման հրովարտակը կամ ֆիրմանը տրվում էր այն ժամանակ միայն, երբ արքունական գանձն ստանում էր որոշված մի գումար: Հաստատման ֆիրմանի մեջ մի առ մի նշանակվում էր, թե ի՞նչ իրավունքներ ունի կաթողիկոսը: Ահա այդպիսի մի ֆիրմանի բովանդակությունը ևս մի վավերագրի, որ 18-րդ դարի գործ է:

«Այս է յՍամանլուէն տուեալ Սիմէոն կաթողիկոսի ֆիրմանի խորհուրդին:

«Ըստ կանոնի Հայոց մինչ կաթողիկոսն ոչ վախճանի, միւսն ո՛չ կարէ յաջորդել նմա. իսկ յորժամ վախճանի, ընտրեն զարժանաւորն և կացուցանեն ի տեղի նորա: Որ Իզմիրն, Սաման, Գեօզալ-Հասարն էլ նորա հայրապետութեանն է յանձնեալ:

«Կաթողիկոսական ընծայն որ է 10800 ըստակ, հասաւ մեր գանձարանին:— Հոգևորականաց հրաժարեցուցանելն կամ վերապատուելն կաթողիկոսէն է կախեալ, ոչ ոք չի ներհակի և կարգաւորի ազատք են յամենայն հարկապահանջութեանց:— Կաթողիկոսն պարտ է վերահասութիւն գործել ի վերայ ամենայն յիշատակաց վախճանաւորն և այլք մի՛ ձեռնամուխ լինիցին ի նա:— Եթե վարդապետ, մայրապետ, կարգաւոր կամ քահանայի կին վախճանի, կաթողիկոսի վեքիլներն տիրեն զստացուածս նոցա և ոչ ոք մի՛ ձեռնամուխ լինիցի:— Եթե կին պահելն կամ արձակելն կաթողիկոսի վեքիլներին է յանձնեալ, ոչ ոք մի՛ ձեռնամուխ լինիցի:— Հոգևորականք կամ աշխարհականք ով ոք կտակ արասցէ, ընդունելի լիցի:— Մեղաւոր կարգաւորաց մորուսն սափրեցցեն կամ եկեղեցին խնցցեն տայն:— այլում, մի՛ ոք խառնակեցցի այսմ գործոյ, բաց ի կաթողիկոսէն:— Հայոց վկայութիւնն շարին լսելի լինիցի:— Կաթողիկոսն ներքոյ գրեալ տեղերն իւրեանց ըստ օրինի պատկանեցեալն եկեղեցւոյն այգի, բախշա, շութ, վար և ցան, ջրաղաց, տուն և դուբան և շորքոտանիք յիշատակ եկեղեցւոյն և ամենայն ինչք կաթողիկոսին և վարդապետացն տիրապետութեան թողջիք զի նոքա ստացեն և այլք մի ձեռնամուխ լինիցին:

«Եթե եկեղեցեաց գանձապետքն կաթողիկոսի հասուորքէն կերեալ կամ կլանեալ իցեն, ի նոցանէ հեսաբ առնելու մասին ո՛չ ոք մի համարձակեցցի ներհակիլ. և կամ նեղութիւն չի տան թէ այս վանքս այս ինչ վարդապետի կամ այս կին այս ինչ մարդի տուէք, ո՛չ ոք մի խառնակեցցի նոցին գործոց, որ մեր հրամանքն է՝ իւրեանց օրինացն չի ներհակիք:— Վարդապետաց գաւազան քաշելու կամ ծպտիլն ըստ օրինաց իւրեանց կամ փոքրատորի ոչ ոք հրամանատուք մի իշխեսցեն նեղել:— Անգամ մի ի տարուցն

* «Ջամբու», գլ. Ի:

զգեստիք գնացրն ի ջորն կարգաւորաց և ուխտաւորացն մի թողչիք նե-
գել:— Եթէ տարնն մի անգամ վասն աշրուստի ըստ սովորութեան իրեանց
ի Պարսից երկիրն և թէ մեր Տէրութիւնն միտոն բերցեն վէրիւրն կա-
թողիկոսին ուր ուրուք որ գնասցեն, ոչ ոք մի նեղեցէ գնոսա և յամենայն
ուրեք լիցի պատուակալ:— Եկեղեցիաց պատկանեալ բաներիցն մաքս մի
պահանջեցին:— Զոր ինչ համեմատ հարք դաւի արասցեն, այն դաւին պարս
է մեր Տէրութիւնն դատարանին վճռել:»²

Էջմիածնի աթոռից հետո գալիս էին Աղթամարի, Սսի և Աղվանից
հակաթոռ կաթողիկոսները, որոնք իրենց մասնավոր շրջանակներում ներ-
կայացնում էին իրենց իշխանութիւնը Էջմիածնի կաթողիկոսների նման:
Այնուհետեւ, եկեղեցական նվիրատուութեան կարգով, գալիս էր Երուսաղեմի
հայոց պատրիարքը: Սակայն, օսմանյան պետութեան սահմաններում երեք
աթոռներն էլ (Աղթամար, Սիս և Երուսաղեմ) երկրորդական նշանակութիւն
ստացան, առաջնութիւնը գիշերով Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքին:

Կ. Պոլսի աթոռը օսմանցիների ստեղծածն էր, քաղաքական հանգու-
մանքների դրամամբ: Նրա նշանակութիւնը հետզհետեւ ընդարձակվում էր,
որքան ընդարձակվում էին օսմանյան պետութեան սահմաններն արևելքում:
Կ. Պոլսի նվաճումից հետո էր, որ սուլթան Մուհամմեդ Ֆաթիհը հաստատեց
հայոց պատրիարքութիւնը, տալով նրան համարյա նույն արտոնութիւնները,
ինչ արդեն ստացել էր հունաց պատրիարքը: Նոր աթոռի թեմը սկզբում
շատ փոքր էր: Բայց 16 և 17-րդ դարերում նա արդեն շատ հեղինակավոր և
ազդեցիկ էր դարձել. ճանաչում էր միայն Էջմիածնի գահերեցութիւնը և հա-
մարյա այլևս ուրիշ կախում չունէր նրանից վարչական տեսակետով: Պատ-
րիարքը հաստատվում էր սուլթանի բերաթով, առանց ընդհանրական կաթո-
ղիկոսի հովանութեան: Հետզհետեւ Թուրքիայի գավառները ենթարկվեցին
Կ. Պոլսի պատրիարքի իշխանութեան, և նրանց առաջնորդների ընտրութիւնը
կատարվում էր առանց Էջմիածնի գիտութեան: Այս կարևոր ձեռնարկութիւն-
ներ, որ այնքան կրճատում էր ընդհանրական աթոռի իրավունքները, Կ. Պոլսի
հայոց պատրիարքարանը հաջողեցրեց, խոստանալով տալ Թուրքաց գանձա-
րանին տարեկան թեմական հարկ, որ հավաքվում էր ժողովրդից և կոչվում
էր մախարայ: Կ. Պոլսի նորակերտ աթոռի բարձրացմանը և ուժեղացմանը
նպաստում էր մանավանդ այն կարևոր քաղաքական հանգամանքը, որ էջ-
միածնի մեծ մասամբ պարսից տիրապետութեան տակ էր լինում, իսկ Թուր-
քիան շարունակ պատերազմներ ուներ Պարսկաստանի հետ: Քաղաքական
տեսակետից ցանկալի չէր, որ Թուրքաց Հայաստանը ենթարկված լիներ
թշնամի պետութեան մեջ գտնվող մայր աթոռի անմիջական կառավարութեան:
Այս անհարմարութիւնը իրենք, Կ. Պոլսի պատրիարքներն էին եռանդով շա-
հագործում Թուրք կառավարութեան առաջ: Եվ սահմանափակումը վերջի-
վերջո հասավ այն աստիճանին, որ Էջմիածնի կաթողիկոսները կարող էին
դիմել սուլթաններին միայն պատրիարքների միջոցով: Բայց այս հանգա-
մանքը, ինչպես երևում է, չէր խանգարում, որ ինքը Կ. Պոլսը լինի կաթո-
ղիկոսական (տերունի) ինձ: Էջմիածնի նվիրակը դեր կատարում էր Կ. Պոլ-
սում, բայց միմիայն ազգային-եկեղեցական շրջանակներում: Ամենայն
հայոց կաթողիկոսի նվիրակելը, ինչպես տեսանք սուլթանական ֆիրմանից,

անարգել շրջում էին և Ասիական Թուրքիայի հայաբնակ դավառները և հա-
վաքում էին աթոռապատկան տուրքերը:

Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքութիւնը կարևորութիւն ստացավ և այն
պատճառով, որ Թուրքաց մայրաքաղաքում հետզհետեւ սկսեց կազմակերպվել
մի սովորաթիվ հայ գաղթականութիւն, իսկ այդ գաղթականութեան մեջ—
փողային մի արիստոկրատիա, որին պատրիարքական իշխանութիւնը հար-
կավոր էր՝ տիրապետական իրավունքներ ձեռք բերելու համար հայ հա-
մայնքի մեջ: Այդ դասակարգի մարդիկ հայտնի էին ամբողջ անունով: Պատ-
րիարքը հաճախ խաղալիք էր դառնում նրանց ձեռքին. նրանք բաժանված
էին կուսակցութիւնների, ինչպես այդ թեմայում էին անձնական շահերը,
ուստի պատրիարքարանի մեջ և պատրիարքական աթոռի շուրջը բորբոք-
վում էին երկարատեւ և համառ կուսակցական պայքարներ: Այսպիսով պատ-
րիարքութիւնը դառնում էր մեծագույն մասամբ պոլսական տեղային մի
հիմնարկութիւն, մինչդեռ միայն այդ ազգային հիմնարկութիւնն էր, որի
վրա կարող էր հույս դնել գավառներում տանջվող հայութիւնը:

Պատրիարքները հաստատվում էին սուլթանների բերաթեմով, որոնց
մեջ մի առ մի թվարկվում էին պատրիարքական իրավունքները: Այդ պաշ-
տոնադրերի բովանդակութիւնը դարերից ի վեր միանման չէր, այլ են-
թարկվում էր փոփոխութիւնների: Բայց և այնպէս, կարելի է նրանց մեջ
որոշել այն իրավական ձևակերպութիւնները, որոնք փոքրիշատեւ երկա-
րատեւ կիրառութիւն ունեին պատրիարքական իշխանութեան մեջ: Ահա մի
քանիսներն այդ իրավական ձևակերպումներից:

«Պատրիարքութեանը ներքեւ գտնուած եպիսկոպոսունք, առաջնորդք
և քահանայք զինքը Պատրիարք ճանչնալով, Պատրիարքութեան վերաբեր-
եալ գործոց մասին դիմեն և ըստ ամենայնի հնադանդ գտնուին:

«Պատրիարքութեան ներքեւ գտնուած առաջնորդ և քահանայ և կրօնա-
կանները թէ իրենց կրօնից համեմատ հրաժարեցնելու կամ պաշտօնի մէջ
հաստատելու ըլլայ՝ ոչ ոք միջամտէ: Եւ եթէ առաջնորդներէն մէկուն փոփո-
խութիւնը հարկ ըլլայ և յիշեալ Պատրիարքին առաջնորդական պայման-
ները պարունակող իմ բարձր հրովարտակս տրուի և ուրիշ ինչորանօք
առաջնորդութիւն չը տրուի: Եւ այն առաջնորդներուն և եպիսկոպոսներուն
մասին հրաժարեցուցման կամ անարգանաց կամ ամբաստանութեան գիր
գայ թէ փաշաներէն թէ գատըներէն և թէ նայիպներէն՝ մինչև որ յիշեալ
Պատրիարքէն չը ստուգուի, հաւատ չընծայուի, եթէ որևէ եղանակաւ հին ու
նոր թուականաւ հրամանագիր ալ ելած ըլլայ, չը յարգելով գայն՝ և քննու-
թիւն ըլլալով պարտ ու պատշաճը տնօրինուի:

«Թէ իրեն և թէ առաջնորդաց և քահանայից տուները և բնակատեղի-
ները ազատութեան համաձայն կրօնական արարողութիւն և ասոր վերա-
բերեալ գործառնութեանց և ոչ մէկ կողմէ մը արգելք և հակառակութիւն
և միջամտութիւն չըլլայ:

«Եւ ի վաղուց անտի իրենց սեպհականութիւնն եղած եկեղեցեաց և
վանօրէից և թէ մայրաքաղաքս և թէ դրսերը գտնուած ուխտատեղեաց և
իրենց սովորութեանը համաձայն մեռելոց յուղարկաւորութեանը և ուրիշ
կրօնական արարողութեանցը ոչ ոք միջամտէ և արգելք յարուցանէ:

«Հին Հայոց յատուկ եկեղեցիները և վանքերը փաշաներու, իշխան-
ներու, գատըներու հրամանին և տեղեկատուութեան վրայ ճշմարիտ հայ

* Ձեռագիր. Էջմիածնի հայրազեմական գիւղան.

հոգևորականներէն առնուելով տարբեր ծիսից վրայ ընթացող կաթողիկ կոչ-
ուած միւֆսիտներուն չը արուի:

«Եւ ուրիշին պարտուցը համար եկեղեցեաց և վանօրէից գոյից միջա-
մտութիւն չըլլայ և իբրև գրաւ առնուի. և եթէ կերպով մը առնուած ալ ըլլայ
Շերիի օրինօք ետ առնուելով իր տեղերը դրուին:

«Եւ յիշեալ ազգէն մէկը իրենց կրօնից համաձայն ամուսնացնեն կամ
ամուսնական կապը խզեն, այս արարողութիւնը ըստ որում յիշեալ Պատ-
րիարքին կամ կարգած փոխանորդներուն միջոցաւ ի գործ կը դրուի՝ ուրիշ-
ներուն միջամտութիւնը պէտք չէ թոյլ տալ:

«Եւ առանց յիշեալ Պատրիարքին կամ առաջնորդներուն կամ փոխա-
նորդներուն գիտութեանը և արտօնութեանը թէ մայրաքաղաքիս մեջ և թէ
դուրսերը հակառակ իրենց կրօնին պսակ դնող քահանայից կամ փոխանոր-
դաց հարկ եղած պատիժը տրուելու ատեն ոչ ոք միջամտէ:

«Եւ եթէ պսակադրութեան կամ պսակի լուծման և կամ իրենց կրօնից
վերաբերեալ խնդրոց մէջ երկու քրիստոնեա վէճ ունենան և Պատրիարքը
կամ փոխանորդները քննելով ըստ կրօնի կարգադրեն և կամ եկեղեցինե-
րուն մէջ երգմանցունեն կամ բանադրեն, գատընները և նայիպները չը միջա-
մտեն:

«Եւ որովհետև յիշեալ ազգին կրօնքը կարգելի գիրենք որ կնաթողու-
թիւն չընեն և կին ունեցողը ուրիշ կին չառնու, և կիններին մեռնելէն վերջ
միայն երեք անգամ կարենան ամուսնանալ և ոչ աւելի, հակառակ վարուող-
ներուն արգելք և յանդիմանութիւն ըլլայ. և կրօնից հակառակ պսակ ձեաց-
նողներուն եկեղեցի մտնել արգելեալ ըլլալուն՝ նոյն վիճակին մէջ մեռնող-
ները քահանայից միջոցաւ թաղուելու համար գատընները, նայիպները և
ուրիշ հրամանատարք չըստիպեն և առաջարկութիւն չընեն:

«Առաջնորդներէն և եպիսկոպոս և վարդապետ և կրօնականներէն և
ուրիշներէն մէկը եթէ իրենց գոյքէն իրենց կրօնին համաձայն եկեղեցեաց
և աղքատաց և Պատրիարքին կտակելով վախճանին՝ գործադրելի և ընդու-
նելի ըլլալով իրենց կրօնից և օրինաց համաձայն Շերիի միջոցաւ իրենց
ազգէն վկաներ մտիկ ընելով, մեռնողին ժառանգներէն առնուի:

«Եւ իրենց կրօնին հակառակ վարուող հայ առաջնորդ և քահանայ և
կրօնաւորները եթէ Պատրիարքը իրենց կրօնին համեմատ պատժէ և մո-
րուքնին ածիլելով գիրենք եկեղեցական կարգէն լուծէ և իրենց եկեղեցի-
ները ուրիշի տալով ուրիշներ կարգէ, դուրսէն ոչ ոք արգելք ըլլայ և նեղէ:

«Յիշեալ Պատրիարքին պատրիարքութեան ներքև գտնուած տեղերուն
եկեղեցեաց և վանօրէից և բոլոր պարունակութեանց և եկեղեցեաց վակֆ
եղած գոյից և անասնոց ոչ ոք ձեռնամուխ ըլլայ և ի վաղուց ինչպես որ էր,
նոյնպէս մնայ սեպհականութեան իրաւունքը:

«Հայոց ազգը ինչպէս որ վաղուց, նոյնպէս և այսուհետև պետք է վճարէ
արքունի տուրքը և ողորմութեան և Պատրիարքարանի տուրքը և ծախքը
և պատրիարքութեան յատկացեալ ստակը և ոչ ոք պետք չէ հակառակի:

«Եկեղեցեաց և վանօրէից փոխանորդները պատրիարքական հասոյթը
և արքունի տուրքը ստանալով եթէ իւրացնեն՝ հաշիվնին տեսնելով վճարել
տալու միջոցին ոչ ոք միջամտէ:

«Եւ այս հաշուէս որ տեղի առաջնորդ կամ կրօնականէն որ ըլլայ՝
Պատրիարքը եթէ առնելիք ունենայ և ստանալու համար իմ բարձր հրա-

մանագրովը և իր նամակովը կարգած անձանց՝ դատար և նաչիսները ըստ
Շերիի ձեռնտու ըլլան և առնել տան:

«Պատրիարքին յատկացեալ այգիի բերքը և նուէր անունով ազգին
տուած գինին և իւղը և մեղրը և գոյքերը իր բնակարանը փոխադրուած
միջոցին ի վաղուց անտի եղածին համաձայն նաւամատոյցները և դռները
մաքսի պաշտօնէից կողմէ արգելք չը պատահին. և յիշեալ Պատրիարքին և
առաջնորդաց և եպիսկոպոսաց վերաբերեալ և եկեղեցեաց յատկացեալ գոյ-
քերն նաւամատոյցները և դռները մաքս և բաժ չը պահանջուի և չառնուի:

«Մէկը առանց Պատրիարքին հաւանութեանը բռնի իսլամ չըլլայ:

«Հայ կղերէն ոմանք առանց եկեղեցի և վանք ունենալու եթէ ծիսից
հակառակ տեղէ տեղ պտտելով Հայ հպատակները խառնակեն, նոյն Պատ-
րիարքին միջոցաւ և կայսերական հրամանով ձեռքակալուին և անոնց
նկատմամբ պետք եղածը գործադրուի:

«Պատրիարքին շրջագայած վայրերուն մէջ, հեծած ձիերուն, և հետե-
ւորդ բարապաններուն և ծառաներուն տաքազափոխ ըլլալուն՝ որեւէ միջա-
մտութիւն ըլլայ պաշտօնեաներու կողմէ:

«Եթէ Հայոց քահանաներէն մէկը Շերիի հրամանաւ բանտարկել հարկ
ըլլայ, Պատրիարքը պահէ և ուրիշը չը բանտարկէ:

«Եւ եպիսկոպոսաց և ոմանց Շերիի վերաբերեալ ունեցած դատերնին
մայրաքաղաքս յանձնուելով ըստ օրինակի Կ. Պոլսոյ և Օխրի պատրիար-
քութեան բերաթներուն արդարութեամբ քննութիւն ըլլայ և կարգադրուի»:

Այս իրավունքների գործադրութիւնն էլ դարերի ընթացքում առա-
ջացրեց այնպիսի արտոնութիւններ, որոնք որոշ գրավոր ձևակերպում
չունեին, բայց որոնք լրացնում էին պատրիարքական իշխանութիւն
ընդհանուր կերպարանքը: Դա մի հոգևոր պետ էր, միահեծան ու անկախ:
Այնպիսի մի աստվածապետական երկրում, որպիսին թուրքիան էր, այդ
հոգևոր իշխանավորը բնականաբար համարվում էր իր կրօնական համայն-
քի ներկայացուցիչ, որ պատասխանատու էր այդ համայնքի հավատար-
մութիւն համար, միջնորդ էր նրա և կառավարութիւն միջև, հասցնում էր
համայնքի աղերսանքները կառավարութիւն ականջը և կառավարական
տնօրինութիւնների կատարողն էր համայնքի մեջ, որի համար և ուներ
իշխանութիւն ղատելու և պատժելու: Պատրիարքի աշխարհական իրավա-
սութիւնն աչքի ընկնող երևութիւններից մեկն այն էր, որ նա գավառական
հոգևոր իշխանութիւնների միջոցով հավաքում էր և պետական գանձին
էր հասցնում արքունի մի քանի հարկեր, իմիջիպայոց և վերոհիշյալ «մու-
խաթան», որ սահմանված էր իբրև հատուկ տուրք պատրիարքութիւն հա-
մար: Այս հարկահանութիւնն եղանակը պարզված է Կ. Պոլսի պատրիար-
քի հետևյալ կոնդակի մեջ:

«Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Տէր Կարապետ և շնորհիւ սրբոյ հոգւոյն
վերատեսուչ և Պատրիարք մեծի արքայանիստ մայրաքաղաքին Կոստանդ-
նուպոլսոյ: Յորմէ ժամանեալ հասցէ գիր օրհնութեան և նամակ պահպա-
նութեան: Շնորհք Առաքելական և Աստուածային բազմապատիկ ողորմու-
թեան և նախախնամական գթութեան առ ի վերայ Տիրախնամ քաղաքիդ
Կարնոյ և բոլոր վիճակաց նորին, յորս կառուցեալ եկեղեցեաց և եկեղեցա-

* Ա. Ալպոյանյան, «Աղգային Սահմանադրութիւնը» (Ընդարձակ օրացոյց Փրկչեան
Հիւանդանոցի Հայոց», Կ. Պոլս, 1910, էր. 93-99):

կան Դեռ և գլուխ կարգեալ հոգևոր Հովուին ձերոյ Տեառն Կարապետի հոգեզգօն Արքեպիսկոպոսի, սրբակրօն քահանայից, Աստուածասէր իշխանաց և համայն Լուսաւորչերամ օրհնեալ ժողովրդոց, մեծաց և փոքունց կալ մնալ ընդ երկայն աւուրս խաղաղութեան յԱստուծոյ Հօրէ Ամենակալէ և ի Տեառնէ մերմէ Յիսուսէ Քրիստոսէ ի սուրբ Հոգւոյն կենարարէ եղիցի ընդ ձեզ յամենայն ժամ, ամէն:

«Եւ ընդ Աստուածապարգև օրհնութեանս՝ ծաներութք, սիրելիք մեր ի Տէր, զի որպէս յայտնի է ամենեցունցդ, որ ի լրանալ լուսնակուն տարւոյն այլազգեաց սկսանին ելանել տարեկան հարկք Արքունականք, թէ միբին, թէ մուխաթայն և թէ այլ ինչ, զոր հարկ է մեզ իբր հնազանդեալ մեծագոր հրամանի բարեբաղդ Արքային հատուցանել և մի ընդդիմակայել, զի բարութք կենցաղավարեցաք կառավարեալք ի մեծամեծաց, զորս ի դիմաց ամենայն Առաջնորդաց հատուցաք ի մեր կողմանէ ի սկսանիլ տարւոյն կանխապէս. վասն որոյ և զձեր իսկ հարկն և մուխաթայն այսմ տարւոյն, որ է հազար երկու հարիւր քառասուն և երկու թուականն այլազգեաց առաք աստ և առաքեցաք զկոնդակս: Ուստի պարտիք անյապաղ և անտրտունջ հատուցանել յայդդ զգօնամիտ Առաջնորդի ձերոյ Տեառն Կարապետի հոգեզգօն Արքեպիսկոպոսի և մի՛ ձգէք յօրէ օր, զի այս է Արքունական և աննահանջելի հարկադրութիւն, զոր սիրով պարտ է ձեզ հատուցանել ամենայնիւ հնազանդութեամբ: Որ և Շնորհք Տեառն Ամենակալի եղիցի ընդ ձեզ, և օրհնեսցէ Տէր զհնազանդութիւն ձեր և պահեսցէ յամենայն պատահարաց յամենայն ժամանակս, և լիբութք ողջ և օրհնեալք յԱստուծոյ և յամենայն սրբոց նորա և ի մէնջ: Ամէն: Գրեցաւ մուխաթայի կոնդակս յամի Տեառն 1826 դեկ. 17-ի Պատրիարքարանս ամենայն Հայոց որ ի Կոստանդնուպօլիս»:

Այսպես էր ազգային իշխանութիւնը ի դեմս բարձր կրօնական հաստատութիւնների: Գավառներում այդ իշխանութիւնն ներկայացուցիչներն էին առաջնորդները, փոխանորդները, վանահայրերը: Վերջապէս, ժողովրդի մեջ ապրող քահանայութիւնն էլ այդ ժողովրդի գլուխն էր համարվում և ներկայացնում էր նրա իղձերն ու խնդրանքները:

Բ. Ազնվականություն: Նոր պատմութիւնն մեջ հայկական կյանքը, ինչպէս նկատեցինք այս հատորի ներածութիւնն մեջ, արմատապես փոխված է հենց այն պատճառով, որ մինչդեռ հին և միջին դարերում այդ կյանքի գլխավոր հատկանիշը հողատեր ազնվականութիւնն էր, Նոր պատմութիւնն մեջ այլևս չկա այդ բացարձակ տիրապետութիւնն էր, Նոր պատմութիւնն մեջ այլևս չկա այդ բացարձակ տիրապետութիւնը: Նախարարական կազմը, ինչպէս դիտենք, մաղվում էր արարական, սելջուկյան և թաթարական հարվածների տակ: Իսկ Լենկթեմուրի արշավանքներից հետո արդեն այդ դասակարգի թույլ ու ողորմելի մնացորդներն են միայն, որ երևում են հայ աշխարհի զանազան կողմերում: Զբաղել էր հայ ազնվականութիւնը, ոչնչացել էր և հայ ժողովրդի ռազմական դիմադրող կարողութիւնը: Տիրող բռնակալների առջև այլևս միայն անպաշտպան ժողովուրդն էր, որի շինքին կարելի էր փաթաթել կատարյալ ստրկութիւն շղթաները: Բայց այս համատարած իրականութիւնն մեջ նկատվում են և փոքրիկ օազիսներ. տեղ-տեղ մնացել են հին ազնվականութիւնն փրկանքները, որոնք թեև թույլ են և սահմանափակ իշխանու-

* Ձեռագիր, էջ 1. Հայրապետ. գիւտն:

թիւն ունեն, բայց և այնպէս պահպանել են ազգապետութիւնն իրավունքները իրենց նեղ շրջանում և ներկայացնում են եթե ոչ նահանգական կամ գավառական, գոնե գավառակային ինքնավարութիւններ:

Այս դրութիւնը մենք պետք է որոնենք այն կարգի մարդկանց մեջ, որոնք կրում էին մելիք անունը: Մենք արդեն տեսանք, որ մելիքները բաժանվում էին երեք տեսակի: Ամենից ցած աստիճանն այն էր, որ մենք տեսանք գյուղերում, այն է՝ տանուտերի պաշտոնում, որը համարյա ոչինչ արտոնութիւն չէր տալիս: Նրան ընտրում էր գյուղական համայնքը, հաստատում էր խանը: Համայնքը հաշիվ ու համար էր պահանջում նրանից: Հասարակական փողեր վատնելը պատժվում էր խստութեամբ: Քանաքեռ գյուղի տանուտեր Ամիշանը կերել էր 60 թուման: Հասարակութիւնը գանգատվեց խանին, որի հրամանով տանուտերը սաստիկ ծեծի ենթարկվեց: Նա չէր կարողանում վերադարձնել յուրացրած փողը և այնքան նեղն ընկավ, որ աղերսանք ուղարկեց Երևան, թե շորս տղա և մի գեղեցիկ աղջիկ ունիմ, թող խանն առնե այդ պարտքի փոխարեն: Սակայն խանը իրավունք չհամարեց ընդունել այդ առաջարկութիւնը, որովհետև փողն իրեն չէր պատկանում, այլ գյուղի համայնքին, որ և պիտի բավարարութիւն ստանար*:

Բայց, շնայած այսպիսի դրութիւնն, գյուղերի տանուտեր մելիքներից շատերին էր հաջողվում ազնվականի դիրք ձեռք բերել, ստանալով մի քանի արտոնութիւններ, օրինակ, ազատութիւն հարկերից: Այսպէս էին և քաղաքների մելիքները, որոնք պարզապէս թաղական վերակացուներ էին և ենթարկվում էին ֆալանթարին, որ հայ համայնքի ընդհանուր կառավարիչն էր և որի առջև նույնպէս բաց էր հնարավորութիւնն անցնելու արտոնված, ազնվական դասակարգի շարքը: Երևանում կային ինը թաղ և ինն էլ մելիք: «Այժմ,— գրում է ակնատեսը,— հնազանդ են քալանթարին և դողան առաջն իբրև զնոքար»**: Այս վկայութիւնը ցույց է տալիս հայ քալանթարների ազդեցութիւնն ու կարևոր նշանակութիւնը: Բայց պարսկական իրականութիւնն մեջ բարձրանալը, դիրք գրավելը պաշտոնի բերմունքից չէր կախված, որքան անձնական ընդունակութիւններից: Երևանի թաղական մելիքութիւններից մեկը, Մելիք-Աղամալյանների տոհմը, այնքան բարձր դիրք կարողացավ բռնել պարսից կառավարութիւնն առջև, որ աժրողջ հայ համայնքի ներկայացուցիչն էր համարվում և շատ ազդեցիկ էր, կաղմում էր հայ ազնվականութիւնն բարձր աստիճանը և կալվածատեր էլ էր:

Գյուղական ու քաղաքային մելիքներից ավելի բարձր էին գավառների մելիքները, որոնք կազմում էին մելիքութիւնն երկրորդ աստիճանը: Այս տեսակ մելիքներ շատ կային մանավանդ Երևանի խանութիւնն մեջ***: Խանը յուրաքանչյուր հայաբնակ գավառի համար նշանակում էր մի մելիք, որ արդեն իշխանավոր էր, իր կամքը թելադրելու կարողութեամբ: Երևանի խանութիւնն բազմաթիվ գավառական մելիքներից մի քանիսի մասին վատ են խոսում ժամանակակիցները: Այսպէս, Գեղարքունու Մելիք-Փարսաղանը «էր կարի ազահ և յափշտակող. հպարտ և գոռոզ»****: Նրանից պակաս

* Չարարիա Սարկաւոց, Բ, հր. 1—4.

** Արքանում կարողիկնս Կրեւտացի, հր. 61.

*** Անդ.

**** Չարարիա, Ա, հր. 82.

չէր և նիգ գավառի մելիքը, որ քահանայական աստիճան էլ ուներ և կոչվում էր Մելիք-Տեր-Հովասափ: Սա իր անկարգ վարքի պատճառով հանդիմանություններ ստացավ Սաղմոսավանքի Հովհաննես եպիսկոպոսից և շկարողանալով ուրիշ կերպ վրեժ հանել, մատնեց եպիսկոպոսին Երևանի սարդարի ձեռքը, որ և բարբարոսական պատիժների ենթարկեց նրան*: Գավառական մելիքներ խաները նշանակում էին ում ուզում էին: Այսպես, Կոտեից և Անբերդի մելիք նշանակվեց Քանաքեռ գյուղացի Դավիթը: Մելիքն ունենում էր և օգնական: Այս գավառական մելիքներն էլ, գյուղականների նման, իշխանություն վարում էին և արտոնություններ վայելում էին այնքան ժամանակ, որքան գտնվում էին ծառայության մեջ, այսինքն որքան կամենում էին խաները:

Մելիքության այս երկրորդ աստիճանից հետո գալիս էր երրորդը, ամենաբարձրը: Այս կարգի մելիքները խոշոր պատմական դեր են կատարել, և նրանց մասին մենք մանրամասն կխոսենք իր տեղում:

Թուրքաց Հայաստանում նախկին իշխանական կազմակերպություններից մնացած փշրանքներն ավելի ևս աղքատիկ էին: Միայն մի քանի լեռնային փոքրիկ գավառներն էին ապաստան տվել իրենց մեջ հայկական կիսաանկախության, որի հենարանն էր հին իշխանական կարգը: Թուրք կառավարությունն ստիպված էր տանել մի այդպիսի դրույթուն իր երկրի ներսում, քանի որ հայերը չէին միայն, որ արծվի բույներին մեջ մի կտոր ազատություն էին պահում իրենց համար: Այդպիսի բույներ ունեին շատ ուրիշ ազգեր էլ օսմանյան պետության ամբողջ տարածության վրա և նրանց նվաճելու փորձեր շատ անգամ էին կրկնվում, բայց գրեթե միշտ անհաջող: Ազատությունը, սակայն, շատ թանկ էր նստում լեռնականներին: Նրանք կտրված էին մնում ամբողջ աշխարհից, պիտի լինեին զգույշ և կասկածամիտ, մշտապես զինված և իրենց ամբողջ ուշադրությունն իրենց զենքին ու կովին տված: Ազատությունը հայ լեռնականներին հաճախ միացնում էր հարևան, նույնպես, անկախ, թուրքմեն ցեղերի հետ՝ ընդհանուր գործը պաշտպանելու համար: Ապրելով միևնույն հանգամանքների մեջ, միևնույն հասկացողություններով և գաղափարներով, լեռնցի հայերից շատերը կորցրին իրենց ազգային կերպարանքը, մոռանալով մայրենի լեզուն, նույնիսկ քրիստոնեությունը:

Ամենանշանավորը այդ լեռնային փոքրիկ ու աղատ համայնքներից Ջեյթունն էր, Կիլիկիայի հայկական ազատությունից մնացած մի բեկոր, որ պահվեց Տավրոսի լեռներում: Այդտեղ հավաքվեցին կիլիկյան ռազմիկ տարրերի մնացորդներն իրենց իշխաններով և սկսեցին զենքով պաշտպանել ազգային անկախությունը: Հայտնի չէ, թե ի՞նչ անցքեր տեղի ունեցան այդտեղ 14-րդ դարից սկսած, որովհետև ազատասեր ժողովուրդը գրի ու հիշատակարանների մասին չէր մտածում և իր երկիրը փակել էր օտարների առաջ: Հայտնի է միայն այն, որ մինչդեռ շրջապատող երկրներում նվաճողները հետևում էին նվաճողների, ավերակների վրա նոր ավերակներ դարսելով, Ջեյթունն իր անկախությամբ դարձավ խավարի մեջ փայլող մի ճրագ, որ ղեպի իրեն էր քաշում հայերին Կիլիկիայի զանազան կողմերից: Մի քանի անգամ տեղի ունեցավ հայերի գաղթը ղեպի Ջեյթուն: Ամենքին— նորեկ թե բնիկ— միացնում էր ընդհանուր վիճակը, զինվորական ռեժիմը, ազատու-

թյան պաշտամունքը: Օսմանցիները շկարողացան հպատակեցնել Ջեյթունը, ոչ իսկ հարկատու դարձնել նրան: Ջեյթունի անցյալն ամբողջովին պատերազմական ավանդությունների մի հյուսվածք է, ուր հաղթություններն ավելի շատ են, քան պարտությունները: Թեև թուրք կառավարության հետ եղան զանազան բանակցություններ, ընդունվեցին մի քանի պայմաններ, որոնք գոնե ձևականորեն պիտի ցույց տային, թե այդ լեռնաշխարհը Թուրքիայի տիրապետության տակ է գտնվում, բայց և այդպես, Ջեյթունը պահպանեց իր հին կառավարչական ձևն էլ: Դա առանձին-առանձին, անկախ գլխավորներով (իշխաններով) կառավարվող թաղերի (թվով շորս) մի դաշնակցություն էր, որ ընդհանուր խորհրդակցությամբ և համաձայնությամբ առաջ էր տանում երկրի պաշտպանության գործը: Բնական է, որ այդպիսի լեռնային— զինվորական իշխանությունն ունենար և կրոնական հանգամանքներ: Ժողովուրդը սաստիկ կրոնասեր էր: Հուշակված մի սրբություն ունեին զեյթունցիները— մի ձեռագիր պատկերազարդ Ավետարան, որ կոչվում էր «Սուրբ Բարսեղի Ավետարան»: Այդ սրբությունը զեյթունցիները տանում էին իրենց հետ պատերազմ*:

Ջեյթունի՝ ընդհանրապես մոլթ պատմության փոքր-ինչ ճշտված էջն այն է, որ 17-րդ դարում զեյթունցիները, վերջապես, համաձայնեցին տարեկան մի հայտնի գումար տալ թուրք կառավարությանը, բայց այն էլ ոչ իբրև ուղղակի հարկ, այլ իբրև նվեր Այա-Սոֆյա մզկիթին**:

Բայց դրանով նրանք չազատվեցին այն փորձերից, որոնք արվում էին կառավարության և ուրիշների կողմից Ջեյթունի ազատության դեմ, որ և պետք էր լինում շարունակ պաշտպանել զենքով:

Ուրիշ լեռնային ազատ համայնքների վերաբերմամբ միայն մի քանի աշխարհագրական անուններից է կազմված մեր ամբողջ ծանոթությունը: Այսպես էին Մոկս և Շատախ գավառները Վասպուրականի նահանգում: Ավելի նշանավոր էր Դիարբեքիի նահանգը, ուր մի քանի գավառներում հայերը իբր քաջ և պատերազմասեր լեռնցիներ՝ ազատություն պահպանում էին քրդերի հետ միացած: Այդ տեղերն էին Սավուր, Խզու, Իսյան: Վերջինի մասին տեղեկությունները փոքր-ինչ ընդարձակ են:

Իսյան նշանակում է ապստամբություն: Այդտեղի հայ գյուղերը սովորաբար քրդախոս էին և հազիվճազ պահպանում էին իրենց քրիստոնեական կրոնը: Հայերը հետևակ էին և շատ ճարտար հրացանածիգներ, որովհետև իրենց որդիներին վարժեցնում էին գնդակ խփելուն հինգ տարեկանից ի վեր: Այս էր նրանց արհեստը և ապրուստի միջոցը, որովհետև ավելի ավազակության մեջ էին ապրում, քան խաղաղ պարապմունքներով: Մարմնով հաղթանդամ էին, բարձրահասակ և շատ ուժեղ: Միշտ շրջում էին զինված: Լուսնկա գիշերները, դուրս գալով ավազակության, հագնում էին ոտից գլուխ սպիտակ շորեր, այնպես որ ճանապարհորդներին թվում էր, թե դրանք մարդիկ չեն, այլ սպիտակ քարի կտորներ: Պատերազմի ժամանակ իրենց տան ունեցած-չունեցածը թաղում էին գետնափոր գաղտնի փոսերի մեջ, կանանց և երեխաներին փակում էին ամրացրած ավանում, իսկ իրենք գնում էին պահպանելու լեռնային անցքերը: Կովի ժամանակ կանայք ու երեխաներն ավանի մեջ ուրախության ձայներ բարձրացրած՝ երգեր էին

* Ջաքարիա, Բ, էր. 40.

* «Մասնաց Աղանի» հանդես, Պարիզ, 1856, էր. 155.

** Ջեյթունցի, «Ջեյթունի անցյալն և ներկայէն», հ. Ա, Վիեննա, 1900, էր. 32.

երգում թշնամու դեմ: Այնքան սիրելի էր նրանց համար պատերազմը, որ թշնամիների գալստյան լուրը ավետիս էին համարում*:

Գ. Վաճառականություն: Մինչդեռ հայ ազնվականությունն այսքան մանր ու աննշան բեկորներ էր դարձել հայ ազգաբնակչության մեջ, առևտրական դասակարգը նոր պատմության ընթացքում, ընդհակառակն, ավելի և ավելի մեծ հաջողությամբ էր կազմակերպվում, ավելի և ավելի մեծ նշանակություն էր ձեռք բերում, մինչ այն աստիճան, որ խորապես ազդում էր ամբողջ ազգի ճակատագրի վրա և ստեղծում էր նրա համար քաղաքական նորանոր կացություններ:

Հայ ժողովրդի ներքին կյանքում վաճառականն ամեն կերպ ձգտում էր հրամայող դասակարգի դերն ստանձնել: Ասպարեզը բաց էր, չկար ազնվականություն, և շահի ու դրամի մարդու համար գրեթե ոչինչ դժվարություն չէր մնում նրա տեղը գրավելու, նրա «իշխան» տիրապետը յուրացնելու գործում: Բավական էր, որ նա ձեռք բերեր կարգադրելու, վճիռներ տալու իրավունքը: Հին ժամանակներում այսպիսի իրավունք տալիս էր ծագումը կամ պատերազմական ընդունակությունը, անձնական քաջությունը: Նոր տեսակի հասարակական ուժին հարկավոր չէին այդպիսի հատկություններ: Բավական էր, որ մարդը հարուստ լիներ և ազդեցիկ: Ռազմական առաջնորդների կարևորությունը մոռացվել էր հայ կյանքի մեջ, իսկ վաճառականը, «խոջան» իսկական իշխանից անհամեմատ լավ դիրք ուներ մասնագրական աշխարհում: Նա հարստություն էր բերում երկրին ու պետական գանձարանին, և նրա անձն ու գործունեությունը պաշտպանված էին պետության մեջ ավելի, քան որքան կարող էին պաշտպանված լինել առհասարակ զիմմին ու նրա գործը իսլամի տիրապետության տակ³⁴: Թագավորն էր դիմում վաճառականին զանազան առևտրական շահեր ստեղծելու համար: Վաճառականն ուներ իր ձեռքին ամենահաղթ մի զենք — տոկոսը, և դրանով նա նվաճում էր նույնիսկ աշխարհի բռնակալներին: Այսպես, Կ. Պոլսի հայ սեղանավորները (սառաֆ) կամ ամիրաբեքեր տոկոսով փող տալով բարձրաստիճան փառանքի, նրանց իրենց ձեռքն էին առնում իրենց շահերի համար: Սրանք մեծերն էին և իրենց գործերի հաջողության համար կատարյալ տեր ու տնօրեն էին դառնում իրենց ազգակիցների համայնքի մեջ, իրենց կամքին ենթարկելով պատրիարքներին և գործադրելով նրանց իշխանությունը՝ ինչպես իրենց շահն ու քմահաճույթն էր պահանջում: Ավելի փոքրերն այդ վաճառողներից կոչվում էին շաբաբի: Սրանք գլխավորապես գավառներում էին գործում և կեղծքում էին ժողովուրդը գայլերի պես: Չորպաճիներն էլ գավառների իշխաններն էին, և նրանց ձեռքին էլ գտնվում էր գավառական առաջնորդների իշխանությունը:

Այս արտոնված, ուժեղ դիրքը, իհարկե, չէր արգելում, որ հարկավոր ժամանակ շահը, սուլթանը, խանը կամ փառան խլեր խոջայից, ամիրայից կամ շորպաճիից նրա ամբողջ կարողությունը, նույնիսկ և կյանքը: Բայց այս հանգամանքը չէր կարող հեռացնել հային առևտրի ասպարեզից, որը, պետք է նկատի առնել, միակն էր, որ բաց էր մնում նրա առջև և այս աշխարհի մեջ փառքի, վայելքի, տիրապետության հնարավորություն էր տալիս որոշ չափով:

* Հ. Ինճիբեան, «Աշխարհագրությունը չորից մասանց աշխարհի», Հ. Ա. Վենետիկ, 1808, էր. 161—163, 234—235:

Սակայն առաջնակարգ, ազդու դեր կատարողները միայն այս տեսակ վաճառականները չէին, այսինքն դրամ շահեցնողները: Երկրի արդյունաբերությունն ավելի շատ էր առաջ քաշում ընդունակ վաճառական ուժեր: Երկիրը տալիս էր շատ դերազանց նյութեր արտահանության և ընդարձակ առևտրի համար: Միայն վանի տառեխը առևտրական խոշոր շրջանառությունների նյութ էր մատակարարում շատ հայ վաճառականների, որոնք արտահանում էին այդ ապրանքը մինչև Մոսկվա և Ռուսաստանի այլ կողմերը, Պարսկաստան, Վրաստան: Ամբողջ Արևելքը ճանաչում և գնահատում էր այդ հռչակավոր ձուլը: Այնուհետև, իբրև հռչակ վայելող նյութեր, գալիս էին Հայաստանի գունավոր կաշիները (սաֆյան), որոնց մեջ մանավանդ կարմիր գույնի կաշիները: Հայաստանի գղթորի հետ չէր կարող մրցել ոչ մի տեղի գղթոր և առևտրական շուկաներում հայ վաճառականներին էին սպասում՝ նրանցից այդ բերքը գնելու համար: Գերազանց էին և ճոթերը, բամբակը, մասնավորապես մետաքսը³⁵, որ միայն Հայաստանը չէր հայթայթում, այլև Պարսկաստանն ու Միջին Ասիան³⁶:

Այս բոլոր հարստությունները հայ վաճառականներին հանում էին տեղական սահմանափակ շուկաներից և տանում էին շրջելու աշխարհի զանազան կողմերը, ուր նա կարող էր աւետուր անել, փող վաստակել: Եվ ահա նա հանդիսանում է իբրև մի շատ կարևոր ուժ միջազգային առևտրի մեջ³⁷: Նա խիզախ է, նախաձեռնող, արկածների և դժվարությունների սովոր: Նրա առևտրական գրասենյակները միայն Ասիայի զանազան կողմերում չեն փռված, այլև Եվրոպայի վաճառաշահ կենտրոններում, գլխավորապես նավահանգիստներում: 18-րդ դարի սկզբին հայագետ հոլանդացի Շրոդերը գրի է առել մի խոսակցություն, որ տեղի ունի մի ֆրանսիացու և մի հայ (ջուղայիցի) վաճառականի մեջ: Չափազանց գեղեցիկ մի նյութ է այդ խոսակցությունը, որ պարզ ու անպաճույճ կերպով բնորոշում է հայ վաճառականին: Ահա, օրինակ, ինչ ենք տեսնում այդ խոսակցության մեջ.

«Ֆրանսիացի. Հիմա շաղավաթ արա ձեր վաճառականների առ ու ծախսն ինձ ասա, ի՞նչ բարբաթ ապրանք կու բանացնեն ու ի՞նչ երկիր կերթան:

«Սաֆար: Մեր ազգի մեջն բարբաթ-բարբաթ բազրկան կան, որն երկրեն դուրս չեն գնալ, մա դուքանումն նստած՝ այլ և ամեն երկրի ճոթ կու ծախեն, որն Հնդկաստան, Արաբստան, Հոռմաստան, Ֆրանկստան, Ռուսաստան և այլ երկրի խրիդ կբերեն, էստոնց մոտ ամեն բարբաթ ապրանք կըլնի — ջալվաթի, մարգարիտ, շուխա, չիթ, ապրշմեղեն, տան զինաթ, ձեռագործ և այլ մանր-մունր ապրանք:

«Ֆրանսիացի: Մա, պարոն Սաֆար, ձեր վաճառականքն ի՞նչպես ճանապարհ կանեն այնքան ապրանք էն ձեր մեծ ու լայնատարած երկրումն դեպի Հնդկաստան, Ռումելի, Արաբստան և այլ աշխարհ, շուն որ ձեր երկրումն ծով ու նավագնացություն չկա:

«Սաֆար: Խիստ հեշտ և սաֆայով, զարա երբ որ շատվոր են և շատ ապրանք կա, կարավան կու դառնան և ունին յուրյանց կարվանքաշին, շավուշը, թուվանքշին, ամեն խասաթովն, ապրանքն ուղտերն, ձի կամ շորի կու բառնան և յուրյանք ձիավորք, ինչպես մեծ-մեծ օրդու կու գնան ու

* Du Mans, „Etat de la Perse“, p. 347.

** Ibid., pp. 344—345.

*** Scharer, „Histoire du Commerce de tous les Nations“, Paris, 1857, t. II, p. 621.

ամենքն կարվանքաշու հրամանավն աստ կամ անդ իջեանեն, ունեն յուրյանց հետ ամեն թարու (տեսակ) թոջակ և զախիրա (ուտելիք), ինչ տեղ որ կուզեն, վրան ու շատիր կու տան և յուրյանց պետքն կամ կարիքն լիովի կատարեն, հետո յուրյանց ճանապարհն հառաջ գնան:

«Տրանսիացի: Զարմանալի ճանապարհ ա և առավել մեզ որ շենք տեսել, մա էդ խոսքդ կարավան ի՞նչ լեզու ա կամ ի՞նչ ասել:

«Սաֆար: Մեզ էլ մեծ վարմանք ա երբ որ նավի հաքաթ կու լսենք: Կարավան, որ թուրքն քարավան կասե, հայոց լեզու ա, ասելն սաքի կարող վանելո, որ աշխարհորեն կասեն դարշու կենալու կարող: Ես էլ Սպահանա կարավանի հետ եկի թավրեզ, տեղեն Արդրում, Թոխաթ մինչև Իզմիրն և Իզմիրու նավ մտա, շորս ամսումն հասանք թասիլն. ինչ տեղս է, էսօր ինն օր ա որ քաղաքս եմ մտել:

«Տրանսիացի: Տեղս շա՞տ կու մնաս:

«Սաֆար: Պիտի մնամ մինչև որ ապրանքս ծախեմ: Թե որ ծախսս հետացավ, ընկերիս մոտ ապրանքս կը թողնամ, խրիդ կանեմ Մոսկովի վերան Աստուծով տուն կերթամ»*:

Շփվելով զանազան ազգերի հետ, հայ վաճառականը ձեռք էր բերում ոչ միայն հարստություններ, այլև փորձառություն, աշխարհայացքներ, Եվրոպայից նա իր տունն էր տանում ոչ միայն ժամացույցներ, հայելիներ, թավիշ, մարգարիտ, մահուդ և նուրբ կերպասներ, այլև գաղափարներ: Նա ապրում էր ճոխության մեջ, կառուցանում էր ապարանքներ և օրինակ էր հանդիսանում: Հանձին վաճառականների մի մասի հայ կյանքն ստանում էր հասարակական գործիչներ, որոնք հաճախ պատճառ և հեղինակ էին հանդիսանում հասարակաշահ կրթական հիմնարկությունների: Մի ուրիշ խոսակցության մեջ, որ տալիս է նույն գիտնական Շրոդերը, մենք տեսնում ենք վաճառականների խնջույքը, ուր նրանք խոսում են և այն մասին, թե հայ ի՞նչ համբավ ունի Եվրոպացիների մեջ: Մեկը պատմում է, թե ինքը Եվրոպայում ասել է շատերին, որ հայոց երկրում խաղողը բազմաթիվ տեսակներ ունի, բայց ոչ ոք չէ հավատացել այդ խոսքերին, որովհետև ամենքը գիտեն, որ հայերն անկիրթ ազգ են և նրանց ասածներին նշանակություն տալ չի լինի: Մյուս խոսակիցը բերում է մի դարձվածք, որ նա լսել էր Եվրոպայում. «Այսօր հայը ոչ թուր ունի, ոչ գրիչ, ուրեմն նրան խարբալելու ժամանակն է»**:

Ճշմարտություններ լսելն էլ մեծ դաստիարակչական նշանակություն ունի, մանավանդ երբ ճշմարտությունն ասվում է ավելի բարձր, ավելի քաղաքակրթված մարդկանց բերանով: Եվ, ինչպես կտեսնենք, հենց այսպիսի ճշմարտությունների տեղյակ հայ վաճառականներն էին, որ աշխատանք գործադրեցին, որ հայ ազգն էլ թուր ու գրիչ ունենա:

Վաճառականական կարավանները ամբողջ մի երևույթ էին կազմում այն տեղերի համար, ուր նրանք երևում էին իրենց երթևեկությունների ժամանակ: Կարավանի մի ուղևորություն նկարագրել է ֆրանսիացի գիտնական Տուրնըֆորը, որ, ինչպես երևում է՝ ընկերացել էր էրզրումի մոտով անցնող մի կարավանի: Նա պատմում է, որ կարավանի շարժման լուրը

տարածվում էր հեռու տեղեր, և հայերը երկու օրվա ճանապարհ ընդառաջ էին գնում նրան դիմավորելու համար և բերում էին իրենց հետ վաճառականների համար զովարար ըմպելիքներ և գինի: Իսկ վաճառականները լիացնում էին ամենքին, հանելով իրենց բեռներից հարյուր ու մի գեղնցիկ ու անհրաժեշտ իրեր: «Ասիայի մեջ— գրում է գիտնական ֆրանսիացին— Վենետիկի, Ֆրանսիայի և Գերմանիայի այլ և այլ ապրանքների մանրավաճառություններն են զբաղվում: Փոքրիկ հայելիները, մատանիները, մանյակները, կիտվածանկարները, փոքրիկ դանակները, մկրատները, գնդասեղները և ասեղները դրամից ավելի հարգի են քաղաքների մեջ»*:

Նկարագրելով հայերին առհասարակ, Տուրնըֆորն ասում է. «Հայերին երջանիկ պիտի համարեի զենք գործածելը շիմանալուն համար, եթե մարդկանց բնության համեմատ հարկավոր չլիներ երբեմն զենք գործածել իրենց նմանների ձեռքով հարստահարելուց պաշտպանվելու համար: Ինչ որ էլ լինի՝ հայերը միմիայն իրենց վաճառականությամբ են զբաղվում և բովանդակ կարողությամբ նրան հետամուտ են»: Հայ վաճառականի շարքաշույթունն ու տոկունությունը իրավամբ զարմացրել է բարեմիտ Եվրոպացուն. նա ասում է, թե տեսել է նույնիսկ ամենահարուստ վաճառականների, որոնք մինչև վիզը գետի մեջ են մտել՝ ձիերը և նրանց վրա բարձած մետաքսի բեռները սուզվելուց ազատելու համար, առանց ուշադրություն դարձնելու, թե ում են պատկանում այդ բեռները— իրե՞նց, թե՞ իրենց բարեկամներին: «Գետակներից անցնելիս հայերն իրենց ձիաների կողքով են քայլում և ամբողջ ճանապարհորդության ժամանակ օգնում են ոչ միայն իրենց ազգակիցներին, այլև այլազգիներին: Այս բարեմիտ մարդիկ իրենց սովորություններից բնավ չեն շեղվում, միշտ նույնն են, չափազանց խոռվարար օտարներից խույս են տալիս և հարգում են խաղաղասերներին, որոնց հյուրընկալում են ամենայն սիրով և կերակրում: Երբ խնամում էինք նրանց մի հիվանդին, ամբողջ կարավանն իր շնորհակալությունն էր հայտնում մեզ»: Մի բացասական հատկություն է տեսնում գիտնական ճանապարհորդը հայ վաճառականների մեջ: Այդ այն է, որ երբ նրանցից մեկը օտարության մեջ անհաջողության է հանդիպում, այլևս չի վերադառնում իր երկիրը, որպեսզի ազատվի իր պարտապահանջներից, ասելով թե երես շունի նրանց մոտ երևալու: Սակայն այս բանը չի արդարացնում սնանկացողին: Եվ միակ արդարացնելի հանգամանքն այն է, որ սնանկություններ շատ սակավ էին պատահում հայ վաճառականների մեջ: Նշանակելի է և սակարկության հետևյալ նկարագրությունը. «Մեր ծիծաղը չէինք կարողանում պահել, երբ էրզրումի խաների մեջ տեսնում էինք հայ վաճառականների սակարկություն անելը: Նախ փողը հանում են և դնում սեղանի վրա. հետո ճոռմաբանում են՝ որքան կարող են, մի կողմից փող են համրում, մյուս կողմից աղմկալից խոսակցություններ շարունակում: Տեսնելով այս, մեզ թվում էր, թե մոտ է կոփվը, բայց միշտ հակառակն էր լինում, որովհետև այս տեսակ առևտուրը իրենց սովորությունն է: Իրար հրելուց հետո, միջնորդները վաճառողի ձեռքը այնպես սաստիկ են թոթվում, որ խեղճը ձի է արձակում, և նրան չեն թողնում, մինչև որ հավաքվում է գնողի առաջարկած գումարին: Սակարկությունը վերջացավ, և ամենքն սկսում են ծիծաղել»**:

* Շրոդեր, Գանձ Արամեան լեզուի—Thesaurus linguae Armenicae, Ամստերդամ, 1711, հր. 361—362.

** Անդ:

* Tournesfort, t. II, lett. XX.

** Ibid.

ներ տվեց իր հին հիմնարկությունը պահպանելու համար: Թուրքիան, ընդհակառակն, ավելի աննպաստ վերաբերմունք ցույց տվեց: Տիրանալով երկրին, նա շոշափացրեց գոյություն ունեցող համբարական միությունները, այլ ենթարկեց նրանց կազմակերպությունները մի քանի փոփոխությունների, որոնք բավական ծանր էին արհեստավորների համար: Այսպես, թուրք կառավարությունը սահմանափակեց վարպետների թիվը մի քանի համբարությունների մեջ: Բայց գլխավորն այն էր, որ թուրքերն այդ հիմնարկությունն էլ դարձրին եկամտի աղբյուր: Սուլթաններն բնծայում էին համբարությունները իրենց սիրած պաշտոնյաներին, ոմանց ցմահ, իսկ ոմանց, ինչպես, օրինակ, էրզրումում, որդուց որդի՝ կառավարելու համար: Դրանով ոչնչացվում էր համբարական ինքնավարության սկզբունքը, որովհետև սուլթանի կողմից նշանակված մարդիկն էին համբարությունների գլխավորներն ու դատավորները և ստանում էին համբարական միության եկամուտները իրենց օգտին: Համբարն իր համար ընտրում էր միայն մի գլխավոր վարպետ: Այսպես էլ մնաց այդ դրությունը Թուրքիայում, ուր արհեստավորական միությունները կոչվում են էսնաֆ:

Պարսկաստանում Անֆեվիները համբարների գլխավորներին պարտավորեցնում էին խաղաղություն և կարգ պահպանել միության անդամների մեջ և հավաքել նրանց վրա դրած հարկերը: Այսպես էլ նկարագրում է Շարդենը Պարսկաստանի համբարությունները: Եվ այս ցույց է տալիս, թե շահնշահների երկրում արհեստավորական ինքնավարության սկզբունքները մնացին անաղարտ: Հենվելով այդ սկզբունքի վրա, աշխատանքը իր ջանքերը կենտրոնացնում էր իր ինքնապաշտպանության վրա: Դրա համար միությունը առանձին կերպ հսկում էր, որ միայն լավ պատրաստված մարդիկ ինքնաբերաբար զբաղվեն արհեստով, բացի դրանից՝ արհեստին նվիրված յուրաքանչյուր մարդ հավատարիմ մնա արհեստի շահերին: Կազմակերպությունն ունի կրոնական-բարեգործական կերպարանք: Նա սովորաբար ընտրում էր որբերից մեկին իր հովանավոր, որ և կոչվում էր «փիր»: Նրա բոլոր կանոնները, սովորությունները նպատակ ունեին հաստատել և պահպանել արհեստավորների մեջ բարոյականություն, որ ազնվացնում էր արհեստը, հեղինակություն էր տալիս նրան ժողովրդի մեջ, մի խոսքով՝ դարձնում էր արհեստավորի աշխատած հացը անբիծ, «հալալ», ինչպես որ նա անվանվում է ժողովրդի մեջ այսօր էլ: Դա մի ամբողջ հասարակական դաստիարակություն էր: Եվ որովհետև բարոյականությունը կապված էր կրոնի հետ, ուստի համբարությունների գործունեության մեջ նշանավոր դեր վերապահված էր եկեղեցու պաշտոնյաներին, քահանային, որ իր աղոթքներով նվիրագործում էր համբարության ամենակարևոր երևույթները: Սակայն համբարությունների մեջ միայն արհեստները չէին կազմակերպում, այլև առևտրի մի քանի տեսակները, օրինակ՝ գինեվաճառությունը, նպարավաճառությունը, մսավաճառությունը, ալյուրավաճառությունը և այլն:

Ինչպես և ամեն մի ուրիշ կազմակերպություն, համբարական միությունը ուժեղ էր իր ներքին համերաշխությամբ, իր դիսցիպլինայով և որոշակի գծագրված ձգտումներով, նպատակով: Միության իշխանությունը անդամների վրա լոկ բարոյական էր. ֆիզիկական ուժ գործադրելու ոչ մի միջոց և իրավունք չունի միությունը: Եվ իր սկզբունքները պաշտպանելու, իր որոշումները գործադրել տալու համար նա ուներ միայն մի ուժ, — դա այն գործողությունն էր, որ այժմ այնքան հայտնի է «բոյկոտ» անունով:

Միության արատավոր անդամը ենթարկվում էր տուգանքի. նա կարող էր շտալ այդ տուգանքը, կարող էր արհամարհել համբարի վարչության դիմումները, խրատները: Բայց մինչև որ չկատարվեր նրա վերաբերմամբ կայացած վճիռը, նա հայտարարվում էր միությունից դուրս, և արհեստակիցներից ոչ ոք չէր կոսում նրա հետ, չէր ընդունում նրան միության անդամ: Եվ հենց որ ըմբոստը հնազանդվում էր կանոններին, իսկույն էլ ընդունվում էր կազմակերպության մեջ:

Համբարությունը մի փակ կաստա չէր, ոչ էլ մի իրավական և հասարակական դիրքի, մի դասակարգի մարդկանց միություն: Միացնողը միայն արհեստն էր. և նա միացնում էր ազնվականին ստրուկի հետ, օտար եկվորին՝ բնիկի հետ: Ամեն մեկը, որ ապրում էր մի հայտնի արհեստով, ազատ և անարգել կարող էր մտնել այդ արհեստի միության, համբարության մեջ: Նրանից միայն մի բան էր պահանջվում — հպատակվել միության կանոններին: Համբարությունները գործում էին անկախ իրարից, բայց միանում էին հայտնի դեպքերում: Երկրի քաղաքական դրությունը, իհարկե, այնպես չէր, որ թույլ տար հազարավոր անդամներ ունեցող կազմակերպություններին դուրս գալ ընդհանուր ակտիվ պահանջներով: Այս տեսակ խմբական արտահայտություն չէր էլ կարող լինել արևելյան մի բունակալության մեջ, և համբարական միությունների գործունեությունը այս ուղղությամբ չզարգացավ: Քանի որ ահեղ ու ահարկու էր կառավարությունը: Ուստի համբարությունները միասին հավաքվում էին ավելի իրենց ներքին գործերի համար, օրինակ, այն ժամանակ, երբ համբարական գլխավոր սկզբունքներից մեկը խախտված էր լինում: Երբ պետք էր լինում դատել մի համբարի գլխավորին, դատարանը կազմվում էր ուրիշ համբարների գլխավորներից:

Աշխատանքի շահերը պաշտպանվում էին թե՛ դրսում, թե՛ ներսում, այսինքն թե՛ գործ տվողների, հաճախորդների վերաբերմամբ և թե՛ համբարական կազմակերպության մեջ: Չէր թույլատրվում, որ աշխատանքը վնասվի արհեստակիցների մրցությամբ, միմյանցից գործ խլելով: Համբարության մեջ կային գործատերեր և վարձով աշխատողներ: Գործատեր վարպետը կարող էր վարձով աշխատող վարպետին հեռացնել, բայց պարտավոր էր վերջացնել հաշիվը նրա հետ, տալ լիովին այն վարձը, որ հասնում էր նրան կատարած գործերի համար. և մինչև որ հեռացվող վարպետի օրինավոր պահանջը լիովին չէր կատարվում, ուրիշ վարպետներ չէին աշխատում գործատեր վարպետի մոտ: Մի համբարության պատկանող արհեստավորները և առևտրականները սովորաբար խանութներ ունենում էին քաղաքի մի հայտնի մասում, հաճախ միևնույն շինության մեջ: Համբարությունը շինությունների տերերի համար պարտավորական էր դարձրել մի քանի պայմաններ: Այսպես, խանութում գործող և իր պարտավորությունները կատարող արհեստավորին չէր կարելի դուրս անել այն պատճառով, թե տերն ուզում էր տալ մի ուրիշի: Եթե դուրս անելու պատճառն այն էր, որ ուրիշն ավելի շատ վարձ էր առաջարկում, այդ դեպքում տերը պարտավոր էր նախ առաջարկել խանութում նստած վարպետին, որ նա ավելացրած վարձով շարունակե նստել խանութում: Իսկ եթե շինության տերն առհասարակ փորձում էր հարուստահարել աշխատանքը՝ ավելացնելով խանութների վարձագինը, այդ դեպքում ամբողջ համբարությունն էր դուրս գալիս իր շահերը պաշտպանելու. շուրջ արհեստակիցները պարպում էին խանութները, տեղափոխվում ուրիշ

տեղ, իսկ նրանց պարպած խանութները մնում էին առանց արդյունք բերելու, արդ՛հետև ոչ ոք իրավունք չունեք վարձելու:

Կաղճակեք պոլիտիկոնը ոչինչ քա՛ղ չէր ունենա, եթե բոլորովին զուրկ լինեք սեփական գրամական միջոցներից: Եվ յուրաքանչյուր համբարութուն ունեք իր մշտական գանձարանը, ուր հավաքվում էին միութայն եկամուտները— պարտադիր վճարներ գանազան առիթներով, տուգանքներ, որոնք ստացվում էին միութայն անդամներից իբրև պարտք, նվերներ և այլն: Են որհիվ այդ դրամական միջոցների՝ բարձրացվում էր արհեստի պատիվը և իրագործվում էր անտեսական այն մեծ պահանջը, որպիսին է աշխատավորի ապահովությունը դժբախտության դեպքում: Համբարական միութայնների մասին խոսողներից մեկն այսպես է բնորոշում համբարական դրամարկի նշանակությունը. «Համբարն իր արկղից փող է տալիս իր աղքատ վարպետին, որ ոչինչ չունի բացի ուժեղ ձեռքերից և աշխատելու ցանկությունից: Բայց իբրև ես ասացի՝ ոչինչ չունի: Ո՛չ, նա ունի կի՛թ, երեսաներ, որոնց փաղաքշանքների մեջ է գտնում իր երջանկությունը և որոնք սպասում են ապրուստ նրա ձեռքից: Բայց ո՛վ փող կհավատա նրա ուժեղ մկաններին, եթե ոչ համբարը: Ահա մի ուրիշ աշխատավոր, որ իր ձեռքերի աշխատանքով պահում էր իր ընտանիքը, հիվանդացավ պառկեց: Ո՛վ կօգնե նրան այդ ծանր թուլաներին, եթե ոչ համբարը: Ահա մի ուրիշ ընտանիք էլ, որ զրկվել է իր պահանջան հրեշտակից: Ո՛վ պիտի խլի նրա որբերին կարիքի սև ձեռքերից, ո՛վ պիտի ազատե նրանց բարոյական անկումից, եթե ոչ համբարը: Նրա տղա երեխաներին համբարը տալիս է աշակերտություն, իսկ աղջիկներին օգնում է իր դրամարկից՝ մարդու գնալու ժամանակ: Ընտանիքի մայրը միշտ իր համար գործ գտնում է համբարի մոտ»¹:

Համբարական միութայնները առանձին ուշադրություն էին դարձնում, որ իրենց աղքատ անդամակիցների թաղումը տեղի ունենա ազու հանդեսով: Այսպես էր, ինչպես հայտնի է, և՛ եվրոպական «ցեխերի» գլխավոր ձգտումը: Երբ հիվանդանում էր համբարության անդամը, նրա ընկերները հաճախակի այցելում էին նրան, իսկ երբ մեռնում էր նա և աղքատ էր, համբարությունն իր վրա էր վերցնում թաղման բոլոր ծախսերը: Թաղման օրը բոլոր արհեստակիցները ի նշան սուգի փակում էին իրենց խանութները, հերթով տանում հանգուցյալի դագաղը և արժանավոր կերպով հողին հանձնելով իրենց ընկերին, ողորմություն էին բաժանում մուրացկաններին: Նույն իսկ եթե ընկերը վախճանվում էր հեռու իր տանից, օտարության մեջ, համարյա ամբողջ կազմով գնում էին մխիթարելու հանգուցյալի ազգականներին, իսկ մյուս օրը, դարձյալ փակելով խանութները, հոգեհանգիստ էին կատարել տալիս գերեզմանատանը և քելիս էին բաժանում մուրացկաններին: Մեռելոցի տոներին դարձյալ համբարն էր, որ չէր մոռանում հանգուցյալ ընկերների գերեզմանները և այցելում ու օրհնել էր տալիս նրանց: Հիշելով և հարգելով մեռելներին, համբարը չէր մոռանում նրանց թողած ընտանիքները: Եթե մեռած վարպետը կամ առևտրականը թողած չէր լինում շահահաս ժառանգ, նրա խանութը շարունակում էր գործել համբարի հսկողության և խնամակալության տակ: Բայց նյութական ապահովությունը բավական չէր: Համբարը ոչ միայն չէր թույլ տալիս, որ իր մեռած անդամի ընտանիքը, ծայրահեղ կարիքի մեջ ընկնելով, դիմե մուրացկանության, այլև

աշխատում էր, որ այդ ընտանիքի անդամները պարկեշտ և պատվավոր ապագա ունենան: Այսպես, նա շանք էր գործ դնում, որ ամուսնացնեն որբ աղջիկներին լավ մարդկանց հետ, իսկ տղաները փոքր հասակից հանձնվում էին մի խնամոտ վարպետի, որ թե՛ արհեստ էր սովորեցնում և թե՛ հանդիսանում էր հայր ու դաստիարակիչ:

Սակայն այս պարտականությունը վարպետը միայն որբերի վերաբերմամբ չէր կատարում, այլ առհասարակ բոլոր աշակերտներին: Արհեստանոցը մի դպրոց էր, ուր դաստիարակվում էին ապագա համբարականները: Անպայման հնազանդություն մեծերին, կրոնասիրություն և բարեսիրություն, երկյուղած վերաբերմունք, պատկառանք դեպի արհեստը և նրա հիմնարկությունները— ահա այդ դաստիարակության սկզբունքները: Արհեստանոց-դպրոցն, իհարկե, ղեկավարվում էր նույն հայացքներով, մանկավարժական դպրոցն, ինչպես գրագիտության դպրոցը: Այստեղ, արհեստանոցում էլ, մեթոդով, ինչպես գրագիտության դպրոցը: Այստեղ էլ դաստիարակությունը, դեպքերում, ծեծով էր դրոշմվում փոքրիկի մարմնի վրա, թեև ոչ նույն շահի փերով, ինչպես գրագիտության դպրոցներում: Աշակերտը միայն արհեստին չէր ծառայում, այլև իր բոլոր մեծերին, կատարում էր նրանց համար տան ծառայի դաժան պարտավորությունները: Նույնիսկ խանութից դուրս էլ նա գտնվում էր մեծերի հսկողության տակ և նրա վարքը փողոցում թե խանութում միատեսակ էր գնահատվում մեծերի կողմից: Վարպետի կամքից էր կախված տալ աշակերտին որևէ վարձատրություն կամ շտալ: Իսկ աշակերտելու ժամանակամիջոցը տարբեր էր, նայած արհեստի դժվարության:

Աշակերտներից բարձր էր քաղցյահը, որ արդեն սովորել էր արհեստը, բայց վարպետի կողմ չէր ստացել: Սա արդեն հայտնի չափով ազատություն վայելող բանվոր էր, որ ստանում էր վարձ և կարող էր պայմաններ կապել իր վարպետի հետ կամ նույնիսկ ուրիշի մոտ աշխատել: Բայց համբարական կազմակերպության գլխավոր ձգտումն էր պաշտպանել վարպետի շահերը, և քաղցյահները, այնուամենայնիվ, այնպես էին ենթարկված վարպետներին, որ անկախության համարյա ոչ մի նշույլ չէր մնում նրանց դրության մեջ: Վարպետի իշխանության ամենագլխավոր հիմքն այն էր, որ առանց նրա վկայության և համաձայնության քաղցյահը չէր կարող վարպետ «օրհնվել»: Այդ օրհնությունը նա ստանում էր իր վարպետից, որին և պարտավոր էր ընծա տալ:

Յուրաքանչյուր համբարություն ուներ իր վարչությունը, որ ընտրվում էր արհեստավորների ընդհանուր ժողովից: Ընդհանուր ժողովները սովորաբար գումարվում էին գերեզմանատներում, եկեղեցիների բակերում կամ թե դաշտում: Ընտրվում էին մի ուստաբաշի (վարպետների գլխավոր), երկու աղսախկալ (սպիտակամորթ, — նրա օգնականները), մի խազնադար (գանձապահ) և մի իգիդբաշի, որի պաշտոնն էր ի կատար ածել ուստաբաշու վճիռները և հայտարարել համբարության անդամներին նրա կարգադրությունները: Ուստաբաշին մեծ մասամբ ինքնազուխ էր գործում, վճռում. հաճախ չէր լինում, որ նա դիմեր իր արհեստակիցների խորհրդին: Տարին մի անգամ յուրաքանչյուր համբարություն ունենում էր հանդիսավոր ընդհանուր ժողով: Դա համբարության տոնն էր, երբ արհեստակից ընկերները թե՛ ուրախություն էին անում, թե՛ կատարում էին հանդեսներ և բարեգործություններ: Այդ օրը մատաղ էին մորթում, ամբողջ համբարությունը իր գլխավոր-

¹ П. Шаншиев, „Два слова об амкаре“, Тиф., 1857, с. 39.

ների հետ գնում էր եկեղեցի: Պատարագից հետո մատաղը բաժանվում էր աղքատներին և բանտարկյալներին: Ապա համբարությունը հավաքվում էր մի տեղ, սովորաբար քաղաքից դուրս մի գեղեցիկ վայրում կամ այգում: Այդտեղ կատարվում էր խնջույք, որ հաճախ երկու օր էր տևում: Սովորաբար այդտեղ էլ օրհնվում էին վարպետները⁷¹:

Այդ մի կրոնական արարողություն էր, մի տեսակ ձեռնադրություն: Վարպետացուները մատուցանում էին ուստաբաշուն մի-մի մետաքսե թաշկինակ, բաժանում էին հանդիսականներին մի-մի մոմ, իսկ իրենք առանց մոմի շոքում էին սփռոցի մեջտեղը, խոնարհեցնելով գլուխները: Նրանց ուսով գցած էր լինում մի-մի նոր, դեռ չծալած գոտի: Քահանան կատարում էր կարգ, ապա մոտենալով նորընծաներին, ձեռքը դնում էր նրանց գլխին, օրհնում էր, խրատներ էր տալիս: Այնուհետև, ներկա եղող համբարը, վառած մոմերով, նստում էր, և նորընծաները մի-մի մոտենում էին ուստաբաշուն, որ ձախ ձեռքով բռնելով նորընծայի երկու ձեռքի երկու մատը, կարդում էր «Հայր մեր», խրատում էր հետևել մեռած հայտնի վարպետների վարք ու բարքին և «յանուն Հօր և Որդույ և Հոգույն սրբոյ» երեք ապտակ էր տալիս աչ ձեռքով, իսկ նորընծան համբուրում էր այդ ձեռքը: Հետո ուստաբաշին կապում էր նորընծայի մեջքին նրա ուսով գցած նոր գոտին: Այնուհետև նորընծայի վարպետը տանում էր նրան ներկա եղողների մոտ: Համբուրվում էին ամենքը, շնորհավորում էին: Սկսվում էր կերուխումը: Բայց նորընծան դեռ իրավունք չուներ նստելու և ուտելու մյուսների հետ. նա դեռ պիտի ծառայեր համբարին, մատուցանելով ամեն հանդիսականի գինի արծաթի թասերով: Գիշերը նորընծան պիտի քներ առանց արձակելու ուստաբաշու կապած գոտին: Հետևյալ օրը նորից համբարը հավաքվում էր նույն տեղը ճաշի, այս անգամ նորընծաների հաշվին: Այս ճաշի ժամանակ էլ ներկա էր լինում քահանան, օրհնում էր, և այնուհետև ուստաբաշին արձակում էր իր կապած գոտիները: Այդ րոպեից նորընծաները կատարյալ վարպետ էին և մյուսների հետ նստում էին ճաշի: Մի քանի տեղերում սովորությունն այնպես էր, որ նորընծային ապտակում էր ոչ թե ուստաբաշին, այլ այն վարպետը, որի մոտ սովորել էր նա:

Համբարների հասարակական գործունեությունը բավական աչքի բնկնող էր: Մեծ մասամբ այդ արտահայտվում էր թաղումներով: Համբարներն իրենց ներկայությամբ հարգում էին որևէ պատվավոր մարդու հուղարկավորությունը, իսկ աղքատ և անոք մարդկանց պատվով թաղում էին իրենց ծախսով: Բայց բարեգործության ամենամեծ աստիճանը համարվում էր գերի պղծությունը: Այն կոպիտ ժամանակներում, ուր մարդկային կյանքը ապահովող և անձեռնմխելի դարձնող իրավակարգ գոյություն չուներ, գերի ազատելը եկեղեցի շինելու մեծագործության հավասար էր համարվում: Համբարությունները փող էին հավաքում իրենց մեջ, մարդ էին ուղարկում Պարսկաստան, Թուրքիա կամ Կովկասյան լեռները և թեթև փրկանքով ետ էին բերել տալիս գերիներին: Համբարական գանձարկղից օգնություն ստանում էին նաև համբարական կազմակերպություններից դուրս գտնվող խեղճերը: Սովի ժամանակ հաց և ալյուր էին առնում և ուղարկում կարոտ քաղաքացիներին: Նվերներ էին տրվում եկեղեցիներին, վանքերին, հասարակական շինություններին նպաստում էին դրամական օժանդակություններով: Համայնական գժբախտությունների ժամանակ համբարները կատարում էին մարդասիրության գործեր, նույնիսկ վտանգի ենթարկելով իրենց կյանքը: Այս-

պես, ժանտախտի և այլ համաճարակների ժամանակ, երբ սարսափահար ժողովուրդը դեհուղեն էր փախչում, համբարները մնում էին իրենց տեղը, օգնում էին տառապողներին, հավաքում և թաղում էին մեռածների դիակները⁷²:

Իբրև տնտեսական երևույթ՝ համբարություններն արդյունք էին հասարակական կարգի այն դրություն, երբ արդյունաբերությունը դեռ մանր արդյունագործների ձեռքումն էր, երբ խոշոր դրամագլուխները դեռ չէին մտել գործի մեջ: Մանր արդյունաբերողների շահը պահանջում էր միանալ, փոխադարձ սշակցություն և վստահությամբ գործելու, աշխատանքը պաշտպանելու համար: Համբարությունները երբեք չունեին մեծ գումարներ՝ արդյունագործության մեջ մտցնելու համար: Եվ սակայն նրանցից շատերը պիտի ձեռք բերեին տակ ունենային արհեստի համար անհրաժեշտ նյութեր: Այստեղ կազմակերպությունն այն օգուտն էր տալիս արհեստավորին, որ ապահովում էր նրա համար մի տեսակ կարճժամանակյա փոխադարձ վարկ: Կոշկակարն իրեն հարկավոր կաշին վերցնում էր կաշեգործ արհեստավորից, կաշեգործը՝ մսագործից: Վերցնում էին ժամանակով, առանց կանխիկ փող վճարելու: Ժամանակը սովորաբար կարճ էր լինում—մի շաբաթ: Կանոնավոր կամ գոնե անկորուստ վճարումների երաշխավորը կազմակերպությունն էր, որ չէր կարող թույլ տալ իր մեջ այնպիսի անդամներ, որոնք ի շարն էին գործ դնում արհեստավորական միությունների մեջ հաստատ պահվող փոխադարձ վստահությունն ու վարկը: Բայց արհեստների համար անհրաժեշտ բոլոր նյութերը չէր կարելի գտնել տեղական արդյունաբերողների մոտ, մանավանդ երբ հարկավոր էին մեծ քանակությամբ: Արհեստավորն, ուրեմն, ուներ իր առջև շատ դեպքեր, երբ կամա-ակամա պիտի դիմեր վաճառականին, բայց, իբրև անհատ, ոչ փող ուներ, ոչ վարկ: Այս դեպքերում դարձյալ կազմակերպությունն էր գործում: Համբարությունը վերցնում էր մեծ քանակությամբ ապրանք վաճառականներից, տալով պարտամուրհակ և ապահովելով շաբաթական վճարումները: Այդ ապրանքը նա բաժանում էր իր անդամների մեջ հավասար շահով և այդպիսով հանում էր վարպետներին անելանելի դրությունից, տալով նրանց էֆան և դյուրամատչելի պայմաններով նյութեր: Նույն կազմակերպությունը պահպանում էր արհեստավորին նաև կողմնակի մարդկանց հարստահարություններից, վիրավորանքներից: Եթե վաճառականը, օրինավոր առևտրի կանոնները ոտնակոխ անելով, խարդախություն էր անում մի արհեստավորի վերաբերմամբ, իսկույն կազմակերպությունը պատասխանում էր նրան բոյկոտով, պարտավորեցնելով իր բոլոր անդամներին ոչինչ չգնել այդպիսի վաճառականից: Արհեստակցական համերաշխությունը պահպանում էր և արդյունաբերության գները, սահմանելով վաճառվող գործերի և օրավարձի նվազագույն շահերը:

Համբարական միությունները զարգացման նշանավոր աստիճանի հասնում էին նպաստավոր միջավայրում: Այս զարգացումն այնքան մեծ էր լինում, որ համբարությունները դուրս էին գալիս նեղ արհեստավորական շրջանակներից և մեծ կարևորություն էին ստանում ընդհանուր համայնական գործերի մեջ: Այսպես էին համբարություններն, օրինակ, էրզրումում: Գարբինների համբարական մի կանոնադրություն, որ ունի համախոսականի ձև և որ ամենայն հավանականությամբ խմբագրված է 17-րդ դարում, շատ

* Ахвердов, с. 16.

հետաքրքրական հանդամանքներ է բաց անում մեր առջև: Քաղաքային ամբողջ համայնքը լայն ինքնավարություն էր ստեղծել իր ներքին գործերը վարելու համար: Ինքնավարությունն իրականացվում էր ընդհանուր համայնական ժողովների միջոցով, որոնք միացնում էին քաղաքային բոլոր դասակարգերը: Այստեղ քաղաքացի աղաների հետ խոսում և խորհրդակցում էին, հավասար իրավունքներով, նաև «խոնարհ» դասի մարդիկ — արհեստավորները: Ինքնավարությունը հարկեր ու տուրքեր սահմանելու, դատաստան անելու իրավունքներ էլ էր գործադրում: Գոյություն ունեւր ընդհանուր ինքնավարական գանձարկղ, բայց յուրաքանչյուր համքարություն էլ իր սեփական գանձարկղն ուներ և նույնպես սահմանում էր հարկեր ու տուրքեր, նույնպես դատաստանական իրավասություն էր գործադրում իր շրջանի մեջ: Այսպիսով, ամբողջ քաղաքային ինքնավարությունը տոգորված էր ռամկավարական ոգով*: Սահմանված հարկերի մեջ առանձնապես ուշադրություն է գրավում եկամտային հարկը: Դարբինների համքարությունը սահմանում էր մեկ կամ կես փարա ամեն մի դրուշ եկամտից, ասել է 5—2¹/₂%: Հարկերը մըտնում էին ինքնավարական գանձարանը, ուր նրանք հատկացվում էին երկու գլխավոր նպատակի: Առաջինն այն էր, որ հատուցվում էին պետական հարկերը: Այս ձևի հարկատվության նպատակն այն էր, որ հպատակները շնեղվեին հարկահաններից: Դարբիններն իրենց համախոսականի մեջ ասում են, թե իրենց ցանկությունն է, որ «անխռով խաղաղությունը, առանց բանտի և կապանաց, մեր քաղաքական հարկը անտրտունջ հատուցվի, որ տվածներս այ աստուծո առջևը լինի և չկորսվի»*: Այս գլխավոր նպատակն իրագործելուց հետո՝ գանձարկղը իր մնացորդ միջոցներով կատարում էր բարեգործական ընկերության դեր, օգնելով աղքատներին ու տառապալներին:

Համքարության կամ, ինչպես ասում էին էրզրումում, ճեղքայրության» գանձարանի պահպանման և զեղծումներից ազատ պահելու համար սահմանված էին խիստ կանոններ: Նշանակված ժամանակներում պետք էր կատարել ստուգություններ: Զեղծարարների դեմ ձեռք էին առնվում խիստ միջոցներ: Իսկ «ճեղքայրության» այն անդամները, որոնք թաքցնում էին իրենց իսկական եկամտները՝ հարկ քիչ տալու համար, նկատվում էին իբրև գողեր, և նրանց վերաբերմամբ համքարությունը գործում էր հաճախ անողոր խըստություններ: Դատաստանի կողմից դատապարտվելուց և նախատվելուց հետո գալիս էր մի գրություն, որ այսպես է նկարագրում վեր հիշատակած համախոսականը. «Յուր ականջը փակելուն և այս աստվածային բաներնուս մտիկ շընելուն համար աստուծոյ բարևը չի պիտի անոր տամք և առնումք. թե կամապաշտությամբ անզեղջ մնա՝ խանութն ապրանքովն ձեռքեն կառնումք և բեսահ կընեմք. իսկ եթե մեզի ճանչնա և մեղայական զղջումով թողություն խնդրե, ըրած անիրավության և գողության մեկ փարային տեղը շորս փարս պիտի առնումք գանձանակին. և խաղան դեվլուրմիշ ընել տալով, ապա թև մեր էսնաֆին մեջ պիտի ընդունիմք»***:

Երկու տեսակ դատաստան ուներ համքարությունը — գլխավորների դատաստան և էսնաֆի դատաստան: էրզրումի արհեստավորությունը երկար պահպանեց իր համայնական գանձարանները: Նրա աղքատախնամ գործու-

նեությունն պատկերը դեռ 1880-ական թվականներին պահպանում էր Ախալցխայում, որի հայ ազգաբնակչությունը, ինչպես հայտնի է, գաղթել է էրզրումից:

Ե. Գյուղացիություն: Հայ գյուղական համայնքի տնտեսական և իրավական դրությունը, ընդհանուր առմամբ, շատ չէր տարբերվում մյուս ազգությունների պատկանող համայնքների դրությունից, բացառությամբ թուրքաց Հայաստանի այն կողմերի, ուր հայերը ապրում էին քրդերի հետ: Հայ ազգային կյանքի տեսակետից գյուղական հայությունն ուներ այն առանձնահատկությունը, որ ավելի լրիվ և անփոփոխ էր պահել հին ընտանեկան կազմակերպությունը, մինչդեռ մյուս խավերի մեջ ընտանիքը պահպանելով հանդերձ հնադարյան շատ ավանդներ, հետզհետե կորցնում էր իր նախկին տիպը, հետզհետե մտնում էր կերպարանափոխությունների շրջանը: Մեր այս աշխատության առաջին հատորում մենք տեսանք, թե ի՞նչ էր օջախի պաշտամունքը հնագույն հայության մեջ, ինչ կարգեր և սկզբունքներ էր նա նվիրագործում և տոհմային կազմվածքի մեջ ինչ դեր էր կատարում: Գյուղական համայնքի մեջ էր, որ անաղարտ պահվեց այդ հնագույն, կարելի է ասել՝ նախնական ազգային հիմնարկությունը, որ և երկար դարերի ընթացքում կատարում է վերին աստիճանի կարևոր դեր, եթե նրան նայենք նույնիսկ քաղաքական տեսակետից, ազգային ներքին հավաքող և կազմակերպող ուժի, ինքնապաշտպանության տեսակետից:

Ինչպես և հնում, ընտանիքի հայրը շարունակում էր պահպանել անսահման իշխանություն, որ բռնակալության մի փոքրիկ պատկերն էր ընտանեկան հարկի տակ: Այդ իշխանությունը տարածվում էր ոչ միայն կնոջ և անչափահաս երեխաների, այլև շափահաս և ամուսնացած որդիների ու նրանց սերունդների անձի և կայքի վրա: Ընտանիքի հայրը կարող էր պատժել կնոջը, երեխաներին և ընտանիքի մյուս անդամներին, եթե որևէ անկարգություն էր նկատում: Նա էր ցույց տալիս ամեն մեկին, թե ինչ պիտի անե, նա էր կարգադրում ամեն մեկի վիճակը, ամուսնացնում էր ամեն մեկին, և ոչ ոք չէր կարող հակառակել նրա կամքին:

Հայրը, բացի դրանից, միակ սեփականատերն էր ամբողջ ընտանիքում: Մյուս անդամները, ճիշտ է, ունեին անձնական սեփականություն, բայց նա կազմվում էր միայն այն առարկաներից, որոնք նրանց գործածության համար էին նշանակված (զգեստ, զենք, կանանց ստացած ընծաները և այլն): Ինչ որ վաստակում էին որդիները, ամեն տեսակ շարժական և անշարժ կայք, որ նրանք ձեռք էին բերում դրսում, ընտանիքի գլխավորի սեփականությունն էր: Իրավունքներն այնքան մեծ էին, բայց և պարտավորություններն էլ ծանր էին: Որդու պարտքերի պատասխանատուն նա էր. որդու պատճառած վնասները նա պիտի հատուցաներ: Պարտատերը կամ ուրիշ որևէ պահանջ ունեցող նրան էր դիմում և նա պատասխանատու էր իր ամբողջ կարողությամբ, չէր կարող մերժել՝ ասելով, թե պարտքը վերցված է առանց իր գիտության: Նա կարող էր պատժել վատնող որդուն, առժամանակ հեռացնել նրան, հրաժարվել նրանից, բայց քանի որ ապրում էր նրա հետ անբաժան, պատասխանատուն նա էր:

Ընտանեկան բաժանումների ժամանակ էլ ամեն ինչ կախված էր հորից, որի կամքն այս դեպքում էլ չէր ճանաչում որևէ սահմանափակում: Նա էր

* С. Егназаров, „Городские пехи“. Казань, 1891 (Записки Кав. отд. имп. Рус. геогр. Общества, кн. XIV, вып. II, с. XVII и сл.).

** Ibid., с. 363.

*** Ibid., с. 366.

* Տ. Իմ ընդհանրամյակ Հայոց Բարեգործական Ընկերության կովկասում», Թիֆլիս, 1911, էր. 157.

նշանակում բաժինը, կարող էր մինչև իսկ բուրրովին զրկել բաժանվող որդուն (բացի միայն հողաբաժնից): Այս գրկողությունը հայրական պատժող իշխանության ծայրահեղ աստիճանն էր: Այսպես վարվում էր հայրը, իհարկե, այն դեպքերում, երբ որդին դուրս էր գալիս հնազանդության սահմաններից կամ վատնող էր հանդիսանում: Եթե կար մի բան, որ սահմանափակում էր հայրական բռնակալությունը, այդ միայն կարող էր լինել ծնողի բնական սերը դեպի իր զավակները: Հայրն իր ձեռքի տակ եղած բոլոր բնադարձակ միջոցները գործադրում էր մի օրինակելի բարեկեցիկ ընտանիք կազմելու համար: Նույն ընդհանուր շահը կապում էր և որդիներին օջախի հետ և այսպիսով հաստատվում էր համաձայնություն բոլոր անդամների մեջ: Միապետական հիմքերով հաստատված ամեն մի հիմնարկության մեջ «հրաման» և «հնազանդություն» սկզբունքները ոչնչացնում են անհատական հակումներն ու ցանկությունները, անձնավորությունը ճնշված է: Այսպես էր և հայ ընտանիքում:

Սերունդի ժամանակ հայրն իր իրավունքները տալիս էր անդամների որդուն, ինքը մնում էր ընդհանուր վերահսկիչ և խորհրդատու: Այնուհետև նրան մնում էր ամբողջ ընտանիքի հարգանքով շրջապատված ծերունի նահապետի կյանքը: Նրանից հետո ավագ որդին էր բռնում նրա տեղը: Դիրքը, նշանակությունը մնում էին նույնը, բայց իրավունքներն արդեն սահմանափակված էին: Ընտանիքն իսկույն կբայթայվի, եթե մեծ եղբայրն սկսե ի շարք գործ դնել իր իշխանությունը և զրկե մյուս եղբայրներին: Թեև հայրական ամբողջ կարողությունը նրա կարգադրության տակ է, բայց նա, ինչպես և իր եղբայրները, շունչ անձնական սեփականություն: Այժմ արդեն այն ամենը, ինչ վաստակում են եղբայրները, բոլոր կայքերն ու գույքերը կազմում են ընտանիքի սեփականությունը:

Ընտանիքի հոր մահից հետո անդամները սովորաբար բաժանվում էին իրարից, բայց հաճախ էին պատահում և այնպիսի ընտանիքներ, որոնք պահպանում էին իրենց ամբողջությունը մեծ եղբոր գլխավորությամբ: Բաժանման ժամանակ ամբողջ ընտանեկան սեփականությունը տրվում էր եղբայրներին, ի նկատի առնելով նրանց որդիների թիվը: Եթե որդին բաժանվել էր հոր կենդանության ժամանակ, ո՛չ նա, ո՛չ նրա ժառանգներն այլևս իրավունք չունենին մասնակցելու ընտանեկան բաժանումին: Ընդհանուր կայքից նախ և առաջ վերցվում էր «հոգեբաժին» մոր համար և մի բան էլ ավելի տրվում էր քույրերի ապրուստի և օժիտի համար: Այդ բոլորն ստանում էր այն եղբայրը, որի մոտ պիտի ապրեին մայրը և քույրերը: Հին օջախի պաշտամունքը, ինչպես հայտնի է, բուրրովին զրկում էր կնոջը ժառանգական իրավունքներից:

Ընտանեկան այս կազմակերպությունը, որ մենք սովորաբար անվանում ենք նահապետական, իր բնորոշ դրոշմը դրեց հայ ժողովրդի վրա: Մի կողմից նա չէր նպաստում, որ կազմվեն ընդհանուր շահերի գիտակցությամբ զանգված համայնքներ, մտցնում էր անշատականություն, մանր ինքնավարությունների սկզբունքը հասարակական կազմի մեջ: Բայց մյուս կողմից նա կենսունակության անընդհատ աղբյուր էր այն դաժան պայմանների մեջ, որոնց ենթարկված էր ուսան: Մեծ ընտանիքը տնտեսական տեսակետից ուժ էր, որ իր աշխատող անդամների բազմությամբ կարողանում էր դիմանալ

հարկային ծանր պահանջներին, հափշտակողներին, կեղերողների կատարած ավերումներին: Պատերազմները, սովը, հիվանդությունները, մահը բնաջինջ անել այդ խոշոր կազմակերպությունները չէին կարող, ավերված ընտանիքների ծոցից դարձյալ դուրս էին գալիս աշխատավորներ, որոնք ամեն ջանը դրած էին դնում մարդ օջախը վերակենդանացնելու համար: Նույնիսկ սերի պաշտամունքը, բնականիքի նվիրական հասկացողությունը անմեղ էին մնում ժողովրդի մեջ, ուստի և համատ աշխատանքն ամեն անգամ նորից գործել էր սկսում ավերակների վրա, երբ երկիրն ենթարկվում էր իր սովորական դժբախտություններից մեկին: Ընտանեկան սկզբունքը փյունիկ թռչունի նման հարություն էր առնում մոխիրներից և միայն ծայրահեղ դեպքում, երբ այլևս մարդկային հնարավորություն չէր մնում նախնիքների ոսկորների վրա կյանք շարունակել, սկսվում էր գաղթականությունը: Սակայն գյուղական ազգայնականությունը շատ չէր ենթարկվում այս շարժման՝ քաղաքային ազգայնականության համեմատությամբ: Այնպես որ հայ գյուղացիությունը, ինչպես և բնական էր, այն գլխավոր տարրն էր, որ կենդանի էր պահում հայրենի հողը դարերի ընթացքում, շնայած գոյության ամենադառն, անհանդուրժելի պայմաններին:

Հայ ընտանիքն ընդհանրապես և գյուղականը մասնավորապես ուներ և մի այլ ուսերիմ, անզուրկ թշնամի— պանդխտությունը: Դա մի անհրաժեշտություն էր ուսյալի տխուր իրականության մեջ: Շարունակ ավերվող երկիրը չէր կարողանում ապահովել բնակիչների ապրուստը նույնիսկ մեծամեծ գրկանքների գնով, և պարտքերի ու մերկության հրամայողական պահանջներից ստիպված՝ աշխատանքի ընդունակ տղամարդիկ գնում էին հեռավոր աշխարհներ, գնում էին երկար տարիներով, աշխատանք անելու և աշխատածը տուն ետ բերելու համար: Այդ անդիմադրելի հոսանքը, հարյուր ու մի ուրիշ դժբախտությունների հետ, պիտի ընտանեկան սկզբունքի կատարյալ քայքայում էլ բերեր, եթե չլիներ հայ կինը: Նա հերոսական անձնազոհությամբ, անլուր զրկանքներով, արյուն-արտասուքի մեջ կատարում էր իր հին պատմական դերը— տոհմային կազմով ապրող ընտանիքի հիմքը՝ օջախի պահպանելու պարտականությունը: Նա էր, որ չէր թողնում, որ այդ օջախի մեջ մարի կենդանարար կրակը, հավաքում էր ընտանիքի անդամներին այդ սրբազան ջերմության շուրջը, հնազանդեցնելով հայրենի հարկի նվիրական օրենքներին: «Յոթ տարին» սովորական ժամանակ էր տանից հեռացող պանդուխտի համար: Բայց հայ կինը յոթ տարուց էլ ավելի սպասում էր իր եղբորիներին» իր օջախի մոտ: Պանդխտական բազմաթիվ երգերը, որոնք հայ ժողովրդական բանաստեղծության մեջ այնքան սրտառուչ շեշտեր ու հույզեր ունին իրրև դարավոր վերքի պատճառած կսկիծ ու հառաչանք, հայ կնոջ հերոսական դիմացկունությունն ու ձգող, քաշող, հայրենի օջախը կենդանացնող մեծ ուժն ու հմայքն են պատկերացնում:

* Егназаров, „Свод материалов“ и пр., с. 96—112.

Մ Ա Ս Ն Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ
Պ Ա Ր Ս Կ Ա - Թ Ո Ւ Ի Ր Ք Ա Կ Ա Ն Պ Ա Տ Ե Ր Ա Ջ Մ Ն Ե Ր

(16—17-րդ դարեր)

Գլուխ առաջին

Ն Ո Ր Տ Ե Ր Ե Ր Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ո Ւ Մ

1. Շահ-Իսմայիլ: Տասնևվեցերորդ դարի վաղ արշալույսին, 1500 թվականի սկզբին, Անդրկովկասի արևելյան այն մասը, որ մի ժամանակ Աղվանից երկրի նշանավոր նահանգներն էր պարունակում իր մեջ, դարձել էր թատերաբեմ այնպիսի պատերազմական գործողությունների, որոնք նախերգանքն էին հանդիսանում մի շարք մեծամեծ շարժումների, այն իսկ նվաճողական շարժումների, որոնցից ծնունդ պիտի առնեի պետական մի նոր կազմավորում Արևելքի մեջ — նոր Իրանը: Շիրվանն էր այդ երկիրը, անկախ մի պետություն, որի միապետը կոչվում էր Շիրվանշահ և որ Կուրի միջին հոսանքներից տարածվում էր մինչև Կասպից ծովը Գերբենդի գոնների մոտ: Այս թագավորության մայրաքաղաքը Շամախին էր, մի խոշոր վաճառաշահ կենտրոն, դեպի ուր գնում էին Կասպից ծովից ելնող առևտրական ճանապարհները: Նրա առևտրական և քաղաքական դիրքի կարևորությունը ցույց է տալիս այն, որ նրա շուկայում տեղի ունեի և միջազգային առևտուր: Արևելքի բոլոր կողմերից կարավաններ էին գալիս այդտեղ. երևում էին և եվրոպացի վաճառականներ: Այսպես, վենետիկցիները Շամախի էին գալիս այնտեղ մետաքսի առևտուր անելու համար*: Բայց առևտրական տեսակետից Շիրվանի մայրաքաղաքից ավելի նշանավոր էր Արաշ քաղաքը, որի շուկայում ծախվող մետաքսի քանակությունը դարձնում էր նրան առաջինը նույնիսկ ամբողջ Պարսկաստանի մեջ**: Հարուստ ու առատ երկիր էր Շիրվանը և նրա շահի շքեղ պարուստը շլացնում էր նույնիսկ եվրոպացի այցելուներին: Այսպես, նրանցից մեկը, նկարագրելով այն ճաշը, որին նա հրավիրված էր շահական մետաքսե վրանում, ասում է, թե կերակուրները 140 մատուցարանով բերվեցին, իսկ մրգերը՝ 150 մատուցարանով***:

* R. du Mans, „Etat de la Perse en 1660“, Paris, 1890, p. 266.
** E. Gurien de la Graviere, „Les Marins du XVI Siècle“ („Revue des Deux Mondes“, 1876, 15 oct., p. 883).
*** Ibid.

Հայերը Շիրվանի ազգաբնակչության մի նշանավոր մասն էին կազմում: Նրանց դիրքը կարևոր էր մանավանդ Շամախում, ուր հայտնի էին իրրև առևտրական գործիչներ: Իսկ մայրաքաղաքից դուրս Շիրվանի սահմաններում կային 60 հայաբնակ գյուղեր: Արաշից դեպի գանազան կողմեր գնացող առևտրական կարավանների մեջ հիշվում են և հայկական կարավանները: Շամախուց ոչ հեռու գտնվում էր, — ասում են եվրոպական աղբյուրները, — մի կուսանոց, որ հռչակված էր իր հոյակապությամբ: Եվ ավանդություն կար, թե մի թագավորի աղջիկ է շինել այն, որովհետև հայրը կամեցել էր տալ նրան մի թաթար թագավորի կնուսկան, իսկ նա գերադասել էր աշխարհի համար մեռած մնալ, այսինքն կուսակրոն դառնալ: Այս կուսանոցն, անշուշտ, քրիստոնեական էր, և որովհետև Շիրվանում, բացի հայերից, ուրիշ քրիստոնյաներ չկային, ուստի ամենայն հավանականությամբ կարելի է նրան անվանել հայկական վանք, որը, ինչպես ցույց էր տալիս նրա հետ կապված ավանդությունը, աղվանական թագավորների ժամանակից էր մնացել և շինվել էր աղվանցիների ձեռքով: Եվրոպացի ճանապարհորդը, պատմելով այս բոլորն, ասում է, թե այժմ էլ մանկահասակ աղջիկներն, ամեն տարի, գնում են այնտեղ, ուր թաղված է այդ կուսյւրը, և ողբում են իրենց ճակատագիրը**: Եթե ճիշտ է մեր ենթադրությունը կուսանոցի մասին, պետք է, ուրեմն, հետևենք, թե այս տարեկան ուխտագնացություններն էլ հայ աղջիկներն էին կատարում: Շիրվանի հայության դերը շատ կարևոր էր և Հայաստանի համար, որովհետև Շիրվանը կապում էր մեր հայրենիքի հյուսիս-արևելյան նահանգները (Գանձակ, Արցախ և Սյունիք) Կասպից ծովի հետ, որն այն ժամանակ շատ առաջնակարգ դեր էր կատարում իբրև միջազգային առևտրական ճանապարհ, որի վրա քաղաքական շահերն էլ էին երևան գալիս այն առևտրական կարավանների հետ, որոնք ուղևորվում էին Արևմտյան եվրոպայից և Ռուսիայից Աստրախանի վրայով դեպի Անդրկովկաս և Պարսկաստան***:

* Շամախու հայերի մասին մանրամասն խոսում է 17-րդ դարի ճանապարհորդ Աղամ Օլեարիուսը, նկարագրելով և հայկական ջրօրհները: Ծանապարհորդը Շամախի հասավ եվրոպական դեսպանների հետ, որոնք գնում էին Պարսկաստան, 1637 թ. հունվարի 1-ին: Այն ժամանակ Շիրվանն արդեն վերածված էր հասարակ խանություն: Մինչև շահից թույլտվություն ստանալը դեսպանները պիտի սպասեին Շամախում: Պահը նրանց շատ հարգալից ընդունելություն ցույց տվեց: Հունվարի 5-ին նա հարցրեց դեսպաններին՝ չէին ցանկա նրանք մյուս օրը տեսնել հայոց ջրօրհները (ճանապարհորդն ասում է, թե այդ հանգստը հայերն անվանում են կաշ ցրեկ): Դեսպանները համաձայնություն տալիս են և հունվարի 6-ին, կեսօրից մոտ, հայերը նրանց համար բերում են 15 ձի, որովհետև հանդեսը պիտի տեղի ունենար քաղաքից դուրս, մի գետակի վրա: Հանդիսակատարը տեղական հայոց եպիսկոպոսն էր, թափորին մասնակցում էին բազմաթիվ գյուղացիներ, որոնք շրջակայքից էին հավաքվել: Պարսկական մի զորամաս հետևում էր հանդեսին, որպեսզի մահմեդականները չնեղացնեն հայերին: Պահի համար վրան էր շինված գետի ափին: Հանդեսն սկսելու նշանը խանն է տալիս: Պահը ջրից հանելուց հետո հայերն շտապում են խմել գետի ջրից կամ երեսները լվանալ, իսկ խանի ծառաները սկսում են ջուր սրկել եպիսկոպոսի, քահանաների և մանավանդ հայ կանանց վրա: Այնուհետև ուրախություններ են սկսվում զուռնայով, հայերը երգում են և պարում: (Olearius, „Voyages en Moscovie, Tartarie et Perse“, Amsterdam, 1727, t. II, 568—470).

** Ibid., p. 883.
*** Այս ճանապարհի վրա երթևեկող հայերի թիվն այնքան մեծ էր, որ եվրոպացի մխիթարներն իրենց քարոզությունները կատարում էին այդտեղ, ընկերանալով կաթավանդներին: (De Damascoup d'oeil sur l'Arménie, Lyon, 1888, p. 122).

Շիրվանի սահմաններից հեռու չէ սլավոնական Արդեբիլ քաղաքը, ուր, ինչպես տեսանք վերևում, 14-րդ դարից առաջանալ սկսեց Շեյխ-Աեֆիի դերվիշական (սուֆիական վարդապետության հետևող) տոհմը, որ թեև մարդկանց աչքին կրոնական սրբությունը վարդապետությանը էր երևում, բայց իրապես սնուցանում էր աշխարհական տիրապետության գաղափարը, ըստ որի այդ տիրապետությունն անցնում էր հորից որդուն: Չգտելով իրենց տիրապետական տենչերով դուրս գալ Արդեբիլի նեղ շրջանից և նվաճել հարե-վան երկրները, այս «սուրբ» ընտանիքի անդամները նախանձով էին նայում իրենց հարևան Շիրվանին, որ իր հարստություններով, ճիշտ որ, ընդունակ էր ախորժակ գրգռելու: Առաջին արշավանքի փորձն արավ Շեյխ-Աեֆիի ժառանգներից մեկը, Շեյխ-Հեյդարը, 1488 թվականին: Նրա գործը կազմված էր այն թուրքմեններից, որոնք, ինչպես տեսանք, Արդեբիլի շրջա-կայքում էին բնակեցված և համարվում էին «սուրբ ընտանիք» աշակերտներ, բայց իրոք ղզլբաշ (կարմրագլուխ) գործն էին կազմում: Սակայն այս առա-ջին արշավանքը շատ դժբախտ ելք ունեցավ Շեյխ-Հեյդարի համար: Շիր-վանշահի հետ միացած էր նրա դեմ և Ակ-Կոյունլու թագավորող ցեղի պե-տը, Յաղուբ անունով, որը Հեյդարի ազգականն էր կնոջ կողմից: Սրանց միացած զորքերը ջարդեցին Հեյդարին, որն և սպանվեց կովի մեջ: Աեֆիի տոհմի համար հուսահատության ժամանակներ եկան. Հեյդարի որդիները, Իբրահիմ և Իսմայիլ, ստիպված եղան փախչել Գիլան՝ իրենց գլուխը պահելու համար: Բայց այս դրությունը երկարատև չէր: Յաղուբը վախճանվեց, և եր-կու եղբայրներն իրենց հայրենի Արդեբիլը վերադարձան: Իբրահիմն էլ շու-տով մեռավ, և Շեյխ-Աեֆիի տոհմի միակ ներկայացուցիչ մնաց Իսմայիլը, որ հազիվ քսանին հասած մի պատանի էր: Այս մանկահասակ շեյխը ցույց տվեց մի արտակարգ կազմակերպչական և նվաճողական ընդունակություն: Կարճ միջոցում նա իր թուրքմեններից կազմակերպեց 7000-անոց մի քա-ջավարժ բանակ և նրա գլուխն անցած՝ գնաց Շիրվանշահի վրա՝ իր հոր մահ-վան վրեժը հանելու համար:

Եվ հաջողությունը նրա հետ եղբայրացած հանդիսացավ առաջին իսկ քայլերից: Շիրվանշահը հաղթվեց և սպանվեց, Շամախին վերցվեց, նրանից հետո հաղթողի ձեռքն ընկավ և Բաքուն: Սակայն Շիրվանը բոլորովին չէր կորցնում իր ինքնուրույնությունը: Շիրվանշահը շարունակում էին իրենց գոյությունը թեև միայն անվանական, հպատակված մնալով Արդեբիլին: Իսմայիլը Բաքվից հետո իր զենքը դարձրեց Գյուլիստան անունով բերդի դեմ, որ գտնվում էր Շամախու մոտ և հռչակված էր իր ամբողջամբ, բայց այդ միջոցին լուր առավ, թե իր դեմ է շարժվում ակ-կոյունլուների էմիր էլվեն-գը, որ Ուզուն-Հասանի թոռն էր և իր էլ ազգականը: Այստեղ պետք է նկա-տել, որ մոտավորապես այդ ժամանակները վերջացել էր կարա-կոյունլու-ների և ակ-կոյունլուների փոխադարձ թշնամությունը, որ երկար ժամանակից ի վեր արյունահեղ ընդհարումներ էր առաջացրել այդ երկու թուրքմեն ցեղե-րի մեջ գերիշխանության համար: Այս անդադար կոիվների հետևանքով ոչըն-չանում էր Սև խոյի իշխանությունը, և նրա երկրները վերջնականապես անցնում էին Սպիտակ խոյին: Սակայն այս վերջինն էլ ուժասպառ էր դարձել ցեղային պատերազմներից և միանգամայն հապած էր համարվում այն դրու-թյան, երբ պիտի իր իշխանությունը, ինչպես կարգ էր դառել Արևելքում,

տար իրենից ավելի ուժեղին: Այս հանգամանքը շատ պարզ էր տեսնում Շեյխ-Իսմայիլը և պատրաստվում էր ժառանգություն ստանալ Սպիտակ խոյի պետությունը ոչ միայն իրրև աշխարհակալ, այլև իրրև օրինավոր ժառանգ Ակ-Կոյունլուների մեծ էմիր Ուզուն-Հասանի: Էլվենգի զորքին Իսմայիլը հանդիպեց Արաքսի վրա, ուր շտապել էր արապաբայ, թողնելով Գյուլիս-տանի պաշարումը: Տեղի ունեցավ պատերազմ նախճավանի մոտ (1501): Էլվենգը շարաշար սլարաություն կրեց և սպանվեց մարտի մեջ³⁸: Մնում էր Սպիտակ խոյի մյուս ներկայացուցիչը, Մուրադ անունով, որ տիրում էր Պարսկական Իրաքում: Նրան ու նրա զորքը պատանի աշխարհակալը ոչըն-չացրեց հետևյալ տարին Համադանի մոտ և այսպիսով կատարյալ տեր դար-ձավ Սպիտակ խոյի պետության, որի մեջ էր մտնում նաև համարյա ամբողջ Հայաստանը մինչև Եփրատ: Առասպելական արագությունով ու հեշտությամբ մի խոշոր պետություն էր կազմվում, ինչպես այս հատուկ էր Արևելքին: Իս-մայիլը թողեց իր շեյխական տիտղոսը, իրեն հռչակեց շահ, իսկ մայրաքա-ղաք ընտրեց Թավրիզը, «մեծ և ազնիվ քաղաքը», ինչպես նրան անվանում են եվրոպացի ճանապարհորդները: Այնուհետև Շահ-Իսմայիլը նույն արագու-թյամբ և հեշտությամբ իր գալիստների տակ հավաքեց Իրանի մյուս մասերն էլ— Ֆարս, Խորասան մինչև Միջին Ասիա: Պատմության մեջ նորից կենդա-նանում էր պարսկական մեծ պետությունը հին Սասանյան սահմանների մեջ— Եփրատից մինչև Օքսուս գետի այն կողմը, Պարսից ծոցից մինչև Կով-կասյան մեծ լեռնաշղթան: Արդեբիլի համեստ շեյխերի տոհմը համաշխար-հային հռչակ էր ստանում Սեֆեվի հարստության անվան տակ:

2. Սուլթան Սելիմ: Բայց Սեֆյան այս նոր Իրանն ուներ մի շատ վտան-գավոր թշնամի— ուժեղ և աշխարհակալ Թուրքիան, որին սահմանակից էր դառնում վերածնված Պարսկաստանը: Համերաշխ դրացիությունն անհնարին էր դառնում այդ ցեղակից ազգերի համար նրանց հանդիպման առաջին իսկ վայրկյանից: Քաղաքական շահերի հզոր ներհակությունը երկուսին էլ դարձ-րեց անհաշտ ախոյաններ, որոնք աշխատում էին իրար ոչնչացնել: Թուր-քիան, որի ոտների տակ տարածված էր հին Բուսի (Հոմի) նման աշխար-հակալ կայսրությունը, որից վախենում էր ամբողջ Արևմտյան Եվրոպան, չէր կարող թույլ տալ Պարսկաստանի անշափ ուժեղացումը և շարժումը դե-պի Արևմուտք: Հայաստանի ռազմագիտական դիրքն այստեղ էլ իր հզոր շեշտն էր մտցնում երկու նոր հարևանների թշնամական հարաբերություն-ների մեջ: Օսմանյան պետությունն անկարող էր թողնել Հայկական բարձրա-նների մեջ: Օսմանյան պետությունն անկարող էր թողնել Հայկական բարձրա-վանդակը Պարսկաստանի ձեռքին, որովհետև այդ կնշանակեր արգելել թուր-քերի շարժումները Միջագետքի և Սիրիայի շրջաններում և մշտական վտան-գի մեջ պահել նույնիսկ բնիկ օսմանյան հայրենիք Փոքր Ասիան և Միջերկրա-կան ու Սև ծովերի ափերը: Մյուս կողմից էլ Պարսկաստանը Հայկական բարձրավանդակի վրա հաստատված մնալով կարող էր պաշտպանել իրեն օսմանյան ահավոր ուժից, որ արևմուտքում և հյուսիսում աներևակայելի հաջողությունների հասնելուց հետո՝ ամբողջ թափով շարժվում էր դեպի արևելք և հարավ:

Այսբան անհաշտ էին երկու կողմերի ձգտումները: Եվ որովհետև երկու կողմերն էլ ներկայացնում էին պետության աստվածապետական խիստ զար-գացած ձևը, իսկ Իրանը, բացի դրանից, զուտ կրոնական գերիշխանության գաղափարակիր էր հանդիսանում իր առաջխաղացության մեջ, ուստի վեճը երկու հարևանների միջև ընդունեց կրոնական պատերազմների կերպարանք:

* Du Mans, p. 268; De la Gravière, p. 893.

Պայքարում էին իրար դեմ շիա և սյուննի դավանությունները: Ֆանատիկոսությունը լարվում էր երկու կողմերից ծայրաստիճան:

Երբ Իսմայիլն ընդունում էր Իրանի շահնշահի փառավոր տիտղոսը, թուրքիայում թագավորում էր Բայազիտ Բ: Թե ինչ հարաբերություններ էին ստեղծվում պարսիկների և թուրքերի միջև այս իսկ ժամանակը, ցույց է տալիս մի եվրոպացի ճանապարհորդի բնորոշ մի վկայությունը: Շահ-Իսմայիլը, ասում է նա, պահել էր տալիս մի մեծ խող, որի անունը դրել էր Բայազիտ: Բոլոր թուրքերն առհասարակ խող անունն էին կրում պարսից արքունիքում*: Այս փոխադարձ թշնամական վերաբերմունքը կատաղի կերպարանք ստացավ, երբ 1512 թ. Բայազիտին հաջորդեց նրա որդի Սելիմ Ա, մի բռնապետ, որ հենց իր հարազատ ժողովրդից ստացել է Յավուզ (Արնախում) անունը: Ուժեղ և ահարկու նվաճող էր այս սուլթանը, և նրա գլխավոր գործերից մեկն եղավ հերետիկոս շիա Իրանը ահեղ հարվածների ենթարկելը: Նա գոռոզությունը և արհամարհանքով խոսեց Շահ-Իսմայիլի հետ, բայց սա նրանից պակաս շմնաց այդ նույն հատկությունների մեջ: Գահի վրա իր դիրքն ամրացնելու համար Սելիմը կոտորեց իր եղբայրներին և առհասարակ մոտիկ թեկնածուներին, բայց դրանցից մի քանիսն, ազատվելով, փախան Պարսկաստան և սիրալիք ընդունելություն գտան Շահ-Իսմայիլի մոտ: Այս ժամանակից է, որ սուլթանի կատաղությունն անսահման է դառնում Իրանի միապետի դեմ: Այս կատաղությունն արտահայտվեց նախ և առաջ նրանով, որ Սելիմի հրամանով թուրքիայում միաժամանակ կոտորվեցին վաղորոք ցուցակագրված 40 հազար շիա մահմեդականներ: Այս բարբարոսության իբրև պատասխան՝ Իսմայիլը պատերազմ հայտարարեց Սելիմին: Այնուհետև երկու բռնակալները փոխանակվեցին անձնական վիրավորանքներով: Սելիմն ուղարկեց Իսմայիլին շեյխի հագուստ, ակնարկելով նրա ծագումը, ապա և կանացի զգեստ: Իսմայիլը պատասխանեց՝ ուղարկելով սուլթանին աֆիոնի ոսկի տուփ, ակնարկելով, որ նա անձնատուր եղած է աֆիոնի մոլություն: Սելիմն այնպիսի անասելի կատաղության մեջ ընկավ այդ ծաղրից, որ հրամայեց իր աչքի առջև կտոր-կտոր անել դժբախտ դեսպանին: Օսմանյան բանակը բաղկացած էր 140 հազար հոգուց: Պատերազմին տրված էր կրոնական կերպարանք. մեծ մուֆտին իր ֆեթվայով ազդարարում էր օսմանցիներին, որ աստծու համար մի հատ շիայի մահն ավելի հաճելի է, քան յոթանասուն քրիստոնյաների մահը**:

Թուրքական արշավանքը Ամասիայից և Երզնկայից Դերջանի վրայով ուղղություն բռնեց դեպի էրզրումի կողմերը: Շահ-Իսմայիլն իր կողմից ամեն կերպ պատրաստություններ էր տեսնում վտանգավոր թշնամուն դիմադրություն ցույց տալու համար: Մինչև այդ՝ պատերազմի բոլոր դաշտերում հաղթանակն էր եղել նրա ուղեկիցը և այս բացառիկ բախտը նրա համար մի անհուն հմայք էր ստեղծել Պարսկաստանի ժողովուրդների մեջ: Նրան համարում էին հավատի հերոս, մի նոր մարգարե, որ եկել էր շիա ժողովուրդը բարձրացնելու և մեծացնելու համար***: Այժմ այս մեծ հմայքին մահացու վտանգ էր սպառնում Սելիմի ահագին բանակը: Նրա հետ անմիջապես կովի բռնվելը անզգուշություն համարեց Շահ-Իսմայիլը, ուստի և դիմեց պատերազմական գործողությունների այն եղանակին, որ գործադրվում էր Պարս-

կաստանում դեռ պարթևների ժամանակից: Այդ եղանակը արշավող թշնամու առջև քայլ առ քայլ նահանջելն էր դեպի երկրի խորքերը, որպեսզի այսպիսով դժվարանա թշնամու պարենավորումը, մինչև որ նրա բանակը կատարելապես ուժասպառ կդառնար: Այս նպատակով Շահ-Իսմայիլը կատարյալ անապատի էր վերածում այն երկրները, որոնց միջոցով կատարում էր իր նահանջը, որպեսզի օսմանցիները ոչինչ չգտնեն պարենավորվելու համար: Իսկ այդ երկրները, ինչպես դժվար չէ մակաբերել, Հայաստանի մասերն էին կազմում: Սակայն թուրք բանակն անդադար առաջ էր արշավում, իր կողմից վերջացնելով այն, ինչ շրջակայքում մնում էր պարսկական զորքերի նահանջից հետո: Պարենի պակասությունը, ճիշտ որ, դժգոհություն էր պատճառում թուրք բանակին, և ենիչերիներն երկու անգամ պահանջ դրին վերադառնալ տուն, սակայն երկու անգամն էլ Սելիմն իր երկաթե կամքը ցույց տվեց, անձամբ երևալով դժգոհ զինվորների մեջ և համոզելով նրանց շարունակել արշավանքը: Վերջին անգամ ենիչերական դժգոհությունը հայտնվեց Արաքս գետի վրա: Այնուհետև բանակն անցավ Ատրպատական և գնաց դեպի Քավրիզ, Իսմայիլը վճռեց պատերազմ ընդունել թշնամուց նախքան իր մայրաքաղաքին հասնելը: Չալդրանի դաշտում 1514 թ. օգոստոս ամսում տեղի ունեցավ ճակատամարտ երկու մեծ բանակների միջև: Իսմայիլն ուներ 80 հազար լավ և առույգ ձիավոր զորք: Օսմանյան հեծելազորքը համարյա նույնքան էր, բայց շատ թուլացած ու մաշված՝ պարենի պակասությունից: Սակայն պարսկական բանակն էլ այն պակասությունն ուներ օսմանյանի հետ համեմատած, որ համարյա հրետանի չուներ և հետևակ զորքն էլ շատ շնչին էր: Այս պակասություններն էլ նախորոշում էին նրա պարտությունը: Իսմայիլը թեև գործ դրեց իր ռազմագիտական հնարիմացությունները, բայց շարաշար պարտություն կրեց և ստիպված եղավ իր զորքի հետ փախչել պատերազմի դաշտից, թողնելով թշնամու ձեռքում իր կանանոցն անգամ:

Հաղթողը մտավ Քավրիզ, տիրացավ Սեֆեդիների գանձին: Սակայն այս հաղթությունը նա չէր տապալել նորակազմ պետությունը: Շահ-Իսմայիլի կազմակերպչական մեծ ընդունակությունն էլ հենց այն բանի մեջ էր արտահայտվում, որ նա մի հարվածից չէր խորտակվում: Արագությունը գլուխ հանելով դժբախտությունից, նա նոր ուժեր է կազմակերպում: Սուլթան Սելիմը տեսնում է, որ դեռ պետք է շարունակել պատերազմական գործողությունները՝ թշնամուն վերջնականապես ոչնչացնելու համար: Բայց որովհետև վրա էր հասնում ձմեռը, նա վճռում է հանգիստ տալ իր բազմատանջ բանակին, տանելով նրան պարսից թագավորների հին ձմեռոցը, Ղարաբաղ կամ, ավելի ճիշտ, Մուղանի մեծ դաշտը: Այս ուղղությամբ էլ նա շարժում է սկսում: Բայց ենիչերիներն այս անգամ կտրականապես ընդդիմանում են նրան, երբ բանակը հասնում է Արաքսին և պիտի այնուհետև ճանապարհ կտրեր ոչ թե դեպի արևմուտք, դեպի թուրքիա, այլ դեպի արևելք: Սելիմի անձնական ջանքերն ապարդյուն են անցնում: Ընիչերիներն անողորմ են մնում, պահանջելով վերադառնալ հայրենիք: Եվ Յավուզ սուլթանը վերջիվերջո ստիպված էր զիջել իր խստապահանջ զինվորներին: Բանակը նա ուղղում էր դեպի էրզրում: Այդ նշանակում էր կիսատ թողնել պատերազմի գործը, շօգտվել Չալդրանի հաղթությունից: Գարնանն այլևս չէր կարող պատերազմական գործողություններ շարունակել Իսմայիլի դեմ, որը կարողացավ այնքան կազդուրվել իր ընդունած հարվածից, որ նույնիսկ մարդ ուղարկեց Սելիմի մոտ և պահանջեց վերադարձնել իր սիրած կնոջը: Սակայն Սելիմը իր սրտի մաղձը

* Du Mas, p. 264.

** Ph. Lavallée, „Histoire de l'Empire Ottoman“, Paris, 1855, p. 206.

*** Du Mas, p. 267.

Թափեց շահի վրա, ոչ միայն չկատարելով նրա խնդիրը, այլև ամուսնացնելով գերի ընկած կնոջը, իբրև ստորացման նշան, իր փաշաներից մեկի հետ։

Վերադարձին թուրքական զորքերը նվաճեցին արևմտյան Հայաստանի մի քանի կողմերը, ուր ղզլաբաշ բերդապահ զորքեր կային։ Այսպիսի տեղերից էին Բաբերդը, Կամախը (Քեմախ) և այլն։

3. Զրդեր։ Թեև սյունի դավանության պատկանող մուսլիմներ էին բերդերը և ցեղային անկախ կյանքով էին ապրում, բայց և այդպես նրանց մեծագույն մասը թե՛ Քրդիստանում և թե՛ Հայաստանում հպատակվել էր Շահ-Իսմայիլին։ Այս բանի վրա առանձին ուշադրություն դարձրեց Սելիմը և վճռեց քրդերին հանել պարսկական հպատակությունից և ենթարկել թուրքիային։ Բայց այս գործը մի նշանավոր մասով կատարվեց առանց արյունահեղության, խաղաղ միջոցով։ Սելիմի անգնահատելի օգնականը հանդիսացավ այս գործի մեջ մի քուրդ, Մուլա-Իդրիս, որ Բաղեշի քրդական մեծ իշխանապետական տոհմի անդամներից մեկն էր և մեծ հեղինակություն էր վայելում քրդական ժողովրդի մեջ։ Մինչդեռ Սելիմի զորքերն արշավում էին դեպի Չալգրրան, Մուլա-Իդրիսի հորդորներով շատ քուրդ ցեղապետներ հոժար կամքով գնացին միացան բանակին, հպատակություն հայտնելով օսմանյան գահին։ Սելիմը, շատ լավ կշռած լինելով այդ վայրենի ցեղերի ռազմական ուժը, ընդունեց իրեն դիմողներին շատ սիրալիր կերպով և ամեն մեկին նորից հաստատեց իր ցեղային իշխանության մեջ։

Բայց քրդական հարցն այսքան հեշտությամբ լուծվելիք հարց չէր։ Շահ-Իսմայիլն էլ իր կողմնակիցներն ուներ քուրդ ցեղապետների մեջ։ Չկամենալով զրկվել իր տիրապետությունից մանավանդ Քրդիստանի այն կողմում, ուր գտնվում էին Տիգրիսի արևմտյան վտակները, նա իր Կարախան անունով զորավարի առաջնորդությամբ զորք ուղարկեց այնտեղ, որն և պաշարեց Կարա Ամիդ քրդական քաղաքը, որ ավելի հայտնի է Դիարբեքի անունով։ Պաշարումը տևեց մի տարուց ավելի։ Քաղաքը ներսից պաշարված զինվորական ուժը բաղկացած էր քրդերից, որոնք պաշարման ընթացքում կորցրին մոտ 15 հազար մարդ՝ թե սպանված այն բազմաթիվ հարձակումների միջոցին, որոնք կատարվում էին թշնամու դեմ պաշարողական զինվորական համար, և թե՛ մեռած՝ վանազան հիվանդություններից։ Սելիմը չէր կարողանում թուրքական զորքերով օգնել պաշարվածներին և ամբողջ այդ գործը հանձնել էր Մուլա-Իդրիսին, որ և գործում էր մի արտակարգ եռանդով։ Այս խելոք հոգևորականը կարողացավ միություն ստեղծել քրդական ցեղերի միջև, մի հանգամանք, որ համարյա անհնարին էր համարվում, նկատի առնելով այդ վայրենի ժողովրդի մանր ցեղական բաժանումները։ Այս նորակազմ միության մեջ մտնում էին համարյա բոլոր այն ցեղերը, որոնք ապրում էին Հայաստանի հողի վրա, Վանի լճից դեպի արևմուտք։ Այստեղ էին Բաղեշի, Խլաթի, Ադիլչավազի (Արծկեի), Արճեշի, Սասունի, Չմշկածագի, Պալուի, Ջապաղջրի քրդական տիրապետողները։

Այսպիսով Հայաստանի համարյա ամբողջ քրդությունը մղվում էր մի համառ պատերազմի՝ Պարսկաստանի դեմ։ Սակայն իր սևփական միջոցներով քրդությունը չէր կարողանում ջարդել պարսկական ուժը, թեև առանձին ընդհարումների մեջ երբեմն նույնիսկ աչքի ընկնող հաջողություն էին վաստակում։ Միայն այն ժամանակ, երբ օսմանյան մի խոշոր զորաբաժին,

Բըլբըլը Մուհամմեդ փաշայի հրամանատարությամբ, միացավ քրդական այդ զորքին, որի թիվը հասնում էր 10 հազարի, գործողությունները Դիարբեքի քաղաքում պարսկական բանակի դեմ այնքան հաղթական են դառնում, որ Կարախանն ստիպված է լինում դադարեցնել քաղաքի պաշարումը և քաշվել դեպի Միչլապետքի կողմերը։ Այնուհետև քրդական միությունը մնում էր կատարել մի դժվար գործ ևս, որից հետո միայն կարելի պիտի լինե՛ր ասել, թե Շահ-Իսմայիլի իշխանությունը ջնջված է այս կողմերում։ Այդ գործը Մարդին քաղաքը վերցնելն էր։ Քաղաքը հեշտությամբ վերցվեց։ Բայց պարսիկ բերդապահներն ամբացան անմատչելի միջնաբերդում, Կարախանը եղբայր Սուլեյման խանի ղեկավարությամբ, և սկսեցին պաշտպանվել։ Այդ միջոցին Միչլապետքի կողմից օգնության հասան այն քրդական ցեղերը, որոնք դեռ հավատարիմ էին մնացել պարսից իշխանությանը։ Կարախանը նորից կարողացավ վերակազմել իր բանակը և գրոհ տալով ետ խլեց Մարդինը։ Հաջողությունն այժմ պարսկական զորքի կողմն էր, և քուրդ-թուրքական միացած զորքը ծանր պարտություններ կրեց մի երկու կոհվների մեջ։ Բայց մի ճակատամարտում Կարախանն սպանվեց, և այս հանգամանքը փախուստի մատնեց ղզլաբաշներին։ Արյունոտ վեճը վերջանում էր հօգուտ թուրքերի։ Բայց Մարդինի միջնաբերդը շարունակեց դեռ այնուհետև էլ երկար ժամանակ հերոսական դիմադրություն ցույց տալ, մինչև որ Սելիմն իր սիրիական արշավանքի ժամանակ պաշարողական թնդանոթներ և մի խոշոր զորաբանակ ուղարկեց նրա դեմ։ Սուլեյման խանն ստիպված եղավ անձնատուր լինել իր ամբողջ բերդապահ զորքով և նրա հետ միասին էլ սրի անցկացվեց։

Կարախանի բանակը ոչնչացնելուց հետո Բըլբըլը Մուհամմեդ փաշան իր քուրդ-թուրքական բանակով պատերազմական գործողությունները փոխադրեց Միչլապետքի հյուսիսային մասը։ Այստեղ բնակվող քրդական ցեղերը դիմադրություն ցույց չտվին նրան, շարունակ ընկճվելով Մուլա-Իդրիսի հաշտեցնող և հնազանդեցնող խաղաղ գործունեությունից։ Շահ-Իսմայիլը կորցրեց այդտեղ իր բոլոր քաղաքներն ու բերդերը, որոնց թվում նաև հուշակավոր Մոսուլը (1516)*։

Այսպես վերջացավ Քրդիստանի և քրդության կցումը օսմանյան պետությանը։ Այս նշանավոր շարժման զլխավոր դերակատար Մուլա-Իդրիսը Սելիմի առատ շնորհներին արժանացավ։ Սուլթանն ուղարկեց նրան մի հրովարտակ և բազմաճոխ ընծաներ։ Ինքն Իդրիսը ստանում էր ամսական 2000 ոսկի դահեկան թոշակ, սամույրներ և այլ ծանրագին ընծաներ։ Սելիմը նրան էր հանձնում նաև քրդական կյանքի կանոնավորումը, քուրդ գրել-խավորների իշխանության սահմանորոշումը և այլ վարչական հարցերի կարգավորումը։ Իր կողմից քրդերի հավատարմությունը վարձատրելու համար սուլթանն ուղարկում էր Իդրիսին իր ստորագրությունները կրող թղթեր, որոնց վրա Իդրիսը պիտի գրեր ամեն մի ցեղապետի անունը և նրան շնորհվող արտոնությունները, 17 հատ զրոշակներ և հինգ հարյուր ոսկեկար խալաթներ՝ քուրդ ազնվականությանը բաժանելու համար**։ Եվ քուրդ հոգևորականը սուլթանական այս հանձնարարությունն էլ կատարեց իրեն հատուկ խորամտությամբ և հավատարմությամբ։ Այն կազմակերպությունը, որ նա

* De Hammer, „Histoire de l'Empire Ottoman“, Paris, 1835, t. IV, p. 225.

* Ibid., p. 248.
** Գէորգ Պալատցի, «Պատմութիւն օսմանեան», հ. Ա, գլ. ԺԳ. (Ձեռագիր, Վենետիկ Միխայիլյան վանքում)։

տվեց քրդական ազգի ներքին կյանքին, գոյություն է պահպանել մինչև այսօր: Իդրիսն, իհարկե, չէր կարող արմատական փոփոխություններ մտցնել իր հարազատ ժողովրդի հասկացողությունների մեջ, որոնց հիմնաքարն է մանր իշխողների անկախությունը: Այս անկախության ոգին նա, ընդհակառակն, ավելի ևս զարգացրեց, ավելի մանրացնելով այն վարչական բաժանումները, որոնք գոյություն ունեին մինչ այդ: Խոշոր իշխողները, որոնք և նշանավոր օգնություն ցույց տվին օսմանյան պետությանը պարսկական պատերազմի մեջ, պահպանեցին իրենց նախկին բոլոր արտոնությունները, այնպես որ կարելի է ասել, թե նրանք սուլթանի անվանական հպատակներն էին միայն: Իսկ մանր, երկրորդական տիրողներն ստացան կիսասակախ դիրք, դառնալով օսմանյան կառավարության ծառայող զինվորական դասակարգ, որն, ինչպես գիտենք, իր արած ծառայության փոխարեն հողատիրական արտոնություններ էր ձեռք բերում: Ընդհանուր առմամբ, Մուլլա-Իդրիսի բարեկարգություններից հետո, քրդությունը ներկայացնում էր լեռնային զանազան աստիճանի անկախությունների մի ցանց, ուր այնքան իշխողներ կային, որքան կային լեռնային ամրոցներ և դղյակներ*:

Այսպիսով, Սելիմ Յավուզի ժամանակից Հայաստանի մի նշանավոր մասը դառնում էր օսմանյան սեփականություն: Բայց հայ ժողովուրդը օսմանյան տիրապետությունից ոչինչ թեթևություն չէր ստանում իր ճակատագրի վերաբերմամբ: Ընդհակառակն, այդ տիրապետությունը գալիս էր ավելի ևս հաստատելու և ամրապնդելու քրդական իրականությունը Հայաստանում: Իսկ այս, ինչպես գիտենք, ճորտատիրության, իրավազուրկ ստրկության իրականությունն էր: Հայ ժողովուրդը շարունակում էր մնալ, և գուցե ավելի ևս խիստ չափերով, երկտակ հպատակության ճնշման տակ: Օսմանյան տիրապետության հետ նա պիտի կրեր և քրդական ճորտատիրությունը: Այս իրականությունը Մուլլա-Իդրիսի բարենորոգումներով դեռ ավելի ևս խտացվում ու ծավալվում էր: Քրդական ուժը օսմանյան պետության համար պիտի դառնար մի առաջապահ ուղղաճակատ Պարսկաստանի դեմ: Եվ որովհետև Հայաստանն էր այն երկիրը, որ պատերազմական գլխավոր թատերաբեմն էր հանդիսանում, ուստի Իդրիսը քրդական առաջավոր ճակատը ամբողջ պարսկա-թուրք սահմանագծի երկարությամբ հարդարած լինելու համար՝ իր քրդերին նոր շարժումներ և տեղափոխություններ կատարել տվեց, բնակեցնելով նրանց այնպիսի ուղղություններով Վանի լճից դեպի հյուսիս-որոնք կարող էին ապահովել օսմանյան սահմանագծի պահպանությունը⁸⁹: Այսպիսով քրդական նորեկ ցեղեր էին հաստատվում հայաբնակ շատ շրջաններում մինչև Մասիս և էլ հեռու դեպի հյուսիս ու արևմուտք, դեպի էրզրում: Ասել է թե հայ երկրագործ ժողովրդի մեջ նորանոր աղետներ էին հաստատվում: Եվ միանգամայն անպաշտպան էր այդ ժողովուրդը իբրև քրիստոնյա, բայց մանավանդ իբրև այնպիսի ուսյա, որ գտնվում էր քրդերի նման մի ուժեղ մահմեդական ժողովրդի դիմաց, որի վերաբերմամբ օսմանյան պետությունը գտնվում էր և պիտի գտնվեր երախտապարտի դիրքում:

4. Նոր դասավորումներ: Քրդիստանի և Միջագետքի նվաճումով վերջանում էր թուրք-պարսկական առաջին պատերազմը, որին, ի մեծ դժբախտություն հայ ժողովրդի, վիճակված չէր լինել և վերջինը: Մեծ տարաբախտություն էր, որ Սելիմի և Իսմայիլի այս ընդհարումով բացվում էր մի եր-

* De Hammer, t. IV, p. 254—255.

կար շարք սոսկալի ավերիչ պատերազմների, որոնք պիտի ձգվեին դարից դար, կարճ կամ երկարատև ընդհատումներով, մինչև 19-րդ դարի առաջին քառորդը: Այդ պատերազմները գլխավորապես Հայաստանի հողի վրա էին տեղի ունենում, և այստեղից ինքնըստինքյան հասկանալի է, թե ինչ հետևանքներ պիտի ունենային նրանք հայ ազգի համար: Հին իրականությունն, այսպիսով, մնում էր անփոփոխ. Հայաստանը՝ միջազգային պատերազմական դաշտ, որի վրա կոլոնիների անկումից ու բարձրացումից էլ կախված էին պայմանները, որոնք տնօրինում էին հայության ճակատագիրը:

Շահ-Իսմայիլը պատրաստվում էր մի նոր պատերազմի թուրքերի դեմ: Սելիմն էլ նույն հոգացողությամբ էր տարված, երբեք չմոռանալով, որ Չալդերանի խոշոր հաղթությունից ինքը չէր կարողացել առատ պտուղներ քաղել: Պարսից շահը, Պարսկաստանի թուլությունն զգալով թուրքիայի հանդեպ, աշխատում էր դաշնակիցներ գտնել դրսում: Նա կարողացավ Եգիպտոսի սուլթանի հետ մերձեցնում հաստատել, բայց այդ բավական չէր համարում: Ավելի մեծ հույս դնում էր նա ահն դաշնակցության վրա, որ հնարավոր էք այդ միջոցին կնքել Վենետիկի հանրապետության հետ: Ադրիական ծովի այդ հուժկու և շափազանց հարուստ հանրապետությունը նույնպես թուրքիայի թշնամին էր: Նրան էլ շատ լավ հասկանալի էին Պարսկաստանի հետ կապվելիք զինակցության օգուտները: Եթե միաժամանակ մեկն արևելքից հարձակվեր, մյուսն արևմուտքից, թուրքիան դրված կլիներ երկու կրակի մեջ և հեշտությամբ կջարզվեր երկու կողմից: Արևմտյան մեծ հանրապետության վրա դրած հույսը հարկադրում էր Շահ-Իսմայիլին լավ հարաբերություններ հաստատել իր հպատակ քրիստոնյաների հետ: Այսպիսով նա կարծում էր հեշտությամբ գրավել Վենետիկի համակրանքը: Մասնավորապես հիշատակված է շահի բարյացակամ վերաբերմունքը դեպի հայոց կաթողիկոսը*, ոչ այդ ժամանակ (1515—1520) Չաքարիա Գ-ն էր: Ինչպես երևում է, այս ժամանակներից էլ դիվանագիտական երթևեկություններ սկսվեցին Իրանի և սուրբ Մարկոսի հանրապետության միջև: Գոնե հայտնի է, որ շահը դեսպանություն ուղարկեց Վենետիկ՝ առաջարկելով միասին պատերազմ սկսել Սելիմի դեմ, սակայն դեսպանությունն իր թղթերով միասին պատերազմ մտադրելու ձեռքն ընկավ**: Եվ չպետք է կարծել, թե Վենետիկն անտարբերությամբ էր վերաբերվում Արևելքի իր այս դաշնակցին: Հավանորեն հենց Շահ-Իսմայիլի ժամանակներից էր, որ նրա դեսպաններն սկսեցին այցելել Իրանի հողը՝ բանակցություններ վարելու համար:

Բայց Սելիմն այլևս ժամանակ չունեցավ Պարսկաստանի դեմ պատերազմ մղելու: Նա ոգևորվեց մի ավելի մեծ ծրագրով, որ պիտի շափազանց ուժեղացներ օսմանյան ինքնակալությունը: Շահ-Իսմայիլին ոչնչացնելու համար նա արդեն մի նոր հանդ արշավանքի պատրաստություն էր տեսել, բայց հանկարծ փոխեց իր մտադրությունը և իր այդ պատրաստությունը ուղղեց Եգիպտոսի սուլթանի դեմ, որն Իսմայիլի դաշնակիցն էր: Արագ շարժումներով նա նախ Սիրիան նվաճեց, ապա անցավ Եգիպտոս և, ոչնչացնելով նրա սուլթանությունը, իրեն հպատակեցրեց Նեղոսի ամբողջ հովիտը: Սիրիայի և Եգիպտոսի հետ թուրքիային էր անցնում և Արաբիան իր զույգ գերագույն իսլամական սրբություններով— Մեքքա և Մեդինա քաղաքներով:

* Du Mans, p. 274.

** Ibid., p. 276.

Այնուհետև թուրքիայի վեհապետը դառնում էր խալիֆ, այսինքն Մուհամմեդ մարգարեի փոխանորդը: Այս նվիրական տիտղոսը անհամեմատ ավելի կարևոր էր, քան բոլոր մյուս նվաճումների արդյունքը. նա վեհագույն հեղինակություն էր ստալիս սուլթանին ամբողջ սյուննի իսլամի աշխարհում: Բայց այս մեծ հաջողությունների մեջ Սելիմը մեռավ (1520): Հինգ տարուց հետո այս աշխարհը թողնում էր և նրա ախոյանը, Ծահ-Թամայիլը, հանձնելով իր կերտած մեծ պետությունը իր թահմալ սրդուն:

5. Վանի աղետը: Սելիմի որդին էր Սուլեյմանը, որ խոշորագույնն էր օսմանյան նվաճող սուլթանների մեջ և այս պատճառով էլ կոչվեց Մեծ: Իր երկարատև թագավորության ընթացքում նա պատերազմներ էր մղում գլխավորապես նվրոպայում: Բայց շոտացավ և Ասիան, հերձվածող Իրանը, որի վերաբերմամբ ժառանգել էր իր հոր ֆանատիկոսական ասելությունը:

Այս արշավանքներից առաջինն այն էր, որ տեղի ունեցավ 1533 թվականին: Պատերազմի պատճառներն էին Բաղդադի քուրդ իշխող Շերեֆը, որ ընդ-վզելով օսմանցիների դեմ, փախավ Պարսկաստան, իսկ մյուսը՝ Ծահ-Թահմազի վզելով օսմանցիների դեմ, փախավ Թուրքիա: Ինքը Սուլեյմանն այդ ժամանակ զբաղված էր գերմանական պատերազմով, ուստի Ասիա ուղարկեց իր մեծ վեզիր Իբրահիմ-փաշային, հանձնարարելով նրան, որ Բաղդադի վրա ուղարկվի հենց նույն Ուլամեն, որ նոր էր անձնատուր եղել սուլթանին: Իբրահիմ-փաշան մեծ հաջողություն ունեցավ. Արծկեն, Խլաթը, Արճեշը նվաճվեցին, Վանի անմատչելի բերդն էլ հպատակություն հայտնեց, և նրա բանալիները փաշան ուղարկեց Սուլեյմանին: Առաջ տանելով իր արշավանքը, նա տիրացավ Թավրիզ քաղաքին, իսկ Ծահ-Թահմազը, հավատարիմ պարսկական սովորության, լքեց իր մայրաքաղաքը և նահանջեց Խորասան: պարսկական սովորության, լքեց իր մայրաքաղաքը և նահանջեց Խորասան: Ատրպատականի թուրք կուսակալ նշանակվեց դավաճան Ուլամեն: Սուլթան Ատրպատականի թուրք կուսակալը Եվրոպայում, շտապեց Թավրիզ իր Աուլեյմանը, վերջացնելով պատերազմը Եվրոպայում, շտապեց Թավրիզ իր վեզիրի մեծ հաջողությունները տեսնելու և վարձատրելու համար: Այդ բոլոր հաղթանակներին ավելանում էր և այն, որ Պարսկաստանը կորցնում էր նաև Բաղդադ հռչակավոր քաղաքը, որի բանալիները, առանց պատերազմական գործողությունների, ուղարկվել էին սուլթանին: Չմեռը վրա էր հասնում, օսմանյան բանակի մեջ սկսվեց անասունների մեծ կոտորած, որ սպառնում էր առանց ուղամթերքների թողնել նվաճողներին: Ուստի սուլթանն ուղղեց բանակը Բաղդադ՝ ձմեռելու համար:

Բայց հենց որ նա հեռացավ Թավրիզից, Ծահ-Թահմազը Խորասանից առաջ շարժվեց իր մայրաքաղաքը վերստանալու, բայց մանավանդ Ուլամենի պատժելու համար: Ուլամեն փախավ Վան, իսկ Թահմազը գնաց նրա ետևից՝ ձմեռվա ցրտերին ուշադրություն չդարձնելով: Վասպուրականը դառնում է պատերազմական գործողությունների վայր, և նրա ազգաբնակչու-թյունը— հայ թե մահմեդական— ենթարկվում է մեծամեծ աղետների, որոնց նկարագրությունը պահել են այն ժամանակ գրված մի քանի ձեռագրերի հիշատակարանները: Վասպուրականի անցքերը մանրամասնորեն և գեղջկա-կան պարզությամբ նկարագրել է Հովհաննես քահանա Արճիշեցին: Ահա ինչ-պես է նա նկարագրում իր ժամանակը.

«Ի յայս ժամանակս՝ որ Հայ թուական ՋՁ [=1531] աշխարհաւեր Ուլամէն ինքնազլուխ դարձաւ ի Թաւրէզ. և շատ շարիք գործեաց. ճանա-պարհորդ կոտորեաց և թալանեաց. և բազում մեծունեայք տուգանեաց. զի

շահ Դահման ի Խորասան էր. և ինքն էր Բեկլարէկի. երբ լսեց զգալ շահին փախուստ առաւ և ամրացաւ ի դղեակն Վանայ. և ձեռք ձգեց ի փաթշահն Հոռոնց [Թուրքիա] թե ես քեզ հնազանդ եմ և դու ծառայ զբարւ անես. շուտ հեծեալ ուղարկես որ զբերդս պահէ. և ես դամ ի քոյ ծառայութիւնդ: Ջոր լուեալ խոնդբարն յոյժ ուրախացաւ, և առաքեաց բազում ենգիշարի. և շատ խալաթ Ուլամին: Եւ իբրև հասան ի Վանայ զաշտն՝ ի գեօղն որ ասի Արտամեա, Էլեալ զոռոպարս գնաց ի դէմ հեծելին և խալաթին: Դար-ձոյց Աստուած զսիրտս իւր հեծելին որ ի բերդին. յիշեցին զաղ ու հացն շահին, և փակեցին զդուռն բերդին ի դէմ Ուլամին. և նորին շար խորհուրդ խափանեցաւ. զի այն էր միտքն՝ որ զէնգիշարիքն ի բերդն դնէր, և ինքն զծովու բոլորս թալանէր և գերի վարէր. և բոջութեամբ ի խոնդբարն գնէր: Երբ զայն տեսան զօրք հոռոնց [Թուրքաց]՝ որ ամեն բան Ուլամին սուտ եղև. առեալ զնա իբրև զշար գերի և տարան ի խոնդբարն. և նա սակաւ մի ընդունեց և զշահի բանն հարցաւ. թէ ո՞նց գնանք ի վերայ նորա: Եւ նա շարախօսեց զամիր Շարաֆն թե ամեն շարութիւն ի նմանէ է: Եւ նա տուեալ վաթսուն հազար հեծեալ՝ որ Ելեալ պաշարեաց զդղեակն Բաղիշու. երբ իմացաւ Ամիր-Շարաֆն զբերդն ամրացոյց. թողեալ ի մէջն զօրդի Շխամիրն. և ինքն գնաց ի Թաւրէզ մօտ ի շահն. և գանգատ արար յՈւլամիցն: Եւ Էլեալ շահն երթայր ի վերայ: Նա լուեալ զգալն որին փախեաւ ի Դիարբէկն. և շահն ի Խլաթայ յետ դարձաւ. և դարձեալ շինեցաւ Բաղէշ, Մուշ և Խլաթ. զի լուան զգալն Ուլամին և ամենքեան ցրուեցան. և դարձեալ ժողովեցան. Եւ էր թուական ՋՁԱ [=1532 թ.]:

«Եւ դարձեալ միւս ամին համտարածամ եղև ի վերայ աշխարհի և բա-զում մարդիկ խոցեցան ի հրեշտակացն Աստուծոյ և մեռան. քանի՜ հայր և մայր անորդի եղան և անդուստր. և քանի՜ քոյր առանց եղբայր և եղբայր առանց քոյր մնացին. քանի՜ սիրուն հարսն ու փեսայ բաժանեցան. և քանի՜ քոյր ու եղբայր ի մէկ գիշերի մեռան: Եւ ո՞վ կարէ պատմել զաղէտ և զկսկիծն ծնողացն և զընտանեացն, սիրելեացն և զբարեկամացն. բայց Աստուծոյ միայն է գիտելի որ ստեղծ զնոսա. և այս ամենայն եկն ի վերայ մեր վասն մեղաց մերոց: Եւ յորժամ եղև այս պատուհասս՝ նա զայն աշօք տեսաք՝ որ ո՞վ ոք փախաւ՝ ապրեցաւ. բոս քանի մարգարէին, որ հրամայէ թէ փախիր և թագիր առ ժամանակ մի մինչև անցցէ բարկութիւն տեսուն: Ջի այս երեք ցասումս մի են. հեծելշարժութիւն, սով և մահ. ի հեծեալէն փախիս կու խալիսիս. ի սովուն գնաս ի լիութիւն ապրիս. ի մահուն փախիս՝ ազատիս: Ըշմարիտ է ի բնական մահուն մարդն փախչիլ ո՞չ կարէ. բայց մահտարա-ծամն պատուհաս է: Ես մեղաւոր Յօհաննէս զայս դառն օրս աշօքս եմ տեսեր. և զայս կսկիծս քաշեր. զփախածն ճոխ ի շուռ եկեր. և զոչ փախածն ի հողն աճրոներ:

«Եւ դարձեալ ի միւս ամին ՋՁԲ [=1533 թ.] էր թիւն. առեալ Ուլա-մէն հեծեալ և եկեալ ի Խիզան. և գնացեալ Ամիր Շարաֆն ի վերայ. և պա-տերազմեցան ի Տաճկոյ դաշտն. և Ամիր Շարաֆն սպանաւ. և հեծեալքն որն սպանաւ և որն փախաւ: Եւ Ուլամէն զհետ մտեալ մինչ ի Խլաթ, և սկսաւ ի շարիս. շատ սպանեց և թալանեց. և բազում գերիս վարեաց, ասելով՝ դուք անցեալ տարի յինէ փախեայք և հետ Շարաֆին ի Ղրզլապաշն գնացիք. և էառ զառ և զաւար և նստեալ ի Թուխայ շուրն զօրդուն ի տեղն Եթող. և սա-բայ [միայն] հեծելով իղար [հանկարծակի] արար ի վերայ Վանայ. Եւ նո-թա իմացեալ ամրացան ի բերդն. և գնացեալ զօրքն ի յԱմկոյ երկիրն զԱլուր

գերի արարին շատ հայ ու տաճիկով ի ձեռն անկաւ. և կամէր որ զԲերկրի ու զԱրճէշ զայր գերեցուցէր. և մեք լուեալ ահարեկ եղաք. և փախեալ ի յԵրի- ձոր և յԱլատաղն՝ սակաւ մի ամրացար. զմա՛ն մոռացաք և զկենդանիքն լայէաք. լալով և ողբով զԱստուած աղաչէաք. և ինքն Քրիստոս ազատեաց. յանկարծ լուալ թէ ի Թալրիզոյ հեծեալ եկաւ. ելեալ Ուլամէն ի Վանայ և փա- խեալ. զի Աստուած խնայեաց զքրիստոնեակցն. շահն ի հորասան էր և ան- տէր էաք. և Քրիստոս իւր ժողովուրդն ազատեաց. և զՈւլամի շար խորհուրդն խափանեաց, և զնաց դարձեալ ի Թուխայ շուրն. և սակաւ մի գերի ազատեաց աղաչանօք տանուտէրանց. և առ զառ և զաւար և զնաց քաջությամբ ի Դիար- բէկն. զի զԱմիր Շարաֆն առեալ էր և զհոնդքարի սիրտն ուրախացուցեալ: Եւ այնչափ շարիք գործեաց որ շեմ բաւական ճառել. զի շատք ի գերելոցն ի յԱլթուն քօփրուն ի վայր վաթեցան ի շարութենէ զօրացն և ի պղծութենէ էն- գիշարեացն: Եւ այս ամենայն եկն ի վերայ մեր վասն մեզաց մերոց: Եւ դարձեալ ասէ գիրն: Թէ մեղք մեր խնդիր գտան և բարկութիւն Աստուծոյ առ մեզ բերին: Մեր մեղքն յուղարկեց զՈւլամէն, որ էառ զխոնդքարն ի միւս տարին և երբ ի վերայ շահին բազում հեծելով և անթիւ արապով, թօփով և զարպաղանով և վաթսուն հազար թուանկով, զոր մարդ ոչ կարէ պատմել զնորին թագաւորութիւնն՝ թէ ո՞րպէս և կամ գիա՞րդ. ոսկին և արծաթ զոր մխսէին այնչափ էր: Եւ զնացեալ առին զշահանիստ քաղաքն՝ որ է Թաւրէզ. և սփռեալ տարածեաց զգօրսն իւր ի շորս կողմն. աւերեցին զբազում քաղաքս աւարաւ և գերությամբ: Եւ լուեալ շահ Գահմանին զգալ խոնդքարին, և ելեալ ի հորասանայ իլղար, և եկեալ ի Դարգազին, և տեսեալ զբազմութիւն Հոռմոց [Թիւրքաց]՝ հեծելին, զարմացաւ և ասաց. թէ զոոցա ոտքն ու զձեռքն կա- պեն, մեք յամիս մի շեմք կարեր ի սուր քարշել, թող թէ կոռով, միայն թէ Աստուած բարկանայ և դոցա պատուհաս տայ: Եւ յայնմ գիշերին շատ անձրև եկաւ, և սաստիկ ձիւն և ցուրտ եղև, և երեք հազար մարդ մեռաւ ի զօրաց խոնդքարին: Եւ շահն կամք ունէր զի յերեք դիմաց ի վերայ գայր. Մահմադ սուլթան տասն հազար մարդով ի խոնդքարն գնալ և զթաճն ձգեց և շատք ի զօրաց շահին խօսք էին տուեր Ուլամին ի փախուստ գնալ զէպի հորասան: Եւ հոնդքարն ի յետ դարձաւ և զնաց ի Բաղդադ: Եւ զՈւլամէն եթող ի Թաւ- րէզ: Շահն լուալ զմնալն Ուլամին՝ շուտ ի վերայ դարձաւ: Եւ նա լուալ զգալ շահին, փախաւ ի Թաւրիզոյ և ամրացաւ ի Վանայ բերդն. և Մահմատ սուլ- թան ի յԱրծկէ փախուստ գնաց ի Թաւրիզոյ: Եւ լուեալ շահին ի Վան լինելն աշխարհաւեր Ուլամին, շուտ ի վերայ հասաւ. և պաշարեաց զքաղաքն և զբերդն: Եւ ի յուժ ձգել Կարմիր գլխին, թողին զքաղաքն և ամրացան ի բերդն»*:

Վանի միջնաբերդի պաշարումը, որ տևեց ս. Սարգսի պասից մինչև Համ- բարձում, մի մեծ աղետ դարձավ Վասպուրականի համար, որ նկարագրել է մի ուրիշ, իր պարզությամբ նույնպես ուշագրավ հիշատակարան: Բերում ենք այստեղ և այդ ակնաստեսի օրագրութիւնը, որ վերևիին նման նույնպես մի թանկագին վավերագիր է ժողովրդական կյանքի լուսաբանության համար.

«Ի 229 (1534) թուականիս... եկն տէրն Ստամբուլայ՝ հօնքարն, որ ասի յանուանէ Սուլթան Սիւլեյման, բազում զօրօք ի վերայ Կարմիր գլխուն, և ինն օր նստաւ ի վերայ երկրիս մերոյ. զի այնքան անհուն էր զօրք նորին՝ ՚ինչ թուէր մեզ որպէս զաւազ ծովու և կամ զշիթս անձրևաց. իբրև հայէաք

* «Երիվան հայոց պատմութեան», գիրք Ժ, Թիֆլիս, 1913, էջ 19—24.

յաստեղս երկնից և ի վրանս նոցա՝ միապէս երևէր. վասն զի իւրեանքն ոչ գիտէին թէ որքան էին, և մեք ոչ կարացաք գիտել. և հիացման արժանի է վասն խառնիճաղանճ զօրացն: Եւ Կարմիր գլուխն փախեալ ի նմանէ. և նա հետամուտ եղեալ մինչ ի Սուլթանիա և այլ ոչ կամեցաւ գնալ. դարձաւ ի Բաղտատ և զձմեռն ի լման անդ եկաց վասն միւսանգամ գալոյն ի վերայ Շահ Թահմագին, վասն զի տիրեալ էր բազում քաղաքաց, նախ տանն Հոռմո- ժոց և Շամայ և Մարայ և Դիարբէկին. և բռնացեալ էառ ի հիւսիսային կող- մանէն մինչ ի բերդն Աւելայ և ի մերոյս՝ մինչ յԱրճիկ և Վանայ կողմանէն՝ մինչ ի յԱղքամար, և ի հարաւային կողմանէն մինչ ի Բաղտատ: Իսկ ար- եանարբու մարդաղէմ գազանն անագորոյն և տմարդի Ուլամէն, որ նա եղև պատճառ աւերման արևելեան աշխարհիս մեր, քանզի յառաջն Կարմիր գլուխ էր՝ և դարձաւ և զհօնքեարն նա եբեր ի վեր, ամրացաւ ի բերդն Վանայ: Իսկ յորժամ լուալ Շահն Թահմագ զմտանելն նորա ի զղյակն՝ վաղվաղակի դաշ- ձաւ ի վերայ, զի թափեցէ զթոյնս դառնութեան իւրոյ. զի ի ձմեռնային յեղանակին եկն. և երկիրն ամեն թողեալ զտուն և զտեղ և զոռճիկս իւրեանց ի տան, և փութանակի առեալ զկանայս իւրեանց՝ և մտան ի բերդն. զի այն- քան սաստկացաւ ահն, մինչ զի ոչ կարացին հաց բառնալ ընդ ինքեանս. զի ծովացեալ մեղքն մեր ոչ եթող. իսկ ոռճիկք նոցա ամեն յիւր տեղն մնաց կապած: Իսկ նոցա սուր ի վերայ եղեալ՝ զորն զենին և զորն յուղարկեցին ի տունս իւրեանց. և այն որ ոչ ի զենել երեկ և ոչ ի տանուլ վասն սաստիկ ցրտուն ձմեռանն և պարզակին, և որթերն և ձաղերն ամենեքին ի կապած տեղն սովալլուկ բոռալով և կոռալով մեռանէին: Իսկ Կարմիր գլուխն խրսարեալ զբերդն և նստաւ ի Ս. Սարգսի պահոցէն մինչ ի Համբարձումն և ի մեծ նեղու- թիւն արկեալ: Իսկ ժողովուրդն զայն սակաւ կերակուրն զոր տարեալ էին՝ հատաւ. իսկ շատք ի քրիստոնէիցն կերան զմիս ձիու և զըզտու և զիշու, և այս ոչ բաւեաց. ամենեքեան սովալլուկ լեալ՝ մեռան, որն ի սովոյ և որն ի թրանկէ և որն ի թօփէն, հաւատացեալ և անհաւատ, անձինս ԺԶԹ (16.000) ընդ այր և ընդ կին, ընդ ծեր և ընդ տղայ, ի բերդն և ի բերդէն ի դուրս:

«Իսկ ո՞ր կարէ պատմել զանցս կրից նոցա և զամենայն ընդ գրով ար- կանել. զի այն ստեղծողին է գիտելի. և ամենայն ոք որ մեռանէր՝ բերդէն ի վայր ձգել տային. և լցաւ երկիր շուրջ զղղեկաւն՝ արեամբ, և ամենեքեան գէշ գազանացն անկեալ զնէին և ոչ ոք էր որ թաղէր զնոսա: Իսկ մնացեալքն որ իջին ի վայր՝ ոչ ճանաչէին զմեռեալսն, զի խառն ընդ իրար ամենեքեան՝ հաւատացեալ և անհաւատ, մարդ և անասուն՝ նեխեալ էին. զի մի-մի մարդ որ ճանաչէր՝ ոչ կարէին տանել ի գերեզմանսն, զի կենդանուցն մեռեալ էին, միայն թէ շունչն էր ի մարմինս նոցա. երթային և այլոց տային վարձ ամեն մեռելի, 100 դահեկան և երկու, զի ծրարէին զերեսս իւրեանց և ապա երթա- յին, զի շատք ի հոտէն մեռան: Զի հայրքն և մայրքն, որ ի բերդին էին, գե- ղեցիկ որդիք և սիրուն դստերքն մեռեալ զնէին առաջի իւրեանց, և ամենեկն ոչ լային և ոչ զմիմեանս հարցանէին. բայց երթային զայլ ոք աղաչէին և աւէին, թէ եկ վասն Քրիստոսի սիրոյն և Աստուծոյն համար, մեր մեռեալքն ի վայր ձգէ, բեզ վարձք է, մենք շեմք կարել, հիւանդ եմք. և յահէ անօրինացն շեմք կարեր թողուլ ի տեղն. և նոքա երթային և ձգէին ի վայր. և հայրքն և մայրքն զձեռն ի գետին զնէին ի յերեսս քսէին և զոհանային զԱստուծոյ, թէ ազատեցաք յանօրինաց»*:

* 2. Ալիշան, «Հայաստանում», Վենետիկ, 1901, էջ. 591:

Այսպէս էր Վանի միջնաբերդում: Բայց Վասպուրականի մյուս տեղերի գրութիւնը պակաս ողբալի էր: Խոսքը տանք դարձյալ Հովհաննէս քահանայ Արճիշեցուն: «Եւ ո՛վ կարէ,— բացականչում է նա,— ճառել զպատուհասն եղև և սկսաւ քակել զքաղաքն և զերկիրն, զի զշէնսն քակէին և մինչև ի լուսս հազար տեղ կրակ վառէին և զճանապարհներն պահէին, որ մարդ ի բերդէն չիջանէր և հեծեալքն ցուրեալ ի շորս դիմաց աւերեցին և անմարդարեակ արարին. զՎանայ երկիրն, զՈստանայ և զԱմկուն, և զինչ մարդ որ ի ձեռքն անկանէր, այնչափ տանջէին, որ զիւր տեղն և զգեղն ի խոստ գայր և տարեալ ի յիւր շէն շարչարէին, մինչ որ ի խոստ գայր ապարանքն և զայլոցն: Եւ սաստկացաւ պատուհասն, որև զհրաշալի վանօրայքն և զեկեղեցիքն քակեցին. և բազում սուրբ նշաններ, խաչ և աւետարան, շուրջառ և սուրբ գրեանք ի ձեռս անօրինաց մատնեցան, և անսուրբ ձօշափեցան և զերեցան...»

«Եւ օր մի շատաղաթ արար շահն թէ բազամսքին (ամբախտ) թող իջնու (բերդից), բան շեմ ասեր՝ իմ գլուխս. և Ուլամէն դաստուր ետուր և շատ ժողովուրդք իջան. և դաստուր երեստ Կարմիր գլուխն, թէ գնացէք ի Մահմտանք. և Ամիրայ բէկին հրաման արար՝ թէ մարդ դիր, որ տանեն ի քո յաշխարհն. և նա այնպէս արար: Եւ միւս առաւօտին այլ շատք իջին ի բերդէն, և տեսին երկու ենգիչարի հետ ըոխաթին աղքատի կերպիւ. զի ի Բաղդատ կու գնային: Զայն իմացեալ շահին և զամենեսեան ճարակ արար սրի. և կոտորեաց յառջև բերդին: Եւ անդ էր տեսանել զաղիողորմ ձայնս նոցին որ աղաղակէին դիմաց բերդին, և հառաչէին թէ օգնեցէք մեզ, և թափեցէք զմեզ. յանօրէն Կարմիր գլխի սրէն: Եւ նոքա դառն լային և գոռային ի բարձր բերդին և օգնել ո՛չ կարէին, և նոքա լալով ի սուրն մաշէին, և շէր կար մեր բաւական պատմել զխիղճս նոցին: Եւ այնքն, որ ի Մահմտանք կու գնային, ի հասանել յտան Վարագայ եղև սաստիկ ձիւն և բուք, և վեց հարիւր այր և կին, երիտասարդ և տղայ՝ մեռան ի սարին. և այնորիկ որ յառաջն էին գնացեալ յօտար երկիր, ամենեքեան ևս ցաւօր մեռանէին, և ի մէկ գեօղն ի Մահմրտանք ութսուն հոգի մեռան վանեցի, և բնականքն մէկ ո՛չ պակասեցաւ, և քանի գնայր պատուհասն սաստկանայր, և սիրտ բռնաւորին ի բարկութիւն շարժէր, զի պատուհասն յԱստուծոյ էր ի յամէն օր տասն մեծ թօփ ձգէին ի բերդն՝ և զարպազանգին և թւանգին թիւ շը կայր և ծովու բոլորս ի մեծ թօփի ձայնէն կու սասանէր. ապա բերդի մարդ ո՛նց կուղիմանայր»:

Պաշարման աղետին վերջ դրեց օսմանյան բանակը, երբ Բաղդադից շարժում սկսեց դեպի Թավրիզ: Շահ-Քահմազը հեռացավ Վանից, և միջնաբերդում պաշարվածներից նրանք, որոնք կենդանի էին մնացել, իջան քաղաք կիսամեռ դրութեան մեջ: Պատերազմական գործողություններ այլևս տեղի չունեցան Սուլեյմանի և Քահմազի միջև. այնուհետև ո՛չ պատերազմ էր, ո՛չ խաղաղութիւն, սակայն համարվում էր հաստատուն, որ Վանը և նրա լճի շրջակայքը մնում էին օսմանյան սահմանների մեջ: Սուլեյմանը նոր փաշա նշանակեց Վանը կառավարելու համար, բայց սա, տեսնելով քաղաքի ավեր դրութիւնը, թողեց հեռացավ: Այս հանգամանքն ավելի ևս հուսահատեցրեց բազմատանջ հասարակութեանը, որ և սկսեց ցրվել զանազան տեղեր: Իսկ Քահմազը նորից Վան գնաց, քանի որ լուր էր առել, թե դավաճան Ուլամեն նորից այնտեղ է բնակութիւն հաստատել: Սա փախավ շահից, իսկ քաղաքի ողորմելի դրութիւնը, ինչպէս վկայում է մեր հիշատակարանը, շարժեց Շահի գութը:

«Եւ եկեալ շահն ի Վան,— ասում է նա,— և տեսաւ գրեթէ անմարդարեակ և զքաղաքն աւերեալ՝ խիստ ուրախացաւ ի բերդին անկախ առնուլն և դառն տրտմեցաւ ի վերայ աշխարհի աւերմանն. Երդուաւ թէ՛ յօրէս ի յետ Վանայ շաղաւթ [շնորհ] առնեմ, թէ զիմ որդին ևս սպաներ՝ այլ բան չեմ ասեր, ևուրէն [Աստուած] վկայ: Ապա լսեց թէ խոնդքարն զՈւլամէն երեք փաշայով ի յետ դարձոյց ի Վանայ բերդն, զիշերով իլղար գնաց մինչև ի Կապուտ կողմ՝ Ուլամէն փախաւ, զերեք փաշէն հեծելովն շարդեց և դարձաւ ի Վան, և եկեալ ի յԱրճէշ, տեսաւ զի Իբրահիմ փաշէն և Մահմադ սօլթան ի յետ էին դարձեր, զԱրճիշու բերդի թուանգիքն հաներ ու զժողովուրդն սուրգուն [գերի] արեր մինչև յԱրճէշ: Եւ դարձեալ քրիստոնէութիւն արար էն օրհնեալ փաշէն. ու զամէն ազատ արար որ եկին յաշխարհն իւրեանց. և ինքն առաւ զխոնդքարն և գնաց ի Գիարբէկն: Եւ շահ Գահման առաւ զիւր եղբայրն. և զՄանթաշայ սօլթան՝ որ ի յԱրճիշոյ կողմեր դէմ Հոռմոց թագավորին գնաց զՍարուսուն թալանեց, զԵլաթ, զՄուշ և դարձեալ ի յՕստան, ի ներս գնաց ի Թաւրէզ: Եւ մնաց սահրատ [սահման] ի ձիւն Հոռմոց զօրադ՝ Բաղդատ՝ Արժէշ և Աղթամար»:

Իր վշտալից հիշատակարանը Հովհաննէս քահանայ Արճիշեցին վերջացնում է այսպիսի տողերով. «Աւա՛ղ զիմ հոգիս, հայրք և եղբայրք, թէ քանի՛ շարիք գործեցաւ ի յայս հեծեալ շարժութեանցս և ի վրդովմանցս. քանի՛ քաղաք և զաւառ աւերեցան, և քանի՛ վանօրայք և եկեղեցիք քակտեցան, քանի՛ մեծատունք աղքատացան և վաճառականք թալանեցան, քանի՛ քրիստոնէայք գերի վարեցան, և անմեղ տղայքն ի յանօրէնքն խառնեցան. և շեմ կարնար գրել շարիքն, զոր վերին աշխարհն քաշեց, ևս առաւել ծովու բոլորս: Եւ այս ամենայն եկն ի վերայ մեր վասն մեղաց մերոց»*:

6. Առաջին զաղտնի ժողով: Վասպուրականի այս տխուր դեպքերից հետո բավական երկար ժամանակ (համարյա 17 տարի) դադար առավ պարսկա-թուրքական պատերազմը: Սակայն չի կարելի ասել, թե որս հետ միասին հաստատվում էր կատարյալ ապահովություն Հայաստանի բոլոր կողմերում: Այսպէս, վերոհիշյալ դեպքերից 13 տարի հետո գրված մի «Մաշտոցի» հիշատակարանի մեջ մեզ ծանոթ Հովհաննէս Արճիշեցին գրում էր. «Կազմեցաւ սուրբ Մաշտոցս ձեռամբ Յօհաննիսի Արճիշեցոյ ի թուին ԶՂԶ (1547), ի դառն ժամանակիս. որ խիստ նեղացեալ ենք ի հարկապահանջութենէ անօրինացն. և ահաբեկ եղեալ եմք Շահ-Գահմանէն, որ յայս աշունս շարժեցաւ անհուն զօրօք ի վերայ եղբօրն Ալխասի-Միրզին, որ էր նստեալ ի Շրուան և ինքնագլուխ դարձեալ»**:

Հիմա էլ, ուրեմն, ներքին եղբայրասպան պատերազմից էր կեղեքվում երկիրը: Բնություններն ամենից շատ ծանրացած էին Արարատյան դաշտում, մի բոլորովին չպաշտպանված երկիր, որ միաժամանակ և շատ հարուստ բնութիւն ունէր՝ պարսկական բռնապետութեան բոլոր ծանր պահանջները կատարելու համար: Առանձնապէս ծանր էր էջմիածնի վանքի դրութիւնը: Ամենայն հայոց կաթողիկոսութիւնը, իբրև համազգային բարձրագույն ներկայացուցչութիւն, համարվում էր բավական հարուստ և մանավանդ հեշտորեն կեղեքվելու բոլոր հարմարութիւններով օժտված մի հիմնարկութիւն: Հարկապահ և այլ տեսակ կեղեքումներն այստեղ այն աստիճան անտանելի էին դարձել, որ կաթողիկոսները, գեթ առժամա-

* «Գիւ. հայ պատմ.», գիրք Ժ, էջ 24—26, 28—29.

** Անդ, էջ 30.

նակ իրենց օձիքն ազատելու համար, իրենց տեղ մի այլ կաթողիկոս էին նշանակում, իսկ իրենք հեռանում էին աթոռից, աստանդական կյանք վարում, որոնելով հնար եղածին շափ հանգստություն և ապահովություն:

1541 թվականին էջմիածնի կաթողիկոս ընտրվեց Ստեփանոս Սալմաստեցին, իր ժամանակին լավ կրթված մի հոգևորական: Թեև նա ծնվել էր Սալմաստում, բայց իր պատանեկությունն անց էր կացրել Կ. Պոլսում, ստանալով այնտեղ իր դաստիարակությունը: Այնուհետև նա եղել էր Լեհաստանում, պաշտոն վարելով հայ գաղութներում, ինչպես նաև Մոսկովյան Ռուսիայում, այնպես որ բավական ծանոթ էր արևմտյան աշխարհի քաղաքական հանգամանքներին: Գիտեր օտար մի քանի լեզուներ, որոնց թվում և լատիներեն*: Հաստատվելով էջմիածնում, կաթողիկոսը վերջ ի վերջո չկարողացավ դիմանալ Պարսկաստանի խեղդող մթնոլորտին և, իր նախորդների օրինակին հետևելով, իր տեղ կաթողիկոս ձեռնադրեց Միքայել Սեբաստացի եպիսկոպոսին: Բայց նա, այս քայլն անելով, իր նախորդների նման իր գլուխն ազատելու հոգսով չէր տարված: Նույն այն 1547 թ., երբ Շահ-Թահմազը պատերազմում էր Շիրվանում ապստամբած իր եղբոր դեմ, այդ պահին, «ահաբեկված» ժամանակում, մի շատ նշանավոր երևույթ տեղի ունեցավ էջմիածնի վանքի մեջ: Ստեփանոս կաթողիկոսի նախագահությամբ կայացավ գաղտնի մի ժողով, որի մասին մենք, տարաբախտաբար, շատ քիչ տեղեկություններ ունենք: Հաստատապես հայտնի է, որ ժողովը բացառապես եկեղեցական չէր, այլ նրան մասնակցում էին և աշխարհական մարդիկ, այն է՝ Պարսկական Հայաստանի տանուտերները: Ժողովը վճռում է, որ կաթողիկոսը գնա Եվրոպա և քրիստոնյա պետությունների ուշադրությունը դարձնելով հայերի թշվառ դրության վրա, խնդրի նրանց ազատության մասին: Այսպիսի մի քաղաքական առաքելություն գլուխ բերելու համար հայոց կաթողիկոսը պիտի ամենից առաջ դիմեր Հռոմի պապին, իբրև Եվրոպայի բախտը տնօրինող և արտասովոր հեղինակություն վայելող կրոնական մի միապետի: Իսկ նրա աջակցության վրա հայերը հույս դնել կարող էին միայն այն դեպքում, երբ կվերացնեին դավանական տարբերությունները կաթողիկ և հայ եկեղեցիների միջև: Այսպիսի ճանապարհով քաղաքական օգուտներ ձեռք բերելը նոր միտք չէր հայերի մեջ: Նա գոյություն ուներ, ինչպես տեսանք, դեռ Կիլիկիայի անկախության շրջանում, բայց այն ժամանակ այդ միտքը սաստիկ հակառակության էր հանդիպում Արևելյան Հայաստանի հոգևորականության կողմից: Այժմ, ըստ երևույթին, այդպիսի բաժանումներ այլևս չկային հայկական մտքի մեջ, և որոշ պայմաններով Հռոմին հպատակություն հայտնելը այնքան ազգակործան և սոսկալի չէր համարվում, ինչպես հին ժամանակներում:

Բոլոր այս հանգամանքները ապացուցող մի հատ գրավոր հիշատակարան է մնացել այդ տարուց, այն էլ ոչ թե հայերեն բնագիրը, այլ իտալերեն թարգմանությունը: Դա այն աղբյուրագիրն է, որ Ստեփանոս կաթողիկոսը էջմիածնի ժողովի կողմից ներկայացրեց Վենետիկի հանրապետական կառավարությանը: Այսպիսով հայերն իրենց դիմումը միմիայն պապին չէին ուղղում, այլև Ադրիական ծովի մեծ հանրապետությանը, օգուտ քաղելով վաղուցվա այն ուշադրությունից, որ Վենետիկն ուներ Արևելքի և մասնավորապես Պարսկաստանի գործերի վերաբերմամբ: Հայերն արդեն շատ լավ

ճանաչում էին Վենետիկը, ուր ունեին մի ամբողջ առևտրական գաղութ, հետևաբար և ծանոթ էին հանրապետական կառավարության քաղաքական հայացքներին: Եվ գուցե այդ աղբյուրագրի ներկայացումը առանց կանխազույն հաճություն ստանալու չի եղել: Տարաբախտաբար, մենք այս նշանավոր քաղաքական վավերագրի ամբողջական թարգմանությունն էլ չունենք, այլ միայն հատուկ տրոհներ, որ թարգմանել է Հ. Ալիշանը*:

ԱՂԵՐՍԱԳԻՐ ՏԷՐԱՆՑ ՀԱՅՈՑ

«Ո՛վ աստուածահիմն և քրիստոսաշէն և ի Հոգոյն սրբոյ պահպանեալ քաղաք Վենետիկ, զոր ունին և բնակին ուղղափառ տեարքն Վենետք, ով ամենայն քրիստոնէից և ամենայն մոլորելոց նաւահանգիստ և ապահով օթեւան, դու ամենայն քաղաքաց քրիստոնէից հարսն ես, և ամենայն աշխարհի հաւատարիմ օթարան, Աստուած ներշնչեց ի կուրծս հիմնադրաց նորին, որուն զարմանայ ամենայն աշխարհ, թէ ինչպես հիմնեցար ջրոց վրայ, այնպէս լաւ գետեղուած, ինչպէս կրսէ մարգարէն. Գնացք գետոց ուրախ առնեն և ալիք ծովուց ամրանան, իշխանուհի ծովու և ցամաքի, յիրաւի մարգարէական հոգով քեզի համար ըսուած է, և քեզի համար կայ և մնայ ըսուածն. Որոտաց Տէր ի վերայ ջրոց բազմաց: Ո՛վ աստուածապահ քաղաք, որպէս Գիրք ասեն, Հրեշտակք նորա շուրջ զնովաւ են: Աստուած դրաւ ի քեզ մշտընջենաւոր թագաւորութեան աթոռ. քեզմով շատ անգամ քրիստոնեութիւնն պաշտպանեցաւ: Ուրեմն կեցցե՛ս ուրախ, որ քեզի նշան և պաշտպան ունիս զմեծ Առիւծն, ամենէն ուժովն և զօրաւորն ի կենդանիս, Վարկոս աւետարանիչ, Դպիր Բարձրելոյն, և դրօշ յաղթական թշնամեաց... Ո՛վ վեհ քաղաք Վենետիկ, հիմնեալ ի բանն կենդանի, և իմաստուն աթենական աթոռ բովանդակ աշխարհի, գիտնագոյն ապաստանարան և անյաղթ վահան հոյակապ Իտալիոյ, մանաւանդ թէ պաշտպան բովանդակ քրիստոնէութեան թէ՛ խոհեմութեամբ և թէ՛ զինուոր, նուաճելով զյանդուզն թշնամին ճշմարիտ հաւատոյ: Քեզ, ո՛վ գեղեցիկ Վենետիկ, քեզ կովայլէ ճշմարտապէս կոշուիլ թագուհի աշխարհի, ամենագեղեցիկ դիրքով, ուր առատապէս կու հոսին հարստութիւնք ծովու և բարիք ցամաքի: Եւ թէպէտ հեղինակութեամբ առաքելոյն Պետրոսի՝ Հռոմ քաղաքն է գերիշխան, սակայն, դու, վեհ քաղաք Վենետիկ, դու բանալի և փականք ես բովանդակ քրիստոնեութեան...»

... Մենք գիտեմք, ստույգ որ մեր Հայ ազգն ի տերանց Վենետաց շատ սիրուած և գգուած է, որոյ համար՝ նախ ի կողմանէ Առաքելոցն Բարդղիմեայ և Թադէոսի ողջոյն կու զրկեմք սուրբ նշխարաց Ս. Մարկոսի՝ առաքելոյ և աւետարանչի, և ի կողմանէ մեր համօրէն եպիսկոպոսաց, վարդապետաց և բովանդակ կղերին, և ամենայն ազնուականաց և բովանդակ մեր ազգին, խոնարհելով կու պատուեմք և կողջունեմք ձեր փառավոր և յաղթական դրօշը, համբուրելով զոտս ձեր ամենապայծառ Գլխոյն, Սրբազան Ժողովոյ կատարյալ թուով Տասանց, ըստ օրինակի տասն պատուիրանաց, կատարեալ խորհրդարանի Քառասնից, Ժողովոյ ատենակալ ծերունեաց, և քու ամենայն իմաստուն պաշտօնէից, գերյարգելի Պատրիարքին, և ամենայն առաջաւորաց քահանայից, քարոզչաց, վարդապետաց, և քո բովանդակ հաւատարիմ ժողովրդեանդ:

* Չամչյան, Գառմ. հայոց, հ. Գ, եր. 517—518:

* Հ. Ալիշան, «Հայ-Վենետ», Վենետիկ, 1898, եր. 325—330:

Սու մենք խեղճ Հայքս ի մասին Պարսից, ի ներքոյ խիստ տառապա-
նաց այլադնից, կու սպասեմք ձեր գալուն, ինչպես սուրբ նախահարքն
սպասէին Փրկչին Քրիստոսի: Գիտեմք որ ի դոճուրենէ տերանց Վենետաց
պիտի սկսի մեր փրկութիւնն և ազատութիւնն: Կուղարկեմք մեր պատրիար-
քը Ստեփանոս, շատ պատճառաց համար, առ մեծապայծառ տէրութիւն ձեր,
որ յարգութիւն ընծայէ ձեզ, և մեր կողմանէ յանձնէ զմեզ առ ձեզ, և յետոյ
շնորհք ընէք իրեն որ կարենայ երթալ և համբուրել զոտս ամենասրբազան
Պապին: Փառք Աստուծոյ:

Ի 6970 ամի սկզբան աշխարհի, 1547 ամի Մարդեղութեան Աստուծոյ,
1400 ամի (նոր) թուականին Հոռվմայ, ի ԶՂԶ թուականին Հայոց, յերկիրն
Արարատայ, ի կողմանս Եփրատայ և Տիգրիսի մեծամեծ գետոց, ընդ հո-
վանեալ Մասեաց լերին, ուր է տունն Նոյի, ի սահմանս Վաղարշապատ քա-
ղաքին, մերձ յաստուածաշէն եկեղեցին էջմիածնի»:

Ստորագրութիւններ այս սղերսագրի տակ չկան, բայց որ նրանք եղել
են, գուցե առանձին թղթի վրա* և պատկանելիս են եղել հայ աշխարհական
մեծամեծներին, այդ մասին վկայում են իտալական թարգմանութեան վեր-
նագրի մեջ գործածված «Signori Armeni» (Հայ Տէրեր) բառերը: Ոչինչ կաս-
կած չէ մնում և այն մասին, որ Ստեփանոս Սալմաստեցու առաքելութիւնը
գերազանցորեն քաղաքական էր: Եվ ուրեմն մենք ունենք մեր առջև ազա-
տագրական շարժման անդրանիկ քայլը, — մի շարժման, որ մեր Նոր պատ-
մութեան գլխավոր բովանդակութիւնն է կազմում:

Այս առաջին քայլը, ինչպես և բնական է սպասել, ոչինչ հաջողութիւն
չունեցավ: Թե ինչու — այդ շփոթեմք բացորոշ, քանի որ չափազանց աննշան
ու աղքատ են այն տեղեկութիւնները, որոնք ցույց են տալիս Ստեփանոս
կաթողիկոսի վարած բանակցութիւնները: Գնալով Հոռմ, հայոց կաթողիկոսը
ներկայացավ պապին և առհասարակ լավ տպավորութիւն թողեց կաթողիկ
բարձր հոգևորականութեան շրջաններում: Չամչանը բերում է մի համա-
ռոտ տեղեկութիւն իտալացի մի կրոնավորի գրվածքից, որից հետևում է
նախ և առաջ այն, որ հեղինակը մտերմացած էր հայոց կաթողիկոսի հետ:
Նա գրում է. «Եւ ես ունէի ընդ նմա և ընդ նորայն ընտելութիւն մեծ. և ստէպ
հարցեալ տեղեկանայի ի նմանէ բաղում ինչ վասն անցիցն Պարսից և Թա-
թարաց»: Այս ականատեսի մի ականարկ է այն քաղաքական խոսակցութիւն-
ների մասին, որ պապի կառավարութիւնն ունեցավ Ստեփանոսի հետ: Քա-
ղաքական տեսութիւններն ու ծրագրերը սերտորեն կապված էին կրոնա-
կան հարցերի հետ: Այս երևում է հեղինակի հետևյալ խոսքերից. «Այլ բա-
զում եղեն և ծանր ի միջի մերում վիճարանութիւնք ի վերայ իրաց կրօնի...
Յոռով ինչ կարևոր խորհէր ի միտս, այլ առաջիկայս ժամանակ խափան լինէր

* Աղերսագրի բովանդակութիւնը բացահայտ է գարձնում, որ այդ թուղթը խմբա-
գրել կարող էր միայն Վենետիկը և նրա հանրապետական կարգերը լավ ճանաչող մեկը:
Մյուսինքն անձ չէր կարող լինել նույնիսկ հայ վաճառականը, որքան էլ երկար նա Ռա-
ցած լինէր Վենետիկում: Պետք է, ուրեմն, ենթադրել, որ այդ թուղթը գրած լինի մի վե-
նետեցի, գուցե մի ճանապարհորդ կամ ղեկավարական պաշտոնյա, որ գտնվել է էջմիած-
նում: Բայց որովհետև այսպիսի մի հանգամանք զժամար է ընդունել առանց վերապահում-
ների, ուստի ծագում է և մի ուրիշ հավանականութիւն, — թուղթը գրված է Վենետի-
կում, իսկ Հայոց signori-ների ստորագրութիւնները բերված են եղել առանձին թղթի
վրա և կցվել են այդ թղթին: Խմբագրութեանը անշուշտ մասնակցել է և Ստեփանոս կաթո-
ղիկոսը:

չանից նորա»: Այս անորոշ ականակներից էլ, անշուշտ, պետք է հետևեցնել
այն, որ հայերը եկեղեցական միութեան հարցում իրենց պայմաններն ու
պահանջներն են ունեցել, որքան չեն ընդունվել Հոռմի կողմից: Եվ հավանո-
րեն հենց այդ պատճառով էլ չի կայացել համաձայնութիւն նաև քաղաքա-
կան հողի վրա: Եվ Ստեփանոսը, վեց ամսից ավելի մնալով Հոռմում, գնում
է Գերմանիա՝ կայսրին ներկայանալու համար, այնտեղից անցնում է Լեհաս-
տան և Մոսկվա: Ոչ մի տեղ աշակցութեան հույս չգտնելով, նա մեռավ Լե-
հաստանում, շտեմնելով իր դժբախտ երկիրը**:

Պետք է նկատել այստեղ, որ ընդհանրապես Հոռմի պապերը ազգերի
քաղաքական ազատութեան հարցերով չեն զբաղվել և այդպիսի առաքելու-
թիւն, մանաւանդ հեռավոր և փոքրիկ ազգերի վերաբերմամբ, չէր կարող
նրանց քաղաքականութեան մեջ աչքի ընկնող դեր կատարել: Իսկ 16-րդ դա-
րում պապերը, եթե նույնիսկ ցանկութիւն էլ ունենային, միանգամայն
անկարող էին որևէ ազատագրական ձեռնարկութիւն կազմակերպել օտար
երկրներում, քանի որ այդ ժամանակ ինքը կաթողիկ եկեղեցին Եվրոպայում
ենթարկված էր մեծագույն վտանգի, և նրա կազմակերպութիւնը ճարճա-
տում էր ամեն կողմից: Լուսինի առաջացրած ահաբեկ շարժումը մահացու
հարվածներ էր տալիս կաթողիկոսութեանը, որի համար կյանքի և մահվան
հարց էր դառնում ձեռնարկել ինքնապաշտպանութեան ընդարձակ, մարտա-
կան միջոցների՝ սեփական գոյութիւնը պահպանելու համար: Եվ հասկանա-
լի է, որ այսպիսի հանգամանքների մեջ գտնվող պապութիւնը չպիտի լի-
ներ այն քաղաքական ուժը, որ կամ ինքը գնար և կամ ուրիշներին ուղարկեր
Ասիայի խորքերում տառապող հայ ժողովուրդն ազատելու համար: Բայց
միանգամայն անտարբեր մնալ հայ ժողովրդի վերաբերմամբ չէր կարող
Հոռմը, քանի որ հայերը կրոնապես անկախ էին, մինչդեռ պիտի հպատակ-
վեին պապի իշխանութեանը, այս էր պահանջում Հոռմի համաշխարհային
քաղաքականութիւնը: Այս պատճառով էլ քաղաքական խնդիրը Հոռմի վա-
րիչների կողմից միշտ պահվում էր իբրև պատրվակ՝ կրոնական միութիւն
իրագործելու համար. մի ձգտում, որից դենը Հոռմի շահերն այլևս գնալ չէին
կարող:

7. Ծառ-Թահմալի արշավանքը: Ստեփանոս կաթողիկոսը Հոռմում գտ-
նվում էր 1550 թվականին, իսկ հետևյալ տարին Հայաստանում վերանո-
րոգվում էր պարսկա-թուրքական պատերազմը, զժխտային մի նոր կացու-
թիւն ստեղծելով հայ ժողովրդի համար: Ծահ-Թահմալն էր այս անգամ,
որ հարձակվում էր օսմանյան պետութեան վրա: Եվ ահա ինչպես է նկարա-
գրում այդ արշավանքը ժամանակակից Թադեոս վարդապետ Սեբաստացին.

«Ի լրանալ հազարամեան թուականիս մերոյ (1551) շարժեցաւ ի վերայ
աշխարհիս Հայոց ազգ Ղզլպաշից՝ մանրել և մաշել զմնացորդս Արամեանց:
Աղէտք գործոց վնասու նոցա առաւել են քան զլանկթամուրյան, զորս կար-
ծեմ թէ չիք տեսալ ուրուք ի հողածնացա: Շրջին հանապազ զամն ողջոյն
յաւեր քաղաքաց և ի կողոպուտ ընչից. զոր ինչ տեսանեն աշօք, առ ժամայն
ի բաց պահանջեն. և անուամբ հարկաց ի յետին տնանկութիւն ածեն զազգ
մեր: Երբ լսեն ի բերանոյ ուրուք զանունն Քրիստոսի, խոշտանգեն տուայ-
տանօք. և թէ ոչ դադարեսցի այնպիսին խոստովանիլ զՔրիստոս Աստուած

* Չամչան, է. Գ, եր, 518.
** Հ. Ալիշան, «Կամեքից», Վենետիկ, 1896, եր. 135.

Ճ. Արարող զապուսի ժողով: Թարք-պարսկական հաշտության բերած խաղաղությունը չէր կոտորեցնում երկու մահամեղական աշխարհին հատուկ կառավարչական կեղեքումներն ու կամայականությունները: Ստեփանոս Սալմաստեցու հայորդ Միքայել կաթողիկոսը, պարսկական ճնշումներին շղիմանալով, խողեց էջմիածինը և գնաց իր հայրենի Սեբաստիա քաղաքը, ուր նրան գրադեցնում էր այն միտքը, թե ինչպես պետք է շարունակել իր նախորդի սկսած գործը: Սալմաստեցու ճանապարհորդությունը և մահը օտար երկնքի տակ ավելի ևս խորհրդավորության հմայք էին ստեղծում այն դատի շուրջը, որին նվիրվել էր նա: Եվ միանգամայն բնական է, որ հայ ժողովրդի մեջ արդեն որոշ շափով ժողովրդականություն գտած լինեք էջմիածնի առաջին գաղտնի ժողովի ընտրած ուղղությունը: Եվ այս ընդհանուր համակրանքն էր, անշուշտ, որ հնարավորություն տվեց Միքայել կաթողիկոսին գումարել, 1562 թվականին, մի ժողով Սեբաստիայում, որ կարելի է անվանել կրկնություն էջմիածնի առաջին ժողովի (1547 թ.): Տարբերությունը գուցե միայն այն էր, որ այստեղ, Սեբաստիայում, ավելի ուժեղ կերպով էր ներկայացված եկեղեցական դասակարգը, մի բան, որ հասկանալի էլ կլինի, եթե նկատի առնենք, որ աշխարհական իշխող մարդիկ մնացել էին առավելապես Հայաստանի արևելյան՝ պարսկական մասում: Ժողովին մասնակցում էին շատ արքեպիսկոպոսներ, քահանաներ: Որոշվեց նորից պատգամավորություն ուղարկել Եվրոպա՝ հայոց համար ազատություն խնդրելու: Այս անգամ էլ արդի ընտրություն չկար հայ ժողովրդի առջև, ուստի որոշվեց, որ պատգամավորությունը դարձյալ Հռոմ գնա և պապին ներկայացնի հայ ժողովրդի խնդիրը: Սեբաստիայի ժողովը նշանավոր է այն կողմից, որ նա ցույց էր տալիս, թե ձգտումը դեպի քաղաքական ազատություն միայն արևելյան հայությունը չէր հատուկ, Պարսկաստանի սահմաններում, այլ հավասարապես և արևմտյան հայության, որ ապրում էր օսմանյան տիրապետության տակ:

Այս անգամ ինքը, ամենայն հայոց կաթողիկոսը չէր պատգամավոր գնում Եվրոպա, ինչպես այդ արավ նրա նախորդը: Միքայել կաթողիկոսը մնաց երկրում, իսկ պատգամավորության զլուխ դրվեց Եվրոպիա (Թորատ) քաղաքացի մի հայ, որի անունն էր Սաֆար, բայց որ կոչվում էր և Աբգար: Նա կրում էր «գալի» տիտղոսը, որ ցույց է տալիս, թե եկեղեցական պաշտոնեություն ստորին աստիճաններին պատկանող մի մարդ էր: Սակայն ինչպե՞ս էր, որ նա արժանացավ հայության պատգամավորի պատվին: Այստեղ ամենից առաջ խոսում էր այն հանգամանքը, որ Աբգարին, սուտ թե ճիշտ, վերագրվում էր մի շատ բարձր ծագում— իբր թե նա սերվում էր հայ թագավորների տոհմից և հենց այդ պատճառով էլ կոչվում էր արքայազարմ: Բայց այս հանգամանքը շատ անստույգ է և մութ, ինչպես և պետք է լինեք: Կարծողներ կան, թե նա Կիլիկիայի հայոց թագավորներից էր սերված*, մինչդեռ ժամանակակիցները նրա նախահայր համարում էին Հայկին: Ճիշտն աչն է, որ այս հավաստիացումներից ոչ մեկն էլ փաստական հիմք չունեք, և եթե Աբգարի կամ, ոմանց ասելով նրա կնոջ, թագավորական տոհմից առաջ բերված ծագումը լուրի մի ժողովրդական ավանդություն էր, Սեբաստիայի ժողովրդավագույն կերպով շահագործում էր այդ ավանդությունը, ցույց տալով Հռոմի պապին, թե իր մոտ ուղարկված պատգամավորը մի հայ թագավորսոյն է, որ հենց այդ պատճառով միանգամայն համապատասխանում է իրեն հանձնրված քաղաքական առաքելության:

* Լ. Ալիշան, «Յուզիկը հայրենեաց», Վենետիկ, 1860, հ. Ա, էր. 523.

Աբգարը 1562 թ. մաշխսին ճանապարհ բնկավ Իտալիա, առնելով իր հետ իր որդուն, որի անունն էր Սուլթանշահ, և մի քահանայի, որի անունն էր Ալեքսանդր: Հայոց պատգամավորը իր հետ ուներ և քաղաքական կարևոր թղթեր, որոնք ուղղված էին Հռոմի պապին: Որ նրանց բովանդակությունը միանգամայն անմեղ չէր Թուրքիայի կամ Պարսկաստանի տեսակետից, ցույց է տալիս այն հանգամանքը, որ երբ Աբգարն ուշացավ ճանապարհին և Միքայել կաթողիկոսը, 1563 թ. էջմիածին վերադառնալով, կարևոր համարեց մի նոր նամակ ուղարկել պապին, այդ նամակի սկիզբը գրվեց պայմանական լեզվով, որի բանալին հայտնի էր միայն Աբգար դպրին: Ամենայն հայոց կաթողիկոսի գրագրություններից միայն այս նամակի լատիներեն թարգմանությունն է հայտնի հայ պատմագրությանը և նա ոչինչ կասկած չի թողնում, որ Թորատցի արքայազնի առաքելության զլխավոր նպատակն էր Հայաստանի համար ազատություն խնդրելը: Կաթողիկոսը չէր թաքցնում, որ Սեբաստիայի ժողովի ցանկությունն էր վերանորոգել այն դաշնադրությունը, որ մի ժամանակ Գրիգոր Լուսավորիչը կապել էր Սեղբեստրոս պապի հետ: Եվ որովհետև այդ անվավեր դաշնագրի հետ միմիայն կրոնական միության գաղափարը չէր կապված, այլ և դինակցության հասկացողությունը, քանի որ այդ դաշինքին մասնակցում էին և Կոստանդին կայսրն ու Տրդատ թագավորը, ուստի պարզ էր, որ Հռոմ ուղարկված պատգամավորությունը շատ նվազ շափով կրոնական հանգամանք ուներ: Այս ապացուցում էր ամենից շատ այն, որ պատգամավորը մի պարզ դպիր էր, որ չէր էլ կարող բավարար ու հեղինակավոր լուծում տալ կրոնական հարցերին: Խնդիրն այսպես էր ձևակերպվում կաթողիկոսի թղթի մեջ. «Գիտութիւն լիցի ձերումդ սրբութեան զի յամի տեառն 1562 ի քսաներորդ աուր ամսեանն մայիսի՝ ես Միքայել կաթողիկոս առաքեցի ի քաղաքեն Սեբաստիոյ առ ոտս ձեր զԱբգար դեսպան մեր երկու թղթովք. մին՝ յընծայութիւն հպատակութեան սրբութեանդ յանուն մեր ամենեցուն և միւսն՝ առ ի վկայութիւն անձին պատգամաւորի... խնդրելով զի հաստատեսցիք և նորոգեսցիք զկոնդակն դայն, զոր երբեմն ամեներջանիկն և բարեյիշատակն Սեղբեստրոս պապ և սուրբն Կոստանդիանոս կայսր ետ արքային մերում Տրդատայ և սրբոյն Գրիգորի առաջնոյ պատրիարքի և կաթողիկոսի մերոյ. և աղաչմք հաստատել զնոյն և առ մեզ յուղարկել, նորոգելով զվաղեմին զայն բարեկամութիւն ի մէջ մեր. որպէս զի եղիցի մի հօտ և մի հովիւ. որով և ընդ հուպ իցէ մեզ ակն ունիլ ազատութեան ի գերութենէ աստի ձերովդ սատարութեամբ... Այլ ձեռք մեր ամփոփեալ են և լեղուք մեր կարկեալ ի մէջ այլակրօնից. որոյ վասն իսկ ո՛չ գիր նամակի և ո՛չ ընծայս նուիրաց արժանի ձերումդ սրբութեան մարթ է մեզ յղել: Եւ երկիւղ պաշարեալ է զմեզ ոչ միայն յարտաքնոց, այլ և ի շար քրիստոնէից... Եւ արդ՝ եթէ այն մեր դեսպան այդր ժամանեալ իցէ, նա ինքն եղիցի որպէս բերան մեր»*:

Քաղաքական բնույթ ունեցող այս առաքելության փաստը հաստատում է և Աբգար դպրի որդի Սուլթանշահը իր մի գրություն մեջ, այսպես բացատրելով դեսպանության նպատակը. «Նախ զի յիշեցուցէ զառաջին դաշինս և զառաջին երդմունքն. Երկրորդ զմիտս հոռմայեցուց թե որպիսի կան ընդ հայս. Երրորդ. զի յօժարեցու... ի փրկություն վտարանդեալ հայոցս. Զորրորդ. միջնորդ լինել և ճանապարհորդել հայրապետացն մեր ի Հռոմ»***:

* Չամչյան, հ. Գ, էր. 520.

** Այսպես է տպագրված տեքստում:

*** «Հանդէս ամսօրեայ», Վիեննա, 1906, էր. 323.

Միքայելի նամակը Հոռոմ է հասնում 1564 թ. մարտին: Այդ ժամանակ Աբգարը դեռ տեղ չէր հասել: Պիոս Դ պապը պատվիրում է որոնել Հոռոմում հայոց դեսպանին, բայց այդ որոնումն անօգուտ է լինում: Ժամանակ անցած՝ Աբգարը տեղ է հասնում և ներկայանում է պապին: Թե ինչ բանակցություններ վարեց նա և ինչպես պաշտպանեց հայոց դատը Հոռոմի աթոռի առաջ, այս մասին մենք մանրամասն տեղեկություններ չունինք: Հայտնի է միայն այն, որ Պիոսն առաջարկեց Աբգարին ներկայացնել մի գրավոր զեկուցում հայ եկեղեցու դավանության մասին: Այս առաջարկությունը հայոց դեսպանը կատարեց իրեն ուղեկցող Ալեքսանդր քահանայի աշխատակցությամբ, որբան այդ թույլ էր տալիս սրանց համեստ գիտությունը: Այդ դավանական գրությունը նույնպես հրատարակված է, և մենք տեսնում ենք, որ Աբգարը, նախքան հայոց եկեղեցու մասին խոսք անելը, առաջին իսկ տողից հայտարարել է պապին, թե «Մեք Հայք՝ որք ի ստրկության եմք ընդ իշխանութեամբ Թուրքաց և Պարսից, զայս հաւատս ունիմք և պահեմք»*: Այսպիսով, ուրեմն, ամեն պարագայի մեջ հայերը շեշտում էին նախ և առաջ իրենց քաղաքական կացությունը, ցույց տալով, որ նա միանգամայն անհանդուրժելի է մարդկայնության տեսակետից:

Ականատես Սուլթանշահի վկայությամբ Պիոս Դ շատ սիրալիք ընդունելություն ցույց տվեց հայ արքայազուն դեսպանին, մինչև իսկ խոստացավ նրան «իբրև արքա» ուղարկել Հայաստան, կաթողիկոսի մոտ: Բայց նա իսկույն շիրագործեց իր այդ միտքը, այլ դեռ հարկավոր համարեց իր կողմից մի եպիսկոպոս ուղարկել կաթողիկոսի մոտ նոր բանակցությունների համար: Պապի այդ պատգամավորը մեռավ ճանապարհին և այդ պատճառով էլ, — հավատացնում է Սուլթանշահը, — Աբգարի դեսպանությունը ոչինչ հետևանք չունեցավ քաղաքական և նույնիսկ եկեղեցական տեսակետից**։ Հայոց դեսպանը մի առժամանակ էլ մնաց Իտալիայում և անվանի դարձավ, ինչպես կտեսնենք հետո, հայերեն տպագրության գործի մեջ: Իսկ Սուլթանշահը մնաց Հոռոմում, կաթողիկ եկեղեցու գիրկը մտավ և երկար ժամանակ Հոռոմի հայկական գաղութի իշխանավորն էր:

Սուլթանշահի միամիտ բացատրությունը լավագույն ապացույցն է, որ Միքայել կաթողիկոսի քաղաքական ձեռնարկությունն էլ ենթարկվեց Ստեփանոս կաթողիկոսի սկսածի ճակատագրին: Հոռոմ մի անգամ էլ անուշ կապեց հայոց դիմումի քաղաքական կողմը և ամեն ջանք գործ դրեց կրոնական կողմը կենդանացնել ու իրական փաստ դարձնել երկու եկեղեցիների միությունը: Հենց այս պատճառով էլ ոչինչ համաձայնություն տեղի չունեցավ, որովհետև եթե հայերը հոժար էին զոհ բերել իրենց եկեղեցական ազատությունը, այդ միայն այն պայմանով, որ փոխարենը ձեռք բերեն քաղաքական ազատություն: Եվ կարիք չկա, որ մենք նորից քննենք, թե ինչու Հոռոմը նորից իր երկդիմի խաղին դիմեց: Պատճառները նույնն էին, ինչպես միշտ, մանավանդ ինչպես Ստեփանոս Սալմաստեցու ժամանակ: Պիոս Դ ավելի ևս քիչ ժամանակ և տրամադրություն կարող էր ունենալ Արևելքի մի որք ժողովրդի արտասուքները սրբելու համար: Կաթողիկ եկեղեցու առաջ քաշած հետադեմ մրցությունը ժամանակի լուսավոր հոսանքների դեմ նրա ժամանակ եկավ հանգեց վճռական մի ճակատամարտի, որ պսակվեց կաթողիկոսության

* Չամչյան, Գ, եր. 521.

** Հլանդ. տմս., եր. 323.

կատարյալ հուշանակով: Հենց նույն 1562 թ., երբ Աբգարն ուղևորվում էր Հոռոմ, Տրիեստ քաղաքում բացվեց եկեղեցական ժողով, որ պիտի կազմակերպեր եկեղեցու անհաշտ պատերազմը բողոքականության և անհավատության դեմ:

Պիոսը խիստ ղրաղված էր այդ ժողովի հոգսերով, ուստի Աբգար Թորատեցու պատվիրակությունը նրա համար այդ միջոցին շատ աննշան արժեք պիտի ունենար: Տրիեստի ժողովը վերահաստատեց կաթողիկոսությունն ավելի ամուր հիմքերի վրա: Հաղթում էր խավար ռեակցիան: Կարծողներ կային, որ եկեղեցին կենսունակություն կստանա, ընդունելով մի քանի եկեղեցական և դավանական բարենորոգումներ: Բայց այդ ուղղությամբ եղած բոլոր ջանքերը ջուրն ընկան Տրիեստի ժողովում, ուր տեր ու տիրական էր հանդիսանում եզվիտների նորակազմ կարգը: Մշակվեց մի այնպիսի վարչական ձև, որ տալիս էր եկեղեցուն մեծ դիմացկունություն և ուժ: Պապի իշխանությունն ավելի ևս բարձրացավ, նրա հեղինակությունն ավելի ևս անվիճելի դարձավ, ավելի ճշող: Եկեղեցին դարձյալ տիրապետող դարձավ Արևմուտքում, ետ մղեց ազատ միտքը, աստվածաբանական կնիք դրեց գրականության, լուսավորության վրա: Եվ երկար ժամանակ էր հարկավոր, որ մարդկությունը նորից կարողանար ազատվել կրոնական կապանքներից: Հայերի գործադրած ազատագրական ջանքերի գնահատման համար չպետք է մոռանալ Արևմուտքի այս դրությունը: Մինչդեռ Եվրոպայի լավագույն գործիչներն աշխատում էին ազատել ազգերը Հոռոմի գերությունից՝ իբրև զարգացման և առաջադիմության մի անհրաժեշտ պայման, հայերը, շնորհիվ քաղաքական դժբախտ հանգամանքների, փրկություն էին որոնում այն իսկ պապականության փեշերի տակ, որ ժխտում էր ամեն մի ազատություն, լինի նա քաղաքական թե կրոնական*։ Եվ պարզ է, որ այդպիսի դիմումները հիասթափությամբ պիտի վերջանային:

9. Անդրկովկասի նվաճումը: Սուլթանյան մեծը մեռավ 1566 թ., իսկ նրա եռանդոտ և տոկուն հակառակորդ Շահ-Քահմազը՝ տասը տարուց հետո, 1576 թ.: Երկու կովարար թագավորներն էլ տխուր ժառանգություն էին թողնում իրենց երկրներին — պետական թուլություն, անկում՝ թուլամորթ և անկարող ժառանգների շնորհիվ: Բայց Թուրքիան դեռ համեմատաբար բախտավոր էր: Նվաճող սուլթանների ստեղծած պետական և զինվորական կարգերը շարունակեցին պահել օսմանյան ուժի հեղինակությունը նաև անարի սուլթանների ժամանակ, մանավանդ որ Թուրքիայում չէին պակասում ընդունակ գործիչներ զինվորական և քաղաքական ասպարեզներում: Այսպես չէր Պարսկաստանը: Այստեղ ամեն ինչ կախված էր բռնակալի անձնական հատկություններից, ուստի և քայքայումը արագ էր երևան գալիս, հենց որ թույլ և անպետք էր լինում գահակալը: Թահմազը բնական մահով չմեռավ, նրան թունավորեց նրա կանանցից մեկը, մի վրացուհի, որ ուզում էր շտապեցնել իր Հեյդար անունով որդու թագավորությունը: Հեյդարը գահ բարձրացնել իր Հեյդար անունով որդու թագավորությունը: Հեյդարը գահ բարձրացավ, բայց միաժամանակ հարեմական ինտրիգն էլ մեծացավ: Թահմազի աղջիկներից մեկը, որ ծնված էր շիրքեզ կնոջից, իմաց տվեց Դադաստան, իր մոր ազգականներին, որոնք շտապեցին Ղազվին, շահական այն ժամանակվա մայրաքաղաքը, որպեսզի մոր կողմից վրացի Հեյդարի տեղ թագավորեցնեն իրենց ազգակցին, մոր կողմից շիրքեզ իսմայիլին: Վրացի իշխաններն էլ շտապեցին պարսից մայրաքաղաքը: Երկու կուսակցությունների միջև պայ-

* Տե՛ս իմ «Հայկական տպագրություն», Կ. Ա., Թիֆլիս, 1904, եր. 94—95.

նկարագրել է Հովհաննիսիկ վարդապետը: Իր գրությունն այդ ականատես ժամանակակիցը սկսում է մի ողբով, որի մեջ տալիս է մահմեդական տիրապետության ընդհանուր պատկերը:

«Արդ՝ զնեղութիւն և զդառնութիւն վշտաշտ ժամանակիս ո՞վ կարէ ընդ գրով արկանել, ո՞վ եղբարք, բայց փոքր ի շատէ ողբալով ասասցուք:

«Աղգն մահմեդականաց՝ որ ըմբռնեալ էին զգաւառս Հայոց՝ աւերելով և գերելով զամենայն շէնս և զանշէնս, տիրեալ բնակէին ընդ ամենայն տեղիս. և այնչափ և այնքան, խիստ էր լուծ հարկի նոցա, մինչ զի բազումք զրկեալք ի ստացուածոց և ի հայրենի ժառանգութեանց, դեռևս ոչ կարէին զերծանել, այլ և ո՛չ գոյր փախստեան ճարակ և թագստեան տեղիք, այլ ամենայն մարդ ի տարակուսանս կայր, և երանի տային մեռելոցն և ոչ այս կենդանեացս. քանզի ո՛չ եթէ սակաւ ժամանակ էր բռնութիւն սոցա ի վերայ զաւառաց, այլ բազում և յերկար ամօք. և որդիք հարցն՝ որ անկեալ էին ընդ լծով ծառայութեան նոցա, ծնան և նոքա որդիս, և որդոց որդիս, մինչ ի բազում յազգս՝ որ ո՛չ թափ: Ոչ ևս մխիթարութիւն գոյ յազգիս Հայկաժին, այլ դեռ ևս կամք գլխակորեալք ի ներքոյ շար ծառայութեան նոցա, և ի հայրենի գաւառացն արտաքսեալ, ցիր և ցան եղեալ ընդ ոլորտս տիեզերաց, և իշխանազինք և ազատածինք՝ ծառայք լեալ ազգին մահմեդականի: Այլ և եկեղեցիք կոխան եղեն այլազգեաց, զորս քակեալ էին, զբարինս տանէին ի շինութիւն բերդից, և զորս շէն մնացեալ էին՝ ինքեանք պղծագործութեամբ, և երիվարք և ջորիք իւրեանց պահէին ի նոսա: Եւ մեք գլուխ ի կոր կամք, և բազում տարակուսանօք լցեալ՝ վասն այսպիսի աղետալի կսկծանացս, և ո՛չ ուրեք երեւի հնար օգնականութեան»*:

1579 թվականը, ինչպես պատմում է Հովհաննիսիկը, սարսափելի էր Գանձակի երկրի և Ղարաբաղի համար: Երևաց ժանտախտ, որ մեծ քանակությամբ մարդիկ ջարդեց: Այդ պատահասի հետ միասին երևաց և Օսման-Յուզղեմիբը: Արշավանքը փոթորկի արագութեամբ անցավ Կուր գետից դեպի արևմուտք և հարավ, կողոպտելով ճանապարհի վրա պատահած քաղաքներն ու գյուղերը: Գանձակը, Խաչենը, Ջրաբերդը, Վարանդան, Դիզակը, մի խոսքով՝ Չարբի գետից մինչև Արաքս ավերվեցին մի քանի օրվա ընթացքում: Օսմանը մեծ ավարով և գերիների բազմությամբ վերադարձավ իր տեղը, իսկ նրա ետևում, կողոպտված երկրի մեջ, թափված մնացին նրա բանակի կոտորած մարդկանց դիակները: Բավական չէր այդքանը, և ահա սովը եկավ լրացնելու այն, ինչ պակաս էին թողել ժանտախտը և օսմանցին: Ժողովուրդը պատսպարվելու տեղ անգամ չունեի: Բնակարանները քանդել էին օսմանյան խառնիճաղանջ հրոսակները, «Եւ եթե մի որեւէ անկյունում մնացել էր շինություն,— ասում է մեր տարեգիրը,— այնտեղ էլ տնանկներն ու մերկերն էին զետեղվում: Մնացած ազգաբնակչությունը ոտի վրա էր, անդադար ման էր գալիս, թափառում էր մի կտոր ուտեստ գրտնելու համար»: Եվ առաջ տանելով իր խոսքը, նա ցնցող գույներով և սոսկալի փաստերով նկարում էր մի կատաղի սովի համատարած տեսարան:

Ուժ ունեցողները,— ասում է նա,— դեռ մի կերպ գլխի ճար էին տեսնում: Այսպես, նրանք թաքուն մտնում էին ոչխարների փարախները և կովերի գոմերը և որովհետև ոչ ոք իր հետ սուր գործիք չունեի, որ մորթեր խոշոր անասունները, ուստի հարձակվում էին կաթնակեր հորթերի և ուլերի

վրա, պատռում էին նրանց սիրտն ու փորտիքը և տեղն ու տեղը հում ուտում: Իսկ ուժ չունեցողները թափառում էին անասունների և ձիաների աղբանոցներում: Զրբորում էին կույտերը և նրանց մեջ գարու հատիկներ գտնելով ուտում էին: Կամ թե փողոցներում թափված ոսկորները դնում էին քարի վրա, քարով մանրում, ածում էին իրենց բերանը և մոնչում: Հնացած կաշվի փոկեր ու տրեխներ էլ շմնացին. նրանք էլ եփվում էին և ուտվում: Բայց ամենասարսափելին դեռ առջևումն էր: Սովը կատաղության ծայրին հասավ ձմեռվա վերջին: Եկավ գարունը, և զժբախտ սովատանջները դուրս վազեցին ձմեռվա վերջին: Գաշտերում տարածված էր նրանց բազմությունը, սևացած մարմիններով, այծերի հոտերի նմանությունը բերելով: Ուտում էին վայրի բանջարներ, խոտ, բայց չէին կշտանում: Սաստկացավ մահը, համաճարակը կոտորում էր անխնայ: Ուտում էին գլուխները, և մարդիկ մեռնում էին իրենց արոտներում, չկարողանալով վերադառնալ տուն: Իսկ վերադարձողներից շատերը մեռնում էին գյուղամեջում, ավերակ տների պատերի տակ, անկյուններում: Եթե գտնվում էին մարդիկ, որոնք հոժարում էին թաղել դիակները, նրանք փորում էին փոսեր և տասնյակներով դիակներ էին ածում նրանց մեջ: Մեծատունները, տանուտերները միևնույն ընդհանուր վիճակին էին ենթարկված: Շատ անգամ էր պատահում, որ լուր էր գալիս, թե այսինչ մեծ մարդու որդին մեռած ընկած է այսինչ տեղում: Լաց ու կոծ էր լինում, բայց դիակի ետևից գնացող չէր գտնվում, մինչև որ գազանները պատռում էին նրան: «Եղովի թշուառականիս և պատմութեանս, եղբարք— բացականում է Հովհաննիսիկը,— քանզի բազումք ի պիղծ մսէ զազիր շանց և կատուաց կամաւ յազեալ եղեն, և ի մարմնոյ մարդկան ևս: Քանզի ի սահմանս Ամարասայ յերկիրն Վարանդայ և Դիզակայ, ի գեղի միում ումեմն մեծատան միամօր որդի մի գոլով եօթնամեայ, և կանայք այրիք մերձակայ գեղօերից ժողովեալ՝ բնակելով մերձ մեծատանն, կերակրելով ըստ պատահման ի մեծատանէն, յաւուր միում պատրանօք զտղայն ի տունս իւրեանց կոչելով կանանցն, և սպանեալ՝ զմի ոտն հանդերձ անդամօքն կերեալ, և յերեկոյին ծնողացն որոնեալ և ի տան այրեացն գտանելով զկիսակտուր դիակ տղային իւրեանց: Այլ և լուաք թէ ծեր ոմն զմարմին դստեր իւրոյ կերեալ է ի նոյն յերկիրն»:

Այս սարսափները տևեցին երկու տարի (1579—1580): Վայրենացավ երկիրը, անապատ դարձավ: Տնային շները վայրենացել էին և գյուղերից դուրս մարդիկ էին որսում: Գայլերը մտնում էին գյուղերը և ուտում քնած մարդկանց:

Նույն այս միջոցին, երբ սովամահ էին դառնում Ղարաբաղն ու հարևան գավառները, նորից մահացու հարվածների ենթարկվեց Արարատյան դաշտը և հատկապես նրա կենտրոնը կազմող Երևան քաղաքը¹⁾: 1579 թ. նրան մոտեցավ օսմանյան սովաբաթիվ բանակը լալա Մուստաֆա փաշայի հրամանատարությամբ: Թեև քաղաքը համարյա ոչ մի դիմադրություն ցույց չտվեց, և պարսիկ խանը, որ երկրի կառավարիչն էր, հեռացավ, բայց և այնպես, օսմանցիները այրեցին ու թալանեցին նրան. Հովհաննես անունով մի գրող հետևյալ ոտանավորն է թողել իբրև նկարագրություն այդ աղետի.

Թիվըն հազար քսան և ութին
Ցաւուր աշնան մուտ ձրմեռին,
Հրտոից ամսուն տասնուերկուսին

* «Ճոռաբաղ» ամսագիր, Մոսկվա, 1859, եր. 69—70.

Ան լուսացաւ երկուշաբթին:
 Յանկարծ տեսին յԾաղին հասեալ
 Շուրջ ու բոլոր զքաղաք պատեալ
 Մեծ և պատիկ զամէն կալեալ,
 Լալոտ աշօք գերի տարան:
 Ոմանք կալեալ թէ սպանէին,
 Մալ և ըոզակ հարցանէին.
 Շատ ոք խիզանց նըշան տային,
 Լալով ողբով գերի տարին:
 Վա՛յ տանք երկրին Արարատեան
 Մայրաքաղաքն ի յՆրեան,
 Եւ գեղանուն ամենեքեան,
 Ձեռն ալլազգեաց գերի անկան:
 Արար Աստուած մարդն իւր նըման,
 Ի պատկեր իւրըն տիրական,
 Թէ ոք շպահեն զպատուիրան՝
 Այսպէս փորձանքըս դիպանան:
 Նախ և առաջ յորժամ եկին՝
 Խ նորագեղ փաշայքն իջին.
 Լաշկարն՝ անկարծ բոլորեցին,
 Շատ ոք անմեղ ըսպանեցին:
 Երեանայ քաղքեն տարան
 Շատ սարկաւագ սաղմոսաձայն.
 Ոմանք պաշտեն ըզշարական,
 Եւ քահանայք զաւետարան:
 Սաղմոսաց ձայնըն վերացաւ.
 Եկեղեցեաց լոյսըն հանգեաւ.
 Ժամ և պաշտօն խափանեցաւ:
 Գիւղս և քաղաք աւեր դարձաւ:
 Ախ ու վայ մեզ հազար բերան.
 Եւ կուրացեալ աշք մեր տեսան.
 Ծերք և տրղայք, անմեղ խիզան՝
 Ձեռն ալլազգեաց գերի ընկան*:

Բայց սրանից հետո կնքված դաշնագրութեամբ օսմանցիները դարձյալ Պարսկաստանին տվին Երևանը: Սակայն ընդամենը երկու տարի էր անցել և քաղաքը դեռ չէր մոտացել իր կրած հարվածը, երբ օսմանյան մի նոր արշավանք եկավ՝ այս անգամ Ֆահրադ փաշայի հրամանատարութեամբ: Քաղաքը նորից վերցվեց: «Եւ եկին իսկ, — ասում է ժամանակակից Հովհաննես Ծարեցին, — և աւերեցին»*: Հրամայված էր բերդ շինել Երևանում, և Ֆահրադ փաշան ամենայն եռանդով ձեռք զարկեց այդ գործին: Նա ջուր բերեց Արարատից, իսկ պարիսպների համար քարեր որոնելն անգամ ավելորդ համարեց, քանի որ քարերը պատրաստ էին: Դրա համար, փաշայի հրամանով, քանդվեցին հայոց եկեղեցիները և նրանց քարերով բերդի պա-

րիսպներ շինեցին: Հերթը հասնում էր մեծ եկեղեցուն, որ կոչվում էր «Երկու երեսի», բայց հայ վարդապետներից մեկը, Առաքել անունով, համարձակություն ունեցավ մտնելու Ֆահրադ փաշայի մոտ և խնդիրքներով ևս վերցնել տվեց բանդելու հրամանը:

1585 թ. սուլթան Մուրադ Գ ընդարձակ պատերազմական գործողությունների է ձեռնարկում Պարսկաստանի դեմ: Դերբենտից իր մոտ կանչելով Օսման-Յուզղեմի փաշային, որ արդեն մեծ հռչակ էր ստացել իր հաղթություններով, նա դնում է նրա հրամանի տակ մի ահագին բանակ, որի բանակությունը մեր ժամանակագիրները որոշում են 6—7 հարյուր հազար², անվանում է նրան Արեւելի զլխավոր հրամանատար և ուղարկում է նրան Եւրոպայի դեմ: Այս մեծ արշավանքը նորանոր թշվառությունների է մատնում Հայաստանը և նրա մեջ սարսուղ ազդեցիկ, բայց մանավանդ հայերին: Վարսդի վանքի միաբաններից մեկը, Բարսեղ արեղա, թողել է իր գրած հիշատակարանի մեջ հետևյալ նկարագրությունը.

«Իսկ ի վերջին դարուս և ի նստիմ ժամանակիս մեր, եղև բարկութիւն և պատուհաս ի վերայ աշխարհիս վասն ծովացեալ մեղաց մերոց, քանզի մեծ թագաւորն խոնդար զօրածողով արար հեծելոց եօթն հարիւն հազար և ետ նոցա գլուխ զոմն անուն Օսման փաշա: Եւ եկեալ բազմութեամբ զօրօք ի թէոգուպոլիս, որ է Արզրում. և զշարիսն զոր արար ո՞վ կարէ պատմել կամ ընդ գրով արկանել: Կացեալ անդ աւուրս բազում, որ և զայր մարդիկ ի դուրս ձգէին և զկանայս և զկոյս աղջկունս և զտղայս խայտառակէին այնպիսի պիղծ գործովք էին անօրէն ազգն Մահմէտի, որ և մինչդի զգեղեցիկ կանայք և զտղայքն ի հետ բերէին և յօտար երկիր ձգէին: Եւ շուեալ գնաց ի շահաստան ի Քարէզ քաղաք: Եւ ելեալ ընդդեմ նոցա ազգն Պարսից որդի թագաւորին Խուտապանտայի Ամիր Համզա Միրզայ. և բանակեցան ճակատ առ ճակատ, և զօրքն խոնդարին հրաձգութեամբ հարկանէին զնոսա. և նոքա յետոյս քարշէին զինքեանս. և սոքա հետամուտ լինէին Պարսից. և նոքա ի յետ դառնային սաստիկ ձիւնթաց արշամամբ հարկանէին սրով, նետիւ և նիզակաւ. զբազումս ի վայր թափէին և դիակունք արինաշաղախ թաւալէին: ... Եւ յետոյ ոչ կարաց զդէմ ունել որդի Շահին ընդդէմ բազմութեան զօրացն և կրակին. վասն զի ոչ էին միաբան զօրք Շահին, թէ մին պատերազմէր, նայ շատ ոք ի յետ դառնային վասն շիաբանութեան: Յայնժամ զօրացան զօրք խոնդարին և մտին ի քաղաքն Դարէժ (Ռէֆ, 1584), առ և աւար արարին. զայրս ի սուր սուսերի մաշեցին, զկանայս, զաղջկունս և զտղայս գերի վարեցին: Բերդիւ ամրացուցին զքաղաքն, և զբոլորն խանդակ արարին ի յահէ կարմիր գտակին. և եղին անդ երեք փաշայ երեք հազար արամբք, յոլով պատրաստութիւն արարին մտին ի ներս՝ և ամուր փակեցին: Եւ ապա միտ եղեալ գլուխ զօրաց խոնդարին (Օսման փաշան) երթալ դէպ յարեւելս առ և աւար հարկանել, զգեղ և զքաղաք տապալել ի հիմանց. իսկ յարեւելս առ և աւար հարկանել, զգեղ և զքաղաք տապալել ի հիմանց. իսկ համբերողն Աստուած ոչ կարաց ծուծել պղծոյն, այլ յարոյց ի վերայ նորա մի ի պիղծ տղայոց իւրոց, որ եղ դեղ մահու և սատակեաց զնա շարաշար՝ և ի յահէ զօրաց կարմիր գտակին ոչ համբաւեցին զմահ պղծոյն, այլ զաղտ

* Այս անողբ նվաճողի մահը զոհութիւն էր պատճառում և նրա ձեռքով քանդված շարաշարում, Հովհաննես Ծարեցին հեղանքով ասում է. «Ոչ եղեալ արժանի լսել ասանէն ի թագաւորէն իւրմէ զգողութիւն իւրոյ յաղթութեան և հատուցմունք հանգէր հանդերձեւուն նմա զատողին ամենեցունց է յայտնի» (Առաքել, էր. 478):

* 2. Ալիշան, «Այրարատ», էր. 300—301.
 ** Առաքել վ. Դավրիժեցի, «Պատմագրութիւն», Վաղարշապատ, 1884, էր. 472.

եղին՝ գլուխ զօրացն զՎանայ փաշէն զՋղալ օղլին, որ էր յազգէն ֆռանկաց-
թողին զբաղաքն և դարձան: Եւ լուեալ զօրաց Շահին զհետ մտին և կոտորեցին զբաղումս. և դարձան ի վերայ քաղաքին բոլորեցին և նստան, և զօրքն խոնդքարին որ ի յետս դարձան, յոլով շարիս գործեցին, բազում գիւղ և գաւառ անբնակ արարին. կար որ յիւրեանց հարկատուացն գերի վարեցին. և յՍտամբոլ հասուցին: Եւ դարձեալ զօրք կազմեցին յայսմ ամի անթիւ և շուեալ գնացին յօգնականութիւն նեղելոցն՝ որ ի Քարէզ: Եւ էր գլուխ զօրացն ոմն անուն Ֆահրատ փաշայ. և էր անդ կոխ սաստիկ. և մեք ոչ գիտեմք պատմել զաղէտ և զկսկիծ, զողորման և զկոծումն և զսրածութիւն, զսով և զգերութիւն, զսասանութիւն և զայլ ազգի ազգի պատուհաս, որ եկն ի վերայ մեր վասն ծովացեալ մեղաց մերոց: Երևանայ աշխարհն, քաղաքն և երկիրն և ամենայն շուրջագայ գաւառքն ի յանօրէն ազգացն Պարսից և Իսմայէլացոց սրբաշինջ եղև ամենայն աշխարհս բրիստոնէից, զվերջ և զկատարած ոչ գիտեմք, միայն Աստուծոյ է գիտելի»*:

Թաւրիզից ետ մղված պարսիկները կենտրոնացրին իրենց ուժերը Ղարաբաղի և Գանձակի կողմերում: Այդտեղ էր և ինքը Խուզարանդա-Շահն իր քաջարի Համզա-Միրզա որդու հետ: Սակայն ոչ միայն ոչինչ կարելի չեղավ ձեռնարկել օսմանցիների դեմ, այլև շուտով պարսկական ամբողջ բանակը կազմալուծվեց: Ղլբաշների մեջ ոչինչ կարգապահություն չէր մնացել: Նրանք նույնիսկ սպանեցին իրենց խիզախ և ընդունակ հրամանատար Համզա-Միրզային⁴³: Եվ դժբախտ հայրը դառն կսկիծով հեռացավ բանակից, գնաց Խորասան՝ իր մյուս որդու, Աբբասի մոտ: 1588 թվականին Ղարաբաղը դարձյալ դառնում է պատերազմական դաշտ: Սուլթանի հրամանով այնտեղ է գնում Երևանը վերցնող Ֆահրատ փաշան՝ պարսից զորքերի մնացորդները քշելու և թուրքական տիրապետությունը վերականգնելու համար: Այս գործը կատարվում է, բայց, իհարկե, ոչ առանց երկիրը դժբախտության մեջ գցելու: Օսման-փաշայի ավերումները դեռ շմոռացած երկիրը նորից քարուքանդ եղավ: Գանձակի մեջ բերդ շինվեց և այնտեղ հաստատվեց օսմանյան իշխանությունը**:

10. Սիւ եվ Հոռմ: Այս դժբախտ ժամանակներում Հայոց պատմության ասպարեզն էր իջնում դարձյալ մի նոր փորձ Հոռմի աթոռի հետ միանալու և այս ճանապարհով հոգևոր և մարմնավոր փրկություն ձեռք բերելու համար: Այս անգամ փորձը կատարվում էր բուն Հայաստանից դուրս, Միջերկրական ծովի մոտ ապրող հայության մեջ, Կիլիկիայում: Այստեղ, այս միջավայրում, դա նոր փորձ չէր, այլ կրկնություն այն փորձերի, որոնք մի ժամանակ եղան այստեղ՝ Ռուբինյան անկախությունը փրկելու համար: Այժմ առիթ ներկայանում էր այն հանգամանքը, որ Գրիգոր ԺԳ պապն առանձնապես եռանդուն ջանքեր էր գործ դնում Արևելքի քրիստոնյաներին Հոռմի հետ միացնելու համար: Այս ընդհանուր հոգացողության մեջ հայերն, իհարկե, չէին կարող մոռացված լինել, քանի որ Հոռմը հնուց էր ճանաչում այս ազգը և հնուց էլ աշխատում էր նրան իր հոտը դարձնել: Պապը մի կոնդակ հրատարակեց, որի մեջ իր հիացմունքն էր հայտնում այն դիմացկունության վրա, որ հայերը ցույց էին տալիս իրենց դարավոր տառապանքների մեջ. շմոռացավ նաև իր ասիսուսանքը հայտնել այդ թշվառ դրության առիթով, միանգամից վճռեց,

որ հայերը միշտ Հոռմի հլու հպատակներն են եղել, ուստի «Ի փառս Ամհնակալին Աստուծոյ և յաճումն սուրբ և կաթողիկէ հաւատոյ» սահմանեց հայերի համար մի հատուկ դպրոց բաց անել Հոռմում, ուր հայ երիտասարդները կրթություն պիտի ստանային և գնային հայրենիք իրենց ազգակիցներին մխիթարելու: Միաժամանակ Արևելք էր ուղարկվում Սիդոնի արքեպիսկոպոս Դոն Լեոնարդոն, որ նախ կանգ առավ Կիլիկիայում, տեսնվեց Սսի հայոց կաթողիկոս Ազարիայի կամ Զաքարիայի հետ, որ նոր էր աթոռ բարձրացել, և պապի կողմից մի շարք առաջարկություններ և հուսադրություններ արավ: Կիլիկիայի հայ կղերականներին շատ հաճելի եղավ մանավանդ պապի ուղարկած մի շատ թանկագին ընծան: Դա Հոռմում նոր տպված մի հայերեն գիրք էր, թարգմանություն Գրիգոր ԺԳ-ի մի գրության՝ տումարի մասին: Զաքարիա կաթողիկոսը մեծ հոժարությամբ ընդունեց պապի առաջարկները: Գրիգոր ԺԳ-ին, նրա գրած մի նամակից, որ մինչև հիմա էլ պահվում է Վատիկանում, մենք կարողանում ենք կոահել, որ այս դեպքում էլ դրդիչ է հանդիսացել միևնույն դժնդակ պայմանը— հայության դրությունը: Ահա ինչ էր ասում Զաքարիան.

«Եմք իբրև զմի այգի առանց պարսպի և պահնորդի, ցրուեալք աստ և անդ. և եմք զետ ոչխար ի մէջ գայլոց և որպէս զգառիք ի մէջ առիծուց, և ամենքին եմք գերի ի ներքոյ անողորմ տէրանց, որք վասն մեղաց մերոց ամենայն օր տանջեն և շարշարեն զմեզ ազահութեամբ և ոչ կշտանան բնաւ, զի տնանկ և աղքատք եմք և ոչ կարեմք շարժել քայլ մի առանց երկիւղի և մեծ փորձանաց»*:

Ահա գայլերի մեջ ապրող այդ ոչխարներին պապի ներկայացուցիչը բերում էր խոստումներ, հույսեր, պարգևներ, որոնք համոզում էին, թե Հոռմը «կու կամի օգնել և կանգնեցուցանել զմեզ ի յայսմ տնանկութենէ հոգևոր և մարմնաւոր»: Հայտնի է, որ ոչխարներն էլ զգում են ապրելու և գայլերից ազատ լինելու առավելությունը: Ազարիա կաթողիկոսը բոլորովին շշմած պիտի լիներ այն անակնկալ բախտից, որ բերում էր Հոռմի ներկայացուցիչը: Եվ նա հնազանդություն է հայտնում պապին, կաթողիկոսություն է ընդունում իր մի քանի եպիսկոպոսների հետ, ապա աշակերտներ է ուղարկում՝ Հոռմի դպրոցում դաստիարակվելու համար: Բացի դրանից, նա առանձնապես խնդրում է Գրիգոր ԺԳ-ին հայերեն Աստվածաշունչ տպագրել տալ:

«Ի յամենայն ազգս Հայոց,— գրում էր նա,— որ է շատ և բազում ճորով թէ գտուի Ի (20) Աստուածաշունչ ընդ ամենն. և կու նստի գինն ԲՃ (200) կամ ԳՃ (300) ֆլորին մէկն և շի գտուիլ»: Հայ իրականությունն այնքան դժբախտ էր, որ այսքան մեծ կարոտությունն ամոքելու համար դրամական միջոցներ էլ չունեիր Սսի հայոց աթոռը: Ուստի Ազարիա կաթողիկոսն ավելացնում էր. «Գիտեմք, Հայր սուրբ, որ բազում դրամ խարճ կու լինի ի յայս պատմայս (տպագրություն), բայց ապաիւնելով ի քո առատաձեռնութիւնդ Երանութեան Քո ի բազում շահս հոգևորս, որ առնիցէ քո Սրբութիւնդ ամենայն մեր ազգին և այնոցիկ, որք փափաքեն ուսանել զՀայոց լեզուն և զգիրն»:

Հարստահարված, աղքատ և ստրուկ մի ժողովրդի խնդրանքները վերաբերում էին այն բոլոր պիտույքներին, որոնք կարող էին նրան կյանք և ուժ

* «Դիւ. հայ. պատմ.», Ժ, 37—39.
** Հովհաննէս Ծարեցի (Առաք. Գատմ., էր. 474):

* Գալնեան, «Գատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայս», Վիեննա, 1878, էր. 309:

ներշնչել թե՛ հոգևոր և թե՛ մարմնավոր շահերի աշխարհում: Ինքն Ազարիան շատ լավ բնորոշում էր բազմակարիք հայ ժողովրդի ակնկալությունները: «Եւ մեք եմք,— ավելացնում էր նա,— որպէս զերկիր ցամաքեալ, որ կու հայի ջրոյ, որ ի յերկնից, և որպէս փափաքէ եղջերու յաղբերս ջուրց, և որպէս սատաֆն հայի ցօղոյն»:

Սակայն խեղճ կաթողիկոսի այդքան ակնկալություններից համարյա ոչ մեկն էլ չիրականացավ: Հռոմին հարկավոր էր միայն նրա հնազանդությունը և նա կարող էր մխիթարվել լոկ այն պատրանքով, թե մյուս աշխարհում նա չի տանջվի հերձվածողների դժոխքում: Իսկ այս աշխարհի մեջ նա էլի մնաց «այգի առանց պարսպի և պահնորդի»:

11. Գարավերջը: 16-րդ դարի պատկերը մեզ հասած նյութերով մենք լրացրած չենք լինի, եթե չհիշենք այն մեծ սովը, որ 1599—1600 թվականներին հարվածեց Հայաստանի արևմտյան մասը և մասնավորապես էրզրումի նահանգը: Այս անգամ աղետը բնական պատահարից էր առաջանում, թեև մարդկանց կատարած ավերումներն էլ իրենց մեծ բաժինն ունեին ժողովրդրդական այդ մեծ դժբախտության մեջ: Գրիգոր անունով մի գրիչ համառոտ մի քանի տեղեկություններ է թողել երկամյա սովի մասին իր գրած մի հիշատակարանի մեջ, որ համարյա բառացի կրկնություն է սովի բոլոր հին և նոր նկարագրությունների:

«Երաշտացու երկիր յելանելոյն մայիսէն մինչև ի ձմեռնամուտն,— գրում է Գրիգորը,— անձրև ոչ տեղաց յերկիր, և սերմանիքն ամենայն շորացան, որ ջրովի էր՝ այն ալ մսեցաւ, և եղև տրամութիւն մեծ մարդոյ և անասնոյ: Յետ միւս ամն որ թիւն Ռեթ [= 1600] էր, եղև սով սաստիկ յամենայն տեղիս, և բազումք մեռան ի սաստկութենէ սովոյն. և անկեալ լինէին դիակունք նոցա՝ եթէ ի գիւղս և եթէ ի քաղաքս և թէ յանցս ճանապարհաց, և ոչ ոք էր որ թաղէր զնոսա: Զոր ոմն երէց Երզնկացի Սևով՝ անուն ի գեղջէն Շախայա՝ պատմեաց մեզ, թէ յԵրզնկու ելայ մինչև յԱրգոում երեսուն մարդ մեռած տեսայ, որ ի սովոյն անկեալ էին ի վերայ ճանապարհին. մինչև զի մէկ սոմար ցորեան ութ ղուռուշ ելաւ ու շէր գտվեր. որ բազումք խոտարուտ եղեն, սևացան և մեռան. և կէսք զգագանի միսն ուտել յօժարեցան, զոր աչօք մերովք իսկ տեսաք երկու բան. մէկ՝ որ ուղտ մի մեռաւ, դեռ ևս ի մէջ ձմեռան էր, կերան զմիս ուղտոյն. և երկրորդ, որ կին մի ի գիւղն Օձտեղ առնացի ստացեալ զաւազակութիւն և գողացեալ էր բազում խաշինք անասունք և հաւք ընտանիք. և մէջ ձմեռային նովաւ անցուցին. զոր յաւուր միում խայտառակեցան այսպէս. շուն մի ի գեղջէն ի ցորեկի գնացեալ էր մտեալ ի տուն աւազակի կանանցն, և ոտ մի եզան քարշելով ի տանէն ի դուրս եհան և երբ ի մէջ գեղին ի հրապարակն ձգեաց. և գնացին մարդիկ ի տունն. նա կարասներով միս լցեալ էին ի պահոց աղուհացին (մեծ պաս) և անխտիր ուտէին զպահան. զոր հրապարակեցին ձազանօք:

Ի սոյն ամի անկավ մահ տարածամ յամենայն տեղիս, և եղև կոտորումն յոյժ մինչ զի հատաւ արտօսը յամենայն աշաց, և բարձաւ գութն սիրելեաց ազգականաց և բարեկամաց. ոչ հայրն լայր զորդի իւր, և ոչ մայր զդուստր իւր, ոչ ծանօթ զծանօթ և ոչ բարեկամ զբարեկամ. ամենայն ոք հոգայր զանձն իւր. և այս եղաւ խրատ կակուղ զաւազանաւ յամենախնամ հօրէն»:

* ԳՀայաստանում, եր. 597.

1. Ընդհանուր տեսություն: Նախընթաց գլխի մեջ մենք ամփոփեցինք այն ամենը, ինչ առնչություն ուներ հայ կյանքի հետ և ինչ այդ կյանքին էր պատկանում, զանց շանելով և ոչ մի մանրամասնություն, որ մատչելի էր մեզ մեր ունեցած նյութերի օգնությամբ: Ընդհանուր տպավորությունը, որ պիտի ստանա հայ ընթերցողն այդ պատմությունից, շափազանց անմխիթարական պիտի լինի: Մեր առջև մի ժողովուրդ է, որ հարյուր տարվա ընթացքում ոչինչ չի կարողացել արտադրել: Այսպես է թվում առաջին անգամից, երբ նկատի ենք ունենում միայն քաղաքական հանգամանքները: Այս շրջանակի մեջ հայությունը, նախորդ դարերի պես, շարունակում է ներկայացնել միջինասիական ցեղերի սրի տակ մեռնող մի ժողովուրդ: Թաթարական տիրապետությունը, խողխողելով հայ ժողովուրդը քաղաքականապես և կուլտուրապես, թողել էր դեռ մի քանի ողորմելի փշրանքներ, որոնք առկայծում էին Հայկական հորիզոնի վրա: Լենկթեմուրը, նրան հետևած թուրքմեններն ու այլ խաժամուժ տիրողներ հանգցրին և այդ համեստ կայծերը: 15-րդ դարը ցույց էր տալիս, որ իր նախկին շքեղ արվեստը մոնղոլական ավերակների տակ վերջնականապես կորցրած հայը կորցնում է իր ազգային ստեղծագործության մեծագույն կոթողն ևս— իր գրականությունը: Ամբողջ այդ դարը մի հատ պատմիչ տվեց— Թոմաս Մեծոփեցին, որ իր խեղճ ու կրակ ընդունակությամբ կարողացավ մի քանի տասնյակ երեսների վրա նկարագրել Լենկթեմուրի արշավանքները⁴⁴: Իսկ 16-րդ դարը իր նախորդից էլ աղքատ էր: Մի երկու-երեք միամիտ արտագրողներ, որոնք իրենց հիշատակարանների մեջ նկարագրել են իրենց ժամանակի թշվառությունները, համարյա միակ գրական գործիչներն են, որոնք աշխատում են շարունակել հին վանական ուղղությունը գրականության մեջ:

Այս իրողությունը չի խանգարվում այն հանգամանքից, որ 16-րդ դարն ունի մի ինքնուրույն գրող— Սիմեոն վարդապետ Ապարանցի, որի թողած գրական երկի վերնագիրն է «Վիպասանութիւն սակս Պահլաւունեացն զարմի և Մամիկոնեանցն սեռի»⁴⁵: Բայց այս գործը հենց ամենալավ ապացույցն է, որ պաշտոնական գրականության մեջ այլևս կենդանության հյութեր չէին մնացել: Ապարանցին վերցրել է Ղազար Փարպեցուց և ուրիշ տեղերից այն պատմությունները, որոնք վերաբերում են Պահլավունի (Կամսարական) և Մամիկոնյան տոհմերին, ու այդ բոլորը վերածել է շափական բանաստեղծության: Այսպիսով այդ հեղինակությունը կարող է հետաքրքրություն ներկայացնել լոկ բանաստեղծական արվեստի տեսակետից: Բայց իբրև բանաստեղծ էլ այդ վարդապետը զուրկ է ստեղծագործական ընդունակությունից և ներկայանում է իբրև արհեստավոր, որ տողեր է շափել արարական ծանրատաղտուկ ռճով, որի էությունն է հարյուրավոր տողերի նույնանման վանկերով (օր. եալ, ին) վերջավորումը:

Սակայն մի ոտանավորի մեջ Ապարանցին երևան է գալիս իբրև 16-րդ դարի մարդ և բերում է իր հետ, ինչպես որ պետք էր սպասել, ողբ ու բողոք: 1585 թ. օսմանցինները վերցրին Թավրիզը, և ահա այդ հանգամանքն է, որ

* Ցպված է վաղաբնագրում 1870-ին:

իրբն աղետ ցնցել է մեր հեղինակին և դրել է նրա՝ սովորաբար դժգույն տողերի մեջ մի քանի ազդու շեշտեր: Գնահատելի է մանավանդ այն, որ Ապարանցին, իբրև գրականության ներկայացուցիչ, հորդորում էր շնուսահատվել արյունոտ աղետից:

է՛ արեգակ, է՛ր կու ծագես,
Զլոյսդ մեր աչքն որ զայն տեսնան:
է՛ շամանդաղ գիշերային,
է՛ր փոխարկես զգոյն նսեմոյն:
Զի դառնաշունչ օդ ձմերանս,
Զանցնի որ մեզ լինի գարուն.
Բայց ակն ունիմք Յիսուս Փրկչին,
Որ ջերմ առնէ զգոլ արևուն:
Մառն հալի ըստ երգոց երգոյն,
Քաղցրիկ հնչէ ձայն տատրակուն,
Մարդիկք միմեանց տան աւետիք,
Ասեն եկաւ մեզ նոր գարուն:
Զէ պարտ կտրել զթել յուսոյն,
Քան զխարայել ի Բաբելոն.
Այլ յոյս առնուլ զմանկունս հրոյն,
Եւ երգեսցուք զերգս նոցուն*:

Այս նմուշն էլ բավական է գրական կատարյալ անկման, նույնիսկ մեռելության, պատկերը ներկայացնելու համար: Եվ այս արտաքին նշաններն են, որ թելադրել են Հ. Ալիշանին համարել 16-րդ դարը նույնիսկ ավելի աղքատ ու մեռած, քան 15-րդ դարն անգամ:

«Դառնանք, — ասում է նա, — յարևելս, ՚ի մայրն արևելեայ աշխարհաց, ՚ի բուն մեր հայրենիս՝ ի Հայաստան: ... Ի՞նչ խորութիւն խավարի և լուսթեան. ի՞նչպէս աննշան եղեր է այն ընդարձակ և բազմաբնակ աշխարհն, որ ի սկզբան բոլոր երկրիս վրա առաջին նշանն էր, և երկար և կերպակերպ յեղափոխութեամբք գրեթէ բոլոր հին և միջին ժամանակաց մէջ պատմաքննութեան մտադրութիւնը կրնար գրավել, նաև իրեն պատերազմաց և արեանց ասպարէզ բացուած ատենն. երբ դեռ դիականց և աւերակաց մէջ ալ գտուէին և փայլէին քիչ կամ շատ կենդանի նշխարք Հայութեան. շունչ մը Հայ հոգւոյ, փայլ մը Հայ հանճարոյ, գործ մը Հայ ձեռի... Իսկ հիմա այս (ԺԶ) դարուս մեջ՝ յետ արիւնակոխ աւերասփիւռ արշաւանաց լէնկթիմուրի, և պատերազմաց Շահուհի, Ազ և Գարա-Գոյունլու տոհմից, յետ տիրապետութեան Շահ-Իսմայիլի և Պարսս, և Օսմանեանց զօրանալով յարևմտից յարևելս աշխարհակալելու, — հիմայ՝ թէ և քիչ մը հանդարտ էր Հայոց երկիրն ի վրդովմանց կոռույց և հակառակութեան, սակայն ազգին ինքնակալութիւնն գրեթէ իսպառ շնչած կամ ճնշուած, դանդաղամած անշարժութեան մէջ էր:

«Թերևս Հայութեան հիգագոյն դարն է ԺԵ—ԺԶ դարուց միջոցն. ոչ եկեղեցական յիշատակելի դէպք մը (յետ փոխադրութեան կամ բաժանման կաթողիկոսական աթոռոյ ի Սիս և յէջմիածին), ոչ ազգային քաղաքական երկվույթ մը. և ոչ այլ նշոյլք բանասիրութեան կամ գրականութեան, որ թերևս

քան զայլ նշանս՝ երկարատև և յայտնագոյն ցոյց է կենդանութեան մեր ազգին: Այո, մատենագրութեան մասամբ այլ, որչափ որ ծանոթ է ինձի, մեր աղքատագոյն ժամանակն է այս... ոչ հայերէն գրական լեզուի յատկութիւն, և ոչ անոր մշակութիւն գրելով ու կարդալով. որոց դիւրութեան հնարքներն այլ նուազեր էին յետ աւերմանց և աւարմանց վերոյիշեալ բնաւորաց*:

Այսպէս է տեսարանը միայն արտաքին հանգամանքների և երևույթների տեսակետից դատելով: Բայց 16-րդ դարն իրոք այնքան դժբախտ ժամանակ չէ: Ընդհակառակն, նա վերին աստիճանի նշանակալից և հետաքրքրական մի շրջան է, իսկապես մի նախադուռ, որի միջով մեր միջնադարյան կյանքը մտնում էր նոր պատմության ժամանակները: Այդ հաղթական ընթացքը տեսնելու համար պետք է թափանցել կյանքի ներքին երկվույթների մէջ, ուսումնասիրել նրանց իբրև բնական էվոլյուցիայի հետևողական ընդարձակում: Մենք արդեն շատ անգամ ցույց տվինք, որ հայ կյանքը միայն արտաքին պայմաններով չէր հրահանգվում, այլ ուներ իր ներքին անկախ մղումներն էլ, որոնց մշտական հրահրողը ժողովրդի կենսունակ հոգին էր: Քաղաքական ոչ մի դժբախտություն չէր կարողանում վերջնականապես սպանել հայ ժողովրդի ձգտումը դեպի լույս և առաջադիւրսություն: Լիւնում էին ժամանակավոր ճգնաժամեր, նույնիսկ ահեղ աղետներ (կատաստրոֆ), բայց նրանք կարող էին միայն աղճատել զարգացման բնական ընթացքը, դանդաղեցնել կամ շեղել, զարտուղի ճանապարհների վրա դնել էականն այդ շէր, այլ այն, որ առաջխաղացությունն ապրում էր ժողովրդի սրտի և խելքի մեջ և գործոն էր բոլոր հանգամանքներում: Որքան և զարհուրելի լինեին ավերակները, բայց շինարարական ոգին կարողանում էր իր վճիտ ալիքները տանել նրանց տակով, որոնելով նոր և նոր ուղիներ:

Այսպէս է մանավանդ 16-րդ դարը: Ճիշտ է, այդ ժամանակ գրաբար լեզվի կատարյալ ճգնաժամն էր: Բայց այս երևույթը հետևանք էր դարերից ի վեր սկսված քայքայման, որին այդ լեզուն ենթարկվում էր զանազան պատճառներով: Հետզհետե, բնական օրենքի պահանջով, նա կորցնում էր իր ճկունությունը, դառնում էր արհեստական, անհասկանալի: Հայ ազգի քաղաքական ճակատագիրն ավելի ևս նպաստում էր այդ հանգամանքին: Ժողովուրդը ենթարկվում էր նորանոր տերերի հզոր ազդեցության:

«Նախնեաց ատենները, — գրում է Հ. Այտրնեանը, — երբ դեռ լեզուն իւր սահմանին մէջն էր, օտարութեանց շափն էր՝ շափաւորութիւն. ուր որ վերջին ժամանակներուս շափ եղած է՝ անշափութիւն: Եւ սա է այն մեծ խրտրոցը հնոց և նորոց մէջ: Վերջին դարերու մեջ, մանավանդ թաթարերէնի և տաճկերէնի տիրելէն ի վեր, անօրինակ կերպով մը կը տեսնենք որ օտարութեանց հեղեղն զլեզուն ողողած է, մանավանդ թէ զազգը, որով նոր ժամանակներուս հայերէնն աւելի օտար բառ կը համրէ իւր մէջ՝ քան բնիկ. և ազգին աւելի ծանոթ է օտար լեզու՝ քան իւր ազգայինը: Եւ իրոք ալ սուկէ տարբեր արդիւնք մը չէր կրնար սպասուիլ, դիտելով ոչ միայն ազգին վրայ ծանրացած պարտքը՝ օտար լեզու ճանչնալու, սովորելու և խոսելու, այլ նաև ըստ մասին օտարը սորվիլն՝ իրենը մոռանալով, կամ օտարն յառաջացնելն՝ իրենին վնասովը: Զը կայ, որչափ գիտենք, ծանօթ լեզուաց մէջ լեզու մը՝ որ այնչափ օտարութեանց աճնատուր, այնչափ կերպարանափոխ եղած, վեր-

* Եր. 160—161.

* «Յուշիկք հայրենեաց հայոց», հ. Ա, եր, 522—523.

չապէս այնչափ ինքզինքն ուրացած ըլլայ, ինչպէս մեր վերջին դարերուն հայերէնը»^{*}:

Գրաբար լեզվի ավերումը մասնավորապէս սաստկացրին հայ ունիթոնները, այսինքն կաթողիկոսական հարած հայերը: Փանատիկոսական ատելութեամբ լցված լինելով դեպի հայոց ազգային եկեղեցին, նրանք ամեն կերպ աշխատում էին տարբերվել «հերձուածող» հայերից: Այս ջանքը գործադրվեց և հայոց լեզվի վերաբերմամբ: Կաթողիկ եկեղեցուն մեծարանքներ մատուցած լինելու համար ունիթոնները հայոց լեզուն ենթարկեցին կաթողիկ եկեղեցու համար նվիրական լատիներեն լեզվի կանոններին, մշտցըրին հայերենի մեջ նոր ձևեր ըստ լատինականի և այս ուղղությամբ շարհամարհեցին շարհապանցութիւններն անգամ: Հետեանքն այն եղավ, որ առանց այն էլ աղքատացած գրաբարն ավելի ևս զրկվեց մի կանոնավոր, դասական լեզվի զարդերից, ավելի ևս արհեստական ու անհասկանալի դարձավ: Եվ որովհետև այդ լեզվի գիտութիւնն առհասարակ շատ թուլացած էր հայ ժողովրդի մեջ, ուստի ունիթոնների նորմութիւններն սկսեցին հետըզհետե ընդհանրանալ, գործածական դառնալ նույնիսկ հայ ազգային եկեղեցու շրջանակներում:

Գրական լեզվի անկման մի պատճառն էլ այն էր, որ հալածանքների ու դժբախտութիւնների հետեանքով սաստիկ խախտվել էր մեր միջնադարյան կրթական սիստեմը — վանականութիւնը: Վանքերը մեծագույն մասամբ ոչնչացված էին կամ շքավորութիւն հասցված. վանական միաբանութիւնները կամ շքացել էին, կամ սաստիկ նվազել: Այս երևույթի բնական հետեւանքն այն էր, որ գրագիտութիւնը շարհապանց նվազեց և երկիրն սկսեց արագութեամբ ծածկվել տգիտութիւն խավարով: Գրքերը չէին կարդացվում, հին գրականութիւնը անհասկանալի դարձավ և կորավ փոշիների մեջ:

Վերջապէս հիշատակենք և այն շատ կարևոր հանգամանքը, որ հայկական կյանքը մտել էր գաղութային շրջանի մեջ, որն իր հետ խորունկ կերպարանափոխութիւններ պիտի բերեր մեր երկրին: Այս առթիվ ահա ինչ է գրում Հ. Այտընյանը. «Բայց կերպարանափոխութեան բուն մեծ մղումը պիտի սկսէր բնականօրէն այն հզոր հարուածէն, զորն որ ազգն ունեցաւ՝ երբ բանի մը հարիւր տարուան միջոցի մէջ մէյ մէկ զանգուած բռն մարմնէն անջատած՝ վայրավատին ցիր և ցան եղաւ: Այս մեծ դարագլուխն էր գաղթականութիւնը: Գաղթականի մը համար՝ նոր երկիր, նոր կլիմայ, նորանոր սովորութիւնք, անսովոր ընտանեկցութիւնք, օտարալեզու ազգաց մեջ ընկղմել, անոնցմէ կախումն, իւր սեպհական աշխարհին անհաղորդ մնալ և այլն, այս ամենայն այնպիսի օտար և օտարացուցիչ տարերք են, որ հարկաւ ամեն բանի, և մանաւանդ լեզուի, բոլորովին նոր կերպարանք կուտան: Եւ աս է որ մեր դարուն մէջ ոմանց ըսել տուաւ՝ թէ աշխարհաբար լեզուն գաղթականութեանց ծնունդ է»^{**}:

Եվ այսպէս, տեսնում ենք, որ մեր կյանքի մեջ տեղի ունեին երևույթների փոփոխութիւններ, ձևերի ու պահանջների կերպարանափոխութիւններ: Հին հիմնարկութիւններն այլևս չէին կարող ապրել, եթէ չվերանորոգվեին և ավելի կենսունակ ձևեր շտանային: Մի խոսքով, կատարվում էր սերունդների փոփոխութիւն, և կյանքի համար ստիպողական պահանջ էր դառնում

նում նոր ուղիներ հարթել, նոր գաղափարներ մշակել: Եվ անպատճառ հարկավոր չէր, որ 16-րդ դարն ինքը գտներ և գործադրեր այդ հրամայողական պահանջներին համապատասխանող միջոցները: Մարդկութեան գործն այնպէս է, որ նրան անհրաժեշտ մեծամեծ փոփոխութիւնները պատրաստվում են աստիճանաբար, դարերի ընթացքում: Այսպէս էլ հայկական կյանքը նոր ժամանակի շեմքում նոր ստեղծագործական ուժեր էր հանդես բերում զարգացնելու համար ժողովրդական գրականութիւնը, ժողովրդական լեզվով արտահայտվող սովեստը:

Մենք գիտենք, որ ժողովրդական կամ աշխարհաբար լեզուն վաղուց էր մրցում գրաբար գրականութեան հետ, բերելով իր հետ նաև նոր գրական բովանդակութիւն, այն, ինչ որ հատուկ էր և մեր հին ժողովրդական բանահյուսութեան, բայց որ հետո դուրս էր մղվել կրօնական ուղղութեան բնադասութեամբ: Այդ բովանդակութիւնն աշխարհիկ, երկրային հանգամանքն է գլխավորապէս: Ժողովրդի մեջ բերանացի ապրող արվեստը իր առանձին կյանքն ու շրջանակն ունի, իսկ 14-րդ դարից, ինչպէս տեսանք, Կոստանդին Երզնկացին, Ֆրիկը, Մկրտիչ Նաղաշը, Առաքել Բաղիշեցին, ուրիշ և անծանոթ երգիչներ, հանդես են բերում հայոց մտավոր անդաստանում կյանքի երգի, ուրախութեան և վշտի, սիրո և դառնութեան գեղեցիկ գրականութիւնը: Եվ 16-րդ դարին այս նոր երևույթի շրջանակում վիճակված է իր նախորդներից ավելի նախանձելի մի դեր: Երգիչներն այս դարում ավելի շատ են, նույնիսկ ընդհանրապէս ավելի տաղանդավոր: Այս դարին ենք կարող տալ Հովհաննես Թլկուրանցուն, թեև նա երգում էր 15-րդ դարի երկրորդ կեսից: Այս դարում են Գրիգոր Աղթամարցին, Զաքարիա Գնունյանցը, Վերջապէս պայմանականորեն, լոկ ենթադրական առումներով այս դարին է պատկանում և նահապետ Քուչակի պես մի մեծ բանաստեղծ:

2. Գրականութիւն: 16-րդ դարում տիրապետող գրական լեզուն կարելի է անվանել աշխարհաբարը, սակայն ոչ թե բացարձակ աշխարհաբարը, այլ այն, որ սովորաբար անվանում ենք «գրաբարախառն աշխարհաբար»: Աշխարհաբար լեզուն, այսպիսով, մի տեսակ ծառայական դիրք ունի գրաբարի վերաբերմամբ: Եվ այս միանգամայն հասկանալի է, քանի որ աշխարհաբարը դեռ բոլորովին անմշակ մի լեզու է, աղքատ՝ արտահայտութեան ձևերով: Կա, բացի դրանից, այն հանգամանքը, որ գրողները մեծ մասամբ դեռ էին հոգևորականներ են, որոնք բոլորովին հրաժարված չեն գրաբար ձևերից: Եթէ գրողն աշխարհական է, նրա գրչի տակից աշխարհաբարն է ավելի հաղթական և գերակշռող դուրս գալիս:

Ժամանակագրական գրականութիւնն այս դարում շատ աղքատ է: Մենք ծանոթացանք համարյա բոլոր ժամանակագիրների հետ (Հովհաննես քահանա Արճիշեցի, Թադեոս վարդապետ Սեբաստացի, Հովհաննիսիկ վարդապետ), որոնք թողել են փոքրիշատե ընդարձակ գրութիւններ: Մնացածները, Առաքել սարկավազ, Գրիգոր և այլք իրենց արտագրած գրքերին ավելացրել են մի քանի տողեր իրենց ժամանակի անցքերի մասին: Այս բոլոր ժամանակագրութիւնները ցույց են տալիս դարի խղճուկ կրթական վիճակը: Գրական զարգացած ճաշակ համարյա թե բոլորովին չկա, գրողը հազիվ կարողանում է վայրիվերո, երբեմն երեխայական ձևերով արտահայտել իր մշտքերը: Բոլորի տրամադրութիւնն էլ ողբական է, մի բան, սակայն, որ շատ հասկանալի է: Պարզ, միամիտ, հավատացող մարդիկ են, լոկ լրատուներ: Եթէ միայն սրանք լինեին դարի գրիչ շարժողները, ճիշտ որ կարելի կլիներ

* Հ. Այտընյան, «Բնական քերականութիւն արդէ հայերէն լեզուի», Վիեննա 1886, էր. 231—232.

** Անդ. էր. 161—162.

համաձայնել, որ այս դարը միանգամայն ամուլ էր: Սակայն դարի պար-
ծանքները երգիչներն են:

Հովհաննես Թլկուրանցի*: Հավանականաբար ծնված պիտի լինի 15-րդ
դարի կեսին: Նրա կյանքի մասին հայտնին այն է միայն, որ 1489 թվականիչ
մինչև 1525 թվականը նա կաթողիկոս էր Կիլիկիայում⁴⁵, Ինչպես երևում է նրա
երգերից, դա մի մարդ էր, որ դեռ երիտասարդությունից գիտեր մուսուլմանո-
թյամբ երկրպագել կանացի հրապույրներին: Նրա սիրերգները շատ աշխույժ
են, ցույց են տալիս մի թեժ բնավորություն, որ հանգած ու սառած չի նաև
այն ժամանակ, երբ կանացի հմայքների երգիչն արդեն շատ ծերացած էր և,
բացի դրանից՝ իբրև եկեղեցու պետ, պարտավոր էր քարոզել մարմնավո-
հույզների, աշխարհային վայելումների ոչնչությունը, կորստաբերությունը
հավիտենական կյանքի տեսակետից: Թլկուրանցու ամենամեծ ինքնուրույ-
նությունը հենց այս բանի մեջ է: Նա եզակի է կուսակրոն հոգևորականների
մեջ իբրև անկեղծ և սրտաբաց սիրահար: Շատ սրտառու է կերպով, իբրև ան-
միջական ապրումների առարկա, նա նկարագրում է կնոջ սիրո ազդեցությու-
նը աշխարհից իբր թե փախած, ամեն մի աշխարհային հաճույք ատելու
խոստում տված կղերի վրա: Եվ մենք տեսնում ենք, որ սիրո դիմաց իզուր են
բարձրանում և թանձրանում վանքերի և խուցերի պատերը, իզուր են մըր-
մընջվում ճգնավորական դիվահալած աղոթքները: Սիրո համար փականք ո՛-
արգելք չկա: Ահա ինչեր է ասում այդ սրբազնագույն սիրահարը.

Յարեղանոյն ես որոգայթ,
Քահանայից ակնակուռ վարդ,
Զմիակեցին խելքն տանիս,
Որ կապեր է զօրն անարատ:
Բերեմ մեղաց զահն ի մտիս,
Ու զդժոխաց հուրն անվախճան.
Մի՞թէ ազատ եմ այս կրակէս,
Որ անվախճան ինձ վառեցան:

Կա ավելի ևս սաստիկը: Նույնիսկ սրբազան պաշտամունքի մեջ էլ կու-
սակրոնի սիրտն ապահովված չի կնոջ սիրային արշավից, այն էլ ի՞նչ կու-
սակրոն.

Հարիւր տարույ հարեղանին,
Որ ճերմակն է դարձեր դեղին
Կտրէ գկոբտիկ պատարագին,
Ու զքեզ ուզէ առջև խաչին:

Սիրո ամենահաղթ ուժի ավելի համոզիչ փաստ, քան այդ հարյուր տա-
րեկան արեղան, որի սպիտակ մազերը նույնիսկ դեղին են դարձել, բայց
որ ուզում է սիրած կնոջը տեսնել սեղանի վրա, խաչի առջև, հագիվ թե կա-
րելի լինի գտնել: Բայց Թլկուրանցին դրանով չի բավականացել:

Սէրն կու տանի զամօթն երեսէն,
Ի հարեղայէն և ի վարդապետէն,
Երէց սարկաւագ կու ձգէ ի կարգէն,
Տանի գխելքն ի գլխուն, զամօթ երեսէն...

* Կ. Կոստանյանց, «Հովհաննես Թլկուրանցին և յուր տաղերը», Թիֆլիս, 1892:

...Թէ վարդապետն զձեզ տեսաւ,
Մունայ զուսումն ու շատ գրունք.
Ամէն անձամբն ի դող ելնու
Անցնի ամառն ու ձմեռնունք:
Մարդ որ սիրոյ կու հանդիպի,
Նա քան զկրակ կու լինի վառ,
Այլ ոչ աղօթք ի միտ կուզայ
Ոչ Յայամաւոր կարդայ ու ճառ:

Ինչպես տեսնում եք, Թլկուրանցին ամենից շատ գրավում է իր անկեղ-
ծությամբ: Կղերական դասի մեջ— և այս ոչ միայն հայոց— դա միակ մարդն
է, որ չի թաքցնում, սրբության պաշտոնական դիմակ չի հագնում, այլ պարզ
ու գրավիչ սրտաբացությամբ, շատ ուժեղ շեշտերով հայտարարում է այն՝
վաղուց ծանոթ, բայց զանազան կեղծավոր ձևերի տակ թաքցվող ճշմարտու-
թյունը, թե կղերականն էլ, երկնքին ու հոգևորին նվիրվածը, մարդ է, և
ոչի՛նչ, ոչի՛նչ չի կարող ջնջել այդ իրողությունը: Եվ հայ գրականությունը
կարող է պարծենալ, թե իր այս կաթողիկոս-սիրահարի ձեռքով խարանվում
է ոչ միայն մեր, այլև առհասարակ քրիստոնյա այն եկեղեցիների հոգևորա-
կանությունը, որ բնությունն աղճատելու և կուսակրոն դիրք ստեղծելու մեծ
մեղքն են կատարել: Դա մի ուժեղ ապտակ է պաշտոնական կեղծիքին, սուտ
ու պատիր սրբասիրության, որ բոլոր դարերում և ամեն ժամանակ եղել է
միայն մի խոշոր խաբեություն:

Իր այս գլխավոր, ամենից շատ գնահատելի արժանիքից դուրս Թլ-
կուրանցին սիրո մի աշխույժ, բայց ոչ շատ ինքնատիպ երգիչ է, որ տեղ-տեղ
արտահայտության ճաշակավոր նրբության է հասնում: Իբրև նմուշ բերենք
կտորներ զանազան երգերից.

Արև նման շողշող կը տաս,
Յորժամ սիրով զաչերդ յածես,
Թե զիս յիշես, թէ չիշես,
Ես կու սիրեմ սրտովս զքեզ:
Ասի՛ սիրէ զիս, ծով աչե՛ր,
Նա ասաց՝ պահեմ զաչս ի վերան,
Նի՛ստ, որ հայիմ յերեսդ ի վայր,
Հերիք կացի՛ր, ինձ յերևան:
Աչքերդ է թուխ ու պէտ,
Դու խօրօտիկ ես,
Քաֆուր վարդի նման
Անուշ հատիկ ես,
Դու փնջած մանուշակ,
Վարդի ծաղիկ ես,
Նորբելուկի նման
Կանանչ ուռիկ ես:

Թլկուրանցին քիչ ունի խրատական երգեր: Բայց դրանցից ավելի ու-
շագրավը մի փոքրիկ դյուցազներգություն է, վերցրած Կիլիկիայի հայկա-
կան անկախության ժամանակից— «Տաղ քաջի Լիպարտին»: Գրավոր հիշա-
տակարանների մեջ Լիպարտի մասին շատ քիչ բան է ասված, և Թլկուրան-

ցին, անշուշտ, ներշնչվել է ժողովրդական ավանդություններից: Այդտեղ
հերոսը նկարագրվում է իրրև անպարտելի մի զորավար, որ անթիվ հաղ-
թություններ էր տարել: Բայց մի անգամ, երբ թշնամիները հարձակվեցին
Սսի վրա, Լիպարիտը պնաց նրանց դեմ, խնդրելով թագավորին, որ նա իր
զորքով պինդ պահի մի կամուրջ, որ հայ զորքերի նահանջման ճանապարհն
էր: Թագավորը չի կարողանում պահել կամուրջը, որ անցնում է թշնամու
ձեռքը: Լիպարիտը շքապատվում է շորս կողմից և, ոչ մի օգնություն չգտնե-
լով, շարունակում է անհավատար կռիվը, որի մեջ էլ սպանվում է: Ժողովրդ-
գական հերոսի այդ պատմությունը թվարանցին մի անարվեստ, պարզ,
բայց ազդելու կարողությունից ոչ բուրավին գուրկ սաանավորի առարկա է
գարծրել: Հայ ժողովրդական բանաստեղծների մեջ նա առաջինն է և միակը,
որ ժողովրդական վեպից բերված է շինել: Ահա, օրինակ, ինչպես է նա
ընտրում հերոսին.

Պատերազմին չը կար խափան,
Ամեն տարի տասն և քսան,
Մինն զթումանն հալածէր,
Արին հաներ զէտ գետ Ջիհան:

Լիպարիտը, օրհասական պատերազմ պնալուց առաջ, հրաժեշտ է տա-
լիս իր հարավատներին.

Հառչեաց զորդեակն համբուրեաց,
Հանց որ զհեծելն ի լաց եհան.
Ասաց՝ Որդյա՛կ իմ Յովհաննէս,
Վասի՛լ, եղբայր իմ սիրական
Փառաց տիկին դու Մանանա՛յ,
Իշխանուհի՛ արևնման.
Հայեաց պատկերս ի մանկութեան,
Որ տի մտնում ի հող տապան:

Իր կենդանության ժամանակ էլ Հովհաննես թվարանցին, ինչպես
երևում է, հայտնի և սիրված բանաստեղծ է եղել, և նրա տաղերը լայն ժո-
ղովրդականություն են ունեցել: Այս հանգամանքի ապացույցն այն է, որ
երբ Վենետիկում 1512 թ. սկսվեց հայերեն տպագրությունը, առաջին տպ-
ված շորս գրքերից մեկն էր մի «Տաղարան», որի երգերի մեծագույն մասը
պատկանում է թվարանցուն: Այսպիսով մեր քնարերգու կաթողիկոսն ա-
ռաջին հայ հեղինակն է, որի երկը տպվեց նրա կենդանության ժամանակ:

Նահապետ Քուչակ: Միայն 1902 թվականից է, որ այս անունով երգչի
բոլոր ոտանավորները հայ ընթերցող հասարակության սեփականությունը
դարձան*: Նահապետ Քուչակ— մի անուն է այս, և այս անունն է միայն
հասել մեզ, առանց կենսագրական որևէ ծանոթության: Որոշել նույնիսկ
այն ժամանակը, երբ ապրում էր այդ ժողովրդական երգիչը, դժվար է, թեև
մի քանի վիճելի ենթադրություններով կարծում են, որ նա ապրած պիտի
լինի 16-րդ դարի սկզբին: Կա և մի ուրիշ հիշատակություն— Նահապետն
անվանվում էր Խարակոնիսցի, իսկ Խարակոնիսը մի գյուղ է Վանի մոտ:
Բայց այս էլ անհաստատ մի ցուցմունք է: Նորագույն ուսումնասիրությու-

* Հրատարակել է Արշակ Չոպանյանը 1902-ին, Փարիզում՝ «Նահապետ Քուչակի
Դեպանք» վերնագրով:

ները ցույց են տվել, որ այս Նահապետը, որ կոչվում է նաև Վանեցի, ուրիշ
անձնավորություն է, ճիշտ է՝ նույնպես երգիչ: Ի նկատի ունենալով, որ Ակնի
հայոց ժողովրդական բանավոր գրականության մեջ շատ են պատահում
Նահապետ Քուչակի երգերին թե՛ ոճով, թե՛ բովանդակությամբ և թե՛ ար-
տահայտության եղանակով նմանվող երգեր, շատ հավանական է համար-
վում, որ այս մյուս Նահապետ Քուչակը ապրած լինի Ակնում մի ժամանակ,
որ որոշել առ այժմ դեռ անկարելի է*:

Եվ սակայն Նահապետը, ավելի քան մի որևէ ուրիշ երգիչ, արժանի
էր մանրամասն կենսագրության: Եթե բախտը զլացած չլիներ, մենք, ան-
շուշտ, կտեսնեինք ժողովրդի ծոցից դուրս եկած, ժողովրդի մեջ ապրած և
ժողովրդի համար ստեղծագործած մի արտակարգ տաղանդ իր ամբողջ հոյա-
կապ հասակով: Մեր ժողովրդական երգիչները տվել են մեծ քանակությամբ
սիրերգներ, որոնք արվեստի, ճաշակի, զգացմունքի, տաղանդի զանազան
աստիճաններն են ներկայացնում: Եթե մենք այդ երգերից նույնիսկ լավա-
գույնների մասին էլ զսպված, զգուշավոր դատողություններ ենք տալիս,
պատճառն այն է, որ նույն այդ ժողովրդական բանաստեղծության մեջ կա և
Նահապետ Քուչակը: Մենք զգուշ ենք, մենք նույնիսկ խիստ ենք դեպի սիրո
մյուս բոլոր երգիչները, որպեսզի հանկարծ դուրս չգա, թե դրանցից մեկն ու
մեկը հավասար է Նահապետ Քուչակին, իսկ Քուչակը իրեն հավասարը չունի
սիրո երգերի մեջ: Դա ուղղակի մի հսկա է իր ստեղծագործության քանակով
ու որակով: Գրագե՛տ էր արդյոք այդ աշուղը, ծանո՞թ էր օտար երկրներին,
հենց նույնիսկ Պարսկաստանի բանաստեղծության, ենթարկվա՞ծ էր որևէ
ազդեցության և ի՞նչ չափով: Ժամանակը տեղեկություններ չի թողել, մեր
օրերում էլ դեռ գիտական հետազոտություններ չեն կատարվել անցյալից
մնացած այդ գանձը քննադատության գտիչ բովից անցկացնելու համար:
Բայց թվում է, թե Նահապետ Քուչակը անխառն, ինքնաբույս մի գոհար է,
հայ ժողովրդի ստեղծագործական հանձարից բյուրեղացած⁴⁶:

Նահապետի աստվածուհին սերն է: Մարդկային այս զգացմունքը, որ
աշխարհ է եկել առաջին մարդու հետ, շողողում է նրա մեջ ադամանդի
բոլոր փայլերով: Սերը տիեզերքի չափ անհուն է նրա համար: Եվ այդ ա-
հեղ խորհրդի առջև նա համր ու անզոր չի, այլ՝ երգելու, փառաբանելու,
բյուրավոր երանգներով փայլեցնելու կրակով լցված մի քուրմ, որ երգիչ է
կոչվում: Նա կարող է երգել իր մեծ պաշտամունքն անվերջ, կարող է ա-
սել, թե երբեք չի հատնի նրա բերանում սիրո փառաբանության հաղթա-
կան մեղեդին: Իր աստվածուհու մեջ նա հազարավոր, բյուրավոր փայլեր
ու հրաշալիքներ է գտնում և զատում է այդ երկնային տարրերը, երգում
է ամեն մեկն առանձին՝ նրանց վայել բազմապիսի ճոխությունը: Ինքը Նա-
հապետն արտահայտել է սիրո մեղեդիներով լի իր սիրաբլ հետևյալ քառ-
յակի մեջ.

Կանչեմ այդ ծովին վրայ, ծովն ի յակէն թանաք դառնայ,
Զինչ ի շամբ եղէզ որ կայ, ամենն ինձ գրիչ պիտենայ,
Զինչ երէց ու խաբեղալ դանուշման որ գիր գիտենայ,
Գրէ չկարնայ կարգալ զինչ ի յիմ սիրտն կայ դուստր⁴⁷:

* Archag Tchobanian, „Les Trouvères Arméniens“, Paris, 1906, p. 21—22.

⁴⁶ Հոգ, ցով, անձեւություն:

Նահապետ Քուչակի ստեղծագործության մի բնորոշ գիծն էլ այն է, որ նա գրել է փոքրիկ ոտանավորներով, փառյակներով (չորս տողանի ոտանավորով), ինչպես, օրինակ, պարսից մեծ բանաստեղծ Օմար Նայամը: Բացի սիրային քառյակներից, նա հետևելով իր ժամանակի գրական սովորության, գրել է և խրատական ու պանդխտական երգեր էլ: Ամենից բազմաթիվ են սիրային քառյակները (հրատարակվածների թիվը հասնում է 174-ի): Համարյա ամենքն էլ համարժեք գոհարներ են, որոնց մեջ ընտրություն անգամ անելու կարիք չկա, ինչպես ընտրություն անել չի կարող լճիտ աղբրից խմողը նրա սառնորակ և անուշ կոհակների մեջ: Ահա մի քանի քառյակներ.

Լուսին, պարծենառ, ասեն, «Լուս կու տամ աստնւորիս»,
Ահա հոգեղեն Լուսին ի գրկիս և երեսն երեսիս,
Թէ չես աւտալ այս գերուս, յետ տանիմ ըզփէջ կապայիս,
Վախեմ սիրոյ տէր լինիս, լուս պակաս տաս աստնւորիս...

Սուտ է, որ կասեն, եղբա՛րք, թե ընտանի կաքաւ չի լինի,
Մեկիկ մ'ես երէկ տեսայ, յէյնէկ է գիր տէրն որ ունի.
Իր օնքն էր դալմով քաշած, իր բերանն շաքրով ի լի.
Զմեռեւն ալ ի գիրկն առնու՛ ի ծոցուն է կենդանի:

Քո ծոցդ Ադամայ դրախտ, մտնուի խնծոր քաղէի,
Քո երկու ծծին միջին պառկեի ու քուն ըլլայի,
Քո գունովն գինի պիտ էր խմէի ու հարբենայի,
Հոգիս պարտրկան էի գրօղին, լօք թող գայ և առնի տանի:

Աչկունք, ծրարեմ գրեզ կրակով որ երթաս երիս.
Լեզո՛ւ, ալ կտրեմ գրեզ սուր դանկով որ ա՛լ չի խօսիս.
Սրտիկս, ա՛լ դանակ ածեմ, արիւնին մէջն թաղուիս
— Երբ ապա ու համբեր շունիս, սիրոյ տէր ինչո՞ւ կու լինիս:

— Իմ եար բարձրագնաց Լուսին, յո՛ւր կերթաս գիշերդ անհուն,
Շատ երգիք ի վար հայիս, կու տեսնես շատ կիւզել ի քուն
Եւ զկոճկիկս ալ արձակ արեր լոյս դիպեք ի մէջ ծրծերուն.
Շառաւիղ յերկինս առեր, խաւարեր լոյս աստղերուն:

Քանի մարն գիս բերէր, քահանի չեմ խոստովաներ.
Ուրտեղ քահանայ տեսեր նա ծոեր ճամփուս ու ելեր.
Ուրտեղ մեկ աղւոր տեսել, գիրկ ու ծոց՝ և ի դէմ գնացեր,
Մոցիկն եմ ժամտուն արեր, ծրծերուն եմ խոստովաներ:

Սէրն երբ ի յաշխարհս եկաւ, եկաւ իմ սիրտս թառեցաւ,
Հապա իմ սրտէս ի դուրս՝ յերկրէ յերկիր թափեցաւ.
Եկաւ ի գլուխս ելաւ, և յըղեղս ելաւ թառեցաւ,
Աչիցս արտասունք ուզեց, նա արիւն ի վար վոթեցաւ:

Տեսայ իմ հոգուս հոգին զարդարած ու կերթար ի ժամ,
Ես ալ ի դէմիկն ելայ. «Ո՛ւր կերթաս, քո ժամն է հարամ,

Թէ դու գիս խապուլ անես, քեզ համար կանգնիմ ես ի ժամ,
Աղօթք՝ աղաչանք այնեմ ինչ որ քո ծոցուդ տիրանամ:

Քո ծոցդ է Տիրոջ մատեան, քո ծծերդ է սաղմոսարան,
Երթամ հաբեղա լինիմ դամ ես ի քո ծոցդ այ կենամ,
Անճայ այբուբեն ասեմ, ինչ որ քո գրկիդ տիրանամ:

Նահապետ Քուչակի տաղերի մեջ խոսում է Արևելքի գավակն իր փարթամ երևակայությամբ, իր բոցավառ սիրային զգացմունքով: Դա մի հրաբորբոք պաշտամունք է, բայց շափավորած, վայելչացրած, ինչպես այդ կարող էր անել նույն արևելյու կիրթ, ազնիվ ճաշակը և մի քրիստոնյա ժողովրդի բարոյական զգացմունքը: Մեզ հիացնում է այդ խանդավառության, այդ սքանչելի ոգևորության բարձր թռիչքը, մենք զգում ենք նրա մեջ հարավի շերմությունը, նրա լույսերի առատությունը: Բայց այդ համարձակ թռիչքի մեջ, այդ քնքուշ համեմատությունների մեջ չենք տեսնում զգացմունք վիրավորող շափազանցություն և աններդաշնակություն: Սերը Նահապետ Քուչակի երգերի մեջ մի սրբություն է, որի ամենահաղթ սեղանի առաջ անուշահոտություններ է ծխում սքանչացած և պարզ, զարմանալի պարզ սիրտը: Գարնան հավերժական թովչություն, մանկական զվարթություն է բուրում այդ ժողովրդական քնարից:

Այն պանդխտական (ղարիբի) երգերի մեջ, որոնք վերագրվում են մեր երգչին, դժվար չի հաճախ ըմբռնել նրա ստեղծագործական տաղանդի հարազատ շեշտերը: Զգացմունքի, տրամադրության քնարերգակ՝ նա այսպես է ներկայացնում պանդուխտ ճանապարհ դնողի զգացածը.

«Գնամ ու գնամ», կասէր իմ մանչուկն, ես աւտալու չի,
Երբ «բարով մնա՛» ասաց, ես աւօտ շաւօտ մնացի.
Երբ ոտքն ի զանգուն իղիր, ես հայրան ի վայր մնացի,
Այլ բան չկարցի ասել. «Ո՛ւր կ'երթաս, ճամփեքդ ի բարին,
Ան ճամբով որ դուն երթաս՝ վարտ ու մարտ առջևդ բուսնի.
Ան քաղաքն որ դու մտնուս, գրողին ձայնն չի հասնի՛.
Այն մէջիկս որ դու նստիս, գաւաթներդ գինով լցուի.
Մովերն այլ գինի դառնայ ու նաւերն տօստողանի»:

Իբրև սրտի և զգացմունքի երգիչ, Նահապետը պանդխտական երգերի մեջ ավելի շատ ուշադրություն նվիրել է միմյանցից անջատվող սիրահարներին և երգում է թե՛ մնացողի և թե՛ գնացողի ցավը: Ահա մնացողի, կնոջ, հառաչանքը.

Կանչեմ հող ի վեր, ստեղծո՛ղ, զամենայն դարիպ գու պահե,
Իմ եարն ի դարիպութիւն, իր կրակն գիս կու էրէ,
Զիր գալն ինձ շուտով արէ, զիմ ամենայն տէրաւս նա գիտէ,
Զերեսս երեսին դնեմ, որ հոգիս ի ծոցն ելանէ:

Իսկ գնացողն ասում է.
Զիմ եարն էմանէթ տամ, ի վարդին մէջ պահեցէք.
Թէ երթամ ու շուտով դառնամ, զամանաթս ի տէր հասուցէք.
Թէ երթամ խարիպուկ մեռնեմ, վարդ ձեզ՝ զտէրն յիշեցեք:

Պանդխտական երգերից անհամեմատ շատ են խրատական երգերը: Այստեղ էլ, շնայած աննպաստ միջավայրին, մեր հեղինակը պահպանել է ոգու անկախություն: Ընդունելով, որ բարեպաշտությունը, եկեղեցին, ս. գրքերի պատվերները հարկավոր են հոգու փրկության համար, երգիչն, այնուամենայնիվ, գտնում է, որ հոգու համար անկարելի է մոռանալ մարմինը:

Ջերկու ընկերացն ասեմ, մէկն հողն է, մէկն՝ հողին,
Հողին թէ ի վեր քաշէ, հողն ծանտր ի վար կու հակէ.
Վախեմ թէ հողոյս լսեմ, նա հողոյս լոյսն պակասէ,
Հեա հողւոյն, ա՛մ, ո՛վ թռչի. երբ նորա տուն հեռի է...

Ավելացրեք այս տեսակ վերաբերմունքի վրա այն, որ, ինչպես տեսանք վերև բերած նմուշների մեջ, երգիչը մերժում է և՛ քահանա, և՛ ժամ, որպեսզի իր բոլոր սրբազան զգացմունքները, իր ամբողջ պաշտամունքը մտցնի միայն սիրո տաճարի մեջ, և այն ժամանակ արդեն բողոքովին կպարզվի նահապետ Քուչակի նշանակությունը միջնադարյան հայացքներով տոգորված մեր գրականության համար: Դա մի շատ փայլուն, խոշոր, նույնիսկ եզակի դեմք է, և նրա էությունն ըմբռնելու և արժանապես գնահատելու համար պետք է վերցնել ոչ միայն նրա ժամանակը, այլև դրանից հետո ամբողջ երկու, մինչև իսկ երկուուկես դարերի տարածությունը, ուր նա փայլում է իբրև հայ ժողովրդի սրտի, զգացմունքի և խղճի գերազանցորեն հստակ արտահայտություն:

Գրիգորիս Աղթամարցի*: Սա էլ մի բանաստեղծ-կաթողիկոս էր, որի մասին հայտնի է այնքանը միայն, որ նա ապրել է 16-րդ դարում և Աղթամարի կաթողիկոսն է եղել, բայց թե ո՞ր ժամանակից և ե՞րբ է վախճանվել՝ չգիտենք⁴⁷:

Բանաստեղծական ընդունակության կողմից Գրիգորիս Աղթամարցին բավական ետ է մնում Հովհաննես Թլկուրանցուց: Նրա լեզուն ընդհանրապես աղքատ է և պակաս արտահայտիչ: Ինչպես երևում է, նա լավ ծանոթ էր պարսկերեն լեզվին, որի ազդեցության տակ է գտնվում միշտ, խճողելով իր ոտանավորները պարսկերեն բառերով: Բայց բավական բեղմնավոր է Աղթամարի սիրահար կաթողիկոսը: Նրա տաղերի մեջ էլ գլխավոր տեղը սիրո պաշտամունքին է նվիրված: Սերը բավական կրակոտ արտահայտություն է գտնում Աղթամարցու քնարի վրա: Բայց արվեստի տեսակետից թույլ ու անխնամ է նրա լեզուն և հանգերն էլ շատ հաճախ բռնազրոսիկ: Օրինակ.

Քանի՛ առնէք դուք ինձ ապապ
Սիրտս ի սիրուդ եղել է քէպապ,
Սա կու մաշիմ վարդին սէպապ
Իմ հալս առանց եարն է խարապ:

Այսպես անճաշակ ու գոեհիկ են աշխարհարար ոտանավորները: Գրաբար լեզվով ավելի լավ է նա կարողանում շարահյուսել:

* Կ. Կաստանյանց, «Գրիգորիս Աղթամարցի և յուր տաղերը», Թիֆլիս, 1908.

Ահա՛ այգիք մեր ծաղկեցան, բուրեն զհոտ անմահութեան,
Ե՛կ, ցանկալի իմ աննման, և զուարճասցուք ի բուրաստան:
Բղխեն ստինքըդ կաթն և դինի, մեղր ի շրթանցդ քո կաթի,
Որով հոգիս իմ փափագի, և նուաղեալ յոյժ տուչորի:
Ի տեսլենէ քո արբեցայ, ահեղակերպ լուսոյ արբայ,
Հոգիս բերկրեալ ընդ քեզ ցնծայ, սիրով ի սէրդ կապեցայ...

Բայց Աղթամարցին ունի մի տաղ, որ առանձին ուշադրության է արժանացել թե՛ իր բովանդակությամբ և թե՛ իր վայելուչ և ազդու հյուսվածքով: Այդ տաղը մարդկային կյանքի զարմանալի խորհուրդներից մեկի այլաբանական պատկերացում է:— Մի այգետեր ոչինչ աշխատանք ու հոգս չի խնայել մի գեղեցիկ այգի տնկելու և շրջափակելու համար, և մինչդեռ պատրաստվում է վայելել իր տքնությունների պտուղները, նրան դուրս են անում իր սեփականությունից: Փոխարեբական մտքով դա պատկերացնում է կյանքի բարիքների և քաղցրությունների համար պատրաստված մարդուն, որ հանկարծ մեռնում է: Երգի մեջ զգացվում է այդպիսի կյանքից հեռացողի սրտահույզ, բայց, իհարկե, անօգուտ բողոքը:

Քար եմ բերեր գետերուս,
Փուշ եմ բերեր սարերուս,
Ցանկ եմ շիներ այս այգուոյս,
Կասեն թ՛ արե՛կ ել այգուոյս:

Դեռ չեմ տեսեր կեանք և լոյս,
Կասեն թ՛ արե՛կ ել այգուոյս,
Ի՛նչպէս ելնեմ ես այգուոյս,
Այս իմ նորաշէն տներուս:

Մէջն է ծաղկեր այս այգուոյս
Կարմիր ու սպիտակ վարդոյս,
Դեռ հոտ չեմ առեր վարդոյս,
Կասեն թ՛ արե՛կ ել այգուոյս:

Տարան ի յեզեր հողոյս,
Դրին գիս ի մէջ գրոյս,
Ահա՛ որ ելայ յայգուոյս,
Այս իմ նորաշէն տներուս:

Աղթամարցու երգերի մեջ է, որ մենք տեսնում ենք օտար լեզվով բանաստեղծական ամբողջ տողեր, որոնք շարահյուսված են հայերենի հետ, մի սովորություն, որ հետո շատ ժողովրդական երգիչներ են ընդգրկում: Այսպես, «Տաղ վասն սիրոյ» հյուսված է հայերեն և պարսկերեն տողերից

Դու ես արեգակ լուսին ի լման,
Ձկա քեզ նման ի յազգս մարդկան,
Բաշաղ քի շ. փի ի սուֆ ի քահան,
Է՛նով ոսպիդան գուլի բա քոտան:

Ինչպես գիտենք այս աշխատության նախընթաց հատորից, 14-րդ դարի բանաստեղծ Խաչատուր Կեղառուեցին, նորից խմբագրելով Ալեքսանդր Մեծի (Մակեդոնացու) կենսագրությունը, որ Սուտ Կալիսթինեսի աշխատությունն էր, մտցրեց հայերեն թարգմանություն մեջ իր սեփական ոտանավորները, որոնք խորհրդածություններ են զանազան բովանդակությամբ և կոչվում են կաֆաներ: Մեր Գրիգորիս Աղթամարցին էլ, հետևելով Կեղառուեցու օրինակին, իր սեփական բանաստեղծություններն էլ մտցրեց նույն այդ կենսագրության մեջ: Այդ կաֆաների մեջ Աղթամարցին Կեղառուեցու արժանավոր հետևող է հանդիսանում: Նա էլ գրում է պարզ գրաբարով և արտահայտում է ընդհանրապես ուշագրավ տեսություններ ու դատողություններ:

Զաֆարիա եպիսկոպոս Գնունյաց*։ Մնվել է Վանա լճի ափին գտնվող Խժիժ գյուղում, ուստի և կոչվում է Խրժրժցի, բայց ավելի հայտնի է «Գնունցի» անունով, որովհետև եպիսկոպոս էր ձեռնադրված Գնունյաց գավառի վրա (Վանա լճի հյուսիսային ափերին, ուր է և Բերկրին)։ Համարվում է հռչակված Պոռչյան իշխանական տոհմի սերունդ, աշակերտել է, ի միջի այլոց, և Գրիգոր Աղթամարցուն։

Այս բանաստեղծ եպիսկոպոսի թողած գրական ժառանգությունը շատ փոքր է։ Իր անունը կրող ժողովածուի մեջ հավաքված 14 տաղերից վեցն են միայն, որ անկասկած պատկանում են նրա գրչին։ Մնացածները, շատ հավանական է, որ Զաֆարիա անունով ուրիշ գրողների գործեր լինեն։ Իբրև բանաստեղծ՝ Զաֆարիա եպիսկոպոսը սովորական միջակություններից շատ էլ բարձր չի և աչքի չի ընկնում ստեղծագործական առանձին ինքնատիպ հատկություններով։ Նա երգել է սերը, ավելի հաճախ դիմելով Արևելքում ընդունված այն ձևին, որ մենք տեսանք դեռ Կոստանդին Երզնկացու տաղերի մեջ.— դա սոխակի և վարդի սիրահարության ձևն է։ Զաֆարիայի շորս սիրային տաղերից երկուսն այդ ձևն ունին։ Լեզուն գրաբար է, և միայն մի բանի դեպքերում ընդունում է իր մեջ ուսմական բառեր և դարձվածներ։ Թանաքների ձևը ծանրացրել է մանավանդ այն, որ Զաֆարիան շատ է սիրում այբուբենի տառերի կարգով դասավորել իր տողերը, չհաշված մյուս պայմանականությունները, որոնք բանահյուսությունը դարձնում էին արհեստ։ Էետեկալ կտորը մի նմուշ է, թե ինչպես էր ներկայացնում Զաֆարիան իր սիրուհուն։

Առաջին մարդոյն նմանիս,
Զոր ստեղծեաց Հայրն անեղական.
Բանըն ծոցածին անճառ
Զնա արար պատկեր տիրական։

Գեղեցիկ ես քան ըզնա,
Զոր շինեաց աջն հայրական,
Դու շես հողեղէն զարմէ,
'Իւի լուսոյն ես արփիական։

Երկնից բանակին անմահից.
Զպատկերն քո հիանան։

Զքեզ իւղ մեծագին ասեմ,
Որ խորհուրդ ես արքայական։

... Զքնաղ վայելուչ գունով,
Երփնազարդ որպէս ծիածան,
Պատկեր նման հրեշտակի,
Սոսկալի և յոյժ հրաշազան։

Պատկերներն աղբատ, երևակայությունն աղբատ, մտածողությունը կրոնավորական։ Զաֆարիան էլ, իր ուսուցիչ Աղթամարցու նման, Ալեքսանդր Մեծի կենսագրության մեջ բազմաթիվ կաֆաներ է շարագրել, որոնք խորհրդածություններ են կրոնական բովանդակությամբ։

Մինաս սարկավազ Թոխաթեցի։ Եվդոկիա կամ Թոխաթ քաղաքը 16-րդ դարում ծննդավայր է հանդիսացել մի քանի հայ բանաստեղծների, որոնց մեջ ամենից անվանին է Մինաս սարկավազը։ Կենսագրական մանրամասն տեղեկություններ մենք չունինք նրա մասին։ Ենթադրվում է, որ նա ծնվել է 15-րդ դարի վերջերին։ Ընդունելով հոգևորական կոչում սարկավազի աստիճանով, նա երկար ժամանակ մնաց Թոխաթի վանքում՝ իր պաշտոնին համապատասխանող գիտություն ձեռք բերելու համար։ Հայտնի չէ թե երբ, բայց համենայն դեպս 16-րդ դարի առաջին կեսից ոչ ուշ նա պանդխտությամբ հեռանում է հայրենի Թոխաթից և գնում է Վրաստան (առավել հստակ է հարուստ հայ գաղութներ կային։ Ինչպես երևում է, Մինասը բնակություն հաստատում է Սուչավա քաղաքում, պաշտոն ստանձնելով այստեղի հայոց եկեղեցում*։ Այդ միջոցներին էր (1551), որ Վրաստանը երկրի հայության դեմ կրոնական հալածանքներ սկսեց կառավարությունը՝ վրահ հոգևորականությունից դժգոհված։ Ստեփան վոյվոդան, երկրի տերն ինքն էր, որ անձամբ սկիզբ դրեց պժգալի ֆանատիկոսական արարքներին՝ հայերին հունադավան դարձնելու համար։ Աստվածածնի վերափոխման տոնին նա ձիով մտավ հայոց եկեղեցին Սուչավայում, սկիզբ գետնին տալով ջարդեց և ուրիշ սրբապղծություններ էլ կատարեց։ Հայերը, սակայն, շուրջին հոգար կամքով կրոնափոխ դառնալու ուստի բազմապիսի բռնություններ գործադրեցին նրանց վրա— ծեծ, տանջանքներ, եղան նույնիսկ նահատակներ։ Մի քանիսին ողջ-ողջ այրեցին։ Եպիսկոպոսների և քահանաների մորուքներն ածիլեցին, ապա նրանց զոռով մերկացրին և մոլորական շորեր հագցրին։ Ուշագրություն շարժանելով անօգնական ժողովրդի վայնասունին, եվրոպացի բարբարոսները ամենքին մկրտեցին բռնի կերպով։ Բնաջնջման ենթարկվեց և հայության ամենազլխավոր հենարանը, բազմաշարժար հայ գիրքը, որ կատաղի թշնամություն էր բորբոքում թե՛ Ասիայի ահավոր բռնակալ Լենկթեմուրի և թե՛ Վալաթիայի օրթոդոքս թագավորի մեջ։ Բռնի կրոնափոխությունը տարածվեց և Սուչավայից դուրս, ամեն տեղ, ուր հայեր էին ապրում։

Ահա այս խժողություններն էին, որ մի ընդարձակ ողբերգության նյութ դարձրեց** Մինաս սարկավազը և այդպիսով վրեժխնդիր և պաշտպան հան-

* «Հանդէս ամսօրեայ», 1895, էր. 98:

** «Ողբ ի վերայ աշխարհին Ուլաթաց»։ Առաջին անգամ հրատարակել է պրոֆ. Գոտկանյանը («Նշխարք մատենագրութեան հայոց», Գեա., 1884, էր. 53—58), Ավելի լիակատար հրատարակությունը տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1888, էր. 39—40, 62—63:

* Ներսես Ակիճյան, «Զաֆարիա եպիս. Գնունյաց և յուր տաղերը», Վիեննա, 1910.

դիսացավ հեռավոր օտարութեան մեջ կորած իր մի բուն խեղճ ու անօգնական հարազատ ժողովրդին, նկարագրելով նրա կրած վշտերն ու այդպիսով հավիտենական նախատինքի սյունին կապելով ֆանատիկոս հալածողներին: Իր ողբը Թոխաթեցին սկսում է այսպիսի դիմումով.

Գոչեմ առ ձեզ ողբերգական
Հառաչելով յոյժ լալական,
Քահանայք և աշխարհական,
Մունդըր դըրեք ամենեքեան:

Բսկ աղետի նկարագրությունը նա տանում է ազդու և նույնիսկ սըր-տառուշ շեշտերով: Ահա մի երկու տեսարան.

Վասրն մեղաց մեր անքընի՛ն
Փորձանք եղաւ Հայոց ազգին,
Աշխարհականք ու երիցանին
Ամենեքեան փախուստ տուին:
Շատ որ փախան մորին մտան,
Ոմանք բաղերըն սլահուեցան,
Մերկ և բոբիկ ի շուրջ եկան,
Եւ լալագին մոլորական.
Հարք ի որդուց բաժանեցան,
Որ այս շարիս հանդիպեցան,
Բուն սիրելիքն քակտեցան,
Վայ և եղուկ միաբերան:
Ի լուսանալ շորեքշաբթին,
Պարոնն եկաւ ի վիստեռին,
Եւ զինչ Օլախ կայր Սըշովին
Ժողովեցան ի միասին:
Այլ շար հրաման արար կըրկին,
Զինչ որ գրեանք կայր վիստեռին,
Զարձաթապատ Աւետարնին,
Զանգին գրեանք Հայոց ազգին,
Հանին ի դուռն ի վիստեռին,
Եվ փայտի պէս կըտոցեցին,
Այս անօրէն պիղծ Օլախնին
Ամեն գրեանքըն այրեցին:
Սէշով քաղքի զեկեղեցին
Եւ ըզվանքին Հայոց ազգին
Զորն այրեցին՝ և աւերեցին
Մինչև ի հիմրն հասուցին:
... Զոմանք փոսէն ի դուրս հանին.
Շատք ի մորին գըտան բերին.
Կանայք բազումք և աղչիկնին,
Նորահարսներ՝ և երիցակին:
Զոմանց զձեռն կապեցին,
Եւ շատի մազէն ի քարշ բերին,

Բիրին ի դուռն վիստեռին,
Անտանելի շարշարեցին*:

Ինքը Թոխաթեցին, ուրիշ շատերի հետ, փախավ այս բնութեան-ններից կվով (կեմբերգ) քաղաքը, ուր հայոց մայր եկեղեցում ժողովրդապետի փոխանորդի պաշտոն կատարեց** , ապրելով մինչև խորին ծերու-թյուն, ինչպես վկայում է նրանից մնացած մի ուրիշ ոտանավոր, «Վասն հէրիսի» վերնագրով: Լեհաստանի խորքերից հիշելով հայրենի համեղ կերակուրը, Թոխաթեցին նրա գովքն է անում մեծ կարոտով և արտահայ-տում է այնպիսի անձնական տրամադրություններ, որոնք ցույց են տա-լիս, թե նրա մեջ սաստիկ զարգացած անհատականություն կար: Ահա ինչ է ասում նա.

Բայց ես դարիպս Թոխաթեցի
Մինաս անուն մեղաց գերի,
Եկի անկայ լօւլ քաղաքի
Կարօտ մնացի ես հէրիսի
Մեր ալեօք եմ սպիտակ,
Ակուայ չկայ բերանս դատարկ.
Օր հէրիսայ լինի տաք-տաք,
Կակուղ պիտնայ մեղր ու կարտք:

Ահա այդ հերիսապաշտության մի քանի զարդեր ևս.

Երբ հէրիսան բազմեցուցին,
Յառջև քահանայից եղին,
Տիկ մի գինի այլ հեռ բերին,
Եւ մատրուական ի հեռ նորին...
Ա՛յ հէրիսայ, զիս խեղճ արիւր,
Որ ի Լեհաց երկիրս ձգեցիր,
Տարին անգամ չես հանդիպիր,
Որ զքեզ ինձի ի կեր տայիր:
Ամ խիստ անուշ ես, հէրիսայ,
Երբ արդար եղդ շատ լինայ,
Կակուղ հացիկ ընկերանայ,
Ով որ ուտէ, ուրախանաք
Այլ ի՞նչ գովանք տանք հէրիսի,
Էրնեկ անոր որ հանդիպի,
Կամ ես և դուն մէջ պիտէի
Ի սրտիս մէջ տեղն տայի:
Զինչ ազգ որ կանի ի յաշխարհի,
Քեզ գովանք տան ի հեռ ինձի,
Եւ փափագին ի դէմ քեզի,
Որպէս մեղու ի դէմ ծաղկի:

* «Հանդ. մմ.», 1888, էր. 40.

** «Հանդ. մմ.», 1898, էր. 98.—Վ. Կոստանյան—Էնոր ժողովածու, պր. Ա, ԹԼՓ., 1892, էր. 80—86.

տեսանք, դրված էին և թլկորանցու տաղերը, միշտ եղել է ժողովրդի սիրած ռիթմը, որ նրան մատակարարել է երգ ու վայելչություն: «Ուրբաթագիրքն» ու «Աղթարբը» դանազան գուշակություններ անելու, աղոթքով բժշկություններ կատարելու և այլ այսպիսի սուտ ու պատիր ձեռնարկությունների, նախապաշարումների օրինագրքեր էին, առանց որոնց տգետ դարերը չէին կարող ապրել: Եվ նկատենք,— այսպիսի գրքեր ամենից շատ հարկավոր էին հայ վաճառականներին՝ նրանց երկարատև և վտանգավոր ճանապարհորդությունների ժամանակ: Այնպես որ հենց առաջին քայլից հայկական տպագրությունը հանդես է բերում իր մեծ հեղափոխիչ դերը— աշխարհականացնել գրականությունը, մտցնել նրա մեջ գործնական կյանքի պահանջները: Եվ իր այդ դերը նա իրագործում էր հայ վաճառականության միջոցով:

«Մեղապարտ» Հակոբը, գուցե ինքն էլ մի վաճառական, այս ձևով հանդիսանում է առաջին հայ տպագրիչը, որին և պատկանում է առաջին անգամ տպագրած հայերեն գրքեր լույս հանողի մեծ պատիվը: Բայց այդ մի պատահական երևույթ էր, որ անհայտացավ շատ շուտով: 1513 թվականից հետո այլևս հայերեն տպագրություն չկա մինչև 1565 թվականը, այսինքն ամբողջ 52 տարի: Երկրորդ հայը, որ զբաղվեց հայերեն տպագրությամբ, մեզ բաշածանոթ Աբգար դպիր Թոխաթեցին է, որ Միքայել կաթողիկոսի կողմից քաղաքական առաքելությամբ գնացել էր Հռոմ: Ոչինչ հաջողություն չգտնելով իբրև դեսպան, Աբգարը գնաց Վենետիկ, ուր հայերեն նոր տառեր ձուլել տվեց և 1564 թ. տպագրեց մի Սաղմոս: Կարծում են, որ այս գործն էլ նրան հանձնարարել էր Միքայել կաթողիկոսը: Եվ այս շատ հավանական է, քանի որ, ինչպես տեսանք, եկեղեցական գրքերի թիվը շատ նվազել էր հայերի մեջ և գներն էլ չափազանց թանկացել էին:

Սակայն Իտալիան 16-րդ դարի երկրորդ կեսից այլևս այնպիսի երկիր չէր, ուր գրատպությունը լիներ ազատ: Կաթողիկական հետաշրջումը (թեակցիան) մտցրել էր խիստ գրաքննություն մանավանդ այն գրքերի վերաբերմամբ, որոնք շոշափում էին դավանական ուղղափառությունը: Նույնիսկ այս տեսակետից այն աստիճան անտարբեր գիրքը, ինչպիսին էր Դավիթ մարգարեի Սաղմոսը, Աբգարը կարողացավ տպել առանձին թույլտվություն հայցելով թե՛ պապից և թե՛ Վենետիկի դոժից: Սաղմոսից հետո պետք կար տպագրելու ուրիշ եկեղեցական գրքեր, բայց երևի անհարթելի արգելքների հանդիպելով կաթողիկ հոգևորականության կողմից, Աբգարը թողնում է Վենետիկը և տեղափոխելով իր տպարանը Կ. Պոլիս, տպագրում է «Պատարագատետր», «Տոմար» և «Ժամագիրք», գրքեր, որոնք միշտ որ առանց կաթողիկ սրբագրությունների չէին ստանա տպագրության թույլտվություն Իտալիայում: Այսպիսով թուրքաց մայրաքաղաքը հանդիսանում է հայկական տպագրության երկրորդ հայրենիքը: Սակայն թեև այստեղ ազնիվ հարմարություններ կային մի ազգային հիմնարկություն համեմատաբար ամուր հիմքերի վրա դնելու համար, դարձյալ մի տեղ էր սուլթանների ոստանը, ուր դեռ պատրաստված հող չկար առհասարակ տպագրության և մասնավորապես հայկականի համար: Եվ իրավ, Աբգարի այս երեք տպագրություններից հետո այլևս շատ երկար ժամանակով տպարանական գործունեություն չկա Կ. Պոլսում:

Բայց մի քանի ժամանակ անցած՝ հայկական տպագրությունը մուտք է գործում Իտալիայի մեծագույն կենտրոնը— Հռոմ, ծառայելու համար բացառապես կրոնական պետքերին և քարոզչական նպատակներին: 1564 թ.

այս պապական տպարանում հրատարակվեց Գրիգոր ԺԳ պապի դրուսյունը նոր կամ գրիգորյան տոմարի մասին: Այդ գործի հայերեն թարգմանությունը կատարել էր Հայաստանից պանդխտած մի քահանա, Հովհաննես Տերզնցի, որ իր որդիների հետ Հռոմ գնալով, այնտեղ ծանոթացավ և ընկիրացավ Աբգար Թոխաթեցու որդի Սուլթանշահի հետ և զբաղվեց պապի թղթի տպագրությամբ: Այնուհետև այդ քահանային տեսնում ենք Վենետիկում, ուր նա 1587 թ. տպում է մի «Սաղմոսարան»: Այս տպագրության հետ կապված հիշատակելի փաստն այն է, որ այստեղ առաջին անգամ երևան է գալիս հայոց նոր կուլտուրական պատմության խոշոր գործունեներից մեկը— տպագրության մեկենասը: Այս դեպքում դա մի ջուղայեցի վաճառական է «ճոճա Շահսուլին»*: Բայց այս հայ մտավորականը եվրոպայի գրական հողի վրա կատարած ունի և մի ուրիշ, նույնիսկ ավելի աչքի ընկնող գործ: Ապրելով Մարսելում, նա այնքան ուսումնասիրում է ֆրանսերենը, որ թարգմանում է Ֆրանսիայի գավառական գրականության մեջ մի շատ հայտնի երկ՝ «Le Chevalier Paris et la Belle Vienne» («Ասպետ Փարիզը և գեղեցիկ Վիննան») վեպը**, որը թեև տպագրված չէ, բայց նոր խոշոր երևույթի առաջին նշաններից մեկն է,— այն, որ հայոց գրականությունն սկսում է աշակերտել եվրոպական նոր գրականությանը թարգմանությունների միջոցով:

Տերզնցու հրատարակությամբ էլ սպառվում է հայ տպարանի գործունեությունը 16-րդ դարում: Երբեք, անհաստատ, պատահական և շատ աղքատ մի գործունեություն: Այդ իսկապես միայն սկզբնավորության փորձեր էին, որոնք տեեցին, ահագին ընդմիջումներով, մինչև հետևյալ 17-րդ դարի կեսը: Մնունը շատ դժվարին էր, ինչպես և միանգամայն համապատասխանում էր հայկական իրականությանը: Սակայն փաստը կտ, անընչելի է այսուհետև: Այդ այն է, որ իր երկրում կեղեքվող ժողովուրդը կապվում է քաղաքակիրթ աշխարհին իր գաղութների միջոցով և իր փրկությունը եվրոպական գաղափարների մեջ է որոնում մի համառ և տոկուն հարատևություն:

Գլուխ երրորդ

Շ Ա Հ-Ա Բ Բ Ա Ս

1. Պարսկաստանի վերակենդանությունը: Խուլաբանդա-Շահին 1586 թ. հաջորդեց նրա որդի Շահ-Աբբասը, որին վիճակված էր Իրանի նոր պատմության մեջ պսակվել «Մեծ» տիտղոսով: Հայրական ժառանգությունն այս երիտասարդ թագավորն ընդունում էր չափազանց ծանր պայմանների մեջ: Իրանը հողորդված, անդամահատված էր, զրկված քաղաքական ուժից և զինվորական հեղինակությունից: Հաղթական թուրքիան նվաճողացուցիչ պայմաններ էր թելադրում նրան: Բայց ավելի դժբախտ հանգամանքն այն էր, որ Իրանի արևելյան սահմանների վրա երևան էր գալիս մի նոր ահարկու իշնամի— էօզբեկների ցեղը, որ հաղթական արշավանքն էր նվաճեց և

* Տ. «Հայկական մատենագրություն», Վենետիկ, 1883, էջ 100.

** «Հայտապատում», էջ 604.

ավերեց և որսասանի մի նշանավոր մասը Հերաթ քաղաքով, ապա հանդիմանալով Երևանի մարտի 1-ին 1918-ի զորավար Մեղիկ սրբազան քաղաքը, կոտորել նրա ազգաբնակչությունը: Շահ-Աբբասն ստիպված էր համակերպել այդ բոլոր դժբախտ հանգամանքներին: Ամենից առաջ նա, ճնշելով իր ինքնասիրությունը, հպատակվեց Թուրքիայի առաջադրած պայմաններին, որոնցով Պարսկաստանը զրկվում էր ամբողջ Անդրկովկասից ու Ատրպատականից, նույնիսկ պետական շիա կրոնն էլ մեծ վտանգի էր ենթարկվում: Հաշտությունը երիտասարդ շահնշահին հարկավոր էր ժամանակ վաստակելու, ուժեր հավաքելու համար: Դրություն վտանգն ավելի սաստկացնում էր այն հանգամանքը, որ պետության ներսում էլ, սովորականի պես, պակաս չէին ապստամբությունները: Եվ Շահ-Աբբասը մի արտասովոր եռանդով և հեռատեսությամբ սկսեց կարգ ու կանոն մտցնել ընդհանուր քառսի մեջ, քայլ առ քայլ պատրաստել իր համար մի մեծ հեղինակություն: Առաջին խոշոր քայլն այն էր, որ ուզեցին 1597-ին կատարյալ պարտություն կրեցին նրանից Հերաթի մոտ, մի մեծ պատերազմի մեջ, ուր նրանք կորցրին համարյա բոլոր իրենց գլխավորներին: Այս հաղթությունը վերականգնում էր Սեֆյան տոհմի ամբողջ հեղինակությունը երկրի ներսում և վերացնում էր բոլոր ապստամբական խռովությունները, այնպես որ շահական գալխոսնի տակ նորից միանում էին Իրանի հարավային և արևելյան բոլոր մասերը: Սակայն շահնշահը գոհ չէր այսքանով: Քանի որ Թավրիզն ու Թիֆլիսը խլված էին Պարսկաստանից, չէր կարող խոսք անգամ լինել Թուրքիայի հետ հաշտ մնալու մասին*: Հիմա էլ Շահ-Աբբասն իր ամբողջ ուշադրությունն ուղղում էր դեպի Արևմուտք, պատրաստվում էր հարմար ընդհանուր համար, երբ կարելի կլիներ սուր հանել Սուլթանի դեմ:

Երկրի ուժեղացման համար միայն բանակի վերակազմությունն ու ըստվարացումը չէր պահանջվում: Շահ-Աբբասը մեկն էր այն արևելյան ուժեղ բռնակալներից, որոնք մեծ ժողովրդականություն ստանում էին նրանով, որ նվաճողությունը միաձուլում էին շինարարության հետ: Մի հանճարեղ կանխատեսությամբ նա շարունակեց իր նախորդների սկսածը, ամբողջացրեց և զարգացրեց այն սիստեմը, որ միացնում էր պարսկական պետության բոլոր մասերը կրոնի և լեզվի ամուր կապերով: Միաժամանակ Շահ-Աբբասն անխոնջ աշխատում էր երկիրը բարեկարգելու, մանավանդ հարստացնելու համար, ուստի և կարգի էր բերում հաղորդակցության ճանապարհները, շինում էր կամուրջներ, կարվանսարաններ, հովանավորում էր վաճառականությունը, արդյունաբերությունը: Դա մի վաճառական թագակիր էր: Արևելյան այն բռնավորները, որոնք ժողովրդականություն են ստացել իրենց մեծագործություններով, ունին և մի բնորոշ հատկություն— անգթություն գերազանց չափերով: Շահ-Աբբասն էլ խիստ էր, անգութ էր, բայց եթե նա վարվում էր մարդկանց հետ ինչպես անպետք նյութերի, ինչպես ոչինչ նշանակություն և արժեք չունեցող իրերի հետ, այդ լուր բռնապետական քմահաճույթ չէր, այլ, բռնապետական ըմբռնումով, անհրաժեշտ միջոց՝ մեծ քաղաքական: և շինարարական նպատակների համար: Այդ տեսակ միջոցներից մեկն էր այն ծրագիրը, որ հղացավ և իրագործեց Շահ-Աբբասը հայ ժողովրդի վերաբերմամբ, մի ծրագիր, որ նպատակ ուներ իրանի բարորությունը, բայց

* Malcolm, «Hist. de la Perse», t. II, p. 303.

** Ibid., p. 312.

մարդկայնության ամեն մի սկզբունք բացասող մի բարբարոսություն էր Հայաստանի և ամբողջ հայության համար: Դա հայերի մեծ տեղահանության ծրագիրն էր:

Տարիներից ի վեր անհողող կամքով իր պետությունը պատրաստելով նոր և ուժեղ մի դիրքի համար, Շահ-Աբբասը համբերությամբ սպասում էր, որ քաղաքական հանգամանքներն էլ գան նպաստելու այն մեծ պայքարին, որ նա պիտի սկսեր Իրանը հողատուր և ստորացնող օսմանցիների դեմ: Եվ այս կողմից էլ շահնշահը մի բացառիկ բախտ ուներ: 16-րդ դարի վերջերից է, որ Թուրքիայում ծայր է տալիս մի անիշխանություն, որ ծնվում էր պետության ընդհանուր անկումից: Այս անիշխանությունը փութացնում էր, հակառակ նույնիսկ Շահ-Աբբասի ակնկալություններին, վրեժխնդրության օրը:

2. Ջալալիներ: Թուրքական անիշխանության ծնունդը, որ մասնավորապես Ասիական Թուրքիայում տեղի ունեցավ, այսպես է պատճառաբանում մեր ականատես ժամանակագիրներից մեկը՝ Գրիգոր վարդապետ Դարանադցին. «Եւ այդ ի վերանալ թուականութեան աղգիս մերոյ հայկազնի՝ Ռն» [= 1595] մեռաւ սուլթան Մուրատն, որ քսան և մի տարի թագաւորեաց և նստաւ որդին իւր՝ Սուլթան Մուհամմատն, որ է այժմ ի մերում ժամանակի, որ իբրև գհայրն իւր շունի փոյթ և հոգ վասն աշխարհի շինութեան: Այնչափն յիմարեալ էր և արբեալ և թմրեալ էր յիմարական գինեան, որ ոչ զիւր հալն գիտէր և ոչ զաշխարհի վտանգն, որպէս ասէ մարգարէն թե՛ Ետուր ըմպել մեզ գինի յիմարութեան և Յեսայի ասէ թէ՛՝ Վա՛յ ձեզ, որ արբեալդ էք և ոչ ի գինույ: Գրեթէ ոչ գոյր թագաւոր և արքայ և գլխապետ և հոգաբարձու աշխարհաց, բայց միայն ժանտ անուն էր ի վերայ ամենայն երկրի տէրութեան իւրոյ: Բարձեր էր իրաւունք դատաստանաց և քննութիւն և դատ առնել զրկելոց: Եւ ամենայն ջալալիք և ապստամբութիւնք ի սորա աւուրսն եղեն, որ խուռն աւերակ արարին և զամենայն աշխարհն ասիական, որ Անատոլի կոչի այժմ, որ մնացեալքն ի սրոյ նոցա փախստական եղաք և յայս աշխարհն իս պանդխտացաք յայնմ ժամանակաց հետէ՝ մինչև զմերն մոռացաք: Չորս պատուհաս մի զմիոյ կնի եղեն ի վերայ ամենայն աշխարհացն. սով և մահ և սուր և գազանակերութիւն, որ շատ մարդակերութիւն եղեն, որ ի յԱրզրումէն ի վեր՝ ի Կարս և յԵրևանայ աշխարհն լցուան և անտի վայր ի Կոստանդնուպօլիսն և ի բոլորն թափեցան, ցիր և տարած գոլով»*:

Այս անկարգության և անտեղության հողի վրա էր, որ արմատ դրեց ժամանակի ամենազարհուրելի շարիքը— ջալալիների շարժումները⁴⁸: Դրոգապատճառը համարվում է Մուհամմեդ Գ-ի մեծ վեզիրը, Ջալալ-զադե Սինան փաշան**, որ ջննովացի մի հավատուրաց էր և որի իսկական անունն էր Չիկալա: 1596-ին, իսային ազգերի դեմ մղած պատերազմի ժամանակ, նա պատժեց Փոքր Ասիայի ավատական իշխողների զորքին այն պատճառով, որ նրանք իրենց վատ էին պահել պատերազմի դաշտում: Այս անարգանքը չկարողացան տանել փոքրասիական զորքերը, որոնք տուն վերադառնալուն պես ապստամբեցին կառավարության դեմ և այդ պատճառով էլ կոչվեցին ջալալիներ (ապստամբներ)**: Ջալալիները, մեծ հրոսակախմբեր կազմելով,

* «Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի կամ Դարանադցւոյ»: Երևան, 1915, էջ. 13—14:

** Այս փաշան, ինչպես տեսանք վերևում, Բաբեղ վարազեցու հիշատակարանից, կառավարիչ էր վանում:

*** Lavissee et Rambaud, „Hist. Génér.“, t. V, p. 847.

կովում էին կառավարական զորքերի դեմ և սաստիկ տազնապի մեջ էին պահում ամբողջ ազգաբնակչությունը Կիլիկիայից մինչև Կասպից ծովը: Ապստամբների մեջ գտնվում էին բարձրաստիճան փաշաներ, որոնք կուսակալների պաշտոն էին վարում և որոնց հրամանատարություն տակ հավաքվում էին մեծ բանակներ՝ երբեմն թվով մի քանի տասնյակ հազար հոգի: Իսկ մանր, աննշան հրոսակախմբերի թիվն անհաշիվ էր: Թե ինչպես արագ զարգանում ու տարածվում էր այդ մեծ շարիքը, ցույց են տալիս այն ժամանակազրական տեղեկությունները, որ հավաքել է Առաքել Դավրիժեցին իր Պատմության մեջ*: Ըստ այդ տեղեկությունների, 1598-ին ապստամբաց Ղարա-Յազըճին, 1599-ին՝ Հուսեին փաշան և Քոսա Սաֆարը, 1601-ին՝ Ահմեդ փաշան, 1604-ին՝ Ինչաղան, 1605-ին՝ Հուլարղատին և այլն: Մանրերի հիշատակություն չկա: Եվ այսպես, երևում է, որ համարյա ամեն մի տարի այս ու այն կողմում երևան էր գալիս մի նոր խումբ, մի նոր դժբախտություն՝ ազգաբնակչության համար:

Ջալալիներից շատերն են մեծ հուշակ ստացել իրենց պատերազմական գործողություններով և կատարած ավերումներով: Առաջին տեղը պատկանում է Աբդուլ-Հալիմ Գարա Յազըճի կամ Ազըճի անունով մեկին, որ ենիչերական զինի գլխավորն էր և հավաքելով իր հրամանի տակ այն քրդերին ու թուրքմեններին, որոնք փախել էին Հունգարիայի պատերազմական դաշտից, ապստամբության դրոշակ բարձրացրեց և երկու-երեք անգամ ջարդելով կառավարական զորքերը, ամրացավ Ունհայի կամ Եղեսիայի բերդում և իրեն հրատարակեց թագավոր: Երկու տարի այդպես մնաց նա, բայց հետո պարտության մատնվեց ու փախավ Ճանիկի լեռները, ուր և մեռավ: Սակայն նրա տեղն անցավ նրա եղբայր Տելի (Դելի) Հասանը, և շարժումը շարունակվեց ավելի ևս մեծ ուժով*: Մեր հիշատակարանները հաղորդում են, թե Ղարա Յազըճիի ձեռքի տակ 36.000 ջալալի էին խմբված: Երկու եղբայրները նվաճեցին ոչ միայն Եղեսիան, այլև Չորումը, Ամասիան, Մարդվանը, Թոխաթը, Կեսարիան, Սեբաստիան: Ժողովրդից խարաջ (գլխահարկ) էին ստանում իրենց զինվորներին ուժեղ տալու համար: Ահա այդ ապստամբական շարժման ընդհանուր տեսարանն ինչպես են նկարագրում մեր ժամանակագիրները.

«Թվ. Ռեձ [=1597 թ.] ոմն ապստամբ Ազիճի անուն ել և միջոյ իւրեանց և ապստամբացոյց զբազումս ընդ իւր և անթիւ զօրս գումարեաց և ապականեաց զբազում գաւառս: Նախ ամրացաւ յամուր զղեկին Եղեսիոյ մի ամ և կէս, և եկին շատ իշխանք բազում զօրօք ի թագաւորէն, բազում ժամանակ պատերազմեցան ընդ Եղեսիոյ և անկարացան առնուլ զնա: Յոր կողմն որ խրամահատէին ի դրսէն՝ նա ի ներքուստ արագ արագ ամրացընէր ի գիշերի: Եւ յորժամ որ ոչ կարացին առնուլ զերդոն քաղաքովն, և մին փաշա մի այլ ապստամբեալ էր ի թագաւորէն և եկեալ յարեալ էր առ Ազիճին, և ասացին պատերազմողքն թէ՛ զայն փաշան առ մեզ տուէք, որ թողեալ զնամք: Նա՛ զառաջինն ոչ կամեցաւ տալ, նա՛ քաղաքացիքն և իւր զօրքն ամենեքեան միաբան աղաղակեցին թէ՛ տո՛ւր զինչ նոքա խնդրեն, զի կու նեղիմք յերեսաց սովին. լաւ է մին մարդ կորնչել, քան մեք ամենեքեանքս: Յակամայ և ի հարկէ, ետուր ի ձեռս նոցա, և նոքա կախեցին զպարսպէն և իջուցին առ նոսա: Եւ նոքա առեալ զնացին ի բաց և այլ ոչ կամեցան պատերազմել առ ժամանակ մի:

* Եր. 63—64.

** Այվազուցի, Է. Ա, էր. 492.

«Եւ յետ այնորիկ երկուցեալ ի թագաւորէն, գուցէ աշխարհագումար ժողովով գայցեն ի վերայ և ի նեղ արկանեն զքաղաքն վասն շքաւորութեան ամենայն պիտոյից մարդոյ և անասնոյ, և ինքն իրովի ել արտաքս ամենայն զօրօքն և զնաց ուր և կամեցաւ: Եւ զառաջին ոչ առնէին աւար և թալան կամ վնաս ումեք, բայց ի պիտոյից կերակրոց մարդոց և անասնոց: Եւ եկին ի Չոռումայ երկիրն և անդ ձմերեցին և ոչ ընդ ումեք մարտընչել և կամ վնաս առնել կամէին, որ Բարբերդու քաղաքէն ոմանք վաճառական հայերք պատմեցին մեզ թէ՛ մինչ մենք գայաք յԱստամբուլէն, և եկեալ պատահեցաք Ազիճուն և առաջնորդն անցաք, նա՛ բնաւ շխօսեցան ընդ մեզ, այլ բողջութեամբ և աղաչելով ողորմութիւն խնդրեցին, որպէս ղմուրացիկս մին դաստառակ սփռելով ի վերայ ճանապարհին: Զինչ մեր յօժարութիւնն և կարն էր՝ արկաք և անցաք. նա՛ շնորհակալ եղեն և շար ումեք ոչ խօսեցան, և անցաք և եկաք խաղաղութեամբ: Եւ անդէն ի նոյն երկիրն մեռաւ Ազիճին իւր մահուամբն և եղին հեծելազօրքն զեղբայր Ազիճուն ի տեղի եղբորն և ամենեքեան հնազանդ եղեն նմա»*:

Այս երկրորդ Ղարա Յազըճին կամ Տէլի Հասանը հարձակվեց Սեբաստիա քաղաքի վրա: Մի հետաքրքիր հանգամանք է երևան գալիս այստեղ: Կառավարիչ փաշան, շունեալով բավականաչափ կանոնավոր զօրք, զինում է քաղաքում բնակվող թուրքերին, նմանապես և հայերին, — մի հանգամանք, որ, կարծում ենք, եզակի էր Թուրքիայում: Քաղաքացիները կովում են, բայց հաղթվում են և պիտի, իհարկե, ենթարկվեին ջալալիների վրեժխնդրության: Ահա ինչ մանրամասնություններ կան այս դեպքի մասին:

«Յետ այսոցիկ եղելոյ խորհեցաւ Սեբաստի փաշան զնալ ի վերայ նոցա ի պատերազմ բազում աշխարհագումար զօրօք: Եւ յորժամ զնաց, ի պարտութիւն մատնեցաւ փաշան ի նոցանէն և փախստական եղեալ հազիւ կարացին անկանել ի Սեբաստիա, և նոքա զհետ մտանելով նոցա, եկին ի Սեբաստիա մեծաւ բարկութեամբ. պատերազմել ընդ քաղաքին և ամրոցացն: Եւ փաշան մտնետիկ ձայնեցուց ի քաղաքացեացն՝ եթէ տաճիկք եթէ հայք իցեն՝ ամենայն ուսկապ ելանել ի պատերազմ ընդդէմ Հասան պէկին, և վա՛յ է նոցա յորժամ ոչ ելանել կամիցին: Յետ այս սպառնական բանիցս և կոչմանցս, տաճիկք և հայք գրոհ տուեալ և ելին ճակատեցան ընդդէմ նոցա: Զառաջինն սաստիկ կոտորումն եղև երկուց կողմանցն, և յետոյ ոյժ առեալ ի հրամանէն Աստուծոյ վասն ծովացեալ մեղաց մերոց, կոտորեցին զօրսն փաշային և զինքն ի փախուստ դարձուցին: Եկաւ մտաւ ի միջնարևերդն և նոքա մտին ի քաղաքն և անխնայ կոտորեցին զհայ և զտաճիկ և ոչ ումեք ողորմէին: Եւ ոչ թէ միայն իւր սեփական բնակիչքն միայն էին, այլ մերձ եղեալ շրջակայ աշխարհաց և գաւառաց մարդիկք անդ էին հաւաքեալ ի շարութենէ ժամանակին և յերեսաց սաստկութեանց սովոյն:

«Եւ յորժամ սաստկացաւ սուր նոցա, ելին հայք և տաճիկք՝ արամբք և կանամբք և տղայովք ստնդիովք մազապուրծ եղեալ դիմելով ի լերինս: Աստ էիր տեսանել զբարկութիւնն Աստուծոյ, որ ի յերկնից ուժգին հողմունք և յորդահոս անձրևք և ճալթմունք ամպոց և փայլատակմունք և կայծակունք և շաշին կարկտոց և յարուցմունք հեղեղաց ի վերայ փախուցելոցն: Անդ

* Գրիգոր Դարանազի, էր. 21—22.

էիբ տեսանել զվայ յղեացն և ստնդիացւոցն յաւուրսն յայնոսիկ, որպէս ասաց Տէրն՝ զաղիողորմ կականմանց մօր և մանկանց դառնացելոց:

«Եւ յետ այնորիկ ի վերայ ամրոցացն մարտնչէին հետ երկուց բերդիցն: Զմինն առին և լցան ինչիւք և շատ արու մանկամբք, քանզի ասախ էր հրամէր՝ թէ վա՛յ այնոցիկ, որ ի կոյս աղջիկ և կամ ի կին մերձենայցէ ոք, բայց միայն՝ արու մանկանց, որ շատ մանկունք յաղջկան կերպիւք ազատեցան, որ մին ամիս յաւելի նստան ի յեզեր քաղաքին ի վերայ Ալիս գետոյն: Եւ այլ խիզանացն վնաս ոչ առնէին, այլ խառն շրջելով ի մէջ նոցա, ի փշրանացն և յաւելորդացն կերակրեալք լինէին: Որ ի ժամանակին յայնմիկ մեր ըստ մարմնոյ եղբայր մահտեսի Մարկոսն, որ անդ լինելով ի տիս մանկութեանն շորեքտասանամեայ գոլով, աղջիկակերպ բազում աւուրբք կու շրջէաք ի մէջ նոցա, և այնպիսի հնարիւք հազիւ ազատեցաք, ասէր»*:

Այնուհետև Տելի Հասանի գործն է լինում հարձակվել Եվդոկիայի կամ Թոխաթ քաղաքի վրա: Այս դեպքը մանրամասն նկարագրել են երկու մասնակիցներ ոտանավորի ձևով: Մեկն է Ստեփանոս երեց Թոխաթցի, որ իր ոտանավոր Ողբի վերնագիրը գրել է այսպես. «Ողբ և ոտանավոր տաղ ի վերայ Եվդոկիա մեծի քաղաքին, որ այժմ Թոխաթ ասի, զոր անօրէն և անհաւատ Տէլու Հասան Ղարա Յազըճին զպի և ճէլալի յայտնեցաւ և զերկիրս Հայոց և Հոռոմոց յԱրհայոյ մինչ ի յԱսկուտարն՝ ծովեզերօք և բոլորօքն հանդերձ էրեց և աւերեց, թալանեց և գերեց, զբազումս սպանեց և զշատս փախոյց»: Ապա, գովելով Թոխաթի մեծութունն ու փարթամութունը, Ստեփանոսն ասում է.

Հասան փաշան էր ի միջի
Եվ այլ փաշաներ խիստ անուանիք.
Յիսուն վաթսուն հազար հոգւով՝
Ոչ կարացին գալ ի դիմի:
Հանց փախուցին զփաշանին
Իւրեանց զօրօքն և զքաղքըցին՝
Որպէս առիւծն զդասս աղուէսին
Եւ կամ բազան զկաքվհաւին...
... Քաղաքացիք հազար բարով
Ըզտուն և զտեղն ձրգեցին,
Ելեալ փախան, ոմն ի բերդին,
Ոմանք լերին, շատք ի սարին:
... Երեք ամիս նըստան յայտնի
Զգեղ ու զքաղաք թալանեցին,
Ոչ հոր թողին, ոչ պահունի,
Զամէն հանին նըման նեւին
Յետոյ հըրով բորբոքեցին
... էրէցին զտուն և ըզտեղի,
Զմանուկ տղայքն արին գերի,
Ոսկի, արծաթ և զղումաշնի՝
Զոսկի ծածկոց սուրբ սեղանի
Զիոց ծածկոյթ արին յայտնի,

Եւ զայլս՝ հագուստրս ճիվանի.
Զխաչ և զսկիհ՝ զարծաթ՝ ոսկին
՝ և այլ սրբութիւնքս տաճարին:
Զիոց ըրախտ շինել տրւին,
Եւ խընդացին վերայ նոցին
Զսպանելոց թիւն ոչ ասին
Կամ փախուցեալք լեռ՝ և ի սարին,
Ոմանք քաղցած և ծարաւի,
Մերկ ու բոբիկ և անօթի:
Եւ սպանեալքն ի փողոցին՝
Շունք և գազանք զայն ուտէին.
Եւ ոչ ոք էր թաղեր զնոսին,
Զի Սաղմոսին բանք կատարին.
Աւերեցին և քանդեցին
Զայն շէն բոլոր ըզքաղքընին,
Երեք անգամն կողոպտեցին,
Մինչ ճոաքաղ զնա արարին:

Մյուս ողբասացը, Հակոբ երեց, պատմում է, իմիջիալուց.

Եվդոկիա քաղաք գոված,
Ճէլալին քեզ շարիք մախաց.
Եկեալ դեմ քեզ շորեք դիհաց՝
Յանկարծակի զքեզ պաշարեաց.
Այն օրըն շար և նեղութեան
Սասանեցոյց զամենեսեան.
Կաց և հառաչ ի յողբ մըտան,
Վա՛յ կանչէին միաբերան:
Յայնժամ զծերսն կոտորեցին,
Զերիտասարդս զլխատեցին
Եւ զգեղեցիկ մանկունս քոյին
Ի ծնողացըն զատեցին:
... Այն լուսատիպ կոյս աղջըկներն
Որ արեգակն չէին տեսեր
Երես ի բաց բոկ ի նորերն
Ի յընտանեաց էր մոլորեր:
... Զքեզ աւաղեմ հազար բերան
Որ այդ շարեացդ դիպեցար.
Ի քեզ եմուտ անթիւ շատ շար,
Գող աւազակ և զենարար,
Մըտեալ ի քեզ և աւերեաց,
Ի բարութեանցդ ըզքեզ մերկեաց
Զգանձ քո բաշխեաց իւրեան զօրաց,
Յետոյ դարձեալ հըրով այրեաց:

Թոխաթի այս աղետը տեղի ունեցավ 1600 թվականին:
Թե ինչ աստիճանի էր հասնում թուրքական անիշխանութունը, ցույց է տալիս և հետևյալ բնորոշ փաստը, որ պատմում է Գրիգոր Դարանաղցին:

* Գրիգոր Դարանաղցի, հր. 26—27.

1602 թ. Արևելքում եղած բոլոր այն օսմանյան զորքերը, որոնք կրում էին «ղուլ» (ստրուկ) անունը, հավաքվեցին՝ Տելի Հասանի դեմ ուղարկվելու համար, «գի թերևս յաղթեցնեն զնա և բարձցեն ի միջոյ», ասում է մեր ժամանակագիրը, բայց և իսկույն շարունակում. «Այլ նորա ոչինչ փոյթ արարին զնմանէն, այլ զնացին յիսուն հազար հեծելագործք, նստան ի վերայ վշտատես և տառապեալ ողորմելի Երզնկոյն և յաւարի առին և անասելի նեղութիւնք ու վիշտք հասուցին: Եւ երկու ամիս և կէս նստան և այնքան բորբոքեցան և կատաղացան, որ ըմբռնէին մարդիկ և զերկորիսն* բանային, դաստառակ արկանէին ի վերայ և ծամէին ատամամբ, որ եօթն մարդոյ այնպես առնելով մեռան, զոր տեսողքն պատմեցին մեզ զամենայն որպէս և զնալին: Եւ իւրեանքն աւերելով զբազում տեղիս՝ զԵրզնկան, զԿամախ, զՏիրիկի և զայլ մերձակայ գաւառսն, և ուր որ պատահեցան՝ զամենեսեան չաւարի առին և դարձան յետս զնալով ի տեղի իւրեանց, ուստից եկեալ էին, և յանմիարանութենէ իւրեանց ոչ շոգան ի վերայ Աղիճուն: Եւ յիրաւանց և արդար դատաստանացն Աստուծոյ ոչ մնաց իւրեանց շարեացն փոխարէնն, զոր գործեցին տառապեալ և վշտատես ազգացն հայոց և ուսկից տաճկացն**:

Այս հրոսակային արշավանքների մեջ, ինչ խոսք, անմասն չէին կարող մնալ քրդերը: Ժամանակագիրները պահել են երկու քուրդ ավազակապետների անուններ, որոնցից մեկը ժամանակով քիչ առաջ է ջալալիական շարժումներից: Դարանաղցին գրում է.

«Թվ. Ռե [= 1591 թ.] նախ ել ոմն քուրդ, որ Գզլի Օղլի ասէին: էր սա ի սահմանացն Տիրիկոյ և Կամախայ, ի գեղչէն՝ որ Տոստալի կոչի, և են ամենեքեան զողք և աւաղակք: Ի սոցանէ ել Գզրի տղան այն և զօրացաւ, որ ահ և երկիւղ համբաւոց նորա տարածեցաւ ընդ երկիր՝ մինչև յՀաստամբօլ, որ ծանուցին թագաւորին՝ սուլթան Մուրատին, որ ամենայն փաշայից և սլարոնացն հրաման ղրկեց թէ՛ ինչ հնարիւք որ է՝ բռնէք և յՀաստամբօլ ղրկէք: Որ որսացին բազում ժամանակս, մինչև միայն գտին ի զօրացն ղինքն և զքոհիան և ըմբռնեցին ի գիշերի ի տուն կնոջ մի, որ շնութեան աղազաւ էին զնացեալ, և Տիրիկոյ պարոնն ըմբռնեաց զԳզիր Օղլին և զքոհիան ի միասին և տարաւ յՀաստամբօլ առ թագաւոր Մուլթան մեծ Մուրատն և անդ եղին ի վերայ ուղտոյ և նաւթեցին, հրով տուրեցին և զքոհիան ի շանկալն հարին և շար մահուամբ սպանին զերկոսինն և բարձին ի միջոյ:

«Թվ. Ռե՛ [= 1595] ել ոմն քուրդ՝ Մահմուտ անուն ի նույն գեղօրէիցն քրդաց, որ նախ զիր եղբայրն սպանին էնկիշերիքն ի Չորականջեր գիւղն, և նա վասն կսկծանաց եղբօրն ժողովեաց բազում քուրդ, և զոմանս յենկիշերիցն սպանեց ի մէջ գեղջիցն Սիմայու: Եւ ժողովեաց բազում զօրս քրդաց և անուանեցաւ Սարտար Մահմուտ, և գեղօրէից բնաւին վնաս ոչ առնէր, բայց յենկիշարեցն և զճանապարհորդացն առնէր զվնասն, և յետոյ բազում ոճիրս սկսաւ գործել: Որ ի Հասան Օվալի դաշտին գետոյն վերայ կամուրջ շինեաց ի քար և կրէն՝ կամարակապ, նա ջրին շար թուեալ, որ անմեղաց սպանելոցն ընշովն էր շինեալ, նա՛ ջուրն յետս դարձյալ և յայլ կողմով զնացեալ և կամուրջն հեռի ի ջրէն ի ցամաքի մնացեալ, որպէս զԱրշակայ անիրաւ կամուրջն յԵրզնկոյ, որ դեռ տակաւին սնեին կան ի ցից մետառան սին, նմանապէս և այս Մահմուտիս կամուրջն կայ անարատ

* Ամորձիք:

** Դարանաղցի, էր. 37—38.

*** Էնգ, էր. 32—33.

ի ցամաքին: Եւ յորժամ ետես զայս մեծահրաշ նշանս, և երկեալ յԱստուծոյ և ի պատժոց թագաւորին և զնաց ամենայն զօրօքն դեպի Կարմիր գոլակն (Ղզլբաշ)»:

Բայց ժողովուրդը տանջելու և կեղեքելու համար պետք էլ չէր ջալալի: պաշտոնական անունը կրել: Մուհամմեդ Գ-ի ապիկար կառավարութեան ժամանակ պետական պաշտոնյաներն էլ պակաս չէին ամեն մի ջալալի հրոսակապետից: Եւ այսպիսի պաշտոնյայի մի օրինակն է ներքինի Ջաֆար փաշան, որ նախ վանի կառավարիչ էր, ապա զնաց նույն պաշտոնով Թավրիզ: Սարսափով են խոսում նրա մասին մեր ժամանակագիրները, բայց առավելապես Դարանաղցին.

«Թվ. Ռե՛ [= 1598],— գրում է նա,— ել ոմն զօրավար ներքինի՝ Ջաֆար փաշա անուն ի յարեւելս և նստաւ ի Թարեզ և տարածեաց զգառնութիւն թոյնից իւրոց ի բազում տեղիս և բազում տեղիք անմարդ արար և աւերակք: Հովհաննէս Սարեցիի բերում է և մի օրինակ այս մարդու դաժան վարկեցողութիւնից: Երբ նա հրաման է ստանում զնալ վրաստան և պատժել վրաց Սիմոն թագաւորին, որ մի քաջ մարդ էր և ապստամբել էր, օսմանյան բանակը կենտրոնացավ Արարատյան դաշտում՝ վերջնականապէս վերակազմվելու և պարենավորվելու համար: Ջաֆար փաշան բռնութեամբ հարկ հավաքեց ժողովրդից՝ նույնիսկ սահմանված քանակութիւնից էլ մեծ չափով: Բացի դրանից, նա բանակի հետ քշեց տարավ քսան հայ և թուրք գյուղացիներ՝ իրեն մշակներ և քանդողներ: Բայց պատերազմ չեղավ, և Սիմոն իր անզօրութեամբ մեծակ գերի ընկավ Ջաֆարի ձեռքը: Այս էժանագին հաղթանակն ավելի ևս բարձրացրեց անողորմ ներքինու պատիվն ու հեղինակութիւնը: Երեք օր ժողովրդական ուրախութիւններ կատարեցին վրաց քաջ թագաւորի ձեռքակալման առիթով: Իսկ Ջաֆարն, իհարկե, ավելի ևս պիտի գոռոզութեամբ և անգթութեամբ լցվեր: «Եւ այն ներքինի Ջաֆարս,— շարունակում է Դարանաղցին,— երիս ամս նստելով ի Թավրիզ և թոյլ տայր զօրացն անօրէնութիւն առնել և աւերութիւն աշխարհաց սաստիկ յոյժ: Եւ յորժամ զնացին նեղեալքն և զրկեալքն՝ աղաղակէին, նա շարաշար պատասխանի առնէր զանգատաւորացն, ծաղր առնելով զնոսա՝ ասէր. զուլում և զրկանք ինձ է եղեալ, որ հատեալ են զերկորիսն իմ և զառանցիս, և ոչ լսէր նեղելոցն ի շար զօրականաց իւրոց: Եւ յետ երից ամաց, ապա լուաւ Աստուած աղաղակողացն և արար վրէժխնդրութիւն անողորմն արեւարբու գաղանին և ժամանեաց աստուածասատ պատուհաս բարկութեան ի վերայ նորա և շարաշար սատակումն եղև և բարձաւ շարն ի միջոյ, որ թուով քառասուն հազար մարդ ունէր: Եւ յետ սատակման նորա, այնքան զօրքն գունդ գունդ եղան ցրուեցան ի վերայ երկրի և ջալալիքն բազումք ի նոցանէ եղեն և զբազում տեղիս աւերեցին»**:

3. Հայերը և Պարսկաստանը: Նույն անիշխանութիւնը, վարչական փտած սխտեմից առաջացող կեղեքումներն ու անշափ հարկապահանջութիւններն ավերում էին և օսմանյան այն նահանգները, որոնք գտնվում էին Անդրկովկասում և խլված էին Պարսկաստանից: Ազգաբնակչութիւնը հասել էր հուսահատութեան ծայրին: Մինչև իսկ քուրդ իշխաններից մի քանիսն այլևս չկարողացան տանել օսմանյան ծանր իրականութիւնը: Բնակաւնարար, կեղեքվող ժողովուրդները պիտի իրենց հայացքն ուղղեին դեպի

* Առաքել, էր. 477.

** Դարանաղցի, էր. 31—32.

իրանը, այնտեղ որոնեին մի դրուժյուն, որ համեմատաբար գոնե որոշ շափով բարեկարգութիւն պիտի համարվեր: Անդրկովկասի և Քրդստանի շատ տեղերի համար արդեն խիստ ցանկալի էր համարվում պարսկական արշավանքը և ամենքն սպասում էին պարսից շահին:

Այդ ընդհանուր տրամադրութիւնը կարող էր միայն թեք տալ Շահ-Աբբասին և ավելի հասունացնել նրա ծրագիրը: Մեծ մղում տվեց և մի հանգամանք, որ տեղի ունեցավ 16-րդ դարի վերջին: Շահ-Աբբասին Ղազվին քաղաքում ներկայացան երկու անգլիացի եղբայրներ՝ Անտոնի և Ռոբերտ Շերլե, որոնք ազնվական ծագում ունեին, բարձր կրթութեան տեր էին և գնացել էին Պարսկաստան ավելի արկածախնդրական նպատակներով⁹⁹: Շահն ուրախութեամբ ընդունեց երկու եղբայրներին և նրանց շքախումբը: Անտոնին հանձն առավ վերակազմել պարսկական բանակը եվրոպական ձևով և խորհուրդ էր տալիս շահին պատերազմ սկսել Թուրքիայի դեմ: Միաժամանակ լուսավորյալ եվրոպացին նոր փորձեր սկսեց՝ իրագործելու համար այն հին գաղափարը, թե Թուրքիայի դեմ մարտնչող եվրոպայի բնական դաշնակիցը Պարսկաստանն է: Շահ-Աբբասը նույնպես ոգևորվեց այս գաղափարով և մի դեսպանութիւն կազմեց եվրոպա ուղարկելու համար, նրա գլուխ կանգնեցնելով հենց նրան՝ Անտոնի Շերլեին: Նա պիտի այցելեր Ռուսաստանի, Գերմանիայի, Իտալիայի և առհասարակ եվրոպական բոլոր արքունիքները, ներկայացներ Շահ-Աբբասի կողմից մեծագին ընծաներ և առաջարկութիւն աներ միացած ուժերով պատերազմ հայտարարել օսմանցիներին: Դեսպանութիւնը, բացի միայն Մոսկովայից, ամեն տեղ լավ ընդունելութիւն գտավ, մանավանդ Հռոմում, ուր Պարսկաստանի ներկայացուցիչն ընդունվեց արտակարգ հանդիսավորութեամբ և երկար ունկնդրութիւններ ունեցավ պապի մոտ^{*}: Հարձակողական դաշնագիրը եվրոպայի հետ կարծես հաջողվում էր:

Սակայն հանգամանքները կանխեցին դիվանագիտական բանակցութիւնները և արագացրին վճռական դեպքերն ավելի շուտ, քան կարող էր սպասել նույնիսկ Շահ-Աբբասը: Անդրկովկասի զանազան կողմերից հայ, վրացի, մահմեդական ազգաբնակչութիւնը դիմումներ էր անում Շահ-Աբբասին, որպեսզի փութացնի նրա արշավանքը: Ամբողջ գյուղերի և գավառների տերերը թողնում էին իրենց բնակավայրերը և տեղափոխվում էին Պարսկաստանի մայրաքաղաքը՝ Սպահան, տանելով իրենց հետ դառն գանգատներ օսմանյան ուժի մի դեմ:

Հայ գանգատավորներից՝ Առաքել պատմագիրը հիշատակում է հետեւյալներին. Սարուխան բեկ և իր եղբայր Նազարը՝ Ոսկանապատ գյուղից, Օղլան-քեշիշը և իր եղբայր Ղալաբեկին՝ Հաթերք գյուղից, Զալալ-բեկը և իր եղբորորդիները՝ Խաչենից, Մելիք-Սուլումը՝ Դիզակից, Մելիք-Փաշիկը՝ Քոչիզ գյուղից, Մելիք-Բարեն՝ Բրիտիս գյուղից, Մելիքսեթ եպիսկոպոսը՝ Վերին Զակամի Մելիքզադա գյուղից, Մելիք-Հայկազը՝ Քշտաղս երկրի Խանաթա գյուղից: Ղարաբաղից և Գողթան գավառից նույնիսկ մի քանի հայ գյուղեր ամբողջովին գաղթեցին Սպահան: Շահ-Աբբասը հաճութեամբ էր ընդունում և տեղավորում այդ բոլոր անբավական տարրերն իր մայրաքաղաքի մեջ: Նրանց միջոցով նա լավ ուսումնասիրում էր բոլոր քաղաքական հանգամանքները^{**}:

Այս տխուր ժամանակներում հայ ժողովուրդն ուներ և իր առանձին, տնային դժբախտութիւններ: Էջմիածնի կաթողիկոսական աթոռը վաղուց խաղալիք էր դարձած փառամոլ հոգևորականների ձեռքին: Մի անձի տիրապետութիւնն այդ աթոռում հաճախ անկարելի էր դատվում, և կաթողիկոսական իշխանութիւնը բաժանվում էր երկու, երբեմն և երեք մրցակից հոգևորականների մեջ: Այսպես էր և այդ միջոցին: Էջմիածնի երկու կաթողիկոսները, Դավիթ և Մելիքսեթ, փախստական էին աթոռից, որը ճնշված էր ծանր պարտքերի տակ, թափառում էին ժողովրդի մեջ, աշխատելով սուրբ ժողովել իրենց խեղճ գլուխն ապրեցնելու համար: Նրանք չէին համարձակվում օրվա լուսով դուրս գալ, երկու օրից ավելի չէին կարողանում մնալ մի գյուղում, որովհետև ամեն տեղ նրանց հասնում էին պարտատերերն իրենց անողոր պահանջներով: Եվ ահա մի ելք գտնելու համար Դավիթն ու Մելիքսեթը համաձայնութիւն կայացրին իրար հետ, որ երրորդ կաթողիկոսն էլ ավելանա: Սրապիտն անունով մի վարդապետ, որ նոր ստացել էր խոշոր ժառանգութիւն և հարուստ մարդ էր համարվում, հրավիրվեց բազմելու կաթողիկոսական աթոռի վրա իբրև երրորդ իշխանավոր: Նրանք կարծում էին, թե Սրապիտը մեջ կբերի իր հարստութիւնը: Երեքի տեսակցութիւնը տեղի ունեցավ Զուլա գյուղաքաղաքում: Սրապիտը զիջող դուրս չեկավ, և նրա երկու ընկերներին մնում էր բավականանալ իրենց հալածական, մուրացիկ դրութեամբ: Սրապիտը գնաց Էջմիածին՝ կաթողիկոսութիւն անելու, իսկ Մելիքսեթն ուղևորվեց Շահ-Աբբասի մոտ: Շահն արդեն իր ծրագրի վրա էր, և հայոց կաթողիկոսը ոչ միայն չփորձեց ազատել իր դժբախտ ժողովուրդը վերահաս վտանգից, այլ ավելի ևս նպաստեց արևելյան դաժան բռնավորին իր մատնութիւններով: Առաքել պատմագիրն այդ երկու կաթողիկոսներին (Դավիթ և Մելիքսեթ) է համարում հետագա զարհուրելի շարիքի գլխավոր պատճառ: «Խորհեցան խորհուրդ, — ասում է նա, — և ոչ տէրամբ, ըստ գրեցելումն, ի կորուստ անձանց իւրեանց, (այլ) ի կործանումն և ի տապալումն աշխարհին և ի շնչումն ազգին իւրեանց»: Եվ իրավ, Շահ-Աբբասը կարողացավ շատ լավ շահագործել Մելիքսեթ կաթողիկոսին և նրա հետ եղած Մանվել և Աստվածատուր եպիսկոպոսներին իբրև լրտեսներ: Նույն ժամանակագիրն այսպես է նկարագրում այդ հոգևորականների սև դերը.

«Իբրև զայն լուա Շահն և ծանեալ, ցնծացաւ ի յողի, բերկրեցաւ ի միտս, զուարթացաւ ի մարմին, զի մեծ եղև նմա ուրախութիւն յաւուր յայնմիկ քան զամենայն աւուրս կենաց իւրոց, և ըստ խորամանկ բարուց իւրոց, Շահաբաս սկսաւ մեծարել և պատուել զնոսա տրօք և պարգևօք երևելեօք, և օր ըստ օրէ կոչեալ զնոսա առ ինքն՝ խօսէր ընդ նոսա ըստ մտաց նոցա, և զսիրտս նոցա յինքն յանկուցանէր և զինքն նոցին հաւատարիմ և բարեկամ ձեացուցանէր, և խոստանայր մեծաց բարեաց հասուցանել զնոսա, և այնքան սնտոի և պատիր խաբէութեամբ կեղծաւորեալ զինքն նոցին մտերիմ ցուցանէր, մինչ զամենայն խորհուրդս սրտից նոցա յինքն գողացաւ. և զամենայն որպիսութիւն աշխարհաց նոցա՝ զել և զմուտ և զաշխարհակալ արանց իմացավ: Եւ իբրև զիտաց թէ՛ ճշմարտիւ և սիրտօ նոցա այնպէս է՝ որպէս և բերանով խօսին, ապա հրաման ետ զորավարաց իւրոց պատրաստել զզօրսն առ ի գնալ»^{**}:

* Du Mans, pp. XIV—XX.

** Առաքել, էր. 9.

* Եր. 8.

** Եր. 10—11.

1603 թվականին էր, որ Շահ-Աբբասն արձակում էր այդ հրամանը: Նրա բանակը, դուրս գալով Սպահանից, արագ արշավեց դեպի Թավրիզ⁵⁰, որն, ինչպես տեսանք, Թուրքիային էր պատկանում: Արագ արշավել, հանկարծակիի բերել թշնամուն, թույլ շտալ, որ նա ժամանակ գտնի մեծ ուժեր կուտակելու իր դեմ— ա՛յս էր Իրանի հրամանատարի ընդունած գործողությունների եղանակը, որ և լիուլի հաջողվեց: Մի կարճ ժամանակից հետո Թավրիզը պարսիկների ձեռքին էր, իսկ նրանց առաջապահ մասերն արդեն անցել էին Արաքսը և գրավել Նախիջևանը: Շահ-Աբբասի հեղինակությունը շատ բարձրացրեց այն հաղթությունը, որ նա տարավ Թավրիզից ոչ հեռու, Սոֆիանի դաշտում, ուր նրա ձեռքն ընկավ օսմանյան զորքերի տեղային հրամանատարը: Այս հաղթությունը վճռական նշանակություն ունեցավ հետագա դեպքերի համար: Քանի որ շահը դեռ մնում էր Թավրիզում՝ տեղային վարչական գործերը կարգադրելու համար, օսմանյան զորքերը հույս ունեին դիմադրություն ցույց տալ, կարծելով թե գործ պիտի ունենան ոչ թե շահի, այլ նրա հրամանատարների հետ: Այս պատճառով էր, որ նրանք դեռ չէին ուզում հեռանալ Նախիջևանից, թեև պարսից հրամանատար Զուլֆիգար խանը, խաղաղ բանակցությունների մեջ մտնելով, համոզում էր նրանց, թե Շահ-Աբբասը հայրենի ժառանգություն է նկատում Նախիջևանը և մյուս տեղերը: Եվ միայն այն ժամանակ, երբ ճշտվեց, որ Շահ-Աբբասը, թողնելով Թավրիզը, ճանապարհվեց դեպի Արաքս, օսմանցիներն այլևս ավելորդ համարեցին դիմադրություն ցույց տալը, ետ քաշվեցին, որպեսզի հավաքվեն իրենց գլխավոր ռազմական հենարանում, որ Երևանի բերդն էր ներկայացնում:

Պարսիկները, հավատարիմ իրենց ընդունած տակտիկային, արագությամբ հետևեցին նահանջող թշնամուն և շուտով պաշարեցին Երևանի բերդը:

4. **Ջուղա:** Անցնելով Արաքսը, Շահ-Աբբասը, Նախիջևան ուղևորվելիս, մտավ Ջուղա, ուր ընդունվեց շտեմնված պատիվներով: Եվ որովհետև այս այցելությունը ճակատագրական նշանակություն ունեցավ թե՛ մասնավորապես այս գյուղաքաղաքի և թե՛ ընդհանրապես հայության համար, ուստի անհրաժեշտ է մանրամասնորեն բացատրել, թե ի՛նչ էր Ջուղան:

Արաքսի ձախ ափին, այնտեղ, ուր նրա մեջ է թափվում Երևնչակ գետը, շոր, ապառաժոտ, համարյա անմատչելի լանջի վրա, կարողացել էր տեղավորվել 10—12 հազար մի ազգաբնակչություն, որ միանգամայն անօրինակ մի երևույթ էր ներկայացնում հայկական իրականության մեջ: Մարդ այսօր էլ զարմանում է, թե ինչպես էին հայերը կարողացել բնակարաններ կառուցանել այդ անհյուրասեր, վայրենի անկյունում և ինչպես էին բնակարանները հաղորդակցություն պահպանում իրար հետ: Իսկ տների թիվը քիչ չէր: Եվրոպացի ճանապարհորդներն առնվազն 2000 տուն են հաշվում և 7 եկեղեցի: Այսօր է, որ նույնիսկ ավերակներ չեն մնացել այդ երբեմնի հռչակավոր գյուղաքաղաքի տեղում:

Ջուղայի հռչակը, սակայն, Արաքսի այդ շոր ափից չէր բխում, այլ այն հանգամանքից, որ ամբողջ գյուղաքաղաքը բաղկացած էր համարյա միմիայն վաճառականներից: Հայտնի է, որ Ջուղան սեփական վար ու վաստակ չուներ և իր ուտելիքն ստանում էր Նախիջևանից: Չգիտենք, թե ինչ էր նրա անցյալը խոր հնության մեջ, բայց 15—16-րդ դարերից նա սկսում է փայլել հայ երկնակամարի վրա իբրև հայրենիք զարմանալի վաճառականների, որոնք ոչ միայն հետաքրքրական էջեր են մտցնում միջազգային առև-

տրրի պատմության մեջ, այլև հանդիսանում են մի շատ խոշոր, նմանը չունեցող հասարակական-կուլտուրական տարր, որի կատարած գերը հայ կյանքի զարգացման մեջ անհունապես մեծ է:

Ինչպե՞ս ստեղծվեց այս բացառիկ երևույթը Արաքսի ափին: Դժբախտաբար, մենք նյութեր չենք ստացել անցյալից՝ այս վերին աստիճանի հետաքրքրական հարցը պարզելու համար, և մեզ այս դեպքում չեն օգնում նույնիսկ և ենթադրությունները: Այսպես, չենք կարող ասել, թե առևտրական ձեռներեցություն չուղայեցիների մեջ զարգացրեց Արաքս գետը՝ իբրև հարմար ջրային հաղորդակցության միջոց, որովհետև Արաքսը նավարկելը գետ չէ, մանավանդ Ջուղայից դեպի Կասպից ծովը, քանի որ Մեղրիի բարավաղները բացառում են այդտեղ էլ գետի վրայով գնալու ամեն մի հնարավորություն: Մնում է ուշադրություն դարձնել Ջուղան տնտեսապես նպաստավորող մի այլ հաղորդակցական հարմարության վրա: Այդ այն է, որ նա գտնվում է հին և մեծ այն ճանապարհի վրա, որ կապում է ամբողջ Ասորպատականը Անդրկովկասի հետ: Այս տնտեսական խոշոր զարկերակն անշուշտ կրթիչ նշանակություն ունեցել է չուղայեցու համար, բայց որ իր վաճառականական տաղանդը Ջուղան ամբողջովին այդ ճանապարհից չի ստացել, այս էլ պարզ է: Եթե ճանապարհը լիներ կազմակերպողը, այն ժամանակ մենք պիտի տեսնեինք ուրիշ Ջուղաներ նրա երկարության վրա: Բացի դրանից՝ չուղայեցին իր համար ասպարեզ չէր ընտրում միմիայն առևտուրը, որ այդ մեծ ճանապարհով վարում էր Պարսկաստանի և անդրկովկասյան երկրների միջև: Այդ ավելի խոշոր երևույթ էր: Արաքսի ժայռոտ ափից նրա առջև բացվում էին միջազգային հարաբերությունների անհուն հորիզոններ: Գրավոր աղբյուրները մեզ ցույց են տալիս, որ 16-րդ դարում չուղայեցի վաճառականն առևտուր էր անում Հնդկաստանի շուկաներում մի կողմից, իսկ մյուս կողմից նա առևտրական գրասենյակներ բաց էր արել Վենետիկում և Իտալիայի այլ կողմերում: Ջուղայեցու կարավանները միացնում էին Արևելքն ու Արևմուտքը, և իր այս խիզախությամբ նա նույնիսկ եվրոպացի վաճառականների զարմանքն էր գրգռում: Իհարկե, ամեն մի չուղայեցի խոշոր միջազգային վաճառական չէր: «խոշոր» և «մանր» հասկացողությունները գոյություն ունեին այստեղ էլ, ինչպես ամեն տեղ: Անկասկած, քիչ էին խոշորները փոքրերի համեմատությամբ: Բայց չուղայեցի մանր վաճառականն էլ թափառիկ և շարժալ մի տիպ էր: Դա մանրավաճառ էր, փերեզակ, որ ուներ իրեն հատուկ առևտրական ձևերը, սովորությունները, ավանդությունները: Զանազան մանրունք և ճոթ ու կտոր բարձած էջերի վրա՝ նա ակոսում էր Արևելքը զանազան ուղղություններով, փող էր աշխատում, կատարելով խոշոր վաճառականների համար գործակատարի դեր:

Եվ արտաքին ու ներքին առևտրական հրապարակներից հավաքված հարստությունները գիզվում էին Ջուղայում, դարձնելով Արաքսի այդ շոր ու անպտուղ ափը ամենքի համար նախանձելի մի տեղ: Մեր այն ժամանակվա գրիչներից մեկը, Դավիթ Գառնեցի, մի ամբողջ գովք է հյուսել Ջուղայի վրա.

Ջուղա քաղաք ազնիւ շինած,
Քոչք և սարայք բարձրացուցած,
Սւ գոյնզգոյն ծաղկեցուցած,

⁵⁰ 2. Ալիշան, «Սիւնիք կամ Սիսական», Վենետիկ, 1893, էր. 411—413:

Նա հիացումն էր տեսողացի:
Եօթն ժամատեղ էր հաստատած,
Եկեղեցիքն զարդարած,
Բուրվառնին ոսկեզրած,
Ծածկոցներն ոսկեթելած,
Աւետարանքն և սուրբ խաչեր
Անգին քարամբք էր զարդարած,
Սեղաններն և սրբութիւնն
Ուրախութիւն էր նայողաց*:

Եթե վերցնենք 16-րդ դարի այն ընդհանուր տեսարանը, որ ներկայացնում էր Հայաստանը, այս փառավոր վաճառականական գաղութը կըզգիացած հրաշքի պես մի բան կերևա մեզ: Ավերակների մի երկար դարաշրջան, սկսած թաթարական արշավանքներից, ամեն շափ ու սահման անցած Լենկթեմուրի օրով, պահպանում էր իր սարսափները խաշնարած թուրքմենների տիրապետության տակ: Պարսկա-թուրքական արյունոտ իրականությունն էլ արդեն մեզ լավ հայտնի է: Եվ ահա այսպիսի ժամանակներում, այսպիսի պատմական միջավայրում, ջուղայեցիների այդ հարուստ և գեղեցիկ անկյունը ծաղկած էր հայրենի ժայռերի կրծքին: Այս հրաշալի երևույթը մի վկայություն է, որ ջուղայեցին ոչ միայն առևտուր անելու տաղանդ ուներ, այլև այդ առևտրի համար նպաստավոր պայմաններ ստեղծելու շնորհք ուներ: Ասիական սանձարձակ բարբարոսությունների կրկեսում խաղաղ կուլտուրական աշխատանքի իրավունքներ ձեռք բերել, — այս ավելի խոշոր մեծագործություն էր, քան կարավաններով Հիմալայներից մինչև Եվրոպա շափելը: Այս մեծ նվաճումը ջուղայեցին անում էր ոչ թե, իհարկե, գենքի գործությամբ, այլ խելքով, ճարպկությամբ, հենված իր ամենամեծ ուժի՝ դրամի վրա: Եվ որովհետև այսպիսի անսովոր, ապշեցուցիչ օրինակ միայն ջուղայեցին էր տալիս զարմանալի խոշոր շափերով և ոչ մի ուրիշ համայնք Հայաստանի որևէ կողմում, դիտողն ստիպված է լինում հարց տալ, թե ի՞նչպես կարող էր այսպիսի մի համայնք կազմվել հայ հողի վրա, ի՞նչ ծագում ուներ ջուղայեցին:

Նկատենք, որ հատկապես Ջուղան և նրա հարևան երկրները (Նախիջևան և այլն) այնպիսի տեղեր էին, ուր պատմական կյանքի ընթացքում կատարվել էր հայ ազգի պատմության այնքան բնորոշ շարժումը — օտար տարրերի ձուլումը հայ տարրի հետ: Ուրիշ խոսքով, Ջուղան մտնում է այն բազմաթիվ հայկական տեղերի մեջ, որոնք հայացված էին: Հայ հին պատմական ավանդությունները հիշում են, որ Տիգրան թագավորը բնակեցրեց այս կողմերում մարական գաղթականություններ**։ Բայց իրենք ջուղայեցիներն էլ ունեին իրենց ավանդությունը, որ ասում էր, թե նրանք Արաքսի այս ափը գաղթել են Անիից: Հօգուտ այս ավանդության են խոսում և մի շարք կողմնակի հանգամանքներ: Ամենից առաջ այն, որ ջուղայեցիները մի բոլորովին առանձնացած ազգագրական խումբ էին կազմում, իրենց առանձին բարբառով: Քիչ բան չի ասում և այն հանգամանքը, որ Ջուղան իր վաճառականական հռչակը հին ժամանակներից չէր բերում, այլ միայն Անիի վերջնական կործանումից և անմարդաբնակ դառնալուց հետո (13—

* Անդ:

** Խորենացի, «Պատմ. հայ.», ԱԼ :

14-րդ դար): Վերջապես, մի բան, որ ջուղայեցուն իրավունք է տալիս անեցու ժառանգ համարվել, այդ նրա արվեստն է, որ դարձյալ հաղորդում է նրան կղզիացած տիպի կերպարանք Արաքսի ձորում: Այդ արվեստի հուշարձաններն են Ջուղայի խաչքարերը, որոնք ներկայացնում են զարդանկարի մի անհուն ճոխություն: Արվեստագիտական այսպիսի նուրբ ճաշակ, ստեղծագործող երևակայության այդպիսի թռիչքներ կարող էին առաջ գալ իբրև զարգացում այն արվեստի, որի դասական հայրենիքը Շիրակն էր: Բայց ջուղայեցու արվեստի փառքն ու պարծանքը Արաքսի վրա շինված քարե մեծ կամուրջն էր, որ իր հոյակապությամբ հիացնում էր ամենքին, նույնիսկ Լենկթեմուրին, և համարվում էր եզակի մի շինություն: Մեզ հասած մի քանի թուղցիկ մանրամասնություններ՝ թույլ են տալիս համեմատելու այդ գեղեցիկ շինությունը Շիրակի կամուրջների (Չրփուրի և Անիի) հետ և գտնելու նմանություն հիշեցնող մի քանի գծեր:

Այսքան շատ հավանականություններ կան ենթադրելու համար, թե ճիշտ որ ջուղայեցիների ավանդությունն իրենց անիական ծագման մասին ընդունելի է: Եվ եթե այս ճիշտ որ այսպես է, զարմանալի չի լինի Արաքսի ձորում փռված այդ բացառիկ երևույթը, քանի որ նույն մեծագործ շիրակեցիները նույնքան բացառիկ երևույթ էին կազմում ոչ միայն Հայաստանում, այլև Ղրիմում, Լեհաստանում և ուրիշ շատ տեղերում**:

Մենք ունինք և մի քանի նյութեր՝ հասկանալու համար, թե ի՞նչ կերպով էին Ջուղայի գերազանց վաճառականները ասիական բարբարոսության մեջ իրենց գործի համար հարմարություններ, նպաստավոր պայմաններ ստեղծում: Այս բանը կատարվում էր պարզապես գնման միջոցով: Ջուղայեցի վաճառականը, ինչպես և առհասարակ ամեն մի վաճառական, փրկանք էր տալիս իր ազատության համար: Նա լիացնում էր բռնավորներին և այսպիսով դարձնում իր առևտուրն ու հարստությունը շատ հարկավոր նաև նրանց համար: Եվ բռնավորները հեռանում էին Ջուղայից լիքը գրպաններով, թույլ տալով նրան առևտուր անել և հարստանալ⁵¹:

Սակայն փրկանքը բարբարոսության աշխարհում երկսայրի սուր էր: Այս ապացուցեց 1604 թվականը, երբ Ջուղան ընդունեց Իրանի շահնշահին: Ոչինչ չէին մոռացել ջուղայեցիները՝ Շահ-Աբբասին իրենց խոնարհագույն հպատակությամբ զարմացնելու համար: Ամենից առաջ նրանք կոտորեցին օսմանյան փոքրաթիվ գինվորներին, որոնք թողնված էին այդտեղ կարգ պահպանելու համար, և նրանց գլուխները կտրելով տարան շահին ընծա: Դիմավորումը չափազանց շքեղ էր: Իշխանները, այսինքն մեծամեծ վաճառականները կամ խոջաները, ծերերը, երիտասարդները, ինչպես պատմում է Առաքել Դավրիժեցին, պճնված թանկագին զենքերով և ոսկեթել հանդերձներով, առաջ էին ընթանում: Նորահաս երեխաները ոսկի բաժակներով անուշահամ և ազնիվ գինի էին մատուցանում: Վառած մոմեղեններով, խնկով ու կնդրուկով քահանաները և աշխարհական երգիչները հարմարեցրած երգեր էին երգում և նվագում էին: Շահի ճանապարհը զարդարված էր: Արաքսի ափից մինչև Խոջա-Խաչիկի փառավոր ապարանքը, ուր պիտի իջներ շահը, փռված էին գորգերը և մետաքսագործ ու ոսկեհույզ զուամաշ կտորներ, իբրև «փիանդազ», և դրանց վրայով էր քայլում Իրանի տերը:

* Հ. Ալիշան, «Միւնիք», եր. 410:

** Ակնի հայերն էլ (թուրքիայում), որոնք հայտնի են իրենց վաճառականական ընդունակություններով, համարում են իրենց զարձյալ Անիից գաղթած:

խոշա-խաչիկը ոսկի մատուցարանի վրա ոսկու կույտեր ընծայաբերեց շահին, և նրա օրինակին հեռակեցին մյուս խոշաները: Մեծ բռնավորն ընդունում էր այդ ընծաները, խմում էր ոսկե թասերով մատուցվող աննման հոտավետ գինին և վայելում էր ջուղայեցիների համադամ կերակուրները: Ամբողջ երեք օր տեքց շքեղ հյուրասիրությունը: Բայց հենց այդ ուրախությունների մեջ էլ Իրանի տերը վերջնականապես ընդունում էր այս երկրի համար մի սոսկալի վճիռ*:

Ինչպես ասացինք, վաճառական թագավոր էր Շահ-Աբբասը: Եվ այս պետք է ընդունել բառացի իմաստով: Նա իրապես մասնակցում էր իր երկրի առևտրին, կազմելով մի տեսակ առևտրական ընկերություն պարսկահայատակ և օտար վաճառականներից: Մետաքսի արտահանությունը դեպի Եվրոպա, որ Արևելքի վաճառականության խոշոր և կարևորագույն ճյուղն էր կազմում, Շահ-Աբբասը դարձրել էր մենաշնորհ իր համար: Պարսկաստանում և հարևան երկրներում արտադրվող մետաքսի գնողը նա էր: Վաճառականները, որոնց մեջ շատ կային և ջուղայեցիներ, վերցնում էին նրանից ապրանքներ և տանում էին ծախելու Եվրոպայի զանազան կողմերում իբրև շահնշահի գործակատարներ: Եվրոպացի վաճառականներին շահը շատ չէր հավատում, և բացի դրանից՝ եվրոպացի վաճառականների հետ գործ ունենալը նշանակում էր հրավիրել եվրոպացիների միջամտությունը Պարսկաստանի ներքին գործերի մեջ: Հավատարիմ գործակատարների անհրաժեշտությունն զգալ էր տալիս ինքն առևտուրը: Իսկ հավատարմություն շահն ամենից շատ հայ վաճառականների մեջ էր տեսնում**:

Այս բոլոր հանգամանքներն էլ տնօրինեցին Ջուղայի վիճակը: Շահը վճռեց պոկել այդ վաճառականական գյուղաքաղաքն Արաքսի ափից և ամբողջովին տեղափոխել Պարսկաստան: Բայց նախքան որևէ կարգադրություն անելը՝ նա, առանց մեկին մի բան հայտնելու, գնաց շարունակելու պատերազմական գործողությունները թուրքերի դեմ:

5. Պարսկական արշավանքը: Պատերազմական դաշտը գրավում էր ամբողջ Արարատյան երկիրը, սկսած Նախիջևանի գավառի արևելյան սահմաններից մինչև Շիրակի լեռները: Ժամանակակից մի օտարազգի ճանապարհորդ, Օգոստինյան կարգի կրոնավոր հայր Ֆ. Անտուան Գուվեա, վկայում է***, որ այս պատերազմական դաշտը շատ խիտ ազգաբնակչություն ուներ: Այդտեղ գտնվում էին մոտ քսան քաղաքներ, որոնցից գլխավորներն էին Երևան, Նախիջևան, Շարուր և Ագուլիս: Իսկ գյուղերի քանակության մասին մոտավոր հասկացողություն տալու համար նույն ճանապարհորդը հիշատակում է, որ միայն Երևանի գավառում կար 1500 գյուղ և դրանցից մի քանիսն ունեին 400—500 բնակիչ: Օսմանյան զորքերն իրենց սակավության պատճառով փակվեցին բերդերում, և պարսիկներին մնում էր պաշարումով առնել քաղաքները միմյանց ետևից:

Երևանի պաշարումը տեքց ինն ամիս: Շահը չէր ուզում համառոտ խիստ հարձակումներ գործել, որոնք պիտի նվազեցնեին նրա բանակը: Թույլ տալով, որ ժամանակն ու պաշարների սպառումը վճռեն բերդի ճակատա-

գիրը, Շահ-Աբբասը բավականանում էր երբեմնակի հարձակումներ գործելով, բայց որպեսզի նույնիսկ այդ մասնակի գործողություններն էլ շատ վնասներ չպատճառեն իր զորքին, նա հարձակվողների առաջին շարքերում կանգնեցնում էր սեղացի հայերին, որոնք կոտորվում էին, ընկնելով երկու կրակի մեջ: Բայց վճռական ճակատամարտից խուսափող պարսկական զորքը իր համար վտանգավոր չհամարեց մի մեծ արշավանք դեպի արևմուտք, դեպի թուրքական նահանգները: Այդ արշավանքը զուտ պատերազմական չէր, այլ ասպատակային, ճիշտ այնպես, ինչպես սեղի էր ունենում նախորդ պատերազմներում: Պարսից զորքը հրային լավայի պես անցավ Շիրակի, Էրզրումի, Բասենի, Խնուսի, Արճեշի գավառներով, քանդեց, հրդեհեց, կողոպտեց և ի վերջո մոտ 23 հազար հայեր բերեց, թափեց Արարատյան դաշտը: Յուրաքանչյուր երևանի պաշարման ընթացքում պարսից զորքերն աշխատում էին ծծել Արարատյան երկրի բոլոր հյուսիսը, հարստանալ նրա ազգաբնակչության գույքերի հավիշտակությամբ: Այս մեծ աղետը, որ ամիսներ տեքց, վերին աստիճանի սրտաճմլիկ գույներով նկարագրում է վերոհիշյալ եվրոպացի ճանապարհորդ Գուվեան.

«Թեև, — ասում է նա, — արգելված էր կողոպտել և ավերել այն քաղաքները, որոնք անձնատուր էին լինում, ինչպես Ջուղան, սակայն մյուս քաղաքները, որոնք նույնը չարին, որովհետև անել էլ չէին կարող, անզոր եղան իրենց համակրությամբ դեպի պարսիկները արգելել շահի վայրույթը, և ամեն ինչ, որ կարող էին գործել կատաղությունը, անգթությունն ու ագահությունը, տեղի ունեցավ արտասովոր չափազանցությամբ այս երկրի խեղճ բնակիչների վերաբերմամբ: Պարսիկներն ավերեցին և անապատ դարձրին ամբողջ երկիրը, այնպես որ քսանից ավելի հարուստ և մարդաշատ քաղաքներ անգթաբար և տմարդի կերպով ավարի առնվեցան, չհաշվելով ավանները և գյուղերը, որոնք այնքան շատ են թվով և այնքան բազմամարդ:

«Արդ՝ մի կողմն ենք թողնում եկեղեցիները և այն անհուն սրբապաշտությունները, որոնք այնտեղ գործվել են: Խոսենք թշվառների մասին առանձին: Այդ ավարառություններից, որոնք այնքան երկար տեքցին, սրանք ոչինչ չկարողացան ազատել, մինչև իսկ իրենց անձը ծածկելու համար, բացի այն բաներից, որ պարսիկները արժանի չհամարեցին վերցնելու նրանց ռզգեց մինչև իսկ կարեցածները թաքցնելը, որովհետև այս տմարդիները սուրը ձեռներին սպառնում էին անգթորեն խեղճ կանանց սպանելու՝ եթե շասեին իրենց, թե ի՛նչ ունին և ո՛ւր էին պահած: Գյուղերն էլ ավելի լավ վիճակի մեջ չէին, որովհետև մինչ քաղաքների պաշարումը տևում էր, պարսիկ զնդերը գնում էին գյուղերը հարյուրներով և այնպիսի ավերումներ էին գործում, որ անկարելի է երևակայել:

«Ամեն ինչ կողոպտելուց հետո սկսեցին մանուկներին գերել՝ թե տղաներին և թե աղջիկներին, իրենց ծառայեցնելու կամ վաճառելու համար. ապա սկսեցին երիտասարդ կանանց և աղջիկներին գերի վարել և, իրենց զգայական անարգ ցանկության հագուրդ տալուց հետո, վաճառել կամ գետեղել հասարակաց տներում, որպեսզի դրամ վաստակեն իրենց համար: Այսպես գերի տարված և զանազան կողմերն ուղարկված կանանց և աղջիկների թիվն անհավատալի չի, որ հաշվով հարյուր հազար հոգու հասնի, և բոլորովին ստույգ է՝ եթե ամեն մի տեղից նրանք միմիայն տասն հոգի գերեին (որ ամենաքիչն է նրանց վերցրածներից), այս թիվը դյուրությամբ կլրանար, եթե աչքի առաջ ունենանք նրանց ավերած քաղաքների, ավանների և գյուղերի

* Առաքել Դավրիժեցի, էր. 18.

** К. Патканов, „Дневник осады Испагани, веденный Петросом ди-Саргис Гиланенци“, СПб., 1871, с. XV—XVI.

*** Г. Эзов, „Сношения Петра Великого с армянским народом“, СПб., 1898, с. 468.

թիվն այս երկրում: Ոլորմելի տեսարան էր այս, որ կարող էր ամենակարծր սիրտն էլ փափկացնել, երբ մարդ տեսնում էր, որ մի տուն էին մտնում շորս զինվոր և ամեն ինչ կողոպտելուց հետո սկսում էին իրենց մեջ բաժանել երեխաներին, աղջիկներին ու կանանց, շարժված ազահույթյունից և գերեզմարյալների զեղեցկությունից ու բարեկազմությունից, որովհետև այս ազգի կանանց մեծագույն մասը շատ սիրուն է: Մայրերը կաշում էին իրենց երեխաներին և սրանք իրենց մայրերին և երկիրնքն էին պատառում իրենց աղաղակներով և ողբերով, որ այնքան ցավակցություն շարժելու ընդունակ էին և կարող էին ուրիշ ամեն տեսակ սիրտ մեղմել: Զինվորներն այսպես կողոպտում, սրբապղծում և գերում էին ամեն ինչ, որ կար պաշարված քաղաքներին մոտիկ գյուղերում: Անցնում էր քիչ ժամանակ, և ահա գալիս էին ծառաները, որոնց ազահույթյունն ավելի ծարավի էր. ուստի և չէին թողնում նույնիսկ այն ցնցոտիները, որ նրանց տերերը թողել էին այդ կանանց՝ իրենց մերկությունը ծածկելու, այնպես որ նրանց ոչ միայն անպատվում էին, այլև կողոպտում:

«Այս բոլոր հալածանքներից հետո մի նոր փորձանք եղավ նրանց համար՝ այն, որ շահը գլխավոր քաղաքները երկար պաշարումներից հետո միայն կարողացավ առնել, և մեծամեծ խրամատներ ու հողի թմբեր ստիպված լինելով քաղաքների շուրջը պատրաստելու, մեծ կարիք ուներ աշխատողների: Այսպես, Երևանի պաշարման ժամանակ հարկավոր եղավ 12.000 մարդ. ինչ որ անհրաժեշտ էր, այս թշվառներն էին մատակարարում, որոնցից մեծ բազմություն ամեն օր մեռնում էր սովից, ցրտից, թնդանոթների հարվածներից: Երբ թուրքերը հարձակումներ էին գործում՝ այդ աշխատանքները խափանելու համար, նրանց սպանածների մեծագույն մասը հենց այս մարդկանցից էր, որոնք անզեն աշխատում էին այդ պատվարների վրա: Եվ եթե նրանք ազատվում էին թուրքերի կատաղությունից և թնդանոթներից, չէին կարող ազատվել քաղցից ու ցրտից, որովհետև ձյունն այնքան շատ էր, որ նրանց սառեցնում էր և թաղում իր տակ: Իբրև թե քաղցը և անընդհատ աշխատանքը, որին նրանք դիմանում էին, բավական չէր, այնպես էին նրանց առաջ վարում հալածելով, որ պակաս անողորմ չէր, քան թե եգիպտացիների հալածանքը Իսրայելի որդիների դեմ, երբ նրանք աղյուս էին գործում այնքան արտասուցով, որքան նեղոսը նրանց շուր էր տալիս: Այս հարվածներից այնքան մեծ բազմություն մեռավ, որ բոլոր շրջակա գյուղերն անմարդ մնացին, որովհետև նրանք, որոնք ազատվում էին առաջին մարդաժողովից, փախչում էին ուրիշ տեղ, որպեսզի ազատվեն երկրորդից»*:

Օսմանյան բանակը կենդանության նշաններ չէր ցույց տալիս: Այդ իսկ ժամանակ Կ. Պոլիսը, սուլթան Մուհամեդի մահվան պատճառով, խռովության մեջ էր: Երևանի բերդապահ զորքը, ոչ մի տեղից օգնություն չստանալով, հարկադրված եղավ անձնատուր լինել պարսիկներին: Միայն այդ ժամանակ Շահ-Աբբասը, ապահովված համարելով իր բանակի թիկունքը, առաջ արշավեց դեպի Կարս: Բայց պարսիկների այդ հաղթական զբոսանքը անվերջ չէր: Էրզրումից դուրս եկավ թուրքական բանակը Ջղալզադե (Չիկալա) Սինան փառալի հրամանատարությամբ: Իսկույն փոխվեց Շահ-Աբբասի տակտիկան, հարձակողական արշավանքը դարձավ նահանջ դեպի Պարսկաստանի սահմանները, մի նահանջ, որ պարսկական եղանակով էր տարվում,

* Ibid., c. 468—469.

ճիշտ այնպես, ինչպես սովորություն էր պարսիկ թագավորների համար ամենահին ժամանակներից:

6. Հայերի գերեվարությունը: Այն, ինչ տեղի ունեցավ պարսկական այս նահանջի ժամանակ, սարսափելի է նույնիսկ հայոց պատմության համար, որ արյունով է գրված, բայց անօրինակ չի նրա էջերում: Չկարողանալով բացարձակ դիմադրություն ցույց տալ օսմանյան բանակին, Շահ-Աբբասը վճռեց պաշտպանել Պարսկաստանի սահմանները մի լայնատարած անապատով, ուր թշնամին չկարողանա գտնել տեղական ոչ մի օգնություն՝ առաջ շարժվելու համար: Նա վճռեց գաղթեցնել ամբողջ ազգաբնակչությունը, որքան կարելի էր՝ շատ գավառներից, ջնջել մարդկային կյանքի բոլոր հետքերն այն մեծ ու բարեբեր երկրից, որ կոչվում է Արարատյան դաշտ, բայց որի ղժբախտությունն այն էր, որ պարսկա-թուրքական պատերազմների թատերաբեմ էր դառնում շարունակ: Մենք տեսանք, որ Շահ-Իսմայիլն էլ ավերում էր սահմանագլխի գավառները՝ օսմանցիներին սովի մատնելու համար: Որքան և դաժան լինեք ռազմավարության այդ եղանակը, բայց և այնպես նա շատ հեռու էր ազգաբնակչության գերեվարությունից, որին ձեռնարկում էր Շահ-Աբբասը: Այս կողմից նա իր նախորդն ուներ Սասանյան ամենամեծ, հուժկու և ահավոր թագավորին, Շապուհ Երկարակյացին, որ ճիշտ այդպիսի նպատակով անմարդացրեց նույն Արարատյան երկիրը և շրջակաները 4-րդ դարում*: Շահ-Աբբասն էլ նրա նման ուներ երկաթե, դաժան կամք: Մտադրության ահագին դժվարությունը չէր կարող կասեցնել այդ խստասիրտ տիրողին, չնայած նույնիսկ այն հանգամանքին, որ նա իրենից ուժեղ թշնամու առջև նահանջողի դրության մեջ էր գտնվում: Եվ ահա թշվառ ազգաբնակչությունը, որ գալարվում էր վերևում նկարագրված աղետների մեջ, նոր և ավելի ևս ահռելի ղժբախտության մատնվեց, մղվելով դեպի վերջնական կորուստ:

Ամեն կողմ թռան պարսիկ հրամանատարներն իրենց զորաբաժիններով՝ կատարելու շահնշահի բարձր հրամանը, որ ամբողջ ազգաբնակչությունը թողնի իր տունն ու տեղը և ճանապարհվի Պարսկաստան: Գերեվարությունն անդարձ էր: Ոչ ոք չպիտի նորից իր տեղը վերադառնար: Այս հանգամանքը պարզապես ապացուցանում է, որ Շահ-Աբբասը միմիայն ռազմագիտական նկատառումներով չէր ղեկավարվում: Եթե Զուղայի հայությունը հարկավոր էր, որ նրա համար առևտուր աներ, Հայաստանի գեղջուկ ժողովուրդն էլ հարկավոր էր հող մշակելու համար: Արարատյան երկիրն ամբողջովին, Ապարանը, Լոռին, Շիրակը, Կաղզվանի ձորը, Մակուն, Աղբակը, Խոյը, Սպա-մասը, Ուրմին դատարկվեցին: Ահա թե ի՞նչ վիթխարի կիսաշրջան էր բոլորում այն անապատը, որ պիտի պաշտպաներ Պարսկաստանը թուրքիայից:

1604 թվականի օգոստոսին էր, որ սկսեցին քանդել այնքան երկրորդներ: Բնակիչներին դուրս էին անում տներից և ապա հրդեհում էին ամեն ինչ—բնակչություն, հացի պաշար, խոտն ու հարդն անգամ: Ոչինչ չպիտի մնար թշնամուն. անապատը պիտի սարսեցներ մանավանդ թշվառ գաղթականներին՝ ցույց տալով, որ նրանց առջև բացված ճանապարհն անդառնալի է, որ նրանք մտքներով անգամ չպիտի անցկացնեն, թե կարող են վերադառնալ և նորոգել իրենց ավերակները: Ահա ինչպես է նկարագրում Գուվեան այդ աշխարհավեր գործողությունը.

* Տե՛ս այս Պատմության առաջին հատորը, եր. 63»

«Նրանց բնակիչներին, որ կողոպտված և մերկացված էին այն ամենից, ինչ կարևոր էր ճանապարհի համար, հնար չէր լինում համոզելու. ինչ հրաման էլ տրվում էր, նրանք ամեն օր հետաձգում էին իրենց ուղի ընկնելը, բայց շահը, տեսնելով, որ թուրք բանակը օրեցօր մոտենում է Կարսին (որը Երևանին ամենից մերձավոր քաղաքն է), ցանկանալով անմարդու բնակ դարձնել բոլորովին այն երկիրը, որտեղից թուրքերը պիտի գային, որպեսզի նրանք ոչ մի ապաստան չգտնեն, ոչ էլ ուտելիք իրենց և իրենց ձիաների համար, ուղարկեց գլխավոր քաղաքներն ու գյուղերը զինվորական գնդեր, որպեսզի ստիպեն բնակիչներին ամեն տեսակ խստությամբ իր հրամանը կատարել: Այս հրամանատարներն այնպես կատարեցին իրենց պարտքը, որ ի՛նչ ցավ էլ պատճառներ այս խեղճ արքայականներին իրենց հայրենիքի սերը, ի՛նչ դժվարություն էլ որ երևակայեին նրանք այս ուղեվորություն համար, այսու ամենայնիվ նրանք ուղի ընկան, որովհետև այլևս խոսքերով կամ լոկ սպառնալիքներով չէին հրամայում, այլ ուր որ հասնում էին, սուրը ձեռներին իրենց առաջ էին կանչում տեղի գլխավորներին և երգվում էին շահի արևով, որ եթե որոշ ժամի ճանապարհ չընկնեն և չգատարկեն քաղաքներն ու գյուղերը, ինչպես հրամայված է նրանց, նրանց կանանց և երեխաների գլուխները կկտրեն, հրկեղ կանեն քաղաքը և ամեն ինչ կայրեն: Այսպիսով բանն այնտեղ հասցրին, որ նրանք, որոնք առաջ ճանապարհ ընկնելն ուշացնում էին, իրենք էին փութացնում, ընկնելով փողոցները, խնդրելով և համոզելով ուրիշներին, որ ճանապարհ ընկնեն և դատարկեն քաղաքները, ավաններն ու գյուղերը»:

«Այս խեղճ հալածական տարագրյալների շփոթը, ողբն ու կոծն ա՛յնչափ էր և այնքա՛ն մեծ, որ ամենաանգուժ մարդկանց սիրտն անգամ կշարժեր, որովհետև մնալու ոչ ոք իրավունք չունեի, իսկ ճանապարհ ընկնելու համար զուրկ էին նրանք մարդկային ամենայն հնարավորությունից: Այնտեղ կային բազմաթիվ խեղճ կանայք, որոնց ամուսինները մեռել էին խրամատներ և թումբեր կազմելու աշխատանքների մեջ, շրջապատված էին հինգ կամ վեց մանուկներով այնպիսի հասակի, որ չէր կարելի նրանց գրկած տանել, և ոչ էլ նրանք կարող էին ոտքով գնալ. նրանց ողբերը սիրտ էին շարժում, և պետք էր տեսնել, թե ի՛նչ էին անում նրանք քաղաքների դռների առաջ.— ոմանք գետին էին ընկնում, համբուրում հողը շարունակաբար, ուրիշները հրաժեշտ էին տալիս իրենց հայրենիքին և բնակարաններին սրտամորմոք բռտերով՝ կարծես թե պատերը զգացմունք ունեին: Վերջապես դուրս գալով իրենց հին հայրենիքից այնպիսի աղաղակներով և ողբերով, որ կարծես թե կամենում էին տապալել այդ բնակավայրերը: Հաշվելով միայն այն տեղերը, որոնք այսպես ավերվեցին ու կործանվեցին, համարում էին 60.000 ընտանիքից ավելի, որ, իհարկե, ոչ ոքի չի պարմացնի, ով գիտե, թե քանի-քանի գյուղեր կային այս նահանգում, առանց թվելու մարդաշատ քաղաքներն ու բազմաթիվ ավանները, որոնք 2000 բնակից ավելի ունեին: Այս ժողովուրդն, ինչպես ասացինք, միասին չէր գնում և չէր էլ կարող միասին շարժվել, այլ խումբ-խումբ և կարավան-կարավան, ամեն քաղաք, ավան և գյուղ առանձին»*:

Իսկ Առաքել պատմագիրն այսպիսի տեսարան է տալիս այդ անօրինակ աղետալի տեղահանության: Բոլոր տեղերից մարդկանց քշում տանում

* Ibid., c. 470.

էին Արարատյան դաշտը: Ահագին խմբերն անբան անասունների հոտերի նման կուտակվում էին իրար վրա: Նրանք գրավել էին մի տարածություն, որի լայնությունը Գառնիի լեռների ստորոտից մինչև Արաքս գետն էր, իսկ երկարությունը՝ մի օրվա ճանապարհ: Եվ այդքան բազմության մեջ միայն մի փոքրիկ հատված կար, որ մտածել էր դիմադրություն ցույց տալ գերեվարներին, ցույց տալ, որ վերջին ռուպեին նույնիսկ սուբկության այս աստիճանի հասած ժողովուրդն էլ գիտե գենք բարձրացնել իր տունը պաշտպանելու համար: Գառնի գյուղն էր, որ ընդդիմացավ, ժողովուրդը սրեր, բայց ավելի շատ փայտեր ու քարեր գտավ՝ գերեվարների վրա հարձակվելու համար և նույնիսկ ջարդեց նրանց: Սակայն ի՛նչ էր մի գյուղը հարյուրների շարքում: Առաջին հաջողությունից հետո գառնեցիները գլուխ կորցրին, թաքնվեցին մի մեծ քարայրում, ուր այլևս պաշտպանվել չկարողացան: Նրանք թվով հազար հոգի էին: Պարսիկները թոկերով կախվեցին այն ժայռի ճակատից, որի մեջ մեծ այրն էր փորված ահագին բարձրության վրա, մտան այրի մեջ և սկսեցին անխնա կոտորել ամենքին: Մանուկներին խլում էին մայրերի ձեռքից և ցած շարժում: Այրի հատակի վրա լճացել էր արյունը: Շատ աղջիկներ, հարսներ և երիտասարդներ, տեսնելով որ պրծում չկա և իրենց վիճակվում է գերի ընկնել բարբարոսների ձեռքը, տանջվել և պատվազուրկ դառնալ, ավելի լավ համարեցին մեռնել: Եվ ծածկելով իրենց դեմքերը, նրանք ցած թռան այրից ու մեռան հերոսական անվախությամբ: Չորի մեջ մեծ անտառ էր բուսած, և ընկնողներից շատերը շամփրվում էին ծառերի ճյուղերի վրա, որոնք մտնում էին նրանց փորը կամ կողքը... Մնացածներին պարսիկները տարան և խառնեցին գաղթականների ընդհանուր բանակի մեջ:

Մեր ժամանակագիրը պատմում է և մի հետաքրքրական դեպք: Գառնի գյուղի և Գեղարդի վանքի ձորերում այրեր և քարափոր բերդեր շատ կան, և այդտեղ պատասպարվեցին շատ փախստականներ: Դրանց թվումն էին և Մանվել ու Աստվածատուր եպիսկոպոսները, որոնք, ինչպես տեսանք, Մելքիսեթ կաթողիկոսի հետ գնացին Շահ-Աբբասի մոտ և շատ նպաստեցին, որ նա փութացնի իր արշավանքը դեպի Արարատյան երկիրը: Այժմ այդ եպիսկոպոսները չէին կամենում թողնել իրենց վանքերը (Հավուց թառ և Գեղարդ) ու գերի գնալ Պարսկաստան: Թաքնվելով այրերի մեջ, նրանք անողորմ մնացին ամեն համոզիչ խոսքերի դիմաց, որ ուղղում էին պարսից զորավարները: Նրանց համառությունը կոտորելու համար Գեղարդի ձորն է գնում նույնիսկ Ամիրգունա խանը, որին շահը հանձնել էր գերեվարության ընդհանուր հրամանատարությունը: Խանն սկսում է բանակցություններ, հորդորելով, որ փախստականները ցած իջնեն և հպատակվեն շահի կամքին: Եպիսկոպոսները պատասխանում են հայհոյանքներով, նույնիսկ քարեր և նետեր արձակելով: Եվ Ամիրգունա խանը հեռանում է, իր զինվորներին թողնելով վարվել եպիսկոպոսների հետ՝ ինչպես ուզում են: Իսկ զինվորները քարագնացությամբ հաջողեցնում են մուտք գործել այրի մեջ և կոտորում են ամենքին: Առաքել պատմագիրը, բերելով այս մանրամասնությունները, ավելացնում է հովաքած սրտով. «Ոչինչ օգտեալք յունայն առաջարկութեանց իրեանց, և յամբարիշտ գործոց իրեանց, այլ մնացին պարտական Աստուծոյ արդար դատաստանին, յաղագս անբման աշխարհին Հայոց՝ և կործանման ազգիս, և կորստեան անմեղ անձանց և այնքան անպարտ արեանց

հեղմանց, և խաւարման սրբոց եկեղեցեաց, և այլ ազգի ազգի շարաշար պատահմանց, և զկնի ամենայնի ինքեանք ևս սատակեցան սրովն Պարսից»^{*}:

Տեղահանութեան հերթը հասավ և Զուղային: Երբ-Արքայն այս գործը գատեց ընդհանուր գերեվարութեանց և առանձին հրովարտակով հանձնեց իր պաշտոնյաներից մեկին, որ հավատարաց վրացի մի իշխան էր՝ Հանիս Քահմազ-Ղուլի բեկ անունով: Վերցնելով իր հետ մի առանձին զորաբաժին, այս բեկը շտապով գնաց Զուղա և արտակարգ խիստ միջոցներ գործադրեց շահի հրամանն անմիջապէս կատարելու համար²: Հավաքելով իր մոտ բոլոր առաջավորներին կամ խոջաներին, նա հայտարարեց, որ երեք օր է տալիս հավաքվելու, պատրաստվելու և Պարսկաստան ուղևորվելու համար: Հակառակ դեպքում բեկն սպառնում էր բռնի ուժ գործադրել: Հրաման էր, որ ամենքը գնան, հարուստ ու աղքատ, մեծ թե փոքր: Գյուղաքաղաքում շարունակ շրջում էր մոռնետիկը և ահաբեկում էր ժողովրդին այսպիսի բարձրաձայն հրամանով. «Հրաման է Երբ-Արքաս մեծ թագավորից ձեզ, Զուղայի բոլոր բնակիչներին, դուրս գալ ձեր բնակութեանց և գնալ պարսից աշխարհը. արդ՝ մինչև երեք օրը ձեզ ժամանակ է, որ դուրս գաք. և ով որ երեք օրից հետո այստեղ գտնվի, նրան կսպանեն և նրա ընտանիքն ու ինչքը կգերեն. իսկ ով որ փախչի և թաքնվի, ամեն մեկը, որ ցույց կտա այդպիսինին, փախստականի պարանքը նրանը կլինի, իսկ գլուխը՝ թագավորին»:

Սկսվեց խուճապ: Տագնապն անհնարին շափերի հասցնում էր մանավանդ այն, որ բեռնակիր անասուններ և գրաստներ չկային՝ տնային իրերը և շարժական գույքը տեղափոխելու համար: Ստիպված եղան վերցնել ամենամանրաժեշտ իրերը, իսկ մնացածը թողնեցին ամուր թաքստոցներում: Բայց այս ճանապարհով էլ չկարողացան ջուղայեցիներն իրենց ունեցածը պահել: Շրջակա գյուղերի մահմեդականները, պարսից այլևայլ զորամասերի մնացորդները, զգալով, որ հարուստ վաճառականների ավանում մեծ ավար կա, վրա թափվեցին, սկսեցին ստիպել, որ ջուղայեցիները շուտ գնան, իսկ իրենք թալանում էին: Իզուր էին ծերերը, տկարները, չունևորները հավատացնում, թե իրենք անկարող են ճանապարհվել: Քահմազ-Ղուլի բեկն անողոր էր, դաժան և անգութ: Նա ստիպում էր, հարկադրանքներ էր գործադրում: Եվ խոջաների մայրաքաղաքը դատարկվում էր: Գնացողները Արաքսի ափին կանգ էին առնում, բանակ կազմում, մինչև որ ամենքը գան հավաքվեն: Տեղի էին ունենում հրաժեշտի սրտառուչ տեսարաններ: Ամեն մեկը բաժանվում էր իր ստացվածքից, իր հայրենի միջավայրից խորին կակիծով: Ահա քահանաները և մի խումբ մարդիկ դուրս են գնում Զուղայի պարսպի դռներից: Նրանք տանում են իրենց հետ վերին Կաթան կոչված եկեղեցու և շատ տների բանալիներ: Գյուղաքաղաքից դուրս են նրանք, ս. Աստվածածին եկեղեցու մոտ: Լաց են լինում շարունակ, աղաղակում են դեպի երկինք: Ս. Աստվածածնի եկեղեցու մոտ կանգնում են և ասում են արտասովելով. «Ո՛վ սուրբ Աստվածածին, սուրբ եկեղեցու և մեր տների բանալիները քեզ ենք հանձնում. դու մեզ վերադարձրու այն օտար երկրից, ուր տանում են մեզ»: Այս ասելով՝ գցում են բանալիները գետի մեջ և մորմորած երկար ժամանակ լաց էին լինում բարձր ձայնով: Այդ միայն գնացին, տանելով իրենց հետ հայրենի հիշատակների, նախնիների գերեզմանների կարոտը:

Տեղահանվող ժողովուրդը կուտակված էր Արաքսի ձախ ափին: Եկավ

* Ծր. 35.

Երբ-Արքասը և տեղեկութուն ստանալով Քահմազ-Ղուլի բեկից, որ Զուղան տեղահանված է, հարցրեց նրան, թե ժողովուրդը հանելուց հետո հրկիզել է նա շինությունները, թե ոչ: Ստանալով պատասխան, որ այդպիսի հրաման վրացի բեկը չի տնեցել, շահը բարկացավ և հրամայեց, որ իսկույն գնա և Զուղայի բոլոր տները կրակի ձորակ դարձնի: Քահմազ-Ղուլի բեկը ճշտութեամբ կատարում է այդ հրամանը: Զուղան ավերվում էր երկրորդ անգամ: Այս բանից հետո էր, որ շահը հրաման տվեց անցկացնել ժողովուրդը գետի մյուս ափը: Ետապեցնում էր Իրանի տերը: Սինան փաշան Կարսի կողմերում էր արդեն: Աշուն էր: Գերի ժողովուրդը հապճեպով, անխնա բռնում էր դեպի Արաքսի հունը: Պարսկա-թուրքական պատերազմների ամենահրեշտավոր արտահայտությունն էր տեղի ունենում, որ մոռացնել տվեց նախկին բոլոր աղետները: Հին, դառամյալ Իրանը, հազիվ մի փոքր կենդանութեան ուժ հավաքելով իր թևերի մեջ, իր վերջին ահեղ հարվածն էր տալիս Հայաստանին, այն երկրին, որի դեմ կռվել, որը ճմլել էր դարերի ընթացքում: Այս վերջին հարվածը դարձյալ իջնում էր հայ երկրի սրտի վրա, դարձնելով նրան շոր անապատ:

7. Արաքսի տեսարանը: «Թողինք,— ասում է ականատեսներից մեկը՝ Ավգուստինոս Բազեցի հայ կաթողիկ քահանան՝ Նախիչևանի գավառից*,— տունն ապրանքով լի, հօտն ի դաշտին, հայրն որդին ուրացաւ, մայրն դուստրն ուրացաւ, այնպիսի ժամ Աստուած ոչ տայ իր ստեղծուածոցն: Դուս արին ամենայն մարդ իւր յերկրէն որպէս նախիր և ինքեանք եղեն սրով և նիզակով քշողք, խառնեցան մէկ զմէկ, որպէս գառն ի ոչխարն խառնի, լալն ու հառաչանքն ելաւ մինչև յերկինս: Անօրէնքն յառաջ արին ժողովուրդն և իւրեանքն յետն ընկան գեղերդեամբ խոցելով: Հայրն որդին չէր գիտել, ոչ որդին ի հայրն. մայրն դուստրն չէր գիտել, ոչ դուստրն ի մայրն, ամենեքեան մէկ զմէկ կորուցին լալով. որպէս գրեալ է Գալիթ մարգարէն իւր սաղմոս. Երթալով երթային և լային, որ բարձեալ տանէին զսերմանս իւրեանց. ամենեքեան ի գերի վարեցան: Ես մեղաւորս էի երիտասարդ: Հետ ամենեցուն գերի մնացին եկեղեցիքն Աստուծոյ առանց քահանայի և առանց պատարագի. ամենեքեան միաբանեալ առաջի անհաւատից հեծեծելով գնացին. ոչ առն կին գիտէր և ոչ կինն ի առն. ոչ եղբայրն քուրն գիտեր և ոչ քուրն եղբայրն. ամենեքեան էին մոլորեալ որպէս ոչխար որ ոչ լիցի հովիւ:

«Եկաք հասաք ի գետն, որ կոչի Արաստղ (Արաքս), խիստ մեծ, որ մարդ առանց նաւի չէ կարիլ անցնիլ: Ամենայն ժողովուրդ՝ լցին ի մէջն առանց նաւի և առանց տաւարի, որն որ անցաւ, որն որ ջուրն տարաւ, որն որ հայրն կանչելով, որն որդի ձայնելով, որն մայրն կանչելով, որն եղբայր ձայնելով, որն որ քուր կանչելով, որն որ քահանայ աղաղակելով՝ շատուք ի գետ խեխոցեցան: Ես մեղաւորս այլ գետն կու տաներ. մեկ ջամշի (գոմշի) աքի ընկաւ ձեռս, Աստուծով դուս եկի, լալով դեպի Աստուած հառաչելով. ամենեքեան լալով անցնէին»:

Այս անպաճույճ ժողովրդական նկարագրութեանը պահել է իր մեջ ականատեսի և աղետվածի ամբողջ սարսափը: Իսկ Առաքել Դավիթեցին ավելի լայն և բազմակողմանի կերպով է ծավալում մեր առջև հարյուր հազարավոր մարդկանց ահռելի թշվառութեանը: Պարսկական զորքը, նրա ասեղով, շրջապատել էր գերի բազմութեանը, որպեսզի փախչողներ չլինեն:

* «Նշխարք մատենագրութեան հայոց», Գև. երբուրդ, 1884, եր. 6—7:

Այսպես էլ ժողովուրդը մտցվեց Արաքսի ձորը: Ջրի ափին գորթն սկսեց փայտերով ձեռնել, ջարդել գերիներին, որ նրանք մտնեն ջրի մեջ: Իսկ սարսափահար ժողովուրդը տեսնում էր իր առջև ջրերի անհուն տարածությունը ծովացած, վախենում էր, չէր ուզում մտնել ալիքների մեջ և աղիողորմ լաց ու կոծ բարձրացրած, արտասուք թափելով, հառաչանքներ, ճիչեր արձակելով, վայ կանչելով, կսկիծն ու մորմոքն իրար հետ խառնած՝ ողորմություն և փրկություն էր կանչում, բայց ոչ մի տեղից ողորմություն չէր գալիս, ոչ էլ փրկություն: Պարսից անկարգ վարչությունը չէր կարողացել բավականաչափ նավակներ և տուփեր պատրաստել: Եղածները զորքի տեղափոխության ծառայեցին, իսկ դժբախտ ժողովուրդը շատ քիչ օգուտ ստացավ նրանցից:

Վերջապես զորքը ծեծ ու ջարդով ստիպեց խելակորույս ժողովրդին թափվել ջրի մեջ: Եվ բացվեց նոր տեսարան— պղտոր կոհակների մեջ թըպըրտացող բազմություն, որ հուսահատության աղաղակներ է արձակում, լաց ու շիվան է բարձրացրել վտանգի ճիրաններում: Եվ նրա նախազգացումը չի խաբում նրան: Վտանգն անչափ է, գետը անթիվ զոհեր է խլում այդ դժբախտներից: «Եւ ոմանք ի նոցանէ,— շարունակում է մեր պատմիչը,— կալեալ զեզերս նաւոցն և ոմանք զտիացն, և ոմանք զագիս ձիոց և զեզանց և զգոմշոց, և ոմանք իւրովի լողեալք անցանէին: Եւ որք անհմուտք էին լողալոյ և անզօրք, ծեր և պառաւունք, տղայք և աղջկունք և մատաղ մանկատիք լքեալք էին յերեսս ջրոյն, և գետն առեալ տանէր զնոսա իրրև զխոի ի ժամանակս գարնայնոյ. և գետատար մարդով ծածկեալ էր երեսն գետոյն, և թէպէտ անցին որք անցինն, այլ բազումք այնք էին՝ որք հեղձմամբ ջրոյն մեռան»: Եվ որ առանձնապես շեշտելին է, այս ստրուկ, գերի գնացող ժողովուրդը մահվան տագնապի մեջ անգամ, Արաքսի ալիքների մեջ կես մեռած, կես ողջ դարձյալ ենթարկված էր կողոպուտի և թալանի: Պարսից զինվորներից շատերը, որոնք ուժեղ ձիաներ ունեին և իրենք էլ կարող ու կտրիճ մարդիկ էին, իրենց օգնությունն էին առաջարկում տանջվող հայերին, երբ գտնում էին նրանց մեջ գեղեցիկ կանայք, աղջիկներ և տղաներ, այդպիսիներին նրանք հոժարությամբ հանձն էին առնում անցկացնել գետի մյուս կողմը և նույնիսկ խնդրում էին, որ իրենց տան: Լինում էին և այնպիսի դեպքեր, երբ նրանք ուղղակի հարձակվում և վերցնում էին, հավատացնելով, թե ափից պիտի ցած իջեցնեն, որպեսզի տերերը գան ու վերցնեն: Բայց այս բոլորը խաբեություն էր: Հասնելով մյուս ափը, ձիավորներն այլևս կանգ չէին առնում և անհետանում էին, տանելով իրենց հափշտակած մարդկային որսը: Պատահում էր և այնպես, որ շհավատացող և մերժող մեծերին սպանում էին գետի մեջ և իրենց ընտրած ավարը վերցնում տանում: «Եւ բազումք մարք զտղայս, և տեարք զհիւանդս ի ճանապարհին ընկեցիկ արարեալ լքեալ թողեալ զնացին, վասն անհանդուրժելի և անըմբերելի վտանգին, որ ժամանեալ էր ի վերայ նոցա»,— ավելացնում է վշտապատում Առաքել Գավրիժեցին ավաղելով ազգի կրած դառն տառապանքները:

Ջուղայի խոջաների մասին, ինչպես երևում է, առանձին հոգացողություն էր արել Շահ-Աբբասը, հրամայելով զորքին, որ օգնեն ժողովրդին անցնել մյուս ափը և տան դրա համար ձիաներ և ուղտեր: Բայց և այնպես, ջուղայեցիներն էլ ենթարկվեցին ընդհանուր ճակատագրին: Կողոպտեցին նրանց ապրանքները և ինչ որ հավանում էին, փախցրին նրանց աղջիկներին ու տղաներին էլ:

Հայ ժողովրդի այս զարհուրելի աղետի մի ուրիշ ականատես դիտում

էր տանջանքներն ու կորուստները Շամբ գյուղի մոտ գտնվող նախավկայի վանքից: Դա Ստեփանոս վարդապետն էր, որ գրեց հետևյալ ողբը:

Ափսո՛ս քեզ, Հայոց խեղճիկ ժողովուրդ,
Յիրուցան ելած անմեղ, անխորհուրդ,
Գերի գնաման աք դէպի Խորասան,
Քաղցած ու ծարավ, տկուր թշվառական:
Խարյուր ու խաղար ցավի դիմացաք,
Ձեր քաղցրիկ երկրեն ոտ դուրս շղթաք.
Խիմի ձեր խոր մոր գերեզման թողաք,
Տներն ու ժամը ուրիշին տվաք:
էս սիրուն դաշտերն, մեծ-մեծ քաղքերներն,
Քաղցրիկ ջրերն, ձեր շեն գեղերն
Ումն աք թողման դուք որ գնաման աք.
էսպե՛ս կըլինի որ մոռանամ աք:
Վախում ամ էնպես մտքներացդ ընկնի,
Ինչքան որ ողջ աք մըտքերնադ չընկնի...
Բարի ձեր որդվոց թոռանց պատմեցէք,
էսպես խայրենիքն քանդած թողեցիք,
Մասիսի անունն, Հայոց տապանի,
Արարատ դաշտի, սուրբ էջմիածնի,
Մեր Խոր Վիրապի, սուրբ Գեղարդ, Մուղնի,
Զմոռանաք մինչի օրն դատաստանի:
Աչքս կուրանար, շլինքս կտտրուեր,
Խեղճ Հայաստան, քեզ էսպես շտեսներ,
Թե մեռած էի, ինձ երանի էր,
Քան թե կենդանի աչքս բաց տեսներ*:

Հայոց աղետը ողբացող մի ուրիշ ժամանակակից էլ՝ Հովհաննես Մակվեցի, պատմում է իր ոտանավորի մեջ, որ Շահ-Աբբասին կրկիրը գաղթեցնելու միտք առաջին անգամ տվողը եղել է մի գրբաց մոլլա: Այդ այն ժամանակն էր, ասում է Մակվեցին, երբ լուր եկավ, թե Օմարի (օսմանյան) ազգն է շարժվում և շահը զինվորական խորհուրդ հավաքեց՝ դրությունը քննելու համար:

Ժողովեցան սուլթան ու խան
Եկին առ իւրեանց արքայն.
Երեք օր երեք գիշեր
Տրտմութեամբ նստան դիւան:
Մի սուտ գրբաց գտան,
Որ մոլլայ Ջալալ անուն տան,
Ասեն՝ Դու ըռամըդ զարկ,
Թե կարե՛մք յաղթել ազգին այն:
էզարկ ըռամ զըժնիկն այն,
Ու եցոյց նըշան աւերման.
Այնպէս աչքն կուրանայ,

* «Կապմակէպ», Վենետիկ, 1847, եր. 94—95:

Ու ինքն ընկնի խոր ի զընդան.
Եկին յետ հարցուկս ելան.
Նա էարր վարին ամենայն.
Ասաց. Այրեցէք վերկիրն,
Տարէք, զմարդն ի Սպահան:
Յորժամ որ լըսեց արքայն՝
Թէ այսպէս ասաց պիղծ մոլայն,
Չայնեց զիր զօրագլխոյն՝
Որ ասի Ամիրգունա խան.
Ասաց, ժողովեա ըզզօրն
Կատարեա զինչ տամ հրաման.
Ի յԱնու քաղքէն ի վայր՝
Դու այրեա մինչ Նախչաւան:
Յորժամ առին հրաման՝
Ան մոլայ ազգն Մահմետան,
Որպէս ըզգայլ ի գառինս
Ի յերկիրն յարձակեցան:
Սարերն ամեն սուգ մըտան.
Մովք և գետք ի լաց շարժեցան.
Շաբաթ էր լուս կիրակի՝
Որ կրակ տուին յԵրևան:
Շատ հարք յորդոց բաժանեցան,
Ի Պարսից ազգէն գերեցան,
Շատ հարսն և աղջկունք տարան
Ի Սպահան և ի Խորասան:
Շատ նազելի ճոխ պատկերք
Սեւաղէմ Պարսից ձեռն անկան.
Շատ զօրայեղզուն կտրիճ
Ի նոցա ազգէն ըսպանան.
Շատ գեղեցկագուն մանկունք
Ոտնայատակ թաւումամբ մեռան
Շատոնք ի յԵրասխն անկան,
Զրախեղդ առ Առտուած փոխան:
Ո՛վ կարէ պատմել զըրով
Զայս կսկիծս որ մեզ հանդիպան,
Որ մեք ի մեր սուրբ տեղացն
Զրկեցաք, եղաք անպիտան:
Աստուորս է անբաբայ (?)
Զեզ վկայ բերեմ զՋուղայ.
Փոխան սաղմոսաց երգոց
Բու աւերակի ձայն կու գայ:
Ես Յովհաննես Մակուեցի,
Լալագին տաղիս երգողի,
Ես էի ի մեջ նոցա,
Եւ աչօք իմովք զայս տեսի*:

* Ալիշան, «Այրարատ», Վենետիկ, 1880, էր. 303.

8. Արաքսից դենը: Մեզ ծանոթ Օգոստինոս Բաշեցի հայ-կաթոլիկ կրոնավորը գրում է. «Երբ անցաք այս անուն գետ Արաստղն՝ թողին ոչ անօրէնքն, որ մարդ հանգստութիւն էր առել, կամ շոր փոխել, կամ թէ իւր որդիքն գտել, ամենեքեան հառաչելով լալով՝ անօրէնքն սուր դրին վերայ բշեցին»: Եվ իրավ, Արաքսի մյուս ափից դեռ նոր էին սկսվում անթիվ զոհեր կլանող արհավիրքները: Հալածվելով մշտապես օսմանցիների երկյուղից, Շահ-Աբբասի զորքերը թույլ չտվին տեղահանվող ժողովրդին առաջ շարժվել փոքրիշատե հարմար ճանապարհով, այլ բռնում տանում էին լեռնոտ, դժվարամատչելի տեղերով, որպեսզի օսմանցիները վրա չհասնեն հանկարծակի և ետ չխլեն նրան: Եվ բազմապատկվեցին թշվառ ժողովրդի տանջանքները: Զրկանքները, սովը, վրա հասած ցրտերն սկսեցին հազարներով ջարդել մարդկանց այդ սարսափելի ճանապարհին: «Ի ճանապարհն որ երթայինք,— շարունակում է Բաշեցին,— այն ինչ յետ մնայր՝ սպանէին: Գիտեք, որ այս ժողովուրդս չէին տանէ դուրս եկեալ, այլ ճանապարհ չի տեսեալ, շատն ի սոցանէ ցրտէ և խորշակէ, սովու և նեղութեանց, բազում ցաւի տիրացան: Երեկոյին ոչ իջնէաք, ի վաղն ելնէաք՝ բազում մեռեալք մնային իջևանքն և բաղում հիւանդք. մարդք օժընդակութիւն չկայր, որ թաղէր մեռեալքն, որպէս գրեալ է: Եւ ոչ ոք էր, որ թաղէր զնոսա: Ի ճանապարհն բազում կանայք զնէին իւրեանց ստընդեայ տղայքն ի վայր երթային վասն տկարութեան: Այս ճանապարհս տեսնէաք և հայէաք ի աչ կողմն և ահեակն, և ամենայն կողմն, ի ամենայն քարի քով և ամենայն քովի քով երեխայք լալիս, մէկն չկայր, որ տեսցուցանէր զնոսա: Բազում հիւանդք քահանայ ձայնում, մեկն չկայր, որ կատարէր զկարիսն նոցա. հեծեծելով առանց խոստովանութեան և առանց հաղորդի աւանդէին իւրեանց հոգին դառնութեամբ, որպէս գրեալ է սաղմոսերգուն: Քահանայք նոցա անկան ի սուր և զայլիս նոցա ոչ ոք էր որ լայր»*:

Հայ ժողովրդի Գողգոթայի այս ճանապարհի թշվառութիւններն ու մանավանդ հայ կնոջ նահատակութիւններն ու դժբախտութիւնները ավելի մանրամասնորեն նկարագրել է նույն հ. զը-Գուվեան սարսնեցուցիչ գույններով: Նա գրում է.

«Քանի որ նրանք գյուղ-գյուղ էին ճանապարհորդում, ծանր էին շարժվում, և ձմեռը շատ էր առաջանում, այնքան շարշարվեցան, որ շատերը, մանավանդ մատաղահասակներից, զոհ գնացին: Ձմեռն այնքան դառնաշունչ էր և ձյունն այնքան առատ, որ շատերի ոտները ցրտատար եղան, ուրիշների՝ ականջները, և մնացին միայն շորացած ոսկորները, որովհետև ցուրտը ապականել և սպառել էր մսերը: Վկայում են, որ կանանցից ոմանք քիթները սրբել կամենալով՝ պոկում էին քթերն առանց այդ զգալու: Ես հավատում եմ այս ամենին և դրանից ավելի շատ բաների, որը չեմ հիշում այստեղ, որովհետև ես փորձել եմ, թե ի՞նչ են կրում այս կողմերում ձմեռ ժամանակ ճանապարհորդները, ինչքան էլ նրանք լավ հագնված լինեն:

«Սակայն ցուրտն ու ձմեռը չէին այս հալածանքի տառապանքները ծանրացնողները, որովհետև այս թշվառները, սնված լինելով ձյունների մեջ, ձմեռային այս սաստկութիւնը նորութիւն չէր նրանց համար: Ամենամեծ տանջանքը պատճառում էր նրանց քաղցը, որ հենց ճանապարհորդութիւնն սկսելու օրվանից տանջում էր նրանց, երբ տանից վերցրած սակավիկ պա-

* «Նշխարք մատ. հայ.», էր. 7:

շարը հատալու Այս ուղևորության սկզբից խեղճ կանանց մեծագույն մասը գնում էր՝ կրելով ուսերին երկու մանուկներ, մեկը՝ մի կողմի վրա, մյուսը՝ մյուս, և շրջապատված մի քիչ ավելի մեծահասակներով, որոնք ոտքով կարողանում էին գնալ, և ամենքն էլ քաղցից տանջված, լաց լինելով, ումանք հացի համար և ումանք մայրական ստիճի, որ ցամաքած էր, որովհետև քանի մի օր էր, որ ոչինչ չէին կերել: Խոստովանում եմ, որ այստեղ ես չեմ կարողանում պահել արտասուքս՝ հիշելով այն, որ պատահել է այս ճանապարհորդության ժամանակ մի քանի կանանց, որոնք, ի մեծ ցավ իրենց, հղի էին: Բոլորովին հոգնած իրենց շալակած երեխաների բռնից, նրանք մնում էին վաստակաբեկ ճանապարհի մեջտեղը նստած, շրջապատված միմիայն իրենց մանր երեխաներով, որովհետև մյուսները շարունակում էին իրենց ուղին, իսկ մնացողները վերջացնում էին իրենց կյանքը քաղցածության մեջ, եթե կարողանում էին տանել իրենց որդիների միմյանց հետևից մեռնելու տեսարանի կսկիծը, առանց կարենալու որևէ օգնություն անել: Մյուսներն անտաններն էին ընկնում իրենց և իրենց որդիների համար սնունդ որոնելու, բայց սովորաբար կորչում էին այնտեղ:

«Բայց ի՞նչ կարելի է երևակայել այն մայրերի վերաբերմամբ, որոնք իրենց ճանապարհը շարունակելով տեսնում էին, որ այն երեխաները, որոնց ձեռքից բռնած տանում էին, ետ էին մնում և չէին կարողանում գնալ, և սրանց տանելու համար պետք էր իրենց գրկից կամ ուսերից ցած առնել նրանց, որոնց կրում էին, և եթե այդպես չանեին, մնացողները կորստյան էին մատնվում, և ինչքան էլ մայրերի գուժը մեծ է դեպի իրենց երեխաները, ինչպես այդ գիտենք փորձով, ինձ թվում է, թե այս հայ կանայք այս մասին գերազանց են ամենից, որ ես կարող եմ ստուգապես վկայել, որովհետև իմ սեփական աչքերովս եմ տեսել և դրա մասին ես կամենում էի այստեղ անպատճառ հիշատակել՝ հասկացնելու համար այն վիշտն ու տանջանքը, որ այս խեղճերն զգում էին, տեսնելով իրենց փոքրիկ և անմեղ զավակների մահը և չկարողանալով ոչ մի կերպ օգնել նրանց: Կարիքն ու սովը օրեցօր աճում էին, և որովհետև այդ կանայք երբեմն ավելի ևս հակամետ են դեպի շարը, պարծենում են, թե կարող են հազարավոր դարման ստեղծել, դրանցից գտնվեցան այդ գաղթականների մեջ այնպիսիները, որոնք մի դյուրագյուտ հնարք մտածեցին, որ դժվարին էր գործ դնել. այդ հնարն այն էր, որ ով մեռնում էր, կենդանի մնացածների համար կերակուր էր դառնում...»

«Որովհետև սովը շատ մեծ էր և դժվար տանելի փոքրահասակ անձանց համար, սրանք ոչինչ բան չէին խնայում, որ կարելի էր մարսել: Սկսեցին ուտել մարդկային աղբն անգամ...»*:

Շահ-Աբբասը մնաց ձմեռելու Քավրիզում: Այդտեղ պահեց նաև ջուղայեցիներին, իսկ մյուս ժողովուրդը տեղավորվեց շրջակա գյուղերում մինչև գարուն: Սինան փաշան, առաջանալով մինչև Նախիջևան, տեսավ, որ ամբողջ ժողովուրդը քված, անց է կացված Արաքսի մյուս կողմը: Նրան ապշեցրեց այն արագությունը, որով շահը կատարել էր այս ահագին և դժվար գործը: Այս արագությունը պատշաճավոր տպավորություն թողեց օսմանյան զխավոր հրամանատարի վրա, և նա վճռակաճություն չունեցավ անմիջապես գնալու պարսիկների հետևից: Նախ հետախուզող լրտեսներ ուղարկեց. որոնք հասան մինչև Զուղա և տեսան, որ նա դեռ այրվում է: Այլևս ավելորդ համա-

* Զ308, c. 472—474.

րելով շարունակել պատերազմական գործողությունները, Սինան փաշան վճռեց բանակի համար ձմեռոց ընտրել Շիրվանը, ուր կառավարիչ էր նրա որդին: Սակայն գործն ընդդիմացավ գնալ Շիրվան և հարկադրեց հրամանատարին գնալ Վան*:

Գարունը բացվելուն պես Շահ-Աբբասը կարգադրեց, որ տեղահան ժողովուրդը քվի դեպի Ղազրին և այնտեղից՝ Սպահանի կողմերը: Լուր առնելով, որ ձմեռվա ընթացքում բավականաչափ հայեր են հավաքվել Զուղայում, շահը, դրոված մանավանդ Քահմազ-Ղուլի-բեկի բանսարկություններից, մի ուրիշ գորագլխի հրաման տվեց գնալ և նորից դատարկել վաճառականական հռչակավոր ավանդ: Ավելորդ է ասել, որ այս հրամանն էլ ճշտությամբ կատարվեց, և Զուղայում մնացած հայերը քվեցին մինչև Ղազրին, ուր նրանք միացան մյուս ժողովուրդին: Բայց չի կարելի այստեղ շատանանջել մի ուշագրավ հանգամանք: Զ. Օգոստինոս Բաջեցին նկարագրում է, թե ինչպես Շահ-Աբբասը հանկարծ կարգադրեց, որ Նախիջևանի և Երնջակի հայերը վերադառնան իրենց հայրենիքը: «Աւուր էր կիրակի,— գրում է նա իր ունիթոական դժբախտ հայերենով,— ամենայն ժողովուրդն ելեալ էին առաւօտոյն աղօթ և հառաչանք դեպի Աստուած. հայեցաք և տեսաք թէ ի թագաւորէն մարդ եկաց, հրամանք բերաց թէ Նախիջևանոյ և Երնջակոյ գաւառն դառնան յետ: Երբ որ լսեցաք այսպիսի բարի խրատ՝ ամենեքեան ուրախութեամբ գոհութիւն մատուցաք Աստուծոյ և ցնծութեամբ վասն այսպիսի բարեբարութեան, որ արար Աստուած և ողորմեցաւ ընդ ժողովրդեան իւրում: Ամենայն ժողովուրդն եղեն որպէս եղջիր, թէպէտ առաջ էին տկար: ... Եկինք հասանք մեր աշխարհս, տեսանք ամենայն ապրանքն թալանած, շատ տուն և վանք կրակ տուած էրած. դառն դատարկ ժողովուրդն մնացին Աստուծոյ փառք տալով»: Այս հրաշքը միանգամայն անհասկանալի կլինի, եթե մենք նկատի չառնենք, որ Շահ-Աբբասի այս բացառիկ շնորհը վերաբերում էր Նախիջևանի և Երնջակի հայ կաթողիկեներին կամ, ինչպես անվանում էին նրանք իրենց, ունիթոներին: Այս հայերն իրենց արյունակից, բայց դառնությամբ բաժան ազգայինների նման անտեր ու անպաշտպան չէին: Ամենից առաջ Հոռմի պապն էր նրանց պաշտպանում, ապա Եվրոպայի կաթողիկ պետությունները, որոնց դեսպանները հատուկ նամակներ էին տանում Իրանի վեհապետներին, խնդրելով նրանց ուշադրությունն ու հովանավորությունը Պարսկաստանի հպատակ կաթողիկեների վրա: Հենց այդ մեծ տեղահանության ժամանակ, ինչպես երևում է և Բաջեցու վկայությունից, շահի մոտ էր եկել «Ֆրանկների» դեսպանը, որ և, անշուշտ, միջնորդեց Նախիջևանի և Երնջակի ունիթոների համար: Եվ շահը, որ, ինչպես տեսանք, ինքն էր ամեն միջոց որոնում արևմտյան քրիստոնյա պետություններին մերձենալու համար, հարկավ, չէր կարող անտես առնել նրանց դեսպանների այս տեսակ խնդրվածքները, մանավանդ որ նրանք վերաբերում էին հայության մի շատ փոքրիկ մասին միայն: Մյուս, հայադավան մեծամասնության համար ոչ մի միջնորդություն չէր լինում որևէ քրիստոնյա պետության կողմից, որովհետև հայ եկեղեցին հերձվածող էր, միացած չէր կաթողիկ եկեղեցուն և նրա որդիները եթե տառապում էին ամենադառն ստրկության մեջ, այդ այն պատճառով, որ նրանք իրենց հերձվածողության համար պատժված էին քրիստոնեության աստծուց: Այսպես էր բացատրում կաթողիկ եկեղեցին, որի համար հայերի կրած տան-

* Այվազովսքի, հ. Ա, էր. 497.

չանձեռն չէին կարող անցանկալի լինել, քանի որ այդ տանջանքներն էլ պիտի հարկադրեն նրանց դիմել կաթոլիկության, տեսնելով որ կաթոլիկները համեմատաբար ապահով ու հովանավորված են:

9. Երկրի վերջնական ավերումը: Առաքել պատմագիրը, վերջացնելով Շահ-Աբբասյան բարբարոս գերեվարության բոլոր մանրամասնությունները, չի կարողանում շարունակել իր վշտալից պատմությունը, կանգ է առնում և ազատություն տալիս իր զգացմունքներին, որոնք տխուր ու տրտում հոգու թելադրած գեղեցիկ տողերն են դուրս հանում: Նա ասում է.

«Եւ զայս ամենայն լսելով և գրելով մեր, ճմլին սիրտք մեր, և զալարին աղիք որովայնի մերոյ, և աչք մեր վտակս արտասուաց թորեալ իջուցանեն, վասն եկելոյ հասելոյ թշուառութեանս ժողովրդեանս մերոյ: Եւ ոչ բաւեմք աստանօր՝ թէ որո՞վ օրինակաւ՝ և կամ որո՞վ տարազու ողբս առեալ աշխարհացուք ի վերայ բեկման ազգին և աշխարհին մերոյ, յաղագս որոյ ել հրաման մահաբեր ի բերանոյ երկրորդ Սաբուառսին և շունչ հրախառն յոնգաց նորին՝ և եկեր զեղենափայտս Լիբանանու, քանդի անմարդաբնակ արար միահաղոյն զամենալի և զյուսթի աշխարհս Հայոց: Վասն զի ի քշին զերկիրս՝ ո՛չ թէ զմի կամ զերկու գաւառս վարեաց ի Պարսկաստան, այլ զբազումս: Եւ սկսեալ ի սահմանացն Նախշուանու և անցեալ ընդ Եղեգաձոր, առ եզերք Գեղամայ և Լօուոյ և զՀամազիման գաւառն, զԱպարան, զՇարապխանէն, զՇիրակուան, զՋարիշատ, և մասն ինչ ի գեղօրէիցն Կարսայ և զձորն Կաղզվանու բնաւին, և բովանդակ զերկիրն Ալաշկերտու, և զգեղօրայսն Մակուայ և զերկիրն Աղբակու և զՍալամաստու և զԵնոյայ և զՈրմի, և որ ինչ պանդուխտք և դարիպականք մնացեալք էին ի քաղաքն և ի գեղօրայսն Թարվիզու, զգաշտն Արարատու բովանդակ, և զԵրևան քաղաք, զերկիրն Ղրխբուլաղայ, զՄաղկունուց ձոր, զԳառնու ձորն, զՈւրծածորն: Եւ յառաջ քան զայս՝ զգաւառն Կարնոյ և զԲասենու և զԽնուսայ և զՄանասկերտու և զԱրծկէոյ և զԱրճշոյ և զԲերկրու և զՎանայ, աւարով և գերութեամբ բերեալ էին յԵրևան, և ընդ սոսա քշեցին և տարան:

«Արդ՝ զայս ամենայն գաւառքս՝ և որք ընդ սոքօք էին, հրամայեաց շահն որ քշեցին և տարան յաշխարհն Պարսից, և արար աւերակ և անմարդաբնակ զվայելուչ աշխարհս Հայոց:

«Որ և այժմ տեսանեմք զարգաւանդ զբերրի Վոզս, զարտ և զանդաստանս սորա, և զաւերակս բազմապատիկ զեղօրէիցն և զմեծանիստ աւանացն:

«Նա և զաւերումն և զտապալումն և զքայքայումն դանաոիկ և զամուր և զհաստահեղոյս վիմարդեամբք և կրով մածուցեալ զտնտեսոյց բերդօրէիցն: «Եւս առաւել զմեծափառ և զհռչակաւոր վանորայսն, զտեղի և զհանգրստարան սրբոցն Աստուծոյ:

«Եւ զերկնանման և զբարձրաբերձ և զգմբեթաշեն կոփածու և հաստահեղոյս վիճօք կառուցեալ զեկեղեցիս աշխարհիս Հայոց: Յորում յօրինեալ զանազան և պէս պէս նկարս և տեսակս շուշանաց և կենդանակերպից, գեղեցիկ յօրինուածովք քանդակեալք ի վէմս՝ պէս պէս հնարակերտութեամբ: Որոց ձեն և դիր շինուածոյն և սիւնքն ախաւեղազէսք կամարացն ազգի ազգի և լուսանցոյցքն և դրունքն և ամենայն ինչ խորհրդակալն:

«Նա և զբարեհամ և զսակնակիտ զմշտահոսան աղբերակունս ջուրցն: Եւ զկարկաշահոս ծիծաղախիտ յաւէտընթաց յառաջախաղաց վտակս ջուրցն:

որ ի գլխոց ձիւնաբարդ սպիտակափայլ բարձրաբերձ լերանց առ ի ստորն հոսեալ իջանէ ի դաշտ անդր և զշինութիւն նոցին մատակարարէ:

«Նա և զքաղցրաշունչ և զառողջարար և զկենդանապարգև զօդ և զհողմն սորին: Եւ զայլ ամենայն վայելչութիւնս սորա տեսանելով հեղձամղձուկ եղեալ փղձկիմք՝ և հարեալ յարտասուս ողբամբ և աշխարհմք՝ զի անապատ եղև վայելուչ և քաղցր աշխարհս մեր: Եւ ազգ և ժողովուրդ մեր խլեալք ի տեղեաց և անջատեալք ի հայրենի և ի բնիկ ժառանգութեանց, և յօրհնեալ յերկրէ, որ լի է նշխարօք սրբոց Աստուծոյ, և ոռոգեալ արեամբ սրբոց վկայից՝ և օրհնեալ քարոզութեամբ սրբոց առաքելոց՝ եղեն վտարանդեալք և տարամերժեալք յերկիր օտար և յազգ այլասեռ և այլալեզու, որ և թշնամիք հոգւոյ և հաւատոյ, և արեան ծարաւիք մարմնոյ: Որք և անդէն օր աւուր առ սակաւ սակաւ նուազին, ոմանք մահուամբ և կորստեամբ և ոմանք հաւատոյ ուրացութեամբ, որք դառնան յանօրէն օրէնս պղծոյն անապատի:

«Եւ յաղագս երկնանման և աղինասարաս եկեղեցեաց զի՞նչ ասացից՝ որք ի խաւարի մնացեալ և ի բնակչաց թափուր եղեալ՝ մերկացեալ ի զարդուց՝ եղեալ հանգրուանք համբարուաց և ջայլամանց ըստ Եսայեայ տեսանողի, որքք աղուխուց և նապաստակաց, մակաղատեղք խաշանց և անդէոց. բոյնք թռչնոց և աւերաբնակ բուոց: Փոխանակ օր աւուր նորոգման, օր զհետ աւուր խարխալեալ և քայքայեալ աւերեալ փլուզանի. փոխանակ բուրման խնկոց անուշից՝ լցեալ ողբովք՝ լուսալք ձայնք փառաբանչաց, և կատարմունք տօնից տարեկանաց, և մատուցմունք փրկական պատարագաց»*:

Թշվառութիւնը գերեվարութիւնը չէր միայն: Թշվառութեան ամենաալանդակ շրջանը գալիս էր երկիրը դատարկվելուց հետո: Հետևյալ տարին (1605) Սինան փաշան պիտի վերանորոգեր իր արշավանքը: Նրա ահագին բանակը ձմեռեց Վասպուրականում, բաժանվելով գյուղերի և տների վրա: Նորից, ուրեմն, թշվառ երկրի ահագին ավերում: «Իսկ զօրքն,— ասում է նույն պատմագիրը,— որք նստան ղշլախ (ձմեռոց) ի վերայ երկրին, իբրև զգազանն տեսլեան Գանիելի՝ կերան և մանրեցին. և զմնացորդսն ոտից կոխան արարին. փոխանակ շինելոյ զերկիրն՝ աւերեալ քայքայեցին և ի վերջին թշառութիւնն հասուցին թէ անողորմ կեղեքելով՝ և թէ այլ պղծագործութեամբ»**:

Գարունը բացվելուն պես Սինան փաշան հրամայեց բանակի ձիաները կանաչի վրա բաց թողնել, որպեսզի շուտով կարելի լինի ձենարկել արշավանքին: Շահ-Աբբասը, որ Թավրիզից հետևում էր թշնամու շարժողութիւններին, վճռեց օգտագործել այդ հանգամանքը և Ալլահվերդի խանի ղեկավարութեամբ մի ուժեղ զորաբաժին ուղարկեց Վան՝ հատկապես օսմանցիների ձիաները խլելու կամ ոչնչացնելու համար: Խանն այս հանձնարարութիւնը կատարեց մեծ հաջողութեամբ: Սինան փաշան նրա դեմ ուղարկեց Վանի փաշային, որը, սակայն, շարաշար պարտութեան մատնվեց մի կողմի մեջ, որ տեղի ունեցավ Վանի պարիսպների առաջ: Հաղթութիւն տարած Ալլահվերդի խանը հարձակվեց Վասպուրականի վրա ասպատակելու համար և հարուստ ավար հավաքեց: «Ձամենայն համբարս ցորենոյ և զայլ պտղոց, և զխոտոյ և զյարդի և զշինուածս տանց զամենայն այրեցին հրով,— գրում է Գավրիթեցիին:— Ուր և կարացին՝ հասանիլ զամենայն բնակիչս գաւառացն՝ Գավրիթեցիին:— Ուր և կարացին՝ հասանիլ զամենայն բնակիչս գաւառացն՝ որք և անկան ի ձեռս՝ զարիսն կոտորեցին՝ և զայլսն գերեցին: Եւ մեծ բանակ

* Գավրիթեցի, եր. 38—40:

** Եր. 52:

արարեալ եթէ զմարդ և եթէ զանասունս, միահասողոյն վարեալ, ւսծեալ, բերեալ հասուցին ի թարվէզ ի լիութիւն ազգին Պարսից»^{*}:

Զդալ-օղլին ստիպված եղավ ծովով հեռանալ Վանից և գնալով էրզրում, սկսեց մեծ զորահամարի պատրաստութիւններ տեսնել: Անհաջողութեան էր հանդիպել և նրա ուղարկած մի արշավանքը դեպի Երևան: Տեսնելով, որ Երեւանի երկիրը միանգամայն լքված է և անտեղութեան մատնված, օսմանյան մի բանակ, Օմար աղայի առաջնորդութեամբ, գնաց հաստատվելու այնտեղ և գրավեց Նախիջևանը: Սակայն Շահ-Աբբասը թափրիզից նրա դեմ ուղարկեց Ամիրգունա խանին, որը հաղթեց և սպանեց Օմարին, փախուստի մատնեց նրա զորքը:

Օսմանյան զենքի բախտը բոլորովին խաւարել էր: Սինան փաշան մեծամեծ ջանքեր էր անում մեծ զորաժողով կատարելու համար: Նա կանչեց իր մոտ բոլոր կուսակալներին, ցեղապետներին, բեյերին, քրդական մեծ իշխան Միրջարաֆին և առհասարակ այն բոլոր մարդկանց, որոնք զինվորական ուժ ունեին իրենց ձեռքին: Եվ որովհետև զինվորական ամենախոշոր կազմակերպութիւնները ջալալիների հրոսախմբերն էին, ուստի փաշան նրանց էլ դիմեց, նրանց օգնութիւնն էլ խնդրեց: Այս առիթով Գրիգոր Դարանաղցին մի երկար և հետաքրքրական պատմութիւն է անում, որի մեջ շատ պայծառ կերպով պատկերանում է ջալալիների սարսափներին ենթարկված երկրի դրութիւնը: Ասեմք նախ և առաջ, որ հենց պարսկական պատերազմի նախօրյակին, 1603-ին, երևան էին եկել երկու կատաղի հրոսակապետներ— Ղարաղաջ և Մուրատխանցիք: Ղարաղաջը հարձակվեց Երզնկայի վրա: Քաղաքը կարողացավ պաշտպանվել իր ամրոցների շնորհիվ, իսկ գլուղերը մեծ վնասներ կրեցին: «Ըսեցաք,— ասում է Գրիգորը,— որ լցեալ են յերկիրն որպէս զբազմութիւն մարախոյ և կամ որպէս զուխաջուրսն: Նմանապես և նոքա ամենակեր մարախոյ նման սպառեր էին զամենայն երկիրն ի կերակրոց և նման հեղեղաց ապականեալ էին, որ զվաստակոց արդիւնքն դեռ էին հորեր և շտեմարաններ, զոր ինչ կերեալ էին և զմնացեալսն ի պողոտայսն էին ցրուեալ խառն ընդ կաւից և շինուածոցն հուր էին արկեր»^{**}:

Եվ ահա ավերանքի այդ նոր հերոսներն էլ էին գտնվում այն ջալալիների մեջ, որոնց իր մոտ էր կանչել Սինան փաշան: «Եւ հրամայեաց թէ,— շարունակում է մեր ժամանակագիրը,— եկայք հնազանդեցարուք հրամանաց թագաւորին մերոյ և ծանրագոյն երդումն լիցի ի միջի մերում, որ միոյդ վնաս ոչ եղիցի ի մէջն, զի միաբանութեամբ գնամք ի պատերազմ և յետ դառնալոյն ի պատերազմէն, ամենեցունց ըստ արժանեաց տեղի տամ իշխանութեան, որ երթայք դադարիք և հանգստանայք ամենայն զօրովքն ձերովք: Կապա և զէն և վահան ուղարկեաց զօրագլխացն ամենեցուն: Այսպիսի հարական կերպիւ որսաց զնոսա ի հաճել զմիտս նոցա ընդդէմ տալ Պարսից զօրացն, գոնեա զի թիրևս օգնութիւն յԱստուծոյ լիցի, զի ի սպառ ի սպուռ ջնջեսցեն զնոսա և բարձցեն ի միջոյ, և որպէս եղև իսկ»:

Եվ այսպես, օսմանյան կառավարութիւնը կատարելապէս անձնատուր էր լինում երկիրն ավերող մութ ուժերին, ունենալով միայն մի հույս— թե հրոսակապետները կարող են կամ ամբողջովին, կամ մասամբ կոտորվել պատերազմի մեջ և այս կերպով ազատել թշվառ երկիրն իրենց վայրագութիւն-

նից: Գրիգորը շարունակում է իր պատմութիւնն այսպես. «Եւ յետ այս դաշնական բանիցս եկին ամենեքեան ի հնազանդութիւն. նախ՝ Ղարաղաջն երեկ իւր զօրօքն, և ապա այլքն եկին իւրեանց զօրօքն: Եւ ճղալի որդին (Սինան փաշան) երեկ նստաւ յԱրզրումի դաշտին, որ գարուն էր եղանակն: Նա դաշտն լցաւ առ հասարակ կարաւանի զօրօք, այսինքն ասքարաց, զինուորօք սեպհականօք և ապստամբօք՝ այսինքն ջալալօք, որ ջալալեաց զօրքն զիւրեանց շար սովորութիւնքն շէին թարկեր, այլ զնոյն կու գործէին որպէս յապստամբութեանն առնէին, մանաւանդ այլ առաւել ևս վասն պատերազմ գնալոյն պատճառան կատաղիք եղեն և արենարբուք: Կողոպտէին, թալանէին, զոր ինչ գտանէին՝ յաւարի առնէին և զոր ոչ գտանէին ի պէտս կերակրոց մարդոց և անասնոց և ի ձեռս անկելոց մարդոցն՝ վերին աշխարհաց շար դուլիցն նման առնէին, զերկորիսն ծամէին և այլ զանազան տանջանօք կու շարշարէին թէ՛ հոր գարոյ և ցորենոյ ցոյց տո՛ւր կամ այլ կարասիս ընչից և ստացածոց գանձուց, զոր թագուցեալ էք ընդ հողով: Եւ շարշարեալքն զոր ինչ որ գիտէին, ցուցանէին՝ թէ իւրն էր, թէ այլոց: Եւ այլ զոր ոչ գիտէին՝ զի՞նչ ասէին, և կրկին դառն տանջանօք շարշարելով սպանէին և կամ վէրս ի վերայ եղեալ թողութիւն կիսամահ և գնային: Բնաւին երկիւղ կասկածանաց շէին կրեր ի վազիրէն և ո՛չ ի միմեանց, որ միակամ էին և մի գործովք, որ սարտար վազիրն այլ սասանէր յերկիւղէ նոցա:

«Եւ գեղորէից մարդիկն ի մի վայր ժողովեալ առին զվիրաւորսն և զսպանեալսն և զերկորիս ծասկեալսն, և բարձին ի վերայ սայլից և աղիողորմ, աղէտաշարժ ողբոց և աշխարանաց ձայնիւ աղաղակէին գոչելով ի լսելիս վազիրին, գոնեա թերևս դատ արասցէ նոցա: Եւ նա ի շար ժամուն ոչինչ կարէր առնել իրաւունս դատաստանի և ոչ պատասխանի արար նոցա, այլ միայն ողբս առեալ կոծէր վազիրն ի վերայ երկութեանց եղելոց նոցին ի մարդակերպ զազանաց արենարբուցն: Եւ դարձեալ գոչէին մեծաձայն գանգատաւորքն առ վազիրն, ասելով թէ՛ ո՛վ տէր մեր և փոխանորդ թագաւորին մերոյ, դու անգամ այլ եկիր, իշխան աշխարհիս մեր եղեր, ուղիղ դատաստան և իրաւունս կու առնէիր զերկելոցն և նեղելոցն, և յայնմ հետէ քեզ նման այլ ոչ ոք երեկ ի փաշայիցն՝ գթած և ողորմած և հոգաբարձու և խնամատար մեզ: Իսկ արդ զի՞ եղև քեզ, միթէ դու այն ո՛չ իցես, զոր յուսով մեծաւ կու սպասէք զալստեան քում: Եւ նա պատասխանի արարեալ բաղադրեալ ողբովք ասելով նոցա. ա՛յ ըռանայք իմ և թագաւորին մերոյ հնազանդք, ես այն եմ, զոր տեսեալ էք և գիտէք, բայց հեծելազօրքս չեն այնոքիկ, որ ընդ իսն էին ի ժամանակին յայնորիկ, այլ այժմ արենարբու գազանաց միջի կամ անկեալ որպէս զոշխար ի մէջ գայլոց. կու դողամ սարսափելով յահէ դոցա: Ես այլ և դուք այլ ձեռք ի վեր համբառնալով առ Աստուած, գոչեմք մեծագոչ աղաղակաւ. միթէ լսող լիցի աղաղակի մերում, որ մեծաւ պատժօք իսպառ իսպուռ ջնջեսցէ զդոսա յերկրէ, որ դուք այլ ազատիք և մեք այլ և ամենայն աշխարհք»^{**}:

Այս խոսակցութիւնն արդեն մի շատ լավ ապացույց է, թէ ի՞նչ էր այն բանակը, որ հավաքեց Սինան փաշան պարսիկների դեմ տանելու համար: Մեծագումար էր այդ բանակը, բայց նրա տարրերից մեկն էին ջալալիները, որոնց օսմանյան գլխավոր հրամանատարը տանում էր հատկապէս այն աղոթական հուսով, թե նրանք կկոտորվեն կովի մեջ, և այդ-

* Դավրիժեցի, էր. 54.

** Դարանաղցի, էր. 42.

* Դարանաղցի, էր. 43—45.

պիսով միայն կազաովի թե դժբախտ ժողովուրդը և թե նույնիսկ թուրք կառավարութիւնը: Սոֆիանի դաշտում, թավրիղի մոտ, երկու թշնամի բանակներն իրար հանդիպեցին: Բայց պարսիկներն արդեն սովորել էին ջարդել օսմանցիներին: Եվ այս մեծ պատերազմի մեջ էլ, շնորհիվ Շահ-Աբբասի իմաստուն գորաշարժումների, հաղթող հանդիսացան դարձյալ պարսիկները: Սինան փաշան, ամոթալի պարսութեան մասնակցով, գիշերով փախավ դեպի Վան, թշնամու ձեռքում թողնելով իր բանակի հարստութիւններն ու գանձերը: Միայն մի բանով կարող էր մխիթարուիլ դժբախտ սարգարը, ջալալիների գլխավորներից մի բանին սպանվել էին պատերազմի մեջ: Բայց դրա փոխարեն՝ Ղարաղաշն ու Մուրատիանցիքն ողջ ու առողջ էին մնացել: Նրանք պահանջեցին, որ փաշան կատարի իր խոստումը: Եվ նա ստիպված եղավ երկուսին փաշայութիւն տալ և նշանակեց կառավարիչ— մեկին Մելիտինե, մյուսին՝ Տրասիղոն: Այսպիսով շարիքը չէր վերացվում, այլ, ընդհակառակն, պաշտոնական վավերացում էր ստանում: Իսկ ինքը, Սինան փաշան, գնում է Ամիդ քաղաքը (Դիարբեքիր) և այդտեղ մեռնում է, ոմանց ասելով՝ թունավորում է ինքն իրեն, չկարողանալով տանել Սոֆիանի ամոթալի պարսութիւնը: Կամենալով գոնե մոտավոր մի հիշատակութիւն անել այն բողոքի վնասների մասին, որ երկիրը կրեց 1604-ից ի վեր երկու տարվա ընթացքում, Առաքել Դավրիժեցին ասում է. «Եւ ի շարժմանէ այսց երկուց տիեզերակայացս՝ որք զարթուցեալք են ի պատերազմ, եթէ Սարգարն՝ որ եկն յարեւմտից, և թէ Շահն՝ որ ի կողմս արեւելից՝ թէ որքան աւերումն և քանդումն եղև աշխարհի, թէ ի գալն և թէ ի դառնալն, թէ որքան ծանրաբեռն հարկապահանջութիւն եղեալ ի վերայ ժողովրդեանն և բնութեամբ առին, նոյնպէս և զսուրուսաթն՝ որ զկնի դօրսոցն բերել տային, և թէ զօրքն՝ որ ի ձմեռն երկվարօքն իւրեանց ղշլախ տային, կամ զքանդումն տանց և այգեստանաց, և զկոխումն արտորէից, և զհանումն համարաց՝ ցորենոյ և զայլ սերմանեաց, և աւարումն և յափշտակումն ընչից և ստացուածոց, զուստերաց և զգստերաց, և սպանումն անպարտ անձանց, զորս ի յայտնի և զորս ի գաղտնի, և զայլ ամենայն շարիսն զոր ածին ի վերայ աշխարհի. մեզ ո՛չ գոյ կար թուելոյ, այլ այնմ, որ թուէ զբազմութիւն աստեղաց և ստեղծ դայնքան անձինս՝ որք մատնեցան անողորմ և մարդադէմ գազանացն այնոցիկ»*:

Մի փոքրիկ, պարզ հիշատակարան, որ գրված է այդ միջոցներում, ցույց է տալիս, թե ի՞նչ դրութեան մեջ էր ապրում ժողովուրդը զինվորական անդադար շարժումների հետևանքով. «Անմեղադիր լեբուք սխալանացն գրին,— ասում է նա,— որ 3 ամ ի գրելն կացի. ամեն ամ վեղիր մի ի յԱմիթ ղշլա կուլինին 40—50 հազար հեծելօք զմեզ ի տան ի տեղաց կու հանեն, ուրեանք կու նստին. զմեր նեղութիւնն որպէս պատմեմ, որ պատմել չի գար»**։ Իսկ Գրիգոր Դարանաղցին պատմում է, թե Ղարաղաշը, որին Սինան փաշան Մելիտինեի կառավարիչ էր նշանակել, որպեսզի գեթ այդպիսով թողնել տա ջալալիութեան արհեստը, անփոփոխ մնաց և շարունակեց կեղեքել մարդկանց, այս անգամ, իհարկե, ավելի բացարձակ և հանդուգն կերպով, մինչև որ սպանվեց իր զոհերից մեկի ձեռքով: «Եւ Մելիտինի, նա ոչ զգօնացաւ և ոչ եթող զսովորական շար գործս իւր, այլ առաւել ի գործ ածէին

* Դավրիժեցի, եր. 57—58.

** «Արարատ» ամսագիր, էջմիածին, 1888, եր. 292.

զանօրէնութիւնս իւրեանց յայնժամ՝ քան որ յատեն էին: Այնչափ շարացաւ ինքն, որոց գլխաւորաց քաղաքին որ խոռվէր, բերել տայր զկանաչս նոցա և իւր զօրացն խայտառակել տայր ի մէջ հրապարակին, որպէս Սրբմիտ արքայն Պարսից արար Փառանձեմայ, կնոջն Արշակայ թագաւորին Հայոց, նմանապէս և այս շարս առնէր ուսանելով ի սատանայէ:

«Եւ յետ այսորիկ այլ մեծագոյն շարիս արար, որ տեղացի լաւ պարոն կացեր, որ ամենայն աշխարհն շնորհակալ էին յիւրմէն, նա մօտ աւուրքն մեռեալ էր, զնորա պատանի որդեակն յափշտակեաց և առ վասն պղծութեան աղազաւ, որպէս սովորութիւն է տաճկացն, որ զգործս կանանցն յարանցն խնդրել, և շար թուաց գործն այն յաչս մեծամեծաց տաճկացն քաղաքացոց: Եւ տղան այլ խապար ղրկելով յառաջագոյն առ արանցն պատուականաց թէ՛ ձեզ անո՞ն է որ ես մեծ իշխանի որդի լինիմ և սա մէկ ջալալի, զիս ի տեղի կնոջ ըմբռնէ, ձեզ անո՞ն է, կամ իմ հօր մէկ ճար ու հնար այն էր, զիս յայս ջալալուս ազատէր: Եւ մեծունայքն խրատեցին զպարոնորդին թէ՛ սպա՛ն զնա ի գիշերի յանկողնի և ազատեսցիս դու և ամենայն աշխարհն: Եւ ըստ խրատու նոցա սպան զնա յանկողնի: Եւ յորժամ լսեցին շար զօրքն, ցրուեցան և կորեան և ամենեքեան ազատեցան աշխարհաւ և այսպէս բարձաւ շարն յերկրէ»*: Բայց այս բոլոր խժոժութիւններն անմեղ բաներ են՝ համեմատութեամբ այն սարսափների, որոնց թատերաբեմ դարձավ Արարատյան երկիրը:

10. Չորսամյա սով: Պատերազմները, տեղահանութիւնները, ջալալիները և այլ ժողովրդական պատուհասներ սպանեցին երկրագործութիւնը: Հողի մշակը կամ մեռավ փշացավ, կամ փախավ, իր գլուխն ազատեց քարերի ծերպերի մեջ: Վար ու ցանք ամեն տեղ բավարար չափով չեղավ, մորեխն էլ եկավ պակասը լրացնելու, և ահա 1605 թ. սով սկսվեց, թեև դեռ ոչ մեծ չափերով: Հաջորդ երկու տարիները՝ 1606—1607 թթ. սովը սաստկացավ, կատաղութեան աստիճանին հասավ, 1609-ին սկսեց թուլանալ և միայն 1610-ին բոլորովին թողեց դժբախտ երկիրը: Սովի տարածումը շատ ընդարձակ էր: Առաքել պատմագիրն այսպէս է որոշում նրա թագավորութեան սահմանները— 4. Պոլսից մինչև Երևան, Բաղդադից մինչև Դամիրղափու (Դերբենդ): Եվ մենք տեսնում ենք մարդկային այս դժբախտութեան սովորական տեսարանները.— մարդակերութիւնը համարյա ընդհանուր իրողութիւն է դառնում, և այս գազանային գործողութեան մեջ դարձյալ կանայք են, որ աչքի են ընկնում ամենից շատ: Գողացվում են մանավանդ երեխաները, որոնք մորթվում են և եփվում: Ինչպես սովորութիւն է պնդել այսպիսի զարհուրելի ժամանակներում՝ մինչև անգամ ծնողներն էին իրենց երեխաներին ուտում: Ժողովրդի մեջ լայն շափերով տարածվում է մարդագելի առասպելը, որ, ինչպես հայտնի է, բորենիների գիշերային հարձակումներից է կազմվում: Սովամահութեան դեպքերը, իհարկե, սովորական են: Գայլերն այնքան սովորում են մարդկանց դիակներին, որ գիշերները, նույնիսկ և օրվա լուսով հարձակումներ են գործում քնած մարդկանց, օրորոցի երեխաների վրա: Հայաստանը, թեև հաջաշատ հռչակված երկիր, շափաղանց հաճախ էր տեսնում սով-թագավորի սարսափելի դեմքը, ուստի և այս տեսակ նկարագրութիւններ սեփական են նրա պատմութեան շատ ու շատ էջերին:

Բայց այս անգամ սովը բերել էր իր հետ և մի անսովոր բարդութիւն:

* Դարանաղցի, եր. 47—48.

Նա ոտքի էր կանգնեցրել բոլոր ջալալիներին, կյանքի հրավիրել նորերին, որոնք ահագին ոհմակներով պատում էին ամեն տեղ, ուր հացի կամ հարստության հոտ էին առնում և վրա էին թափվում կողոպտելու համար: Արարատյան երկիրն էլ ուներ իր սեփական ջալալիները: Այսպես էր Քահաբը (Քանաքևոցի) Մահմադը: Որքան էլ ավերակ էր դարձրել երկիրը Շահ-Աբբասի տեղահանությունը, բայց և այդպես, միանգամայն անրնակ չէր մնացել նա: Փախածները, ծածկվածները, ավելի շուտ նուև շնկատվածները ապրել էին սկսել ավերակների մեջ, տեղ-տեղ, փոքրիկ խմբերով, օգիսներով: Այդ տեղերն էլ ահա դառնում էին ջալալիական հարձակումների նպատակակետեր: Այսպես, մի խումբ ջալալիներ գնացին և թալանեցին հուշակավոր Հովհաննավանը: Թեև միարանները կարողացել էին վաղորոք փախչել, բայց մնացել էր մի հիվանդոտ ու թույլ վարդապետ: Դրա վրա էլ թափվեցին ավազակները, ծեծով պահանջելով, որ ցույց տա վանքի բոլոր հարստությունների թաքստատեղը: Սուրբ հայրը, կամենալով պահպանել իր հիվանդոտ ու անկարող կյանքը, կատարեց ավազակների պահանջը, և նրանք տարան ամեն ինչ— զգեստ, գրքեր, սրբություններ և այլ հարստություններ, շմոռանալով սպանել պահեստների տեղերը ցույց տվող վարդապետին:

Մի ուրիշ մեծ հրոսախումբ գնում է թալանելու Գառնի գավառը: Մի մեծ արհեստական այրի մեջ թաքնվում են մոտ հինգ հարյուր հոգի՝ ջալալիներից իրենց անձը պահպանելու համար: Զալալիները պաշարում են այրը, բայց տեսնելով, որ չպիտի կարողանան զենքով վերցնել, դիմում են խորամանկության: Որովհետև այրը, բացի իր մուտքից, շուններ ուրիշ որևէ հողորդակցություն դրսի աշխարհի հետ, նույնիսկ օդահանություն ոչ մի միջոց, այդ պատճառով ջալալիները մեծ կրակ են վառում այրի մուտքի մոտ, որպեսզի թանձր ծուխը ներս թափվի այրի մեջ: Իսկ կրակի վրա գցում են ինչ-որ գարշահոտ լեշ, որ սկսում է այրվել և այնպիսի գաղեր է արձակում, որ ինչպես հավատացնում է Դավրիժեցին, այրի մեջ վառած ճրագները հանգում են, քարերը քրտնում են, «և մարմինք մարդկանց սկսաւ ուռիլ և բշտիլ և դեղին ջուր հոսիլ. և ամենեքեան շնչարգելք եղեալ նուաղեցան և թուլացեալ թալկացեալ անշնչացան իւրաքանչիւր յիւրում տեղուղ և առհասարակ արք և կանայք ծերք և տղայք և մատաղ մանկտիք ի միասին մեռան. և ի նոցանէ ոչ ոք ել արտաքս»: Բայց այս միջոցին այրը պաշարած ջալալիները գնում են ուրիշ տեղ՝ ավարի լուր առած: Դրսում գտնված մարդիկ վազում գալիս են այրը՝ պաշարվածներին տեսնելու և նրանց մեջ իրենց ազգականներին ու ծնողներին որոնելու: Շտապով մարելով մուտքի մոտ վառած կրակը, նրանք ներս են մտնում, ճրագ վառում: «Ճու,— շարունակում է պատմագիրը,— տեսին զամենեսեան իբրև զմակաղեալ ոչխարս յիւրաքանչիւր տեղիս մեռեալ՝ հայր որդու՛ և մայր դստերը՝ և եղբայր եղբարը՝ զմիմիամբք գիրկս ածեալ և մեռեալ»: Փութով այդ մարդիկ դուրս են քաշում դիակները դրսի օդի մեջ, ջուր և ձյուն են ածում նրանց վրա, և նրանք նորից կենդանանում են, իսկ որոնց չեն կարողանում շուտ դուրս հանել գարշահոտության միջոց, նրանք հենց այդպես էլ մեռնում են: Ողջացածներն այլևս չեն մնում իրենց գյուղերում, այլ ջալալիների ահից փախչում են ուրիշ տեղեր:

Պակաս դառը չէր Գեղարքունու բնակիչների դրությունը: Սուլին այստեղ չէր թաղավորում. գյուղացիները ցորենի և այլ ուտելիքների ամբարներ ունեին: Այդ ավելի վատ նրանց համար: Զալալիները հոտն առնում են և

արշավում այդ լիությունը խլելու համար: Շատ գյուղեր կողոպտվեցին, ցորենի և գարու ամբարներ բացվեցին: Տերերի ձեռքով այդ պաշարները բարձվեցին հենց տերերի գրաստների վրա, կանանց և երեխաներին գերի վերցրին և այդ բոլորը քաշեցին տարան բազմաթիվ անասունների հետ: Անցքը տեղի ունեցավ ձմեռվա մեջ, իսկ ձմեռն այդ տարի սաստիկ էր և շատ ձյունառատ: Երկու օրվա ճանապարհ գնալուց հետո բեռնակիր գրաստներն ու եղները հողեցին և չէին կարողանում առաջ գնալ խոր ձյունների միջով: Այն ժամանակ ջալալիները վերցրին նրանց բեռները, ջալակներ շինեցին և բարձեցին տղամարդկանց, կանանց ու տղաների վրա, հարկադրելով, որ նրանք տանեն այդ ծանրոցները: Այս ձևով նրանք ավարը անցկացրին բարձր և ձյունապատ սարերով ու տարան Կարբի գյուղը: Բայց բեռնակիր դժբախտներն անհնարին տանջանքներ կրեցին. շատերի ձեռքերը, ոտներն ու քթերը ցուրտը տարավ: Այդ անդամները թափվեցին: Կային և այնպիսիները, որոնք սաստիկ ցրտից սառան ճանապարհին ու մեռան: Բեռնակիր կանայք, տանջված ու կիսամեռ նստում էին ճանապարհի մեջտեղը, ձյունի վրա և մեռնում էին իրենց բեռների տակ: Իսկ ողջ մնացած դժբախտները Կարբիում կամ վաճառվեցին, կամ իբրև ստրկուհիներ բաժանվեցին ջալալիների մեջ:

Սակայն խիողն ու առնողը միայն ջալալին չէր: Խաղաղ բնակիչներն էլ, անգամ իրենք հայերը, թույլին կեղեքելու միջոցը ձեռքից չէին բաց թողնում: Անիշխանության մատնված երկրի մեջ բարոյական զսպանակները ոտնակոխ են արվում, կիրքը, կատաղությունը, գաղանային հակումներն են թագավորում: Նկարագրելով, թե մարդկային փոխադարձ կեղեքումներն ինչ սանձարձակ շափերի էին հասել, Դավրիժեցին բացատրում է և պատճառը: «Քանզի երկիրն անտէր և ամայի էր յաշխարհակալ բոնաւորաց. և ամենայն ոք զախորժակս կամաց իւրոց կատարէր»,— ասում է նա: Հայ ժողովուրդը, որի վրա ծանրացած էր այս աղետների մեծագույն մասը, վերջիվերջո ուժ չունեցավ դիմանալու և հիմա էլ արդեն կամավոր գաղթականության ճանապարհը բռնեց: Առանձին-առանձին խմբեր դուրս էին գալիս երկրից և դիմում էին դեպի աշխարհի այլ և այլ կողմերն այն ճանապարհներով, որոնցով գնացել կամ ակամա տարվել էին նախորդները: Ոմանք գնում էին Ռումելի, ոմանք Մոլդավո-Վալաքիա, Լեհաստան, Ղրիմ, Սև ծովի ափերը, ոմանք՝ Թավրիզ, Արտաբիլ և նրանց գավառները:

Սուլի և թշվառության այս տարիները չկանգնեցրին Շահ-Աբբասի պատերազմական գործողությունները թուրքերի դեմ: Արարատյան երկիրը խլելուց հետո շահը գնաց նույնպես ետ առնելու նաև Ղարաբաղն ու Գանձակը: Հաջողությամբ գլուխ բերելով և այս ձեռնարկությունը, նա անցավ Կաստան, այդտեղից էլ ժողովուրդ տեղահան արավ և քաշեց տարավ Պարսկաստան: Այսպիսով վրացի ժողովուրդն էլ վիճակակից էր դառնում հայ ժողովրդին, բայց համեմատաբար մեղմ շափերով: Այդ համեմատությունը պարզ դարձնելու համար հիշատակենք, որ Շահ-Աբբասը նույն Երևանի գավառի շրջականներից մի երկրորդ գաղթականություն էլ տարավ Պարսկաստան 1808 թվականին: Սակայն Վրաստանն էլ մի ուրիշ շատ մեծ դժբախտության էր ենթարկվում Շահ-Աբբասի ձեռքից: Արդեն վաղուց վրացական թագավորությունը, որ ներքին երկպառակությունների պատճառով բաժանվել էր երեք մասի, իբրև չափազանց թույլ մի քաղաքական կազմակերպություն, խաղալիք էր դարձել պարսիկների և օսմանցիների ձեռքին: Գահա-

ժառանգության համար շարունակ կուլոդ թագավորները՝ իրենց զիրքն ամրացնելու համար, հաճախ դիմում էին կրոնափոխության և, մահմեդականություն ընդունելով, շարիք էին դառնում իրենց հարազատ ժողովրդի համար: Եհն-Աբբասի ժամանակից թագավորների այս մահմեդականացումը դառնում էր օրենք: Գահաժառանգը պարտավոր էր երեխայությունից ապրել պարսից արքունիքում, դաստիարակվել պարսկական և իսլամական ոգով: Այդ ժամանակից է, որ Վրաստանի արևելյան մասի երկու թագավորությունները — Քարթլինիա և Կախեթ — ստանում են մի շարք մահմեդականացած վրացի թագավորներ, որոնցից մի քանիսներն իրենց ֆանատիկոսությամբ և հալածանքներով տխուր անուն են թողել վրաց տարեգրությունների մեջ*:

11. Հոգևորական գործեր: Տառապանքների մրկած ծովի մեջ ծփացող հայ ժողովուրդը, իր դժբախտ պատմության բերմունքով, ուրիշ առաջնորդ և հավատարմատար շուններ, բացի հոգևորականությունից: Թե ինչ նշանակություն ունեն մանավանդ հայոց ընդհանրական մայր աթոռ էջմիածինը, այդ ցույց է տալիս այն հանգամանքը, որ Եհն-Աբբասը, կամենալով կապել իր գերի վարած հայությունը նրան հատկացրած նոր հայրենիքի հետ, միտք է հղանում քանդել էջմիածնի տաճարը, նրա քարերը բեռներով փոխադրել Սպահան, ինչպես նաև շատ հող տանել և այդ նյութերից մի նոր էջմիածին շինել իր մայրաքաղաքում, ուր և փոխադրել կաթողիկոսական աթոռը: Այս միջոցով հայերը, մասնավորապես այնքան հարկավոր ջողայեցիները, պարսկական հողի հետ ընդմիջտ կապված կլինեին և իրենց սիրտն ու միտքը Արաքսի հովտի վրա, Մասսի ստորոտներում չէին պահի: Այս բազմածախս և շատ դժվար ձեռնարկությունն, իհարկե, չէր կարող անհնարին լինել Եհն-Աբբասի պես մի մեծ բռնավորի համար: Եվ եթե նա չկատարվեց, պատճառը Ջուղայի հայ վաճառականներն էին, որոնք իմաստություն ունեցան համոզելու թագավորին, որ տաճարի փոխադրությունն ավելորդ է, և այս միջոցով ազատեցին հայոց նվիրական էջմիածինը քանդումից:

Այսչափ կարևոր էր էջմիածնի, նրա հետ, իհարկե, և հոգևորականության նշանակությունը հայերի ազգային զգացմունքի տեսակետից: Եվ Առաքել Դավրիժեցին, անշուշտ, իր ժամանակի ընդհանուր հայկական ազգային դավանանքն է արտահայտում, ասելով. «Քանզի ի վերայ Աջոյն [Լուսաւորչի] և էջմիածնի ամենայն ազգն Հայոց կապեալ կան»**: Ուստի և շատ կարևոր է այն հարցը, թե Եհն-Աբբասյան սարսափների այս սև տարիներում ինչ էր ներկայացնում հայ հոգևորականությունն իբրև բարոյական ուժ, իբրև անսահման հեղինակության տեր մի առաջնորդ, որ պիտի շատ ազդու դեր ունենար ժողովրդի կրած անհուն տանջանքների մեղմացման մեջ:

Այս կարևոր հարցը լուսաբանելու համար մենք առատ նյութ ունինք այն բազմաթիվ գանգատների և սրտաբաց նկարագրությունների մեջ, որ բերում է Առաքել Դավրիժեցին իր մանրամասն տարեգրության մեջ: Եվ այս նյութի վրա հիմնված, չի կարելի ոչինչ մխիթարական հանգամանք մատնանշել 17-րդ դարի սկզբում: Ընդհակառակն, կարելի է ասել ամենայն վստահությամբ, որ հայ ժողովրդի տանջանքները հենց նույն իսկ Եհն-Աբբասի օրերում միմիայն բազմապատկում էին հոգևորականության վայրենի

արարքները: Այս տխուր իրողությունն իր երկարատև պատրաստությունն էր ունեցել անցյալում: Մենք արդեն գիտենք, որ արյան ու կոտորածի նախընթաց դարերը վայրենացում և կատարյալ անկում բերին հայ հոգևորականություն: Անգրագիտությունն այն ահռելի համաճարակն էր, որ լավում ոչնչացնում էր այդ ուժեղ և բաղամամարդ դասակարգի բարոյական կերպարանքը: Եվ շատ հասկանալի է, որ այն ժամանակ, երբ երկրում թագավորողները ջալալիներն էին, սովր, գալլերն ու բորենիները, հայ հոգևորականությունը ոչ միայն բարոյական դիմացկունություն ցույց չտվեց, այլ ինքն էլ դարձավ ընդհանուր անիշխանության և ապականության հերոսներից մեկը:

Վանքը, որ ամենից առաջ դպրոց էր եղել Հայաստանի համար և որ թշվառության ծայրահեղ րոպեներին անգամ իր ծոցի մեջ վառ էր պահել գրագիտության գեթ համեստ, առկայծող ճրագը, այժմ միանգամայն այլ կերպարանք էր ստացել: «Ամենայն վանօրայք ազգիս Հայոց,— գրում է Առաքելը,— յիւրաքանչիւր սեւագլուխ ունեւ իւր զինչս առանձին, այգի և բուրաստան, փեթակ և տուն, և մարան, և համբարանոցս, և զմուտս ստացուածոց. նաև զմուտս հասարակաց վանիցն մասունս արարեալ՝ յինքեանս բաժանէին: Եւ զայն ամենայն ինքեանց, և ազգայնոց՝ և իւրեանց հաճելեաց արանց ծախէին ի պէտս կարեաց: Եւ զնուիրեալ տեղիսն Աստուծոյ՝ որք բնակարան են նշխարաց սրբոց և սքանչելագործ, և շնորհակիր նշանաց Աստուծոյ, լցեալ էին զայնոսիկ կանամբք և տանտիկիօք, և իւրեանց ազգայնօք: Եւ բնաւ, ոչ գիտէին թէ պարտք է կարդաւորի վեղար և փլուծունիլ զիւրեաւ, կամ հանդերձս խոշորս և ասուխ զգենուլ. այլ որպէս աշխարհական, և զմարմնաւոր իշխանս փափուկ և ազնիւ զգեստիւ պնէին. շաշխուր, և կապայ, և պատուական փակեղ ի զլուխս, և բալափուշ զիւրև առեալ: Այլ և ո՛չ վարկանէին թե պարտ է վանականաց պահօք և ծոմաջանիք երկօք կենցաղավարիլ, այլ ի բոլոր տարին ուտիք և զինի և միս անխտրի»:

Անձնական վայելքի համար ամեն սրբություն ոտնակոխ էր անում և գյուղական հոգևորականությունը: «Գեղական երիցունք անուամբ միայն քահանայք, այլ ոմանք առեալ զիշխանութիւն մէլիքութեան, և ոմանք տանուտէրութեան՝ և ոմանք պոռնիկք և երկկանայք, ոմանք յարեցեալք յիշխանս այլազգեաց. արբանեակք շարեաց գործոց նոցա և մատնիչք քրիստոնէից, ոմանք ի մարմնաւոր արուեստս և ի հողագործութիւնս պատաղեալ՝ իբրև զաշխարհականս. և բնաւին թողեալ զժամ և զպատարագ: Ոչ կանխէին ի ժամ աղօթից յեկեղեցի, և ո՛չ լինէր լսելի ձայն ժամակոչի ի գեղօրայս, և բնաւին բարձեալ ի նոցունց շնորհ քահանայութեան, բայց տակաւին զինքեանս քահանայս անուանէին, և գործէին զգործ քահանայութեան, ոչ իբրև զքահանայ՝ այլ իբր զմարմնաւոր արուեստաւոր՝ վասն մարմնաւոր վարձու իւրոյ»:

Ապականությունը գալիս էր վերևից, կաթողիկոսական աթոռից: Մենք արդեն տեսանք մի երկու անհատների դեմքեր կաթողիկոսական պաշտոնի մեջ: Դավրիժեցին այսպես է բնորոշում նրանց ստեղծած իրականությունը. «Զի ոչ թէ մի էր, այլ երեք և չորք կաթողիկոսք, վասն զի յաղագս փառամոլութեան և ազահութեան իբրև զմաքսաւորս զարալայի և հարկի ի Պարսից թագավորէն առնուին զիշխանութիւն կաթողիկոսութեան՝ և զսուրբ աթոռն էջմիածին. և ի շրջագայութեան իւրեանց ի մէջ ժողովրդեանն, թաւաւորական ծառայ և այլազգի զօրականս շրջեցուցանէին ընդ ինքեանս, և զիրաւունս և զհասս՝ որք ի ժողովրդեանն՝ ճշդիւ և բռնութեամբ ուժգին առ-

* П. Иоселиани, „Исторический взгляд на состояние Грузии под властью царей-магометан“, Тифл., 1849.

** Դավրիժեցի, էր. 181.

նուրիս որպէս գորդիսն Հեղեայ. և կաթողիկոսքն որպէս ինքեանք արծաթով և կաշառոք ընկալեալք զաստիճան կաթողիկոսութեան, սոյնպէս և ինքեանց ձեռնադրեալ եպիսկոպոսունքն և քահանայքն, տգէտք, խոտանք և անպիտանք, ըստ սաղմոսին, որք էին լեալ պաշտօնեայք որովայնի՝ հանապաղ ի գիներբուս դեղերեալք՝ գուսանօք իբր զմարմնաւոր իշխանս, յառուտէ մինչև ցերեկոյ հետեւալ կատակաց և լկտի բանից և դատարկութեան»*:

Այս ընդհանուր բնութագրութիւնն ավելի ևս անհրապոյր կերպարանք է ընդունում, երբ մեր պատմագիրն սկսում է նկարագրել այս ժամանակների կաթողիկոսների գործերը: Դրանցից մեկը, երրորդ կաթողիկոս Սրապիոնը, իբրև ավելի պարկեշտ մի հոգևորական, բայց մանավանդ իբրև մի հարուստ մարդ, որ իշխանութիւնը հնչուն դրամի վերածելու կարիքից ազատ էր, հետագայ էջմիածնից և գնաց բնակվելու Ամիգ (Դիարբեքի) քաղաքում իբրև մասնավոր մի անձ, բավականանալով կաթողիկոսական տիտղոս կրելով: Մնացած երկուսը — Դավիթ և Մելքիսեթ — կոնի սկսեցին իրար հետ, կոնի՝ իշխանութիւն բանեցնելու և այս միջոցով ապրուստի աղբյուրներ ստեղծելու համար: Շահ-Աբբասի գերեզմարութեան ժամանակ նրանք երկուսն էլ ժողովրդի հետ գնացին Սպահան: Բայց Մելքիսեթը կամացուկ փախավ այնտեղից առանց նույնիսկ շահին իմաց անելու և վերահաստատվեց ոչ թե էջմիածնում, այլ Երևանում, ուր նա, դեն դնելով ամեն մի ամոթ և պատկառանք, միջոցներ էր ստեղծում դրամ գտնելու և իր ազգականներով ու սիրելիներով միասին փափուկ ու առատ ապրելու համար: Իսկ թե ինչպես էին ձեռք բերվում այդ միջոցները, ցույց է տալիս հենց էջմիածնի վանքի դրութիւնը: Այդ մի քարուքանդ, անտեր վանք էր: Մի հատ գիրք չէր մնացել այնտեղ, որովհետև կարդացող չկար, մի հատ եկեղեցական զարդ և անոթ չէր մնացել, որովհետև ամեն բան, որ փոքրիշատե գին ունենէր, վաճառված էր կամ գրավ դրված. աչքերը, բուրվառները, սկիհները, խաչերը գտնվում էին մահմեդական մեծամեծների տներում: Զրագ էլ չէր վառվում էջմիածնի տաճարի մեջ: Մի մահմեդական մարդ երբեմն միայն, երբ ճանապարհորդ կամ պատահական այցելու էր գալիս, վառում էր ձեթի ճրագ, դնում էր մերկ բեմի վրա և փոխարենն ստանում էր ողորմութիւն: Մելքիսեթ կաթողիկոսը հասավ այն աստիճան ստորութեան, որ կաշառվեց մի քանի կաթողիկ քահանաներից և թույլ տվեց նրանց բանալ Հոսիսիմե կույսի գերեզմանը, հանել մասունքները և տանել իրենց հետ: Այս մի ահագին գայթակղութիւն էր այն ժամանակներում, երբ կրոնը բացարձակ տիրապետող էր: Անլուր արարքը մեծ արձագանք տվեց Սպահանում, և նրա հարուստ հայ գաղութը, որ նոր էր կազմվել Շահ-Աբբասի գերեզմարութիւնից, խնդրեց Դավիթ կաթողիկոսին, որ այնտեղ էր ապրում, գնալ էջմիածին և հոգ տանել ազգային սեփականութիւնների պահպանութեան համար: Սակայն Դավիթն անզոր եղաւ իր աթոռակցի վրա ազգեցութիւն գործ դնելու: էջմիածնում նա պահանջեց ճանաչել իր իրավունքները, որոնք հիմնոված էին թե հասակի մեծութեան, թե ձեռնադրութեան ավագութեան և թե մանավանդ այն հանգամանքի վրա, որ նա էր Մելքիսեթին կաթողիկոս հրավիրել և ձեռնադրել: Սակայն Մելքիսեթը մերժելով մերժեց Դավթի առաջարկը, նույնիսկ այն, որ վերաբերում էր Դավթին ապրուստի բավարար միջոցներ տալուն: Եվ Դավիթը, անճարացած ու դառնացած ճանապարհվեց Շահ-

* Դավրիժեցի, էր. 220—221:

Աբբասի մոտ, որ այդ ժամանակ գտնվում էր Վրաստանում և բանակ ունեւորած Գորի բերդի մոտ: Շահն արդեն վատ էր տրամադրված Մելքիսեթի դեմ այն պատճառով, որ նա ինքնագլուխ հեռացել էր Սպահանից: Նրա վրա շատ անախորժ սուլթանութիւն էր թողել և Հոսիսիմեի գերեզմանի գործը, որ հայերի համար կրօնական մեծ նշանակութիւն ունենէր: Եվ երբ Դավիթն իր գանգատները հայտնեց, շահը զայրացած հրամանագրեց Երևանի կառավարչին՝ տանջանքների ենթարկել կաթողիկոսին և իբրև անարգանքի արտահայտութիւն՝ գործադրել նրա վրա և մի շատ բարբարոսական պատիժ — սեփական միան ուտեցնելը: Առաքել պատմագիրը հետեւյալ նկարագրութիւնն է տալիս. «Յետ այսորիկ բերին զՄելքիսեթն յերևանայ բերդի մէջն, և ի վերայ գետնոյ տարածեցին զնա, և ի շորից կողմանց քարշեալ պրկեցին զնա՝ կապեալ ի ցիցս, և արկին յորսայս և առեալ զրևեռաքաշս, այսինքն քալբաթին, և այնու կտրիցին զմիսն ծղեացն, որ թևերն, և զայն կտրեալ միսն եղին ի բերան նորին, և յերկուց կողմանց կանգնեալ փայտաւորք հարկանէին զնա և ասէին՝ ծամեա՛ և կուլ տուր. և Մելքիսեթն թէպետ և ոչ կամէր՝ սակայն ի վտանգէն անձար մնացեալ, ծամեաց և եկուլ: Եւ ապա ազաղակեաց մունետիկն՝ թէ կատարեցաւ հրաման թագաւորին ի վերայ խալիֆային, զի զմիսն իւր ծամեաց և եկուլ: Չայս գործս և տանջանս արարին այլագործն ընդ Մելքիսեթին, յաւուրս պահոց փոխման Աստուածածնին»*: Այնուհետև կաթողիկոսը, շահի հրամանով, զինվորական հսկողութեան տակ ուղարկվեց Սպահան: Այնտեղ պիտի շահը դատաստան աներ Մելքիսեթի վրա: Իսկ Դավիթը հրաման ստացավ գնալ էջմիածին և ձեռք առնել կաթողիկոսական իշխանութիւնը:

Սակայն այսքանով չի վերջանում Մելքիսեթի պատմութիւնը: Այդ մարդը, ինչպես կտեսնենք հետո, դեռ պիտի էլի իր հակառակորդին տապալէր և խլեր նրանից կաթողիկոսական աթոռը:

Գլուխ չորրորդ

Վ Ե Ր Ա Կ Ե Ն Դ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ա Ն Ա Շ Խ Ա Տ Ա Ն Թ

1. Երկրի խաղաղացումը: Համատարած սովի սաստկութեան ժամանակ, 1607 թվականին, Փոքր Ասիայում հռչակված անուն էր ստացել մի նոր շալախ, Ալի փաշա Ջանփուլադ օղլի: Մեր հիշատակարաններից մեկը* նրան անվանում է «մեծ գազան և շար վիշապ», «շուն կատաղի» և «պիղծ»: Հավատացնում է նաև այն, որ այս սարսափելի մարդն ուներ իր ձեռքի տակ 60 հազար նում է նաև այն, որ այս սարսափելի մարդն ուներ իր ձեռքի տակ 60 հազար հետեակ և դրանից ոչ պակաս նաև ձիավոր զորք, ընդամենն, ուրեմն, 120 հազարանոց մի բանակ: Այս ահալոր ուժով Ալի փաշան նվաճեց համարյա ամբողջ Կիլիկիան և Փոքր Ասիան, գրավելով Ադանան, Քարսիսը, Սիսը, ամբողջ Կիլիկիան և Փոքր Ասիան, արու մատաղ տղայք գերի տարաւ ի Ատանոյ, և անտի դիմեալ ի վերայ երկրին Մարաշոյ ւտերելով և եկեալ հասաւ ի Սեբաստիա և անտի եկեալ ի Եկեղեցաց գաւառն և բազում

* Դավրիժեցի, էր. 157—158:

** «Աբբաս» ամսագիր, 1886, էր. 220—221:

աւեր էած երկիցս և երիցս, որ և սր՝որեալ էր պիղծ արյունարբուն, որ թույլ ետ Աստուած վասն ծովացեալ մեղաց մերոց, և այլ բազում աւեր էած աշխարհին մինչև ի մեծ ծովեզրն Եփեսոս ի Զմիւռին: Եւ անտի դարձեալ եկն Իկոնիոն ի Գաղատիա ի Կաստամունի և անտի ի մեծն Պոնտոս Տրապէզս [Տրապիզոն] և այրեաց զքաղաքս զայս և գնաց կրկին ի Երզնկան: Այս շշմեցնող հաջողութիւնները Զանփուլադ օղլուն իրավունք տվին ընդունելու, թե մի առանձին պետութեան գլուխ է կանգնած ինքը, ուստի և սկսեց նույն-իսկ փող կտրել իր անունով:

Բայց այս անգամ օսմանյան պետութիւնն անզոր չհանդիսացավ այդ խոշոր ապստամբի դիմաց: Թույլ և անկարող Մուհամմեդի տեղ թագավորել էր, 1604-ին, սուլթան Ահմեդը, որ իր նախորդից ավելի կորովի էր և գործունյա: Ալի փաշայի դեմ նա ուղարկեց իր մեծ վեզիր Մուրատ փաշային, որ թեև արդեն շատ ժեր էր, բայց դեռ չէր կորցրել իր եռանդն ու ռազմական ընդունակութիւնը: Այս մի մեծ արշավանք էր ոչ միայն Զանփուլադ օղլու դեմ: Մուրատին հանձնարարված էր անխնա կռիվ հայտարարել ամբողջ ջալալիութեան և արմատախիլ անել այդ սոսկալի շարիքը: Բացի Ալի փաշայից, այդ միջոցին ջալալիներից մնացել էին Գալինտեր օղլի, Գարա Սաիդ, Գընալը, Քանսեիրլի Մեհմեդը, Թոփալ Օսման, Մուսելլի Զավուշ, Զեմշիտ, Տախրեղդին և այլն*: Մուրատ փաշան մեծ հաջողությամբ և անողոք խստութիւններով պատերազմական գործողութիւններ սկսեց նախ Զանփուլադ օղլու դեմ և մի շարք հարվածներով ոչնչացրեց նրա ամբողջ ուժը (1608): Այնուհետև նա իր զենքը դարձրեց մյուս ջալալիների դեմ և մինևույն կտրուկ հաջողութիւնն ունեցավ: Այնպես որ 1610-ին, երբ սարսափելի սովը վերջնականապես թողնում էր երկիրը, կարելի էր ասել, թե միաժամանակ նա ազատված էր և ջալալիութեանից: Թե որքան դժվար էր այս երկրորդ մեծ շարիքից ազատվելը, ցույց է տալիս այն, որ Մուրատ փաշան, ինչպես ասում են, կոտորել է ավելի քան հարյուր հազար ջալալիներ:

Շուտով մի ուրիշ բարերարութիւն էլ արվեց թշվառացած երկրին. 1612-ին Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև կնքվում է հաշտութիւն, սակայն մի շատ կարճ ժամանակով: 1616-ին վերանորոգվում են թշնամական գործողութիւնները: Երևանը նոդից պաշարվեց, և օսմանյան հրամանատար Ղարա-Մուհամմեդ** փաշան նույնիսկ կարողացավ տիրանալ բերդի մի մասին: Բայց պարսից բերդապահ զորքը քաջարի դիմադրութեամբ ետ մղեց օսմանցիներին, որոնք, պարտութիւն կրելով, փախան: Սակայն սուլթան Ահմեդը, պաշտոնանկ անելով Ղարա-Մուհամմեդին, նոր զորաբանակ ուղարկեց Պարսկաստանի դեմ, այս անգամ գլխավոր հրամանատար նշանակելով ծովակալ Նախլի-փաշային, որ ծագումով հայ էր: Պատերազմական գործողութիւններն այս անգամ կենտրոնացան Գանձակի և Նախիջևանի կողմերում: Շահ-Աբբասն անձամբ առաջնորդում էր պարսկական բանակը: Օսմանցիները չհամարձակվեցին նրա հետ պատերազմի բռնվել, անցան Ատրրպատականի կողմերը և այստեղ կատարեցին մի մեծ գերեվարութիւն, որ կարող էր պատասխան համարվել Շահ-Աբբասի կատարածին: Օսմանյան բանակը քշեց տարավ երեսուն հազար մարդ, գլխավորապես հայերից***:

* Այվազովսքի, հ. Ա, եր. 512:

** Ըստ Առաքել պատմագրի՝ Օջուզ Ահմադ:

*** Զամչյան, հ. Բ, եր. 568:

Այս շարժումները, ճիշտ է, նորից վրդովեցին հայ ժողովրդի կյանքը և նորից էջմիածնի Դավիթ կաթողիկոսն ու միաբանութիւնը թողին աթոռն ու զանազան կողմեր փախան: Բայց այնուամենայնիվ, բարեբախտութիւն էր, որ պատերազմական դրութիւնը շերկարեց: 1617-ին մեռավ սուլթան Ահմեդը, և Պարսկաստանի դեմ գործող բանակը վերադարձավ Կ. Պոլիս: Այնուհետև մի քանի տարի (մինչև 1626) խաղաղութիւն տիրեց գեթ Պարսկական Հայաստանում, որի մեջ մտնում էր և Արարատյան երկիրը: Այս կարճատև պատերազմական ընդմիջումներն էլ բավական էին՝ հալումաշ եղած հայ ժողովրդին շունչ տալու համար: Այս հանգամանքին պետք է ավելացնել և մի այլ փաստ: Արաքսի հովիտն ազգաբնակչութիւնից պարպելուց հետո Շահ-Աբբասն Երևանի կառավարիչ էր նշանակել Ամիրգունա խանին, որին մեր պատմական հիշատակարանները ներկայացնում են համակրական գույներով: Այսպես, Զաքարիա սարկավազ քանաքեռցին գրում է, որ նա իշխանութեան մեջ մտնելուն պես ձեռք զարկեց երկրի շինութեան: Այգիներ տնկեց, ջրերը շատացրեց, առուններ հանեց: Մեծ հոգս էր տանում նա և մարդաշատութեան համար: «Այլ և,— ասում է նա,— սիրեաց զազգս Հայոց. և միշտ գնայր ի տունս քրիստոնեից, ուտէր և ըմպէր ընդ նոսա: Եւ կարգեաց գաւառապետս՝ որ է մէլիք»*: Այսքան լավ ըմբռնած լինելով հայ տարրի նշանակութիւնը, Ամիրգունա խանը մեծ աշխատանք գործադրեց հայ ժողովրդի թիվը Երևանի գավառում, որ այնքան նվազել էր Շահ-Աբբասի գերեվարութեամբ, նորից բազմացնելու համար: Այս նպատակով հատուկ արշավանքներ գործեց Վանի, Մշու, էրզրումի կողմերը, այդ տեղերից հայ գաղթականութիւն բերեց և բնակեցրեց Երևանի շրջանում: «Քանզի,— գրում է Զաքարիան,— գեղորայքն՝ որ ի մէջ Երևանայ և էջմիածնայ են, այսինքն՝ Քալար, Գոկգումբէթ, Կաւակերտ, Փարաքար, Սապատ և այլք՝ որք գերեաց ի գաւառացն Օսմանցուց, բերեալ բնակեցոյց յայսմ գեղորայս. և ահա կան շեն մինչև ցայժմ»**: Թե որքան նպաստավոր պիտի լիներ այս ուժեղ, քաջարի և աշխարհաշեն խանի կառավարութիւնը հայերի համար, վկայում է և այն հանգամանքը, որ հայերը շատ կարևոր դեր էին խաղում կառավարութեան մեջ, ինչպես պատմում է Զաքարիան. «Եւ գեղջէն Քանաքեռոյ՝ զոմն Դաւութ անուն կարգեաց Մելիք Կոտէից և Անբերդու: Եւ Գեօզալ-բէկ անուն ոմն ի Կարբոյ՝ արար ընկեր և խորհրդակից Դաւութին: Եւ խանն՝ զոր ինչ և առնէր, հարցանէր նոցա. և յորժամ նստէր յընթրիս, յաջմէ և յահեկէ իւրոյ նստուցանէր զմելիք Դաւութն և Գեօզալ-բէկն և ասէր, զուք հայր իմ էք, և ես որդի ձեր: Զայս առնէր, զի հաճոյացս յայս ամենեցուն, և լինիցին փոյթ ի շինումն աշխարհին»***:

Այսպիսի ջերմ վերաբերմունք դեպի Երևանի խանը միայն Զաքարիա սարկավազը չի ցույց տալիս: Մի ուրիշ ժամանակակից հիշատակարանի մեջ կարդում ենք. «Եւ ապա բազում աշակերտօք գնացեալ (Մովսէս վարդապետ Խոտանանցին, հետո կաթողիկոս) յԱյրարատեանն գաւառ, որ և անդ տիրեալ էր իշխան ոմն ազգաւ Պարսիկ, Ամիրգոնայ անուն կոչեցեալ քաջ և արի, հմուտ ի պատերազմ, մինչ զի յահէ նորա, որ չկայր նման նմա: Թէպէտ կրօնիւք այլազգի էր, սակայն բարեպաշտ և երկիւղած էր և քրիստոնէն աշխարհին»***:

* «Զաքարիայ սարկավազի պատմագրութիւն», հ. Ա, Վաղարշապատ, 1870, գլ. ԻԸ:

** Անդ:

*** Անդ:

տոնէստեր»^{*}: Եվ այս բարձրացական ու հեղինակավոր իշխանին տրված էր երկար կառավարելու պատենություն: Նա մեռավ 1625-ին, ասել է՝ Արարատյան երկիրը նրա իշխանության տակ մնաց մոտ 20 տարի: Ահա այս համամանքն էր, որ գալիս էր առաջացնելու, որիչ ազգային ուժերի հետ միասին, այն շահագրգիռ մեծ և կարևոր երևույթը, որին ականատես է դառնում 17-րդ դարը քարտեզանդ Հայաստանում, այն է՝ հայ ազգության վերականգնումը: Շահ-Աբբասն ամառացնել ուզեց Արարատյան երկիրը: Իբրև մեծ և անգուժ թոնակալ՝ նա կարող էր բնաջինջ անել հայ ազգաբնակչությունն այդ տեղ: Բայց սպանել մի ազգի պատմական բնազդը, սպանել նրա մեջ այն դարավոր եռանդը, որ պատմությունն ստեղծել է տալիս հայրենի հողի վրա, — այդ արդեն դուրս էր նույնիսկ պարսից մեծ բռնակալի կարողությունից: Արարատյան երկրի նշանակությունը համազգային էր, և երբ նա պարսից շահի ձեռքով դատապարտվեց մահվան, սկսեց խոսել ազգի ինքնապաշտպանության հուժկու բնազդը: Եվ պատմական մեծ դաշտը նորից սկսեց հավաքել, կազմակերպել հայ ժողովուրդը, նորից հերոսական ջանքեր գործադրել ավերակներից հարուստ աննելու, վերստին ծնվելու համար: Ընդամենը մի 50 տարի անցած Շահ-Աբբասի ավերածությունից Երևան է գալիս Ֆրանսիացի ճանապարհորդ Տավերնիեն, որի ուղևորությունը Կարսի վրայով էր կատարվել և Արարատյան դաշտով^{**}: Նրա տեսած հայ ազգաբնակչությունը գուցե և շատ էր նոսրացած վաղեմի ժամանակների համեմատությամբ, բայց գլխավորն այդ չէր, այլ այն, որ հայ ժողովուրդը, շնայած իր կրած ծանր կորուստներին և անհուն տառապանքներին, շարունակում էր կազմել ընդհանուր ազգաբնակչության ճնշող մեծամասնությունը: «Չպետք է վարմանալ, — ասում է նա, — եթե քաղաքների և գյուղերի մեջ մի հատ մահմեդականի դիմաց հիսուն հատ հայ են գտնվում»: Օտարազգի ականատեսի այս վկայությունը ցույց է տալիս, թե ինչ խոշոր ազգային շարժում էր տեղի ունեցել՝ Արարատյան երկիրը նորից կենտրոնացնելու համար: Մեծ աղետը, նշանակում է, միայն քայքայիչ գործ չէր կատարել, միայն ժողովուրդը չէր ջարդել ու երկիրը տնտեսապես սպանել, այլև զրդիչ էր հանդիսացել, որ մահվան տագնապի մեջ գալարվող ժողովուրդը դուրս հրավիրի իր ինքնապահպանման թափը, գործի իր կորցրածը ետ ստանալու համար³:

Եվ իրավ, մենք կանգնած ենք մեր պատմության ամենապարմանալի և հրահանգիչ երևույթներից մեկի առջև: Շահ-Աբբասի գերեվարությունն ազգային-կուլտուրական վերածնության մի դարագլխի սկիզբն է հայության համար: Ողբալով պարսկական թարբարության բյուրավոր դոհերին, որոնք մահ գտան Արաքսի մեջ և Պարսկաստանի ճանապարհներին, ողբալով հայ երկրի անհուն կորուստները, պատմությունը, այնուամենայնիվ, պիտի համարի այդ ահեղ տակնուվրայությունը մի տարերային դրդիչ, որ ստեղծեց հայկական կյանքի մեջ նոր քաղաքական և հասարակական պայմաններ, որոնք և սկսեցին, ճիշտ է, դանդաղ, բայց հարատև տոկոնությունը նոր ձևեր ձուլել մեր գոյության համար, իսկապես նոր ժամանակների ազգություն դարձնել մեզ: Եվ եթե մենք լավ ուսումնասիրենք այն, ինչ մինչև այստեղ տեսանք և նկարագրեցինք, մանավանդ եթե ոչինչ չմոռանանք ոչ միայն

* «Արարատ» ամսագիր, 1888, եր. 407.

** „Les six Voyages de Jean Babbiste Tavernier en Turquie, en Perse et aux Indes“, Paris, 1652, t. 1, p. 32.

Շահ-Աբբասյան, այլև նախընթաց ժամանակների իրողություններից, այն ժամանակ առաջիկա մեծ և լուսավոր շարժումը կերևա մեզ իբրև մարդկային կյանքի ստեղծած մի հրաշք:

2. Մտավոր վերածնություն: Այս մեծ և լուսավոր շարժման վաղ արշալույսին մենք տեսնում ենք վանական համեստ շղարշով ծածկված մի զարթնում, որի նշանակությունն ահագին էր: Հոգևորականության անկումը մենք արդեն տեսանք և դեռ պիտի տեսնենք: Բայց գալիս է մի ժամանակ, երբ զգացվում է, թե ինչից է այդ անկումը: Առաքել պատմագիրը, բարեխղճությամբ նկարագրելով հայ վայրենացած հոգևորականության բարբերը, ասում է. «Եւ սոցին ամենեցուն առիթ՝ ո՛չ այլ ինչ՝ եթե ոչ հեռացումն ի սուրբ գրոց և յերկիրէն Աստուծոյ, ոչ բնաւ ընթեռնութիւն գիրս, այլ էին փակեալ և լռեալ մատենաք աստուածայինք, վասն զի էր խափանեալ ընթերցումն սուրբ գրոց, որք էին արհամարհեալ յաշս նոցա, հողով և մոխրով լցեալ և անկեալ յանկեան ուրեք. վասն զի ո՛չ գիրս գիտէին և ո՛չ զօրութիւնս գրոց՝ քստ Տեառն բանի»^{*}: Եվ որովհետև հոգևորականությունն էր, որ համարյա բացառապես ուսուցանելու արտոնություն ուներ, ուստի նրա այդ անգրագիտությունը դժբախտություն էր ամբողջ աշխարհի համար: Այս էլ շատ պերճորեն արտահայտում է Առաքելը մի ուրիշ տեղ. «Տգիտութեամբ խոսանացեալ և կորոցեալ էր ազգս Հայոց, և ո՛չ միայն ոչ ընթեռնութիւն, այլ և ոչ պգիրս գիտէին, և ոչ զզօրութիւնս գրոց. վասն զի անպիտացեալ էր գիրքն յաշս մարդկան, և իբրև զկոճեղս փայտից անկեալ յանկեան ուրեք՝ լցեալ հողով և մոխրով»^{**}:

Այս գիտակցությունը հայոց աշխարհի մեջ զարթնում է դեռ այն ժամանակ, երբ սովն ու ջալալիներն էին թագավորում ամեն տեղ, երբ սարսափահար ժողովրդի մնացորդները գաղթում էին զանազան աշխարհներ: Կուցե այնքան առատությամբ թափվող դժբախտություններից ոչ մեկն այնքան ահեղ չէր, որքան այն, որ 1200 տարի գիր և դպրություն պահպանած մի ժողովուրդ դարձել էր անգրագետ: Հինգերորդ դարի սկզբին հայ աշխարհը փրկվել էր կործանումից, ստեղծելով ազգային դաստիարակություն^{***}: Նույն ցեղային բնազդը խոսեց և 17-րդ դարի սկզբին, ամենուրեք տարածված ավերակների մեջ: Մասնավոր մարդիկ, մի բանի անհատներ, մտածում են ինչպես իրենց ժամանակի հարազատ որդիներ և համոզվում, որ փրկությունը հին և մոռացված անապատականության վերականգնման մեջ է: Եվ այդ մտածությունից էլ գործ է դուրս գալիս:

Սկզբում տեսնում ենք երկու հոգու: Երկու համեստ հոգևորականներ — Սարգիս եպիսկոպոս Արարատյան երկրից և Կիրակոս քահանա Տրապիզոնից — հանդիպում են իրար Երուսաղեմում, ուր գնացել էին ճգնավորական կյանք վարելու: մտածում են, որ միաբանություններ ստեղծելու համար ավելի ապահով և լռիկ անապատներ կարելի է գտնել Արևելյան Հայաստանում և մասնավորապես Սյունիքում: Ծանապարհվում են այդտեղ և Որոտնա գետի հսկայական ձորի մեջ, Տաթևի վանքից ցած, բնակություն են հաստատում Մեծ Անապատ կոչված վանքում: Զեռնարկությունը հաջողվում է: Անապատական կյանքին կարողող այլ հոգևորականներ էլ են գտնվում, հավաք-

* Իսկրիմեցի, եր. 281:

** Նույն, 194:

*** Տե՛ս այս գործի երկրորդ հատորը:

վում են և աշխարհականներ, որոնք նորոնծա են դառնում. և ահա պատրաստ է վանական միաբանությունը (1610): Այս տեսակ հիմնարկության կանոնները, կենցաղը, նույնիսկ հագուստները վաղուց էին մոռացվել, և հիմնադրողներին հարկավոր էին երկար որոնումներ՝ այդ բոլոր գտնելու և վերականգնելու համար: Սահմանվեցին շափազանց խիստ կանոններ. կատարյալ ուրացողություն աշխարհի, խստակեցություն, զրկանքներ, պահեցողություն: Միջնագարն էր, կարծեք, կենդանանում: Բայց ինչ էլ լինեք, կար մի շատ թանկագին պարտադիր օրենք միաբանների համար— հոգու փրկություն որոնել գրքերի ընթերցանության մեջ: Ամեն մեկը պարտավոր էր կարդալ, միշտ կարդալ: Իսկ սա մեծագույն բարիքն էր, որ կարելի էր անել այն ժամանակ հայ ժողովրդին: Ահա ինչը բարձրացրեց Մեծ Անապատը, դարձնելով նրան մի ամբողջ դպրոց, որ մենք կանվանենք Սյունյաց դպրոց: Գիտենք արդեն, որ հինգերորդ դարից հետո Հայաստանի մեջ մեծ կրթական դեր էր կատարել մի քանի դարերի ընթացքում Սյունյաց դպրոցը: Տաթևի ձորի Մեծ Անապատը այսպիսով հանդիսանում էր երկրորդը հայոց պատմության մեջ և նա առաջինից թեև ավելի սակավակյաց էր, բայց նույնպես խոշոր դեր է կատարել, իբրև կազմակերպիչ ազգային դաստիարակության:

Բայց դպրոց ասելով, այս դեպքում չպետք է հասկանալ որոշ սխտեմ ունեցող, որոշ գիտական պաշար տվող մի մշտական հիմնարկություն: Հայկական խեղճ ու կրակ իրականությունից դուրս եկած մարդիկ էին միաբանության անդամները, որոնց ամենամեծ առաքինությունն այն էր, որ պիտի շարունակ կարդային մոռացված, հող ու մոխրի մեջ կորած գրքերը: Եվ նրանց մտավոր պաշարն էլ հենց այն կարող էր լինել, ինչ տալիս էր ընթերցանությունը: Չափազանց գնահատելի էր և Մեծ Անապատի մեջ տիրող ոգին: Դա մի զատ և անկախ ճգնավորական հիմնարկություն չէր, այլ կոչված էր ծառայելու երկրի կարիքներին: Միաբանության մեջ պատրաստվում էին գործ սիրող, անձնվեր, բարեխիղճ կրոնավորներ: Նրանք դուրս էին գալիս Տաթևի ձորից, ցրվում էին զանազան կողմեր, հիմնում էին փոքրիկ միաբանություններ այս կամ այն վանքում, նույն գրասիրությունը տարածում էին շրջաններում: Գիտնականներ այնտեղից չէին դուրս գալիս, և կան շատ փաստեր, որոնք ցույց են տալիս, թե պարզ գրագիտությունից հեռու չէր գնում անապատական կրթությունը: Բայց բարոյական մաքրություն, ընդհանուր բարիքի իդեալ— այսքանն առատությունը կար Որոտնա գետի գեղանիստ ափին: Եվ այստեղից դուրս եկավ բարեկարգության, վերանորոգման, շինարարության ոգին, որ գնաց գործելու կյանքի այլ և այլ ասպարեզներում. էջմիածնի կաթողիկոսական աթոռում պատմական մի ամբողջ շրջան կազմեց նա: Համարձակ քարոզիչներ էին, որ դուրս էին գալիս Սյունյաց խորխորատներից՝ ընդհանուր վայրենացման, սոցիալական թանձրացած խավարի դեմ կռվելու համար: Նրանք աչ ու ձախ քարոզում էին անշահախնդրություն, դատապարտում էին հոգևորականության անբարոյական արարքները: Աշակերտներ էին պահում նրանք, և աշակերտները իրենց ստացած դաստիարակությունն ավանդում էին իրենց աշակերտներին. այսպիսով Սյունյաց դպրոցը և՛ ճյուղավորվում էր, և՛ խորանում սերունդների գիտակցության մեջ: Այդ դպրոցի աշակերտ լինելու համար անպատճառ Տաթևի ձորը գնալ չէր հարկավոր: Սյունյաց դպրոցի սաները պատրաստվում էին զանազան վայրերում՝ Չարեքի վանք, էջմիածին, Նոր Զուղա և այլն: Եվ Մեծ Անապատը, իբրև այդպիսի կրթական հաստատություն, երկար ժամանակ գոյություն է

չունեցավ: Նա սկիզբ դրեց, կորիզ դարձավ, իսկ նրա գործը շարունակվում էր և այն ժամանակ, երբ նա ինքն այլևս գոյություն չունեի:

Բայց Սյունյաց դպրոցը մի կղզիացած երևույթ չմնաց հայության մեջ: Նրա կողքին և նրա հետ համարյա միաժամանակ երևան էր գալիս մի ուրիշ երևույթ, որ ավելի ևս վսեմ ու սքանչելի է հանդիսանում դիտողի առջև: Սյունյաց դպրոցը, ինչպես տեսանք, իր էությունը ժողովրդական էր, հանրամտելի, որ գործնական կյանքի պահանջներն ուներ ի նկատի, մասնավորապես հայ եկեղեցու վարչական պետքերը: Բայց ծագում էր և զուտ գիտական, զուտ ակադեմիական դաստիարակությունը, եթե ներելի է գործածել այս անունը ներկա դեպքում: Այս լուսավոր երևույթի օրրանն էր Բաղեշը, որ թեև անվանապես պատկանում էր Թուրքիային, բայց իրապես դեռ շարունակում էր մնալ քրդական մի անկախ տերություն: Բաղեշի մեջ հայերն ունեին շորս վանք, որոնցից մեկը կոչվում էր Ամրդուրի (Ամլորդուր) վանք: Այստեղ հին ժամանակներից գոյություն ուներ դպրոց, որի ղեկավարը մեր նկարագրած ժամանակներում Բարսեղ վարդապետն էր: Եվ ահա նա ձեռնարկեց մի շատ դժվարին գործի, որ մի տեսակ ինքնանահատակություն էր:

Բռնությունների երկար դարերում ոչ միայն հնարավոր չէր, որ դրսից գիտություն լույս մտնի Հայաստան, այլև կորավ ու անհետացավ հայկական հին լուսավորությունը: Նրանից մնացած աղքատ, ողորմելի փշրանքներով էր ապրում հայությունն անկման դժբախտ ժամանակներում: Թե որքան մեծ էր այդ աղքատությունը, կարելի է եզրակացնել այն հանգամանքից, որ Հայաստանի գրագետ մասն այլևս չէր հասկանում հին հայերեն թարգմանությունները հունական փիլիսոփաներից, քերականությունը, տրամաբանությունը, մի խոսքով՝ այն ամենը, ինչ մեր հոգևոր գրականության մեջ կոչվում էր «արտաքին գիտություն»: Բարսեղ վարդապետը Ամրդուրի վանքում մի շատ հանդուգն միտք է հղանում— հասկանալ այդ հին, թաքնված գրական գանձերը. հասկանալ, իհարկե, առանց ուսուցչի օգնության, քանի որ ուսուցիչներ չկային էլ, հասկանալ ինքնակրթությամբ, համառ աշխատանքով: Միայն մի միջոց ուներ նա իր համարձակ մտքին հասնելու համար— կարդալ և մտածել: Կարդալ՝ չհասկանալով, նորից և նորից կարդալ, անվերջ առաջ գնալ ու ետ դառնալ և լարել միևնույն ժամանակ միտքը, ջանք դնել ըմբռնելու այդ անհասկանալին: Եվ երկար տարիների այսպիսի աշխատանքով Բարսեղ վարդապետը կարողացավ հաղթել արգելքների մի մասը: Կարողացավ հասկանալ Դավիթ Անհաղթի «Սահմանք իմաստասիրութեան» աշխատությունը և ապա անցավ Պորփյուրի «Ներածություն», որ նույն հեղինակի թարգմանությունն է համարվում: Բարսեղ վարդապետի կրած շարժարաններն ավելի ևս հասկանալի կլինեն, եթե աչքի առջև ունենանք, որ Դավիթ Անհաղթի անունով մեզ հասած փիլիսոփայական աշխատություններն ունեն շատ խրթին լեզու, որ խճողված է հելլենաբանություններով, այնպես որ այս գրությունները շատ մատչելի չեն եղել և հին ժամանակներում:

Ավելի առաջ գնալ Բարսեղ վարդապետը չկարողացավ: Բայց նա գոնե այնքանն ապացուցեց, որ «արտաքին գիտությունը» միանգամայն անմատչելի չէ, որ նրան կարելի է ուսումնասիրել և հասկանալ: Իր ձեռք բերածը նա հաղորդեց իր աշակերտներին, և որովհետև ինքն արդեն ձեռագրել էր,

* Այս գիտության վերաբերյալ հայերեն աշխատությունների մասին մենք մանրամասն խոսել ենք այս «Գատմություն» երկրորդ հատորում:

ուստի նրանց թողեց գործի շարունակությունը, խրատելով չվախենալ աշխատանքից: Այսպիսով հաստատվում էր Բաղեշի ինքնուրույն դպրոցը իբրև անհրաժեշտ լրացում հայ վերանորոգված դպրոցական դաստիարակության, որ մտցնում էր նրա մեջ գիտնականության սգին: Այս լուսավոր գործը հրաշալի մի երևույթ է դառնում, երբ նկատի ենք առնում այն միջավայրը, ուր նա ծնվեց և զարգացավ: Բավական է հիշել, որ հայերը, նույն այդ Բարսեղ վարդապետը և նրա դպրոցը գտնվում էին քրդական մի բացարձակ թագավորության մեջ: Տիրապետողները ցեղային կյանքով ապրող վայրենի վաղկատուններ էին, զուրկ գրից ու գրականությունից, իսկ նրանց ձեռքի տակ ճնշված ուսանողները ժամանակ և հնարավորություն էին գտնում թե իրենց ստրկական պարտականությունները կատարելու և թե մինչև Արիստոտել, Պլատոն, մինչև դասական հելլենության բարձունքները ձգտելու: Բաղեշի դպրոցը հենց այս պատճառով ներկայանում է հայ ժողովրդի կուլտուրական հանճարի մի շատ թանկագին հուշարձանը: Մեր առջև փռված այս լուսատու երևույթի մի ուրիշ գեղեցիկ տեսարանն էլ այն է, որ Բաղեշի դպրոցն առանձնացած չի մնում Հայաստանի ծայրագույն հարավում, Տավրոսի լեռնաշղթայի մեջ, այլ գնում է որոնելու Սյունյաց դպրոցը և նրա հետ միանալու: Բարսեղ վարդապետի աշակերտներից մեկն էր ներսես վարդապետ Մոկացին, որ, կատարելով իր ուսուցչի ջերմ ցանկությունը, իրեն նվիրեց նրա կենդանացրած գիտության: Եվ ահա այս Մոկացին, լսելով Մեծ Անապատի համբավը, գնում է այնտեղ, միաբանության անդամ դառնում: Մի քանի միաբանակիցներ ցանկություն են հայտնում սովորելու «արտաքին գիտությունները», և ներսեսը դաս է տալիս նրանց. իհարկե այնքան, որքան ինքը գիտեր: Այսպիսով Բաղեշի դպրոցը միանում էր Սյունյաց դպրոցի հետ:

Բայց Մոկացին դեռ առաջին քայլն էր, և նրա բերածը մի մեծ հարստություն էլ չէր, մանավանդ որ նրա աշակերտները շուտով ձանձրացան հունական խրթին փրիխոփայությունից և թողին իրենց դասերը: Միայն մի հասարակ գտնվեց Մեծ Անապատում, որ սաստիկ սիրեց «արտաքին գիտությունները» և հենց այդ պատճառով էլ շհեռացավ ներսես վարդապետից: Դա Մելքիսեթ անունով միաբանն էր, Արարատյան երկրի Վժան գյուղից: Մի վերին աստիճանի հետաքրքրական դեմք, որ աշխատասիրությունը նահատակության հասցրեց և դարձավ Բարսեղ վարդապետի արժանավոր հաջորդը գիտական դպրոցի հաստատության գործում: Ներսես Մոկացին, հետևելով Մեծ Անապատում ընդունված սովորության, մտածեց ինքն էլ մի անապատական միաբանություն հաստատի երկրի մի այլ կողմում: Նա ընտրեց իր հայրենի կողմերը և ճանապարհվեց Վասպուրական: Մելքիսեթն էլ գնաց նրա հետ: Վանա լճի կից կղզում ներսեսն անապատ հիմնեց և միաբանություն հավաքեց: Այս նոր հիմնարկությունն էլ դարձավ Սյունյաց և Բաղեշի միացած դպրոցի նոր և ամենաբարձր ձևավորումը:

Մելքիսեթը վերսկսեց հին գիտական գրքերի ուսումնասիրությունը Բարսեղ վարդապետի մեթոդով: Սկզբում նրա հետ միացան հինգ միաբանակիցներ ևս: Պայմանավորված էր, որ ամեն մեկն առանձին-առանձին կարգազրբերը, իսկ ամեն օր մի ժամ վեց հոգին հավաքվում էին մի տեղ և յուրաքանչյուրը բացատրում էր իր կարդացածն ու ըմբռնածը: Բայց այս գրական ընկերակցությունը քանդվեց երկու տարուց հետո— հինգ հոգին ձանձրացան և հեռացան գործից: Մնաց Մելքիսեթը, որ չէր հուսահատվում, և մենակ շարունակեց տքնությունը:

Առաքել Դավրիժեցին այս կերպ է ներկայացնում այդ աշխատանքը: Մենակ, հույսը միայն իր վրա դրած, նա ամբողջ տասը տարի տանջվեց կամ, ինչպես գեղեցիկ կերպով արտահայտվում է մեր պատմապիտքը, ինքն իրեն խաչ հանեց գիտության համար: Պարտավորված լինելով մյուս միաբանների հետ միասին կատարել անապատականների առօրյա անելիքները, նա իր մնացած ժամանակը նվիրում էր իր գործին: Դա սովորական պարավունք չէր, այլ ձգնություն, անձնազոհություն: Երկու տարի շարունակ նա օրը մի հաց էր ուտում և այդ էր նրա կերակուրը. լուռ ու համբ էր, ոչ գթի հետ չէր խոսում, միշտ կենտրոնացած իր մեջ, իր մտքերի հետ: Երեկոները անբազ չէր վառում իր խցիկի մեջ, որպեսզի մտածի, կրկնի մտքում, իր կարդացածից շհեռանա*: Այս ֆանատիկոսական սերը, այս հսկայական ջանասիրությունը հասցրին Մելքիսեթին տենչացած նպատակին: Նա հաղթեց: Պլատոնը, Արիստոտելը, Պորփյուրը և այլ հին մտածողները բաց արին նրա առջև իրենց գաղտնիքները: Նա տիրապետեց քերականությանը, լավ ուսումնասիրեց նաև տոմարական գիտությունը: Այսպիսի սքանչելի պատկեր կարելի էր տեսնել Բաղեշի վերածնության դարում, երբ ջերմեռանդ որոնողների առջև հայտնագործվում էին հնության մեծ խելքերը: Բայց աղքատ ու խեղճ հայ անապատականը Վանա ծովի փոքրիկ կղզում նոր գրքեր չէր գտնում, այլ մենակ, առանց ղեկավարների և աջակիցների, ուսումնասիրում էր ոչ մի տեղ չթաքցրած, այլ կատարելապես անհասկանալի դարձած գրքերը: Նրա գործն ավելի դժվար էր, նրա տանջանքներն ավելի հարգելի են:

Եվ ահա կիմ անապատի փոքրիկ խուցից դուրս է գալիս գիտնական մարդը, որ առաջինն է հայոց աշխարհում: Ներսես վարդապետն առաջին պատիվներն է անում նրան, տալով վարդապետական գավազան, որ շրջելու, ուրիշներին ուսուցանելու պարտավորության նշանն էր: Մելքիսեթը հոժարությամբ կատարում է այդ պարտականությունը, ուղևորվելով էջմիածին: Նրանով դպրոցական դաստիարակության գործը հասնում է զարգացման այն աստիճանին, որից բարձր ոչինչ չէր կարող լինել այն ժամանակ Հայաստանում:

Սյունյաց դպրոցը շուտով հարստանում է և մի շատ կարևոր ճյուղավորությամբ, որ, սակայն, Հայաստանի սահմաններից դուրս էր գտնվում: Զուղայից տեղահանած վաճառականներին Շահ-Աբբասը բնակեցրեց Սպահանի մոտ, ուր այդ նոր հայկական գաղթականությունն ստացավ նոր Զուղա անունը: Նոր Զուղան զարգացավ և փարթավայնացավ աներևակայելի արագությամբ, ստանալով մի հռչակ, որի առջև բոլորովին շնջվում էր հին Զուղայի հռչակը: Այս վաճառականական գաղութի մանրամասն պատմությունը մենք կտանք այս գործի այն հատորում, որ նվիրված կլինի հայ գաղութներին: Բայց այստեղ կարևոր է հիշատակել, որ մանավանդ 17-րդ դարում և մինչև 18-րդ դարի երրորդ տասնամյակը նոր Զուղան ահագին ներգործություն է ունեցել հայոց կյանքի վրա իբրև մի հարուստ և, բացի դրանից, պարսից արքունիքին շատ մոտիկ մի համայնք, որ իր առևտրական զարմանալի ճարպկության հետ հանդես էր բերում և հասարակական գործունեության եռանդուն թափ: Ահա այդտեղ էր, որ Սյունյաց դպրոցը բաց էր անում իր բաժանմունքը, երբ կառուցվեց Ամենափրկիչ վանքը և երբ նրա առաջնորդ նշանակվեց Խաչատուր վարդապետ Կեսարացին, մեկը Սյունյաց դպրոցի սաներից:

* Դավրիժեցի, էր. 308.

3. Սյունյաց դպրոցը կյանքի մեջ: Մեծ Անապատի կրթական և բարոյական պաշտամունքներն աշխարհի մեջ տարածողներից նշանավոր էին մանավանդ երկու հոգի, երկուսն էլ վարդապետ— Մովսես և Պողոս: Առաջինը Սյունյաց երկրի Բաղք (Աջանան) գավառի Խոտանան գյուղից էր, որ աչքի էր ընկնում իր արտակարգ եռանդով և մտավոր ձիրքերով, երկար ժամանակ ճանապարհորդություններ էր կատարել Պարսկաստան, Սփյուռք, Կ. Պոլիս, Ասիական Թուրքիա և վարել էր շրջիկ քարոզչի պաշտոն: Իսկ Պողոսը Մոկաց աշխարհից էր, նույնպես շատ շրջագայած, նույնպես հուշակ ստացած, սուրբ և նույնիսկ հրաշագործ ճանաչված շատ տեղերում և շատերի կողմից: Երկու վարդապետները իրար մոտեցան Մեծ Անապատում, Եղբայրացան և կատարում էին իրենց առաքելությունը, հաճախ հեռանալով Մեծ Անապատից և քարոզություններ անելով այլ և այլ կողմերում: Միայն վաղը ընդուն խոսքով չէին բավականանում: Հիմնում էին եկեղեցիներ, հաստատում էին բարեկարգություն և, մանավանդ, բաց էին անում դպրոցներ՝ մանուկների կրթության համար: Այս եռանդուն գործունեությունն ընդարձակ ժողովրդականություն էր ստեղծում նրանց համար, բայց և թշնամական կրքեր էր բորբոքում նրանց կարգակից հոգևորականների մեջ: Դրանք այն փառամու, կեղեքիչ եկեղեցականներն էին, որոնց նկարագրությունը մենք սովինք վերևում: Մովսեսն ու Պողոսը կյանքի մեջ էլ իսկական անապատականներ էին, անարժաթ, սակավապետ, պահեցող: Նրանք քարոզում էին, որ բոլոր հոգևորականներն աղաքան լինեն, և խստիվ դատափետում էին որովայնամուտությունը, կաշառակերությունը, սրբավաճառությունը:

Սյունյաց դպրոցը կյանքի մեջ հաստատուն տեղ էր գրավում: Այդ հաղթանակի նշանն եղավ մի արյունոտ զոհ, որ ահագին տպավորություն թողեց ժողովրդի վրա: Ազուլիսում Մովսես Խոտանանցին և Պողոս Մոկացին բաց են անում մի դպրոց և հանձնում են ուսուցչությունը դեռ պատանեկության հասակում գտնվող Անդրեաս քահանային: 1617 թվականին Շահ-Աբբասը, որ, ինչպես տեսանք, պատերազմական գործողությունների էր գնացել օսմանցիների դեմ Նախիջևանի մոտ, այցելեց Ազուլիսը: Ժողովուրդը, ինչպես պատշաճ էր, դիմավորեց Իրանի բռնավորին շքեղ հանդեսներով: Եկեղեցական թափոթի հետ գնում էին հոգևոր երգեցողներ, շարականներ երգելով: Աշխարհական երգ ու նվագն էլ պակաս չէր: Մանկահասակ տղաներ ու աղջիկներ ոսկի բաժակներով անուշահամ գինի էին մատուցանում շահին: Անդրեաս քահանան էլ իր դպրոցի աշակերտներին տարավ ընդառաջ: Նրանք հագել էին եկեղեցական շապիկներ և ձեռքերին բռնել էին վառած մոմեր: Շահ-Աբբասը դիմավորվելով իրենցով գնում էր: Նրա ուշադրությունը կանգ առավ Անդրեաս քահանայի աշակերտների վրա, և նրան շատ տարօրինակ թվացին այդ տղաների կուլակները (գագաթի մաղերը): Արևմտյան Ասիայի աշխարհակալը ժամանակ և հոժարություն ունեցավ մտածելու՝ արդյոք դիտմամբ չէ արված այս բանը, որպեսզի երեխաները տգեղ երևան և շահընշահը չկարողանա իմանալ, թե ո՞րն է նրանցից գեղանին և վերցնե իր համար: Բարբարոսությունը կատաղում է, երբ զոհը, փրկվելու համար, հանդերձում է դեռ խորամանկություններ էլ բանեցնել: Եվ շահը, սաստիկ դժգոհ, հրամայում է իմանալ, թե ո՞ւմ խորհրդով է կատարված այդ բանը, և սպանել նրան: Եթե երեխաների ծնողներն արած լինեին այդ տգեղացումը, նրանք բոլորը պիտի սպանվեին: Եվ ահա մինչդեռ ստրուկները տոներ էին կատարում իրենց տիրոջ գալստյան առիթով, սկսվում են հարցաքննություններն ու հետախուզությունները: Անդրեաս երեցը, տեսնելով որ ծնողները պիտի մատնվեն մահվան, վճռում է հայտնել, թե ինքն է եղել ածիլել տվողը և այդպիսով ազատել մյուսներին իր մահվան գնով: Նրան խիստ հարցաքննությունն է ենթարկում ինքը՝ Շահ-Աբբասը: Բանասերություններ և մատուցողություններ անում են նաև Ազուլիսի մահմեդական բնակիչները: Եվ երիտասարդ քահանան ստանում է շահից հրաման— կամ մահմեդականություն ընդունել, կամ պատրաստվել մահվան: Քահանան ընտրում է մահը: Դավրիժեցին հավատացնում է, թե նրա հայրն ու մայրը գնացին նրան տեսության, շատ լաց եղան և սրտապնդեցին նրան, որ չուրանա իր հավատը: «Քաղցրիկ որդեակ մեր— ասում էին,— որ առեր զկարգ քահանայութեան և եղեր զինուոր Քրիստոսի, մի երբեք լիցի բեզուրանալ զՔրիստոս և լինել զինուոր տիրատեաց»*: Ազուլիսի և Ցղնա գյուղի հարուստ խոջաները շատ աշխատեցին, շատ միջնորդներ գցեցին, որպեսզի ազատեն թշվառ քահանայի կյանքը, բայց հաջողություն չունեցան: Ցղնացի մեծատուն խոջա Անձրեկի կինը, որին շահը հարգում էր և անվանել էր նրան մայր, մեծ աղաչանքով ընկավ բռնավորի ոտները, թողություն խնդրեց, բայց էլի մերժում ստացավ: Եվ քահանան նահատակվեց, արժանանալով սուրբի անվան:

Ազուլեցի թուրքերից մեկը մատնություն արավ շահին, թե Անդրեաս քահանայի ուսուցիչներն ու խրատատուները Մովսես և Պողոս վարդապետներն են, որոնք ապրում են Տաթևի վանքում: Իսկույն զինվորներ են ուղարկում՝ երկուսին էլ բռնելու և շահի մոտ տանելու համար: Բարեբախտաբար, այս անգամ շահի մեջ արյունոտությունից ավելի արժաթամուտությունն է խոսում, և նա որոշում է, որ եթե երկու վարդապետներն ազատվել մահից, պիտի վճարեն իրեն հինգ հարյուր թուման: Դա մի խոշոր գումար էր: Սկսվում է սակարկություն, և գումարն իջեցվում է մինչև երեք հարյուր թուման: Վարդապետները գնում են ժողովարարություն անելու և մեծ հաջողություն են ունենում: Նրանց վայելած ժողովրդականությունն այնքան մեծ էր, որ չորս ամսվա ընթացքում կամավոր սուրբերով հավաքվեց ոչ միայն երեք հարյուր թումանը, այլև դրանից դուրս, զանազան ծախսերի համար՝ չորս հարյուր թուման ևս: Այս փողով էր, որ վարդապետները գնեցին շատ անձար գերիներ և ազատ արձակեցին նրանց:

Սակայն Մովսես վարդապետին, ինչպես իր ժամանակի մի հազվագյուտ երևույթի, վիճակված էր ավելի մեծ պայքար մղել իր ուղղությունը պաշտպանելու համար, Հայ հոգևորականությունը ռազմական ճակատ հարդարեց նրա դեմ: Եվ ճակատամարտը ծանր կերպարանք ընդունեց Մովսեսի համար, երբ ասպարեզում նորից երևան եկավ Մելքիսեթը՝ իբրև ամենայն Հայոց կաթողիկոս:

4. Մելքիսեթ և Սահակ: Մելքիսեթ կաթողիկոսին մենք թողինք Սպահանում, ուր նա պահապաններով ուղարկված էր Շահ-Աբբասի վերադարձին և դատաստանին սպասելու համար: Սակայն Մելքիսեթը չէր ընդունում, թե դրանով շահն իրեն հեռացրել է կաթողիկոսությունից: Եվ նա շարունակեց կաթողիկոսություն անել Սպահանում և հայ ուրիշ գաղթականությունների մեջ, առանց շահից թույլտվություն ստանալու: Բայց աչքը միշտ էջմիածնի վրա էր պահում և հնարներ էր որոնում, թե ինչպես նորից տիրանա ամենայն հայոց Մայր աթոռին: Փորձեց օգտագործել այն բարեկամական հա-

* Դավրիժեցի, էր. 277.

րաբերութիւնները, որոնք գոյութիւն ունենին իր և Երևանի Ամիրգունա խանի մեջ: Նամակներ էր գրում նրան, խնդրելով նրա աշակցութիւնը և բարեխոսութիւնը շահի առաջ: Մինչև իսկ առաջարկութիւն էր անում խանին՝ չէ՞ր կարելի արդո՞ք մի կերպ հեռացնել Դավիթ կաթողիկոսին էջմիածնից: Ասում էին, որ խանը մտածում է մի հնարքով սպանել տալ Դավիթին: Եվ Դավիթը շատ լավ էր գզում խանի բացարձակ թշնամութիւնն իր դեմ, մասնավանդ այն ժամանակները, երբ Շահ-Աբբասը հեռու էր լինում Արարատյան երկրից: Այդ պատճառով երբ շահը 1716-ին նորից երևաց Արաքսի հովտում՝ Երևանը պաշտպանելու համար, Դավիթը գնաց նրա մոտ և գանգատվեց, որ Երևանի խանն իրեն արհամարհում է և նեղացնում: Շահ-Աբբասը, փոխանակ իր սիրելի Ամիրգունա խանին նկատողութիւն անելու, մեղավոր ճանաչեց Մելքիսեթ կաթողիկոսին, համարելով, որ նա է խանին էջմիածնի կաթողիկոսի դեմ լարողը: Եվ մարդ ուղարկելով Սպահան, հրամայեց նրան կալանավորել ու կապած բերել իր մոտ: Իսկ Դավիթը, արդեն միանգամայն ձանձրացած լինելով էջմիածնի հետ կապված մշտական խռովութիւններից, շահից թույլտվութիւն խնդրեց ընդմիշտ հեռանալ գործերից և ապրել Սպահանում: Շահը թույլատրեց, հատկացնելով նրան մի գյուղ Սպահանի մոտերքում, որի արդյունքով պիտի նա ապրեր:

Մելքիսեթը կապված բերվեց պարսկական բանակը, և նա այդտեղ էր գտնվում, երբ նահատակվեց Անդրեաս քահանան: Նրա վրա բարդվում էր երեք տեսակ հանցանք, որոնց համար էլ շահը, օրինակ ունենալով Մովսես և Պողոս վարդապետներին, երեք հարյուր թուման տուգանք նշանակեց: Բայց Մելքիսեթն այդպիսի գումար չուներ, որ տար և ազատվեր: Եվ նա շղթայակապ տարվում էր բանակի հետ, ուր որ շարժվում էր վերջինս: Կաթողիկոսն աղերսագիր տվեց շահին, աղաչելով, որ կամ իրեն սպանի, կամ ջնջի այդ տուգանքը: Իսկ վաշխառու բռնակալը պատասխանեց նրան. «Ոչ սպանանեմ և ոչ թողում, այլ այնպէս կապանօք պահեմ, մինչև կամ մեռցի և գերծցի, և կամ տացէ գերեք հարիւր թուման դրամն՝ զոր հրամայեալ եմ նմա՝ և ազատեսցի»*: Իզուր է անցնում հայ և օտարազգի երեկելիների բարեխոսութիւնը, և ամենքը հայտնում են Մելքիսեթին, թե ոչ մի ճար չկա, պետք է վճարել և այդպես ազատվել: Այն ժամանակ կաթողիկոսը, բարոյական հենարաններ, ինչպես տեսանք, չուներ— վճռեց, իր անձը փրկելու համար, վաճառքի հանել հայոց ընդհանրական կաթողիկոսութիւնը: Նա հանձն առավ ամեն տարի հարյուր թուման տուրք տալ էջմիածնի աթոռի եկամուտներից, եթե շահն իրեն կվերահաստատի կաթողիկոս, հեռացնելով Դավիթին: Շահն, իհարկե, համաձայնում է, և Մելքիսեթը, ազատվելով շղթաներից, գնում է էջմիածին և նորից ձեռք առնում կաթողիկոսական իշխանութիւնը:

Այս հանձնառութիւնը մի դաժան հարված էր էջմիածնի համար, մի մեծ դժբախտութիւն, ինչպես երևում է Դավրիժեցու հետևյալ խոսքերից. «Եւ այս եղև բեռն ծանր և լուծ տաժանելի և անուր անխզելի ի վերայ սրբոյ Աթոռոյն էջմիածնի և զուր և ի տարապարտուց. և ամենայն ազին Հայկալ սուգ անմխիթար և տրտմութիւն անփարատելի եկեղեցականաց և աշխարհականաց»*: Այսպիսի միջոցով իր համար իշխանութիւն ստեղծելով՝ ալ արատավոր հոգևորականը նորից մի շարիք և պատիժ դարձավ հայ ժողովրդի

* Դավրիժեցի, էր. 166.
** Անգ, էր. 168.

համար: Խոստացված հարկը (մուղադայ) հատկացված էր շահի զուլերին (դրանիկ զինվորներին) իբրև ուճիկ: Ուստի երբ լրացավ ոտորին, և Մելքիսեթը չկարողացավ հարյուր թուման հավաքել և ուղարկել Սպահան, Շահ-Աբբասն իր զուլերից շորսին, նրանց ծառաների և զինվորների հետ, ուղարկեց, որ մնան կաթողիկոսի մոտ և ստանան փողը: Մելքիսեթը դեսուզեց էր ընկնում, բայց պահանջված գումարը չէր գտնում: Նա ստիպված եղավ գնալ Թիֆլիս, Թավրիզ, Սպահան անգամ, վերադառնալ այդտեղից, նորից գնալ ու վերադառնալ, բայց միանգամայն անօգուտ: Ժողովուրդն ամենայն իրավունքով ատում էր նրան և հոժար կամքով տուրք չէր տալիս նրան: Իսկ դրութիւնը գնալով ծանրանում էր, որովհետև շահի ուղարկած շորս զուլերը նրանից էին թողակ և ուտելիք ստանում թագավորի հրամանով և ուժի հարկադրանքով: Կաթողիկոսը, իր պարտատերերով շրջապատված, թափառում էր գյուղից գյուղ, քաղաքից քաղաք, և որովհետև նրան փող չէին տալիս, ուստի նա ստիպմամբ, բռնի ուժով էր փորձում առնել: Իրեն շրջապատող պարսիկներին հրամայում էր ծեծել ոչ միայն աշխարհականներին, այլև եպիսկոպոսներին ու քահանաներին, մինչև որ նրանք համաձայնում էին մի բան տալ: Վեղարավոր խանն անխնա կեղեքում էր ժողովուրդը, բայց վայրենութիւն ընդ միջոցներով էլ նա մնում էր միշտ մի թշվառական, առանց փողի, առանց հնարավորութիւն ունենալու տարեցտարի կուտակվող պարտքը վճարելու: Նա վաճառքի հանեց ամեն ինչ՝ և էջմիածնի սրբութիւնները, և եկեղեցական պաշտոններն ու ծեսերը, թույլատրում էր ամեն տեսակ ապօրինութիւն, միայն թե կարելի լինի հանցանքը փող դարձնել: Ոչինչ, սակայն, չէր օգնում, և պարսիկ զուլերը հոգեհան հրեշտակների նման օր ու գիշեր ցցված էին նրա գլխին: Հայոց կաթողիկոսութիւն պատիվը հազիվ թե երբևիցե այսքան ստորացած լիներ:

Եվ ահա իր հանցանքների ճանապարհին եկեղեցու այս ոճրագործ պետք հանդիպում է Մովսես Խոտանանցու նման արտասովոր մի դեմքի, որը մեծ ժողովրդականութիւն էր վայելում, բայց իր այդ ժողովրդականութիւնը հնչում դրամի չէր վերածում՝ պաշտոններ գտնելու համար, այլ գործ էր ածում անշահասիրութիւն գաղափարը տարածելու համար և բաց էր անում դպրոցներ, պայծառացնում էր եկեղեցիները: Կաթողիկոսն ամեն իրավունք ուներ նրան իր շահերին թշնամի համարելու: Եվ, ինչպես որ կարգ է այսպիսի դեպքերում, նա հալածանք հարուցեց եռանդոտ և ժողովրդասեր վարդապետի դեմ: Շարունակ սպառնալիքներ էր ուղարկում նրան, պահանջում էր դադարեցնել քարոզչութիւնը, փակում էր նրա բացած հիմնարկութիւնները: Մովսեսը թեև երկար ժամանակ ուշադրութիւն չէր դարձնում իր հոգեվոր տիրոջ այդ արարքների վրա, բայց վերջիվերջ այնքան նեղացած զգաց իրեն, որ վճռեց անցնել էրզրում: Բայց երբ գնաց Երևան, նրան տեսավ Ամիրգունա խանը, որը հետաքրքրվեց նրանով և, որովհետև բարյացակամ և աշխարհաշեն մարդ էր, չուզեց թույլ տալ, որ այդպիսի մի ընդունակ մարդ հեռանա օսմանյան երկիրը: Մովսես վարդապետին նա տվեց մի հին եկեղեցի, որ գտնվում էր Երևանի ծայրում, Կոզեռ անվանված գերեզմանոցի բլրի ստորոտում, այգիներով շրջապատված, և որ անվանվում էր Անանիա առաքյալի գերեզման: Այստեղ հաստատվեց Խոտանանցին, առաջին գործը դարձնելով բանալ դպրոց և անվանել եկեղեցին անապատ: Եվ որովհետև Մելքիսեթ կաթողիկոսն էլ, էջմիածնի ավերակ դրութիւն պատճառով, ապրում էր Երևանում, ուստի դուրս էր գալիս, որ երկու ներհակ սկզբունքների

տեր մարդիկ, երկու հակառակորդներ, այնուհետև պիտի ավելի հաճախ հանդիպեին և ավելի մոտիկից ընդհարվեին իրար հետ: Պետք է, սակայն, ասել, որ Մովսես վարդապետը, գիտակցելով իր աստիճանի համեստությունը և առհասարակ անձնական ոչ մի հաշիվ չունենալով իր պաշտոնավարության մեջ, հատուկ կոիվ հայոց հանցագործ կաթողիկոսի դեմ չէր էլ մղում, այլ միշտ իր գործին էր նվիրված. մի բան, որ Մելքիսեթի համար պիտի նշանակեր կոիվ իր դեմ: Իր պարտատեր ղուլերից ազատվելու համար պատրաստ լինելով սրբագործել ամեն միջոց, Մելքիսեթը մի քանի անգամ փորձեց Մովսես վարդապետին հալածողից դառնալ նրա ժողովրդականությունը շահագործող: Այսպես, կամենալով շատ ուխտավորներ գրավել դեպի էջմիածին իր նշանակած մեռնորհնության հանդեսին, Մելքիսեթը թախանձեց և կարողացավ հաջողեցնել, որ հայտարարվի, թե արարողությունը կատարող պիտի լինի Մովսես վարդապետը: Սա թեև դիմադրեց, պատճառ բերելով, թե ինքն եպիսկոպոսական աստիճան չունի, բայց կաթողիկոսը և նույնիսկ վարդապետի բարեկամները բռնադատեցին համաձայնել. և նա Մելքիսեթից եպիսկոպոսական օծում ստացավ իր անապատում: Մեծ տպավորություն թողեց նա մեռնորհնության հանդեսին, այնպես որ շուղայեցի վաճառականները, վերադառնալով Սպահան, այնքան գովեցին այդ վարդապետին, որ պարսից մայրաքաղաքից մի ամբողջ պատգամավորություն գնաց Երևան և տարավ նրան մեծարելու: Վարդապետը ջերմագին ընդունելություն գտավ Սպահանում, ջուղայեցիները մեջ և, մեծ պատիվներ ստանալով, վերադարձավ իր տեղը: Մելքիսեթն ուզեց շահագործել այս դեպքն էլ, առաջարկելով վարդապետին կաթողիկոսացնել այն պայմանով, որ նա հանձն առնի վճարել հարյուր թուման պարտքը և իրեն էլ, կաթողիկոսին, ապրուստի միջոցներ տա: Նա հավատացնում էր, թե Մովսեսը շատ հեշտություն կարող է իրագործել այդ պայմանները, քանի որ անսահման վստահություն է վայելում ժողովրդի կողմից և հարկավոր գումարը կհավաքվի մի կարճ միջոցում: Բայց Մովսեսը մերժեց այդ առաջարկը:

Սակայն Մելքիսեթի այդ մտքից լավ օգտվեց Սահակ եպիսկոպոսը, որ նրա եղբորորդին էր և հենց նրա ձեռքով էլ եպիսկոպոս էր ձեռնադրվել: Դիմելով իր հորեղբորը, Սահակը գանգատվեց, թե ինչո՞ւ նա իր հարազատին մոռանում է և ուրիշին առաջ քաշում, մինչդեռ ինքը, Սահակն էլ, կարող էր կաթողիկոս լինել և հանձն էր առնում վճարել բոլոր պարտքերը, միանգամայն ազատ կացուցանելով Մելքիսեթին: Սա համաձայնություն տալիս է, իսկույն օրհնում է իր եղբորորդուն կաթողիկոս և կոնդակով դիմում է հայ ժողովրդին, թե՛ որովհետև ինքը ծերացել է, ուստի կաթողիկոս է նշանակում Սահակին և հրամայում է, որ ամենքն ընդունեն նրան: Միաժամանակ նա աղերսագիր է ուղարկում Շահ-Աբբասին, խնդրելով նրան հաստատել Սահակին կաթողիկոս ամենայն հայոց: Սահակն ընծաներ է տանում շահին և հաջողեցնում է հաստատությունը, բայց և երկար ժամանակ քարշ է գալիս պարսից երկրում՝ շահի բանակի հետ՝ հաստատության թուղթն ստանալու համար: Այսպես, նա հենց երկու անգամ Բաղդադ է գնում:

Սակայն այս միջոցով Մելքիսեթ կաթողիկոսը ոչ մի հետևանքի չէր հասնում: Սահակը նրա հարազատ կտորն էր, և ժողովուրդը նրան ոչ մի տեղ չէր ընդունում կաթողիկոս: Այս կողմից վճռական էր մանավանդ ջուղայեցիների վերաբերմունքը: Երբ ինքնակոչ կաթողիկոսը գնաց Սպահան, նրան չընդունեցին ջուղայեցիները, և որովհետև նրան էլ շրջապատել էին շահի

ղուլերը, պահանջելով միշտ միևնույն հարյուր թուման տուրքը, որ արդեն մի խոշոր գումար էր դառել, ուստի նա ճանապարհին հարմար առիթ գտնելով, փախավ Վան, ուր, ինչպես օսմանյան հող, չլին կարող մտնել պարսիկ պարտատերերը: Նույնպես անձար մնաց և Մելքիսեթն իրեն շրջապատող ղուլերի մեջ: Բանն այնտեղ հասավ, որ նա նույնիսկ մի կեղծ պարտամուրհակ շինել տվեց Մովսես վարդապետի անունից, որով նա պարտավորվում էր հարյուր թուման տալ կաթողիկոսին: Այդ թուղթը ներկայացվեց Ամիրզունա խանին: Մովսեսն, իհարկե, հայտարարեց, թե ինքը չի տվել այդպիսի պարտամուրհակ, և թուղթը կեղծ է: Երկու ամիս ձգձգվեց դատը, մինչև որ ապացուցվեց կեղծիքը, և Մելքիսեթն ու նրա կողմնակիցներն ամթաճար հեռացան խանի դատարանից: Վերջը տեսնելով, որ այլևս ոչ մի հնար չի մնում պարսից պահանջներից ազատվելու համար, Մելքիսեթը մի օր, Երևան գալիս, շուտ տվեց ձիու գլուխը և փախավ գնաց օսմանյան երկիրը. էրզրումի վրայով նա անցավ Կ. Պոլիս (1624), իսկ այստեղից ուղևորվեց Լեհաստան, ուր մի նոր և մեծ շարագործություն պիտի կատարեր, հակառակ ժողովրդի բուռն բողոքներին և ցույցերին, եպիսկոպոս ձեռնադրելով Նիկոլ Թորոսովիչին, որը Լեհաստանի հայերին բանի կերպով միացրեց Հոռոմի եկեղեցուն: Ժողովուրդը, ճանաչելով նրա բնավորությունը, բավական փող հավաքեց և տվեց նրան, որպեսզի նա շխարվի Նիկոլի կաշառքից: Բայց այդ փողն ստանալուց հետո էլ Մելքիսեթը չկարողացավ դիմանալ, երբ Նիկոլը նրան տվեց 150 դոլո՞: Այդ կաշառքով էլ նա կատարեց ձեռնադրությունը, թեև արարողության ժամանակ անգամ բողոքող ժողովուրդն աշխատում էր խանգարել նրան:

Այսպես, Հայաստանի իրականությունից հեռանում էր ընդմիշտ մի բարձրաստիճան եկեղեցական հանցավոր, որ հայ հոգևորականության անկման ամենաթանձր խտացումն էր ներկայացնում և որ մարդկային ցած կրքերի զոհ էր բերում ամբողջ հայ ժողովրդի դարավոր աշխատանքի պտուղը— նրա ազգային ինքնություն եկեղեցու հեղինակությունը, բարոյական ուժը: Կաթողիկոսությունը, որ ազգային անկախության և քաղաքական իշխանության կորստից հետո մնացել էր միակ փոքրիշատե հեղինակավոր հաստատություն հայության մեջ գեթ ազգային-կուլտուրական կապ պահպանելու համար, ընշաքաղց և անբարոյական անձի արարքներով հասավ անկման վերջին ծայրին: Ժամանակակիցները այս շատ լավ էին զգում, և Մելքիսեթին պատասխանում էին խոր ատելությամբ: Գրիգոր Դարանաղցին նրան անվանում է «չար և անօրեն, խոտան և անպիտան կաթողիկոս»^{**}: Բայց ավելի խիստ լեզվով նրան դատափետում էին Վանի նահանգի հայ հոգևորականությունը, առաջավորներն ու «գովաթավորները» (ունևոր) իրենց մի ընդարձակ հրահանգի մեջ, որ ուղարկված է եղել Մելքիսեթին և որի մեջ մեկիկ-մեկիկ նկարագրված են այդ «վեհի» սև արարքները: Այս մի շատ հետաքրքրական վավերագիր է՝ պատմությունն ուսումնասիրողների համար, քանի որ կյանքից վերցրած հարուստ փաստեր է պարունակում իր մեջ: Բերում ենք այդ վավերագիրը^{***}:

«... Ի Վասպուրական նահանգի, եւ ի Վան քաղաքի. եւ իւրոյ շրջակա՛: Թեմի գաւառացն եղեալ ամենայն առաջնորդացն, վարդապետացն, եպիս-

* Հ. Ալիշան, «Կամենից», Վենետիկ, 1896, էր. 203.

** Դարանաղցի, էր. 52.

*** Գ. Վ. Արուսեան, «Թորոս Աղբար», Կ. Ք. Կ. Պոլիս, 1884, էր. 280—283.

կոպոսացն, քահանայիցն, տանուտէրացն, իշխանացն, եւ դօլուաթաւորացն, արհեստագիտացն եւ երկրագործացն: Եւ մանաւանդ որոց անուանքս յատուկ հանդերձ կնքովն իւրեանց գրեալ են ի նամակիս, ի սոցանէ ամենեցուն ժամանեացէ յոյժ կարօտիւ ողջոյն վեհիդ մեծի, զշնորհաբաշխ սուրբ աշդ համբուրեմք, որ եւ ինքն Քրիստոս պահեսցէ զքեզ յերկար ամօք, ի փառս իւր, և ի պարծանս Հայոց Ազգիս: Ընդ որոյ յուշ առնեմք մեծութեանդ քում, զվշտակրութիւն խեղճ և տառապեալ Ազգիս Հայոց, որ ոչ թէ միայն մարմնաւոր աղքատութիւն, այլ եւ հոգեւոր պակասութիւնն առաւել է քան զմարմնաւորն: Այսինքն՝ օրինաց քակմունք, կանոնաց արհամարհութիւնք, և եկեղեցական կարգաց այլայլութիւնք: Զի առաքելական քարոզութիւնք, եւ սրբոց հարցն աւանդութիւնք եւ սահմանադրութիւնք որ յեկեղեցիս. ահա տեսանեմք այլայլեալ եւ շփոթեալ, եւ մանաւանդ թէ ամենեւին ի բաց բարձեալ: Եւ այսպիսի խանգարման և անկարգութեանս պատճառաւ՝ թուլամորթ առաջնորդքն են, եւ մանաւանդ թէ եւ ի քեզ իսկ երեւի այս թուլամորթութիւնս: Զի թէպէտ բազում են անկարգութիւնք որ ի քէն սփռեալ տարածի ի տունս Հայոց. բայց մեք ի բազմացն զսակաւն ասացուք, եւ զգլխավորսն, որ կարի մեծ է և բազում շարեաց մայր. եւ յուով խոռվութեանց եւ մեղաց պատճառ:

Ա. Նախ՝ զի ի վերայ եպիսկոպոսի եպիսկոպոս կու օրհնես, զի ի վերայ քաղաքի եւ կամ գաւառի՝ որ առաջնորդ մի կայ. այլ ոմն տգէտ եւ հերձուածող եւ կամ ուրացող գայ առ քեզ՝ դու ընտրութիւն շես աներ, այլ վասն արծաթասիրութեան քո՝ առնուս քանի մի հարամ փող՝ եւ անիծես զնա, եւ զանուն զնես եպիսկոպոս, եւ յողորկես, որ գայ այն երկրի եպիսկոպոսին հետ հակառակի, եւ ի մէջ բազում շարիք ծնանի, աղմուկ եւ խոռվութիւն, մատնութիւն եւ արեան հեղմունք, եւ բազում միամիտ ժողովուրդք թերանան եւ գայթակղին, եւ այս ամենայն շարեաց պատճառն եւ մեղաց պարտականն դու ե՞ս եւ թէ այլ ոք: Զի Մրգիկն՝ որ ի Սուշ թուրքացեր էր, զնա ի Սուրբ էջմիածին աթոռակալ եւ կարգեր: Եւ Պոկնտոշ զկարապետն՝ որ Հոռոմ դարձաւ, եւ Հոռոմ կին էառ, եւ եօթն տարի ի հետ այն կնոջն ի Հոռոմ կեցաւ, իմայ եպիսկոպոսութեան հրամանս եւ տուեր, եւ թիրայու, եւ Իզմիրու եւ Մանիսայու առաջնորդ եւ կացուցեր: Նաեւ Աշխարհիդաշտի զեպիսկոպոսն... դու նորա եպիսկոպոսութեան հրամանս եւ տուեր, եւ այլ այսպիսիքս բազում են, բայց ո՛չ գրեցաք, զի մի՛ տաղտկասցին լսողքն, զի ոչ թէ ի մին տեղի, եւ մին աթոռի եղեալ եւ երկու առաջնորդ, եւ երկու եպիսկոպոս, այլ ի բազում տեղիս գիտեմք, որ մէկ թէմի, երկու եւ երեք, շորս եւ հինգ եպիսկոպոս ձեռնադրեալ եւ առաջնորդ կարգեալ: Այս ի՞նչ օրէնք է, որ մէկ կնոջն հինգ այր լինի, այս ինչպէ՞ս կաթուղիկոսութիւն եւ ինչպէ՞ս առաջնորդութիւն է:

Բ. Եւ երկրորդ անկարգութիւն այն է, որ թէ յինչ երկիր որ նուիրակ յուղարկես՝ նա կու ընտրես՝ յոր տեղ որ շար եւ լիրբ, անզգամ, անամօթ եւ ամբարտաւան մի կայ, որ ոչ յԱստուծոյ երկնչի, եւ ոչ ի մարդկանէ ամառչէ, զայնպիսիքն կու առաքես, որ զարդարեալ երիվարօք, եւ պճնեալ հանդերձիւք, եւ կրկին պաշտօնէիւք, գան, եւ գոռոզարար խրոխտան, եւ բազում ցոփութեամբ եւ անկարգութեամբ եւ արբեցութեամբ զաշխարհս վրդովեն, եւ յուով խոռվութիւն եւ աղմուկս շարուցանեն, զի կաթուղիկոսի եւ նուիրակի շուրջ գալն, ոչ թէ վասն արծաթի եւ կաշառի է, եւ կամ վասն ազահութեան, այլ վասն Աստուծոյ եւ օրինաց, զի հարցանեն եւ քննեն, եւ տեսանեն. թէ յինչ տեղ օրինաց թուլութիւն եւ անկարգութիւն կայ, գայն ուղղեն, զթիրն ի

բաց բառնան, եւ զճշմարիտ սահմանադրութիւն օրինաց հաստատեն: Այլ սոքա, որ ինքեանք շեղեալ են ի սահմանադրութենէ օրինաց, զո՞ր սահմանն պիտի հաստատեն, երբ ինքեանք են թիրեալ, զո՞ր թիրն պիտի ուղղեն, զի ինքեանք են մոլորեալ՝ զո՞րն պիտի դարձուցանեն, ինքեանք խաւար գոլով, զո՞րն կարեն լուսաւորել: Զի գրոց ամենեւին անտեղեակ են՝ եւ օրինաց բնաւին անծանօթ, եւ բոլորովիմբ ոչ ճանաչեն զհաւատս քրիստոնէութեան՝ թէ զինչ է: Այլ փրացեալ մտօք, հպարտութեամբ եւ լրբութեամբ, շրջել գոռոզարար մանաւանդ թէ հեթանոսական սովորութեամբ, ըստ ախորժակաց իւրեանց անիրաւութեամբ դատել զոք, եւ ոչ ըստ Աստուածային գրոց, զարդարն եւ զանմեղն դատապարտեն վասն ընչից, եւ զանիրան իրաւացուցանեն վասն կաշառաց, եւ ազգապղծութեան հրաման տան վասն արծաթոց, քակեն զօրէնս Աստուծոյ, եւ խրամատեն զկանոնս սրբոցն, եւ զի ինքեանք տգետ են օրինաց եւ գրոց, այլ գիտողացն ընդդիմանան եւ հակառակին: Եւ զի դու որ սոցա մեծ վեհն ես, սոցին գործելոց շարեացն պարտական գտանիս, նա ոչ արժէ սոցա մարմնաւոր շահն զքո պարտական լինելդ, քանզի գիտեմք թէ սոքա ի՞նչ կու հասուցանեն ի Սուրբ Աթոռդ ի ձեռս վեհիդ, զի վասն ազահութեան իւրեանց շրջին, եւ ոչ վասն օգտի սուրբ տանդ, զի զինչ որ ժողովին ի գինս այնպիսի երեւելի հանդերձի տան, որ ոչ վայել է քրիստոնէի ու ոչ իշխանի, թող թէ կարգաւորի, զի հեթանոսաբար պաճուճեն զինքեանս, եւ ո՛չ քրիստոնէաբար, նոյնպէս եւ պալարակապ երիվարօք շրջին իբրև զբռնաւորս եւ պճնին, եւ ի կերակուրս եւ յմպելիս ծախեն զժողովեալսն իւրեանց, յուով կաշառս տան բռնաւորաց, եւ բազում տուգանս այլազգաց վասն հակառակասէր բարուց իւրեանց, վասն որոյ Ազգս Հայոց տաղտկացեալ է ի գարշահոտութենէ վարուցն այսպիսեացս:

Գ. Եւ երրորդ անկարգութիւն քո այս է. զի զոր ինչ վարդապետ, որ զճշմարիտն խօսի, կամ վասն Աստուածային օրինացն վրէժխնդրութեան զձեր օրինացն հակառակութիւն հանդիմանէ, ի վերայ նորա անփակ բերանով, անիրաւ լեզուաւ, յանդուգն դիմօք, լրբենի երեսօք, եւ անկիրթ մտօք. բանադրանաց գիր կու գրէք: Այս է ասելն ձեր, թէ զճշմարիտն մի՛ խօսիք, որ մեր ստութիւն ոչ յայտնեսցի, զօրէնս Աստուածային մի՛ ուսուցանէք, որ անօրէնութիւն մեր ոչ յանդիմանեսցի, զպատուիրանս Աստուածային մի՛ ծախուցանէք, որ մեր պատուիրազանցութիւն ոչ երեւի, զստուգութիւն մի՛ հրատարակէք, որ մեր խաբէութիւն ոչ հռչակեսցի, զքանս Աստուածեղէ՛ք գրոց մի՛ քարոզէք, որ մեր գրոց հակառակութիւն ոչ ցուցանի, զիրաւունս մի՛ յայտնէք, որ մեր անիրաւութիւն ոչ ծանուցանի, զլոյսն մի՛ արծարծէք, զի մի խաւարային գործքն մեր խայտառակեսցի, ըստ այնմ, թէ ամենայն որ զշար գործէ ասէ զլոյսն, եւ ո՛չ գայ առ լոյսն, զի մի յանդիմանեսցին գործք կորա. զի ի վերայ վարդապետաց այսպէս յանդուգնութեամբ մեծաբանելն յոյժ անմտութիւն է ձեզ. զի ասէ իմաստունն: Որ հանճարեղն իցէ զառաջնորդութիւն ստացի, եւ հանճարն, եւ իմաստութիւն, եւ գիտութիւն ի սուրբ գրոցն է պարգեւեալ ի Հոգւոյն Սրբոյ, նոյնպես, եւ դատ առնելն, եւ քննելն իրաւամբ, հանճարեղինացն է եւ ոչ անհանճարիցն, եւ այս յայտ է, որ գրոց գիտութիւն, եւ դատաստան, եւ քննութիւն, պարտ է ի մէջ վարդապետաց գտանել, եւ ոչ առ ձեզ, ապա անհանճարքն զիա՞րդ կարեն զհանճարեղս, զքննողս, և զդատաւորս օրինաց քննել եւ դատել. եւ անկիրթն եւ անուսմունքն զիա՞րդ կարեն զներկրթողսն եւ զուսումնականսն ուսուցանել, եւ ցամ անվարժքն եւ համարելիզուքն զիա՞րդ կարեն վարժապետաց եւ ճարտա-

րախօսից բանս ուսուցանել, կամ անբանքն զիս՝ որդ կարեն բանականացն մակացութիւնս յաւելու, եւ անիրարքն եւ արհամարհողքն արդարութեան զիս՝ որդ կարեն արդարութեամբ դատել եւ ուղիղ իրաւունս առնել այլոց: Զի ոչ թէ խաւարն զլոյսն մերժէ, այլ լոյսն զխաւարն, զի պատուիրանքն տեառն լոյս են, եւ լոյս տան աշաց, եւ արհամարհողքն պատուիրանացն տեառն խաւարեալ են մտօք եւ հոգւով: Եւ ձեր իմաստութիւն եւ իրաւունքն այս է, որ զդասասաց վարդապետքն՝ հասարակ աշխարհականի կարգի էք դրել, եւ ո՛չ թէ աշխարհականի միայն, այլ... հանցաւորաց, զի բանադրելն՝ օրինազանցիցն եւ յանցաւորացն է եւ դու զվարդապետն օրինազանցից պէս՝ սուտ բանադրանօք լուծեալ ես ի կարգէ, ո՛չ զիտես, զի ամենայն անիրաւ եւ զուր բանադրանք սուտ է, եւ դառնայ ի յասացողն իւր հանգչի. ըստ այնմ թէ, Յարժամ այսն ելանէ ի մարդոյ շրջի ընդ անջրդին տեղիսն, խնդրէ հանգիստ, եւ իբրև ոչ գտանէ, ասէ, դարձայց անդէն ի տուն իմ ուստի ելի: Եւ որպէս սուա թղթերովն ձեր, զանմեղ եւ զմիամիտ աշխարհական ժողովուրդքն զարհուրեցուցանէք սակս կաշառի եւ արծաթոյ, սոյնպէս եւ զվարդապետս եւ զբահանայս, կամիք հացուցանել սուտ եւ անիրաւ եւ խաբեբայ բանիւ եւ գործով, եւ զայս ի միտ չէք ածել, թէ այսպիսի անպատեհ անէծս ո՛վ պիտի ընդունի, թէ ասէք, թէ դուք չէք ընդուներ. նա Աստուած ի վեր կու ընդունի, նա մեք զայս ասեմք, թէ Աստուած արդար է, և ոչ անիրաւ, եւ վասն անիրաւ մարդոյ բանին, զիւր արդարութիւնն յանիրաւութիւն ոչ փոխէ, եւ անիրաւաց բանիւ զմարդ ոչ դատապարտէ: Եւ թէ ասէք, թէ դուք ոչ ընդունէք զմեր գիրն, սակայն վարդապետքն պիտի ընդունին. ահա՛ այս եւս յայտնի է, զի վարդապետքն ոչ են անտեղեակ ի գրոց իբրև զձեզ, զի գիտեն յԱստուածային գրոց եւ յօրինացն, թէ անիրաւ անէծքն ոչ է ընդունելի, զի անիրաւ անիծիւք՝ անիծեալն ոչ անիծանի. ըստ այնմ՝ թռչունն ի բունոյ իւրմէ թռուցեալ՝ եւ դարձեալ ի բոյնն իւր դադարի. եւ դուք զայս կու մտածէք, թէ վարդապետքն, որ զմեր գիրն ոչ ընդունին, նա անուանքն մէջ ի աշխարհի բանադրած թող լինի, այն մեզ բաւական է. ընդդէմ այսմ զայս ասեմք, թէ ահա վարդապետքն որք ընդ ամենայն տեղին են յիւրաքանչիւր Աթոռո՛ ի վանս եւ ի գաւառս և ոչ են ի միում տեղոջ եւ կամ ի թագստեան, եւ բերանք նոցա ոչ են կապեալ, եւ կամ լեզուքն համրացեալ եւ պապանծեալ, այլ վստահ եւ համարձակ հրատարակեն ի մէջ ատենի զձեր անմահութիւն ի լուր ամենայն ժողովրդեանն, եւ ամենայն ոք որ իմանայ զձեր անիրաւութիւն եւ անկարգութիւն, զիս՝ որդ ընդունող լինին անպատշաճ եւ անիրաւ բանից ձերոց: Եւ արդ՝ այսպիսի անուղղայ բանիցս՝ ձեզ շահ եւ օգուտ մի ոչ լինի, բայց թէ անուան եւ կարգի թեթեւութիւն, որ ամենայն յոռի եւ անպիտան ոք զձեզ ի բերան եւ ի լեզու առեալ բամբասէ, նաև զվարդապետաց բերանն եւս բանայք ի վերայ ձեր, զի մեք ոչ զայնպիսի շաղակրատանաց անիրաւ բանադրանքն կու ընդունիմք, եւ ոչ զնոր առաջնորդն, եւ նուիրակն:

Գ. Եւ շորորդ անկարգութիւն քո այս է, որ քան զամենայն շարագոյն երեւի, զի զեկեղեցեաց հիմն ի վեր տապալեցեր, քանզի վասն ազահութեան քո, զհիմն եկեղեցւոյն փորելով հաներ զնշխարս սրբոց Հոփիսիմեանցն, որք հաստատուն սիւնք էին ամենայն հաւատացեալ քրիստոնէից, եւ պարծանք մեծի սրբոյ Աթոռոյդ, եւ մանավանդ թէ մեր Հայոց ազգիս. եւ դու զայնպիսի Աստուածային պատուական գանձն հանեալ վաճառեցեր այլազգաց. ո՛չ ապաքէն Քրիստոսի զօրութիւնն եւ շնորհն միաւորեալ եւ հանգուցեալ է յուկերս սրբոցն. ըստ այնմ՝ թէ ահաւասիկ ես ընդ ձեզ եմ զամենայն աւուրս

մինչև ի կատարած աշխարհի: Զի ով քո որ զսրբոց ոսկերքն պատուէ, զՔրիստոս կու պատուէ, եւ ով ոք որ անարգէ, զՔրիստոս կու անարգէ, եւ ով քո որ վաճառէ, նա զՔրիստոս կու վաճառէ. եւ դու զայն սրբոց նշխարսն վաճառելով՝ զՔրիստոս վաճառեցեր, եւ ով ոք որ զՔրիստոս վաճառէ, նա ոչ ունի մասն ի Քրիստոսէ, զի այդ ոչ է գործ կաթողիկոսի, այլ Յուդայի, որ զՔրիստոս արծաթոյ վաճառեաց: Զի այսպիսի շարիքս քո եղև պատճառ, որ զաջն սուրբ Լուսաւորչին հաներ ի սուրբ Աթոռոյդ, եւ ի գերութիւն մատնեցեր յօտար աշխարհ, զայն աջն որ պարծանք էր Հայաստանեայցս, եւ պահապան տանս Թորգոմայ, տարագիր արարեր ի մէջ այլասեռից, եւ դեռ եւս կու մեծաբանես ի վերայ մեր թէ ես կաթողիկոս եմ: Առանց այն սուրբ Աջոյն քեզ ինչ կասէն, և կամ թէ դու ո՛վ ես եւ այժմ մարդ կու հրաւիրես, թէ մեռոն կու օրհնեմ. առանց այն սուրբ Աջին՝ դու ի՞նչպես մեռոն կու օրհնես, զի ի մեր Հայոցս ազգի մէջն՝ արանգութիւն է եւ սահման յառաջնոց սրբոց հարցն՝ որ Լուսաւորչի սուրբ Աջովն պիտի օրհնուի սուրբ մեռոնն, զամեն կարգ եւ սահման դու պիտի՞ որ խանգարես. թողումք զյայտնապէս հոգևոր պոռնկութիւնն ձեր, որ ի մէջ Աթոռի վերայ երեք կաթողիկոս էք կարգեալ, եւ ոչ թէ մինդ կացեալ եւ այլքդ դադարեալ, այլ ամեն մէկդ՝ ի յիւր գնացեալ երկիրն ինքնագլուխ կաթողիկոսութիւն առնէք, եւ ամենեկին ոչ Աստուծոյ երկնչիք եւ ոչ ի մարդկանէ ամաչէք. զի թէ ասես՝ թէ ո՛վ է յառաջ եղեալ, նա է կաթողիկոս, նա ահա առաջինն Դաւիթ կաթողիկոսն է եւ թէ ասես նոքա հրաժարեալք են, ահա եւ այն հրաժարելոցն մինն դու ես:

Ե. Եւ հինգերորդ անկարգութիւն ձեր այս է, որ յանդգնաբար վստահացար եւ ձեռն արկեր ի մեր սուրբ հաւատս, զի կամիս զմեր ուղղափառ հաւատս խախտել և տապալել, եւ զմեզ ի հերձուածողութիւն եւ յուրացուծութիւն ձգել. ֆռանգաց հետն միաբանելով, եւ ձեռագիր տալով՝ զՔաղկեդոնի ժողովն ընդունելով, եւ ի Քրիստոս երկու բնութիւն ասելով, կամիս զմեզ ի ներքոյ այն անիծիցն մոծանել՝ զոր ի վերայ Քաղկեդոնականացն է՝ զի զայն Գիշու որդի զՋաքարայն, որ վանայ դօլուաթաւորքն, զինքն ի Վաթագայ աքսորեալ հալածեցին, ոչ թէ այն դօլուաթաւորքն անիրաւութիւն աքսորին դմա, այլ յիրաւի, զի տեսին զնորա թերահաւատութիւնն և զշար գործքն, եւ արժանի չհամարեցան այնպիսի Աթոռոյն, այլ ի վանիցն. եւ յերկրէն եւս հալածեցին, եւ զարժանաժառանգն այնմ Աթոռոյն զՄարտիրոս վարդապետն նստուցին՝ որ առաքինութեամբ եւ բարի վարուք հուշակեալ է: Եւ զայնպիսի արտաքսեալն որ վասն շար գործոցն իւրոց՝ դու զնա ընդունեցեր, եւ արժանի համարեցար զնա ընդհանրական մեծի սուրբ Աթոռոյդ, քեզ նման, քեզ աթոռակալ եւ փոխանորդ կարգեցեր. նա որ զիւր տունն եւ զաթոռն Վարագ առեբաց, դու զնա սուրբ Աթոռոյն էջմիածնայ շինող համարեցար: Այն դօլուաթաւորքն՝ աշխարհական գոլով իմացան զնորա շար գործքն, տաղտկացեալ զրզուեցան ի նմանէ, եւ աքսորեալ արտաքսեցին ի Վարագայ, եւ դու կաթողիկոս գոլով ոչ իմացար. զի նոցա դառն երեւեցաւ, վասն այն ոչ ընդունեցին. իսկ քեզ քաղցր թուեցաւ, վասն այն սիրով ընդունեցեր. նոյնպէս եւ ամենայն շարքն եւ հերձուածողքն՝ հաճելի եւ սիրելի են քեզ, եւ ամենայն պարկեշտքն եւ ուղղափառքն՝ ատելի եւ թշնամիք են քեզ: Եւ ոչ թէ միայն ընդունեցեր զնա, այլ քեզ փոխանորդ կացուցեր եւ նուիրակ կարգեցեր եւ առաքեցեր, զի ուր եւ գնաց աղմկով եւ խոռվութեամբ ելից զերկիրն. մանավանդ՝ քան զամենայն մեծ շարիքն այս են, որ զքո ձեռագիրն ետուր Փափուն, թէ ես Մելքիսեթ կաթողիկոս Հայոց՝ իմ ազգիս վարդապետօք՝ եպիս-

կոպուսթ, եւ համայն ժողովրդովք հնազանդիմք շոռմայ եկեղեցուն, եւ ընդունիմք զժողովն Քաղկեդոնի, եւ զտումարն Լեւոնի, եւ նգովեմք զԴէոսկորոս եւ համախոհք նորա, եւ ասեմք ի Քրիստոս երկու բնութիւն եւ երկու կամք. եւ այս ձեռագրիս օրինակն Փափն գրել է պատմայ գրով, եւ յուղարկել է ի Լեհ, նոյնպէս եւ ամենայն տեղիս, թէ Ազգն Հայոց ի մեր հաւատն են դարձեր. այլ եւ ի վանատիկ եւ յայլ բազում տեղիս գիր է գրեր եւ յղրկեր. եւ այս գրոյս մէկն ի Համիթ է եկեր. եւ զնորա մէկ օրինակն Աւետիս կաթողիկոսն է տարեր ի հետն, եւ զմի օրինակն Համթեցիքս մնդ էին յղրկել, ասելով՝ թէ տեսէ՛ք տեսէ՛ք զմեր կաթողիկոսիս զխայտառակութիւնն. զայսպիսի հերձուածոն՝ դուք ի՞նչպէս կաթողիկոս կու ընդունիք. եւ զայս եկեալ թուղթս մեք ամենեքեան ականատես եղեալ ընթերցաք. այս ի՞նչ բան է քո արած բանն. զի կամիս երկրորդ Եզր լինել, եզերիչ և խանգարիչ Հայոց Ազգիս. զի թէ իբրև զբաջ հովի հոգացող եւ խնամող շես, վասն է՞ր որպէս զվարձկան եւ իբրև զշար գազան պատառող լինիս բանաւոր հօտին Քրիստոսի. զի՞նչ կուզես այս ողորմելի եւ տառապեալ ազգէս Հայոց. է՞ր շես թողուր գիրեանս յիրեանց աղքատութեանն, զի թէպէտ որ Ազգս Հայոց մարմնով ծառայ են, և աղքատ. այլ քրիստոնէական ուղղափառ հաւատովս ազատ են, հոգով փարթամ, եւ հարուստ օրինօք եւ պատուիրանօք. ըստ այնմ թէ ցանկալի է նա քան զոսկի եւ քան զակունս պատուականս. եւ դու կամիս՝ որ աւագակօրէն կողոպտես եւ մերկացուցանես յօրինաց շնորհացն եւ յուղղափառ սուրբ հաւատոյս մերոյ. զի թէպէտ մարմնով տրտում եւ ի շարշարանս եմք ի յայնմ աշխարհի՝ առանել քան զայլ ազգս. բայց հոգով ուրախ եմք, որ ունիմք ուղղափառ հաւատ քան զայլ ազգս աղօթիւք բազմաշարշար նահատակին, հաւատոյ հօրն մերոյ Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին: Եւ դու կամիս, որ զՍուրբ Լուսաւորչի ազգիս ուղղափառ սուրբ հաւատս զոր ընկալաք ի նմանէ, զնորին հիմն քակել. ոչ այդպէս է որպէս կարծես. զի մեք ամենեքեան հաստատուն կեամք ի վերայ ուղղափառ սուրբ հաւատոյս մերոյ, եւ նգովեմք, եւ անթծանեմք զհաւանօղոս Քաղկեդոնի սուտ ժողովոյն. եւ զմիաբանողսն ընդ ֆռանկացն, թէ կաթողիկոս է՝ թէ վարդապետ, թէ եպիսկոպոս, թէ քահանայ, թէ իշխան եւ թէ ռամիկ աշխարհական. զի կաթողիկոսն եւ առաջնորդն կարգեալ են վասն հաստատութեան հաւատոյ, եւ կարգաց եւ օրինաց պահպանութեան. եւ ոչ թէ վասն քակելոյ զօրէնս եւ խախտելոյ զհաւատս. զի մեք ի ձէնջ օրինաց հաստատութիւն եւ կամ թիրեւոյն ուղղութիւն ոչ տեսաք. այլ մանաւանդ թէ քակել եւ խանգարել, վասնորոյ մեք այնպիսի հայրապետ, եւ եպիսկոպոս, առաջնորդ, եւ նուիրակ շեմք ընդունիր: Եւ թէ կամիս որ ընդունիցեմք զբեզ, եւ հնազանդիմք հրամանի քո, զայն առաջին անկարգութիւնսն զորս գրեցաք, զայն շար սովորութիւնսն բարձ ի քէն, եւ ըստ աստուածային օրինացն եւ կանոնաց շաղագն գնա. մին երկրի՝ եւ աթոռի՝ որքան առաջնորդ կենդանի է, այլ եպիսկոպոս մի՞ օրհներ եւ առաքել ի վերայ նորա, եւ թէ նա վախճանի՝ նա այն երկրի ղօլուաթաւորաց վկայական գրովն՝ ընտրեալ զոմն արժանաւոր, որ կատարեալ է ուսմամբ, հաւատովն ուղղափառ, երկրզած յԱստուծոյ եւ օրինապահ, եւ ոչ թուլամորթ եւ կամ հերձուածող. զնա օրհնեմ եպիսկոպոս. եւ առաքեա նոցա առաջնորդ, եւ պատուիրեա նմա, զի զգուշութեամբ հովուեսցէ զնոսա մինչև ի մահն իւր: Նաեւ քո առաքեալ նուիրակացն եւս պատուէր տո՛ւր. մի՞ յանդանաբար ի զուր զոք բանադրել, կարգաւոր կամ աշխարհական. զի թէպէտ լինի որ վարդապետ որ կամ քահանայ եւ իշխան, որ զմեր նախնի հարցն աւանդութիւնն եւ զկանոնքն թիրեւ, եւ զուղ-

ղափառ հաւատս այլայլէ, եւ նոր ինչ հերձուածս կամիցի մուծանել յեկեղեցի Աստուծոյ, պարտ է զի այլ ճշմարիտ վարդապետօք քննել զայնպիսին. եւ ոչ անիրաւութեամբ, այլ արդար դատաստանաւ զստոյգն իմանալ, եւ Եպա ըստ յանցաւորութեան արժանւոյն պատժել եւ դատապարտել ըստ շափոյն. եւ որոշել յեկեղեցուց մինչ որ զղջացեալ զայցէ յուղղութիւն, եւ ոչ անխիղճ մտօք զանց առնել, այլ ջանալ ուղղել եւ արձակել. զի մի ի նոյն կարճեսցին կեանքն եւ երկոքին միապէս դատապարտին: Եւ դարձեալ վասն Սրբոց նշխարացն՝ եւ Լուսաւորչի սուրբ աջոյն. ասեմք թէ որպէս որ հաներ՝ ջանա՛ եւ հնարեա՛, որ վերստին բերեալ հանգուցես ի սուրբ աթոռ յիրաքանչիւր տեղիսն, զի մեք լսելով ուրախանամք հոգով եւ զամբ յուխտ եւ երկրպագութիւն սուրբ տեղեացն. եւ դու եւս անդատապարտ լինիս եւ ազատ ի մեղագորանաց: Այլ եւ վասն Ֆռանկաց միաբանութեան. զի թէ ստոյգ է որ դու շես միաբաներ, նա Փափուն գիր մի գրէ ի քեզանէ եւ յայլ ամենայն վարդապետաց, որ քո մօհրն եւ վարդապետացն եւս ի վերայ լինի, եւ այն շաքարիային եւս շարաշար բանադրանք մի գրէ, եւ կնքէք ամենայն վարդապետքդ եւ դիր ի մէջ Փափոյ թղթին՝ եւ յղարկէ, թէ ոմն շաքարիայ անուն վարդապետ՝ որ ի մեզանէ նուիրակ եկն յայդ կողմունքդ, եւ առանց մեր կամաց եւ գիտութեան իմ մօհրովս սուտ ձեռագիր է տուեալ ձեզ, եւ իմ անունս է հանեալ որպէս թէ եւ Մեքիսէթ կաթողիկոս իմ ազգաւս Հայոց ի հետ ֆռանկին միաբաներ եմ եւ զՔաղկեդոնի ժողովն կընդունիմ. նա սուտ է. ահա՛ մեք զնա շարաշար պատժեցաք եւ որոշեցաք յեկեղեցույ:

Նաեւ այլ յամենայն քաղաքս. որիչ որիչ գիր գրէ ի վերայ առաջնորդաց եւ իշխանաց, թէ ահա՛ եւս զայն շաքարիայն բանադրեցի. թէ ո՛ւր եւ հանդիպեսցի՝ մի՛ ընդունէք, այլ հալածեցէք որպէս զհերձուածող, եւ համարեցէք զնա որպէս զպիղծն Արիոս եւ Նեստոր. թէ զայս առնես, կու ընդունիմք զքեզ որպէս զուղղափառ կաթողիկոս, եւ թէ ոչ, դու գիտես»:

Գլուխ իից Երես

Է Զ Մ Մ Ա Մ Ն Ի Բ Ա Ր Ե Կ Ա Ր Գ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ը

1. Մովսես Խոտանանցի: Մելքիսեթի փախուստով ամենայն հայոց Մաքրաթ մնում էր թափուր: Բայց հենց այդ միջոցին մի հաջողակ դեպք առաջ էր քաշում Մովսես Խոտանանցուն մինչ այն աստիճան, որ մոռացվում էր կաթողիկոսի բացակայությունը: 1625 թվականին Երևան էր եկել Քայիկոբ բեկ անունով մեկը շահնշահի մի բարձր հանձնարարությամբ՝ ազդիկներ և սղաններ ժողովելու արքունիքի և հարեմի համար: Ամիրգունա խանի հետ մի անգամ զրոսանքի ելնելով, Քայիկոբ բեկը գնում է Անանիա առաքյալի վանքը, ուր Մովսես վարդապետի անապատն էր: Վարդապետն իր բարձրաստիճան հյուրերին, իբրև շատ թանկագին ընծա, մատուցանում է սպիտակ մոմեր: Ամբողջ Պարսկաստանում և Անդրկովկասում սպիտակացրած մեղրամոմ չէր տեսնված կամ շափազանց հազվագյուտ բան էր: Սակայն Մովսես վարդապետը Երուսաղեմում եղած ժամանակ սովորել էր մեղրամոմն սպիտակացնելու եղանակը և իր կատարած եկեղեցական հանդեսներին իր ձեռքով թափած սպիտակ մոմեր էր գործածում, սքանչացնե-

լով տեսնողներին նրանց գեղեցկութեամբ: Բայինդուր բեկը, զմայլվելով իր ստացած ընծայով, հայտնեց, թե Սպահան վերադառնալուց այդ սպիտակ մոմերը պիտի ներկայացնի շահին իբրև ընծայաբերութիւն: Այն ժամանակ Ամիրգունա խանն էլ հայտնեց, թե իր ստացած մոմերն էլ միացնում է այդ ընծային: Մովսէս վարդապետն էլ իր կողմից է մի քանի հատ ավելացնում, այնպես որ Բայինդուր բեկը, Պարսկաստան վերադառնալով, մատուցանում է շահին ընդամենը քսան և մի սպիտակ մոմ և այնքան զարմացնում ու հիացնում է նրան, որ շահն իսկույն հրաման է գրում Երևանի խանին, Մովսէս վարդապետը գնում է Պարսկաստան, շահի մոտ և նրա հրամանով մի քանի ամսվա ընթացքում սարքում է մոմի գործարան, սովորեցնում է մոմի սպիտակացնելու եղանակն իրեն հանձնված մարդկանց: Շահ-Աբբասը շատ գոհ է մնում վարդապետից և կամենում է առատ վարձատրել նրան: Զուղայեցի մեծ վաճառական Խոջա-Նազարը, որ շահի սիրելին էր, այն միտքն է տալիս, թե վարդապետը, իբրև անշահասեր հոգևորական, կարոտութիւն չունի դրամական կամ այլ նյութական վարձատրութիւն: Նրա համար լավագույն ընծան այն կլինի, որ նշանակվի էջմիածնի վանքի լուսարարապետ: Շահը համաձայնվում է և հրաման է տալիս:

Այս պաշտոնով հաստատվելով էջմիածնում՝ Խոտանանցին իր առաջին գործն է դարձնում մի դպրոց բաց անել Հովհաննավանքում և ձեռնարկել էջմիածնի վերաշինութիւն: Հայոց Մայր աթոռը մի շարք ապիկար և վաճառվող կաթողիկոսների ժամանակ վերածվել էր ավերակների մի ահագին կույտի, որի մեջ հազիվ նկատվում էր տաճարի կիսախարխուլ շինութիւնը: Նոր լուսարարապետը մեծ եռանդով կպավ վերաշինութիւն գործին և ոչ միայն մեծ հաջողութիւն ունեցավ, այլ ուղղակի ոգևորութիւն տարածեց ժողովրդի մեջ: Նրա աշակերտները, նույնպես ընդունակ և գաղափարական մարդիկ, գնացին զանազան տեղեր քարոզչութիւն և ժողովարարութիւն համար: Ժողովուրդը Մելքիսեթի նման արատավոր մարդկանց էր մերժում օգնութիւն անել իր դրամական նվերներով: Երբ լսեց, թե Խոտանանցին գործի գլուխ է կանգնել և վերանորոգում է էջմիածինը, հոժարութեամբ իր նվերները մեջ բերեց. այնպես որ եռանդուն լուսարարապետը բավարար միջոցներ ունի իր սկսած դժվար և մեծածախս գործը տարիների ընթացքում առաջ տանելու համար: Իր այդ վերանորոգչական աշխատանքը նա պսակեց և մի խոշոր հաջողութեամբ: 1628-ին մեռավ Շահ-Աբբաս Մեծը և նրա տեղ թագավորեց նրա թոռը, Սեֆի անունով: Այս փոփոխութիւնը հարմար դիպված համարվեց, որպեսզի Մովսէս վարդապետը գնա պարսից արքունիքը և աղերսագիր մատուցանի էջմիածնի վրա դրած հարյուր թուման տարեկան տուրքը վերացնելու համար: Խոտանանցուն այս գործի մեջ աջակցութիւն ցույց տվին արքունիքում պատիվ ու կշիռ ունեցող հայերը, ինչպես, օրինակ, Խոջա Նազարը: Նրանց միջնորդութիւնը հաջողութիւն ունեցավ: Առաջնակարգ նպատակովոր պայմանն այն էր, որ այլևս չկար Շահ-Աբբասը, արծաթամուր և ժլատ այդ մեծ բռնակալը: Շահ-Սեֆին իր պապից անհամեմատ առատաձեռն հանդիսացավ և հարգելով էջմիածնի լուսարարապետի խնդիրքը, ազատեց էջմիածինն այն ծանր հարկից⁵⁴:

Միաժամանակ Սպահանի և Նոր Զուղայի հայերը միջնորդութիւն հարուցին, որ շահը կաթողիկոս հաստատի Մովսէս վարդապետին: Այս խնդիրն էլ հարգվեց: Բայց Մովսէսը չկամեցավ առանց հայ ժողովրդի ընդհանուր հավանութիւն ստանձնել կաթողիկոսական պաշտոնը: Ուստի էջմիածին վե-

րադառնալուց հետո նա շարունակեց իր լուսարարապետութիւնը, մինչև զանազան տեղերից սկսեցին խնդրել, որ նա հանձն առնի կաթողիկոսութիւնը: Միայն այդ հանրագրերից հետո Մովսէսը կաթողիկոս օծվեց 1629 թ. հունվարին: Բայց նրան շատ կարճ միջոց էր տված կաթողիկոսութիւն համար, ընդամենը երեք տարի (1629—1632): Այդ կարճ միջոցում նա զբաղված էր շինարարական գործունեութեամբ: Իր հետ նա մտցնում էր նոր հոսանք հայոց եկեղեցական բարձր վարչութիւն մեջ: Եվ բնական է, որ նրան հակառակվեցին հին հոսանքի կողմնակիցները, այն հոսանքի, որ հանում էր իր միջից Մելքիսեթի պես մարդիկ: Փախստական Սահակ կաթողիկոսն ամբողջ մի շարժում սկսեց Թուրքաց Հայաստանում Խոտանանցու դեմ՝ նրա կաթողիկոսութիւնը մերժելու համար: Շարժման գլուխ անցավ Կ. Պոլսի պատրիարքը: Թուրք կառավարութիւն խնդիրը ներկայացվեց հոգևորականութիւն մի մասի կողմից, որ թուրքահայերը դատվեն էջմիածնից և իրենց առանձին կաթողիկոսութիւնն ունենան: Սահակին էլ այդ խնդրատունները ճանաչում էին իբրև թուրքահայերի կաթողիկոս: Սակայն ազգային պառակտման այդ վտանգավոր փորձը հաջողութիւն չունեցավ: Սահակը նույնիսկ ծեծի ենթարկվեց և ոտների հիվանդութիւն ստանալով, վերադարձավ էջմիածին իբրև մասնավոր մարդ ապրելու համար և այդտեղ էլ մեռավ երկար տարիներ հիվանդութիւնից տառապելուց հետո:

Առաքել Դավրիժեցին, որ մեծ սքանչացումով և ամենայն մանրամասնութիւններով պատմել է վերանորոգութիւն բերած Մովսէս Խոտանանցու կյանքն ու գործերը, այսպես է վերջացնում իր նկարագրութիւնը.

«Ե թուականիս ՌՁԱ [1632] ամին ի Մայիս ամսոյ ԺԴ վախճանեցաւ. պակասեալ աստի մահուամբ Ե յաւելաւ առ Տէր հանգստեամբ, և գնաց առ անձկալին իւր Քրիստոս, որ հանապազ մշտապաղատ և սրբանուէր աղօթիւք կրէր յոգի իւր: Եւ պատահեցաւ ինել վախճանի սորա յԵրևան քաղաքի ի վանս դամբարանի սրբոյ առաքելոյն Անանիայի, վասն որոյ և տարեալ ի հասարակաց գերեզմանատունն, ի Կողբա կոչեցեալ բլուրն, այնպես կոչեն զբլուրն, և յարահուպ գերեզմանի Կողբա վարդապետին և Մելքիսեթ վարդապետին, ի մէջ երկուցս այսոցիկ պատրաստեցին դիր հանգստեան սրբոյս այսորիկ, և անդէն ի մեջ երկուց կափուցեալ տապանաց եղին զսրբասնեալ նշխարք մարմնոյ նորա, մեծաւ պատուով և փառօք, ի փառս Քրիստոսի և ի բարեխօսութիւն ամենայն քրիստոնէից: Եւ որպէս կենդանութեամբ սորա զուարճացեալ ցնծայր ամենայն ոք, սոյնպես և մահվամբ սորա սզազգեաց լեալ տրտմեցաւ ամենայն ոք. ո՛չ միայն քրիստոնեայք, այլ և մահմեդականք, նաև քաղաքապետ ինքն թահմազղուլի խան, որդին Ամիրգունայ խանին, և ամենայն իշխանք իւր՝ որք և եկին ի թաղումն Մովսէսի կաթողիկոսին, և սզակից լեալ քրիստոնէից՝ ողբային զմեռանին նորին զի այնպիսի աստուածահաճոյ և աշխարհաշէն այր պակասեցաւ յաշխարհէ...»⁵⁵:

Այս վերաբերմունքը ցույց է տալիս, որ Մովսէս Խոտանանցին իր ժամանակակիցների աչքում մի արտակարգ երևույթ էր համարվում: Այսպիսի հռչակ, իհարկեւ, վայելում էր այն մարդը, որ ընդհանուր ավերանքի ու վայրենութիւն սև տարիներում բարեկարգութեան ճրագը վառեց հայրենի ավերակների մեջ: Եվ եթէ Մովսէսի գործերը չափազանց խառնրացված են երկվում, սրա պատճառն այն է, որ ժամանակը չափազանց աղքատ էր ազնիվ և

⁵⁴ Դավրիժեցի, էր. 240—241.

ընդունակ մարդկանցով, ապականությունը չափազանց շատ էր այլանդակել մարդկանց բարոյականությունը: Համենայն դեպս, Մովսեսի խոշոր ծառայություններից մեկն այն է, որ նա վերացրեց էջմիածնի կաթողիկոսության ամենավատ շարիքներից մեկը՝ ավթոակցությունը, որի շնորհիվ միաժամանակ երկու, երեք, մինչև իսկ չորս կաթողիկոսներ էին հանդես գալիս և անվերջ խոռվությունների, հարստահարությունների պատճառ դառնում:

Մի ուրիշ ժամանակակից, Գրիգոր վարդապետ Դարանաղցի, նույնպես մեծ հիացմունքով է խոսում Մովսեսի և նրա բարեմասնությունների շարքում դնում է և այն, որ նա շատ գերի հայեր էր ազատում՝ փրկանք տալով: Իսկ թե որքան նշանակություն ուներ այս բանը հայ ժողովրդի համար, կարելի է իմանալ այն հանգամանքից, որ հայ ժողովուրդը, ապրելով երկու պետությունների սահմանագլխին և ունենալով այնպիսի հարևաններ, ինչպես էին քրդերը, միշտ ենթարկված էր գերեվարության վտանգին և շարունակ ու անհատնում առանձին անհատներ կամ անհատների խմբեր հափշտակվում էին և ծախու գերի դառնում: Դարանաղցին այսպես է նկարագրում այդ առօրյա իրականությունը.

«Այլ զգերեացն մեր տառապելոց վշտատես ազգացս՝ ի գերողացն թուրքաց և ի պարսիցն ձեռնհաս եղելոցն ջանայր թափել զայս և զկանայս և զմանկունս, որ էջմիածինն և Երևանայ աշխարհն իւր բոլորի գաւառայնովքն ի մէջ երկուց թագաւորացն լինելով՝ պարսից և թուրքաց, և Կարս քաղաքն, որ երկուց աւուրց ճանապարհ է ճանապարհորդաց, և արշաւանաց ասպատակողաց՝ մին աւուր կամ մին գիշերոյ ճանապարհ: Թողում ասել զմարաց ազգացն, որ են քրդաց, որ սոքա մերձ լինելով վերին աշխարհացն, հանապազ ասպատակ առնելով ի վերայ նոցա և գերի վարելով ի Քաղէշ, ի յԱրձէշ և ի Վան և յամենայն Ոստան: Եւ նոքա զՊարսից տէրութեան Հայքն հանապազ գերեցնելով, որ ահա՛ երեսուն և երկու ամ է՞, որ հանապազ թշնամիք են միմեանց պարսիկք և տաճիկք և ոչ դադարեն յառնել ի վերայ միմեանց սաստկագին պատերազմաւ: ... Եւ ահա այսպես ի մէջ երկուց ազգաց գերաց լինելով տառապեալ ազգս և Տեր Մօսեսն լոյսհոգին ազաւեր զնոսա զամի-եեսեան...»^{**}:

2. Բաղաքական անցուղարձ: Մովսես Խոտանանցու լուսարարության և կաթողիկոսության ժամանակամիջոցը (1625—1633) կարելի է, ընդհանուր առմամբ, նպաստավոր համարել այն շինարարական գործունեության տեսակետից, որ այդ շրջանի գլխավոր բովանդակությունն է կազմում: Ամենանշանավոր հանգամանքն այն է, որ պարսկա-թուրքական պատերազմները թեև դադար չառան այդ միջոցին, բայց բախտի առանձին հաճությամբ այս անգամ նրանց թատերաբեմը Հայաստանը չէր, այլ Միջագետքը, որ կռիվները բոլորվում էին Բաղդադի շուրջը: Այնուհետև հիշատակելի հանգամանք է, որ էջմիածնի վրա իրավունք ունեցող պարսկական իշխանությունը գտնվում էր Ամիրգունա խանի որդի Քահնազդուլի խանի ձեռքին, որ իր հորից ժառանգել էր մի առանձին սեր և համակրանք ղեպի հայերը: Քանաքեռցի Զաքարիա սարկավազը մեծ ոգևորությամբ է նկարագրում խանի արտաքինն ու ներքինը: «Էր նա,— ասում է,— գեղեցիկ պատկերօք, մեծակն, յունակից, լայնաճակատ, թիկնեղ, փոքրաբերան և մանրատամն, քաղցր»

զրոյց և համեղախօսք: Իրաւարար և ուղղադատ, ճշմարտասէր և անաչառ, սիրող քրիստոնէից: Զի միշտ գնայր ի տունս նոցա, ուտէր և ըմպեր, և ո՛չ խորէր ի գնելեացն քրիստոնէից, և ո՛չ յեփոցացն: Եւ ասէր թէ՛ են Տաճիկք՝ զքրիստոնէից միսն ուտեն և զարիսն ըմպեն, և ասեն թէ՛ քրիստոնէից գնեալն մի՛ ուտիցէք, զի մեղք է»^{*}: Այնուհետև Զաքարիան բերում է մի օրինակ, որ պարզում է մեր առջև մի պատկեր այն ժամանակվա հարսանիքից: Պսակվողը Գրիգորն էր, Քանաքեռի Մելիք-Դավութի որդին, այն մելիքի, որ, ինչպես տեսանք, Ամիրգունա խանի սիրելին էր: Թահմազդուլի խանը գնում է այդ հարսանիքին, բայց այդտեղ ամեն միջոց գործ է դնում, որ հայ տանտերն ավելորդ ծախսերի մեջ չընկնի, մի հանգամանք, որ մահմեդական տիրողների մեջ միանգամայն բացակայում էր:

«Եւ գնացեալ ի հարսանիս Գրիգորին՝ որդոյ Դաւութ մելիքին, և ո՛չ տարաւ ընդ ինքեան բազմութիւն Տաճկաց, զի մի՛ բազում ծախսք լիցին ի տան մելիքին: Այլ տարաւ ընդ իւր զՄուրադ բեկն, և զԱսլան աղայն, և զՄասում քալանթարն, և ծառայք ոմանք: Եւ յորժամ բազմէր յընթրիս, յաջմէ և յահեկէ իւրոյ նստուցանէր զՄելիք Դաւութն և Կարբեցի Գօզալբէկն: Եւ յորժամ յառնէր, յառնէին և նոքա: Յորժամ ննջէր, ասէր՝ ննջեսցեն ամենեքեան, և ո՛չ որ մնասցէ արթուն»^{**}: Խնջույքն, ինչպես սովորություն էր այն ժամանակ, օրերով է շարունակվել: Զաքարիան նկարագրում է, թե ինչպես մի գիշեր խանը նստում է ընթրիքի, երկար ուտում խմում են ամենքը, իսկ երբ գինին հատնում է, նա գնում է քնելու, պատվիրելով, որ ամենքն էլ պառկեն, որպեսզի ավելորդ կերուխում չլինի: Բայց բավական ժամանակ քնելուց հետո նա վեր է կենում և ուզում է իմանալ, թե իր հետ եկածները կատարե՞լ են իր հրամանը, թե ոչ: Մելիքի աղջիկ Վարդա-Խաթունի ձեռքը մի լապտեր տալով, խանն առաջարկում է նրան ման ածել իրեն տան բոլոր անկյունները: «Եւ եմուտ ի ներքին մառանն, և ետես՝ զի բաւալի եղեալ էր ի վերայ թուղրի [թոնիր], և սեղան արկեալ ի վերայ քուրսոյն, և հաց և կերակուր ի վերայ սեղանին, պնակ գինւոյ և բաժակ ի վերայ, և Ասլան աղայն ոտքն պարզեալ ի ներքո քուրսոյն և ձեռքն ի վերայ միմեանց եղեալ, և զլուխն ի վերայ ձեռացն եղեալ՝ ննջեր ի վերայ քուրսոյն»^{***}: Առավոտյան մի ամբողջ հարցաքննություն է բացվում այս առթիվ, և եթե Ասլան աղան անկեղծությամբ խոստովանած չլիներ սմեն ինչ, խանը, ինչպես ինքը հայտարարեց, պիտի կտրեր նրա զլուխը: Բերելով այս պատմությունը, Զաքարիան եզրակացնում է. «Եւ այսպէս կայր ահարկութեամբ ի վերայ Տաճկաց, և սիրելով զքրիստոնեայն»^{****}:

Թահմազդուլի խանն էլ, իր հոր նման, մի-մի անգամ արշավում էր օսմանյան երկրները, ավերում ու կողոպտում էր, իսկ հայերին գերի էր բերում՝ Արարատյան դաշտում բնակեցնելու համար: Այսպիսի մի արշավանք նկարագրում է Զաքարիան Սուլթան Մուրադի ժամանակ, որ գահ էր բարձրացել 1624 թվականին: Օգուտ քաղելով այն հանգամանքից, որ Կարսի թուրք կառավարիչների մեջ ներքին խռովություն է ընկել, և նրանք գնացել են էրզրում՝ միմյանց վրա գանգատվելու համար, Երևանի խանը Մասում քալանթարին զորքի մի մասի հետ ուղարկում է ղեպի Կարս, իսկ ինքը հարձակում

* Ժամանակագիրը վերցնում է միայն Շահ-Աբբասի առաջին պատերազմից մինչև իր օրերը եղած ժամանակը (1604 - 1636).

** Դարանաղցի, հր. 298 - 299.

* Զաքարիայ Սարկավազի Պատմազրույթիւն, հ. Ա, գլ. Խ.

** Անգ.

*** Անգ.

**** Անգ.

հաստան պիտի ուղղվի, ոմանք էլ՝ թե պատերազմը Պարսկաստանի դեմ է և օսմանյան զորքը, որի թիվը հասնում էր 700 հազարի, պիտի գնա կամ Բաղդադի կամ, Երևանի վրա: Թահմազդուլի-խանը մի հայ լրտես ուղարկեց թուրքաց մայրաքաղաքը՝ օսմանյան զորարշավի բուն նպատակն իմանալու համար: Այդ լրտեսը Քանաքեռ գյուղի տանուտեր Ամիրջանն էր, որին խանը դրանից առաջ սաստիկ ծեծել էր տվել այն պատճառով, որ նա վատնել էր գյուղի հասարակության պատկանած 60 թուման գումարը: Եվ երևի հենց այդ անարգանքը մոռացած չլինելու հետևանքով էր, որ տանուտերը փոխանակ խանի հանձնարարությունը կատարելու, գործիք դարձավ դավաճան Մուրադ աղայի ձեռքին, որ խանի մերձավորներից մեկն էր: Այս մարդը օսմանյան բարձրաստիճան երեք պաշտոնյաների և նույնիսկ սուլթանի անունով գրված նամակներ տվեց Ամիրջանին, որ ճանապարհով երևանից դեկտեմբերի սկզբին, մարտի 21-ին (1635) հասավ Կ. Պոլիս և հանձնեց նամակները, որոնց մեջ Մուրադ-աղան խորհուրդ էր տալիս արշավել ուղղակի Երևանի վրա, քանի որ պարսիկներն այստեղ միանգամայն անպատրաստ էին: Պատմելով այս մանրամասնությունները, Ջաքարիա սարկավազն* ավելացնում է, թե տանուտեր Ամիրջանը օսմանյան զորքերի հետ եկավ մինչև Շիրակ. այնտեղից առաջ անցավ և գալով Երևան՝ պատմեց Թահմազդուլի-խանին Մուրադ-աղայի դավաճանությունը:

Այսպես թե այնպես, Արարատյան երկիրը նորից տեսնում էր օսմանյան մի մեծ արշավանք, այս անգամ մի ահարկու և դաժան աշխարհակալ սուլթանի առաջնորդությամբ: Գրիգոր Դարանաղցին իր ժամանակագրության մեջ 1635 թվականի տակ մտցնում էր հետևյալ տողերը. «Եւ ի մէջ ձմեռանի սաստիկ ցրտութեան աւուրսն ժողովեցան և եղեն բանակ մեծ և անհուն և անհամար, ի փետրուարի ամսոյն հետէ կու ժողովին յՈւսկուտարն, մինչև յելս մարտի ամսոյս դեռ տակաւին բանակեալք են և կամին շտապով գնալ ի վերայ Պարսից և ի վերայ մեր երեք թշուառեան տառապեալ ազգացս Հայոց»**: Եվ կրկնվում է պարսկա-թուրքական պատերազմների սովորական տեսարանը: Երևանի խանը հրամայում է գյուղական ազգաբնակչությանը փախչել ուր որ կարելի է՝ գլուխ ապրեցնելու և գույքը ազատելու համար: Սկսվում է փախուստ, խուճապ: Ամենքն շտապում են որքան կարելի է շուտ հեռանալ՝ օսմանցիների ձեռքը չընկնելու համար: Եվ ահա այդ փախուստի ժամանակ պատահում էին ժողովրդական աղետներ, որոնց մի նմուշը տալիս է Ջաքարիայի նկարագրությունը:

«Եւ ելին,— ասում է նա,— ի բնակութենէ իւրեանց՝ և ցրուեցան, ոմանք յաշխարհն վրաց, ոմանք յԱղուանս, ի Զակամ, ի Գեանճայ, ի Խաչէն, ի Վարանդ և այլ ուր և կարացին: Իսկ Կարբեցիքն ելին միահաղոյն ի Վարդավառի բարեկենդանի շաբաթի օրն, և դիմեցին դէպ յերկիրն Քաշթաղու, և հասին մինչ ի գիւղն Հօչէս***. և անդ բնակեալ էին սեաւ վրանօք բազում տունք Քրտաց. իբրև տեսին զնոսա և ասացին, սոքա փախստականք են, եկա՛յք

կոտորեսցուք զսոսա, և կողոպտեսցուք զինչան: Իսկ Կարբեցիքն իմացան զխորհուրդս Քրտացն, զինեցան նոքա ընդդէմ նոցա ի պատերազմ. և անկան Քուրթքն ի վերայ Կարբեցուցն սաստիկ բախմամբ, և սպանին Ե (Հինգ) այր. զտէր Մխիթարն, զՏաթևու Բարն, զԴաւիթն, զԳիւրան և զԱյվազն: Զի թէպէտ և Կարբեցիք ևս սպանին ի նոցանէ, սակայն յաղթեցան. քանզի նոքա հանդիստ էին և անաշխատ, և սոքա վաստակեալք և անպատրաստ. և կողոպտեցին զնոսա. և զկանայս մերկացուցին և հասուցին ի վերջին թշուառութիւնն և գերեցին զերիս մանկունս. և այնպէս կային մերկ և կողոպուտ. քանզի զեղականքն ևս ձեռնաու եղեն Քրտացն: Վասն զի երկեան ի նոցանէ՝ զի մի գուցէ և զինքեանս ևս թալանեսցեն: Իսկ Կարբեցիք մնացին անդէն հայելով ի կատարածն»:

Այսպես էին ժողովրդական այն ակամա և աղետալի շարժումները, որոնք տեղի ունեին պատերազմների տարիներին և ժողովրդի լեզվով էլ կոչվում էին «փախ»**: Բայց այդ շարժումները, իհարկե, չէին ազատում երկիրն ընդհանուր ավերումներից: Սուլթան Մուրադը հուլիս ամսին պաշարեց Երեւանը և, համարյա ոչ մի դիմադրության չհանդիպելով, գրավեց այդ բերդն և, թողնելով Երևանում 15-հազարանոց մի բերդապահ զորք, Մուրադը գնաց Թավուշի վրա, բայց լուր առնելով Կ. Պոլսից, թե արշավանք է պատրաստվում արևմուտքից Թուրքիայի դեմ, նա վանի վրայով վերադարձավ իր մայրաքաղաքը: Չմեռ Ծահ-Սեֆին, 100-հազարանոց մի բանակի գլուխ անցած՝ եկավ պաշարեց Երևանը՝ օսմանցիներից ետ խլելու համար: Բայց այդ բանը հեշտությամբ չհաջողվեց նրան: Թուրք հրամանատար Մուրթուլա փաշան քաշարի դիմադրություն ցույց տվեց պարսիկներին: Պաշարումը տևեց երեք ամիս: Ջաքարիայի պատմելով, ամբողջ այդ ժամանակ մի կաթիլ անգամ ձյուն չեկավ. սուլթան Մուրադը, տեսնելով, որ պատերազմի գործն ուշանում է, կարգադրեց օգնական զորք ուղարկել Երևան: Բայց հենց այն ժամանակ, երբ այդ զորքը հասավ էրզրում, մեծ ձյուն եկավ և փակեց ճանապարհը: Եւ երբ այդ զորքը հասավ էրզրում, մեծ ձյուն եկավ և փակեց ճանապարհը: Եւ հրամայեաց Քոն-Խազնադարն [այսպես էր կոչվում հրամանատար փաշան]

* Ջաքարիա, հ. Բ, գլ. Ե:

** Կարբեցիները դեռ համեմատաբար լավ վարձատրություն ստացան իրենց կրած տանջանքների փոխարեն: Մի կարբեցի, որ վաճառականություն էր անում Թավրիզում, լսելով իր հայրենի գյուղացիների դժբախտությունը և տեղեկանալով, որ Ծահ-Սեֆին պատրաստվում է պատերազմի Գալ Երևան, մի խնդրեք ուղարկեց Իրանի հրամանատարին այսպիսի բովանդակությամբ. «Ծահի ոտաց հողի յայտնի լինի ի կարբեցի ողորմելի շինականացս, Զի մեք լուսաք թէ օսմանու է գալիս յաշխարհս մեր, մեք չըզլաւալի եմք սովոր, գեղով ելանք փախանք՝ թէ օսմանցուցն ծառայ չեմք կարող լինել. և եկաք դէպ ի սահմանս քոյոյ տէրութեանդ, զի ի ներքոյ ոտաց քոց կեցցուք. և հասաք ի Հօչէս գիւղն. և անդ եկեալ Քուրդք կողոպտեցին զմեզ և զբազումս ի մէջ կողորեցին. և զկանայս մերկացուցեալ խայտառակեցին. և զմանկունս մեր գերեցին. և զամենայն ինչս մեր յափշտակեցին. և քնացեալ կանայք մեր և մանկունք կան մերկ ողորմելի: Եւ չուրեմք քո՞ որ օգնէ մեզ՝ բաց յԱստուծոյ և ի թէն. զի տէրութիւն քո խնամեացէ մեզ, որք եմք հնազանդեալ ծառայք և կոխան ոտից Ծահին. ողջ լին: Կարողալով այս թուղթը, Ծահ-Սեֆին մի զորաբաժին է ուղարկում Քաշթաղ կամ Քշտաղ գավառը, պատվիրելով նրան անխնա պատժել զբերդին, կատարելով նրանց վերաբերմամբ այն, ինչ նրանք տալիս է հայերին: Այսպես էլ լինում է: Զորաբաժինը կողոպտում է զբերդին, ապաք տալիս է նրանց և այլերից սպանվածների փոխարեն: Ծահի այդ խստությունը հասկանալու համար պետք է նկատի առնել, որ զբերդն օսմանցիների դավաճաններն էին, այսինքն՝ սյունների

* Ջաքարիա, հ. Բ, գլ. Գ:

** Դարանաղցի, էր. 290:

*** Հիշատակված տեղերը ցույց են տալիս, թե որքան հեռու էին փախչում գյուղերը՝ պատերազմի զաշտից դուրս լինելու համար: Երևանի մոտերքից Գանձակ, Զազամ, Զարաբաղ (Պաչեն և Վարանդ) — ահա ո՛ւր էր տանում փախուստի ճանապարհը: Իսկ Քաշթաղը Սյունիքի հյուսիս-արևելյան ծայրագավառն էր, Ջաքարի գետի հովտում: Ժի դարի սկզբին այստեղ կար և հայկական մեյրեքություն. [Տես Առաքել Դավրիժեցի, Գատմ., էր. 9]:

Հայաստանում և, հետևաբար, լուսարանում է այն պայմանները, որոնց մեջ ապրում էր Վասպուրականի հայությունը:

Խոշարի բերդի տերը քուրդ Սուլեյման-բեկն էր, որի իշխանության տակ գտնվում էին գավառական ավելի մանր իշխողներ, տալով այդ փոքրիկ երկրին ավառական երկրի բնորոշ կերպարանք: Այս մի կտոր էր բրգական իրականությունից, որ բռնում էր Վանա լճի հարավային ամբողջ լեռնաշխարհը, սկսելով Զուլամբերկից մինչև Բաղեշ, Մուշ, Իհարբեքիր: Սուլեյման-բեկի ժամանակակից էր Զուլամբերկի «մեծ իշխան» կամ «պարոն» Եղգիշերը, որի հրամանի տակ էին գտնվում Շատախի և այլ շատ գավառների իշխողները: Իսկ Վանում կառավարել էր շատ ազդեցիկ և ուժեղ Հուսեին աղան, որ ինքն էլ վանեցի էր, հավանականորեն նույնպես քուրդ ծագումից: Քրդական իրականության մեջ եթե կար ամենից քիչ ապահովված մի բան, այդ հանրային հանգստությունն էր, որ խանդավառ էր ամեն մի առիթից, ընդարձակվելով ու բարդվելով մինչև պատերազմի և ընդհանուր ավերանքի դրության հասնելը: Այսպիսի մի առիթ դարձավ Սուլեյման բեկի մի իստակ քրդական պարագմունքը: Մի ժամանակ նա սովորություն դարձրեց կողոպտել Վանից Թավրիզ և Թավրիզից Վան երթևեկող առևտրական կարավանները: Այդ, սակայն, ավազակության սովորական ձևը չէր, այլ մի քիչ փոփոխված, ազնվացրած, եթե կարելի է ազնվացնել առհասարակ մարդկային բռնության կերպարանքը: Սուլեյման բեկը բաց էր անում կարավանների բռնները և ինչ որ հավանում էր՝ յուրացնում էր, տալով տիրոջը մի շնչին գումար, որպեսզի կարողանա ասել, թե ապրանքը նա ոչ թե հափշտակում է, այլ գնում է փողով: Վնասված ապրանքատերերը գանգատվեցին Հուսեին աղային, սա այդ գանգատներն ուղարկեց Կ. Պոլիս և հրաման ստացավ այնտեղից՝ ետ խելի քուրդ բեկից նրա «գնած» ապրանքները և վերադարձնել տերերին: Խոշարի տերը հրաժարվում է կատարել այդ հրամանը: Հուսեին աղան դիմում է զենքի, և ահա բորբոքվում է քուրդ ցեղերի մեջ ներքին պատերազմը: Հուսեին-աղային միանում է Եղգիշերն իրեն հպատակված քուրդ բեկերի հետ, Խոշարի բերդը պաշարվում է, իսկ ամբողջ երկիրն ավերվում է, ինչպես սովորական էր այսպիսի դեպքերում: Սուլեյման-բեկը, չկարողանալով ետ մղել արշավանքը, սկսեց Եղգիշերին շատ կաշառքներ տալ ոսկով և արծաթով, որպեսզի նա հեռացնի Հուսեին աղային Խոշարից: Այսպես էլ եղավ: Քրդական հրոսակախմբերը թողին բերդը և ցրվեցին իրենց տեղերը: Հուսեին աղան վերադարձավ Վան:

Սակայն բանն այսքանով չվերջացավ: Վտանգից ազատվելուց հազիվ մի քանի օր անցած՝ Խոշարի երկնքի տակ լույս է ընկնում մի մարդ, որին մեր բոլոր ժամանակագիրները տալիս են «պիղծ» հորջորջումը: Դա Չոմարն էր, «գոռոզ, արինարբու և արինահեղ, յաղթող պատերազմող և անպարտելի ախոյան», ինչպես որակում է նրան Առաքել պատմագիրը: Այս մարդը քուրդաց երևելի փաշաներից մեկն էր, որ եղավ զանազան տեղեր կուսակալի պաշտոնով, բայց ամեն տեղ սոսկում պատճառեց աղդարնակությանը իր բռնություններով, հարստահարություններով և կեղեքումներով: Թուրք կառավարությունն ստիպված էր նրան երկրից երկիր տեղափոխել, բայց վերջը նա էլ տեսավ, որ այլևս անկարելի է հանդուրժել այդպիսի մի մարդու պաշտոնավարությունը, և կանչեց նրան Կ. Պոլիս, զրկեց փաշայությունից: Չոմարը շահաշուկեց այս վիճակի հետ և, ինչպես սովորություն էր, հեռացավ մայրաքաղաքից՝ ապստամբական նպատակներով: Նա անցավ ասիական

նահանգները, սրիկաներից, գողերից ու ավազակներից բաղկացած մի հրոսակախումբ կազմեց և սկսեց թալանել մարդկանց և կարավանները: Հետզհետե նրա վարագրած շարիքն այնպիսի ծավալ ստացավ, որ կտրվեցին հաղորդակցության ձանապարհները, և երկիրն ահագին վնասներ էր կրում: Սուլթան Մուհամմեդ Գ-ի հրամանով զորքեր ուղարկվեցին Չոմարի դեմ և ամեն տեղ հրաման եղավ կռվել նրա դեմ, հալածել, ոչնչացնել նրան և նրա խումբը: Չոմարը իբրև անվահեր կռվող, դիմադրություն էր ցույց տալիս սուլթանական զորքերին, բայց վերջը, սլարտություն կրելով, կարողացավ փախչել մի քանի մարդկանց հետ: Ամեն տեղ նա հալածվում էր, մինչև որ վերջը երևաց Խոշարում, Սուլեյման-բեկի մոտ: Քուրդ տիրոջը այդպիսի մի քաջ դաշնակցի էր կարոտ, ուստի սիրով ընդունեց նրան, եղբայրացավ հետը՝ իր հայրենի ժառանգությունը պահպանելու և նրա հետ միասին վայելելու համար: Վանի Հուսեին աղան, անշուշտ այս միավորման ազդեցության տակ, ինքն էլ կամեցավ ուժեղանալ մի ազդեցիկ իշխանի հետ դաշնակցելով: Այս պատճառով էլ խնամիանում է Զուլամբերկի Եղգիշերի հետ, իր եղբոր աղջկան ամուսնության տալով այդ «մեծ պարոնի» եղբորը՝ Խալիլ փաշային: Այս կապակցությունն ունենում է այն հետևանքը, որ Հուսեին աղան սաստիկ ուժեղանում է Վանում, այնպես որ տեղական փաշան և զորքերի այլ հրամանատարները չէին համարձակվում առանց նրա թույլտվության որևէ բան անել: Իշխանությունը, ինչպես բնական է, մի կողմից թշնամիներ է հարուցանում նրա դեմ, իսկ մյուս կողմից՝ պատեցնում է նրա գլուխը: Եվ երբ Վանի փաշան պաշտոնանկ է լինում և նրա տեղ ուղարկվում է մի ուրիշը, Հուսեին աղան նորին չի ընդունում և ետ է դարձնում Կ. Պոլիս: Այստեղից, Վանում կարգ հաստատելու համար, ուղարկվում է Սինան անունով մի ենիչեր-աղասի, որը հաստատվելով միջնաբերդում և իր հրամանի տակ առնելով տեղում գտնված ենիչերիներին, սկսում է թնդանոթից ումբեր արձակել փաշայի ապարանքի վրա՝ ասելով, թե թագավորի հրաման է, որ նա պիտի գնա Ստամբուլ, և այդ հրամանին նա պիտի հպատակվի: Միաժամանակ ումբեր արձակում են և Հուսեին աղայի տան վրա, որպեսզի նա էլ թողնե քաղաքն ու հեռանա: Թնդանոթաձգությունը կատարվում էր ամեն օր, և ումբերն, իհարկե, ավերումներ գործում էին այն քաղաքամասում, ուր գտնվում էին այդ երկու տները: Փաշան ու սղան, վերջապես, ստիպված եղան թողնել իրենց տները և տեղափոխվել այնպիսի տեղ, ուր ենիչեր-աղասիի թնդանոթը չէր կարող հասցնել իր ումբերը: Բայց այս շարժելեց թնդանոթաձգությունը, որ շարունակվեց այնուհետև ամբողջ երկու ամիս: «Եւ թօփն, — ասում է Դավրիժեցին, — ի վերին բերդէն հանապազ զներքին բերդն և զքաղաքն ծեծէր և ակերէր»*:

Այդքանով չբավականացավ Սինանը: Նա իմաց տվեց Սուլեյման-բեկին, թե ինքը հրաման ունի բերած նրա թշնամի Հուսեին աղայի դեմ: Խոշարի տերը հենց այդպիսի մի առիթի էր սպասում՝ իր վրեժը թշնամուց հանելու համար: Չորք հավաքելով, նա Չոմարի հետ արշավում է Վանի վրա, որպեսզի իր ձեռքը գցի Հուսեին աղային, մանավանդ որ լուր էր պտտում, թե նա ուզում է փախչել Զուլամբերկի Եղգիշերի մոտ: Առանց կողոպուտի քրդական արշավանք չի լինում, և հասկանալի է, որ հայ գյուղերն ու վանքերը պիտի լինեին կողոպտվողները: Սուլեյման-բեկն ու Չոմարը հրապուր-

* Դավրիժեցի, էր. 389:

վում են Վարազի փանրի բարեշինությունը և հռչակված հարստություններով ու զնում են նրան կողորպտելու (1651): «Ան անտի էլին Սուլեյման բեկն և Չոմարն զօրօքն իրաննց,— ասում է Առաքել պատմագիրը,— զնացին ի Վարազայ փանրն, և զոր ինչ համրով յառաջմէ լուեալ էին զմեծահանդես ուխտեն Վարազայ, այժմ աչօք տեսեալ և մտօք նկատեալ զննէին զամենայն և մտախոհ եղեալ խոկային, թէ այսպիսի հոյակապ և հռչակաւոր մեծաշէն վանից գոն բազմաժամանակեայ միւրեալ ինչք և ստացուածք, կահք և կարասիք պղնձեղինաց, արծուքնդինաց և սակեղինաց. և արդ՝ ժամ է մեզ զի ի ձեռս մեր գրաւեսցուք զամենայն»*: Ամբողջ միաբանությունը ձերբակալվում է և ամեն մի վանական հարցուփորձի է ենթարկվում, որ ցույց տա, թե ուր են պահված վանքի հարստությունները: Շատերը, մի քանի բան ցույց տալով, մի կերպ աղատում են իրենց զլուխը ու փախչում: Մնում են երեք ծեր միաբաններ— Հովհաննէս, Սահակ և Մովսէս վարդապետները, որոնք բնկնում են կողոպտողների ձեռքը և երկարատև ու զարհուրելի տանջանքների ենթարկվում, որ ցույց տան այն թարստոցները, ուր պահվում էին վանքի գլխավոր հարստությունները: Սակայն այդ երեք համեստ վանականները գերմարդկային համբերությամբ տանում են վայրենիների տված տանջանքները և մինչև վերջն ասում են, թե իրենք ոչինչ չգիտեն: Դավրիժեցիներ կար և մանրամասնորար նկարագրում է այդ բոլոր տանջանքները: Սակայն մենք միայն մեկը կհիշատակենք— ամենարարբարոսականը: Այդ տանջանքի մի ուրիշ նկարագրություն մենք տեսնում ենք Գրիգոր Գարանաղցու մոտ: Ինքը Չոմարը, այդ առյուծասիրտ պատերազմողն է անձամբ այդ տանջանքը կատարում: Նա թաշկինակով ծածկում է վարդապետների առանդամները, զնում է նրանց իր բերանում և սկսում է ծամծամել. «Յորմէ,— գրում է մեր պատմագիրը,— յոյժ վշտացան արեղայքն և անշնչացեալ անկան իբրև զմեռեալս»*: Այնուհետև էլ նրանք կիսամեռ դրություն մեջ մնացին մի տարուց ոչ ավել և մեռան: Բայց նրանց տանջանքները շկարողացան ազատել վանքի թաքստոցները: Ինքը Չոմարը զնաց խուզարկելու բոլոր անկյունները, խփելով բրիչով ամեն մի տեղի. որ կասկածավոր էր երևում: Ուր որ գործիքի հարվածից թնդչուն էր առաջանում, ավազակները փորում էին և գտնում այլ և այլ տեսակի պահեստներ: Այս կերպով նրանք գտան և գլխավոր պահեստը, ուր մեծ քանակությամբ ոսկե և արծաթե անոթներ ու խաչեր էին պահվում և ուր գտնվում էր նաև Վարագի հռչակավոր խաչը կամ ս. Նշանը: Այս բոլորը բարձելով զրաստների վրա, հափշտակողները տարան իրենց հետ խոշար: Քրդերն էլ հարգում էին ս. Նշանը, ուստի Սուլեյման-բեկը մի քահանա վերցրեց հետը, որ սպասավորի այդ սրբության: Հետաքրքրական է մանավանդ այն հանգամանքը, որ Սուլեյման-բեկն աշխատում էր զնել խոշարում գտնվող Հոգյաց վանքի մեջ, որ նա անվանում էր «մեր վանք»: Վանի վաճառականներից մեկը, Մարխաս Չելիպի, յոթ հազար զուրուշ փրկանք առաջարկեց քուրդ բեկին, բայց նա չհամաձայնեց վերադարձնել խաչը: Եվ այս բոլորն ապացուցանում է, թե տեղական սրբություն և տեղական պաշտամունք դարձնելու համար էր, որ նա Վարագի այդ մեծ սրբությունը հափրջտակել, տարել էր: Քրդերն էլ, ուրեմն, խորապես հավատացած էին, որ ս. Նշանը հրաշագործ է, և իրենք էլ ուխտ էին գնում նրան:

* Դավրիժեցի, էր. 385—386.

** Անդ, էր. 387.

Եվ եթե այսպես էր քրիստոնեական այդ նշանը մահմեդական քրդերի համար, հասկանալի է, թե հայերի համար որքան մեծ պիտի լիներ այն աղետը, որ իրենց մեծագույն սրբությունը գերի է գնացել: Սուգ պատեց ամենքին: Առաքել Դավրիժեցին գրում է. «Իսկ հայագուներ քրիստոնեայքն՝ որք ի Վան քաղաքի և ի գաւառս նորա էին, միահաղոցն սրտաբէկ և միջակոտոր, արտամթախիծ անմխիթար լեալ զյաւիտենից սուգ զգեցան. վասն կողոպտելոյն Վարագայ և մանաւանդ վասն սրբոյ Նշանին, և հանապազորդ հաշէին, մաշէին, հեծէին և հառաչէին, թէ զիարդ արդեօք իցէ հնար փրկելու թեան սրբոյ Նշանին»*: Հարկավոր եղավ ուրիշ կերպով ազդել նախապաշարված մտքի վրա: Հնգանդակապետությունը վաղուց գիտեր ներշնչել մարդկանց, որ յուրաքանչյուր սուրբ իր ընտրած վայրն ունի, որից հեռանալ չի սիրում, և երբ բռնի, հակառակ նրա բարի ցանկության, տանում են մի ուրիշ տեղ, այն ժամանակ նա պատիժ է դառնում այդ կողմի մարդկանց և անասունների համար: Այս ներշնչումը մանավանդ Վարագի խաչի վերաբերմամբ պիտի համոզի լիներ, քանի որ զրույց կար, թե այդ խաչը ինքն է իջել երկնքից և լուսեղեն երևույթի նման հայտնագործվել Վարագի լեռան գագաթին: Այս պատճառով էր, որ Հոգյաց վանքի վանահայր Պետրոս եպիսկոպոսը հրաժարվում է ընդունել ս. Նշանն իր վանքի մեջ, քանի որ նա Վարագին է պատկանում:

Բայց կողոպտված վանքին օգնության հասան ուրիշ, ավելի հզոր հանգամանքներ: Չոմարն սպանվեց Ոստանի մոտ վինվորների ձեռքով, իսկ Սուլեյման-բեկին դավաճանությամբ սպանեցին հենց իր իսկ քուրդ բեկերը, որոնցից մեկն էր նրա աներ Մուստաֆա բեկը: Իշխանությունն անցավ սպանվածի եղբորը, որի անունն էր Իբրահիմ բեկ: Սրա ժամանակ ավելի ևս եռանդուն միջոցներ գործ դրվեցին՝ ս. Նշանն ազատելու համար: Գործի դրվեցին սուրբի ամենակարող զորությունը վախեցնելու բոլոր միջոցները: Թուլության մեջ սովորական կարգին հակասող ինչ շեղումներ որ լինում էին, վերագրում էին այն հանգամանքին, որ ս. Նշանը հեռացված է իր բնակավայրից: Ահա ինչ խոսքերով էին ահաբեկվում նախապաշարված մտքերը. «Յօրէ յորմէ հետէ Սուլեյման բեկն զսուրբ Նշանն հանեալ ի Վարագայ եքեր ի խօշաք, գրեթե ցասումն և պատուհաս տեղացեալ լցաւ յերկիրն խօշաքայ. զի երկիրն ոչ տայր պտուղ, և թէ լինէր՝ հազիւ զսերմն առնուին. և հեծել շարժութեամբ և խռովութեամբ լցաւ գաւառն. այլ և կենդանիքն ոչ աճէին, այլ տակաւին պակասէին. այլ և յաւուրս ամառային ի սուրբ Գրիգորի պահոցն սաստիկ և անշափ ձիւն եկն՝ որ բազումք ասէին թէ երկու կանգուն նստաւ, և անասունք ամենեքեան ատանց արօտի մնացին վասն ձեանն յոլովութեան և այնու պատճառաւ անասունք յոլովք սովամահք եղեն: Զկնր այսոցիկ՝ անկաւ մահ անասնոց յերկիրն նոցա, և որում գոյր հազար զլուխ ոչխար, հարիւր զլուխ ուրեմն մնաց: Վասն որոյ բնակիչք երկիրն խօշաքայ ժողովեցան առ Իբրահիմ բեկն՝ և ծանուցին զաւերումն աշխարհին, և աղաչէին դարձուցանել զսուրբ Նշանն ի տեղի իւր, զի վերասցի պատուհասն ի նոցանէ»*: Քուրդ բեկի վրա ահագին սպավորություն է թողնում մանավանդ այն, որ նա ինքն էլ այդ միջոցին մի հիվանդություն էր ստացել, ըստ երկվություն՝ հողացավ, և այս էլ բացատրեցին իբրև ս. Նշանի ցասման մի նշան:

* Դավրիժեցի, էր. 386.

** Անդ, էր. 401.

Իբրահիմ-բեկը դիտող դարձավ այս բոլորի վրա և համաձայնեց օղատել Վարագի սրբությունը, ստանալով միայն երկու հազար ղուրուշ: Վանը մեծ խնդրությամբ դիմավորեց իր գերեզարձ պաշտամունքը:

Վասպուրականի այս դեպքերից հազիվ մի երեք տարի անցած, 1654-ին քրդական շարժումների շրջանն էր մասնում և Բաղեշի քրդական մեծ խանությունը: Դրա դրդապատճառը հետևյալն էր. Բաղեշի քրիստոնյաներից (հայերից) ստացվող գլխահարկը սուլթանը հատկացրել էր իբրև ոռոգիչ Վանում գտնվող օսմանյան այն զորքերին, որոնք կրում էին ղուլ (ստրուկ) անունը: Սակայն Բաղեշի Ավդալ խանը շեր կատարում այդ հրամանը, ինքն էր ուտում քրիստոնյաների գլխահարկը: Երբ Վան կառավարիչ գնաց Մալաթ Մահմուդ փաշան, ղուլերը նրան աղերսագիր տվին իրենց ոռոգիչների մասին և 10 հազար ղուրուշ էլ կաշառք տվին, որ փաշան զորքով գնա Բաղեշի վրա և գնաքով հարկադրի Ավդալին, որ նա հպատակվի սուլթանական հրամանին: Փաշան, թեև վախկոտ և անվճռական էր, բայց կաշառքից չզրկվելու համար զորածողով արավ, քրդական ցեղեր, մինչև իսկ նեստորական ասորիներ հավաքեց իր դրոշակի տակ, թվով մինչև 12 հազար հոգի, և գնաց Բաղեշի վրա: Ավդալ խանն էլ զորք հավաքեց քրդերից մինչև 8 հազար հոգի և պատրաստվում էր մեծ կռվի, բայց նրա զորքերի մի նշանավոր մասը ցրվեց, իսկ մնացած փոքր մասը, որ բաղկացած էր Բաղեշի մշտական զորքից, պարտություն կրեց քաղաքի պարիսպների մոտ տեղի ունեցած կռվում: Ավդալ խանը փախավ Մոտկանի անմատչելի լեռները, իսկ թե ի՞նչ եղավ հաղթողին մատնված քաղաքի ղրուլները, այդ պատմում է ժամանակագիր Վարդան Բաղիշեցին հետևյալ կերպով. «Իսկ զօրք փաշային... մտին ի քաղաքն և յաւարի առին և կողոպտեցին զքրիստոնեայս [հայերին]. և աստ էր տեսանել զաղաղակ և զողբն մեր. զի զբազումս սպանին, այսինքն քառասուն այր քրիստոնեայ սպանի, զոր և հայցեմ յԱստուծոյ, զի մասն նոցա ընդ սրբոց Աստուծոյ լիցի և ողորմութիւն: Ընդ որս էր և Սարգիս անուն ոմն սարկաւագ, երիտասարդ և զօրեղ, զոր սպանին և սուգ մեծ եղև մեզ, զի յոյժ վայելու էր գեղ նորա և ցանկալի բազմաց, և զվանքս կողոպտեցին և զմեզ մերկացուցին, բայց ողորմութիւն Աստուծոյ եհաս, զի զպահարանն մեր ոչ գտին, ո՛ւր էաք եղեալ բազում Աստուածաշունչ գրեանս, և զսպաս եկեղեցւոյս, սպանին ի նմին աւուր և երկու եղբայրս հարազատս և յոյժ ծերացեալս առ դրանն իւրեանց, որ նստեալ էին՝ զի մի՛ ոք վնասեցէ թալանելով, զորս սպանին երկոքին ի միասին՝ և սգացաք յոյժ»:

Մալաթ Մահմուդ փաշան Բաղեշի քրդական իշխանապետությունը տալիս է փախստական Ավդալի որդի Դիուտին բեկին և ինքը վերադառնում Վան: Մի քանի օրից հետո Բաղեշ է վերադառնում փախստական Ավդալ խանն իբրև թե իր որդուն հպատակվելու համար: Բայց սպանում է թե՛ նրան և թե՛ մյուս որդուն, որի անունն էր Նուրեդդին, իր ձեռքն է առնում կառավարությունը, նորից քրիստոնյաների գլխահարկը՝ փոխանակ Վանի ղուլերին ուղարկելու՝ ինքն է յուրացնում: Մի ուրիշ ժամանակագիր, Դավիթ Բաղիշեցին, գրում է. «Այս ԽԳ (43) ամ է՝ որ ամիրայ է Բաղշու քաղաքին. և զանբաւ շարիս զոր անցուցանէ, ո՞ կարէ ծրել ի քարտիպի. զհարկապահանջութիւն, զկեղեքել, զթալանել, զտուգանսն, որ հասուցեալ է զմեզ ի յետին շքաւորութիւն, զվարդապետք, զքահանայք, զեկեղեցիք, զվանքերն և զառ-

* Դիվ. հայոց պատմ., Ժ, էջ 78:

հասարակ ժողովուրդ... Եւ այժմ վասն ծովայեալ մեղաց մերոց ի ներքոյ բազում և անտանելի հարկի և նեղութեան եմք ամէնքս, զոր Տէր Աստուած այց արասցէ»:

6. Հակոբ կաթողիկոս Զուղայեցի (1655—1680): Փիլիպպոս Աղբակեցուն հաջորդում է Հակոբ Զուղայեցին, որ, ըստ վկայության մի լավատեղյակ աղբյուրի**, նրա աշակերտն էր: Բարեկարգման գործի մեջ Հակոբը նույնիսկ գերազանցեց իր ուսուցչին: Դա մի անխոնջ և տաղանդավոր շինող ու հավաքող էր, և նրա կաթողիկոսության ժամանակ էջմիածինն ավելի ևս ընդարձակեց իր կալվածատիրական իրավունքները, ավելի խոշոր հարստությունների տեր դարձավ: Կաթողիկոսական պաշտոնն ստանձնելուն պես շարունակեց և վերջացրեց էջմիածնի վանքի վանգակատան շինությունը, օգնություն հասցրեց և ուրիշ վանքերի, հիմնական վերաշինություններ կատարեց: Ավելի խոշոր էր նրա դերը կալվածատիրական գործում: Գնումների միջոցով նա ձեռք բերեց էջմիածնի համար, ինչպես վկայում է Զաքարիան***, ութ գյուղեր և բազմաթիվ կալվածներ: Ստորերկրյա ջրարաշխական աշխատությունների միջոցով նա հանեց երկու մեծ աղբյուր (քան-քան), որոնք այսօր էլ գոյություն ունեն, որոնցից մեկը տարվեց վանքի բակը՝ միաբանության պետքերի համար, իսկ մյուսը բացվեց Վաղարշապատ գյուղի մեջ թե՛ ժողովրդի գործածության և թե՛ արտեր ու այգիներ ջրելու համար: Զրի խելացի և արդյունավետ գործածության համար նա շինեց երեք՝ զանազան մեծության «ծովակներ» կամ արհեստական լճակներ էջմիածնի շուրջը, զանազան տեղերում: Այս ձեռնարկությունը հիանալի հետևանքներ ունեցավ տնտեսական տեսակետից, նպաստելով հողի արգասիանդությանը և կրկնապատկելով նրա արդյունքը: Միաժամանակ այդ արհեստական ջրավազանները գեղեցկացնում էին Արարատյան դաշտի հարուստ բնությունը: Զաքարիան ավելացնում է, թե այդ լճակների մեջ կային քաղցրահամ ձկներ: Այդ լճակների շուրջը այգեստաններ տնկվեցին. բույսերի մշակությունը բարձր աստիճանի հասավ: Եվ, անշուշտ, այս տնտեսական մեծ շարժման արդյունքներն էլ շատ նպաստեցին այն հանդամանքին, որ Արարատյան հռչակավոր դաշտի այս մասը հիսուցում է պատճառում եվրոպացի ճանապարհորդներին անգամ: Այսպես, ֆրանսիացի գիտնական բուսաբան Տուրնեֆորը, որ այցելեց էջմիածինը 18-րդ դարի սկզբին (1701-ի ամառը), Վաղարշապատի դաշտը նմանեցնում է մի երկրավոր դրախտի, ավելացնելով. «էջմիածնի մնացած դաշտը լի է բրնձով, բամբակով, կտավատով, ձմերուկով, սեխով և աղնիվ այգիներով»: Նրա ժամանակ այդ դաշտում շատ զարգացած էր ծխախոտի մշակումը****:

Անկասկած է, որ Հակոբ կաթողիկոսի շինարարական գործունեությունն ավելի ևս մեծ կլիներ, եթե նրան վիճակված չլինեին երկար, ծանր և տանջալից մաքառումներ կարգի և բարեկեցության թշնամիների դեմ: Սրանցից շատերը տնային էին, դուրս եկած ոչ միայն հայության, այլ հենց նույնիսկ եկեղեցականության ծոցից: Փշացած հոգևորականության արարքները խաչատառակության ամեն շափ ու սահման անցան մանավանդ այս ընդունակ և շինարար կաթողիկոսի ժամանակ: Այդ արարքներով լցված էր Կ. Պոլիսը,

* Դիվ, հայոց պատմ, եր. 53—54:

** «Ջամուր», եր. 23:

*** Զաքարիա, հ. Բ. գլ. 1Ծ:

**** Լ. Ալիշան, «Այրարատ», եր. 233:

ուր պատրիարքական աթոռի շուրջը մզվող պայքարը հրեշավոր կերպարանք էր ընդունելը Այգյոլիսի խայտառակությունների թատերարեմ դառնում էր նաև Երուսաղեմը, իսկ Արարատյան երկրից արևմտյան փշացած հողերականություն հետ իր ջանքերը միացնում էր մի արատավոր հույսերական՝ Ոստիկոս անունով: Եվ ահա այս խայտառակությունների մեջ հասունանում էր դարձյալ մի շատ վտանգավոր հանգամանք, որ դալիս էր վերջ տալու էջմիածնի աթոռի ընդհանրականությունը: Երուսաղեմի միտրաններից մեկը, Եղիազար վարդապետ այնթավցի, որ Երուսաղեմյան խնդիրների համար Կ. Պոլսում էր գրտնրվում և կաշառքներ էր տալիս մեծ վեղիրին ու թուրքական այլ պաշտոնյաների, իր համար էլ նույն պաշտոնյաներից ցնեց կաթողիկոսական աթոռ, որի իրավասությունը սլլտի տարածվեք Թուրքիայի ամբողջ հայության վրա, հեռացնելով նրանից էջմիածնի իրավասությունը: Հակոբ կաթողիկոսի բոլոր հակառակորդ տարրերը միացան Երուսաղեմի փառամոլ վարդապետին և կարող էին միանգամայն հաջողված համարել իրենց դավադրությունը.— թուրքաց կառավարությունը նրանց ջանքերով մի հրաման արձակեց, որով արգելվում էր Պարսկաստանի հայ կղերականների մուտքը Թուրքիա էջմիածնի դիրքն այս շարժման մեջ խախտված էր մանավանդ նրանով, որ Հակոբ կաթողիկոսը դեռ հաստատություն ֆերման չէր ստացել թուրքաց սուլթանից: Թե որքան զովարացել էր այդ հաստատության թուղթն ստանալը, ցույց է տալիս այն, որ եռանդուն կաթողիկոսը գնացել էր Սպահան և անձամբ խնդրել էր Շահ-Աբբաս Բ-ին, որ իրեն կաթողիկոս հաստատի: Եվ որովհետև Անֆեվի թագավորները, իրեն կրոնավորական սոհմի ներկայացուցիչ և իրեն մոլեռանդ շիա, սիրում էին անձամբ կրոնական վիճաբանությունների մեջ մտնել, Հակոբ կաթողիկոսն իր խնդրած թուղթն ստանալու համար դեռ ստիպված էր երկար ու բարակ վկայություններով հաստատել Քրիստոսի աստվածությունը և այլն*: Այժմ, երբ էջմիածնի ընդհանրականության իրավունքը թուրքաց սուլթանին նորից ձանաչել տալու շատ դժվար, համարյա անհուսալի հարցն էր դրված, Հակոբ կաթողիկոսը գնաց Կ. Պոլիս՝ իր աթոռի դատն անձամբ վարելու համար (1664):

Իր հետ նա տարավ Փիլիպպոս կաթողիկոսի հաստատման սուլթանական ֆերմանը, որ բավական ապացույց էր, թե էջմիածնի իրավասությունը տարածվում էր և Թուրքիայի հայության վրա: Բայց այնպիսի մի ժամանակ, երբ ամեն ինչ սուլթանների պետության մեջ կարելի էր առնել փողով, այդ թղթի վրա հաստատուն հույսեր դնել չէր կարելի: Հակոբը դիմեց ավելի կտրուկ միջոցի, իր կողմը պնդելով, իհարկե, ոչ առանց խոշոր կաշառքի, սուլթանի սիրելիներից մեկին, որի անունն էր Ղայմաղ խան: Այս խանը հնարավորություն է ստեղծում, որ կաթողիկոսը խնդրագիր ներկայացնի սուլթան Մահմեդին, երբ նա գնում էր մզկիթ աղոթելու: Եվ ահա ինչ էր անում ամենայն հայոց ժեբրունի կաթողիկոսն իր փշացած կարգակիցներից հայ ժողովրդի գերագույն շահերը պաշտպանելու համար: «Եւ ունէր կաթողիկոսն,— ասում է Զաքարիան,— յաջոյ ձեռին զխաթիշարիֆն [սուլթանական հրովարտակ] Փիլիպպոս կաթողիկոսին, և ի ձախոյ ձեռն զարդն, և համբարձեալ զձեռն՝ ի լայր կսկծանօք և դառն հեծանօք: Եւ հրամայեաց արքայն առնուլ զթուղթն, և խոնարհեցոյց Հայրապետն զգլուխն՝ և ասէ, ուխտեալ է իմ համբուրել զոտս թագաւորին, և իմով ձեռամբ տալ ի նա զթուղթն: Եւ

կոչեցին զկաթողիկոսն առ աբբայն. և ետևս գնա՝ զի լայր, ասէ, մի՛ լար ըհտեար [ժեբրունի], և էառ զթուղթն: Եւ կաթողիկոսն կալեալ զոտս՝ և բտեր զերեսն: Իսկ թագաւորն խոնարհեալ և կալաւ զմօրոսաց նորա՝ բարձրացոյց, և ասէ՝ մի՛ լար, բարա՛յ, զի զխնդիր քո կատարեցից*:

Եվ իրավ, էջմիածնի ընդհանրական իրավասությունը վերահաստատվեց, գոնե առժամանակ, որովհետև Թուրքիայի պես մի պետության մեջ, ուր ամեն ինչ վաճառվում և գնվում էր հնչուն փողով, չէր կարելի մտածել անգամ որևէ կարգի հարատևության մասին: Հակոբ կաթողիկոսին նպաստող պաշտոններից մեկն էլ այն էր, որ նրա հակառակորդ Եղիազարը Կ. Պոլսում չէր, ցնացել էր Երուսաղեմ և, ուրեմն, չէր կարող կաշառքների դեմ կաշառքներ հանել՝ օսմանյան պաշտոնյաներին գնելու համար: Իսկ թե էջմիածնի ձեռք բերած իրավասությունը նրա համար նշանակություն չուներ, այդ նա ապացուցեց, կաթողիկոս օծվելով Երուսաղեմում և աթոռ հաստատելով այնտեղ: Հակոբ կաթողիկոսը մրցություն սկսեց այդ նոր և տարօրինակ կաթողիկոսի հետ և այս, ինչպես ասում է ֆրանսիացի ձանապարհորդ Շարդենը, աղետալի հետևանք ունեցավ ոչ միայն երկու հակաթոռների, այլև ամբողջ հայ ժողովրդի համար*: Բանն այն է, որ իր դատը վարելու համար Հակոբ կաթողիկոսը Կ. Պոլսում շատ պարտքեր արավ ոչ միայն հայերից, այլև թուրքերից: Եվ պարտատերերը շրջապատեցին նրան, պահանջում էին իրենց տված գումարները: Կաթողիկոսը խոստանում էր վճարել՝ էջմիածին վերադառնալուց հետո: Ուստի, երբ նա ձանապարհվեց դեպի իր աթոռը, պարտատերերի խնդրքով օսմանյան կառավարությունը մաքսային մի պաշտոնյա ուղարկեց նրա ետևից էրզրում, այնտեղից էլ հանձնարարական նամակներով Երևան՝ փողերն ստանալու և Կ. Պոլիս տանելու համար: Այս հողի վրա էլ սուր անբավականություն սկսվեց կաթողիկոսի և Երևանի խանի միջև:

Մինչև այդ, խաների վերաբերմունքը դեպի էջմիածինը եղել էր ընդհանրապես բարեկամական: Մենք տեսանք, որ դրանցից մեկը միայն, Մահմեդ խանը, Փիլիպպոս կաթողիկոսի խիստ հակառակորդն էր: Նրա տեղ ուղարկվեց Երևան Նաջաֆ խանը, որ մի վախկոտ և անկարող մարդ լինելով, առանձին մի աղղեցություն շունեցավ երկրի դրություն վրա, եթե չհաշվենք այն, որ 12 անվանի թուրքեր ձերբակալեց և աքսորեց Պարսկաստան: Ժողովրդի մեջ Նաջաֆ խանն ստացել էր Փլավ-թյոքան խան (Փլավ թափող խան) անունը՝ հետևյալ դեպքի պատճառով, որ շատ լավ բնորոշում է այդ պարսիկ պաշտոնյային: Երևանի խաները սովորաբար ամառանոց գնում էին Ղըրխ-բուլաղ (քառասուն աղբյուր) անունով հուշակված աղբյուրների ակունքը: Բայց այս խանը, լսելով, թե Ապարանի ջրերն ավելի լավ են, մի ամառ այնտեղ է գնում ամառանոց: Կարսի օսմանյան իշխանությանը շատ կասկածելի է երևում այս արտասովոր հանգամանքը: Նրանց թվում է, թե խանը հարձակողական մտադրություններով է այդքան մոտեցել թուրքական սահմանագլխին և, կամենալով խափանել այդ դիտավորությունը, իրենք են հանկարծական արշավանք սկսում Ապարանի վրա: Նաջաֆ խանը, գլուխը կորցրած, հապճեպով փախչում է Կարբի գյուղը: Խուճապն այնքան սաստիկ է լինում, որ խանի խոհարարը թափում է արդեն պատրաստ փլավը գետնի վրա, որպեսզի գոնե կաթսան փախցնի իր հետ: Օսմանցիները ծիծաղում են

* Մանրամասնությունները տե՛ս Զաքարիա Սարկավազ, հ. Բ, գլ. ԼԾ:

* Զաքարիա, հ. Բ, գլ. Խ:

** „Путешествие Шардена в Закавказье“, Тифлис, 1902, с. 279.

այս հանգամանքի վրա և անվանում են վախկոտ Նաչաֆին «փլավ թափող խան»։ Շահ-Աբբաս Բ սաստիկ բարկանում է խանի վրա, բայց չի պատժում, որովհետև հետը մտերմական վարվողություն ուներ։ Միայն հեգնորեն ասում է՝ Երևանը օսմանյան սահմանապիսին շատ է մոտիկ, և Նաչաֆը կարող է հաճախ ստիպված լինել դիմելու փախուստի։ Նա կարգադրում է տեղափոխել Նաչաֆին Շամախի՝ դարձյալ խանի պաշտոնով։ Այս կարգադրությունը շատ վշտացնում է խանին, ինչպես բացատրում է Զաքարիան, այն պատճառով, որ Արարատյան երկրի պես մի բարելից երկիր չպիտի տեսներ իր նոր պաշտոնավայրում։ Եվ Զաքարիան, իրրև ապացույց իր պատճառաբանության, հիացած իր հայրենիքի վրա, ինչպես Ղազար Փարպեցին հինգերորդ դարում, գրում է. «Արդարև բարելի է երկիրն Արարատեան՝ ծառովք և տնկովք, պտղովք և սերմանեօք, ծաղկովք և բուսովք, լեռամբք և դաշտիք, գետովք և աղբերօք, այգեստանօք և բուրաստանօք, թռչնովք և շորքոտանեօք, էրէիք և որսովք, և ամենայն բարութեամբ լի և առատ։ Զայս ամենայն զմտաւ ածէր Նաճաֆ խանն, զբօսանաց տեղիսն՝ և ամենայն վայրքն՝ յիշէր և գովէր։ Վասնորոյ գովիչքն ողբս երգեցին վասն հեռանալոյն նորա յԵրևանայ՝ և օտարանալոյն ի տար աշխարհ, և բնակելոյն յանբարի և նուաստ երկրին*։ Սակայն բնութեան գեղեցկութիւններից ավելի գրավիչն էլ կար— այն, որ Երևանը հասարակ խանություն չէր, այլ բեզլերբեզություն, սարդարություն, և չկար մի ուրիշը, որ նրա չափ եկամուտներ բերեր իր կառավարչին։

Նաչաֆ խանին հաջորդում է Աբբաս խանը, որ Ամիրգունա խանի որդին էր, արդեն շատ ծերացած և աչքի տեսողությունն էլ թուլացած։ Հավատարիմ մնալով իր ընտանիքի ավանդներին, նա բարեկամություն արավ հայերի և մասնավորապես Հակոբ կաթողիկոսի հետ։ «Ոչ կարի ագահ,— գրում է Զաքարիան,— այլ չափաւոր։ Սա ետ այգին՝ որ ի հօրէ նորա տնկեալ էր յէջմիածին, մերձ ի սուրբ Հոփսիմէն՝ կաթողիկոսին Յակոբաբ։ Եւ հանապազ երթայր ի սուրբ էջմիածին՝ զբօսանաց աղագաւ. և ի ժամ աղօթիցն գնայր եկեղեցին, նստէր աթոռով, և տար երգել քահանայիցն, և ինքն ունկն դնէր։ Եւ պատուէր տայր զօրացն, զի յինքենէ կերիցեն և ոչ զոք մի՛ խոցիցեն։ Եւ յորժամ ելանէր ի գնալ, տայր պարգև վանիցն։ Նաև ի դատաստանս՝ իրաւարար և ճշմարտասէր զամենայն ժամանակս կենաց իւրոց**։ Բայց այս բարեբախտությունը երկարատև չէր։ Աբբաս խանին փոխարինեց մի լեզգի, Սաֆի խան (ըստ Շարդենի՝ Սաֆի-Ղուլի խան) անունով։ «Սա ի գալն իրում՝ երևեցոյց զինքն լաւ յաշս ամենայնի, բայց յետոյ եղև շար», գրում է Զաքարիան։ Եվ շարութեան սկզբնապատճառը դառնում է էջմիածնի կալվածներից մեկը։ Մի օր զբոսնելով՝ նա հասնում է Հակոբ կաթողիկոսի շինած լճակներից մեկին, տեսնում է նրա մոտ տնկած այգին, գրավվում է տեղի գեղեցկութեամբ և կամենում է, որ այդ բոլորն իրենը լինի։ Մատթեոս եպիսկոպոսը, որ կաթողիկոսական տեղապահի պաշտոնն էր կատարում, խանից առաջարկություն ստացավ, որ այդ ծովակն ու այգին իրեն հանձնվին, բայց մերժողական պատասխան տվեց՝ ասելով, թե տալու իրավունքը միմիայն Հակոբ կաթողիկոսին է պատկանում։

Երբ կաթողիկոսը վերադառնում է Կ. Պոլսից, Սաֆի խանը նրան է ուղղում նույն պահանջը՝ ավելացնելով, թե պատրաստ է և փողով գնել իր հա-

* Զաքարիա, Կ. Բ, գլ. 17.

** Անդ, գլ. 18.

վանած կալվածք։ Կաթողիկոսն էլ, սակայն, մերժում է այդ առաջարկն, առարկելով, թե ինքն այդ կալվածք վախմ է տվել էջմիածնին և ոչ մի ճարչկա նրան օտարացնելու։ Խանն այս կրկնակի մերժումներից սաստիկ վիրավորվում է և առաջին իսկ հարմար դեպքում վրեժխնդիր է լինում։ Այդ հարմար դեպքը մատակարարում է կաթողիկոսի Կ. Պոլսի պարտատերերի ներկայացուցիչը, որ Երևան էր եկել օսմանյան իշխանավորների հանձնարարականներով, պահանջում էր պարտքը։ Սաֆի խանը նրա պաշտպանն է դառնում և բռնադատում է կաթողիկոսին վճարել պահանջվող գումարը։ Հակոբը խնդրում է թույլ տալ, որ գնա Սպահան՝ շահին ներկայանալու և հետո այնտեղի հայերի մեջ ժողովարարություն անելու, բայց խանն արգելում է այդ բանը։ Իսկ երբ Հակոբն, այնուամենայնիվ, ուղևորվում է Պարսկաստան, Սաֆի խանը մարդիկ է ուղարկում նրա ետևից, որոնք բռնում են նրան Նախիջևանի մոտ, Աստապատ գյուղում և ետ են բերում։ Խանը չի թույլատրում նրան նույնիսկ էջմիածին գնալ, այլ արգելում է Անանիա առաքյալի անապատում, դնելով, հսկողության համար, մի հատ պահապան զինվոր։ Թեև կաթողիկոսը հնարավորություն ուներ գնալ ուր որ ուզում էր, հաճախ նույնիսկ առանց պահապանի ուղեկցության, բայց և այնպես՝ նա իրեն համարում էր բանտարկված և հարցում էր ուղարկում խանին. «Ես երթայի առ ոտս Շահին, և զու կալանաւոր արարեր դիս որպէս մահապարտ. արդ թէ արժանի եմ մահու՞ սպան զիս, ապա թէ ոչ՝ ընդէ՞ր կամ ի բանտի»։ Իսկ խանը պատասխանում էր. «Ոչ սպանանեմ զքեզ և ոչ արձակեմ, այլ այդր կադ մինչև մեռցիս»։ Պատրվակը միշտ միևնույնն էր— պարտքը, որ պետք էր վճարել։ Խանը բռնություն 1300 թուաման հավաքեց զանազան մարդկանցից՝ ասելով, թե այդ գումարը պիտի վճարի էջմիածինը. և այդ գումարից էլ բավարարվեցին Կ. Պոլսի պարտատերերը։ Ահա այս միջոցին էր (1673 թ.), որ Հակոբ կաթողիկոսին Անանիա առաքյալի անապատում այցելեց Ֆրանսիացի ճանապարհորդ Շարդենը, որը և երկար խոսում է նրա մասին իր ճանապարհորդական նկարագրությունների մեջ*։

Երևանի կաթողիկոսի համբերությունը հատնում է, և նրա մեջ խոսում է եռանդուն և վճռական բնավորությունը։ Քնացնելով իր պահապանի աշաւրջությունը, նա փախուստի պատրաստություններ է տեսնում, և մի օր, նստելով իր ջորին, առջևը պղծ իր վարդան սուրհանդակին, հեռանում է Երևանից, ուղևորվելով դեպի Եղվարդ գյուղը, որտեղից երկու քաջ մարդ վերցնելով, դիմում է դեպի Լոռի, ուր Դսեղ գյուղում բազմացնելով իր հետեւորդների թիվը՝ գնում է դեպի Արցախ, անցնում է Բարկուշատ գավառը (Սյունիքում), մտնում Պարսկաստանի սահմանները։ Սաֆի խանը շատ խրնդրակներ և հետախույզներ է ուղարկում ամեն տեղ, շոռանալով նույնիսկ Վրաստանն ու օսմանյան երկրները, բայց ոչ մի տեղ չի կարողանում գտնել ծերունի կաթողիկոսին, որ արդեն հասել էր Սպահան։ Կասկած չունենալով, որ կաթողիկոսի առաջին գործը պիտի լինի գանգատվել շահին, Սաֆի խանը

* „Путешествие Шардена“, с. 278—280։ Շարդենն ընդհանրապես բացասաբար է վերաբերվում Հակոբ կաթողիկոսին։ Բայց այդ լավատեղյակ և բարեխիղճ ճանապարհորդի պատմածներից շատ հեշտ է և զրակացնել, որ նա իր տեղեկությունները քաղել է Հակոբի հակառակորդներից և առավելապես Սաֆի խանի ապարանքից, ուր նա գտել էր շատ սրտագին հյուրասիրություն և ճաշում էր հաճախ։ Եղևարդի հակաթողության գասին խոսելով՝ նա ցույց է տալիս, որ բոլորովին չի կարողացել խնդրի խորքը թափանցել և հասկանալ էությունը։

բոլոր հայ առաջնորդներին, վանահայրերին, տանուտերերին, գավառապետներին հավաքեց Երևան և մի ընդարձակ գանգատագիր գրեց, որի մեջ մեծամեծ ամբաստանություններ բարդեց Հակոբ կաթողիկոսի վրա, երևի ստորագրել տալով և իր պաշտոնյաներին ու հայերին: Այդ թուղթն ուղարկվեց շահին, սակայն ոչինչ ազդեցություն չարավ: Հարցը վճռողը պիտի մեծ վեղիբը հանդիսանար — է՛թիմար-ուղ-գոուլեն, իսկ սա Սաֆի խանի թշնամին էր: Հակոբ կաթողիկոսն էլ իր կողմից գանգատագիր ներկայացրեց շահին այս մեծ պաշտոնյայի միջոցով: Ահա ինչ էր նա գրում.

«Ե քնէ է ամենայն ազգ Հայոց՝ ուր և իցէ՝ թէ՛ յաշխարհին Օսմանցւոց, թէ՛ ի Ֆոսանգաց, թէ՛ Հնդկաց, թէ՛ Մոսկովաց, և ուր և գտանի յազգէն Հայոց, ամենեքեան հնազանդին էջմիածնի՝ որ է ի ներքոյ տէրութեան քում. և ըստ օրինաց մերոց հարկս տան բնակչաց էջմիածնին, և նոքա զարքունական հարկն տան: Եւ ի մերում ժամանակի յաշխարհին Օսմանցւոց բարձին զայն՝ և ոչ կամէին տալ. և թագաւորական հրամանաւ հատին զայն: Եւ մեք յուսացաք ի Շըխ-Սաֆու օճախն, և զնացաք առ Խոնթկարն բազում պարտօք և շարշարանօք, թագաւորի խաթիշարիֆովն, և հազիւ կարացաք դարձուցանել առ ի ներքոյ տէրութեան քում: Եւ յորժամ եկաք ի մերս յաշխարհ, և զոր ինչ արժան էր՝ աղերսեցաք խանին, և առաք ի նմանէ հրաման՝ գալ և համբուրել զհոգս ոտից քոց. և եկաք Ձ (վեց) աւուրց ճանապարհ և խանն առաքեալ դարձոյց զմեզ յետս և եղ ի բանտի. և յաղագս մեր՝ զամենայն մեծամեծսն կալեալ տուգանեաց, և զհրկիրն ամենայն գնացին կողմն Օսմանցւոց վասն ազահութեան նորա: Եւ մեք զերծեալ փախստեայ եկաք առ ոտս քո. և եթ՝ արժանի եմ մահու, արիւն իմ շանց քոց լիցի կերակուր»*:

Շահն, իր մեծ վեղիբի թելադրանքով, կաթողիկոսի կողմն է բռնում և հրամայում է Ատրպատականի վեղիբ Միրզա-Իբրահիմին գնալ Երևան և «Սաֆի խանն և զորդի նորին Մեհուպ-Ալի անուն ըմբռնեալ կապեցես, և զտուն նորա աւար առցես, մինչև ցկանանց ոտաց շորն ևս հանցեն և զինքն և զորդի իւր առաքեսցեն կապանօք ի բերդն Ղալայ ի Գուլպաի, որ էր բերդ վարդաշրի»**։ Այս հրամանը կատարվում է ճշտությամբ, երբ խանը գտնվում էր իր ամառանոցում: Ութ հոգի մտնում են նրա վրանը Ղըրխ-բուլաղի աղբյուրների վրա և հայտարարում են նրան կալանավորված՝ շահի հրամանով: Խանը պահանջում է թուղթ, և երբ ցույց են տալիս շահի ուղղամբ, նա համբուրում է և գնում իր գլխի վրա: Ապա ձեռքերն իրար վրա դնելով՝ խնդրում է կապել: Շղթայակապ տանում են նրան, իսկ մի քանիսն էլ մտնում են խանական կանանոց-վրանը: «Եւ հանին զնոսա արտաքս,— ասում է Ջաբարիան,— ճվճվալով, ճղճղալով, ճղալով, ոռնալով, հայհոյելով, աղաղակելով»***։ Նրանց բոլորի լավ շորերը հանում են, հասարակ շորեր հագցնում և ամենքին ուղտերի վրա նստեցնելով՝ տանում են Երևան: Ավելի խայտառակ ստորացում մի արևելցի իշխանավորի համար երևակայել չէր կարելի: Բայց ամեն մի իշխանավոր պիտի աչքի առաջ ունենար, որ այսպիսի վիճակ նրան սպասում է ամեն ժամանակ, աշխարհի տիրող շահնշահի մի հատ ակնարկով:

Իսկ հայոց կաթողիկոսը վերադառնում էր նոր նշանակված խանի հետ,

* Ջաբարիա, հ. Բ, գլ. ԽԲ:

** Անդ:

*** Անդ:

որի անունը նույնպես Սաֆի էր: Շահը հրամայել էր նրան առանձին հոգատարությամբ վերաբերվել կաթողիկոսին և առանց նրա գիտության ոչինչ չանել: Այսքան ուժեղացած լինելով, Հակոբ Ջուղայեցին սկսեց խստությամբ վարվել իր հակառակորդ Ոնտիրիոսի հետ, որից մինչև այդ շարունակ խաբվել էր և ներել էր նրա հանցանքները: Այս անգամ նա այդ փշացած հոգևորականի մորուքն իր ձեռքով խուզեց, սաստիկ ծեծել տվեց նրան և ապա ուղարկեց Սևան, ուր նա կարճ միջոցից հետո մեռավ սրտի կսկծից: Շատ լեզվանի և ճարտարախոս էր այս շարագործը, ուստի նրան անվանում էին կարկուտ: Եղիազար Այնթափցու կողմնակիցն էր նա, այն փառամուլ հոգևորականի, որ կաթողիկոս դարձավ Երուսաղեմում, շնայած Հակոբի խափանարար շանքերին, և գործում էր իրրև էջմիածնի հակաթոռ կաթողիկոս:

Երկրորդ Սաֆի խանն էլ շատ տխուր կերպով վերջացրեց իր իշխանությունը: Եվ նշանավորն այն է, որ նրա դեմ ծառայողն արդեն մահմեդական ազգաբնակիչությունն էր: Այս խանը թավրիղից բերել տվեց բոզ կանայք. մի երևույթ, որ, ինչպես հավատացնում է Ջաբարիա սարկավազը, բոլորովին անսովոր էր այս աշխարհում*։ Կրոնական ծայրահեղ ֆանատիկոսության մի գործ էլ կատարեց այս խանը, հրաման արձակելով, որ անձրևի ժամանակ քրիստոնյաները չհամարձակվեն դուրս գալ իրենց տներից, որովհետև այդ ժամանակ գարշելի հոտ է դուրս գալիս նրանցից և աղախանում է մահմեդականներին: Արգելվում էր նմանապես առանց խանի թույլտվության թաղել մեծատուն կամ օտարական մեռելներին, լինեն նրանք քրիստոնյա թե մահմեդական: Մահմեդականներին խստիվ արգելվում էր մտնել քրիստոնյաների եկեղեցիները: Ահա այս կարգադրությունների դեմ էր դիմում մահմեդական ազգաբնակիչությունը, առաջ բերելով մի շարք գործնական և լայնահայաց պատճառաբանություններ, որոնք ավելի խիստ են ընդգծում խանի միակողմանի նեղ ֆանատիկոսությունը, որի տակ թաքնված էին տեսնում անձնական գծի շահեր: Այս անբավական տարրերը մի միություն են կազմում, գլուխ ընտրելով Ֆաթալի անունով մեկին և տալով իրենց կազմակերպության «Ղարափաշա» անունը: Նրանք ասում էին. բողբոխ բաղմունքի պատճառով արհամարհված են օրինավոր կանայք, անձրևի ժամանակ քրիստոնյաների դուրս շփուլ մեզ վնաս է, որովհետև մենք և նրանք դրացիներ ենք, նրանց հետ խառն ենք ապրում, միասին առևտուր ենք անում և նրանցից շատ շահ ենք ստանում, իսկ խանն իր կարգադրությամբ ուղում է զրկել մեզ մեր շահից: Հետաքրքրական է մանավանդ այն առարկությունը, որ արվում էր եկեղեցիներ գնալու արգելքի դեմ: Մեր բոլոր ցալագարներին,— ասում էին մահմեդականները,— եկեղեցիներն են բժշկում**։

* Հայտնի ճանապարհորդ Շարդենը եղել է Երևանում առաջին Սաֆի խանի ժամանակ (1673), և նրա նկարագրությունից երևում է, որ դեռ այն ժամանակ էլ այդտեղ գոյություն ունեին բոզ կանայք («Путешествие Шардена по Закавказью», Тиф., 1902, с. 266 и т. д.).

** Այս հիշատակությունը, թվում է, մի սուլթանից է, որ հայոց եկեղեցիներից ու վանքերից շատերը ուխտատեղի էին և մահմեդականները համար:

կերպությունը մի մանրամասն գեկուցում ուղարկեց շահին, իսկ Ստեփի խանի վերաբերմամբ էլ իր դատաստանն արավ: Հարձակվեց նրա վրա, բանտարկեց տան մեջ, վազեց ու կնքեց բոլոր ամրարների դռները և միայն չափավոր կերակուր էր տալիս խանին: Այս յուրատեսակ հեղափոխությունը երևանում շարունակվեց, մինչև որ Պարսկաստանից նոր խան եկավ, և երկիրը խաղաղվեց⁵⁶:

Հակոբ կաթողիկոսն այս միջոցին գրաված էր ժողովրդից նվերներ հավաքելու և նրանցով էջմիածնի պարտքերը վճարելու հոգսերով: Քաջի գրանից, նա հանդիսացավ գլուխ և ուրի մի նշանավոր քաղաքական ձեռնարկության, որից ծնունդ պիտի առնեի հայ ժողովրդի ազատագրական մեծ և դարավոր շարժումը: Միայն այս հանգամանքը բավական է, որ Հակոբ Զուղայեցին դասվի Հայաստանի անվանի երախտավորների շարքում:

Գլուխ վեցերորդ

Կ Ա Ք Ո Ւ Ի Կ Պ Ր Ո Պ Ա Կ Ա Ն Կ Ա Ն Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ո Ւ Մ

1. Ունիթոներ: Մենք արդեն գիտենք*, որ 14-րդ դարում Ատրպատականի Սուլթանիա և Մարաղա քաղաքներում հաստատված ֆրանցիսկյան և բենեդիկտյան կոչված կաթոլիկ կրոնավորներն այնքան մեծ ազդեցություն ունեցան հատկապես Նախիջևանի, Երնջակի և Զահուկի հայ ազգաբնակչության վրա թե՛ իրենց քարոզություններով և թե՛ թարգմանելով լատինական աստվածաբանների գործերը հայերենի, որ մի շարք հայ հոգևորականներ աշակերտեցին նրանց, կաթոլիկացան և կազմեցին միաբանողների, այսինքն Հռոմի եկեղեցու հետ միացողների (լատիններեն՝ unitores) եղբայրությունը, որ հայանի է մեր մատենագրության մեջ ունիթոռ կամ ունիթոռ, շատ հաճախ նաև աղթամառ անուններով: Եղբայրության հատկացված այս անուններով էլ ճանաչվում էր հիշյալ գավառների մեջ ապրող հայ կաթոլիկ ժողովուրդը, որ կազմվել էր քարոզությունների և դավանափոխությունների միջոցով: 17-րդ դարի սկզբին ունիթոռ հայերի թիվը Նախիջևանի, Երնջակի ու Զահուկի շրջաններում հասնում էր առառավելն 19 հազարի: Այս ազգաբնակչությունը տեղավորված էր 3 քաղաքում և 12 գյուղում և ընդհանուր առմամբ կազմում էր 1830 տուն**:

Այս փոքրիկ հոտը կրոնական-վարչական տեսակետից սկզբում ենթարկվում էր Ատրպատականի ֆրանցիսկյան և դոմինիկյան կազմակերպությունների պետերին, բայց հետո հետե, երբ վերացավ Սուլթանիայի կաթոլիկ միսիոնարությունը, ստացավ իր սեփական արքեպիսկոպոսական աթոռը, որի վրա տեղացի հայ կրոնավորներ էլ էին նստում, ժամանակ առ ժամանակ տեղի տալով Եվրոպայից եկած և պապերի իշխանությանը նշանակված լատին եպիսկոպոսներին: Իբրև կաթոլիկ համայնք, ունիթոռությունն ուներ իր առանձնակի ձգտումներն ու շահերը, որոնք հակասում էին մյուս ոչ-կաթոլիկ հայության շահերին ու ձգտումներին, և հենց այդ պատճառով էլ նկատ-

վում էր մի բացասական, վնասակար երևույթ: Երկու դավանությունների դարավոր անհաշտ թշնամությունը շատ խիստ արտահայտություն էր գտնում կաթոլիկ և հայադավան հայերի փոխադարձ հարաբերությունների մեջ, զարգացնելով երկու կողմերի մեջ թշնամական զգացմունք: Այս հանգամանքին ավելանում էին քաղաքական նկատառումները, որոնք Հռոմի աթոռի և Եվրոպայի կաթոլիկ պետությունների համար առաջնակարգ կարևորություն էին ստանում մանավանդ 17-րդ դարի սկզբից, երբ ուժեղացած Իրանը համարվում էր մի շատ զորավոր գործոն Թուրքիայի դեմ կռվելու համար:

Պարսից արքունիքի հետ դիվանագիտական հարաբերություններ պահպանելու գեղեցիկ առիթ էր այս փոքրիկ հայ-կաթոլիկ համայնքին համակրություն և հովանավորություն ցույց տալը, որ փոխեփոխ Հռոմի աթոռից անցնում էր ֆրանսիական, լեհական, իտալական, մինչև իսկ սպանական արքունիքներին: Այս տեղերից հաժախ էր պատահում, որ դեսպանություններ էին ուղևորվում դեպի Սպահան: Եվ նրանք բոլորը տանում էին հանձնարարական նամակներ, որոնց մեջ այսինչ պապը կամ այնինչ թագավորը խնդրում էր շահնշահին հովանավորել և պաշտպանել իրենց կրոնակից հայ կաթոլիկներին: Ընդհանրապես այդ միջնորդությունները միայն քաղաքավարի պատասխաններ էին առաջ բերում պարսից արքունիքում, իսկ ունիթոռները շարունակում էին զգալ իրենց մեջքի վրա պարսկական հարկահանություն և այլ հարստահարությունների ամբողջ ծանրությունը: Պարսիկ խաներն ու բեկերը գիտեին անուշադրության մատնել նույնիսկ շահերի բացարձակ հրամանները, երբ այդ կարելի էր անել առանց փորձության ենթարկելու իրենց կյանքն ու դիրքը: Այս հանգամանքը, իհարկե, չէր նշանակում, թե չպետք է այլևս դիմումներ անել շահերին: Այդ դիմումները կրկնվում էին ամեն հարմար առիթով: Իրենք ունիթոռ եպիսկոպոսներն էլ շատ աշխատում էին, որ միջնորդությունները մշտական լինեն: Երբ հայ կաթոլիկ ժողովրդի հարստահարությունները սաստկանում էին, այդ առաջնորդները գնում էին Եվրոպա և այնտեղ կատարյալ աջակցություն էին գտնում Հռոմի ջանքերի շնորհիվ: Նրանք հենց իրենք դեսպան էին նշանակվում և տանում էին իրենց հանձնված նամակներն անձամբ շահին ներկայացնելու և բերանացի աղերսանքներ էլ անելու համար: Այդ բանակցությունների մեջ առաջարկվում էին և գործնական միջոցներ: Օրինակ, ցանկալի էր համարվում, որ ունիթոռների զավառների կառավարիչ նշանակվեն ունիթոռ հայեր, որ ունիթոռներն անմիջապես շահի կառավարությանը տային իրենց հարկերը, առանց տեղական պարսիկ իշխանավորների աջակցության: Այս վերջին առաջարկությունն ընդունվեց, և ունիթոռական գյուղերը հայտարարվեցին խառ, այսինքն արքունական: Սակայն այս միջոցն էլ չօգնեց, տեղական իշխանություններն, այնուամենայնիվ, կարողանում էին հարստահարել կաթոլիկներին էլ՝ դարձյալ հարկահանություն եղանակով: Թեև այսպես, բայց ասել չէր կարելի, իհարկե, թե ունիթոռ հայերն իրենց վիճակով միանգամայն չէին տարբերվում մյուս հայերից: Լինում էին դեպքեր, երբ նրանք շատ իրական օգուտներ էին ստանում Եվրոպական միջնորդություններից: Այսպես, մենք արդեն տեսանք, որ Շահ-Աբբասի մեծ գերեվարության ժամանակ Նախիջևանի զավառի ունիթոռները տուն վերադարձան Արաքսի մյուս ափից, շնորհիվ այն հան-

* Զ. Ղ. Ալիշան, «Միսական», Վենետիկ, 1893, եր. 387.

** Անդ:

* Զ. Ղ. Ալիշան, «Միսական», Վենետիկ, 1893, եր. 395.

գամանքի, որ Շահ-Աբբասի մոտ էր այդ ժամանակ եվրոպական պետություններից մեկի դեսպանը, որի խնդիրքով էլ կայացավ այդ թույլտվությունը:

Հայ կաթողիկ համայնքի մասին եղած հոգացողություններն ավելի եռանդոտ ընթացք են ստանում 17-րդ դարի առաջին քառորդից, երբ Հռոմն սկսում է առանձին ուշադրություն դարձնել Արևելքի քրիստոնյաների վրա և ավելի լուրջ ձեռնարկությունների դիմել՝ նրանց իրեն հպատակեցնելու համար: 1622 թվականին Գրիգոր ԺԵ պապը հիմնեց Հռոմում կրոնական մի մեծ հաստատություն, որ ստացավ «Հավատի Պրոպագանդայի Սուրբ Միաբանություն» (S. Congregation de Propaganda Fidae) անունը (Հայ կաթողիկ գրականության մեջ կոչվում է նաև «Սուրբ Ժողով տէ Փրոփականդայ Ֆիդէ», «Սուրբ Ժողով Տարածման Հաւատոյ», «Սրբազան Համագումար Հաւատոյ»): Իսկ 1627-ին Ուրբանոս Ը պապն ավիլացրեց դրա վրա մի դպրոց՝ քարոզիչներ պատրաստելու համար և մի հատուկ բավալիզվյալ տպարան: Պրոպագանդայի նպատակն էր կաթողիկոսություն տարածել ոչ քրիստոնյա ազգությունների մեջ, իսկ քրիստոնյա աշխարհում ոչնչացնել կրոնական բաժանումները և ամենքին հպատակեցնել Հռոմի աթոռին: Նոր հիմնարկությունն առաջին իսկ քայլերից ստացավ մեծ կարևորություն: Դա այն բարձրագույն ատյանն էր, որին հպատակվում էին աշխարհի վրա գոյություն ունեցող բոլոր կաթողիկ միսիոնարությունները: Նա էր կազմակերպում նորանոր միսիոնարություններ, ուղարկում էր «առաքելական հաջորդներ»՝ քրիստոնյաների մեջ դավանափոխություն ծավալելու համար:

Ասելն ավելորդ է, որ հայերը, շնորհիվ հենց այն հանգամանքի, որ նրանց մեջ գոյություն ունեն արդեն բավական աչքի ընկնող կաթողիկական համայնք, ուժեղ, դրամական ահազին, լայնարձակ կազմակերպությամբ զինված պրոպագանդայի առանձին ուշադրության արժանացած «հերձվածողների» թվում առաջիններից մեկը պիտի լինեին: Ուրբանոսի դպրոցն ու տպարանն իսկույն կեթ սկսում են գործ ունենալ հայերի հետ. քարոզչությունը Հայաստանում ավելի եռանդոտ կերպարանք է ընդունում:

2. Պիրոմալի և Գալանոս: Նախիջևանի ունիթոսների համար բացված էր դպրոց, որի մեջ ուսուցչություն էին անում նաև Եվրոպայից ուղարկված լատին կրոնավորներ: Այդպիսիներից մեկն էր դոմինիկյան կարգին պատկանող Պողոս Պիրոմալին, որ 1632 թվականից հաստատվեց Հայաստանում: Ինչպես երևում է, սա բավական խելացի և ընդունակ մարդ էր, որ հասկանում էր, թե կրոնական քարոզչությունն արդյունավոր կլիներ այն դեպքում, եթե առաջ տարվեր մեղմությամբ, առանց կրքեր բորբոքելու, առանց խռովություններ, եղբայրասպան հակառակություններ գրգռելու: Այդ պատճառով էլ նա շատ լավ ընդունելություն էր գտնում ամեն տեղ, ուր որ լինում էր, բայց մանավանդ էջմիածնում, ուր Պիրոմալին երկար մնաց և գործեց: Հայ հոգևորականությունը շատ համբերող վարմունք ունեցավ նրա վերաբերմամբ. մինչ այն աստիճան, որ նրան թույլ էր տալիս քարոզել հայոց եկեղեցիներում, մի հանգամանք, որ հազիվ թե երբեկից նկատված լինի կաթողիկ կամ հունական եկեղեցիներում: Եթե քրիստոնեությունը միայն բարացած ծեսերի և անշարժ նախապաշարմունքների պաշտամունք դարձած շինքեր, ազգերի մեջ քրիստոնեական ընդհանուր գաղափարները վաղուց եղբայրական զգացմունքներ զարգացրած կլինեին, և Պիրոմալին հայոց եկեղեցում մի արտասովոր համբերողական երևույթ չէր ներկայացնի: Պիրոմալին բաց ասպարեզ ուներ ցույց տալու համար, թե իսկական քրիստոնեությունը, այն, որ քարոզ-

վում էր իբրև մարդկայինության վեհագույն արտահայտություն, շատ բարձր պիտի լինի դավանական ծիսական նախապաշարմունքներից, բայց նա էլ կղերական էր, այն էլ կաթողիկ միսիոնար, որի համար բոլոր ճշմարտություններից առաջ, մարդկային բոլոր շահերից բարձր՝ պապն էր կանգնած իր համաշխարհային տիրապետության գաղափարով, ուստի նա էլ չէր կարող մոռանալ բաժակի մեջ ջուր խառնելու, Լեոնի տուժարի, պապի ժամանակ ձուկ ուտելու կամ շուտելու աշխարհաստան հարցերը: Եվ նա սկսեց ուսումնասիրել հայոց հին գրականությունը, որպեսզի ապացուցանի հայերին, թե նրանք թյուրիմացությամբ են Հռոմի կողմից հերձվածողների շարքում գրվել, քանի որ սկզբից կեթ կաթողիկ են եղել:

Թող երևույթն աննշան չերևա մեր ժամանակների հասկացողությունների տեսակետից: Այն ժամանակվա կյանքի համար մի շատ խոշոր փաստ պետք է համարել, որ եվրոպացի մի կրթված մարդ, թեկուզ միսիոնար, պրպտում է հայոց հին գրականությունը՝ ուսումնասիրություններ կատարելու համար: Այդ աշխատությունն առաջացրեց գրական մի քանի երևույթներ, որոնց մասին կխոսենք իր տեղում: Այստեղ հիշատակենք միայն այն, որ Պիրոմալին հայերեն սովորելու համար աշակերտեց Ոսկան վարդապետ Երեմիանցուն, իսկ Ոսկան վարդապետն էլ փոխադարձաբար նրան աշակերտեց լատիններեն լեզուն սովորելու համար: Այս մի նախապատրաստություն էր, որ առաջնորդեց Ոսկան վարդապետին դեպի իր մեծ առաքելությունը, որ նա կատարեց Եվրոպայում, հուշակվելով իբրև մեծ գործիչ հայկական տպագրության պատմության մեջ: Իբրև լավ հայագետ և նույնիսկ էջմիածնում լավ ընդունելություն գտած մի կրոնավոր՝ Պողոս Պիրոմալին Հռոմի մի քանի հանձնարարությունները կատարեց՝ հայոց եկեղեցին լատինականի հետ միացնելու մասին: Այսպես, նա ուղարկվեց Լեհաստան՝ այնտեղի հայերին հաշտեցնելու կաթողիկոսության հետ: Նա 1654—1664 թվականներին Նախիջևանի ունիթոսների նպիսկոպոսն էր և հեռացվեց ինչ-որ անբավականությունների պատճառով*:

Պիրոմալիի հետ համարյա միաժամանակ հայկական Արևելքում երևան եկավ մի այլ կաթողիկ միսիոնար, Կղեմես Գալանոս անունով, թեատինյան կրոնավորների կարգից: Այս հոգևոր գործիչն արդեն բոլորովին ուրիշ մի երևույթ է ներկայացնում իր անսովոր խանդով և ընդունակություններով, բայց մանավանդ իր խառնվածքով: Նա 1636-ին ուղարկված էր Վրաստան, ուր քարոզչական պաշտոնը ծածկում էր բժշկի մասնագիտության տակ: Վրացիների մեջ նա երկար շմնաց, այլ, սովորելով հայերեն լեզուն, սկսեց հայերի մեջ «աստծու հունձը» մի եռանդով, որ միանգամայն պակասում էր Պիրոմալինին, և մի ճարպկությամբ, որ միայն եզրվտներին կարող էր պատիվ բերել: Իր հայերենագիտությունը նա ծառայեցրեց միսիոնարական նպատակների, հորինելով կրոնական վիճաբանությունների գրքեր: Իսկ երբ, ինչպես ասում է մի կաթողիկ վարդապետ, «ավելի արդյունավոր հունձերի համար» նա ուղարկվեց Կ. Պոլիս, այն ժամանակ դեն դրեց իր գրիչն էլ, գիտությունն էլ և հրապարակ նետվեց իբրև որսորդական եռանդով սողորված մի ամբոխավար, բռնի կերպով, խռովությունների միջոցով կաթողիկոսությունը հայերի մեջ հաստատելու համար: Այդ նպատակով նա մտնում է հայոց պատրիարքարան, փոխելով իր զգեստը և հագնելով հայ հոգևորականի զգեստ, քարոզ-

* Զ. Ղ. Ալիշան, «Միսիոնար», եր. 388.

զուժյուններ է անում հայոց եկեղեցու մեջ և մի կարճ միջոցում գրավում է շատերին, շահագործելով մանավանդ այն հանգամանքը, որ ինքր մի հույսով բժիշկ էր: «Տիրոջ հունձը» առատություն է խոստանում, և Գալանոսն արդեն իր փրկած հոգիների ցուցակն է մտցնում և Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Կիրակոսին, բայց երբ տեսնում է, որ խարված է նրանից, կաշառում է մի քանի վաճառվող հոգևորականների և նրանց հետ աշխատում է կաշառել թուրք կառավարությունը, և պաշտոնանկ անելով պատրիարքին, նրա տեղը նստեցնել իր կուսակիցներից մեկին: Բայց օտար հոգևորականի այս հանդուգն և անօրինակ միջամտությունը հաջողություն չունեցավ: Նրան մատնեցին թուրք կառավարության ձեռքն իբրև օտարերկրյա լրտես, և նա հալիվ կարողացավ ֆրանսիական դեսպանի միջոցով ազատվել մահից և փախչել Իտալիա: Այդտեղ նա պրոպագանդայի դպրոցում հայերեն լեզվի ուսուցիչ նշանակվեց և ապա ուղարկվեց Լեհաստան՝ հայերի համառությունը կոտրելու և կաթոլիկացման գործը շտապեցնելու համար: Պողոս Պիրոմալին, որ նրանից առաջ էր այդ հանձնարարությամբ Լեհաստան գնացել, իր մեղմ բնավորությամբ և համեմատաբար լայն հայացքներով միանգամայն անընդունակ հանդիսացավ այնպիսի մի տեղ, ուր հավատափոխության բոլոր մյուս միջոցները թողնված էին և պահվում էին միայն կոպիտ բռնության արարքները, ուստի և նա հեռացվեց եղվիտների ձեռքով: Իսկ Գալանոսը միանգամայն հրաշագործ հանդիսացավ բռնի դավանափոխության ասպարեզում: Վերջապես նա կարողանում էր իր ատած «հերձվածող» հայերին ուժով ստիպել, որ նրանք գնան կաթոլիկ եկեղեցի և պասի իշխանության առաջ գլուխ խոնարհեցնեն:

Կղեմես Գալանոսը գործում էր կրքոտ, անողոք պայքարող էր, խիստ ու հանդուգն էր: Կաթոլիկ պրոպագանդան հենց այդ հատկությունների համար էլ պարծենում էր նրանով, անվանելով նրան «աստծու խարազան՝ Արևելքի հերետիկոսների համար»: Բայց գործունեության այս եղանակը պայքարի մեջ մտցնում է փոխադարձ կատաղություն: Եթե Պիրոմալի պես հանդարտ ու բարյացակամ միսիոնարին հայ հոգևորականները պատվում էին անգամ էջմիածնում, Կղեմես Գալանոսի դեմ նրանցից շատերը զինվեցին նույն անհաշտ ատելությամբ, ինչպես ցույց տվին Կ. Պոլսի խռովությունները: Այսպես էր կյանքի մեջ: Այսպես եղավ և գրականության մեջ, ուր Գալանոսն աչքի ընկնող դեր կատարեց իր հսկայական աշխատասիրությամբ, ինչպես կտեսնենք իր տեղում: Այստեղ մեզ կարևոր է իմանալ նրա վիճաբանական մի քանի ձևերը: Կամենալով ցույց տալ, որ հայ ժողովրդի համար անխուսափելի պահանջ է Հռոմի եկեղեցուն միանալը, նա հավատացնում էր երկար ու բարակ բացատրություններով, որ հայոց եկեղեցին սկզբից ևեթ կաթոլիկ է եղել, որ նրա բոլոր հուշակավոր գործիչները հավատացել են և դավանիլ բոլորովին համաձայն կաթոլիկական ուղղափառության և միայն մի քանի հերետիկոս հոգևորականներ են աղավաղել և աղճատել հայոց կաթոլիկ եկեղեցին: Այսպիսով, ուրեմն, հայկական հոգիները, չունենալով Հռոմի կնքած անցագրերը դեպի հանդերձյալ աշխարհը, պիտի ընդմիշտ զուրկ մնան արքայությունից և երանությունից:

Բայց գլխավորն այս չէր: Գալանոսն այնքան միամիտ չէր, որ չհասկանար, թե մարդիկ, այնուամենայնիվ, այս աշխարհի շահերով են ապրում և կկամենան, նախքան գերեզման իջնելը, լավ ապրել հողի վրա: Իվ ահա նա ապացուցում էր, որ հայ ժողովրդի քաղաքական անծայր թշվառությունը

նր հետևանք է հենց այն հանգամանքի, որ նա ուղղափառ չէ, հերձվածող և Հռոմի եկեղեցուն չի հարած: Աստուծոյ պատժում է հայերին նրանց մեղքերի համար: Այս բացատրությունը լայն գործադրություն է գտնում և ուրիշ կաթոլիկ միսիոնարների գրությունների մեջ: Արևելքի այդ բազմատանջ և նահատակ ժողովուրդը ներկայացվում էր նվրոպայի ուշադրությանը իբրև մի այնպիսի սոսկալի հանցավոր, որին աստված, այն էլ, իհարկե, պապական աստվածը, պատժում է դարերով և դարձյալ չի կշտանում: Այսպես էլ անվանում էին հայերին եվրոպացի կրթված եկեղեցականները — «պատժված ժողովուրդ»^{*}: Հայերը և առհասարակ բոլոր ոչ-կաթոլիկ ժողովուրդները նկատվում էին իբրև ապատամբներ աստծու, այսինքն՝ Հռոմի աստծու դեմ: Եվ այդպես դատողներից մեկը, հ. Ռաֆայել Գյու-Ման, գրում էր Լուի ԺԳ-ի մինիստր Կուբերին, թե աստված վրեժ է հանում հայ և հույն հոգևորականներից, պահելով այդ երկու ժողովուրդները ստրկության մեջ^{**}:

Ապացուցված համարելով այս գրությունը, Կղեմես Գալանոսը և մյուս համախոհ կրոնավորները հաղթականորեն հայտարարում էին, որ եթե հայերը չեն ուզում մնալ իրենց սոսկալի դրության մեջ, որ եթե նրանք կամենում են ազատվել ստրկությունից, պիտի իսկույն քավեն իրենց նախնիքների մեղքերը, հրաժարվելով հերձվածությունից և մտնելով Հռոմի եկեղեցու ծոցը: Գալանոսն այսպես էր արծարծում այդ միտքն իր գլխավոր հեղինակության մեջ. «Ո՛վ աշխարհ Հայաստանեայց, որքա՛ն երանելի յառաջն էիր, որքա՛ն հզորագոյն տէրութեամբ և փառաւորագոյն վայելչութեամբ զարդարէիր, յորժամ վարդն քո և պայծառություն և զիշխանութիւն ի Պետրոսի սուրբ աթոռոյն ընկալայիր: Աւա՛ղ, եղուկ, զիա՛րդ իշխանդ գաւառաց եղեր ընդ հարկու, զիա՛րդ ոսկինքս փոփոխեցաւ յերկաթ, զիա՛րդ ամենայն բարեզարդութիւնքն քո ոչինչ եղեն: Բայց ես զի՛նչ արարից առ ի քեզ օգտելոյ. առ ո՛վ կարգացից լինել քեզ օգնական՝ մանաւանդ ի մնացորդն վշտաց, որ վերա կայ չարագոյն քան զառաջինն: Արդ, ի ձեզ ապաւինիմ, և առ ձեզ աղաղակեմ և զձեզ աղաչեմ բազկատարած, ո՛ Հայոց սուրբ հարք և հայրապետք: Դուք, որ ստոյգ զիրն գիտէք, և որ կարողն և պարտական էք ազանց և անձանց ձերոց օգնել, ողորմեցարուք վշտաց և նեղութեանց ձերոց, բժշկեցէք զվէրս, ձեր, կանգնեցէք զկոխեալ անուն և զհամբան ազգիդ ձերոյ, շատագով լերուք փրկութեան տառապեալ հայրենեաց ձերոց... Ապա թէ ես որ ո՛չ եմ հայ և ոչ յոյժ հայերէն բարբառով տեղեկացեալ և ոչ զայլ ինչ ի ձերում միջի կարող առնել, բայց միայն թլվատ լեզուով աղաղակել և ասել թէ ես ձայն բարբառոյ ի Հայս, պատրաստ արարեք զճանապարհ Տեառն... Թէպետ և արարի զայդ առատապէս գրով և անգիր, սակայն տակաւին երկն իմ յարդարագատ դատաւորէն. և օր ըստ օրէ ինձ թուի լսել զձայնն զահաւորն թէ տուր զհամար տնտեսութեան քո... Ուրեմն գալոց են Հռովմայեցիքն փրկել զաշխարհն և զազգն ձեր: Բայց զիա՛րդ ձեր ազինքն պատրաստ արարին նոցա զճանապարհ, կամ յո՛րժամ համարեն առնուլ ի նոցանէ զհանգիստ և զբարերարութիւն զայս մեծ: Մի՞թե յորժամ պղծեալ զգաշինս հնագոյն միաբանութեան՝ ընդդէմ զինեն Պետրոսի և Սեղբեստրոսի սուրբ աթոռոյն: Ո՛վ իցէ այսքան յիմար, որ զայդպիսի թշնամական պատրաստութիւն պատերազմի համարիցէ

* „Puni de Dieu“ („Vogages de Pietro Della Vallé“, t. III, Paris, 1745, p. 320)
** Du Mans, p. 329.

գույ յարմար օգնական հրաւիրումն Հոռովայնացւոյն առ ի փրկել զաշխարհս այդ»¹:

Այսպէս ուրեմն, կաթոլիկ պրոպագանդան ընդառաջ էր գնում հայերի այն դարավոր ակնկալութեան, թե հոռովայնացիները կամ ֆրանկները պիտի գան և ազատեն իրենց, արծարծում և հրահրում էր այդ հուշար, բայց բացարձակ պայման դնելով, որ մինչև այդ փրկութեան օրը նրանք զխտովին կաթոլիկութիւն ընդունեն:

3. Լուի ԺԴ և ունիթոնները: Կաթոլիկ եկեղեցու հարաբերութիւնները պարսկական արքունիքի հետ առանձին կարեորութիւն են ստանում Լուի ԺԴ-ի թագավորութեան ժամանակ (1643—1715): Հայտնի է, որ Ֆրանսիան այս թագավորի ձեռքի տակ, — մանաւանդ այն ժամանակից (1661), երբ նա, չափահասութեան հասած լինելով և խնամակալութիւնից ազատվելով, սկսեց կառավարել միահեծան տիրապետողի նման, — անշափ ուժեղացավ, դարձավ առաջին պետութիւնը Եվրոպայի մեջ: Այդ մեծ հաջողությամբ Ֆրանսիան միայն իր վերակազմած և ուժեղացած բանակին չէր պարտական, այլև այն մեծ քաղաքագետներին, որոնք նրա պարծանքն են կազմում 17-րդ դարում: Ֆրանսիական գիվանագիտութիւնը գործում էր ամեն տեղ մեծ ընդունակությամբ, տարածելով իր հզոր հեղինակութիւնը նաև Եվրոպայի սահմաններից դուրս: Լուի ԺԴ դարձավ մի ամբողջ պաշտամունք Ֆրանսիայում, ուր ժողովուրդը նրան փառաբանում էր, հատկացնելով նրան «թագավոր-արև» անունը: Եվ այնքան ինքնավստահ, համարձակ էր բախտի փայփայած այդ միայնութիւնը, որ ինքն իրեն բնորոշում էր այսպիսի խոսքերով. «Պետութիւնը — այդ ես եմ» (L'état s'est moi): Իր այդ անսահման միահեծանական գոռոզությամբ նա ամրապես հենվում էր հասարակական երկու խավերի, այն է՝ հոգևորականութեան և ազնվականութեան վրա, որոնք իրենց ամբողջ հեղինակութիւնը գործադրում էին թագավորի պաշտամունքը բարձր և նվիրական պահելու համար: Այսպէս, հոգևորականութիւնն ի դեմս իր ամենահեղինակավոր ներկայացուցիչների ապացուցում էր հավատացողների առջև, թե թագավորներն աստուծու մինիստրներն են այս աշխարհում և իրագործում են այստեղ աստվածային կամքը: Եվ աստուծու մինիստրն էլ, իհարկե, չէր մոռանում և չէր արհամարհում իր համար այդպիսի փառք ստեղծող գասակարգը: Նա ամբողջապես ենթարկված էր հոգևորականութեանը, որ հայտարարվում էր իբրև պետական առաջնակարգ ուժ, նրա խոստովանահայրերը եզրիտներն էին, նույնիսկ հավատացնում են, թե նա եզրիտական կարգի անդամ էր գրվել: Իսկ աստվածային կամքն այդ «ամենաբրիտանյա» թագավորն իրագործում էր տնօրինելով ազգերի ճակատագիրն այնպէս, ինչպէս իրեն էր հաճելի, գինական նվաճումների և առևտրական խաղաղ աշխարհակալութիւնների ծրագրեր էր մշակում, շրջապատված իր սիրուհիներով վերսալի իր զոյակում, որ նա դարձրել էր արվեստի և քոստիւմի մի կախարհիչ անկյուն:

Ահա այս հոյակապ աստվածապետական հերոսի առանձին ուշադրութեան առարկա է դառնում Նախիջևանի, Երնջակի և Ջահուկի մի բուռն ունիթոն հայութիւնը: Իր նամակներին մեջ, որ նա հատուկ դեսպանների ձեռքով

¹ «Միաբանութիւն Հայոց սուրբ Եկեղեցւոյն ընդ մեծի սուրբ Եկեղեցւոյն Հոռովայն, շարադրեալ յերկուս հատորս ի պատմական և ի վիճարանական ի կարգէ Թիաթինոսաց Կղեմէս վարդապետէ», Հոռով, 1660, հ. Բ, կր. 296:

ուղարկում էր պարսից շահին, հաճախ խոսք էր լինում այդ բրիտանացիներին դրութիւնը բարկութեամբ համար: Այսպէս, 1664 թ. փետրվարի 7-ին գրած նամակի մեջ Լուի ԺԴ գանգատվում էր, որ ունիթոններն էլ, ինչպէս բրիտանացիներ, ենթարկված են Պարսկաստանում գործադրվող այն օրենքին, որի համաձայն ամեն մի բրիտանացի, ընդունելով մահմեդականութիւն, տիրանում էր իր բրիտանացի ազգականների բոլոր կալվածներին: Խնդրելով, որ վերացվի այս օրենքը, «ամենաբրիտանացի» թագավորն շտապում էր ավելացնել, թէ իր խոսքը միմիայն այն բրիտանացիների մասին է, որոնք իրենց անվանում են ֆրանկ (կաթոլիկ), և բոլորովին չի վերաբերում հերձվածողներին, այսինքն ոչ-կաթոլիկ հայերին²: Իսկ երեք տարուց հետո Լուի ԺԴ արդեն ուրիշ տեսակ միջնորդութիւն էր անում շահին գրած իր նամակի մեջ (հունիսի 23-ից): Նա միտնգամայն արդարացի էր գտնում, որ կաթոլիկ հայերին իրավունք տրվի իրենց եկեղեցու ծոցը կանչել այն հայերին, որոնք ուրացել են կաթոլիկ հավատը (այսինքն «հերձվածող» հայերին) և եթե դրանցից մեկը մանում է կաթոլիկ եկեղեցու ծոցը, նա պիտի իրավունք ունենա ժառանգել իր «հերձվածող» ազգականների բոլոր կալքերը³: Այս նշանակում էր կաթոլիկ կրոնին հատկացնել նույն իրավունքը, որ վայելում էր մահմեդական կրոնը, և այսպիսով ոչ-կաթոլիկ հայերի համար ստեղծել հարստահարութեան մի նոր աղբյուր: Ահա ինչ «արդարութիւն» էր գալիս Եվրոպայի սրտից Արևելքում տանջվող բրիտանացի ժողովրդին: Ավելորդ է ասել, որ այսպիսի միջնորդութիւնների թելադրանքն իրենք իրենց չէին ծնվում վերսալի ոսկեզօծ սլաւաներում, այլ գալիս էին Արևելքից, ունիթոն հայերի միջավայրից: Նախիջևանի արքեպիսկոպոսն անմիջական նամակագրութիւն ուներ Լուի ԺԴ-ի հետ: Այս մենք իմանում ենք «թագավոր-արևի» մի նամակից (1674 թ. ապրիլի 18-ից), որ ուղղված էր Նախիջևանի եպիսկոպոսին և որի մեջ հայտնում էր, թե ստացել է նրա նամակը և թե ինքը պիտի շարունակ հոգա հայ կաթոլիկների բարիքը, դիմումներ անելով շահին, «մեր շտաբանկագին եղբորը»⁴:

Պարզ է, թե որքան խոր ու ցնցող տպավորութիւն պիտի թողնեն Եվրոպայի ամենահռչակավոր թագավորի այս ջանքերը հայ ժողովրդի այն մասի վրա, որ հավատարիմ էր մնում իր հայրերի դավանութեանը: Կաթոլիկութիւնն առանձին մի գրաւչութիւն պիտի ստանար այդ անպաշտպան, մշտապես հարստահարվող գանգվածների մեջ: Հենց այս բանի վրա էլ մեծ հույս ուներ դրած կաթոլիկ պրոպագանդան Հայաստանում: Որքան վատթարանար «հերձվածողների» քաղաքական կացութիւնը մահմեդական Արևելքում, այնքան լավ «տիրոջ հունձի» համար: Եվ այս պատճառով կաթոլիկ Եվրոպայի քաղաքականութիւնը ոչ միայն չէր աշխատում, որ ասիական անկարգ բռնապետութիւնների մեջ գեթ մեղմացվի բռնութիւնը, այլ ինքն էր թելադրում գործադրել բռնապետութիւններից ամենազգվելիները, եթե դրանք համապատասխանում էին իր շահերին: Ահա, օրինակ, ինչ միջոցի էր ընդունակ հանդիսանում ինքը Հոռովայն պապը: Նրա դեսպանը, Անսիբի արքեպիսկոպոսն Սպահանում շահի տված ունկնդրութեան ժամանակ անում էր մի այսպիսի հայտարարութիւն: Ինքն, իբրև պապի դեսպան, չի կարող

² Du Mans, p. 288—289.

³ Ibid, p. 321—322.

⁴ Ibid., p. 338.

առանց ուշադրության թողնել մի հանգամանք, որ գոյություն ունի Պարսկաստանում, որ գցում է իր պատիվն ու արժանավորությունը: Դեսպանը գիտե, որ նորին մեծություն շահը տեղյակ է, որ պապը Հիսուս Քրիստոսի փոխանորդն է այս աշխարհում, և այս հանգամանքը նա ինքն էլ հաստատել է իր՝ նրան գրած նամակներում: Գիտե նույնպես, որ աշխարհի բոլոր թագավորները նրան հպատակվում են կամ պատվում են իբրև Քրիստոսի տեղապահի: Եվ միայն մի բուն հայերն են, որ չեն հնազանդվում նրան և հանդիսանում են իբրև ամենից անհաշտ հակառակորդներ, այնպես որ համարձակվում են նույնիսկ իրենց եկեղեցիներում անիծել նրան: Եվ որովհետև ինքը պապը իր հպատակներին ներշնչում է մի խորին պատկառանք դեպի նորին մեծությունը, կարող է տրտնջալ, թե նորին մեծությունը միանման կերպով չի պատասխանում իրեն և կհավատա անկասկած, որ այն, ինչ լինում է իր վերաբերմամբ հայերի մեջ, կատարվում է նրա (այսինքն շահի) հրամանով կամ, ասնվազն, նրա թույլտվությամբ*: Այս եզրվածական դիվանագիտությունը, որ միանգամայն համապատասխանում էր Լուի ԺԴ-ի քաղաքականության, պարզապես ձգտում էր գրգռել շահին ոչ-կաթոլիկ հայերի դեմ, որպեսզի նա բռնություն արկադրի նրանց հպատակվել Հիսուս Քրիստոսի տեղապահին:

Սակայն այսքանը չէ միայն, որ պետք է ասել այս քաղաքականության մասին: Եթե նա լիներ այսքան պարզ, այսքան շիտակ, մի գծի ուղղությամբ տարվող, կարելի կլիներ զարմանալ այդքան ուղղամտության վրա: Բայց սա մեղալի մի կողմն է: Արևելքում գործադրվող քաղաքականությունը, ինչպես այս սովորական է եվրոպական դիվանագիտության, անսկզբունք էր, խարդախ, ուներ բազմաթիվ գծեր ու դեմքեր: Այս հանգամանքներն էլ մեզ հարկավոր է բաց անել հաջորդաբար:

4. Եզվիտները Հայաստանում: Իհարկե, կաթոլիկ պրոպագանդան Հայաստանում չէր կարող բավականանալ լոկ դիվանագիտական ձեռնարկություններով, լոկ պարսից կառավարության փեշերի տակ մտնելով: Ամենագլխավոր միջոցը մնում էր նույնը — անմիջական գործունեություն երկրի մեջ: Եվ ահա հայ ժողովրդի մեջ երևան են գալիս կաթոլիկ եկեղեցու ամենամոլեռանդ, ահարկու գործակալները, եզվիտները, որոնց ձեռքին արդեն հեծում էր ամբողջ Եվրոպան:

Եզվիտական արշավանքը դեպի Արևելք միանգամից չէր տեղի ունենում: Սկզբում պապականության այդ ամենահաղթ զինվորները հաստատվեցին Թուրքիայի եվրոպական մասում և Միջերկրական ծովի ափերին: Նրանց առաջին հարձակման նպատակակետը հունաց եկեղեցին դարձավ, որի դեմ նրանք այնպիսի վրդովեցուցիչ հալածանքներ հարուցին, որոնք չէին տեսնված նույնիսկ ահարկու և մոլեռանդ սուլթանների ժամանակ: Ֆրանսիան և Ավստրիան, որպես կաթոլիկ պետություններ, առանձին դաշնագրություններով արտոնություններ ստացան նրանց համար թուրքաց կառավարությունից: Եվ հենվելով այսպիսի աջակիցների վրա, եզվիտները կարողանում էին արագ կերպով վերջացնել հաշիվներն ամեն մեկի հետ, որ փորձում էր կանգնել նրանց ճանապարհին: Այդպիսիներից մեկն էր հունաց պատրիարք Կյուրեղը, որին թուրք կառավարությունը, եզվիտների ջանքերով, խեղդել տվեց Եդի-Կալեի բանտում: Կյուրեղի հաջորդը այդ սարսափելի

* Г. Эзов, „Сношения Петра Великого с армянским народом“, СПб., 1898, с. XIII.

դասից խրատված, կամա-ակամա տանում էր եզվիտների ամեն տեսակ բռնությունները: Նույնիսկ թուրք կառավարությունից էլ չէին քաշվում Լոյոլայի որդիները: Թուրքիայում շատ կային կրոնավորիս եղած եվրոպացիներ, որոնք իրենց պատրաստությունը կարևոր ծառայություն էին մատուցանում վարչական և այլ ասպարեզներում: Եզվիտներն այս հավատորացներին նորից դարձնում էին կաթոլիկ և որովհետև նրանք այլևս չէին կարող, իբրև իսլամը լքած մարդիկ, մնալ Թուրքիայում, միջոց էին գտնում գաղտնի կերպով Եվրոպա վերադարձնելու համար: Այս բանը բացվեց, մի քանի եզվիտներ և նույնիսկ Կ. Պոլսի առաքելական հաջորդը բանտարկվեցին, և հարաբերությունները Թուրքիայի ու Ֆրանսիայի մեջ լարման վերջին ծայրին հասան*:

Հետզհետե առաջանալով դեպի Արևելք, եզվիտները 1650 թվականից մուտք գործեցին և հայերի մեջ, սկսելով Պարսկաստանի գաղթականություններից: Ամենից առաջ իրավունք ստացան հաստատվելու Սպահանում և Շիրազում. հետո, երբ դուրս քշվեցին Սպահանից, անցան Նոր-Ջուղա: Այնուհետև, զանազան ժամանակներում, եզվիտական բույներ հիմնվում են Երևանում, Թիֆլիսում, էրզրումում, Տրապիզոնում, Շամախում: Հայտնի է, որ Հիսուսի անունը կրող այս կրոնավորները բաղկացած էին գլխավորապես լավ դաստիարակված, նույնիսկ գիտնական ֆանատիկոսներից: Հենց իրենց խելքի և ընդունակությունների ուժով էլ նրանք իրենց ձեռքն էին առել շատ և շատ տեղերի կրթական գործը: Ինչպես ամեն տեղ, այնպես էլ հայերի մեջ եզվիտները լավ ընդունելություն գտան, քանի որ նրանցից շատերը գիտնական, փորձված բժիշկներ էին, որոնք ձրի օգնություն էին հասցնում տառապող մարդկությանը, անձնազոհությամբ գնում էին ամեն վտանգի դեմ համաճարակ հիվանդությունների ժամանակ և զոհվում էին իրենց պարտին: Պարսից թագավորներին նրանք զարմացնում էին իրենց դիտակներով և աստղաբաշխական հմտություններով: Այս բոլորի վրա ավելանում էր և այս, որ Լուի ԺԴ մի հատուկ նամակով (1681 մարտի 20) խնդրում էր պարսից շահին՝ հովանավորել Ֆրանսիայի կրոնավորներին, մասնավորապես եզվիտներին, որոնք իր առանձին համակրանքի առարկաներն են**:

Չնայած այս բոլոր բարեպատեհ հանգամանքներին, եզվիտները Արևելքում, ինչպես և ուրիշ տեղերում, չկարողացան ժողովրդական լայն համակրություն վաստակել: Թեև նրանք իրենց առաքելությունները իրենց նամակների մեջ ներկայացնում էին շափազանցապես գույներով, ոգևորված, թեև ամեն տեղ հայտարարում էին, թե առատ հունձ ունեն, բայց հենց այդ ջատագովությունների մեջ էլ շատ պարզ երևում է, որ նրանք համարյա ամեն տեղ մտցնում էին խռովություններ, կոռիվ ու փոխադարձ կատաղի թշնամություն: Այս խռովությունները սաստիկ էին մանավանդ Թուրքիայում, ուր կառավարությունը թշնամաբար էր տրամադրված ընդհանրապես դեպի կաթոլիկ պրոպագանդը և մասնավորապես դեպի եզվիտները, համարելով նրանց քաղաքական գործակալներ և լրտեսներ: Այսպես, երբ եզվիտ Ռոշը 1688-ին գնաց էրզրում, այնտեղ միայն երեք կաթոլիկներ կային, իսկ երբ նա այնտեղ, տարիներ գործելուց հետո, մեռավ, արդեն յոթնասուն հայ

* J. L. de Lanessan, „Les Missions et leur Protectorat“, Paris, 1907, p. 110.

** P. de Damas (de la Congregation de Jesus), „Coup d'oeil sur l'Armenie“, Lyon, 1888, h. 156.

կաթուղիկ ընտանիքներ կային: Այսպիսի ուժեղ գործունեության համար էր, անշուշտ, որ սաստիկ հակառակություններ և կոիվներ ծագեցին քաղաքում կաթուղիկ և ոչ-դավանափոխ հայերի միջև, որոնց պատճառով տեղական փաշան հեռացրեց քաղաքից եզվիտներին, և ուղում էր կոտորել բոլոր կաթուղիկացած հայերին կամ բռնություններ իսլամացնել նրանց: Կ. Պոլսի ֆրանսիական դեսպանն էր, որ կարողացավ, թեև կարճ ժամանակով, նորից վերադարձնել եզվիտներին էրզրում, իրավունք ստանալ նոր կաթուղիկացածների համար: Բայց շուտով նա էլ անկարող եղավ պաշտպանել լոյուլայի զավակներին, որովհետև նոր թագավորած սուլթանը (Ահմեդ Բ) թշնամաբար էր տրամադրված դեպի Եվրոպայի բրիտանականությունը: Եզվիտները նորից աքսորվեցին էրզրումից: Այսպիսի անկարգություններ տեղի ունեցան և Բաղշում:

Այստեղ գործում էին Բառնաբե և Ռոշ եզվիտները, նպատակ ունենալով դարձի բերել ամբողջ Հայաստանը: Բաղշի քուրդ էմիրը, որ, ինչպես գիտենք, թուրքաց կառավարությունից անկախ մի իշխանավոր էր, հոժարությամբ տեղ տվեց նրանց, մանավանդ որ նրանք բժշկել էին նրա հիվանդ եղբորը: Բաղշի հայ եպիսկոպոսն էլ, ինչպես գրում էին իրենք եզվիտները, մեծ հոժարություն էր ցույց տալիս կաթուղիկ եկեղեցուն միանալու և համոզում էր եզվիտներին գնալ էջմիածին, կաթուղիկ դարձնել ամենայն հայոց կաթողիկոսին: Այն ժամանակ, ասում էր նա, ամբողջ հայ ազգը կմտնի հոռմեական եկեղեցու ծոցը: Սակայն թեև այսպես էր ասում այդ հոգևորականը, բայց ինքը չկաթուղիկացավ: Իսկ քաղաքի հայ ազգաբնակչության և եզվիտների միջև կոիվ սկսվեց մի տան պատճառով, որ էմիրի եղբայրը նվիրել էր եզվիտներին, բայց շատերն էին այն իրենց սեփականություն համարում: Եվ երբ եզվիտները չկամեցան իրենց կամքով թողնել այդ տունը, քաղաքացիները նրանց դուրս արին գնալու ուժով: Ժողովրդական հուզումները սաստկացան մի այլ առիթով, և թեև էմիրն առաջարկեց միսիոնարներին իր պաշտպանությունը, բայց նրանք լավ համարեցին Բաղշից հեռանալ ընդմիջտ:

Շամախում եզվիտական առաքելություն հաստատվում էր Լեհաստանի դեսպանի միջնորդությամբ: Առաջին միսիոնարն էր հ. Պոթին, որ հենց սկզբից անբավականություններ հարուցեց իր կրոնափոխություններով, այնպես որ նրան սպանեցին 1687 թվականին քնած ժամանակ, անկողնի մեջ: Բայց նրա գործը շարունակեցին ուրիշները: Եզվիտական պաշտոնական ջատագովությունը պարծենում է, որ Շիրվանի մայրաքաղաքում «հունձը» շատ առատ էր: «Մենք այստեղ միայն երկու միսիոնար ենք,— գրում էր նրանցից մեկը,— բայց եթե նախախնամությունը շորս ուրիշ միսիոնար էլ ուղարկեր, ամենքն աշխատանք կունենային»: Բայց որ այս սնապարծությունները չէին համապատասխանում իրականության, ցույց է տալիս հենց այն, որ Շամախու առաքելությունը կարճ կյանք ունեցավ և ոչ մի հետք չթողեց իրենից հետո:

Ավելի մեծ հույսերով էր համակվում եզվիտ առաքելությունը Երևանի մեջ: Միսիոնարական հանդիմության գագաթնակետն էր այս — բույն դնել ամենայն հայոց մայր աթոռի թի տակ, գլխավոր նպատակ ունենալով որսակա կաթողիկոսին և այսպիսով միանգամայն վերջ տալ հայոց «հերձվածող» եկեղեցուն: Այստեղ կարևոր մի առաքելության համար պարսից կառավարությունից կաթուղիկ պրոպագանդը թույլտվություն ստանում էր արտակարգ միջոցներով: Լուի ԺԴ իր նամակի հետ ուղարկում էր շահին թանկագին ընծաներ, որոնց մեջ առանձնապես աչքի էին ընկնում այն մեքենա-

ները, որոնք ցույց էին տալիս լուսնի խավարման տեսարանները և մոլորակների շարժումները: Այդ մեքենաների վրա բացատրություններ տալու համար հարկավոր էին գիտնականներ և ահա երկու եզվիտներ ուղարկվեցին Սպահան՝ այս գործը կատարելու համար: Շահը շափազանց գոհ մնալ նրանց տված բացատրություններից, պարգևատրեց նրանց ինչպես իրենք էին ցանկանում, տալով թույլտվություն հաստատվելու Երևանում:

Այս բանը տեղի ունեցավ Հակոբ կաթողիկոսի ժամանակ: Առաջին միսիոնարը Երևանում հ. Լոնժոն էր, որ փորձեց առաջին իսկ քայլից ծանոթություն կապել կաթողիկոսի հետ, բայց նրա կողմից հանդիպեց կատարյալ թշնամության: Էջմիածնի ղոնկերը փակվեցին նրա առջև: Եվ երբ շուտով մեռավ այդ եզվիտը, սկսեցին պատմություններ անել, թե կաթողիկոսի հորդորներով նրան թունավորել է Երևանի խանի ծառաներից մեկը: Հ. Լոնժոն, որ եզվիտների մեծավորն էր Սպահանում, այս լուրն առնելով, շտապում է Երևան և իր ձեռքն առնում առաքելության ղեկը: Հակոբ կաթողիկոսը հանկարծակի փոխում է իր վերաբերմունքը, այնքան բարեկամանում է եզվիտների հետ, որ մինչև իսկ թույլ է տալիս նրանց պատարագել և քարոզել հայոց եկեղեցիներում*: Այս փոփոխությունն առանց պատճառի չէր: Եվ այդ պատճառին մենք կծանոթանանք շուտով:

5. Վաճառականի հաշիվներ: Բայց միամտություն կլիներ կարծել, թե ֆրանսիական արքունիքն իր գործոն քաղաքականությամբ միայն հոգևոր նպատակներ էր հետապնդում Արևելքում: Եկեղեցի, երկինք, հոգու փրկություն, ուղղափառ դավանություն, աստված ու նրա հունձը— սրանք բոլորը շարունակ էին, արտաքին խաբուսիկ փայլեր: Կենտրոնում կանգնածը, իրականը, որ հզոր ու կարգադրող էր ամեն տեղ և ամեն ժամանակ, նյութական շահն էր, վաճառականի հաշիվը: Վերսալի «թագավոր-արևին» անհանգրստացնողը «հերձվածող» հայերի հոգին չէր, որպեսզի նրան անպատճառ տաներ իր հետ արքայություն, այլ այն հանգամանքը, որ այդ հայն իր ձեռքում պահում էր Արևելքի և մասնավորապես ամբողջ Պարսկաստանի առևտուրը: Այդ մի շափազանց կարևոր տնտեսական ուժ էր: Պարսկաստանի ապրանքների պահանջը շափազանց մեծ էր Եվրոպայում, և վաճառողներն ահագին շահ էին ստանում: Ամեն տեղ հռչակված էր մանավանդ պարսկական մետաքսը: Մի մանրամասն հիշատակագրի մեջ, որ կազմված է Լուի ԺԴ-ի ժամանակ, շափազանց հետաքրքրական տեղեկություններ ենք գտնում այն մեծ դերի մասին, որ այդ ժամանակ կատարում էին հայ վաճառականները*: Նրանց վաճառահանած ապրանքների մեջ միայն պարսկական մետաքսը չէր, որ ամեն տեղ ուշադրություն էր գրավում իր երեք տեսակներով: Պակաս ազնիվ և բարձրարժեք չէին և այն գունավոր կաշիները (կարմիր, դեղին, կանաչ), որոնք պատրաստվում էին Հայաստանում և որոնք իրենց հատկություններով գերազանցում էին Եվրոպայում պատրաստվածները: Շատ լավ էր գնահատվում և շատ մեծ պահանջ ուներ մանավանդ Հայաստանի և նրա հարևան երկրների գլխորդ, որ տալիս էր պատվական սև գույն և որի որակի հետ չէր կարող մրցել Եվրոպական գլխորդ: Արտահանության կարևորագույն առարկաներից մեկն էր, վերջապես, բամբակը և նրա մանածը:

* Եզվիտական գործունեության մանրամասնությունները տե՛ս եզվիտ de Damas-ի հիշատակած գործը—«Coup d'oeil» և այլն:

** Du Mans, pp. 342—353.

Ժամանակի փոփոխված տնտեսական շահերի և հաղորդակցության ճանապարհի շնորհիվ Պարսկաստանի և Հայաստանի ապրանքներն արտահանվում էին միջազգային շուկաներն այնպիսի ուղղություններով, որոնցից անմիջապես օգտվել չէր կարող Ֆրանսիան: Հայ վաճառականն իր ապրանքներով գնում էր դեպի հյուսիս, Թուրքաստանի, Շվեդիայի, Գերմանիայի, Հունդիայի շուկաներում էր հանդես գալիս, կամ իր ապրանքները վաճառքի էր հանում Միջերկրական ծովի արևելյան մասերի նավահանգիստներում. մինչդեռ առաջ բոլոր ապրանքները Մարսելի վրայով էին տեղափոխվում Եվրոպա: Անգլիական արդյունաբերությունը ֆրանսիականից խել էր մահուկ առևտուրն Արևելքում, ամեն հարմարություն տալով հայ վաճառականին, որ ստիպված չէր լինում գնալ Անգլիա, այլ գնում էր այդ ապրանքն էժան գնով Թուրքիայում քաղաքում, ուր անգլիացիները բաց էին արել մի մեծ առևտրական տուն: Եվ գնալով՝ դրությունն ավելի սպառնական կարող էր դառնալ ֆրանսիական առևտրի համար: Մարսելը կարող էր միանգամայն կորցնել իր նշանակությունը, եթե Պարսկաստանի առևտուրն էլ ամբողջովին ուղղվեր դեպի Հնդկական օվկիանոսը և Եվրոպա հասներ օվկիանոսյան ճանապարհով*:

Ահա ինչ հոգսեր կային ֆրանսիական կառավարության առաջ: Արևելքի հայի հոգու առջև ուղիղ ճանապարհ հարթելուց շատ ավելի Լուի ԺԴ մտածում էր, թե ինչ անել, որ հայ վաճառականները կենդանացնեն իրենց նախկին առևտրական ճանապարհը, որ անցնում էր Ֆրանսիայի վրայով: Պետք էր ուժեղացնել Ֆրանսիայի ազդեցությունն Արևելքում, պետք էր պաշտպանություն ցույց տալ կաթոլիկ կրոնավորներին և միսիոնարներին, որպեսզի, ինչպես ասվում էր մի հիշատակագրի մեջ, «մի օր մեր ազգը (ֆրանսիացիները) ամբակուռ հաստատված լինի այնտեղ և մեր առևտուրն էլ մշտապես լավ պահպանված»**: Այսպիսով, կաթոլիկ պրոպագանդայի վերարկուի տակ Հայաստանում շրջում էր ֆրանսիական վաճառականի հաշիվը: Լուի ԺԴ-ի առևտրական գործակալները ճանապարհորդում էին միսիոնարների հետ: Հայտնի է, որ եզվիտները մեծ ընդունակություն էին ցույց տալիս և առևտրի մեջ, որ իրենց ձեռքն էին առնում, երբ այդ հարկավոր էր լինում նրանց քարոզությունների հաջողության համար: Եթե նկատի առնենք և այն հանգամանքը, որ եզվիտներն իրենց գործունեության համար ընտրում էին գլխավորապես վաճառաշահ քաղաքները, այն ժամանակ պարզ կլինի, որ «տիրոջ հունձի» հաշիվ մեջ մտնում էին և ֆրանսիական առևտրի շահերը: Որսվում էին հայ հոգիներ, բայց ավելի ուրախություն պատճառողները որսվող հայ վաճառականներն էին: Այս կողմից կաթոլիկ պրոպագանդան մի շատ խոշոր հաջողություն էր ձեռք բերում, կաթոլիկություն ընդունել տալով նոր-Ջուղայի Շահրիմանյան մեծահարուստ ընտանիքը:

6. Հայերի դիմադրությունը: Շարդենն իրեն հատուկ խորաթափանց շիտակությամբ գրում է. «Ես արդեն նկատեցի, որ հայերը միշտ պահպանել են իրենց հին ժամասացությունը, և այս հանգամանքը կարելի է համարել ուղղակի ապշեցուցիչ, եթե շասենք գերբնական, որովհետև նրանք տասն և մեկ դար գտնվում են մահամեղականների տիրապետության տակ և ընդամենն այնքան աղքատ և տղետ են, որքան կարող է աղքատ և տղետ լինել մի ժողովրդի»:

* Ibid., p. 361.

** Ibid., p. 369.

վորդ, որ հասցված է այս աստիճան ստրկության: Սակայն, չնայած այս պայմաններին, նրանց հավատք, ինչպես արդեն ասել եմ, մնացել է անսասան, և նրանք պահպանում են այդ հավատք, չկամենալով փոխել մի ուրիշի հետ, անխախտ տանելով մահամեղականների, իրենց անսահման տերերի, ճնշումները, ինչպես նաև հոռմակական առաքելությունների բոլոր փորձերը, որոնք երկու դարի ընթացքում անպտուղ ձգտում են, իրենց միսիոնարներին, քահանաներին և վարդապետների օգնությամբ, գրավել նրանց դեպի իրենց զավանությունը: Ես խոսքեր չունեմ նկարագրելու այն խորամանկություններն ու այն ծախսերը, որոնց այդ նպատակով դիմում էր Հռոմի աթոռը, սակայն ոչ մի բան ցանկացած հետևանքներին չհասցրեց, որովհետև հենց որ այն հայերը, որոնք Եվրոպայում հեռացել էին իրենց կրոնից, վերադառնում են իրենց տները, իսկույն ավելի հայ են դառնում, քան տեղում ապրողները և նորից սկսում են անիծել Լեոն պապին, ինչպես մեկին այն գլխավոր պատճառներից, որոնք խանգարեցին արևելյան և արևմտյան եկեղեցիների միությունը, անիծելով միաժամանակ և նրա հաջորդներին և ատելությամբ վերաբերվելով հոռմակական եկեղեցու վարդապետությանը, ինչպես իրենց եկեղեցուն միանգամայն հակասող վարդապետությանը: Ամենագլխավոր միջոցը, որի օգնությամբ Հռոմում փորձում են թափանցել հայկական հավատի մեջ և ոտնակոխ անել նրան, այն է, որ հայ քահանաներից երդում է առնվում, թե նրանք գինու մեջ ջուր կածեն. սակայն, չնայած Հռոմի բոլոր ճիգերին, նա երբեք չկարողացավ հասնել այն բանին, որ ընդհանրապես բոլոր հայ քահանաներն այդ գործը կատարեին հոժարակամ, առանց որևէ երգման: Սակայն, խղճմտանքով խոսելով, հայերը և արևելյան մյուս քրիստոնյաները հավատարիմ են իրենց հավատին միայն շնորհիվ իրենց դաստիարակության, որովհետև խելացիորեն բացատրելով— ինչո՞ւ համար են իրենք իրենց քրիստոնյա համարում— նրանք բոլորովին անկարող են: Հայերը երեխայությունից սովորում են ասել Քրիստոս, խաչակնքել երեսը և պաս պահել, և շարունակելով միևնույնը նաև շափահաս ժամանակ, հաստատապես հավատում են, թե միայն այդ ծեսերի կատարման մեջ է բովանդակվում և քրիստոնեության ամբողջ էությունը*:

Այս տողերը վերաբերում են 1673 թվականին: Թեև դրանից հետո եզվիտական մի ամբողջ արշավանք ներս խուժեց Հայաստան, բայց դրությունն այդ շարժումից շատ շփոխվեց, և Շարդենն ընդհանրապես ճշմարտախոս է մնում հայերի զավանափոխության հարցի դիմաց: Սակայն այս չի նշանակում, իհարկե, թե զավանափոխություններ չէին լինում բնավին: Հարցը միսիոնարների գործադրած ջանքերի և ստացած արդյունքների մասին կարող է լինել: Շարդենի խոսքերից նմանապես չպետք է հետևենք, թե երբ հայ ժողովուրդն այդպիսի տարերային հավատարմություն ուներ դեպի իր եկեղեցին, ապա ուրեմն և հարկավոր չէր դիմադրություն կաթոլիկ պրոպագանդային: Կրոնական վեճերն ու ճակատամարտերը, տարաբախտաբար, երբեք չեն պակասել Հայաստանում և չպակասեցին նաև 17-րդ դարում: Մենք տեսանք մի երկու դեպք, երբ հայ հոգևորականության համբերությունը հարնում էր մինչ այն աստիճանին, որ կաթոլիկ քահանաները քարոզում և պատարագում էին հայոց եկեղեցիներում: Այս դեպքերը եզակի չեն, և եզվիտներն իրենք էլ վկայում են, թե մի քանի տեղերում հայ հոգևորականները շատ բարյացա-

* „Пут. Шардена...“, с. 250—251.

կամ վերաբերմունք են ունեցել նրանց նկատմամբ: Բայց և այնպես, փաստ է, որ հայ հոգևորականությունը կոչում էր կաթողիկ բարոյիչների դեմ, կրոնում էր ոչ միայն գրչով ու խոսքով, այլև գործով, ինչպես ցույց տվին էրզրումի, Բաղեշի շարժումները: Կոիլը զուրկ չէր մոլեգնությունից, ինչպես վայել էր երկու կողմերին ևս: Հ. Ռափայել դյու-Մանը 1670 թվականի օգոստոսի 20-ի նամակում գրում էր Կոլբեր եպիսկոպոսին, թե հայ հոգևորականները ներշնչում են իրենց հոտին այսպիսի սկզբունք. «Ավելի շուտ մահմեդական դարձեք, քան ֆրանկ կամ հոմայեցի»*: Եթե հայ քարոզիչը նույնպիսի խնամքով արձանագրած լիներ և այն, ինչ կաթողիկներն էին ասում հերձվածողների մասին՝ մենք, անշուշտ, մեծ տարբերություն չէինք գտնի երկու կողմերի չափազանցությունների միջև: Այս ցույց է տալիս այն վիճարանական գրականությունը, որ դարգացավ այդ ժամանակներում: Հայ հոգևորականները, կաթողիկներին հերքելու համար, պատրաստ էին նույնիսկ իրենց քաղաքական թշվառությունն ուրանալ:

Այս կողմից հետաքրքրական է մի վիճարանական գրություն, որ թողել է հայ աշքի ընկնող գրագետ վարդապետներից մեկը, Գևորգ Մխլախիմյան: Թեև նա ժամանակով մի քիչ ուշ էր գրական գործունեություն սկսել, բայց մեզ հետաքրքրող հիշատակարանը 17-րդ դարի արժարժած հարցերին է պատասխանում: Մենք տեսանք, որ Կղեմես Գալանոսը և ուրիշ կաթողիկ միսիոներներ շարունակ այն միտքն էին քարոզում, թե հայերը զրկվել են իրենց սեփական թագավորությունից իբրև պատիժ իրենց հերձվածողության համար: Գևորգ վարդապետն իր վիճարանական գրության մեջ** ապացուցում էր, թե թագավորությունից զրկվելը պատիժ չի եղել, այլ ուղղակի աստվածային մի պարզև: Ահա ինչպես էր նա փաստաբանում այս անհեթեթությունը:

«Ո՛վ մեծի խելագարութեանդ, գիտեա, ո՛վ տգէտ, զի անկումն թագաւորութեան ոչ եթէ հերձուածոց նշանակ է, այլ նշանակ է ճշմարտութեան հաւատոյ մերոյ: Քանզի Տէրն մեր յայտնի առնէ՝ թե թագաւորութիւն իւր և աշակերտացն իւր՝ ո՛չ է յաշխարհէ աստի: Նմանապէս և առաքեալն ասէ թէ՛ հավատացեալքն հանապազ ի հալածանս կայցեն: Վասն որոյ անկումն թագաւորութեան աշխարհիս ցուցանէ մանաւանդ թէ մեք Քրիստոսի ճշմարիտ հաւատացեալքս աշակերտեմք, նման առաջին հաւատացելոց և աշակերտացն Քրիստոսի: Դարձեալ գիտելի է զի արևելեան քրիստոնեայք թէպէտ առանց թագաւորութեան են, սակայն առաւել երջանկութիւն և անդորրութիւն ունին քան զնոսա որք ընդ թագաւորութեամբ են: Ես բազում անգամ լուայ ի ֆոանկաց, որք երանէին զարևելցի քրիստոնեայսն՝ ասելով թէ յետ տալոյ զհարկս Ե (5) կամ Ժ (10) դուրուշ ի մի տարին, ապա հանդարտ ի խնդութիւնս և յուրախութիւնս շրջին***: Իսկ երբ միւս քրիստոնեայքն բռնադատին զնալ ի պատերազմ ընդդէմ եղբարց իւրեանց և սուր քարշելով ընդդէմ խաչին մեռանին, որոց զանտանելի թշուառութեանց լիովին խօսել ինձ ոչ է հարկ աստէն, քանզի բազում այն է՝ որ ոչ միայն ի սիրոյ, այլ և քաղցուէ մեռանին: Եւ այս պատահի՝ ո՛չ թէ ի պակասութենէ կերակրոց, զի յամենայն քաղաքին լի են կերակրօք, այլ ի պակասութենէ արծաթոյ, զոր յափշտակեն ի ձեռաց

* Du Mans, p. 329

** «Մեկնութիւն միութեան կաթող. եկեղեցւոյ, արարեալ ի Գևորգ վարդապետէ Մխլախիմեան» («Արարատ» ամսագիր էջմիածնի, 1871, էջ. 129—130.

*** Չպետք է մոռանալ, որ հեղինակը կոստանդնուպոլսեցի է, ապա ուրեմն և շատ նվազ չափով ենթարկված թուրքական հարստահարութեան, քան զավտուացի հայը:

աղբատաց հարկապահանջքն թաղաւորաց: Արհեստաւորք և ոէնջպէրք թէ շահին ի միում աուր Ի (20) ստակ, սԺ (10) պարտին տալ թագաւորին: Նմանապէս և վաճառական մի, որ ի ձեռս իւր ունի Թ (1000) դուրուշ, պարտի տալ ամ յամն ԲՃ (200) դուրուշ. բստ այսմ և այլք բստ մեծութեան ընչից իւրեանց պարտաւորին վճարել: Եւ յորժամ ոչ կարողացցին հատուցանել զայսպիսի անտանելի հարկս, յայնժամ հարկահանք թաղաւորաց յափշտակեն զկահ և զկարասիս նոցա, և թողուն զնոսա մերկ և քաւորս և այսպիսի թշուառութիւնք նոցին գրեթէ անդադար են. քանզի անդադար է պատերազմ ի մէջ նոցա: Իսկ մեք՝ զոհութիւն Աստուծոյ, ոչ երբէք տեսանեմք զայնպիսի թշվառութիւնս, և թէ փորձութիւն ինչ պատահեսցի մեզ ի ձեռաց Տաճկաց ևս, այն վասն հաւատոյ և վասն անուանն Յիսուսի Քրիստոսի էս:

Մեղ չպիտի վարմացնի այս դատողությունների անհեթեթությունը: Կրոնական հասկացողությունները, նրանց առիթով բորբոքված վիճաբանություններն էլ նույնպիսի անհեթեթություններից էին շաղախված: Եթե մենք հեռանաք Հայաստանի սահմաններից և մտնենք Նոր-Ջուղայի հայկական գաղութի մէջ, կտեսնենք այդտեղ կրոնական կովի ավելի ևս քստմենելի միջոցներ, Կտեսնենք, թե ինչպես հայերը կաթողիկներին են մատնում պարսից կառավարության ձեռքը և ինչպես կաթողիկներն էին միևնույն կերպով պատասխանում նրանց, իսկ պարսից կառավարությունը միակերպ հարստահարում էր երկու կողմերը՝ կաշառքներ առնելով, և որովհետև նրան էին քրիստոնեական ուղղափառության դատավոր կանգնեցնում, ուստի նա ոչ հայություն կողմն էր բռնում, ոչ կաթողիկության, այլ ասում էր, թե երբ հայերը պիտի թողնեն իրենց կրոնը, նրանք կաթողիկ չպիտի դառնան, այլ ուղղակի մահմեդական: Եզվիտական բարոյագիտությունն ուրիշ էլքի չէր կարող հասցնել: 17-րդ դարում, Լուի Ժ-ի հզոր թեքերի տակ, եզվիտությունն իր ամբողջ թափով էր գործում: 1640-ի հոբելյանական տոնախմբություններին Հիսուսի անունը կրող այդ կրոնավորներն ասում էին հպարտորեն. «Մինչև վերջին շունչը պիտի պաշտպանենք կաթողիկ հոտը գայլերից. մի՛ հուսաք, թե խաղաղություն կլինի. մենք ծնվել ենք, կրելով մեր կրօնում ատելության սերմեր և պատրաստ ենք դանակներով կովել»: Պակաս բնորոշիչ չեն եզվիտական կարգի գեներալներից մեկի խոսքերը. «Մենք գառների պես ներս ընկանք, իսկ կառավարեցինք որպես գայլեր. մեզ շների պես կարտաքսեն, իսկ մենք կթռչենք իբրև արծիվներ»*: Եվ դեռ չպետք է մոռանալ, որ այսպես էին եզվիտները եվրոպական երկրներում, ուր ազգերն իրենց կառավարություններն ունեին, ինքնապաշտպանության լիակատար հնարավորություն էին վայելում: Իսկ ի՞նչ պիտի լինեին այդ գայլերն ու արծիվները հայերի պես մի անօգնական, ստրուկ ժողովրդի մեջ:

Եթե հայերի համար դեռ գոյություն ունի ինքնապաշտպանական մի ուժ, այդ նրա վաճառականներն էին: Պարսից կառավարությունը, շարունակ պահանջներ ստանալով ֆրանսիական կառավարությունից եզվիտներին և այլ կաթողիկ կարգավորներին հովանավորելու և սուղակցելու համար, վերջիվերջ լավ ըմբռնեց, որ պետական տեսակետից անընդունելի պիտի լինեն շարունակական դիւզողությունները⁵⁷: Եվ մեծ վեգիրն ասում էր ֆրանսիական հյուպատոսի եղբորը. «Ինչո՞ւ համար պիտի մենք արտոնություններ տանք ձեր կրոնավորներին ի վնաս մեր սեփական հպատակների: Ի՞նչ իրավունքով,

* Տե՛ս իմ «Հայկական տպ. գրություն», հ. Ա, Թիֆ., 1904, էջ. 349:

ի սեր մի բունն թշվառների, որոնց գուք անվանում եք ձեր կաթոլիկներ և որոնք մեզ համար ոչ մի օգտակարություն չունեն, մենք պիտի անբավական դարձնենք հարուստ վաճառականների մի այդպիսի մեծ թիվ, որ իր անդուլ հոգացողություններով և անպակաս առևտրով հարստացնում են երկիրը, բազմապատկում են թագավորների եկամուտները և ինքնահոծար կերպով օգնում են կառավարության ամեն ծանր պարագաների մեջ»^{*}։

Այսպիսով անհնարին էր լինում շարունակ ուժի, հարկադրանքի, արտոնությունների քաղաքականությամբ նպատակի հասնել։ Ուստի ֆրանսիական ձկուն դիվանագիտությունը շահագործում էր մյուս կողմից արդեն հայ ժողովրդին սիրաշահելու, նրա սրտացավ բարյացակամ երևալու իր միջոցը։

7. Նոր խաչակրաց արշավանքի համբավը։ Երբ Կղեմես Գալանոսը և Հայաստանում գործող եզվիտ միսիոնարները հավատացնում էին, թե հայերն իրենց ստրկական դրությունից կազատվեն կաթոլիկ Եվրոպայի և գլխավորապես Ֆրանսիայի ու Հռոմի ձեռքով, նրանք իրենցից չէին հնարում այսպիսի մի հեռանկար, այլ կրկնում էին այն, ինչ այդ ժամանակ տարածվում էր Արևելքի բոլոր անկյուններում Լուի ԺԴ-ի գործակալների բերանով։ Հաստատապես ասվում էր, թե ֆրանսիական «թագավոր-արևը», ստանձնելով Արևելքի բոլոր քրիստոնյաներին հովանավորողի բարձր կոչումը, պատրաստվում է հարձակվել Թուրքիայի վրա, ոչնչացնել նրան և նրա ավերակների վրա վերականգնել քրիստոնյա ազգերի ազատությունը։ Լուրն անցնում էր բերանից բերան և, իհարկե, ամենախոր տպավորությունն էր թողնում ամեն տեղ։

Այսպիսի մի միտք, ճիշտ որ, փայլալույս էր ֆրանսիական արքունիքում, սկսած 1660-ական թվականներից։ Խաչակրաց արշավանքի, կրոնական պատերազմի մի նոր միտք, որի մեջ նշանավոր և գլխավոր դերը պատկանում էր կաթոլիկ հոգևորականության։ Առաջին ներշնչողն եղավ Ալեքսանդր է պապը^{**}։ և ֆրանսիական թագավորը, գտնվելով երիտասարդական հասակի մեջ, տարվում էր ֆրանսիական հին խաչակիրներին նմանվելու գաղափարով, մի բան, որ կարող էր միայն ոգևորել մի «ամենաքրիստոնյա» միապետի։ Դա կաթոլիկական գաղափար էր, մինչդեռ զուտ ազգային, ֆրանսիական գաղափարն էր, ինչպես տեսանք իր տեղում, հաշտ ապրել Թուրքիայի հետ, մինչև իսկ նրա դաշնակիցը լինել մյուս քրիստոնյա պետությունների դեմ։ Լուի ԺԴ, երիտասարդ և ջերմեռանդ կաթոլիկ, հազիվ էր կարողանում հաշտվել իր նախորդներից կտակված այդպիսի քաղաքականության հետ և շարունակում էր աշխատել, որ հասունանա իր խաչակրական ծրագիրը։

Ֆրանս-թուրքական պատերազմը քիչ էր մնում, որ բորբոքվի 1660-ական թվականներին։ Պետք է ասել, որ թեև թուրքաց սուլթաններն իրենց ապիկարությամբ ու թուլամորթությամբ հասցրել էին պետությունը ծայրահեղ տկարության, բայց հենց այս միջոցներում, 17-րդ դարի երկրորդ կեսին, հանդես է գալիս մեծ վեզիրների մի ամբողջ ժառանգական շարք, որն առաջ էր բերում Քյոփրուլու անունով ընտանիքը։ Մի մեծ վեզիրական դինաստիա, բաղկացած ուժեղ, կովարար և հաղթող մարդկանցից, որոնք աշխատում էին բարձր պահել իրենց պետության արժանապատվությունը և շտրկանալ եվրոպական պետությունների առջև։ 1669-ին ֆրանսիացիները ծածուկ օգնու-

թյան գնացին վենետիկցիներին, որոնք պատերազմում էին թուրքերի դեմ։ Այս պատճառով մեծ վեզիրը ֆրանսիական դեսպանին պատշաճավոր հարգանքով չէր վերաբերվում, դեսպանն էլ միևնույն կերպ էր պատասխանում նրան։ Լուի ԺԴ չէր կարող թույլ տալ այսպիսի մի անարգանք Ֆրանսիայի վերաբերմամբ։ Նա նոր դեսպան ուղարկեց պատերազմական նավերով, որոնք թշնամական դիրք բռնած՝ խարխիս ձգեցին Կ. Պոլսի առաջ։ Այսքանն էլ բավական համարելով Թուրքիային վախեցնելու համար, ֆրանսիական ֆինանսների վերահսկող Կոլբերը, որ շարունակ հակաճառում էր խաչակրության մտքին, այդ մի աղետ համարելով Ֆրանսիայի համար, հրամանագրեց Կ. Պոլսի դեսպանին ավելի զիջող լինել, և այս բանի հետևանքով 1673-ին Ֆրանսիայի և Թուրքիայի միջև կնքվեց մի նոր կապիտուլյացիոն, որով ֆրանսիական վաճառականությունը նորանոր արտոնություններ էր ստանում Թուրքիայի մեջ։

Բայց այս համաձայնությունը չէր ոչնչացնում խաչակրության գաղափարը։ Ընդհակառակն, 1673 թվականից հետո էր, որ Եվրոպայում Թուրքիան ոչնչացնելու ծրագիրը դառնում էր առանձնապես ուժեղ պրոպագանդայի առարկա։ Հրատարակվում են մի քանի գրքեր, որոնց մեջ բացատրություններ են տրվում, թե ինչպես պետք է իրականացվի այդ մեծ ձեռնարկությունը։ Ժամանակի հռչակավոր գիտնական Լեյբնիցը Լուի ԺԴ-ին ուղարկում էր ընդարձակ գրություններ, որոնց մեջ պաշտպանում էր այն միտքը, թե նախախնամությունը պահել է Ֆրանսիան՝ Արևելքում քրիստոնյաների զորքերն առաջնորդելու համար։ Այժմ, ասում էր նա, դրված է ծովերի վրա տիրապետելու հարցը, որն Արևելյան կայսրություն ստեղծելու հարցն է և օսմանյան պետությունը քանդելու հարցը։ Եգիպտոսի նվաճումը Ֆրանսիայի իրավունքն է, և հռչակավոր գիտնականը խորհուրդ էր տալիս սկսել հենց այդտեղից։ Իսկ մի ուրիշ հռչակավոր գործիչ, բանաստեղծ Բուալոն, Լուի ԺԴ-ին ուղղած իր ոտանավորի մեջ ասում էր. «Վեց ամսվա մեջ ես քեզ սպասում եմ Հելլենապոնտի սփին»^{***}։

Առանձնապես ուշադրություն գրավեցին երկու գրքեր, որոնք պատկանում էին Միշել Ֆեբրին (Michel Febyre) և լույս տեսան 1675 և 1682 թվականներին։ Այս անվան տակ գրողը մի կապուսին վարդապետ էր, հայր Հուստինիանոսը, որ 18 տարի ապրել էր Ասիական Թուրքիայում և մասնավորապես Հալեպում, ճանապարհորդել էր Սիրիայում և սովորել էր թուրքերեն, հայերեն, արաբերեն և քրդերեն լեզուները։ Իր այդ գրքերի մեջ նա ապացուցում էր, թե դժվար չէ Թուրքիան նվաճելը, թե այդ գործին ձեռնարկելուց առաջ պետք է Եվրոպայում պետությունների մի միություն կազմել՝ փոխադարձ աջակցության սկզբունքով։ Ամեն մի մասնակցող պետություն պատշաճավոր բաժին կստանա ընդհանուր օգուտներից^{**}։ Հրատարակվեց և մի այլ գիրք՝ «Քրիստոնյա Թուրքիան Լուի Մեծի հովանավորության տակ, որ Արևելքի քրիստոնեության միակ հովանավորն է» («La Turquie Chrétienne sous la protection de Louis le Grand, protecteur unique du christianisme en Orient»)։ Միայն այս վերնագիրը բավական է ցույց տալու համար, թե ինչի մասին էր խոսում այդ աշխատությունը։ Հեղինակը, Դըլաքրուա, որ արև-

* Du Mans, p. 370.

** De Lancssan, „Les Missions“, p. 111.

* Th. Lavallée, „Hist. de l'Emp. Ottoman“, Paris, 1855, p. 321.

** Ludovic Drapeyron, „Un projet français de Conquête de l'Empire Ottoman“, (Revue des Deux Mondes, 1876, t. XVIII, p. 137—140).

վելյան լեզուների թարգման էր, ցույց էր տալիս, որ Արևելքում տանջվող բոլոր քրիստոնյա ազգերն սպասում են միայն Ֆրանսիայի օգնության՝ Թուրքիայի լուծը թոթափելու համար, և ավելացնում էր. «Ոչինչ չի լինի ավելի գեղեցիկ և ավելի ուրախալի, քան Երուսաղեմի թագավորության վերահաստատումը»¹։ Մի ուրիշ հեղինակ առաջարկում էր առանց այլևայլության բաժանել Թուրքիան եվրոպական պետությունների միջև և նեղուցներն ու Կ. Պոլիսը տալիս էր Ֆրանսիային։

Իսկ ի՞նչ պիտի լիներ արևելյան քրիստոնյա ժողովուրդների վիճակը Առաջին պայմանն, իհարկե, այն էր, որ բոլոր հերձվածող եկեղեցիները (հայ, հույն և այլն) պիտի վերջ դնեին իրենց գոյության, տեղի տալով կաթոլիկության, որ պիտի թագավորեր ամեն տեղ։ Միշել Ֆեբվրը նույնիսկ չէր ընդունում, որ այնուհետև գոյություն պահպանեն և այդ ազգերի լեզուները, և պահանջում էր, որ տեղի ունենա ոչ միայն եկեղեցիների, այլև ծեսերի միություն, այսինքն Արևելքի կատարյալ լատինացում²։

Լուի ԺՊ ոչ միայն լսում էր առաջարկությունները, կարգում էր գրքերը, այլև գործնական աշխատանք էլ էր սկսել։ Արևելքում շրջում և գործում էին նրա բազմաթիվ գաղտնի գործակալները, որոնց տրված էին զանազան հրահանգներ, ոմանց գիտական, ոմանց առևտրական և ոմանց էլ քաղաքական բովանդակությամբ։ Այդ գործակալների մեծ մասը եզվիտներից էր։ Հարցուփորձի, տեղնուտեղը ուսումնասիրության միջոցով հավաքվում էին բոլոր անհրաժեշտ տեղեկությունները։ Այսպես, կային հետևյալ տեսակի զեկուցումներ. «Թե ինչ ուժեր են անհրաժեշտ Կ. Պոլիսը հրդեհելու համար, հետևելով նորին մեծության հրահանգներին. թե ինչ միջոցներով նախապես Ֆրանսիա վերագործեն ղեկավարին և ուրիշ ֆրանսիացիներին» և այլն³։ Մրազրվում էր, որ Թուրքիայի տեղ կազմվի մի նոր պետություն, որի գլուխը պիտի անցնի ֆրանսիական մի արքայազուն։ Արևելյան քրիստոնյա ժողովուրդները պիտի ապստամբության միջոցով նպաստեն ֆրանսիական արշավանքին։ Այս պատրաստություններն, իհարկե, ծածուկ չէին մնում Թուրքերից։ Լուրեր էին հասնում Կ. Պոլիս, թե Լուի թագավորը պատերազմ է պատրաստում, պիտի գա Կ. Պոլիսի վրա։ Սակայն Օսմանյան կայսրությունը «թագավոր-արևի» խաչակրական արշավանքը շտեպով Կոլբերն անշեղ էր իր հայացքների մեջ և թույլ չտվեց, որ Ֆրանսիան պատերազմի բռնվի Թուրքիայի հետ։ Հետզհետե խաչակրության միտքը ետ մնաց իբրև երիտասարդական հասակի ցնորք, և Լուի ԺՊ մտավ ֆրանսիական քաղաքականության հունը, այսինքն բարեկամացավ Թուրքիայի հետ։

Բայց այս պրոպագանդը, այս պատրաստությունները շատ խոր ազդեցություն ունեցան Թուրքական Արևելքում, ուր նրանք առաջացրին ամբողջ շարժումներ քրիստոնյա ժողովուրդների մեջ։ Այսպես, մենք տեսնում ենք, որ 17-րդ դարի երկրորդ կեսին Բալկանյան թերակղզու քրիստոնյա ազգությունների մեջ ծայր են տալիս զինված ազատագրական շարժումներ, ուղղված Թուրքիայի դեմ։ Իսկ Ասիայում ֆրանսիական այդ բազմազմուկ ծրագիրն իր հետևանքներով շատ խոշոր մի շարժում է ներշնչում հայերին։

8. Էջմիածնի խորհրդակցությունը։ Արևմուտքից եկող ազատագրական ոգևորիչ հովերն Ասիայի մեջ ամենախոր տպավորություն են գործում հա-

յերի վրա։ Որովհետև սա մի ժողովուրդ էր, որ ստրկության ամենադառն դարերում անգամ չէր հանգցրել իր կրթի առկա վառված հույսը։ 11-րդ դարից կազմվել էր, ինչպես գիտենք, Ներսես Պարթևին վերագրվող գուշակությունը, որ ասում էր, թե պիտի գա մի ժամանակ, երբ արևմուտքից հաղթակա-նորեն կարշավեն հոմայեցիները, կամ ֆրանկները, կչախջախեն անհավանների տերությունը և կազատեն գերության մեջ տանջվող քրիստոնյաներին⁴։ Առասպելական բարության մեջ դրված այս մեծ ակնկալությունը չէր մեռել ամբողջ վեց դար⁵։ Վերևում հիշատակված Միշել Ֆեբվրը նույնպես գտել է հայերի մեջ դարերի այդ նվիրական սպասողությունը։ Նա պատմում է Ներսեսի մարգարեությունը, որ գուշակելով հայերին ամեն տեսակ դժբախտություններ անհավատների ձեռքից, ավելացնում էր, թե մի օր նրանք ազատված կլինեն Թուրքերի դաժան բռնակալությունից ֆրանկների հաղթական զենքերով, որոնք Կ. Պոլիս և Երուսաղեմի տերերը կդառնան, կնվաճեն ամբողջ Թուրքիան մինչև Խավրիզ, որ մի ժամանակ, Ս. Գրքի մեջ, կոչվում էր Եկրատան, և այնուհետև Երուսաղեմի Ս. Հարություն տաճարի դռները կծածկեն ոսկով և մարգարիտներով⁶։

Այսպիսի ակնկալությամբ համակված մի միջավայրում Լուի ԺՊ-ի գործակալները, բնականաբար, պիտի գտնեին խանդավառ ընդունելություն։ Մենք ունենք մի գեղեցիկ վկայություն այդ մասին։ 1665 թվականին Երևան հասան երկու ֆրանսիացիներ՝ Դր Լալան և Դր լա Բուլլե լը Գուլ, որոնք թագավորի հրամանով ճանապարհորդում էին՝ երկրներն ու առևտրական հանգամանքներն ուսումնասիրելու համար։ Մայիսի 20-ին թագավորին գրած նամակում նրանք մանրամասն պատմում էին իրենց ճանապարհորդությունն էրզրումից մինչև Երևան և ասում էին. «Դիտելով, ինչպես և քաղաքում ապրում է հայերի մի բազմություն, և ամենքը, որքան և կան, ինչպես և նրանք, որոնց մենք տեսանք Թուրքիայում հեծելիս օսմանյան բռնակալության տակ, ամեն օր սպասում են իրենց թշվառության վերջին ձեռք մեծության հաղթական զենքերից, որի մեծությունն ու կարողությունը նրանք ճանաչում են»⁷։ Անշուշտ, այս տրամադրությունը Ֆրանսիայի ճանապարհորդներն իմացել էին ամեն տեղ հարցուփորձ անելով, ինչպես նաև էջմիածնում։ Նրանք էլ պատմում են, թե բոլոր հայերը տեսնում էին, որ կատարվում է Ներսես Պարթևի գուշակությունը։ Եվ որովհետև այդքանը դեռ բավական չէր, ճանապարհորդ գործակալները հայտնում էին ի գիտություն թագավորի, թե բոլոր հայերն ընդունում են նրան իբրև իրենց ազատությունը վերանորոգողի և իբրև իրենց եկեղեցու և հավատի հովանավորողի⁸։

Այս արդեն մի ապացույց է, որ իրենց ազատության մասին մտածող հայերը, ինչպես այս տեսանք և Ստեփանոս ու Միքայել կաթողիկոսների ժամանակ, վճռել էին միանալ կաթոլիկ եկեղեցուն։ Սկսվում է մի շարժում, որի գլուխն է Հակոբ կաթողիկոսը։ Ութսունամյա ծերունին, որին հայերը, նրա նախորդի նման, համարում էին հրաշագործ, գործել սկսում է երիտասարդական ոգևորությամբ։ Նա չէր կարող, իհարկե, անշարժ ու անտարբեր մնալ այնպիսի մի ժամանակ, երբ կաթոլիկ կրոնը պատրաստվում էր տոնել իր ամենամեծ հաղթանակը։ Համառել իր ազգային առանձնության մեջ այլևս

¹ Michel Febyre, „Etet present de la Turquie“, Paris, 1675, p. 407—408.

² Անգ.

³ Du Mans, p. 302.

⁴ Lavallée, p. 324.

⁵ Drapevrou, p. 142—144.

⁶ Lavallée, p. 324.

չուզեց ամենայն հայոց կաթողիկոսը: Եվ այս տրամադրությունը միայն նրան չէր հասուել, այլև կրոնական և աշխարհական շատ շրջանների: Նախիջևանի հայ կաթողիկե եպիսկոպոս Մատթեոս տարիներով (1668—1674) Սպահանում կատարում էր Լուի ԺԻ-ի, պապի և վենետիկի հանրապետության ներկայացուցչի պաշտոնը*: Հայ կաթողիկե երիտասարդները տարվում էին Փարիզ ուրիշ ազգերի (մարոնի, հուլյն) երիտասարդների հետ, կրթվում էին այնտեղ և իսկույն հայրենիք վերադարձվում, որպեսզի այնտեղ տարածեն սեր դեպի Ֆրանսիան**։ Այս բոլոր երևույթները նոր տրամադրություններ էին ստեղծում աղատության և վերանորոգության կարոտող հայերի մեջ: Երևանի եզվիտներն էլ, իհարկե, ամենայն եռանդով հրահրում էին այդ տրամադրությունը, մղելով Հակոբ կաթողիկոսին դեպի կաթողիկոսություն: Այս հանգամանքով է բացատրվում այն փաստը, որ Հակոբը փոխեց իր վերաբերմունքը դեպի եզվիտները, և հ. Ռուն ամեն տեսակ ազատություն ստացավ քարոզելու եկեղեցու բեմից: Բանակցություններ են սկսվում հայերի ազատագրության մասին: Հ. Փիսքոփո կրոնավորը և Պետիկ անունով հայ կաթողիկե, որ նախիջևանի ունիթոուններից էր, Կղեմես Ժ պապի հանձնարարությամբ գնացին Երևան՝ Հակոբին կաթողիկե դարձնելու համար: Որ այս որոշումը հանկարծակի չէր և արդյունք էր երկարատև բանակցությունների, ցույց է տալիս այն հանգամանքը, որ Պետիկը Հակոբին համոզում էր ամբողջ ութ տարի: Վերջապես կատարվում էր կաթողիկե պրոպագանդայի բաղձանքը. ամենայն հայոց կաթողիկոսն ընդունում էր կաթողիկոսությունը, բայց՝ պայմանով: Գլխավորը նրա համար այն էր, որ Հայաստանը պիտի ազատվի: Մի իտալացի միսիոնար գրում է. «[Յակոբը] թշնամի մահմեդականաց՝ կրսէր, թէ կը յուսայ տեսնել և յետոյ գոհ մեռնել՝ թուրքերու խրոխտանքը ջախջախված քաջ Պարսկահայերէն Հռովմայեցուց ամենազօր բազկին հետ»***: Այս տեղեկությունը վերաբերում է 1676 թվականին, երբ, ինչպես երևում է, բանակցություններ էին մղվում մի կողմից Հռոմի հետ, իսկ մյուս կողմից ծրագրերն էին կազմվում «քաջ պարսկահայերի» հետ: Ո՞վքեր էին այսպիսի անուն կրողները: Հետագա ամբողջ պատմությունը ցույց է տալիս, որ Հակոբ կաթողիկոսն այս անվան տակ հասկանում էր Ղարաբաղի (Արցախ և Սյունիք) հայերին:

Մեր աղբյուրն այնուհետև շարունակում է. «1676-ի ապրիլ 2-ին, Աւագ Հինգշաբթի, Էֆմիծային [էջմիածնի] իր պատրիարքական եկեղեցուն մեջ, անթի ժողովրդեան առջև, Հ. Փիսքոփոյի առջև ծնրագրելով, հրաժարեցա՝ մի առ մի նզովելով՝ Դունայ [Դուինի] հերձուածէն և մոլրութիւններէն, խնդրելով հեծեծանօք և արտասուօք, որ ճշմարիտ հաւատոյ հօտին մէջ ընդունէ այնքան տարիներէ ի վեր մոլորեալ ոչխարը, խոստանալով ապագային մէջ խոնարհ և հաստատուն հնազանդութիւն Հռոմական ծայրագոյն Քահանայապետին: Այսպես Հ. Փիսքոփոյէն, որ այս մասին առանձին իշխանութիւն ստացած էր, բանադրանքներէ արձակում ընդունելով և ուղղափառ

եկեղեցոյ խորհրդական մարմնոյն մէջ մտնելով, թանպատմելի ցնծութիւն գարմանս և ի շինութիւն շրջակայից՝ հաստատեց իր այս դաւանանքը նամակներով, զորս գրեց առ սրբ. Քահանայապետն Կղեմես Ժ և կարդինալ Դաւաղցոյ Ալթիերի նախագահ Պրոպագանդայի ս. միաբանութեան և այլ քրիստոնեայ իշխանս, պատմելով ընդարձակօրէն ինչ որ կը պարտէ Հ. Փիսքոփոյի և ասպետ Պետիկի նախանձալուգութեան»։ Զատիկը Հակոբ կաթողիկոսի հետ անելուց հետո երկու կաթողիկե գործիչները ճանապարհվում են Դերբենտ, անցնում են Թերֆ անունով բերդը, որ ուսական հող էր, ապա Կասպից ծովով Աստրախան գնալով, Ռուսաստանի վրայով մեկնում են Վիեննա: Այստեղ նրանք աշխատում են հայոց դատի համար: «Կայսեր առաջին ունկնդրութեան ընդունելով,— շարունակում է մեր աղբյուրը,— (Փիսքոփոն) անոր յարգանք մատուց ի դիմաց Պարսից Շահին, բացատրեց Հայաստանի քրիստոնեության վիճակը, որք միշտ Աւստրիոյ տան յառած են աչքերնին... Ներկայացուց Յակոբ պատրիարքի նամակները առ Աւստրիայի իշխանս»: Այդքանով չէր բավականանում Հակոբ կաթողիկոսի եռանդոտ ներկայացուցիչը: Հուլյն անանուն հեղինակը շարահարում է. «Տեսակցեցաւ այրի և թագաւորող կայսրուհիներուն հետ. յետոյ Հայաստանի կաթողիկոսեան օգտակար տեսան որ Փիսքոփոյ Հռոմ երթայ, իսկ Պետիկ Վիեննա մնայ: Փիսքոփոյ խորհուրդ հարցուց Մոնթեքուբիլի վօրավարէն և ասոր յորդորանօք Պետիկ տեղեկագիր մը գրեց Աւստրիոյ կայսեր՝ որ զինք իր ամենէն բարեկամ և մտերիմ ասպետներուն կարգը դասեց»**։ Այնուհետև Փիսքոփոն մեկնում է Հռոմ հայոց դատն այնտեղ պաշտպանելու համար, իսկ Պետիկը մնաց Վիեննայում և շարադրեց ու հրատարակեց մի գիրք, որի մեջ խոսում էր Պարսկաստանի դրության մասին և պատմում էր հայերի մեջ կատարված անցքերը: Այս տեղեկություններն էլ աղբյուր են ծառայել մեր անանուն հեղինակին:

Հակոբ կաթողիկոսն, անշուշտ, մեծ ուշադրությամբ հետևում էր այն շարժման, որ սկսվել էր Եվրոպայում հայոց դատի պաշտպանության համար: Թվում է, որ նա մենակ չէր ղեկավարում այդ գործը, այլ խորհրդակցություններ ունենալով իր «քաջ պարսկահայերի», այսինքն հյուսիս-արևելյան Հայաստանի լեռնցի իշխանների հետ, որոնք այս նպատակով գնում էին էջմիածին: Եվ ահա գործի այս դրության մեջ Հ. Փիսքոփոն վախճանվում է Հռոմում (1678 թ. հուլիսին): Անտարակույց, այս տխուր պատահարի հետևանքով էր, որ նույն 1678 թվականին էջմիածնում հավաքվում է խորհրդակցությունը: Մենք այս կարևոր ձեռնարկության մասին մի երկու մանրամասնություն միայն գիտենք, որ հաղորդում են Ղարաբաղի մելիքներն իրենց մի նամակում, որ ուղղված էր Հռոմի պապին քսան տարուց հետո, այն է՝ 1699 թվականին***: Այստեղից իմանում ենք, որ խորհրդակցությանը մասնակցում էին վեց հոգևորական և վեց աշխարհական: «Մենք,— գրում են մելիքները,— վճռեցինք, Հակոբ կաթողիկոսի հետ միասին, որ նա անձամբ գա ձեր սրբության մոտ՝ հոռմայեցիների ուղղափառ հավատին միանալու, ս. Պետրոսի և ս. Պողոսի ձեր աթոռին հպատակվելու և ձեզ մեր ցանկություններն իմաց անելու համար: Մենք ընտրեցինք, նրան ընկերակցելու համար, Իսրայել իշխանին, որ սերված է հայերի մեջ հռչակավոր Պոռ իշխանից, բայց որովհետև

* Du Mans, p. LVI.

** Lavalée, p. 325.

*** Այս և հետևյալ թանկագին տեղեկությունները հաղորդում է 1695 թ. Իտալիայի Նափոլի քաղաքում տպված մի գիրք, որ պարունակում է իր մեջ քարոզիչ (ֆրանցիսկյան) միսիոնարների ճանապարհորդության նկարագրությունը հեռու վերնագրով. „Ragaglio del Viaggio fattada Padridelli Ordine Predicatori inviati dalla Sacra Congregazione de Propaganda Fide Nella Tartara Minore l'anno 1662“ (p. 340): Մեզ համար կարևոր թարգմանել է Վենետիկի միսիոնարյան միաբան հանգուցյալ Ն. Կարապետ Տեր-Սահակյան:

* Jbid, p. 342.

** Ibid., pp. 343, 346, 349.

*** M. Y. Saint-Martin, „Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie“, t. II, Paris, 1819, pp. 479—485.

անհավասաների, ինչպես և ուրիշ այլ պատճառներով, նա հետո շկարողացավ ճանապարհ ընկնել, մենք նրա ակզն ընտրեցինք նրա որդի Բարսեղ Թրինի, որի համար համաձայնության ավիքը, որ կաթողիկոսի հետ զա ձևը սրբության մաս», Հակոբ կաթողիկոսի հետ գնում էր մի ամբողջ պատվիրակություն, բազմացած երեք հողերականներից և երեք աշխարհական իշխաններից, որոնցից մեկն էր Բարսեղ Թրին:

Պատվիրակությունը կարողացավ ճանապարհ ընկնել միայն 1679 թվականին, այն էլ ոչ ուղղակի, էրզրումի վրայով: Էաքարիա սարկավազը հաղորդում է, թե Հակոբ կաթողիկոսը, նեղվելով պարտատերերից, Քիֆլիս գնաց՝ ժողովարարություն անելու*: Բայց մենք հավանական ենք համարում կարծել, որ այս հանգամանքը միայն արտաքին պատրվակ էր, որից օգտվելով՝ կաթողիկոսը բանակցություններ սկսեց վրաց արքունիքի հետ՝ նույն ազատագրական ծրագրի վերաբերմամբ համաձայնություն կայացնելու համար: Մենք հետո կանգնեցինք, որ իրենց ազատագրական շարժման հենց առաջին քայլից հայերն անհրաժեշտ էին համարում միանալ վրացիների հետ, քանի որ Վրաստանն էլ, թեև ուներ անվանական թագավորություններ, բայց իրապես կարող էր պարսկական լծից ազատվելու: Այսպես թե այնպես, հայ պատվիրակությունը, Քիֆլիսից գնալով Սև ծովի ափը, ուղևորվեց Կ. Պոլիս, ուր հասավ ղեկավարներին և մնաց ամբողջ ութ ամիս:

Թուրքաց մայրաքաղաքում այսպես երկար մնալն ուներ իր շատ կարևոր պատճառները: Պետք էր նախ և առաջ համաձայնություն կայացնել արևմտյան հայության հետ հենց այն կրոնական-քաղաքական ձեռնարկության վերաբերմամբ, որի համար նա գնում էր Հոռոմ: Այս համաձայնության համար կաթողիկոսը հաշտվում է նույնիսկ հակաթոռ Եղիազարի հետ, որ, ինչպես գիտենք, Երուսաղեմում էր կաթողիկոսություն անում: Առանձին պատվիրակ ուղարկելով Եղիազարի մոտ, Հակոբն աղաչում էր նրան, գրելով. «Սիրեցեալդ իմ ի Քրիստոս պատուական եղբայր... ե՛կ այսր և խորհուրդ արարեալ գտցուք ելս հնարից յօգուտ ազգին»**: Պետք է ասել, որ Եղիազարն էլ, համակվելով ընդհանուր տրամադրությամբ, հաշտության հակումներ ցույց տվեց և խոստացավ գնալ Կ. Պոլիս, հենց որ վերջացած կլինի Երուսաղեմի զատկական ուխտագնացությունը: Սպասելով Եղիազարին, Հակոբը Կ. Պոլսում շարունակում էր իր խորհրդակցությունները թե՛ տեղի հայերի և թե՛ պապի երկու ներկայացուցիչների հետ, որոնք գտնվում էին թուրքաց մայրաքաղաքում և որոնց անուններն էին Գասպար Գասպարինի, արքեպիսկոպոս և պապական փոխանորդ և Ֆրանչեսկո Ջիլի, եղվիտների մեծավորը***:

* Չաքարիա, հ. Բ, գլ. 82:

** Չամչյան, հ. Գ, եր. 718:

*** Օրմանյան, «Ազգայնասում», Կ. Պոլիս, 1913, էջ 2813: Չնայած ժամանակակից հայ և օտար բազմաթիվ վիճարկող ցուցմունքներին, Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանը ամեն հիզ թափում է հավատացնելու համար, թե Հակոբ կաթողիկոսը Հոռոմի աթոռին հպատակություն չի հայտնել, այլ միայն կամեցել է ինչ-որ ուրիշ տեսակի հարաբերություններ մշակել, որոնց միջոցով հայերը քաղաքական պաշտպանության տակ անվիճելի: Մենք արգեն շատ ղեկավարում տեսանք, որ Հոռոմը չէր կարող ուրիշ հողի վրա հովանավորության գազափար ընդունել, բայց միայն կատարյալ հպատակության հողի վրա. բնորոշ է այս հանդամանքը: Մինչդեռ հայ կաթողիկոսը հողերականները, ամեն չափ ու սահման մոռանալով, ձգտում են հավատացնել, թե հայերը շարունակ հպատակություն են հայտնել Հոռոմին, հայ լուսավորչական կրոնավորները, նույն չափազանցության հետևելով, ձգտում են ժխտել և մերձեցման ասպարիս փոստեր, որոնք միանգամայն ճիշտ են: Հենց այս է պատճառը, որ Հակոբի այս մեծ ձեռնարկության մասին ոչ մի խոսք չի տեսնվում Էաքարիա սարկավազը:

Առհասարակ ամենայն հայաց կաթողիկոսի այս ճանապարհորդությունը մեծ հետաքրքրություն էր հարուցել ոչ միայն Արևելքում, այլև Իտալիայում: Մի օտարազգի հեղինակ, Ռիկո անունով, հայաց եկեղեցուն նվիրած իր աշխատության մեջ* գրում է. «1678 թվականին, երբ ևս Ջմյունիայից Անզլիա գնալու համար բռնեցի Հոռոմի և Իտալիայի ճանապարհը, շուրջ էր տարածված ամբողջ Եկեղեցական Պետության մեջ, թե հայոց առաջին պատրիարքը, իր մի քանի միտրոպոլիտների ուղեկցությամբ, շուտով գնալու է Հոռոմ՝ պապին հնազանդության համար: Այնուհետև ես մի քանի ամիս մնացի Իտալիայում, բայց այնտեղ այդ պատգամավորության մոտենալու մասին ոչ մի լուր չըստացվեց, ուստի այն ժամանակից ես եկել եմ այն եզրակացության, որ հայոց պատրիարքը նույնքան հեռու էր մի որևէ օտար եկեղեցուն հպատակվելու դիտավորությունից, որքան Հայաստանը հեռու է հոռոմական կրոնի աթոռից»:

Հակոբ կաթողիկոսը, ճիշտ է, Հոռոմ չգնաց: Բայց դրա պատճառն այն չէր, ինչ ասում է Ռիկոն, այլ այն, որ մինչդեռ 82-ամյա ծերունին Կ. Պոլսում պատրաստությունների վրա էր, մահը վերջ դրեց նրա կյանքին 1680 թ. օգոստոսի 2-ին: Այս անակնկալ հարվածը խորտակում էր սկսված քաղաքական ձեռնարկությունը: Պատվիրակությունն իրեն անկարող համարեց առանց կաթողիկոսի շարունակել իր ճանապարհորդությունը և վերադարձավ էջմիածին: Միայն Իսրայել Թրին էր, որ չհետևեց այդ օրինակին, այլ անցավ Արևմուտք, ուր և անհետացավ երկար ժամանակով: Այս նշանակում էր, թե սկսված գործը վերջնականապես չէր մեղմում, այլ միայն ժամանակավոր դադարի էր ենթարկվում:

Իսկ այդ գործի հեղինակ կաթողիկոսը թողնում էր իրենից հետո կաթողիկոսի համար գեղեցիկ հիշատակ: Կաթողիկոս կղերը նրան համարում էր իր դավանակիցը: Եզվիտները մահվան անկողնում պառկած ծերունուն ստորագրել տվին մի թուղթ, որի մեջ նա դավանում էր պապական ուղղափառությունը**: Բայց հայ ժողովուրդն էլ, որ այդպիսի թուղթ չէր տվել Հոռոմին, պատվեց նրան ամենաբարձր նվիրական հասկացողությամբ— հրաշագործ սուրբի կոչումով: Հակոբը թաղվեց Կ. Պոլսում, և նրա գերեզմանը դարձավ ժողովրդական ուխտատեղի, որ, գրույցների ասելով, հրաշքներ էլ էր գործում միամիտ հավատացողների երևակայության մեջ, ինչպես այդ կարելի է տեսնել գրույցների և առասպելների սիրահար Զաքարիա սարկավազ Քանաքեռցու մոտ***: Եվ ժողովրդական այս սրտառուչ պաշտամունքի մեջ, անկասկած, փոքր դեր չի կատարել այն հմայքը, որ բազմաշարժար հայությունը ներշնչում էր Հակոբի սկսած ազատագրական գործը:

9. Երկրաշարժ: 1679 թվականին, մինչդեռ Հակոբ կաթողիկոսը պատրաստվում էր իր վերջին ճանապարհորդության, Արարատյան երկիրը մեծամեծ ավերումներ էր կրում մի անավոր երկրաշարժից: Հայաստանն առհասարակ ստորերկրյա ուժերի խիստ շարժումների ասպարեզ է, լինելով հրաբխային շատ խոշոր կենտրոնների մի աշխարհ: Այդ կենտրոններից ամենանշանավորը նույն Արարատյան երկիրն է, ուր բարձրանում են Մասիսի և Արագածի

* Chevalier Ricaut, „Histoire de l'etat de l'Eglise armenienne“, p. 422 (տե՛ս ԾօՅՈՒ, „Сношения“ и пр., с. XX).

** Պալեան, «Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայոց», եր. 163:

*** Տես նրա պատմությունը Հակոբի գերեզմանին տված իր այցելության մասին (հ. Բ, գլ. 82):

նման վիթխարի հրաբխային բերանները: Այս պատճառով պատմությունն այստեղ է հիշատակում այնպիսի երկրաշարժեր, որոնք աչքի են ընկնում իրենց անսովոր խստությունը և ավերիչ ընթացքով: 1679-ի երկրաշարժը նկարագրել է Ջաքարիա Քանաքեռցին՝ իրեն հատուկ գեղջկական պարզությունով և խանդավառ աշխուժով: Ահա ինչեր է նա պատմում.

«... Հայեցալ աստուած բարկութեամբ յարարածս իւր. յետ Համբարձման երեքշաբթի աւուր յեօթնորոր ժամուն յանկարծակի գոռաց երկիր որպէս ամպքն, յետ գոռալոյն ահագին ինդամբ շարժեցաւ. երկիրն Արարատեան առ հասարակ դողայր և երբիւր, ըստ ասացելոյն՝ ո՞ հայի երկիր և տայ գողալ նմա. և թէ հիմունք երկրի տատանէին: Եւ եկեալ շարժս այս ի կողմանց Գառնուոյ՝ և փլան ամենայն շինուածք և գեղեցկայարկ բնակութիւնք, և վանորայք, և եկեղեցիք: Այսոքիկ են աւերեալ եկեղեցիք. Աղշոց վանք, Այրի-վանք, Հաւուց-թառ, Տրդակերտն (Տրդատակերտն), Խորվիրապն, Զրվէղ, Չագավանք, երեք եկեղեցիք յԵրևան, Նորագաւիթ, Նորագեղ, Զորագեղ, Նորք, Գամրէղ. և բերդն Երևանայ ի հիմանց տապալեցաւ. մզկիթ և մինարայք. ի բազում տեղիս աղբիւրք բլխեցին, և բազում աղբիւրք խցան: Եւ փլան քարափունք, և լցան առուքն և արգելին զգնացս ջուրց: Եւ բազում գեղորայք քակեցան: Եւ ի Քանաքեռ գիւղ ոչ մնաց բուն մի հաւու. և էր զարմանք, զի ի նոյն Քանաքեռի տուն մի անկան շորերին որմունք, և տանիքն ի վերայ շորս սեանցն եկաց անշարժ՝ որպէս թէ կախեալ զօդոյն: Եհաս շարժըն մինչ ի գիւղաքաղաքն Կարբի, և երեք արք մեռան: Եւ ի սուրբ ուխտն Յօհանավանք փլան ամենայն գեղեցիկ ապարանքն, և եկեղեցին խախտեցաւ, և մեք հազիւ զերծաք ի մահուանէ: Եւ նոքա՝ որք մնացին ի տակ հողոյն, զոր ինչ կարացին հանել՝ հանին, և զոր ոչ կարացին, եղև գերեզմանք նոցա տունք իւրեանց: Եւ մեռեալքն յողովք էին, քան զկենդանիս: Զի թէպէտ յամենայն տեղիս ոչ կարացի իմանալ զմեռեալսն, այլ ի հայրենի գիւղն իմ Քանաքեռ թուեցին զմեռեալսն ՌՄԻԸ (=1228), ոչ մնաց շուն, կատու և ոչ հաւ: Եւ յամենայն շարժն մինչև ի հոկտեմբեր ամիսն: Եւ յամենայն օր գոռայր երկիրն, օր երեք, օր չորս, օր հինգ, և ապա գայր շարժն. բայց վնասն յառաջին օրն եղև, որք մնացին կենդանի՝ կապերտավրանօք բնակէին յայգիս՝ և ի պարտէզս՝ և յանվայր տեղիս»:

Աղետված երկրի համար բարեբախտություն էր, որ այդ ժամանակ Երևանի խանն էր Զալ-խանը, ծագումով վրացի, որ առհասարակ շինարար մարդ էր, բայց մանավանդ գութ ուներ դեպի քրիստոնյաները, քանի որ ինքն էլ քրիստոնյա ծնողներից էր ծնվել: Անմիջապես նա հայտնում է շահին Արարատյան երկրի ավերումը և հրաման է ստանում անմիջապես ձեռնարկել վերաշինության. «Եւ մունետիկն,— շարունակում է Ջաքարիան,— գոչէր թէ հրաման է Շահին, զի քրիստոնեայք շինեսցեն զեկեղեցիսն զոր քակեալ է. և յայսմ պատճառէ շինեցաւ ի բազում տեղիս եկեղեցիք թէ՛ ի նորա ժամանակին և թէ՛ յետ նորա: ... Եւ ապա եկն մեծ իշխան Միրզա-Իբրահիմն, զոր ասէին Հատրբէճան-Վազրի, նստաւ յԵրևան. և կոչեաց զմերձակայ դանորայս, զՆախուանոյ, զՊարաւայ, զԶակամայ, զԼօոոյ, և սՍուլթանսն, զՄակուայ, զԱկոոոյ, զՈւտարկայ, զՄարայ: Եւ եկին սոքա՝ և շինեցին զբերդն երեքորմեայ ամրագոյն քան զառաջինն: Եւ կամուրճն՝ որ ի ներքոյ բերդին էր ի վերայ Հուրաստան գետոյ՝ որ ասի Զանկի, զնա ևս շինեցին ամրագոյն. և զառուքն՝ որք խափանեալ էին, նորոգեցին, և բերին զջուրն ի քաղաքն

Երևան: Եւ ապա հաստատեցաւ կարգն Երևանայ ամենայն պիտոյիք մարմնաւորօք՝ որքան և իշխէր սա (Զալը) Երևանայ»*:

Թե որքան Զալ խանը սրտին մոտ էր առնում քրիստոնյաների կարիքը, հաղորդում է նույն Ջաքարիան, ցույց տալով, որ մի անգամ նա, Ղըրխ-բուլազ սար գնալիս՝ կանգ է առնում Քանաքեռ գյուղում: «Եւ... ելեալ ի բլուր գեղջին՝ և հայր յաւերեալ տեղիսն և ախոսայր: Եւ դարձաւ ի թիկանց կողմն՝ և ետես զեկեղեցին, և եհարց՝ ի՞նչ գի՞նչ է այս. և ասէն թէ եկեղեցի էր: Ասէ խանն. ընդէ՞ր ոչ շինէք զգա: Ասեն գեղականքն, քանզի ոչ ունիմք կարողութիւն: Ասէ խանն, ա՛յնքան ոչ ունիք կարողութիւն զի փայտիւ ալութայ առնել, զի պառաւունք ձեր աղօթեացն. ահա ես շնորհեցի ժ [10] թուման ի հարկէ ձերոյ, և դուք շինեցէ՛ք զեկեղեցիս: Եւ ի նոյն օր սկսան շինել զհողն. և ծածկեցին ըստ հրամանի խանին»**:

Ավերված երկրի վերաշինության տեսակետից շատ կարևոր հանգամանք եղավ և այն, որ Հակոբ կաթողիկոսի մահից հետո էջմիածնի կաթողիկոսությունն անցավ այնպիսի մարդկանց, ինչպես էին Եղիազար Այնթափցին և նահապետ Եղևսացին: Առաջինին մենք արդեն ճանաչում ենք Երուսաղեմում հակաթոռ և ինքնագլուխ կաթողիկոս: Էջմիածնի միաբանությունը, չկամենալով, որ պառակտումը երկար շարունակվի և Երուսաղեմի աթոռը մի տեսակ օրինականություն ստանա իբրև կաթողիկոսություն, բայց գուցե ավելի հրապուրվելով այն հանգամանքից, որ Եղիազարը հարուստ մարդ էր, նրան կաթողիկոս ընտրեց էջմիածնի համար (1681): Եղիազարն շտապեց էջմիածին և այդտեղ 9 տարի կաթողիկոսություն անելով նվիրվեց շինարարական գործունեության: Նա խիստ բարբի տեր էր, համառ և պատժող: Մի քանի անգամ ակնարկ արին, որ նա իր հարստությունից վճարի էջմիածնի պարտքերը: Բայց նա մերժելով մերժեց՝ ասելով, թե ինքը եկել է էջմիածին՝ շինություններ կառուցանելու համար, իսկ եթե իրենից կպահանջեն պարտքեր տալ, այն ժամանակ նա կվերադառնա իր տեղը՝ Երուսաղեմ: Նույն տեսակ բնավորության և հայացքների տեր էր նրա աշակերտ նահապետը, որ կաթողիկոսացավ նրանից հետո (1691—1705):

10. Եզվիտները և էջմիածինը: Եղիազար կաթողիկոսը շարունակեց Նախկին Զուղայեցու քաղաքականությունը: Փրկության հույսը միանգամայն լքված չէր, և Երևանի եզվիտներն առաջվա պես վայելում էին հայոց ընդհանրական աթոռի լիակատար վստահությունն ու համակրանքը: Այս հանգամանքի մեծագույն ապացույցն այն էր, որ երբ մեռավ հ. Ռուս, Եղիազար կաթողիկոսը թաղեց նրան մի հանդիսավորությամբ, որ եկեղեցական կանոններով չէր էլ պատշաճում եպիսկոպոսական աստիճան շունեցող մի հոգևորականի: Այս արտակարգ ուշադրությունը վարմացրել էր նույնիսկ իրենց՝ եզվիտներին: Ռուսին հաջորդած հ. Գասպար դյու-Պյուին մեծ գոհությամբ հաղորդում էր Ֆրանսիա՝ թե ամենայն հայոց կաթողիկոսն իրեն թույլ է տալիս քարոզել և պատարագել հայոց եկեղեցիներում, և թե, հենվելով կաթողիկոսի աջակցության վրա, ինքը շատ դյուրություններ է ստեղծել և այն ֆրանսիացի կրոնավորների համար, որոնք եզվիտական կարգին չեն պատկանում: Այս բոլոր երևույթները մի բացորոշ քաղաքականության հետևանքներն էին: Նույն հ. Գասպարը Եղիազար կաթողիկոսին ավեց լուսի ժի-ի

* Ջաքարիա, հ. Բ, գլ. ԽԶ:

** Ջաքարիա, հ. Բ, գլ. Մ:

պատկերը, և կաթողիկոսը մեծ պատիվներ արավ այդ պատկերին, վերջինս տեղավորեց եկեղեցու մեջ, դռան ճակատին, որպեսզի ցուցադրված լինի այն հանգամանքը, թե Ֆրանսիայի մեծ թագավորը բրիտանացիների հովանավորն է: Բացի այս բոլորից, եղիազարը փորձեց վերակենդանացնել Հակոբի սկսած շարժումը և այս նպատակով ուղևորվեց Կ. Պոլիս, որպեսզի այնտեղից ձեռնարկի անհրաժեշտ բանակցությունների: Բայց այդ միջոցին օսմանյան գավառներում տիրում էր սովորական անիրախանությունը, և կաթողիկոսը, վտանգված ու գոցված տեսնելով ճանապարհները, էրպրումից վերադարձավ էջմիածին, ուր և վախճանվեց (1690):

Նահապետ կաթողիկոսը, «այլ ճոռմախօս և փառապերճ, իշխան և ահարկու, յորմէ կասկածէին ամենեքեան»**, սկզբում կամեցավ անկախ և ինքնագլուխ գործել: Իր ուսուցչից ժառանգելով ոչ միայն իշխանությունը, այլ, ինչպես երևում է, և հարստությունը, Նահապետը ծավալեց այնպիսի մի ընդարձակ շինարարական գործունեություն, որ գերազանցեց իր նախորդների: Հսկայական մի ձեռնարկություն էր մանավանդ այն ջրաբաշխական մեծագործությունը, որ նա գլուխ բերեց իր միջոցներով՝ էջմիածնի հողերը ջրելու համար: Երևանի բերդի կողքին, Սարվանլար կոչված գյուղի մոտ նա ծակեց Զանգուի աջ ափի բարձրությունը, և այդ արճեստական թունելի միջով գետից առու տարավ դեպի էջմիածին, ծախսելով անհուն գումարներ: Երևանից նաև մի մեծածախս, հսկա քարաշեն կամուրջ Օշական գյուղի տակ, Քասախ գետի վրա, որ այսօր էլ գեղեցիկ տպավորություն է թողնում այցելուի վրա: Վերանորոգեց կամ նորից շինեց մեծ շարժից կործանված շատ եկեղեցիներ Երևանում և նրա շրջակայքում (Քանաքեռ, Կոնդ և այլն): Այսպիսի մի խրոխտ և մեծագործ իշխանավոր, բնականաբար, իրեն չպիտի թույլ տար ենթարկվել եզվիտների ներշնչումներին: Այս հողի վրա նրանց միջև տեղի ունեցան սուր շփումներ, որոնց շնորհիվ բոլորովին փշացան հարաբերությունները կաթողիկ պրոպագանդայի և էջմիածնի միջև: Այնպես որ երբ հ. դու-Պյուին ծանր հիվանդացավ, նրան միանգամայն անտես արավ Նահապետը, իսկ երբ մեռավ, նրա մարմինը ոչ միայն փոքրիշատե վայելուչ թաղման շարժանացավ, այլ գցվեց մի անհայտ փոսի մեջ, մի անապատ տեղում***: Եզվիտներն ստիպված եղան համակերպվելու այս դրության և «սպասելու աստծու ժամին»: Այս նրանց լեզվով նշանակում էր սպասել հարմար առիթի՝ իրենց ուժը ցույց տալու համար:

Իսկ այդ ժամը հեռու չէր: Նահապետը, իբրև խստապահանջ իշխանավոր, որ գիտեր պատժել անխնա, իր դեմ հարուցեց մի ամբողջ անբավական տարր հայ հոգևորականության մեջ: Զաքարիա Քանաքեռցին այսպիսի վկայություն է տալիս. «Իսկ կաթողիկոսն Նահապետ կայր յուրում գործս ի սուրբ էջմիածին և յաւելոյր շինութիւնս ի սուրբ աթոռն էջմիածին և յամենայն վանորայք. բայց կարի սաստիկ էր ի վերայ յանցաւորաց. և եթէ ոք պակասութիւն ինչ գործէր, սա կալեալ հրապարակաւ կախէր և գանալից առնէր, և սուզանէր մարմնաւոր իշխանութեամբ. հարէր զմօրուսն և գանգուրն և արկանէր ի բանտ՝ և շղթայէր: Եւ այսպէս ահարկութեամբ կայր ի վերայ ամենայն եկեղեցականաց և քահանայից»****: Այսպիսի խստություններից անբա-

* De Damas, „Coup d'oeil“ և այլն, p. 162.

** «Ջամբու», եր. 26.

*** Du Damas, p. 162.

**** Ջաքարիա, Կ. Ք. Գ. ԿԵ.

վական տարրերը միանում են, կազմակերպվում և իրենց կողմն են դարձնում Նոր Զուղայի առաջնորդ Ստեփանոս եպիսկոպոսին, իսկ նրա հետ և այդ գաղթավայրի խոջաներին, որոնք մեծ ազդեցություն ունեին շահի արքունիքում և այդ պատճառով էլ Պարսկական Հայաստանի ազգային գործերի գլխավոր տնօրինողներն էին: Ստեփանոս եպիսկոպոսը նրանց աջակցությամբ նշանակվեց ամենայն հայոց կաթողիկոս, ստացավ Շահ-Հուսեյնից հաստատության ֆիրման և ճանապարհվեց էջմիածին, վաղօրոք հրաման ուղարկելով Նահապետ կաթողիկոսին, որ հեռանա մայր աթոռից և գնա Տաթևի վանքը: Բայց Նահապետը գնաց Թավրիզ և այդտեղ բաստ* նստեց արքունիքում, որ կոչվում էր Շահ-օջաղի: Իսկ Ստեփանոսը հաստատվեց էջմիածնում: Այս մի ամբողջ դժբախտություն էր եզվիտների համար, որովհետև Ստեփանոսը հայտնի էր իբրև նրանց անհաշտ թշնամի, որ Նոր Զուղայում անողորմ չոխվ էր մղել նրանց դեմ: Ուստի Երևանի եզվիտներն ամեն կերպ աշխատել սկսեցին, որ Նահապետը նորից վերահաստատվի իր աթոռի վրա: Այս բոլորից էլ մտերմություն է սկսվում Նահապետի և եզվիտների միջև: Թավրիզի կայրուսին կրոնավորները նրան մեծ օգնություն են ցույց տալիս, իսկ եզվիտները հենց նրանից ստացած փողերով կաշառքներ են տալիս պարսիկ իշխանավորներին և մասնավորապես Երևան նշանակված նոր կառավարչին, որի անունն էր Ֆարզալի-խան, երբ սա Թավրիզով գնում էր իր պաշտոնատեղին: Բացի դրանից, մեծ աջակցություն ցույց տվեց շահի արքունիքում ուժեղ ազդեցություն ունեցող մի վրացի իշխան, որին եզվիտները բժշկել էին ծանր հիվանդությունից և որը, դրա փոխարեն, նամակ գրեց արքունիքին, միջնորդելով, որ անմեղ պատժված կաթողիկոսին վերադարձվի իր իշխանությունը: Եզվիտական այս բոլոր ձեռնարկությունները հասցրին իրենց նպատակին: Ստեփանոսը, շահի հրամանով, գահընկեց եղավ և բանտարկվելով, մեռավ բանտի մեջ (1698): Նահապետն արևհետև, իհարկե, չմոռացավ եզվիտների լավությունը և այնքան ենթարկվեց նրանց ազդեցության, որ նույնիսկ հպարտության նամակ գրեց Հոռմի պապին**:

11. Կրոնական բռնություններ: 17-րդ դարի կրոնական կերպարանքը մենք լիովին պարզած չենք լինի, եթե նկատի չառնենք, որ կաթողիկ պրոպագանդայի հետ զուգընթացաբար հայության մեջ ծավալվում էին և մահմեդական ծանր ճնշումները կրոնափոխական դիտումներով: Կաթողիկ պրոպագանդան Արևելքում գործոն և մարտական ընթացք էր ընդունում այնպիսի մի ժամանակ, երբ առհասարակ ընդհանուր քրիստոնեության այդտեղ սպառնում էր մեծ վտանգ: Իսլամը մեծամեծ նվաճումներ էր անում Թուրքիայի և Պարսկաստանի քրիստոնեության մեջ և այդ նվաճումներն այնքան սպառնական չափեր ընդունեցին, որ թվում էր, թե քրիստոնեության համար պատրաստվում է վերջնական կորուստ***: Հոռմի պապն իր անթիվ գործակալ-

* Պարսկաստանում կային մի քանի տեսակ շինություններ, որոնց մեջ ապաստանողը (բաստ) մտնողը դառնում է անձեռնմխելի, և ոչ մի բանի համար նրան ձերբակալել չի կարելի:

** Du Damas, pp. 163 - 165. Զաքարիա Քանաքեռցին ուրիշ կերպ է պատմում այս դեպքերը: Նրա ասելով, Նահապետը շատ կողմնակիցներ ուներ Սպահանում, որոնք և աշխատեցին նրա համար: Վճռական դեր կատարողն եղել է շուղայեցի Ավետիս քալանթարը, որ շահի հարկադրանքով մանձեղաղանացել էր և շատ ազդեցիկ գիրք ուներ արքունիքում:

*** Гервинус, „История девятнадцатого века“, СПб., 1868, т. V, с. 71.

ներով չէր համարձակվում դիմադրել մահմեդականության այս ահալոր արշավանքին: Կաթոլիկ պրոպագանդայի առջև բացված միակ գործունեությունն էր քրիստոնյաներ որսալը, առանց հանդգնելու մատ անգամ բարձրացնել իսլամի պրոպագանդայի և բռնի հավատարացությունների դեմ:

Հայերի դեմ կաղամկերպված կառավարչական բացարձակ միջոցներ մենք տեսնում ենք բուն Պարսկաստանում, ուր դեռ Շահ-Աբբաս Մեծի օրերից բռնի կերպով իսլամացումներ էին կատարվում այնտեղ տարված հայ գաղթականության մեջ: Այս փորձերը կատարվում են և նրա հաջորդների ժամանակ, երբ պարսից արքունիքում նույնիսկ սլաշտոնական վիճաբանություններ էին սարքվում տեղացի մահմեդական և հայ կրոնավորների միջև՝ հավատի հարցեր որոշելու և ուղղահավատություն ապացուցելու համար: Այս վիճաբանություններին մասնակցում էին նույնիսկ և շահերը: Ուրիշ տեղերում, և մասնավորապես Թուրքիայում, կառավարչական այսպիսի լայն ձեռնարկություններ թեև չեն երևում, բայց այնտեղ ստեղծված էին այնպիսի պայմաններ, որոնք օգտագործվում էին բռնի իսլամացումները կատարելու ամեն օր, եթե ոչ մեծ, խմբային շափերով, գոնե անհատներով: Այս միջոցը վաղուց գոյություն ուներ, բայց առավելապես դարգացավ 16-րդ և 17-րդ դարերում: Մենք այս անհատական բռնությունների մասին կցկտուր տեղեկություններ միայն ունենք, և այս՝ շնորհիվ այն հանգամանքի, որ բռնության դեպքերը հաճախ ընդունում էին նահատակության բնույթ և մտնում էին եկեղեցական մարտիրոսագրության մեջ: Հենց այն, որ վկայաբանությունները մեր գրականության մի հարուստ ճյուղն են կազմում՝ ապացույց է, թե որքան շատ էին բռնի իսլամացման նույնիսկ այն արտասովոր դեպքերը, երբ ժողովրդական զգացմունքը սրբացնում էր այդ բռնությունների զոհերին: Բացի հատուկ վկայաբանություններից՝ 17-րդ դարի մեր հեղինակներն էլ (Առաքել Դավրիժեցի, Զաքարիա Քանաքեռցի, Երեմիա Չելեպի և ուրիշները) մանրամասն նկարագրել են բազմաթիվ նահատակություններ հավատի պատժառով: Այդ պատմվածքները վերին աստիճանի հետաքրքրական վավերապրեր են այն կողմից, որ պայծառ կերպով ներկայացնում են այն առօրյա պայմանները, այն ընդհանուր մթնոլորտը, որոնց մեջ ապրում էր քրիստոնեությունը մահմեդական աշխարհում:

Այսպես, երբ մենք ուսումնասիրում ենք այն պատճառները, որոնք առաջ էին բերում մահմեդական իշխանությունների բռնությունները քրիստոնյաների դեմ, տեսնում ենք, որ միակ դեր կատարողն այն էր, որ երբ մի մահմեդական ասում էր, թե այնինչ անհավատը հայհոյեց իսլամը, այդ դառնում էր անշեղ առիթ, որ իսլամական իշխանությունն իր ամբողջ հեղինակությամբ վրեժխնդիր հանդիսանա նրա համար: Այս հանգամանքից լայնորեն օգտվում էին մահմեդականներն իրենց անձնական հաշիվները մաքրելու համար: Դրամական, հողային կամ առհասարակ որևէ վեճի ժամանակ հաճախ պարտվում և ոչնչանում էր քրիստոնյան, որովհետև նրա ախոյան մահմեդականը միշտ կարող էր մի երկու մահմեդականի վկա գտնել և դատավորի առաջ «ապացուցել», թե գյավուրն իր հավատը հայհոյել է: Իսկ այսպիսի ոճիրների համար պատիժը լինում էր մահ, եթե հանցավորը չէր

* Մարտիրոսագրության մի ընդարձակ, բայց ոչ լիակատար ժողովածու հրատարակել են Հ. Մանանդյան և Ն. Աճառյան 1903 թ. էջմիածնում՝ «Հայոց նոր վկաները» վերնագրով (1155—1843):

համաձայնում մահմեդականություն ընդունել: Խոշոր դեր կատարում էր այդ ընդհարումների մեջ մանավանդ անասնային սեռական կիրքը: Մենք արդեն գիտենք, թե ինչեր էր անում տիրող մահմեդականությունը քրիստոնյա իգական սեռի լավագույն ներկայացուցիչներին բռնությամբ տիրանալու համար: Ավելի վատթար էր արական գեղեցկության դրուժյունը, երբ նա գտնվում էր դեռ երեխայական կամ պատանեկան թարմության շրջանում: Արվամուլությունն Արևելքում հրապարակային ախտ էր: Եվ մահմեդականը մի գեղեցիկ հայ տղայի իր ձեռքը գցելու համար պատրաստ էր «հավատս հայհոյեց»-ի ամենագործող միջոցը շահագործել: Քիչ չէին այն դեպքերը, երբ գեղեցիկ տղաների մեջ արտահայտվում էր իրենց պատիվն ամենայն համառությամբ պաշտպանելու առնական կորովը: Եվ ահա նահատակության նորանոր պատճառներ: Սաստիկ աչքի է ընկնում, որ նահատակների մեջ խոշոր թիվ են կազմում մանուկները: Թեև վկայաբանությունները միշտ չեն պարզ շեշտում այս դեպքերի պատճառները, բայց կարելի է ասել անսխալ, թե համարյա բոլոր այդ բռնություններն արվամուլության ախտի ցայտուն փաստեր են: Այս հանգամանքը շատ պարզ կերպով պատկերացնում են մի շարք վկայաբանություններ: Ահա, օրինակ, ինչ սրտաբաց պարզություն ենք գտնում տիգրանակերտցի Մանուկ Նիկողայոսի վկայաբանության մեջ.

«Այս երանելի նահատակս Նիկողայոս էր ի քաղաքէն Տիգրանակերտու, որ այժմ ասի Յամիթ, ծնեալ և սնեալ ի նոյն քաղաքին և էր մանուկ տիօք իբրև տասն և հնգից ամաց, տեսլեամբն գեղեցիկ և հասական վայելուչ, զաւակ քրիստոնէից և ազգաւ ի Հայոց: Եւ յաւուր միում մինչդեռ շրջէր Նիկողայոս ի մէջ շուկային ըստ հանապազորդ սովորութեան իւրոյ, յայնժամ այլ ոմն հաւատովն մահմետական՝ որոյ այլի անունն Մահմետ էր, մերձեալ առ Նիկողայոս՝ ձեռն ածէր զերեսօքն և փարէր ախտաւոր ցանկութեամբ՝ որպէս հանապազ տեսանի ունակացեալ առ մահմետականս: Իսկ Նիկողայոս սաստիկ բարկութեամբ դժուարացեալ ընդ այն, ի բաց վարէր յինքնէ: Եւ էր այլ ոմն այլ, որ նա ևս անուամբն Մահմետ էր և հաւատովն մահմետական: Այս Մահմետ՝ որ այժմ խաղայր ընդ Նիկողայոսին, ասաց նմա վասն այնմ Մահմետի, թե «Զիա՞րդ է զի ընդ այն Մահմետն առնես զսէր և յարակցութիւն և ընդ իս ոչ առնես»: Եւ Նիկողայոս ասաց. «Զքո մայրն և զնորա մայրն այսպէս առնեմ»: Եւ նոյն ժամայն այս Մահմետս ասաց մերձակայ արանցն և խանութպանացն. «Վասն Աստուծոյ վկայք լերուք, զի դուք ձեզն լուայք, որ հայհոյեաց զօրէնսգիրն մեր և զմարգարէն Մահմետ»:

«Եւ ժողովեցան բազում մահմետականք իբրև զշուն կատաղիք անդր ի վերայ նոցա և յափշտակեցին զՆիկողայոս և տարան ի դատարանն առ դատաւորն, և ի նոցանէ լինէին ոմանք դատախազք և ոմանք վկայք և ոմանք վրէժխնդիրք և դատապարտէին ի մահ զՆիկողայոս: Եհարց դատաւորն ի Նիկողայոսէ՝ թէ արդարև հայհոյեա՞ց զպատգամբերն զՄահմետ»: Ետ զպատասխանի Նիկողայոս. «Ես ոչ հայոյեցի և ոչ բան ինչ ասացի պատգամբերին Մահմետի. այլ այրս այս ախտաւոր ցանկութեամբ փարէր զինև ի մէջ մարդկանց և ամօթով առնէր զիս. վասն որոյ և ես զմայր սորա քֆրեցի»: Իսկ այս Մահմետս՝ որ խաղայր ընդ Նիկողայոսի, դատախազ լինէր թէ զՄահմետ զպատգամբերն քֆրեաց: Այլև ասաց. «ունիմ ահաւասիկ երկու այր վկայ», զոր և ածեալ կացոյց զարսն առաջի դատաւորին, միոյն անուն ասէին պաղալ Ալլահվերտի և միւսոյն հալվալի Սէիդ. որոց եկեալ առաջի դատաւորին վկայեցին թէ՛ «Մեք լուայք ի դմանէ որ քֆրեաց Մահմետին»:

Ասաց դատաւորն Նիկողայոսին. «Որովհետև այդքան մահմետականք ժողովեալ են ի վերայ քո և այդու կերպիւ դատապարտեն գրեզ, գիտեմ զի ոչ թողուն գրեզ կենդանի, այլ սպանանեն, վասն որոյ լուր բանից իմոց և լեր մուսուլման, զի գերծցիս ի մահուանէ»: Եւ Նիկողայոս ոչ կալաւ յանձին լինել հաւատովն Մահմետի»:

Այս պատճառով դատավորը, ամբոխի պահանջը կատարած լինելու համար, մահվան դատավճիռ է արձակում, և պատանին տարվում է նահանգապետ Մուստաֆա փաշային: Սա էլ աշխատում է գրավել 15-ամյա պատանուն, խոստանալով նրան հարստութուն, փառք, ազնվական կին: Բայց երբ Նիկողայոսը հաստատ է մնում իր ժխտողական պատասխանի վրա, փաշան վավերացնում է դատավորի վճիռը և նրա գործադրութունը հանձնում է իր դահիճներին. դժբախտ զոհին մերկացնում են, պտտեցնում ամբողջ քաղաքը, իսկ մուսուլմանները գնում էր առջևից և կանչում էր, թե ինչ մեղքի համար է նա պատժվում: Ապա դատապարտվածին տանում են այն հրապարակը, ուր կատարվում էին պատիժները: Այստեղ, կանգնեցնելով այն քարի առջև, որի վրա շարվում էին դատապարտվածների ձեռքերն ու ոտքերը, դահիճներն սկսում են համոզել, որ ուրանա քրիստոնեությունը: Արի պատանին անզորովելի է մնում, իսկ այդ միջոցին մի քահանա արմավի մեջ հաղորդ թաքցրած՝ տալիս է նրան և նա ուտում է, որից հետո ինքնակամ թույլ է տալիս, որ իր ոտքերն ու ձեռքերը կացնով շարդեն քարի վրա: Այս դրության մեջ ամբողջ գիշերն ընկած է մնում հրապարակում: Մյուս օրը քաղաքի քրիստոնյաները խնդրում են թույլտվություն, որ տանեն կիսամեռ պատանուն իր տունը: Այդտեղ էլ նա մեռնում է երեք օրից հետո: Ժողովուրդը, ինչպես միշտ, սրբության ճաճանչներով է պսակում բռնության մատաղահաս զոհին՝ այն անձնուրացության համար, որով նա պաշտպանեց իր պատիվը: Վկայաբանութունը շարունակում է.

«Եւ ի գիշերին այնմիկ Տէրն Քրիստոս փառաւորեաց զնա երկնային լուսովն, որ էջ ի վերայ նորա, զոր քրիստոնեայքն ամենեքեան՝ որք անդր էին ժողովեալք, ակներև տեսին և ուրախացան մեծաւ խնդութեամբ և ցնծութեամբ փառաւորէին զԱստուած... Եւ յետ մահուան սրբոյն, ի վազի անդր ժողովեցան բազմութիւնք քրիստոնէից, բարձեալ զնահատակն Քրիստոսի սաղմուսիւք և օրհնութեամբ, և տարան ի դիրս գերեզմանացն Հայոց և անդ ի կարգս սուրբ նահատակացն հանգուցին ի գերեզմանի: Եւ այժմ ցաւագարք և հիւանդք գնան ի սուրբ գերեզման նորա և գտանեն զառողջութիւն իւրաքանչիւրոց ցաւոց՝ աղօթիւք սուրբ նահատակին Նիկողայոսի և շնորհօքն Քրիստոսի Ստուծոյ մեքոյ: ... Այլ և մինչ կենդանի էր սուրբն Նիկողայոս՝ պատահեցաւ անդ ի Յամիթ քաղաքի վարդապետ ոմն, զորոյ զանունն ոչ գտաք. որոյ եկեալ առ սուրբն Նիկողայոս և կալեալ զջախջախեալ աջն նորա և համբուրեաց և խնդրեաց ի նմանէ թէ «Սուրբ աջ քո զայս շնորհեա ինձ, զի ես հանգրձեալ եմ եկեղեցի շինել և դնեմ ի հիմն եկեղեցւոյն այնմիկ զսուրբ աջս»: Եւ սուրբն Նիկողայոս յօժարութեամբ ետ, քանզի ասաց. «Արդէն իսկ կտրեա և առ ի քեզ»: Եւ մինչ կենդանի էր՝ ոչ կտրեցին. այլ յետ մահուանն կտրեցին: Եւ վարդապետն յինքն էառ զսուրբ այն Նիկողայոսի մեծաւ փափազանօք և տաբեալ եդ ի հիմն եկեղեցւոյն, զոր շինեաց: Այլ և զվէմն զայն ևս յորոյ վերայ խորտակեցին զձեռս և զոտս սրբոյն Նիկողայոսի, զայն ևս գողացաւ վարդապետն և տարեալ եդ ի հիմն եկեղեցւոյն՝ զոր շինեաց»:

* Առաքել Դավրիժցի, ԿԲ. 405—409.

Այս պատմութունը մեզ ցույց է տալիս, թե ինչպես մի հալածված ժողովուրդ փոքր-դեպքերից ամենաբարձր պաշտամունքներ է ստեղծում իր հոգեկան ստացվածքները պաշտպանելու համար: Չունենալով որևէ ուժ բրնտլութունը կասեցնելու համար, նա թույլ զոհերին պաշտելով էր մշակում այն բարոյական ուժը, որ կարողութուն էր տալիս նրան տոկալու, շնչկնկելու համար: Այսպես է տկարը կոչվում իրեն կեղեքող հզորի դեմ: Մանուկ Նիկողայոսի նահատակութունը տեղի ունեցավ 1641 թվականին: Տասը տարուց հետո, նույն այդ հողի վրա, նույն այդ Դիարբեքիում, նույն հրապարակի վրա, նույնպես քարի վրա ջախջախվող անդամներով, երևան է գալիս մի ուրիշ նահատակ, նույնպես պատանի և գեղեցկատեսիլ, խաչատուր անունով, բայց այն տարբերությամբ, որ սա ինքն է որոնում նահատակության առիթ, լցված է կրոնական նախանձախնդրության վառվռուն ավյունով և հայհոյում է իսլամ կարգավորի կանաչ փաթեթը, բացարձակ վատաբանում է մահմեդական կրոնը: Թուրք բարբարոսութունը քերթում է նրա մեջքի ու կրծքի կաշին և այդպես պտտեցնում նրան քաղաքի բոլոր կողմերը: Տոկոնությամբ տանում է նա այդ զարհուրելի տանջանքը, և երբ նույն գիշերը մեռնում է, քրիստոնյա ազգաբնակչությունը դարձյալ մեծամեծ ցույցերով է հանդես բերում իր պաշտամունքը, որով սրբացնում է և այս դժբախտ պատանուն: Մահմեդականների համար անգամ ակնհայտ է դառնում, որ հայերն այդպիսի ցույցերով ավելի ևս ամրացնում են իրենց հավատը, ավելի ևս դատապարտելի են դարձնում իսլամը: Ուստի և հովաքիլներով փաշայի մոտ, խնդրում են նրան արգելքներ դնի, որ հայերը չպաշտեն սպանված խաչատուրի գերեզմանը*: Մենք գիտենք արդեն**, որ անգամ Սասանյան թագավորները վախենում էին նրանից, որ հայերը պաշտում են այն մարդկանց ոսկորները, որոնց սպանում էին պարսից թագավորները:

Սակայն մահմեդական ֆանատիկոսության վրա մենք սկսում ենք քիչ զարմանալ, երբ տեսնում ենք, որ իրենք քրիստոնյաներն էլ պակաս անհամբերող ու անհաշտ չէին իրար վերաբերմամբ: Այսպես, հույն ժողովուրդը, որ հայերի պես հարստահարված ու կեղեքվող մի ուսյա ժողովուրդ էր, ցույց էր տալիս դեպի իր դրացի և բախտակից հայերը կատաղի ֆանատիկոսական ատելություն: Դրիգոր Դարանաղցին պատմում է, թե ինչ երկարատև խռովություններ ծագեցին հայերի և հույների միջև այն հանգամանքից, որ մի հայ տղամարդ ամուսնացել էր մի հույն աղջկա հետ: Ահա ինչպես է նա ներկայացնում այդ շատ բնորոշ եղելությունը, որ տեղի է ունեցել 1620 թվականին Ռոդոստոյի մեջ:

«Ի հնարից շարին ոմն երիտասարդ յաղղէն մերմէ արուեստի հալաճ՝ զնալով ի տունս Հոռոմոց ի պատճառս բամբակի. մեկ աղջիկ մեծահասակ կացեր միոյն, սիրով կու կապակցին ընդ միմեանս և ուխտ եղեալ առնուլ զմիմեանս կամօք մօր աղջկանն, և եկին առ մեզ ի հրաման առնուլ, զի բերեալ պսակեցեն յեկեղեցին. նա՛ ես հրաման չեառ յեկեղեցին բերելոյ վասն ահից նենգահոտ և խեղութիւր աղագցն, այլ տարեալ յիւրեանց տունըն պսակեցին: Նա՛ տեսեալ ազգն Տաճկաց, որ շար մեծ է յաշս Յունացն, նա՛ ի կատակել և ի ծաղր առնել սկսան՝ այսպսնել զամենայն ազգն Հոռոմոց, և նոքա ոչ կարացեալ տանել այլիցն և կատականացն, ... յարեան ի

* Անդ. որ. 410—418.

** Տե՛ս այս պատմության երկրորդ հատորը:

վերայ հօր և մօր աղջկան թէ՛ յէ՛ր այսպես և այնպես արարիք, զձեզ շտապար մահուամբ սպաննել կուտամք: Եւ առ ահիւ նորա յուրաստ էին եղեր՝ թէ մեք ոչ գիտեմք, ահա դուք ևս ինքն, զինչ զիտէք՝ արարէք ընդ նոսա: Նա՛ զաղջիկն յափշտակեցին ի տանէ առն և տարան առ դատաւորն, աղաղակեցին միաբերան թէ՛ թո՛ղ լաւ որ տա՛նիկ լինի բան երմանի: Զօրով և բռնութեամբ տաճկացուցին զաղջիկն և զպատանին զանեցին և թողին՝ զաղջիկն տարեալ մէկ իմամին ի պահ ետուն. նա՛ աղջիկն կաղաղակէր թէ՛ ևս երմանի եմ և քրիստոնեայ. մինչ երեք [օր] ոչ հաց եկեր և ոչ ջուր կարր: Մեր Մնրն-դեան պահոցն էր որ Հոռոմնին յուտիս էին, ուսեաց կերակուր տարան, բնալ մերձեցաւ ասին: Երիտասարդին, որ այրն էր, խապար զրկեց թէ՛ թող զիս զայ գողանայ առնէ, որ փախիմք երթամք յանձանօթ երկիր դմեր հաւատն պահեմք: Մարդն այլ տեսաւ որ գողանալոյ հնար չկայր, գնաց ի դատընոց, ասաց. ես այլ տաճկանամ հետ կնոջս: Ըստ դենին իւրեանց տաճկացուցին, առանց թլպատելոյ թողին. նա պիղծ շերէց մի աղաղակեց, որ Շեյթան Փափազ ասեն՝ յառաւել շար գոլոյն, նա ճիշ երարձ թէ թլփատեցէք, առանց թրլփատութեան կերթայ հայութիւն կենէ: Նորա պնդելովն թլփատեցին: Ելաւ, մէկ քանի օր կացին մինչ վէրքն ողջացաւ, էտո զաղջիկն և փախաւ. որպէս խորհել էին, այնպէս արարին. յայն ժամանակէն ի վեր այլ ոչ ոք չգիտաց թէ ուր գնացին»*:

Բանն այսքանով չվերջացավ: Հույներն իրենց թշնամութիւնը տեղի ամբողջ հայ ժողովրդի դեմ դարձրին: Ձմեռնային մի գիշեր նրանք գնացին հայոց այգիները և կոտորեցին 16 այգիների ծառերը: Բացի դրանից, թուրքերի հետ միանալով, նրանք 60 հոգի պատգամավոր են ուղարկում Կ. Պոլիս միջնորդելու համար, որ հայերը, իբրև եկվոր տարր, որ հարկեր էլ չի տալիս, հեռացվեն քաղաքից: Սակայն հայերս, ասում է Դարանաղցին, այն ժամանակ «այսպէս անտէրունչ չէաք, այլ տէր և թիկունս կայր յարքունուստ և շատ հոգաբարձուք ի դրան արքային, նախ խալիֆայ Աստուածատուր հայ ազգաւ, որ սիրելի էր յաշս ամենայն արքունեացն թագաւորին՝ յաւուրս Սուլթան Օսմանին»: Բացի դրանից՝ գոյութիւն ունենալու և այն, որ հայերը մզկիթի ուսյա էին գրված և մեծ վեզիր. Հասան փաշան, տեղյակ լինելով բոլոր հանգամանքներին, մերժեց հույների և թուրքերի միացած միջնորդութիւնը:

Հայ-հունական ընդհարումները ծագում էին կրոնական անհամբերողութեան և այլ հանգամանքներից: Ահագին խառնակութիւն առաջանում էր ծաղատկից, երբ հայոց զատիկը, տոմարական անկայուն հաշիվների պատճառով, ընդհանուր քրիստոնեական զատկից մի շաբաթ առաջ էր ընկնում: Հակառակութիւնները հաճախ էին մանավանդ երուսաղեմում: Նույն Դարանաղցին պատմում է հունական թշնամութեան ուրիշ դեպքեր էլ, երբ, օրինակ, հույները խլում էին հայերի եկեղեցին, ինչպես թուրքերը խլում էին նրանց եկեղեցիները: Եվ վերև բերած դեպքից չպետք է հետևենք, թե թուրքերը միշտ հույների հետ էին միանում հայերի դեմ: Լինում էին և այնպիսի դեպքեր, երբ թուրքերը հայերի կողմն էին բռնում՝ հույների դեմ: Եվ չի կարելի, իհարկե, ասել, թե հայերը միանգամայն անմասն էին այն կրոնական անհամբերողութեան, որը տարածված էր այդ դարում: Հայերն էլ ամեն ժամանակ, երբ կարողութիւն էին զգում, ամենայն համառութեամբ և խստութեամբ իրենց դավանութեան նախանձախնդիր էին հանդիսանում:

* Դարանաղցի, էր. 201, 203—204:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏ

1. Երկու երևույթ: 17-րդ դարից հայոց գրականութիւնը հանդես է բերում մեծ զարգացման անտարակուսելի նշաններ: Մեր առջև բացվում են երկու խոշոր երևույթներ, որոնք և տրոհում են գրականութիւնը երկու մասի: Մեկը մեր հին իրականութեան շարունակութիւնն է, այսինքն այն, որ հայ գրողները, գլխավորապես մայր-հայրենիքում, աշխատում են կենդանի պահել մեր աղգային գրականութեան վաղեմի և հարազատ ճյուղերը՝ պատմագրութիւն, բանաստեղծութիւն, մասամբ և աստվածաբանութիւն: Իսկ մյուս երևույթն արդեն արդունք է նոր զարգացող հասարակական ու քաղաքական պայմանների և կատարյալ նորութիւն է ներկայացնում հայ կյանքի համար: Այդ մասն ամենասերտ կերպով կապված է հայկական տպագրութեան հետ, որ մարմնացնում է հայութեան կուլտուրական աշխատանքի ամենաուժեղ հոսանքը 17-րդ դարում: Այս գրական գործունեութիւնը գլխավորապես հայկական գաղութներում է ծավալվում և նրա աշխատավորներն այլևս սոսկ գրողներ չեն, այլև հրատարակիչներ: Այս նոր զբաղմունքը— հրատարակչութիւնը, մի կողմից մեր գրականութեան հին և նոր աչքի ընկնող երկերն է տպագրութեամբ բազմացնում, իսկ մյուս կողմից՝ մտցնում է մեր մեջ օտար գրական ձևերի մշակումը թարգմանութիւնների և այն ժամանակվա գիտական հայացքների ժողովրդականացման միջոցով: Այս գաղութային գրականութիւնը հետզհետե պիտի խլացներ մայր-հայրենիքի գրականութիւնը, տանելով հայ կյանքը դեպի քաղաքական նոր հորիզոններ:

Գրական այս երկու երևույթը մենք կներկայացնենք իրենց մանրամասնութիւններով առանձին-առանձին, ինչպես այդ պահանջում են այն տարբեր միջավայրերը, որոնք ազդում էին նրանց վրա: Առաջին, հին մասը մենք կթողնենք «Գրականութիւն» վերնագրի տակ, իսկ երկրորդին կհատկացնենք հետևյալ գլուխը, տալով նրան «Տպագրութիւն» վերտառութիւնը, քանի որ այստեղ գլխավոր գործոնը հայերեն տպարանն էր:

2. Պատմագրութիւն: 16-րդ դարում միանգամայն ամայի մնալով, պատմագրութեան ասպարեզը մեր գրականութեան մեջ սկսում է նորից կենդանանալ 17-րդ դարի սկզբից, տալով մի շարք հեղինակներ, որոնք գրական ինքնատիպ դեմքեր են ներկայացնում: Դասավորենք նրանց ժամանակագրական կարգով:

Գրիգոր վարդապետ Դարանաղցի (1576—1643): Կոչվում է և Կամսխացի, որովհետև ծնվել է հին Դարանաղցաց գավառի Կամախ (Քեմախ) քաղաքում: Ստացել է «Բուք» մականունը: 1590 թվականին ձեռնադրվել է աբեղա, այնուհետև վարել է վարդապետի թափառաշրջիկ կյանք: Վանական միաբան է եղել նախ Արարատյան երկրում՝ Սաղմոսավանքում, ապա՝ Բաբերդի Վահանաշեն վանքում, ուր աշակերտել է Սրապիոն անունով վարդապետին. որը գիտնականի համբավ ունենալով: Սակայն Գրիգոր վարդապետի ստացած գիտութիւնը, նույնիսկ իր ժամանակի հասկացողութիւնների տեսակետից, միջակ աստիճանի մի գրագիտութիւն էր և ոչ ավելի: Չնայած այս հանգամանքին, նա եղել է մի եռանդուն, պայքարող հոգևորական, մի հատկութիւն, որ, երևի, և տվել է նրան «Բուք» մականունը: Ճանապարհորդել է Դրիմ, երկար

տարիներով ապրել է Կ. Պոլսում և Երուսաղեմում, որոնք դեր է կատարել այն կղերական խառնակությունների մեջ, որոնք օւղեկոծում էին այն ժամանակ այս երկու գաղթավայրերի հայությունը: Վերջապես, երկար ժամանակ առաջնորդ է եղել Ռոդոսթո քաղաքում*: Մի խոսքով, շատ շրջած ու շատ բան տեսած մի մարդ: Իր տեսածն ու լսածը նա մանրամասնաբար գրի է առել, և այսպիսով ստացվել է Գրիգոր Դարանաղցու «ժամանակագրություններ» կամ, ավելի ճիշտ ասած, ինքնակենսագրությունը, որ երկար ժամանակ ձեռագիր էր մնում Երուսաղեմի Հայոց վանքի գրադարանում և միայն նոր արժանացավ տպագրության**, ավելացնելով հայոց գրականության պանթեոնի մեջ և այս նոր անունը— Գրիգոր Դարանաղցի:

Այս աշխատությունը ներկայացնում է մի բավական ստվար հուշոց, որի մեջ հեղինակը նկարագրել է գլխավորապես իր կյանքն այնպիսի մանրամասնություններով, որոնք տալիս են գործին մի տեսակ օրագրության ձև, թեև նա օրերի պատմություն չի պարունակում, այլ տարիների: Եվ չի կարելի ասել, թե Դարանաղցին գրել է ամեն տարվա անցուդարձը տարին անցնելուց հետո իսկույն ևեթ: Երևում է, որ ամբողջ գործը նա գրել է իր կյանքի վերջին տարիներում, որովհետև պատմելով մի տարվա մեջ պատահած այս կամ այն դեպքը, նա տանում է այդ դեպքի հաջորդական զարգացումը մի քանի (երբեմն տասնյակ) տարիների ընթացքում և ապա վերադառնում է մի ուրիշ դեպքի սկզբին և էլի նույն կերպով պատմում այն մինչև վերջը, նորից նոր դեպքերին վերադառնալու համար: Այս սխեման էր ևս էր բերում հեղինակի կարողությունների սաստիկ թուլությունը և շատ դժվարացնում է այդ ժամանակագրությունից օգտվելու հնարավորությունը: Դարանաղցին միանգամայն անկարող է հանդիսացել ժամանակագրական կարգի տակ դասավորել իր նկարագրած դեպքերը այնպես, որ ստացվեր մի ընդհանուր տեսարան, ուր փաստերը ներկայացնեին այս կամ այն ժամանակամիջոցի ամբողջ պատկերը: Պետք է ասենք, որ այս պակասությունը հատուկ է մեր միջնադարյան դպրոցի ներկայացուցիչներից շատերին: Չնայած այս պակասություններին, Դարանաղցու աշխատությունն ունի իր կարևոր նշանակությունը 17-րդ դարի առաջին կեսի պատմության համար: Նա տալիս է ճոխ մանրամասնություններ այն դեպքերի և շարժումների, որոնց թատերաբեմ է հանդիսացել Ասիական թուրքիան և մասնավորապես հեղինակի հայրենիք՝ էրզրումի վիլայեթը: Ավելի մեծ է այդ կարևորությունը Կ. Պոլսի, Երուսաղեմի, Ռոդոսթոյի գաղթականությունների պատմության համար, մանավանդ երբ խնդիրը վերաբերում է եկեղեցական պատմության: Երկարապատում, ձանձրացուցիչ մանրամասնություններով պատմված են կղերական փառամուլ իշխանավորների վեճերն ու կռիվները, վայրենությունները: Ժամանակը, բարբերը շատ վճիռ կերպով արտացոլում են այդ պատմվածքների մեջ, որովհետև Դարանաղցին անկեղծ ու միամիտ արձանագրող է, այնպես որ նրա կուսակցական միակողմանիությունն էլ կորցնում է իր բացասական նշանակությունը, թույլ տալով, որ իրողությունը բազմակողմանի կերպով լուսաբանվի:

Շատ հետաքրքրական է Դարանաղցու աշխատությունը նաև լեզվական տեսակետից: Թեև հեղինակը գրաբարասեր է և աշխատում է գրել գրաբար,

* Է. Գ. Գալեմբերյան, «Յուդիաննէս կալիսկոպոս Խուլ» (Հանդ. ամսօրեայ), 1911, էջ. 6—8:

** 1914 թ. Երուսաղեմում: Մեր ձեռքի տակ եզած օրինակը պակասավոր է սկզբից ու վերջից:

նույնիսկ խրթին լեզվով, բայց այդ նրան շատ քիչ է հաջողվում: Գերակշռող չիրք ամբողջ աշխատության մեջ ունի ժամանակի աշխարհաբար լեզուն, որի ձևերով և դարձվածներով խիտ առ խիտ խճողված է ամբողջ գրվածքը: Ժողովրդական ոճը, արտահայտության ձևերը պատահում են յուրաքանչյուր քայլում, հաղորդելով ընդհանրապես ճապաղ և անարվեստ գրությունը խոսակցական ոճի թարմություն:

Գրիգոր վարդապետը վախճանվեց Ռոդոսթո քաղաքում, ուր և թաղված է: Տապանագիրը վկայում է, որ նա հարգված էր իր հոտից, բայց ոչ թե իբրև գրագետ, այլ այն պատճառով, որ Քրիստոսի խաչավախտի մի բեկոր բերել է գրել տեղական եկեղեցում: Նա իր հոտից նկատվում էր իբրև «քաջարթուն հովիվ»*:

Առաֆել վարդապետ Դավրիժեցի: Ծնվել է, ինչպես ցույց է տալիս մականունը, Թավրիզ քաղաքում, հավանորեն 16-րդ դարի վերջերին: Ուսում ստացել է Փիլիպպոս կաթողիկոսի մոտ էջմիածնում, ձեռնադրվել է վարդապետ և, իբրև էջմիածնի վարդապետ, կատարել է զանազան պաշտոններ, որոնցից հիշատակելի է մասնավորապես նվիրակի պաշտոնը, որ նա կատարել է Փիլիպպոս կաթողիկոսի հրամանով, ինչպես ինքն է ասում, «Յունաց աշխարհում», այսինքն Փոքր Ասիայում: Այսպիսով նա առիթ է ունենում ճանապարհորդություններ կատարելու, շատ տեղեր տեսնելու: Լինում է նաև Սպահանում: Աշխարհատեսությունն, անշուշտ, շատ է օգնում նրան պատմական տեղեկություններ ժողովելու և նրանցով իր գիտությունն ավելի ևս զարգացնելու համար: Ինչպես երևում է, նա հմուտ պատմագետի համբավ ուներ իր ժամանակակիցների մեջ և այդ ընդունակության իբրև ապացույց՝ նա տվեց իր «Պատմագրությունը», մի գործ, որ ունի իր փոքրիկ, բայց հետաքրքրական պատմությունը, որ ինքն, Առաֆելը, ներկայացնում է այսպիսի գծերով:

Փիլիպպոս կաթողիկոսը և նրան շրջապատողները մեծ փափագ ունեին, որ պատմագրության նյութ դառնա այն ասեղ հարվածը, որ հայոց երկիրն ստացավ Շահ-Աբբասից: Հայոց գերեվարությունը, նրան հետևած վայրենացումը, բարբերի և բարևկարողության անկումը, վերածնության ջանքերը, մի խոսքով՝ այն ամենը, ինչ կազմում էր 17-րդ դարի առաջին կեսի բովանդակությունը,— այս ամենը շատ ցանկալի էր համարվում, որ արձանագրվի ի գիտություն ապագա սերունդների: Այսպիսի հանձնարարություն կաթողիկոսն արտով շատերին, նույնիսկ իր աշակերտներից այնպիսիներին, որոնց համարում էր հմուտ և պատրաստված այսպիսի մի աշխատանքի համար: Սակայն ոչ ոք հանձն չառավ: Ամենքը գիտեին, որ այդ գործը պահանջում է տաժանելի աշխատանք, ուստի հրաժարվում էին նրանից: Վերջապես կաթողիկոսը կանգ է առնում Առաֆելի (որ ինքն իրեն անվանում է Առաքյալ, «նուսաստ և տրուպ յամենեսին» սպասուստոր բանի») վրա, որը չի կարողանում ազատել իր գլուխն այդ ծանրությունից: «Ես որդես զտկար կենդանի ոմն ըմբռնեալ ի վարմից և յորոգայթից և ոչ կարիցէ զերծանիլ,— ասում է նա,— սմին սարասիս գողջիք և զեղկելիս ըմբռնեալ ի վարմ գործոյս այսմիկ»: Մեր հեղինակը բացատրում է և այն պատճառները, որոնց շնորհիվ նա այնքան հեշտ բռնվեց այդ «Քակարդի» մեջ: Առաջինն այն էր, որ նա չկարողացավ ետ դարձնել Փիլիպպոս կաթողիկոսի հրամանը, թեև շատ միջնորդ-

* Գալեմբերյան, էջ. 6—8:

ներ գցեց՝ աղաչելու համար, որ իրեն շահանձնվի այդ գործը: Դրի համար նա իրեն միանգամայն անպետք և անկարող էր համարում: Երկրորդ՝ որ հարկադրողը միայն Փիլիպպոս կաթողիկոսը չեղավ, այլ և Հակոբ կաթողիկոսը, երբ սա հաջորդեց Փիլիպպոսին և տեսավ, որ Առաքելը, օգտվելով իր ուսուցչի մահից, դադարեցրել է սկսած գործը: Երրորդ հարկադրողը հենց իր, Առաքելի զգացմունքն էր, որ թելադրեց նրան արձանագրել հայրենիքի դժբախտությունները: Նա ասում է. «Եւ ես ինձէն իսկ տեսանելով զաւերս Հայաստան աշխարհին, և զնուագիլն մերոյս ազգին, և զչարութիւնն մահմետականաց, կսկծալի մորմոքմամբ այրիւր սիրտ իմ, վասն որոյ յօժարեցայ յարձանագրութեան սոցին»*: Իսկ չորրորդ դրդապատճառն էլ այն էր, որ Առաքել վարդապետը, ինչպես իր դարի հարազատ զավակ, հավատացած էր, թե այդպիսի մի դաժան աշխատանք կատարելով, նա ազատված կլինի իր բոլոր մեղքերից, և այս՝ ընթերցողների բարեխոսութեամբ և աղոթքներով: «Վասն զի,— ավելացնում է նա,— և ես այսու դիտաւորութեամբ և յուսով յանձն առի զայսպիսի յոքնաշխատ և զբազմաերկ և զտաժանելի գործս՝ և աւուրս յուրվս ի սմին դեզերելով և ի յուրով երկիրս և յաշխարհս շրջագայելով ի խնդիր զրուցաց պատմութեան, ոչ միայն ի քրիստոնէից, այլ և յայլոց ազանց հարցանելով, և ամենեցունց զասացեալսն գրելով, և վասն զստուգութիւն բանին գտանելոյ, եղև զի զմի պատմութիւն, տասն անգամ և այլ աւելի կրկնելով գրեցի»:

Այս պատրաստությունները ցույց են տալիս, թե մեր հեղինակը ո՛րքան լուրջ վերաբերմունք ուներ դեպի իր գործը, ո՛րքան բարձր էր գնահատում պատմական ճշմարտությունը: Մերության հասակում էր նա, հիվանդոտ. բայց ջանք ու աշխատանք շինայեց, թեև մենակ էր, ոչ ոք չօգնեց, ոչ ոք նույնիսկ նյութական աջակցություն չարավ նրան: Գրական աշխատանքի այդ այլանդակ պայմանները դարերից ի վեր գոյություն ունեին, և եթե, այնուամենայնիվ, մենք կարող ենք պարծենալ Առաքել Դավրիժեցու նման հեղինակներով, այդ՝ բացառապես այն հանգամանքի շնորհիվ, որ այդ մարդիկ ընդունակ են եղել անձնագոհության: Ծնշված, ինչպես ինքն է ասում, «ողորմելի ծերություն» տակ, «ցավագար մարմնով», նա սկսում է այդ գործը 1651 թվականին: Չորս տարուց հետո վախճանվում է Փիլիպպոս կաթողիկոսը: Առաքելը, թեև արդեն բավական բան արել էր, թողնում, լքում է իր գործը, նկատի առնելով նրա հետ կապված դժվարությունները: Բայց Հակոբ կաթողիկոսի ստիպմամբ՝ 1658 թվականից վերսկսում է աշխատանքը և վերջացնում է 1662 թվականին: Այսպիսով ամբողջ աշխատությունը տևում է ինը տարի և այս ժամանակամիջոցում Առաքելը գրում է 60 տարվա պատմություն (1602—1662): Այս աշխատանքը նա կատարել է մասամբ այն ճանապարհորդությունների միջոցին, որ նա կատարել է պատմական նյութեր հավաքելու համար, բայց գլխավորապես էջմիածնում, որի հետ նա կապված էր իր սրտի ամբողջ կարողությամբ: Նկատենք այդ պատմագրական աշխատության կատարման և մի այլ հանգամանքը: Իր գործի առաջաբանի (նախադրության) մեջ հեղինակը շատ ճիշտ կերպով նկատում է, որ պատմագրության հիմքը պիտի կազմի ճիշտ ժամանակագրությունը, և այդ պատճառով ինքն ամեն ջանք թափել է թվականներ գտնելու և յուրաքանչյուր դեպք իր թվականի տակ արձանագրելու համար: Բայց այս բանը միշտ չի հաջողվել նրան, շնայած որ

* Դավրիժեցի, էր. 517:

17-րդ դարի առաջին կեսի անցուդարձին ականատես է եղել նա ինքը և նրա հետ նաև շատ մարդիկ: Այս հանգամանքը մեր հեղինակը բացատրում է շատ գեղեցիկ կերպով: «Քանզի,— ասում է նա,— ազգս մեր յաւարտուաց և ի գերշաց և ի հարկապահանջողաց ցիրուցան եղեալ են, կոշկոճեալ և կաշկանդեալ, տառապեալ և կապեալ յաղքատութեան որպէս յերկաթս՝ ըստ Սաղմոսին, և հազիւ ամենայն ոք զպարուստ իւրոցն կենաց հայթայթէր, ոչ գտաք դիտող այր այնպիսի, որ զի ընդ պատմութեան և զթուականն ևս ծանուցեալ էր: Բայց մեք յուրով աշխատութեամբ խոյզ արարեալ՝ զորս գտաք, կարգեցաք ընդ պատմութեանն և զթուականն ևս, և զորս ոչ գտաք, առանց թուականի պատմեցաք»:

Այս են այն՝ մեզ ծանոթ հանգամանքները, որոնց մեջ լույս տեսավ Դավրիժեցու աշխատությունը: Որքան և համեստ լինի նրա կարծիքն իր ընդունակության և կարողության մասին, նրա կատարած գործն ըստ ինքյան ապացույց է, թե որքան պատկառելի գրական ուժ էր այդ թավրիզեցի ծեր վարդապետը: Նա տվել է մեզ մի ստվար հատոր, որի մեջ ամեն քայլում մենք հանդիպում ենք գրական կիրթ ճաշակի, որ կարող էր պատիվ բերել մեր գրականության ավելի հին շրջաններին, երբ հայ մատենագրությունը դեռ չէր հասել թաթարական ժամանակների սոսկալի անկման: Իսկ երբ վերջնում ենք այս անկման շրջանը, այստեղ Առաքելը հանդիսանում է առաջնակարգ գրական մի ասող, որ շունի իր նմանը թե՛ նախորդ դարում և թե՛ իր ժամանակակիցների մեջ: Նրա լեզուն պարզ ու հասկանալի է, ոճը վայելուչ, թեև ոչ քիչ ճապաղ, նկարագրությունների մեջ կարողանում է պատկերացնողի ընդունակություն ցույց տալ: Այս կողմից նա շատ աչքի է ընկնում մանավանդ Շահ-Աբբասի գերեվարության և սրան հետևած նյութական և մտավոր վայրենացման խորապես ազդող նկարագրությունների մեջ: Ընթերցողի աչքի առջև շարունակ կանգնած է հեղինակի ինքնատիպ պատկերը: Դա մի հավատացյալ վանական է, լցված մի վառ սիրով դեպի հայրենի աշխարհը, դեպի ազգային մտավոր-կուլտուրական ստացվածքը ներկայացնող եկեղեցին: Այդ սերը դարձնում է նրան երկարաբան, ուշադիր դեպի բոլոր մանրամասնությունները, դեպի ամեն մի հանգամանք, որ հարազատ ժողովրդի նահատակության փաստերն էր ցույցանում: Բացի այս բոլորից՝ մի լավատեղյակ մարդ է նա, որ ուզում է իր ընթերցողներին շատ օգտակար տեղեկություններ հաղորդել և այդ պատճառով մտցնում է իր գրքի մեջ և շատ կողմնակի նյութեր, նույնիսկ այնպիսիները, որոնք իր հեղինակությունը չեն: Այսպես նյութեր, նույնիսկ այնպիսիները, որ արունակում է Մարեցի Հովհաննես է, օրինակ, ամբողջ 54-րդ գլուխը, որ պարունակում է Մարեցի Հովհաննես վարդապետի գրած պատմությունը: Մեզ թվում է, որ ուրիշների գրվածքներ են և այն վկայաբանությունները, որոնք նկարագրում են մասնավոր անձանց են և հատակությունները և գրվում են հինգ գլուխ (44—48): Առաքել պատմահարը տվել է և այնպիսի նյութեր, որոնք անմիջապես իր ընտրած ժամանակամիջոցին, ոչ էլ Հայոց պատմությանը չեն վերաբերում: Այսպես են, օրինակ, օսմանյան և պարսից թագավորների մանրամասն ցուցակները (գլ. 51—52): Կա, վերջապես, մի ամբողջ եկամուտ գլուխ՝ վերջինը, որ արդեն ընդօրինակողն է մտցրել— պատմություն այն մասին, թե ինչպես մի զմյուռնացի հրեա իրեն Քրիստոս էր հայտարարում:

Բայց առավելապես հետաքրքրական են իրենց տարօրինակությամբ 53 և 54 գլուխները: Առաջինի վերնագիրն է՝ «Վասն անուանց և որպիսութեանց պատուական ականաց»: Անմիջապես սկսվում է ակաների նկարագրությունը, և

միայն գլխի վերջում դետեղված է մի ծանոթություն, որի մեջ ասված է, թե էրբ իրենք գնում էին Երուսաղեմ, Հալեպում հանդիպում են Սարգիս անունով մի հայ քահանայի «հմուտ և տեղեակ բանից գրոց... և էր կարի վարժ ի լեզուն Արապի և Օսմանցուց և Ֆուսուկին, այլև ծանօթ Հոռոմի լեզուին և Ջհոթի լեզուին. և էր ինքն արուեստի ակնադործ, որ զպատուական ակունս հարթէ և շինէ. այլ և գնող և վաճառող սոցին»։ Մենք, շարունակում է ծանոթությունը, աղաչեցինք քահանային, որ գրե ակների նկարագրությունը և նա կատարեց այդ խնդիրը. «և մեք վասն հասարակաց օգտի ի մէջ այս պատմագրքիս շարակարգեալ գրեցաք»։ Հետևյալ, 54-րդ գլուխն էլ ակների մասին է խոսում այսպիսի վերաառությունը՝ «Այս է գիրք ջոհարներուն, որ կան ի վերայ աշխարհի՝ թէ յոր տեղաց հասլ կու լինին՝ նախ և առաջին արմաստն»։ Այս գլխի մասին էլ նույն ծանոթությունը հիշատակում է, թե առաջուց գրված է եղել և էլի օգտակարության պատճառով դետեղվում է գրքի մեջ։ Բայց մեզ թվում է, որ այս երկու գլուխն էլ մուծված են Գավրիթեցու Պատմագրության մեջ օտար մարդկանց ձեռքով։

Ինչպես երևում է, Առաքելն իր ժամանակ հմուտ և գիտուն պատմաբանի համբավ էր վայելում։ Այսպես, Ջաքարիա Քանաքեռցին երկու տեղ հիշում է, որ ինքը, պատմական խնդիրների մասին լուսաբանություն ստանալու համար, դիմեց Առաքել վարդապետին և ստացավ նրանից հեղինակավոր բացատրություններ։ Իսկ թե որքան հարգի էր նրա գրած աշխատությունը դեռ նրա կենդանության ժամանակ, ցույց է տալիս այն, որ այդ գործն ամբողջովին տպագրվեց Ամստերդամում նշանավոր տպագրիչ Ոսկան վարդապետ Երևանցու ձեռքով 1669-ին։ Իր պատմագրական հմտությունը Գավրիթեցին ցույց է տվել և այն ժամանակագրությամբ, որ կազմում է նրա Պատմագրության 55-րդ գլուխը և որ, սկսվելով Հայոց Ժ (10) թվականով (=561), վերջանում է ՌՃԺԵ-ով (=1666 թ.)։

Էջմիածնի միաբանության գերեզմանոցում, Եփրեմ կաթողիկոսի գերեզմանի մոտ, Առաքել Գավրիթեցու գերեզմանն է, որի վրա դրած գորշ և հասարակ բարը կրում է հետևյալ արձանագրությունը. «Պատմագիրն այս է տապան Առաքել վարդապետին ՌՃԺԺ (1119=1670) թուին»։ Ուրեմն, Գավրիթեցին երկրորդ հայ հեղինակն էր, որի կենդանության ժամանակ տպագրվեց նրա աշխատությունը։

Ջաքարիա սարկավագ Քանաքեռցի։ Մնվել է Քանաքեռ գյուղում հավանաբար 17-րդ դարի քսանական թվականներին։ Իր ասելով, վրացական ծագում ունեւր, սերունդ էր այն վրացի ազնվականներից մեկի, որոնք մի ժամանակ պատանդ էին եղել Հովհաննավանքում և հետո, ցրվելով զանազան տեղեր, բնակություն էին հաստատել։ Ջաքարիայի նախահայրը, որ Քանաքեռն էր ընտրել բնակության տեղ, կոչվում էր Ղապո (Գաբո), ուստի և նրա տոհմը հայտնի էր գյուղում Ղապոյեանց անունով։ Հոր անունն էր Մկրտչի, որ Կոտեից դավաճի կառավարիչ Մելիք-Գավթի «նօտարն» էր կամ տան կառավարիչը։ Մայրը, Խանազա անունով, Եհ-Արբասի գերեզմարության ժամանակ իր հոր և մոր հետ քաշվել էր Պարսկաստան, ուր բնակեցվել էր Գուլփիբանում։ Մելիք-Գավթին աղատում է նրանց, որովհետև Խանազայի մայրը նրա բնիկն էր, և բերում բնակեցնում է Արծն գյուղում, ապա ամուսնացնում է Խանազային իր նոտարի, Ղապոյեանց Մկրտչի հետ։ Այս ամուսնությունից ծնվում են երկու որդիք— Խաչատուր և Ջաքարիա՝ մեր հեղինակը։ Երկու եղբայրները սովորեցին ոսկերչություն։ Այս արհեստը բանեցնելու հա-

մար էր, որ նրանք 1637 թվականին գնացին այժմյան Ղազախի գավառի Միափոր գյուղը և խանութ վարձեցին Մելիք-Աթայի տանը։ Մանկության ժամանակ Ջաքարիան տեսավ պարսկական բարբարոս կարգերը, որոնք դրոշմվել են նրա հիշողության մեջ և անցել նրա Պատմագրության էջերը։ Այսպես, նա նկարագրում է, թե ինչպես խոնավան հարկահանը Քանաքեռ գյուղում ցուցակագրում էր հարկատուներին և որոշում էր, թե ով պիտի հարկ տա և ով պիտի հարկից աղատվի։ Ջաքարիան մորից կաղ էր ծնվել և, ինչպես երևում է, հենց այդ պատճառով էլ պիտի աղատվեր հարկից։ Հայրը շալակում է նրան, իսկ մյուս որդուն, Խաչատուրին, առաջը գցած, անցնում է հարկահանի առջևով։ «Եւ իբրև ետես զմեզ փոքր և կաղ և թիւր ոտամբ,— պատմում է Ջաքարիան,— բարկացաւ և ասէ, զառողջ որդիսն քո պահեալ ես, և զանդամալոյժքդ բերեալ ես։ Եւ հրամայեաց արկանել յկրկիր ի վերայ երեսացն. և բերեալ ջոր թափեցին ի վերայ անձինն, յտաց մինչև ցգլուխն՝ ջրողող արարին. և նստոյց այր մի ի վերայ գլխոյն և այր մի ի վերայ ոտիցն. և հրամայեաց շորից դիմուորաց՝ երկու կողմամբ հարկանել, և այնքան հարին, մինչ զի մորթն ի մարմնոյն ի բաց ոստեաւ, և ինքն անշնայացաւ. և համարեցին զնա մեռեալ, և ապա քարշեալ զնա թաղեցին ի մէջ փոսիկնի»։

20—25 տարեկան հասակում Ջաքարիան թողնում է ոսկերչությունը, թողնում է և աշխարհն ու մտնում է Հովհաննավանքը, որին ծառայում է ամբողջ հիսուն տարի։ Կաթողիկոսն էր պատճառ, որ նա այդքան ժամանակ մնաց սարկավագ, առանց կարողանալու ավելի բարձր աստիճանների հասնել։ Վանքում նա աշակերտեց Ջաքարիա և Հովհաննես վարդապետներին և այնքան գրավարժություն սովորեց, որ նույնիսկ սկսեց պատմություն գրել։ Մեր կաղ սարկավագը ճանապարհորդություններ էլ է կատարել։ Այսպես, մենք նրան տեսնում ենք Կ. Պոլսում, Հակոբ կաթողիկոսի մահից հետո։ Աշխարհատեսությունն էլ նրան, անկասկած, շատ բան սովորեցրեց։

Ջաքարիա սարկավագի անունով մնացած ամբողջ գրական ժառանգությունը հրատարակված է էջմիածնում 1870 թ. «Պատմագրություն» անվան տակ, բաժանված երեք հատորի։ Առաջին և երկրորդ հատորները տալիս են Սեֆյան թագավորների և օսմանյան արշավանքների պատմությունը, երրորդը պարունակում է իր մեջ հատկապես Հովհաննավանքի պատմությունը, որ ունի իր սեփական անունն էլ— «Կոնդակ»։ Այս բոլոր մասերում էլ Ջաքարիան միևնույնն է— վերին աստիճանի պարզ ոճ ունեցող մի տաղանդավոր գրիչ, որ գիտե պատմել մեծ աշխույժով, կարճ ու կտրուկ լեզվով, առանց ճոռոմաբանությունների և սեթեթությունների։ Պատմագրության վերաբերմամբ նա ունի մի շատ միամիտ հասկացողություն— գրի առնել ամեն ինչ, որ հասնում է ականջին, առանց հաշվի առնելու սուտն ու ճիշտը։ Առաջին հատորը գրեթե ամբողջովին բաղկացած է հեղինակի լածոներից, երկրորդը շատ ունի այնպիսի դեպքեր, որոնց ականատես է եղել ինքը՝ Ջաքարիան։ Սակայն, ոչ մեկում, ոչ մյուսում նա ցույց չի տալիս բնադատական վերաբերմունք դեպի իր նյութը։ Ինքը՝ Ջաքարիան այս խոստովանում է ամենայն անկեղծությամբ, գրելով. «Արդ որպես առաջագոյն ծանուցաք թէ զոր ինչ լուրք ի համբաւոյ՝ զայն գրեցաք, թէ՛ սուտն և թէ՛ ճշմարիտն, և թէ՛ գովուրք ի համբաւոյ՝ զայն գրեցաք, թէ՛ սուտ պարսաւանք՝ նոցա լիցի. և մեք զհրամայեալսն արարաք. և դուք որպէս կամիք այնպէս արարէ՛ք»։²² Նյութը զտելու, նյութը մշա-

²¹ Ջաքարիա, Կ. Ա, գլ. 14.
²² Ջաքարիա, Կ. Բ, գլ. 44.

կեղու տեսակետից չի կարող համեմատություն անգամ լինել Զաքարիայի և Առաքելի միջև: Վերջինս իր առարկային վերաբերվում է զգուշությամբ և լրջությամբ հետախուզություններ է կատարում, մինչդեռ Զաքարիան ոչ մի պատասխանատվություն հանձն չի առնում ընթերցողի առաջ և նրան է թողնում հավատալ կամ չհավատալ, ընդունել կամ չընդունել: Եվ հենվելով այդ իրավունքի վրա, նա մտցնում է իր աշխատության մեջ ամեն ինչ— և՛ ընտիր պատմական նյութեր, և՛ առասպել, և՛ հեքիաթ, և՛ նույնիսկ թվաբանական խնդիրներ: Մեր գրականության մեջ դա մի շատ ինքնատիպ դեմք է, առաջինն իր տեսակի մեջ,— տաղանդավոր մի շինական, աշխույժ, հետաքրքրող և հետաքրքրող, պարզամիտ և հավատացող՝ երեխայի չափ, ժողովրդական պատմվածքների սիրահար և ամբողջովին ժողովրդական գրողի հոգեբանությամբ լցված: Շատ է սիրում Քանաքեռը և հաճախակի պատմություններ է տալիս նրա կյանքից: Մի խոսքով, Զաքարիա Ղապոյեցեցը կարող է ամենայն հարազատությամբ համարվել 19-րդ դարի մեծ քանաքեռցու— Խաչատուր Աբովյանի գրական նախահայր:

Իր անպաճույճ, վայրիվերո «Պատմագրության» մեջ Զաքարիան հավաքել է բազմաթիվ փաստեր ժողովրդական կյանքից, մի բան, որ մենք չենք գտնում մեր համարյա ամբողջ հին գրականության մեջ: Այստեղ ավելի ևս պայծառ գծերով, քան երբևիցե առաջներում, երևան է գալիս Արարատյան երկրի գյուղը (գլխավորապես Քանաքեռը), և մենք տեսնում ենք շատ առօրյա երևույթներ, որոնք թեև շունեն պատմական նշանակություն, բայց մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում իբրև ժողովրդական նիստուկացի, հավատալիքների, կրած ճնշումների ու կեղեքումների պատկերներ: Հեղինակը մեզ մտցնում է ժողովրդի կյանքի մեջ— ահա ինչն է ամենագնահատելին: Շատ դեմքեր ու դեպքեր բավական կենդանի կերպով են նկարված: Շահագրգիռ մանրամասնություններ են հանդես գալիս այնպիսի տեղերում, ուր խստապահանջ պատմագրողը կբավականանար անցողակի, համառոտ հիշատակությամբ: Հետաքրքրական են մանավանդ այն ավանդությունները, անեկդոտները, ուր գործողները պարսից շահերն են, գլխավորապես Շահ-Աբբաս Մեծը: Ասիական այս ահարկու բռնավորի արարքները, ինչպես երևում է, ժողովրդին խոսակցության առատ նյութեր էին տալիս, կազմելով շատ այնպիսի պատմվածքներ, որոնց մեջ Հայաստանի ավերողը բավական համակրելի գծեր էր ընդունում: Մի տեղ գտնում ենք Շահ-Աբբասի ուշադրության արժանացած մի գեղեցիկ, բայց անառակ հայ կնոջ (Գողալ անունով) արկածները, մի ուրիշ տեղ դուրս է բերված իր աղջկանը թուրքերին ծախող փշացած տանուտերը: Հանկարծ տեսնում եք, որ հեղինակը խոսք սկսեց թուրք-գերմանական պատերազմի մասին, և իմանում եք, որ այդ պատմությունը նա լսել է մի ուղտապան թուրքից, որ փախել էր օսմանյան բանակից: Ահա մի օրինակ էլ Զաքարիայի թվաբանական խնդիրներից. «Հառց. Ջաղաց-պանն և իւր աղջիկն, երէցն և իւր կինն, երեք բաղարջ՝ ամեն մեկը տուր սաղ, կտոր շանես»: Եվ ի՞նչ զարմանալի լուծում է տրվում այս հարցին: Լուծումն. Ջաղացպանի աղջիկն երիցու կինն է. երեքին երեք բաղարջ տուր, ամենուն մինն. այդ է լուծումն»: Կամ թե տեսեք՝ ինչպիսի առասպել է նա պատմում: Գյուղական մի օջախի մոտ նա ինքը տեսել է մի երիտասարդի, որի դեմքը մի ժամում տասը գույն էր փոխում. կամ սեանում էր հնդիկի նման, կամ

սպիտակում էր ինչպես ձյուն և կարմրում բոցի նման: Պատճառն, ասում է հեղինակը, այն էր, որ այդ երիտասարդն իր սիրած աղջկան փախցրեց, տարավ մի քարայր, առանց պատկերելու՝ մոտեցավ նրան: Ժողովրդական հասկացողությամբ՝ ապօրեն կենակցության մեջ առաջին հանցավորը կինն է: Եվ ահա այդ հասկացողությունը վավերացնելու համար՝ դուրս է գալիս, որ այդ այրում բնակվում էր մի վեշապ. որ և կլանում է աղջկան: Երիտասարդին նա չի դիպչում, բայց այդ դեպքը՝ սիրած աղջկա աղաշանքներն իրեն ազատելու մասին այնքան խոր են ազդում, որ նրա սիրտը պատռվում է: Եվ որպես թե մասնաճամբ տեսել էր այդ մարդուն...*: Այս մի աննման օրինակ է՝ մեր, նույնիսկ դրագետ, նախնիքների հասկացողությունները, հավատալիքները բնորոշելու համար: Զաքարիան պատմում է և մի այլ վիշապի մասին, որ ապրում էր Աղստևում մի այրի մեջ, թե ինչպիսի հնարքով սպանեց նրան մի քահանա: Ազատ չէ մեր հեղինակի երևակայությունը և դեերից: Նա կարգացել է պատմությունների մեջ, թե նոյր, բացի իր հայտնի երեք որդիներից, ունեցել է և ուրիշ երկուսը— մի տղա՝ Մանիտոն անունով և մի աղջիկ՝ Աստղիկ անունով. այս աղջիկը խառնվում էր դեերի հետ և հենց այդ խառնակությունից էր, որ ծնվեցին հավերժահարսերը: Ոմանք ասել են, թե սուտ է այս պատմությունը, բայց Զաքարիան ապացուցում է, որ դեերը, ճիշտ որ, խառնակվում են կանանց հետ: Ժամանակի ամենախոշոր հեղինակությունը «Հարանց վարքն» էր, իսկ սա հենց այդպես էլ վկայում էր: Իսկ Զաքարիան էլ հաստատում է, թե ինչն է և այնպես, որ դեռ կնոջ կերպարանք ստանալով խառնակվում է տղամարդի հետ: Մի թուրք, ասում է նա, «ոչ որպէս միւս Տաճիկս լիրբ և հայհոյիչ, այլ ամբաբերան և լաւ», ձիով գնում է Վաղարշապատի դաշտով և հասնելով Մեծամոր (Սև ջուր) գետի ակունքին, տեսնում է այնտեղ նստած մի կին, որ զարդարուն շորեր ուներ հագած: Մարդն ուշադրություն չի դարձնում և շարունակում է ճանապարհը, բայց հանկարծ տեսնում է նույն կնոջը իր ձիու գավակին նստած և ուղղակի առաջարկում է իրեն իբրև նրա կին. ասելով, թե ինքը միշտ աներևույթ կմնա, կպահպանե նրա մատակ ձիաների երամակը և ուրիշ շատ լավություններ կանի: Թուրքը համաձայնում է և երկար ժամանակ խառնակվում է դեպի ետ, որն ամենայն հավատարմությամբ պահում էր նրա երամակը: Եվ Զաքարիան հավատացնում է, թե հենց ինքն այդ թուրքն է պատմել իրեն այդ բոլորը Հովհաննավանքում**:

Իր այդ տարօրինակ «Պատմագրությունը» Զաքարիան վերջացրել է 1699 թվականին «յերկրիս Արարատեան ի գաւառիս Անբերդու ի գերափառ մենաստանս և ի սուրբ ուխտս ի Սիւղի վանաց, որ այժմ ասի Յովհաննավանք, մերձ ի գիւղաքաղաքն Կարբի՝ որ յոտին Արագածու՝ հանդէպ Արաջու՝ ի գլուխս բարձր քարանցն՝ ի վերայ կարկաչահոս և ծիծաղազնաց գետին Քասաղու, աշխատութեամբ իմում բազմավէր և փինատ Զաքէոսի Քանաքեռցոյ՝ որ ի ծառայութենէ նոյն վանացն Յովհաննու, ի խնդրոյ ոմանց բանասիրաց՝ և մերում յօժարութեամբ»***:

Երեսմիա Զելեպի Քեօյուրեցյան: Իր ժամանակի նշանավոր ազգային գործիչ է և բեղմնավոր գրիչ, ծնվել է Կ. Պոլսում հավանորեն 1635 կամ 1637

* Զաքարիա, Կ. Բ, ԳԼ. Լ.
** Անդ, Կ. Բ, ԳԼ. ԼԳ.
*** Անդ, ԳԼ. ԿԸ:

* Զաքարիա, Կ. Բ, ԳԼ. ԿԵ:

թվականին՝ Նրա հայրը, Մարտիրոս, քահանա էր, որի պապը Կ. Պոլիս գաղթել էր Ակն քաղաքից: Մարտիրոս քահանան, բացի Երեմիայից, ուներ երկու արու զավակ— Կոմիտաս և Մարտիրոս, որոնք քահանայացան և որոնցից առաջինը հռչակվեց իր մարտիրոսական մահով և դարձավ Կ. Պոլսում պաշտվող նահատակներից մեկը: Երեմիան էլ նշանակված էր քահանայության համար և ստացավ սարկավագության աստիճան, բայց դրանից հետոն չգնաց, չնայած հոր ջանքերին: Նա շուրջ մտնել հոգևորականության շարքերը, և այս, անշուշտ, այն պատճառով, որ նա պատվազգաց մարդ էր, իսկ այն ժամանակվա հայ հոգևորականությունը, մանավանդ Կ. Պոլսում, այնքան արատավորված ու փչացած էր, այնքան զրկված բարոյական զսպանակներից, որ կազմում էր հայ ազգի մեծագույն դժբախտություններից մեկը: Երեմիան չէր կարող ապրել կղերական այդ խեղճով մթնոլորտում, թեև, իբրև իր դարի հարազատ զավակ, հավատացող մարդ էր: Թե՛ իր և թե՛ հասարակաց հավատը փրկելու համար՝ նա շատ փորձեր արավ կովիլու հոգևորականության ախտերի դեմ և այս կովի ասպարեզում նա խիստ հայտնի դարձավ իբրև հասարակական գործիչ: Կարելի է ասել, որ Երեմիա Չելեպին հանդես է գալիս իբրև մի նոր պատմական տիպ, որին պատկանում էր ապագան: Դա մեզ հայտնի առաջին աշխարհական կրթված հայն էր, առաջին ինտելիգենտ հայն էր, որ ազդում էր ազգային կյանքի վրա, հանրային կարծիք էր ստեղծում և ղեկավարում: Նրա հասարակական գործունեության մանրամասնությունները վերաբերում են Կ. Պոլսի և Երուսաղեմի հայ գաղութների պատճառության, որին մենք այժմ չենք դիմի: Բայց իբրև նմուշ կմատնանշենք, որ երբ փառամոլ Եղիազար Այնթափցին կաշառքով առավ վաճառվող թուրք պաշտոնյաներից օսմանյան Հայաստանի կաթողիկոսության իրավունքը և ինքնազուխ իրեն կաթողիկոս հայտարարեց, հարուցանելով ազգի մեջ խռովություններ և հուզմունքներ, Երեմիա Չելեպին Կ. Պոլսում մի ամբողջ շարժում ստեղծեց, ինքն անցավ նրա գլուխը, որպեսզի կարողանա ետ կանգնեցնել սանձարձակ հոգեվորականին իր վնասակար ձեռնարկությունից: Այս առաքելության մեջ էլ նա գնում է Եղիազարի մոտ՝ Բերիա, երկար համոզում է նրան, բայց եթե հաջողություն չի ունենում, մեղավորն, իհարկե, ինքը չէր:

Իր մեծ ազդեցությունը Կ. Պոլսի հայ հասարակության մեջ Քյոմյուրճյանը ձեռք էր բերել ոչ միայն խոսքի ընդունակությամբ, այլ թվում է, նույնիսկ առավելապես գրողի շնորհքով: Դա իր ժամանակի ամենից շատ լուսավորված հայերից մեկն էր, եթե ոչ առաջինը: Զգիտենք՝ ինչ դաստիարակություն էր նա ստացել և ուր, բայց գիտենք, որ նա, բացի մայրենի լեզվից, գիտեր և թուրքերեն, հունարեն և լատիներեն լեզուները հիմնավորապես: Նրան տված էր մի շատ բեղմնավոր և բազմակողմանի գրական ընդունակություն, և մենք տեսնում ենք նրա գործերը՝ պատմագրական, աշխարհագրական և նույնիսկ աշուղական—բանաստեղծական ասպարեզներում: Ամենագլխավորն այն է, որ հանձին նորա մենք կարող ենք ողջունել առաջին հայ գրողին, որ կրում է իր մեջ նոր ժամանակների, եվրոպական հասկացողությամբ, գրական ճաշակ և պահանջներ: Երեմիա Չելեպիի գրվածքների մեջ է, որ մենք գտնում ենք ապագա հայ առօրյա հրապարակախոսության բող-

* Կենսագրությունը գրել է հմուտ բանասեր ղոբոտը Վահրամ Թորգոմյանը (Թ. նրա հրատարակած «Երեմիա Չելեպիի Քեօվիլուրեան Ստամբուլից Գատմութիչ», Վիեննա, 1913, էր. 136—191):

բողները: Զինված բռնական պատկանելի կարողությունը. նա կծու ու խիստ լեզվով վերլուծում է առօրյա կյանքը հոգևորականության արատների և դեղձումների շրջանում, դատալիետում է նրանց, հարվածելով վատն ու չարը: Աչքի է ընկնում նա իր վառվառ հայրենասիրությամբ, և մորմոքով չի նկարագրում է թուրքական բարբարոս բարբերը, բրիտանյանների և մասնավորապես հայերի դժբախտ դրությունը:

Բայց նախ կանխենք ասելու, որ Երեմիա Չելեպին, իբրև բեղմնավոր հայ գրողի, վիճակված է եղել մի շատ տարօրինակ և ցավալի ճակատագիր: Նա առաջնակարգ նշանակություն էր տալիս գրական գործունեության, այդ երևում է նրանից, որ Կ. Պոլսում նա բաց արավ տպարան, երկրորդը՝ Արգար Թոխաթեցու բաղած տպարանից հետո: Սակայն այդ ձեռնարկությունը հաջողություն չունեցավ, և Երեմիա Չելեպին կարողացավ միայն երկու գիրք տպագրել: 1677 թ. նա լույս հանեց ներսես Շնորհալու «Յիսուս որդի» հայտնի աշխատությունը, իսկ հետևյալ տարին՝ իր մի փոքրիկ աշխատությունը՝ «Տնօրինական տեղիք» անունով, որի մեջ ոտանավորով նկարագրել էր Երուսաղեմի սուրբ վայրերը,— արդյունք այն ճանապարհորդության, որ նա կատարել էր 1665 թվականին: Եվ ահա այդ ժամանակից մինչև 1910-ական թվականները Երեմիա Չելեպիի բազմաթիվ գրվածքներից ոչ մեկին չվիճակվեց տպագրության հայ ընթերցող հասարակության սեփականությունը դառնալու: Միայն 1909—1913 թվականներին էր, որ Վիեննայում հրատարակվեց նրա երկրորդական գործերից մեկը՝ «Ստամբուլյոյ պատմութիւն» անունով, որ Կ. Պոլսի նկարագրությունն է, գրված ոտանավոր չափով: Իսկ նրա մյուս աշխատությունները մնացին ձեռագիր և կա՛մ ոչնչացան անհայտության մեջ, կա՛մ թե այսօր էլ դեռ մնում են Վենետիկի, Երուսաղեմի, էջմիածնի մատենադարաններում: Այսօր նույնիսկ չի կարելի կազմել Երեմիայի բոլոր երկերի անթերի ցանկը: Չամչյանը, որ ժամանակով բավական մոտիկ է կանգնած մեր հեղինակին, հետևյալ հաշիվն է տալիս նրա գրական գործունեության մասին:

«Շարագրեաց զպատմութիւն օսմանցոց թագաւորութեան ընդարձակ ի հինգ գիրս, և զհամառօտութիւն նորին ի մի գիր, և միւս ևս առանձին ոտանաւոր ի խնդրոյ Յակոբայ կաթողիկոսի. նոյնպէս և զպատմութիւն Աղեքսանդրի ոտանաւոր տաճկերէն:

«Թարգմանեաց և ի խնդրոյ գրագիտացն Տաճկաց ի լեզու նոցա զպատմութիւն Խորենացոյն քաղաւածով, ընդ նմին և զհամառօտ տեղեկութիւն ինչ ի վերայ Թագրատունեաց և Ռուբինեանց:

«Գրեաց և ի խնդրոյ զեսպանին Ալամանաց ի վերայ աշխարհաց Պարսից. Հնդկաց և Անատոլիոյ, և ընդարձակ ևս ի վերայ Հայաստանու, և ի վերայ թեմից իւրաքանչիւր կաթողիկոսարանաց և վանորէից, զորս և յանդիման արար ի պատկեր աշխարհացոցի:

«Գրեաց և զվիճարանութիւն ընդդէմ Հրէից:

«Գրեաց և զբազում քարոզս և ճառս հայերէն և տաճկերէն, և ոտանաւորս յոգունս, և զպատմութիւն տնօրինական տեղեաց Երուսաղէմի:

«Թարգմանեաց և զնոր կտակարանն ի Հայէ ի լեզու Տաճկաց, նոյնպէս և ինչ ինչ ի հին կտակարանէ:

«Թարգմանեաց և բազում ինչ ի Յունաց և ի կատինացոց ի Հայտ: «Գրեաց և թուղթս բազումս զօրաւոր բանիւք:

համարում էր իր գրական կոչումը: Այս փաստի ապացույցներն են և նրա ոտանավոր գրությունները:

Բանաստեղծական շնորհք Երեմիա Չելեպիին, անշուշտ, տրված է եղել, բայց շատ սահմանափակ չափով: Սակայն այս չափի հասկացողությունը չի ունեցել, ուստի ոտանավորներ գրել է և այն դեպքերում, երբ կատարյալ իրավունք ուներ և թե այն դեպքերում, երբ և ոչ մի իրավունք չուներ: Աշուղական բանաստեղծության մեջ, այնտեղ, ուր սերը խոսելու ճարտարություն է ուզում ցույց տալ, Քեովյուրճյանն ուներ իր ընտրյալ տեղը: Բայց նա ոտանավորի առարկա դարձրեց և այնպիսի տեղագրական-պատմական նյութեր, որոնք պահանջում են առնվազն խոշոր նկարագրական տաղանդ և, հասկանալի է, ոչ մի հաջողություն չունեցավ: Այսպես է, օրինակ, նրա այն խոշոր չափական գրվածքը, որ կոչվում է «Ստամբուլյոյ պատմութիւն»: Քուրքաց մայրաքաղաքը ճիշտ որ գրավում է եզակի գեղեցիկ դիրք և ոգեվորել է շատ շատերին, բանաստեղծորեն տրամադրելով նրանց: Վիպական, խորհրդավոր շատ հանգամանքներ ունի և այդ աննման քաղաքի պատմությունը՝ նրա հիմնարկության օրերից: Բայց մեր Չելեպին խեղճ ու անճար մի գրիչ է այդ մեծ բանաստեղծական ներշնչումների առջև: Ոչ բնության հարստությունները, ոչ մարդիկ իրենց գործերով չեն կարողացել նրան բանաստեղծ դարձնել, և նա լուրջ իբրև մի մեքենական տեղագրող՝ պատմում է, բայց չափաված ոտներով, թե ինչ մասեր ունի մայրաքաղաքը և այլն: Բավականանա՞նք առաջին պատահած մի նմուշով, որ մեզ ճաշակ կտա ամբողջ գրվածքի մասին:

Իններորդ դուռն քաղաքիս՝
Որ Պալքե Փազարն է կոչման.
Ինկելէք երեք և աստ՝
Ոմն ի դէմ ոմն յայլ գիւղսըդ գեան.
Թէպէտ ի Ղալթայ շատ՝
Կան ձկանց վաճառ և թիւքեան
Աստ և զանուն սահմանքն:

Վախճանվել է Երեմիա Չելեպին Կ. Պոլսում 1695 թվականին:

Ներսես վարդապետ Մոկացի: Աշակերտ Բաղեշի դպրոցի, ապա Սյունյաց դպրոցի, իսկ վերջը՝ հիմնադիր Լիմ կղզու դպրոցի, որ, ինչպես տեսանք իր տեղում, միացնում էր այդ երկու դպրոցները: Ներսես վարդապետ Մոկացին ներկայանում է իբրև մեկը 17-րդ դարի գրական վերածնության կռանդոտ և վաստակավոր ռահվիրաներից: Տարաբախտաբար, նրա թողած գրական ժառանգությունը մեծ չէ: Ինչ որ մենք ունենք նրանից, մի ոտանավոր գրություն է, մի ներբողյան, նվիրված Սյունյաց Մեծ Անապատի հիմնադիրներին*: Գրվածքը, ինչպես վայել է այդպիսի մի գործչին, մաքուր գրաբար լեզվով է, վայելուչ և ճաշակավոր շարադրություն: Հեղինակը երևան է հանում խոր ծանրություն հայոց հին գրականության հետ և առհասարակ մի լավատեղյակ ու զարգացած մարդու տպավորություն է թողնում: Նրա համառոտ աշխատության մեջ կան պատմական արժեքավոր նյութեր ևս, որոնք զանցառության են մատնված ուրիշ ժամանակագիրների կողմից: Այսպես, նա տալիս է Նոր Զուղայի պատմության մի

* «Ներբողան գովաստի շորեցունց արանցն, որը եղեն սկիզբն անապատի կարգել», «Հայագրաբան», 6. 9, էր. 341—350:

շատ հետաքրքրական էջը հանձին Հախնադարի, որ Շահ-Աբրահամի ձեռքով թշվառներից մեկն էր, անշուշտ՝ վաճառական, և նրա որդի Հայկազնի, որ Շահ-Աբրահամի սիրելին է դառնում արդեն ոչ թե իր վաճառականական, այլ գինվորական ընդունակություններով և քաջությամբ: Ահա ինչպես է նկարագրում Մոկացին այս հայ զորավարին.

Այր հրզոր քաջամարտիկ ճակատուն բազմաց ախոյեան.
Ընդ որ հաւանեալ արքայն և գովեաց բազմաց յանդիման.
Ապա ակնածէր սիրով միամիտ նորայն քաջութեան,
Կացոյց զնա իշխան երկրի, հանեալ ի պատիւ մեծութեան,
Մեծարգոյ փառօք պատուեաց և կոչեաց զնա իւր սիրական:

Պարսկաստանի պատմության էջերն այնուհետև ավելի հաճախ պիտի վարդարեին հայ քաջարի զորավարները:

Ջաֆարիա Ագուլեցի: Գողթան գավառի Ագուլիս ավանի հայերը, որոնք հայտնի են ավելի զոչ անունով, ջուղայեցիներից հետո առաջինն էին վաճառականության մեջ Արաքսի հովտում: Խիզախ, ձեռնարկու խոջաների երկրորդ, նշանավոր հայրենիքն էր Ագուլիսը: Եվ այս խոջաներից մեկին, անկասկած առանց որևէ ակնկալության նրա կողմից, վիճակվել է տեղ գրավել հայոց գրականության պանթեոնի մեջ, թեև նրա գրչի արտագրությունն ուրիշ մի բան չէ, բայց միայն վաճառականի մի հուշատետր, մի «ղավթար»: Այդ վաճառականն էր Քուրդունց Մղդսի Աղամիրի որդի Ջաբարիան: Մի գրավարժ վաճառական, որ մտածել է իր վաճառականական կյանքն ու հաշիվները գրի անցկացնել և այսպիսով տվել է 34 տարիների (1647—1681) մի օրագրություն, որ նմանվում է Երեմիա Չելեպիի նույն տեսակ աշխատությանը, բայց միայն ըստ ձևի, մնալով բովանդակության կողմից մի բոլորովին ինքնատիպ և աննախընթաց գործ: Եթե վաճառականական հուշատետրը դարձել է գրական մի երկ, այս հանգամանքը կարելի է բացատրել միմիայն նրանով, որ Ջաբարիան եղել է շատ ուշիմ վաճառական, իր հուշատետրի մեջ մտցրել է չափազանց բազմակողմանի փաստեր ու նյութեր, և այն էլ ոչ միայն վաճառականական, այլև մասնավոր, ընտանեկան, հասարակական կյանքից: Ուշագիր և ժրջան արձակագրողի դերն է ահա, որ Քուրդունց Ջաբարիայի առևտրական «ղավթարը» հայոց պատմագրությունների շարքը մտցրեց՝ այնտեղ կատարելու մի շատ համեստ, մասնավոր, բայց և այնպես՝ գնահատելի և հետաքրքրական դեր: Այս գործը տպագրվեց Քիֆլիսում 1890-ական թվականներին՝ «Ջաբարիա Ագուլեցու օրագրութիւնը» վերնագրով*:

Օրագրությունն սկսվում է այսպես. «Դարձեալ ես Ջաբարիայ հարցու փորցելով իմացայ իմ հայր Աղամիրէն, մայր Սավգուլէն, որ թիւն ռեք-ում [=1639] ես անարժան Ջաբարիայ, որ մօրէ ծնայ սուրբ Գէորգի կիրակի օրն, կէս օրեն յետն: Դարձեալ կամիվն Աստուծոյ եկեալ հասար մինչի ողջ [=1647] յամն. կամեցաք կամիվն Աստուծոյ ուսանել վաճառականութիւն: ՌՂԶ [=1647] յամի մարտ ամսոյն ե աղուհացից առաջի շաբթոյն ուրբաթ օրն ես անարժան Ջաբարիայ, որ իմ հօր, իմ մօր, իմ եխպօր հրամանաւ և իմ յօժար կամովս այսօր Ագուլաց դուրս էլայ յետ իմ

* Ջաբարիա Ագուլեցու օրագրութիւնը, հրատ. Արմֆանի, Երևան, 1939, էր. 80

հորեպարտորդի պարոն նիկողոսին հետ մին բոնն ապրիլմով գնացի դերի Լզմիր: Գարցեալ մին բէոն անպրիշում այլվի նիկողոսին ունէր»^{*}:

Այս, այսպես ասած, առաջին աշխարհատեսութունն էր, որ անում էր ազուլեցի 16 տարեկան սլատանին և որով նա, եթե կարելի է ասել, ձեռնադրվում էր հայոց առաջնակարգ վաճառական՝ խոջա, որի առջև բաց պիտի լինեին այնուհետև ժամանակի միջազգային առևտրի ճանապարհները: Եվ նա հենց առաջին քայլերից տանում է իր մեջ մի գրական ծրագիր, որ բացատրում է այսպես. «Դարձեալ ես Ջաքարիայ կամէցայ, ուր որ գնամ, կամիմ Աստուծոյ, թէ գիւղ, թէ քաղաք, թէ աւեր ճանապարհ, ուր և հանդիբիցէ, դատիկ կամ վարդավառ, կամ սուրբ խաչ կամ շրարհնիք արարիցեմ կամ թէ ինչ գիւղ կամ քաղաք մտանիցեմ կամ թէ ելանիցեմ, գրեսցեմ: Դարձեալ կամ ինչ կամ մանձիւն հարցանելով անունն՝ ոչ թէ մին մարդ, գ կամ ց մարդ կուհարցնեմ անունն՝ կամ քանի աղաջ կայ կամ չըկայ, կամ մին աղաջ յետ կամ թէ առաջ, ոչ թէ չափելով իմացայ, այլ իմաստուն մարդիկ հարցանելով: Ոչ թէ մին անգամ գնալով այս գրեցի. ուր [= 1647] յամի Ազուլեաց դուրս գնացի մինչև ունծգ [= 1664] յամն շուռ գալով, գնալով, հարցանելով գրեցի ըստուքն: Կ, դ թղթի վերայ գրած էի, ոմն ըստուք, ոմն սխալ. ապա ունծգ [= 1664] յամին կամիմ Աստուծոյ բէրի նորոգէցի այսմ դավտարս: Դարձեալ ես անարժան Ջաքարիայ, ուր և իցէ, էթէ գիւղ, էթէ քաղաք, էթէ ծով, էթէ ցամաք, մինչի ես գնացի ոչ, ալկանատես չէլայ, գրէցի ոչ. գերայ իմ գնացած, տէսած տէղն գրեցի, անտէսն ոչ գրեցի: Այս չափրս բաւական իցէ»^{**}:

Մի այսպիսի աշխատութուն, որքան էլ արտաբուստ չափազանց մասնավոր, չափազանց անհատական հանգամանքներ կրեր, բոլորովին ավելորդ չէր երևում ազուլեցի վաճառականին, և նա ամենայն անկեղծութեամբ ավելացնում էր. «Դարձեալ՝ ով սիրելի եխպայքը, թէպէտ գրածս անշահ այ, ապա շատ շահաւոր է իմացողի: Դարձեալ երես անկեալ պաղատանօք աղաչեմ զքեզ, ով որ հանդիպէք սմա կարդալով կամ լսելով, տաք ողորմի ծիծաղելով՝ յիմար, տգէտ, խե յիշելով: Վարձն ուղիղ՝ Աստուծոյ դուք առնիցէք, ավուր դատաստանին յիշեալ իցէք»^{***}: Համեստութեան այսքան խոնարհ աստիճանը միանգամայն համապատասխանում է Ջաքարիայի գործի գրական արժեքին, որովհետև որքան էլ մաղենք-քամենք այդ գործը, նա, վերջիվերջո, մի վաճառականի «դավթար» է, որի մեջ մտցված է ամեն ինչ, որ հետաքրքրել է այդ մարդուն իր տանը և դրսում: Գլխավոր առարկան, իհարկե, վաճառականութունն էր, մանավանդ այնուհետև ապարհորդութունները, որ կատարում էր Ջաքարիան առևտրական գործերով: Բայց օրագրութեան նյութի բազմակողմանիութունը ցույց տալու համար բավական է նայել առաջին պատահած երեսին: Ահա, օրինակ, ինչ ենք կարդում 1677 թվականի տակ.

«Թվին ՌՃԻԶ [= 1677] տրէի գ [6], արամ իբ [22], յունվարի գ [6], օրն շաքաթ, ես Ջաքարիայ այսօր շրարհնիք Թարվեզ արարի: Ամա է [?] սըհաթ կէր շուրի լոյսն, որ սկսան ժամ ասելն: Առաւօտեան ժամն, պատարագն, շուրարհնեքն ամէն արարին, ժամն արձակեցաւ, դեռ մին սըհաթ

* Ջաքարիա Ազուլեցու օրագրութունը, հրատ. Արմֆանի, Երևան, 1938, էր. 5:

** Անգ, էր. 6—8:

*** Անգ, էր. 6:

կէր շուրի լոյսն: Այս պատճառէս կանուխ արարին, որ թուրք չի գայ, եկեղեցին լցվին: Ամայ ախր կու գան, ճար չկայ:

«Թվին ՌՃԻԶ [= 1677] Թարվեզ մին վարդապետ քարոզում ասաց, թէ՛ մեծն Հոսումայ գրքում տեսայ, ֆոանդաց էլ լսեցի թէ Քրիստոսի գալուն մինչի այժմոյս ծք [19] միլոն մարդ մարտիրոսացել այ վասն Քրիստոսի:

«Փետրվարի ին-ումն [25] Թարվեզ՝ ես Ջաքարիայ բուն բարեկենդան արարի: Լև տարի, լև հավայ, առատ, բարելի: Այս ձմեռս սհալ ցուրտ արաւ:

«Մարտի ծե-ումն [15] օրն եշաքաթի, ես Ջաքարէս այսօր Թարվեզու դուրս եկի, մարտի ծը-ումն [18] եկի Աքուլիս:

Ապրիլի ծե-ումն [15], մէհեկի ծե [15], շամս իր-ումն [26] ես Ջաքարիայ զատիկ Աքուլիս արարի. էժանութիւն. ալիւրն և [70] դիան, բրինձն և [140] դիան, գինին բն [200] դիան, անձրևային, բարի:

Մայիսի ի-ումն [20] Աքուլիս հավի կոտորումն ընգաւ: Ոչ թէ միայն Աքուլիս՝ Հսպահանայ մինչի Երևան՝ այս մէջս, այսպէս հավն կոտորեցին՝ թէ հավի փորումն օձ այ հասլ ելած. ով որ հավի միս կամ ձուն որ ուտի, իս [40] օր կու մեռանի: Այսպէս դղրթումն ընկաւ: Շատ տէղ գետինն փոս արարին, հավերն սաղ լցրին մէջն, հողով ծածկեցին: Շատ մարդ հավն մորթեր ձգեր դուս: Այսպես մնաց մինչի ոչ, և (4—5) ամիս, այլվի վարթարաւ ելաւ, փոշումանութիւն, սուտ ելաւ:

«Յուլիսի ը-ումն [8] Աքուլիս վարդապետ, թէ գլխաւոր մարդիկ կանգնեցին, թէ մեռելի յետ կնիկ չի գնայ հանգիստ: Զէրայ մինչի հիմայ մեռելին յետ կնիկ կու գնէր հանգիստ. մինչի մեռելն թաղէն, «Փառքի բարձումն» ասէն. ապայ կանայքն յետ դառնան. անհամութիւն եր: Բերին, այսպէս սահմանեցին, թէ՛ կանայքն ոմն եկեղեցումն յետ դառնան, ոմն մինչի գետն գնան, յետ դառնան. տեղնու զօրայ այսպէս սահմանեցին:

«Յուլիսի իբ-ումն [22] Աքուլիս ես Ջաքարիայ այսօր վարդավառ արարի Աստուծով:

«Յունիսի գ-ումն [3] անձրև եկաւ Աքուլիս: Այլ անձրև չեկաւ, մինչի օգոստոսի իէ-ումն [27] անձրև եկաւ: Այսպէս երաշտ անցաւ ոչ թէ միայն Աքուլիս, այլ Հսպահանայ մինչի Առդուս. այս երաշտ անցաւ վասն մեղացն»^{*}:

Այսպիսի լեզվով, գրական այսպիսի ճաշակով հավաքված այդ մանրութեան կուլտն, այնուամենայնիվ, ոչ միայն ավելորդութուն չէ մեր գրականութեան մեջ, այլ նրա համեստ, բնական ու անարվեստ զարդերից մեկն է կազմում, իբրև կյանքի աննման հարազատ վավերագրերի մի հարուստ ժողովածու, որ և հենց այդ պատճառով կարդացվում է մեծ հետաքրքրութեամբ: Դարձնում եք երեսները և կյանքի տեսարանացույցները փոփոխվում են արագութեամբ, նոր և նոր պատկերներ ու գույներ դնելով նախորդի առջև: Շատ և շատ հարուստ են մանավանդ վաճառականական կյանքը մեծ մանրամասնութուններով պատկերացնող տեղեկութունները:

Ահա մեր խոջա Ջաքարիան արտասահման է գնում: Նրա օրագրութունն այսպես է ներկայացնում այդ ճանապարհորդութունը:

«Յամի ՌՃԷ [1658] սեպտեմբերի ծք-ումն [19] ես Ջաքարիայ Իզմիր այսօր մտայ նավ, որ Աստուծով գնաք Վենետիկ: Նավն էր ֆէլամիկ, անունն նավին Մարգանդ լիօունը: Աստուած բարիմ աշողի:

* Ջաքարիա Ազուլեցու օրագրութունը, հրատ. Արմֆանի, Երևան, 1938, էր. 133—134:

«Սեպտեմբերի իր-ումն [29] նազն հասաւ Մութուն-բուտունն. է [7] նազ Տարարուլու հէտու երեկցաւ, գալիս էին. թէ մեր նազն առնուաւ եւս Աստուած մեզ ողորմեցաւ. քամի վեր կացաւ, մեր նազն պրծաւ, փախաւ, Աստուծով:

«Հոգեմբերի ծգ-ումն [16] նազն հասաւ Վենետիկ Աստուծով:

«Հորտեմբերի ծէ-ումն [17] Վենետիկ նազին իէ [27] հայ, թող գֆր-ուանգ, ամենեքեան թուչին հրամանան տարան հին նազարաթն, տվին մինչի իս [40] օր նազարաթ:

«Նոյեմբերի ին-ումն [25] նազարաթն թամամեց: Այսօր զմեզ ամեն դուրս տարան: Ես Չաքարիայ որ եկի Վենետիկ քաղաք Աստուծով:

«Յամի ՌՃԸ [1659] յունվարի ին-ումն [25] ես Չաքարիայ Վենետիկէն այսօր դուրս ելայ Աստուծով, որ ցամաքով գնանք Ամսրղամ:

«Փետրվարի ծգ-ումն [13] ես Չաքարիայ բուն բարէկենդան Ալամանի քաղաքն կիմբօրբումն արարի Աստուծով:

«Փետրվարի ի-ումն [20] ես Չաքարիայ այսօր եկի Տելայմէնգ ի քաղաքն Ամսրղամ, որ է աննման:

«Մայիս մէկումն Ամսրղամ այսօր ըստամբայ, որ է գիր, դուրս եկաւ, թէ Իսպանոյի թագաւորին աղչիկն տվին Տոանգիսի թագաւորի տղին, որ բարիչեցին, զերայ կասին, թէ Վ [30] տարի այ, որ կոխ էին անում: Այս է:

«Մայիս իգ-ումն [23] ես Չաքարիայ Ամսրղամու գնացի էյգա քաղաք, եկի Հաուլում քաղաք, ք [2] օրէն յետնայ ալլվի եկի Ամսրղամ:

«Յունիս ծք-ումն [19] ես Չաքարիայ Ամսրղամ գիշերն Ե [5] սհաթ, ցերեկն ծք [19] սհաթ տէսայ:

«Յունիսի իա-ում [21] Ամսրղամ եկին, մուշտուլուզ բերին, թե Հնդստանու ք [9] նազ եկաւ Ամսրղամ:

«Յուլիս դ-ումն [4] Ամսրղամ ես Չաքարիայ տեսայ, որ մէկ արծաթէ շահ տարան, Մուսկովի թագաւորին համար տարան, որ էր ՔոթճժԸ [2218] ֆունդ արծաթ, Ե [5] ֆունդ ոսկի, որ շուր էր տված, որ էր աննման, որ կանի ճիւր [148] լիդր խոնդքարի լիդր արծաթ:

«Նոյեմբերի ծք-ումն [12] ես Չաքարիայ որ Ամսրղամայ դուրս ելայ, որ ծովով գամ կիկօրնոյ, նաւի անունն Չուստից:

«Դեքտեմբերի գ-ումն [6] Քէսիլու ճիւր [140] նազ մին տեղ վեր կացինք Աստուծով:

«Դեքտեմբերի իր-ումն [29] Ջրարհնեաց բարեկենդան նազի Չուստիցումն արարի: Այսօր Փուրթուկալու սարն երեկցաւ, զերայ իք [22] օր ա), ցամաք չէիք տեսել: Մեծ ուրախութիւն է:

«Յամի ՌՃԹ [1660] յունվարի մէկումն նազն եկին Իսպանիայ, ի քաղաքն Կալիս արկաթ գծեցինք:

«Յունվարի գ [6], տրէ մէկ, արամ իք [22] ես Չաքարիայ չրարհնիք Կալիս արարի:

«Յունվարի ծ-ումն [10] նազերն Կալիսու վեր կացին:

«Յունվարի ծէ-ումն [17] ես Չաքարիայ նազով եկինք Իսպանիայ, ի քաղաքն Մալիկայ, ք [2] օր կացին, նազերն Մալիկու վեր կացին:

«Փետրվարի գ-ումն [6] ես Չաքարիայ նազով այսօր եկինք Իսպանիայ, ի քաղաքն Ալրկանթայ. դ [4] օր կացինք, նազերն վեր կացին:

«Փետրվարի իէ-ումն [27] ես Չաքարիայ այսօր նազով եկինք կիկօրնայ: Երկայր նիկոզոսն, Ալեքսանն տէղս էին:

«Ապրիլ մէկումն՝ ես Չաքարիայ՝ երկայր Ալեքսանն մին տեղ մտանք նազի Չուստիցն, այսօր կիկօրնու դուրս եկանք Աստուծով, որ գանք Իզմիր: «Ապրիլ ծն-ումն [15] ես Չաքարիայ նազով եկինք Միսինայ, արկաթ գծեցինք:

«Ապրիլ իր-ումն [28] ես Չաքարիայ որ Միսնու նազով դուրս ելանք Աստուծով:

«Մայիս ծգ-ումն [14] ես Չաքարիայ այսօր եկինք Իզմիր, արկաթ գծեցինք, դուրս ելանք ցամաք: Գոհութիւն Քրիստոսի, որ նոյեմբերի ծք-ումն [12] Ամսրղամ մտայ ֆելամիկի նազն Չուստիցն, այսօր գ [6] ամիսն թամամվեց, ալիլ ք [2] օր, եկինք Իզմիր»*:

Մի որիչ տեղ Չաքարիան ներկայանում է իբրև ամուսնացող վաճառական կամ թե ինչպես է ուխտ գնում այս ու այն վանքն իր ընտանիքով: Ընտանեկան բաժանում է տեղի ունենում, և Չաքարիան մանրամասն նկարագրում է, թե իրեն ինչ բաժին ընկավ: Տան վերաշինութուն է կատարվում, և նույն մանրամասնութամբ նկարագրվում են հնացած մասերը և նոր վերանորոգված սենյակների շափն ու դիրքը:

Եվ, իհարկե, միշտ վարդերով չէ ծածկված վաճառականի ճանապարհը: Չաքարեն էլ նեղութուններ տեսավ, բայց պահանջների տակ ընկավ, և այս իր Շամվոն եղբոր պատճառով, նրա մահից հետո, որ տեղի է ունենում Սպահանում: Շատ հետաքրքրական է այն պատկերը, որ տալիս է Չաքարիան 1671 թվականի տակ և որի մեջ մենք տեսնում ենք, թե ինչ ձևով էր գալիս այն ժամանակները «սև խաբարը» հեռաստանից:

«Յունվար ք-ումն [9] Ագուլիս որ Ըսպահանայ շաթիր եկաւ մեր վանքն, գիր բերաւ Պետրոս վարդապետին վերայ: Վարդապետն ինձ Չաքարէս տարաւ եկեղեցին, ծածուկ սև գիր տվին ձեռս, տեսայ գրած այսպէս. շուղեցի խառատ ուստայ Յակոբջանէս, շոթթեցի խօջայ Չաքարէս, անապատցի խօջայ Սարգիսէս մայում նի Պետրոս վարդապետին ու Միամոնի երկայր Չաքարին, որ իմանաք դէքտեմբերի է-ումն [7] խօջայ Շամաւոն առ Աստուած գնաց: Խիստ շատ պարտք ու շատ հսար ունի. ամէն գրած էնք, մհրած: Հալրաթէ Չաքարէն գայ. թէ որ յետի գայ, մարդու կու գայ, կու բերէ, շատ դարդիսար կուտան. ահա ձեզ գրեցի: Դարցեալ ես Չաքարէս որ այս սև գիրս տէսայ, գ [3] կսկիծ մտաւ սիրտուս. մէկ օր ախպօր մահն, ք [2]՝ որ պարտքի ահն, գ [3]՝ որ ճանապարհի ցուրտ ու ցան: Այլ ճար չի մնաց, ասացի, թէ՛ այլ ումէքէ ասիլ միք. այսպէս գիր կամ խաբար Ադամայ որդոց ոչ գոյ: Չերայ պարտք շատ ունէր. ահայ առաջի կայ գրած այսպէս: Դարձեալ, ես Չաքարիայ որ այս սև խաբարս լսեցի, ծք [12] օր Ագուլիս կացայ, մարդի ասացի ոչ: Ապա յունվարի իա-ումն [21] Ագուլաց դուս էլայ, դառն, տրտում գնացի Ըսպահան: Դարցեալ, ես Չաքարիայ որ տանէ դուս կու լինիմ, մին աղչիկ ունէի, յետ ծ [10] օրէն յետնայ՝ առ Աստուած գնաց: Այս պատճառէս բերէն Շամաւոնի խաբարն կուտան. մին կսկիծըն ու [1000] դառցավ»**:

Եղբոր պարտքերի երաշխավորն եղել է Չաքարիան, որ և շատ շարշարվել է, մինչև որ կարողացել է մի կերպ բավարարութուն տալ պարտատերերին և վերադառնալ Ագուլիս:

Մենք շատ քաղվածքներ արինք Չաքարիայի այդ փոքրիկ «զավթարից», բայց հազիվ թե կարողացանք այսքանով ներկայացնել այդ ինքնա-

* Չաքարիա Ագուլեցու օրագրութունը, հրատ. Արմֆանի, Երևան, 1938, եր. 51—55.
** Անգ. եր. 88:

տիպ գրավոր հիշատակարանի բազմակողմանիությունն ամբողջովին: Նա կմնա միշտ մի աննման հետաքրքրական հուշագիր հայ առօրյա կյանքի բոլոր այն անձանց ձեռքի տակ, որոնք կկամենան ճշգրիտ հասկացողություն կազմել հայի ներքին ինքնուրույն նիստուկացի մասին: Եվ այս ոչ միայն 17-րդ դարի վերաբերմամբ, երբ ապրում էր մեր շափազանց համեստ հեղինակը: Զաքարիայի «գավթարը» այսօր էլ, մեծագույն մասամբ, կենդանի է հայ ժողովրդի մեջ:

Հակոբ երեց Կարենցի: Էրզրումի հայոց Միաբան ս. Աստվածածին եկեղեցու 15 քահանաներից մեկն էր, որից մնացած միակ գրական գործն իսկապես պատմագրություն չի, այլ Բարձր Հայք նահանգի տեղագրությունը*: Բարձր Հայքը նա անվանում է Վերին Հայք և այս անվան տակ հասկանում է ամբողջ Էրզրումի վիլայեթը, որ 17-րդ դարում ընդգրկում էր Թուրքաց Հայաստանի մի շատ խոշոր մասը և ուներ 23 գավառ: Այս աշխարհն է ահա, որ բավական մանրամասն նկարագրում է Հակոբ Կարենցին, շրջանելով ընթերցողին գավառի գավառ: Բնագիտության վրա նա շատ ուշադրություն չի դարձնում, գլխավորապես շքաղված է ազգագրական, գյուղատնտեսական և մասնավորապես պատմական հարցերով, որոնք կապված են այս կամ այն տեղի, բերդի կամ վանքի հետ: Կենտրոնական տեղն այս նկարագրությունների մեջ պատկանում է, իհարկե, հեղինակի հայրենիքին՝ Էրզրումի բերդին: Ամրությունները, բնությունը, անցյալը, ժամանակակից դեպքերն այստեղ նկարագրված են ավելի ընդարձակորեն: Մյուս գավառների նկարագրության իբրև նմուշ կարող է լինել հետևյալ կտորը.

«Եւ անտի գայ երկիրն Ապահունեաց պարոնանիստ, որ այժմ նուսասեն. և ունի փոքրիկ դղեակ մի պարսպաւոր, ունի գիւղք բազումք հացալից և խոտալիր, և հովիտք բազում ոչխարաց, իւղ և մեղր իբրև զշուր առատ, և ունի աղբիւր աղի, որ իբրև գառու հոսի. քանի որ պիտոյ է, ի կալս և ի փոսս թողուն, որ արեգակն հայեցեալ շորացուցանէ. իբրև պտղեան ժողովեալ, դարս և կուտակս առնեն և վաճառեն. զոր բազում զօրաց թռչակ լինի. ապա թէ ոչ պիտոյանայ, թողուն, որ գնացեալ խառնի Եփրատ գետն: Եւ աստի ելանէ արապի ձիան վարժ և քէհլան. և բնակիչք երկրիս Հայք բազումք և Քուրդ. և ունի սինսո մինչև ի Զարբճօր ի խառնուրդս Մուրատ գետոյն, որ է Եփրատ»**:

Ընդհանուր տպավորությունը, որ ստանում է ընթերցողը Հակոբ Կարենցու ճաշակավոր նկարագրություններից, այն է, որ Էրզրումի ամբողջ նահանգը մի բարեկից, հարուստ երկիր է: Այս հանգամանքի հետ զուգընթացաբար նա խոսք է բաց անում և այն կառավարության մասին, որին պատկանում էր այդ երկիրը: Օսմանյան գործությունը նա ներկայացնում է ահեղ շափերով: Ոչ զզրաշը, ասում է նա, ոչ էլ մի ուրիշ թագավոր չի կարող կովել սուլթանի դեմ: Աստվածաշնչի մեջ ասված է, թե Երուսաղեմի երկիրը բաժանված էր 12 թագավորությունների, մինչդեռ այսօր նույն այդ երկիրը մի փառայի է տված: «Եւ այժմ ՃՄ [150] թագաւորութիւն ի բոին ունի մեծ Թուրքս այս», գրում է մեր հեղինակը, բայց և իսկույն ավելացնում է.

«Ոչ թէ գովելով պատմեմ զայս, այլ արտասուելով և ուաղելով գրեմ,

* Հրատարակել է Կ. Կոստանյան Վաղարշապատում 1903 թվականին՝ «Ցակովր Կարենցի—Տեղագիր Վերին Հայոց» վերնագրով:

** Նույն, էր. 23.

յիշելով զսոպո և զբիրտ կարգ և զվարք զօրացն Հայոց, որ անհնազանդք եղեն թագաւորաց և հայրապետաց, զի արտուղի գնացին և ամբարտաւան շաղօք շրջեցան, մինչ որ անբարկանալին Աստուած խեթիւ հայեցաւ, և ներդրութեամբն Աստուծոյ թագաւորեցին սոքա [օսմանցիները]. որպես առաքեալն Պօղոս գրէ թէ հեթանոսք օրէնս ոչ ունին, բնութեամբ ըստ օրինացն շարժին, նմանապէս սոքա, հնազանդ լինելով փոքրն մեծին, առաւել զօրացան. զի որչափ զազիր և անօրէն գործք կայ, որ քրիստոնէից խոտելի է և պարսակելի, զայն. սոցա օրէնք և գործելի է. զի ցեղ ու ցեղ և ազգի ազգի սուտ պատճառաւ հարկապահանջութիւնն և կեղեքելն անասելի է և անպատմելի, անողորմ առնույն ի քրիստոնէից. զի ինձ այսպէս թուի, թէ Դանիէլ վասն սոցա մարգարէացաւ վասն շորթորգ զազանին, թէ ահեղ էր և զարմանալի, ուտէր և զմնացեալսն առ ոտն կոխէր: Մահմետն ի մեր թուականին Կ [60] տարին եղեալ է. և այսչափ տարիք ուտեն և զազս քրիստոնէից առ ոտն կոխեն ամենայն կողմանց. զի որ էհարն, նոյն ինքն բժշկեսցէ և փրկեալ ազատեսցէ Տէրն Յիսուս Քրիստոս զազս Հայոց ի ձեռաց սոցա ամէն»*:

Իր փոքրիկ, համեստ, բայց գրական տեսակետից շատ արժեքավոր և վայելուչ երկասիրությունը Հակոբ Կարենցին թե շատ լավ պատկերացրել է Բարձր Հայքի գեղեցկությունները, որոնք պիտի միանգամայն երջանիկ դարձնեին կյանքն այդ կողմերում, և թե ցուցադրել է այն անեծքը, որ բռնացած էր հանձին օսմանյան վարչության: Այս կողմից նա լավագույն արտահայտիչն է այն տրամադրության, որ թագավորում էր 17-րդ դարում Բարձր Հայքի գավառներում, իբրև մի մասնավոր երևույթ հայ ընդհանուր իրականության:

Մինաս վարդապետ Համդեցի: 17-րդ դարի վերջին Երուսաղեմի հայոց պատրիարք էր այս անունով մի հոգևորական, որ և համարվում է հեղինակ «Ազգաբանութիւն Հայոց» անունով մի փոքրիկ աշխատության**, որ բաղկացած է երկու մասից. առաջինը, փոքրը, հայոց պատմության է վերաբերում, երկրորդը, ընդարձակագույնը, հոռմեական պատմության: Առաջին մասի բովանդակությունը հայ թագավորների (Հայկազանց, Արշակունի, Բագրատունի և Ռուբինյան) ցուցակն է ժամանակագրական շատ համառոտ տեղեկություններով: Հեղինակն իրեն ցույց է տալիս (մանավանդ Բագրատունյաց թագավորության վերաբերմամբ) շատ տեղերում միանգամայն տգետ և անձեռնհաս: Մինչդեռ հոռմեական ժամանակագրության մեջ նա բավական մանրապատում է և, անկասկած, աչքի առջև ունեցել է այդ նյութին վերաբերյալ լավատեղյակ գրականություն: Բայց առհասարակ այդ ամբողջ աշխատությունը սակավարժեք և աղքատիկ մի բան է: Եվ եթե կա նրա մեջ մի հետաքրքրական երևույթ, այդ այն է, որ Համդեցին փորձել է տալ մի գործ, որ ներկայացնեի հայ ազգի անցյալի մի ընդհանուր պատկերը, այն, ինչ հասկանում ենք հայոց պատմություն անունով: Փորձը դուրս է եկել շատ ողորմելի, բայց և այնպես՝ այդպիսի փորձ չէր եղել չորս դարից ի վեր:

Մարտիրոս Արմենցի⁵⁹: Որ հայոց մի ընդհանուր պատմություն ունենալը ժամանակի պահանջ էր դառնում, այդ ցույց է տալիս այն հանգամանքը, որ միաժամանակ և մի ուրիշ հոգևորական, Մարտիրոս Արմենցի, ոտանավորով գրել է մի ժամանակագրություն, որի մեջ հիշատակել է հայոց

* Հրատարակել է Կ. Կոստանյան Վաղարշապատում 1903 թվականին՝ «Ցակովր Կարենցի—Տեղեկագիր Վերին Հայոց» վերնագրով, էր. 29—30:

** Մինաս վարդապետի Համդեցու «Ազգաբանութիւն Հայոց», Վաղարշապատ. 1870:

թագավորներին՝ սկզբից մինչև Ռուբինյան գահի անկումը: Սակայն հայտնի չէ, թե ո՞ւր է գտնվում այդ աշխատությունը, և նրանից միայն մի կտոր է մնացել, այն էլ ֆրանսերեն թարգմանությամբ*:

Դավիթ և Վարդան Բաղիշեցիներ: Բաղեշ քաղաքում 17-րդ դարի սկզբին ծավալված գրական շարժումը (Ամրոցյուրի վանքի դպրոցը) երկու, բավականաչափ լուրջ և գրական տեսակետից լավ պատրաստված ժամանակագիրներ առաջ բերեց— Դավիթ և Մեծ Վարդան անունով: Դավիթը, թողնելով իր հայրենի քաղաքը, տեղափոխվեց Ներսես Մոկացու հիմնած Լիմի անապատը, ուր և վախճանվեց 1673 թվականին: Նա գրել է մի ընդարձակ ժամանակագրություն, բաղկացած երկու հատորից,— առաջինը՝ «յԱղամայ մինչ յԱբէթ մեր նախնին. և ի յԱբէթէ զթագաւորս Հայկազանց և զԱրշակունեաց, և զԲագրատունեաց և զԱրծրունեաց, և զալի օսմանեաց. զգալ թաթարին և Լանկ թամուրին»: Այս աշխատությունը, տարաբախտաբար, ամբողջովին չի մնացել, և նրանից միայն համառոտ փշրանքներ են հրատարակվել**։ Նույնպես համառոտ է և Վարդան Բաղիշեցու ժամանակագրությունը***։ Բայց երկու Բաղիշեցիների գրություններն էլ շատ գնահատելի օժանդակ աղբյուրներ են՝ 17-րդ դարի պատմությունն ուսումնասիրելու համար: Երկուսն էլ գրել են շատ վաղելու և կանոնավոր գրաբարով, որ պատիվ է բերում հին գրականության վերածնության ժամանակաշրջանին: Վարդանը վախճանվել է 1704 թվականին: Տապանագիրն այսպես է ներբողում նրան.

Ի տապանի աստ ամփոփի
Մարմին մաքուր մեծ հոնտորի.
Տեառն Վարդանայ փաղիշայի,
Արի և քաջ վարժապետի,
Խարանազգեաց ճգնաւորի,
Աստուածաբան վարդապետի,
Որ ի հովտիս այս տրտմալի
Ել առ Փրկիչն ի յոյսն բնաւի,
Ի քսան երեք յոբելինի
Երեք թուով յաւելորդի (ՌՃՄԳ)
Վոք հանդիպիք տաք զողորմի****:

Հովհաննէս ավագերեց Լեհացի: Լեհաստանի խոշոր հայությունը, թեև երկար ժամանակ ապրում էր իր ինքնուրույն ազգային կյանքով, պահպանում էր իր մեջ ազգային դաստիարակությունը, բայց գրական աչքի ընկնող գործեր չի թողել: Եվ եթե մենք փնտրելու լինենք Լեհաստանի կյանքին վերաբերող գրական հուշարձաններ, պիտի դիմենք այն ձեռագրերին, որոնք գրվել են Լեհաստանում՝ հայոց եկեղեցիների մեջ գործածելու համար: Այս ձեռագրերի հիշատակարաններն են, որ տալիս են փոքրիշատե տեղեկություններ Լեհաստանի կյանքից****: Սակայն 16-րդ, բայց հատկապես 17-րդ դարում

Լեհաստանի հայոց մեջ էլ նկատելի է գրական շարժում, որի հետևանքով երևան են գալիս գրական մի շարք աչքի ընկնող երևույթներ: Այս երևույթներից առաջինն է Կամենից քաղաքի հայոց եկեղեցու ավագերեց Հովհաննեսի ժամանակագրությունը, որ, տարաբախտաբար, ամբողջապես չի հասել մեզ և այդպես էլ կիսատ հրատարակված է «Տարեգիրք Կամենիցայ» վերնագրով*։ Այս կիսատ գրության մեջ ժամանակագրությունն սկսվում է Քրիստոսի 1430 թվականից և շարունակվում է մինչև 1611 թվականը: Հին ժամանակին վերաբերյալ տեղեկությունները համառոտ են, քաղված գրեթե միայն Լեհաց պատմությունից: Բայց որքան մոտենում է ժամանակը 16-րդ դարին, այնքան ավելի բովանդակալից և մանրամասն են դառնում տեղեկությունները, որոնք և թանկագին նյութեր են տալիս ոչ միայն Լեհաստանի, այլև հարևան Վրաստանի (այժմյան Ռուսիայի) հայության պատմության համար: Այս պատճառով էլ Կամենիցի ժամանակագրությունը կոչված է նաև «Տարեգիրք Հայոց Իլիխաց (Լեհաց) և Օլախաց (Վրասաց) երկրի»:

Հովհաննէս ավագերեցը վախճանվել է 1610 թվականին, 84 տարեկան հասակում: Ժամանակագրության վարումը համարվել է մի տեսակ ընտանեկան ժառանգական գործ, որ հոր մահից հետո շարունակել են որդիները, նույնպես քահանաներ, Գրիգոր, Սքսենտ և Հակոբ, մինչև 1624 թվականը: Սակայն հոր և որդիների մեջ այն մեծ տարբերությունը կար, որ մինչդեռ հայրը հմուտ էր գրաբար լեզվի և լավ ծանոթ էր նույնիսկ հայոց գրականության, որդիները ժամանակագրության շարունակությունը տանում են թաթարերեն լեզվով, հետևելով Լեհաստանի մեջ այդ ժամանակ ընդհանրացած սովորությանը⁶⁰:

Մաղափա Ճեվահիրեյան և Իրիգոր Վարագեցի: 17-րդ դարի հայ ժամանակագիրների ցանկը փակել չի կարելի, առանց հիշատակելու նաև երկու համեստ անուն— մեկը՝ Մաղափա դպիր Ճեվահիրեյան, որի մասին այնքանը միայն գիտենք, թե կ. պոլսեցի էր, Երեմիա Չելեպի Քեռոյուրճյանի բարեկամը և շարունակել է սրա Պատմությունը, իսկ մյուսը՝ Գրիգոր դպիր Վարագեցի, որից մնացել է մի փոքրիկ, բայց հետաքրքրական հիշատակարան— ժամանակագրություն**:

2. Բանաստեղծություն: Տասն և յոթերորդ դարն իր նախորդից պակաս հարուստ չի բանաստեղծության կողմից: Հարց կարող է լինել միայն այն մասին, որ 16-րդ դարում խոշոր բանաստեղծական դեմքեր ավելի շատ են եղել: Բայց դրա փոխարեն 17-րդ դարն ունի մանր, անհայտ կամ կիսով չափ հայտնի երգիչների մի բազմություն, որ նրա իսկական հարստությունն է կազմում: Սրանք այն երգիչներն են, որոնց տաղերը գտնվում են 17-րդ դարում գրված տաղարանների մեջ***: Ծիշտ է, սրանից ավելի ապացույց մենք չունենք, բայց քանի որ հակառակը պնդող ապացույցներ էլ չկան, մենք լուրջաբան ենք համարում ժողովել այդ բոլորին մի դարում և մի ընդհանուր տեսության մեջ ամփոփել նրանց գործերը: Սակայն նախ տեսնենք այն դեմքերը, որոնք այս կամ այն նկատառումով կարող են համարվել առաջնակարգ, նույնիսկ խոշոր:

Նալաշ Հովնաթան: 17-րդ և 18-րդ դարերին պատկանող այս անձը շատ նշանավոր է առհասարակ գեղարվեստի տեսակետից: Տաղանդավոր և բեղմ-

* К. Патканов, „Библиографический очерк армянской исторической литературы“, СПб. 1879, с. 51.

** «Գիւ. հայոց պատմ.», Ժ, էջ 41—58:

*** Անդ, էջ 67—82:

**** Անդ, էջ 81:

***** Գրականության չեն վերաբերում Լեհաստանի այն դաստաստանական թղթերը, որոնք պատմական կարևոր նյութեր են:

* Հ. Ալիշան, «Կամենից», Վենետիկ, 1896, էր. 15—67:

** «Գիւ. հայ. պատմ.», Ժ, էջ 59—66:

*** Տե՛ս կ. Կաստանյանի հրատարակած «Նոր ժողովածու», Ա, Բ և Գ պրակներ:

նավոր բանաստեղծ՝ նա պակաս տաղանդավոր չէր և իբրև նկարիչ վարպետ։
Նկարչության արվեստն էլ սովել է նրան նաղառ անունը, և այս անունով նա
շատ մեծ համբավ է վայելել ոչ միայն հայոց, այլև մյուս հարևան լազգերի
մեջ։ Հովնաթանը ծնվել է 1660—1661 թ. Նախիջևանի (գավառի Շոռոթ գյու-
ղում, որ նշանավոր մի ավան էր 17-րդ դարում, Տեր Հովհաննես քահանայի
ընտանիքում, որ առաջնակարգ և բարեկիրթ մի տոհմից էր*։ Հովհաննեսը,
ինչպես երևում է, լավ դաստիարակություն է ստացել հենց իր հորից՝ տեր
Հովհաննեսից։ Սրանից էլ ժառանգել է նա նկարչական շնորհք, որովհետև
տեր Հովհաննեսը հայտնի էր իբրև լավ գրիչ և ծաղկող, այսինքն գրչագիրը
զարդարող։ Երիտասարդության հասակից (հավիվ 20 տարեկան) նա գրած
ունի մի ձեռագիր, որի մեջ արդեն ցույց էր տալիս իր նկարչական ձիրքը։
Այդ ժամանակ էլ նա կոչվում էր դպիր, հետո դարձավ սարկավագ, բայց
ամուսնացավ և երկու որդի ունեցավ, որոնցից ավագը՝ Հակոբը հոր ձիրքերը
ժառանգեց և հոր մահից հետո մի գեղեցիկ ներքող գրեց նրա վրա, ոտանա-
վորով, ուր շատ թանկագին տեղեկություններ ենք գտնում Հովնաթանի, իբրև
բանաստեղծ-նկարչի մասին։ Այսպես, հայտնի է դառնում, որ Հովնաթանը
խիստ զարգացած, լուսավորված մարդու համբավ ուներ ամեն տեղ, և նրա
խորհուրդներին էին դիմում, նրա խրատներն ու բացատրությունները լսել
էին ուզում նույնիսկ իշխանավոր մարդիկ։ Նրա կյանքի խոշոր մի գիծն է
կազմում և այն, որ նա ճանապարհորդել է շատ տեղեր։ Կարծում են նույնիսկ,
որ նա եղած պիտի լինի նաև Եվրոպայում։ Քանի որ Շոռոթը հարուստ վաճա-
ռականների հայրենիք էր, շատ հնարավոր է, որ մեր շնորհալի նկարիչը
նրանց հետ այցելած լինի հատկապես Իտալիան։ Հայտնի է նույնպես, որ նա
երկար ապրել է 18-րդ դարի սկզբին և Թիֆլիսում, ուր նա ընդունված էր
վրաց Վախթանգ թագավորի արքունիքում ոչ միայն իբրև նկարիչ, այլև
իբրև հայ աշուղ, որի երգերը մեծ հաճույք էին պատճառում թագավորին
և ավագանուն։ Մի քանի ակնարկություններից, որոնք կան Հովնաթանի տա-
ղերի մեջ, կարելի է եզրակացնել, որ նա, իբրև իսկական աշուղ, երգում էր
իր գրած տաղերը։ Նա օժտված էր ստեղծագործական ուժգին թափով և նրա
գրչի բեղմնավորությունը եզակի է հայոց գրականության մեջ, սկսած Ներսես
Շնորհալու ժամանակից։ Թողել է նա մոտ 70 ոտանավոր, որոնք հրատա-
րակվեցին առանձին մի հատորով**։ Մեռավ նա 61 տարեկան հասակում,
1722 թվականին, հավանաբար իր հայրենի Շոռոթ գյուղում, ուր և պիտի թաղ-
ված լինի։ Թողնենք, որ նրա որդի Հակոբը ներկայացնի նրա դիմագծերը,
նրա հոգեկան կարողությունները և վայելած համբավը։

Գործովն նաղառ և գիտուն բանի,
Այր քաղցրատեսիլ և յոյժ պիտանի.
Քո մահ լըսողն լայ հոգոց հանի
Կասեն վա՛յ, աւա՛ղ, վարպետ Յովնաթան։

Ո՛ր է շնորհալից վարպետն իմաստուն,
Որ միշտ զարդարէր բազում սրբոց տուն,

* Մանրամասնություններ տ. Ն. Ակիևյան, «Յովնաթան Նաղառ և Նաղառ Յովնա-
թանեանք և իրենց աշխատութիւնք» («Հանգէս ամսօրեայ», 1911, էջ 211—231, 390—410)։

** Արշակ Զապանյան, «Նաղառ Յովնաթան աշուղը և Յովնաթան Յովնաթանյան
նկարիչը», Փարիզ, 1910։

Մէջ Հայաստանեայց ժաղիկ ոսկի սիւն,
Այլ ոչ երևիս, Նաղա՛ռ Յովնաթան։

Շնորհալից ձեռքն նրկարող սրբոց,
Խաղիսայթեալ եղև աւերակ և խոց.
Քարտուղար տառից հընոց և նորոց,
Բանաստեղծ վարպետ Նաղառ Յովնաթան։

... Լըցեալ շնորհիւ՝ աղբիւր գիտութեան
Հըմուտ ընթերցմանց քերականութեան,
Եղեր արժանի բազում գովութեան,
Հանճարեղ վարպետ, Նաղառ Յովնաթան։

... Բերան քաղցրախօս համեղ զինչ ուետին
Ո՞նց պատանեցին գերեզման եղին,
Ես միշտ արտասուեմ նման գարնան գետին
Վասըն քո մահուան, Նաղա՛ռ Յովնաթան։

Երկիր շատ շրջեաց տար յաշխարհ օտար,
Ամեն սիրելեաց օգնական սատար,
Դու ո՛րպես մեռար գերեզման մրտար,
Բազմաց սիրելի, Նաղառ Յովնաթան։

... Սանօթ էիր համայն մեծաց իշխանաց,
Բարի հաւատով փոխեալ ի կենաց
Ինքըն պակասեալ, անունըն մընաց,
Այր երևելի Նաղառ Յովնաթան։

... Հարազատ հօրէդ զատեալ հեռացաք,
Բարի խրատաց քոց մեկնեալ զըրկեցաք,
Թէպէտ շատ լացաք, ոչինչ շահեցաք,
Դարձեալ առ Աստուած ապաւինեցաք։

Ո՛վ իմ սիրելիք, եղբա՛րք պատուական,
Յորժամ ընթեռնուք երգս ողբերգական,
Խնդրեմ որ ասէք սրտիւ լիական,
«Տէր քե՛զ ողորմեսցի, վարպետ Յովնաթան»։

Այսպես էր մեծ վարպետը, որ երգեց իր ամբողջ կյանքում, երգեց խոս-
քով, ձայնով, վրձինով։ Եվ նրա երգը մի հուժկու և անմահական շեշտ ուներ—
սեր։ Ամենից շատ և ամենից լավ նա սեր երգեց, ուրախություն, վայելումն։
Կյանքի բարիքների, կյանքի բարեկենդանի երգիչ էր նա, և նրա ոտանա-
վորների մեծագույն մասը, կեսից ավելին, սիրո և գեղեցկության օրհնաբա-
նությունն է։ Երկրորդ տեղն ըստ քանակի բռնում են երգիծաբանական կամ,
ինչպես ասված է երգերի մեջ, «ծիծաղական ոտանավորները»։ Բանաստեղ-
ծին տրված էր և այդ մեծ կարողությունը՝ խարազանել իր ժամանակը կծու
հեգնանքի շանթերով։ Իսկ ամենից քիչ նա գրել է կրոնական-խրատական
ոտանավորներ։

Նկատենք ամենից առաջ, որ Նաղաշ Հովնաթանը գործ էր անում մի աշխարհաբար, որ հատուկ է առհասարակ մեր աշուղական բանաստեղծության, կամ ուրիշ խոսքով, մի լեզու, որ ուսմական արտահայտություններով լի էր, անմշակ, խճողված թուրքերեն և պարսկերեն բառերով և ձևերով, որոնք ապացույց են, թե որքան խորապես ազդվում էր աշուղական բանաստեղծությունը պարսկա-թաթարական ժողովրդական բանաստեղծությունից: Այս կողմից Նաղաշ Հովնաթանի լեզուն ու ոճը համարյա ինքնատիպ ազգային չեն: Եվ սակայն, չի կարելի ասել, թե մեր երգչին միայն այդ լեզուն էր տված: Վերին աստիճանի հետաքրքրական երևույթ է, որ նույն Հովնաթանը գրել է մի երկու կրոնական բանաստեղծություն մաքուր գրական, այսինքն գրաբար լեզվով: Ահա մի օրինակ.

Յանմարմնոց վերօրհնեալ,
Մարիամ, կոյս գովեալ,
Ես եմ մեղօք մեռեալ,
Յարո՛ գիս և ընկալ:
Ոսոխն այն սրբամբտեալ,
Մախանօք զան գործեալ,
Յանցիւ գիս ըմբռնեալ,
Օգնեա՛ ինձ, կոյս օրհնեալ*:

Ենք գիտենք արդեն, որ Հովնաթանն իր ժամանակի համեմատությամբ լավագույն գրական դաստիարակություն էր ստացել: Բայց ունենալով այսպիսի հայերենագիտական հմտություն, նա, այնուամենայնիվ, սիրո և առհասարակ ժողովրդական երգերը գրում է անտաշ ու խակ աշխարհաբարով, ոչ մի փուլով չտանելով նրան գոնե մի քիչ կոկեղու մասին: Այսպես էր պահանջում աշուղական գեղագիտությունը, որ ամբողջապես ժողովրդին ծառայելու, ժողովրդի համար և ժողովրդով ապրելու մտքով էր կենդանի: Նաղաշ Հովնաթանի կամ մի ուրիշի համար դժվար չպիտի լիներ գոնե փոքր չափերով գրական դարձնել իր սիրերգների լեզուն: Բայց այս դեպքում երգը կհնուանար ժողովրդական ճաշակից ու ըմբռնողությունից, կդառնար արհեստական: Մինչև այսօր էլ մեր բանաստեղծական գրականության մեջ դեռ ուժեղ է ժողովրդական լեզվի ու ձևի, արտահայտության եղանակի պահանջը:

Բայց եթե արտաբուստ Նաղաշ Հովնաթանի գրական գործը շունի կամ շատ քիչ ունի ինքնատիպ գծեր, ներքին արժեքի, բովանդակության կողմից նա ներկայացնում է ոչ միայն մի ինքնուրույն, այլև ուժեղ ստեղծագործական խառնվածք, որ գեղեցիկ կերպով բնորոշել է նրա հրատարակիչ Արշակ Չոպանյանը: «Յովնաթանի ներշնչումը,— ասում է նա,— ավելի պարզ է անոր գլխավոր աղբյուրն է կյանքի հրճվանքը. երջանիկ արևոտ խառնվածք մը, որուն համար կյանքը քաղցր եղած պետք է ըլլա, և որ իր երախտագիտությունը կհայտնե կյանքին՝ խանդաղատագին անուշությունով մը երգելով անոր հաճույքները, որ բնության բոլոր գեղեցկությանց ծոցը կփթթին: Իր աշխարհայացքը այն է զոր Օվրատիոս և Խայամ տարբեր շեշտերով կրգեցին. «կյանքը աղվոր, բայց վաղանցուկ է, կրսե Հովնաթան, պետք է օգտվել անոր ընծայած բուսական քաղցրություններեն, պետք է վայելել բնությունը»:

* Արշակ Չոպանյան, «Նաղաշ Յովնաթան աշուղը և Յովնաթան Յովնաթանյան նկարիչը», Փարիզ, 1910, էր. 72—73:

ր, կինը և գինին, որ՝ բարության և եղբայրության հետ՝ կյանքին միակ արժեքը կենսականացնեն»:

«Վաղիրն ոչ գիտես թէ՛ դի՛նչ ծընանի,
Մարդոյ կեանքը վայրի ծաղկի նըմանի,
Որ այսօր բացեալ վաղիրն անցանի.
Խըմենք, եղբարք, գինի, մեզ անուշ լինի.
Առէք խըմենք գինի, բանն Աստուած շինի»:

«Քնքուշ բարություն մը, եղբայրական գորովի շունչ մը կծածանի այս գվարթ և անհոգ կենցաղավարության վրա, ինչպես լուսնկան՝ ծովուն վրա քաղցրորեն ծփծփուն»:

«Այա ում սրբտի քէն ունի, հաշտութեան մընայ,
... Մինակ մի՛ ուտէք, բաժանեցէք, հաւասար նըստէք:
... Կարմիր գինի խըմէք մէկըմէկի մօտ,
Միմեանց տըւէք ծաղիկ վարդ անուշահոտ:
... Այլ և խաղաղութեամբ խըմելն է հալալ,
Ոչ հարբիլ, ոչ կըռուիլ և ոչ բարկանալ,
Պարկեշտութեամբ ըմպել, սիրով զուարճանալ...»:

«Իր սիրերգը դաշն ու թարմ դայլայլն է երջանիկ տարփավորին, դմայլական պաշտամունքի խունկը, որ կը բարձրանայ դեպի գեղուհին, փառաբանող օրհներգը որ կը թրթռա սիրո ծաղկազարդ խորանին ոտքը: Նույնիսկ երբ կը ճգնի ողբալ, այդ սիրերգը գվարթ է ներքնապէս. «Ձևի համար» են այդ բոլոր տրտունջները, այդ լացերը հեշտության են ավելի քան տառապանքի. պաղատանքը կը լուսավորվի ապահով հաղթանակին պայծառ ձանձումովը»:

«Զուլում, ուրախ եմ, ամա՛ն, ամա՛ն»*:

Սիրային տենչեր արտահայտելու մեջ մեր երգիչը ցուցադրում է բոցավառ կրքեր ու տուփանք, որոնք այնքան հարազատ են ջերմեռանդ Արևելքին և նրա ստեղծած գգայնական պաշտամունքին: Ահա ինչպիսի տենչեր է նա երգում իր սիրային ոտանավորների մեջ.

Մաղկած պաղչի նըման ես,
Ի՞նչ կեղնի ըռահմ անես,
Նըռներըն ծոցէդ հանես,
Զուլում, համբուրեմ, ամա՛ն, ամա՛ն:
... Պոչըդ է կանաչ ծառ սալվի,
Լեզուդ դիր բերանիս հալվի,
Մամբրդ երեսիս վրայ ծալվի,
Աչքերս մայլի...
... Սիրոյ կրակի մէջ մընաս,
Էրվիս որ դարգըս իմանաս,
Երբ իմանաս, կու հովանաս,
Մոցըդ բանաս...»:

* Արշակ Չոպանյան, «Նաղաշ Յովնաթան աշուղը և Յովնաթան Յովնաթանյան նկարիչը», Փարիզ, 1910, էր. 13—14:

... Այսօր ծագեցաւ նոր արև,
 Իմ սիրելին ետ ինձ բարև,
 Սրտիս բուսաւ կանաչ տերև...
 ... Գրնանք բանանք պախալի դուռքն,
 Դէպ ի ծոցըդ մեկնեմ կուռքն,
 Դու ծաղիկ քաղէ, ես նուռնս:
 ... Վարդըն ձրգեցիր մէջ գոգիտ,
 Չի լինի ձեռս ծոցէդ ջոկիտ,
 Թող հուպ տամ, մի՛ առնե՛ր հոգիս:
 ... Գիտեմ որ դու քանց գիտ սիրոյ թամա՛հ ես,
 Նըռներդ հող կու դառնայ, է՞ր պինդ կու պահես,
 Թող համբուրեմ, օրհնեմ, հոգով զարդարվես...
 ... Արի միմեանց գիր ուղարկենք,
 Թոհմաթ թահր անելըն թորկենք,
 Ցուրտ է, արի մէկտեղ պառկենք,
 Որ տաքանանք, գինովանանք...
 ... Ո՛ւտի կու գաս, քա՛ղցըր բըլբուլ,
 Քեզի բարով, ես քեզ եմ դուլ,
 Լեզուդ շարբաթ, սաչըդ սըմբուլ,
 Քաղցր լեզվովդ ջուր տուր ինձի..

Նկարագրելով «Գուրջիստանի գողալներին» (Վրաստանի գեղեցկուհի-ներին), Հովնաթանը, գերի իր զգայնոտության, երևակայում է նրանց... բաղնիսի մեջ.

Ինքնագոհ ջերմեռանդ համամ,
 Միջի խաթուններըն թամամ,
 Միպտակ բողազ, բոլոր շամամ,
 Վրացտանայ արմաղաններըն:
 Կարմիր երես, նըման վարդի
 Ինչպես ծաղիկ ծաղկազարդի.
 Ուշ ու խելք կու տանին մարդի
 Գուրջստանայ գողալներըն:
 ... Մեջիս նըստեր սազով գամով,
 Լեզուն քաղցըր, խոսքըն համով,
 Գինի խըմեն ոսկե ջամով,
 Վրացտանայ արմաղաններըն:

Նույնքան վառվռուն, նույնքան համարձակ ու հառու է Հովնաթանի արտահայտությունը և երգիծաբանության մեջ:
 Ահա, օրինակ, ինչպես է նա «գովում» Երևանը:

Կամիք գովել դուր Երևան,
 Մարդիկն գալում կերևան,
 Թուրքերն կու բաշեն բերան,
 Մարդոյ գլխին կուտրեն գերան:
 Առատուոց կերթաս բազար,
 Բոլ կու ծախեն բողկ ու գազար,

Թըթու մածուն շանախ հազար,
 Խըմոր հացըն կուտայ նազար:
 Սափոր և կուժ ամենըն ծակ,
 Քանի ջուր կածես թէ դարտակ,
 Ոչ աղբիւր կա և ոչ վըտակ,
 Թուրքի յահէ դըռներըն փակ:
 Թէ մէյտանըն անես օրօն,
 Շատ կայ տըտիպ շըպլեղ տօրօն,
 Շերեփ գըղալ խիստ խըտօրօն,
 Ամէնն ածես մէկ վառ թօրօն:
 Չունի մէկ գովելոյ պատճառ,
 Բազաստանըն փընթի մուտառ,
 Կու ծախեն խիստ խաշար աստառ,
 Թորփա քէշա աթառ փաթառ:
 Ձեռացներըն նես և թուանկ,
 Ղաւաս կաքաւ նախշուն ըռանկ,
 Փող հաց շընկնիլ մարդոյ ճանկ,
 Աշխարհս էժան, Երևան՝ թանկ:
 Կուզեն ելնեն ամենըն քօշ,
 Լի է մոծակ, մըժիկ բըղօշ,
 Ալիշվերիշըն է խիստ փօշ,
 Տալոյ նամարդ, առնելոյ դօշ:
 Նաղաշն Երևան շատ կացաւ,
 Ջիզարըն այրեց հիւանդացաւ,
 Սպիտակ սառուցին զարմացաւ,
 Խըմեց՝ սըրտիկըն զովացաւ:

Նաղաշ Հովնաթանի երգիծաբանությունների մեջ ամենից հաջողվածը համարվում են մոնթերի վրա գրված երկար ոտանավորները: Մոնթերը, ինչպես հայտնի է, աշակերտներն էին, որոնք տիրացություն էին անում եկեղեցում: Սրանց վարք ու բարքն է մանրամասն նկարագրում և ծաղրում Հովնաթանը: Բայց շափի զգացմունքի բացակայությունը շատ հաճախ է գալիս խանգարելու գրական վայելչությունը, դարձնելով հեզանքը կոպիտ հայհոյանք:

Ոչ ի յԱստուծոյ երկընչին,
 Եւ ոչ ի մարդկանէ ամաչին:
 Աչքեր հանեն, երես շանչեն,
 Կուռըն կուտրեն, հարայ կանչեն,
 Մըտնեն խորան, դուռըն փակեն,
 Արինաթաթախ գլուխ ծակեն:
 Նըմանեն կըուած որձակին,
 Որ հաւըն կու դընի տակին,
 Քացի կուտան անմեղ երեխին,
 Կանթեղի ձէթն ածեն գլխին.
 Դասումն ասեղով չըրար ծակեն,
 Մինչև որ ժամըն արձակեն.

Դուրս գան, իրար տեղըն տաշեն,
Հոգի, հաւատ, մեռեալ քաշեն:

Բայց այս՝ միտնգամայն վայելուչ նկարագրությունը հանկարծ ընդհատում են այսպիսի տողեր.

Անուններն է սարկաւագ,
Մէջքըներն էշի դաւակ:

Կամ վերցրեք հետևյալ կտորը.

էժան են քանց շամիչ փրշատ,
Տիրացուն քանց ժողովուրդըս շատ.
Չեն ճանաչիլ գրրած գիրըն,
Հէնց էն որ Քոնու նախիրըն.
Աղբատ մեռելէն խրոտվին.
Հարըստին վրայ ժողովին.
Ղաթար ընկնեն մէկ մէկի հետ,
Կանչեն բրժիշկ ճարտարապետ:
Փող բաժանողըն ասէ՛ զինչ լամ,
Կոտորվածքիս ո՞ր մէկին տամ...
Հէնց մոնթ որ գոյ շող դարբեդար
Մեծ սարկաւագաց բարեբար.
Ինչ դադան ունէք դուրս հանէք
Ղազբէկի կտրէք բաժանէք.
Թէ որ էնտով շանիլ հէրիք,
Այլ փող ժողվիք բերիք,
էդ մոնթերդ է էշի թըրիք:

Հակոբ Երեց Կեսարացի: Մնվել է Կեսարիա քաղաքում 16-րդ դարի վերջին քառորդում: Մահվան թվականը հայտնի չէ, բայց կա վկայություն, թե նա 1659 թվականին դեռ կենդանի էր: Թողել է մի քանի գանձեր և տաղեր*, որոնք գրական նշանակություն չունեն և մնում են լոկ իբրև պատմական աղբյուրներ: Փոքրիշատե հաջողված է համարվում Երուսաղեմի վրա գրված մի գովասանություն, ունի ճաշակավոր հյուսվածք և կանոնավոր գրաբար լեզու: Այս հատկությունների շնորհիվ էլ իր ժամանակին շատ տարածված մի տաղ է եղել: Ահա մի նմուշ.

Յնծութիւն ես դու աշխարհի համայն,
Առաւել Հայոցըս ժողովրդեան,
Արանց և կանանց, ծերոց և մանկան,
Սուրբ Երուսաղէմ, քաղաքդ աննրման:
Երեք տաճարք են աստ հիացական
Մեծին Յարութեան և սուրբ Մընընդեան
Եւ սուրբըն Յակոբ փառաւորական,
Սուրբ Երուսաղէմ, քաղաքդ աննրման:

* Չ. Ն. Ակիճյան, «Յակոբ Երեց Կեսարացի: 17-րդ դարու տաղասաց» («Հանդէս մատուցալ», 1909, եր. 371—374):

«Վիպասանութիւն Նիկոլական»: 17-րդ դարի հայոց գաղութային կյանքի ամենախոշոր երևույթներից մեկն էլ, ինչպես հայտնի է, այն զգվելի բունությունն է, որ կաթոլիկ կղերը գործադրեց Լեհաստանի հայության վրա և որի միջոցով այդ ամբողջ հայությունը, չնայած իր ցույց տված դիմադրության, խլվեց իր մայրենի եկեղեցու ծոցից և միացվեց Հռոմի եկեղեցուն: Լեհաստանի հայության այս ողբերգության գլխավոր հերոսն էր Նիկոլ Թորոսովիչ հայ եպիսկոպոսը, մի ճարպիկ և խաբեբա մարդ, որ փառասիրության զոհ գնալով դավաճանեց այն եկեղեցուն, որին պատկանում էր: Այս մարդու արարքներն ամենայն հարազատությամբ նկարագրել է Առաքել Գավրիժեցին, որ ուրիշներից է լսել ամբողջ այդ պատմությունը: Սակայն տեղում, Լեհաստանում էլ գտնվել են հայեր, որոնք գրի են առել այս բռնի դավանափոխության անցուղարձը: Մեզ հասել է մի ընդարձակ պատմական քերթված, որի բովանդակությունն ամբողջությամբ վերաբերում է նույն Նիկոլին ու այլ գործիչներին: Տարաբախտաբար հայտնի չի այդ քերթվածի հեղինակը, որովհետև նրա գործը ամբողջովին չի հասել մեզ, այլ թերատ՝ թե՛ սկզբից և թե՛ վերջից, և այսօրվա անունն էլ— «Վիպասանութիւն Նիկոլական» հնարված է բովանդակության համաձայն*: Գործն ունի առաջնակարգ պատմական արժեք և զուրկ էլ չի բանաստեղծական նշանակությունից: Անծանոթ հեղինակը ցավոք սրտով նկարագրում է տխուր դեպքերը, մտցնելով նրանց մեջ նոր, շատ շահեկան մանրամասնություններ, տալիս է գաղթական հայության հարազատ միջավայրի նկարագրությունը գեղեցիկ ամբողջությամբ, որ ներկայացնելով ազգային զգացմունքի պակասումը և օտարացման սաստկացումը լեհահայ շրջանում, մեզ հասկացնել է տալիս, թե ինչպե՛ս է, որ այնքան հեշտությամբ կաթոլիկ կղերը, գլխավորապես եզրիտները, լեհական իշխանության օգնությամբ, գլուխ բերեցին բռնի դավանափոխության գործը:

Քերթվածը մեղամաղձիկ և ողբերգու շեշտերով է ներկայացնում կվով քաղաքի հայության բարոյական անկումը.

Քանի բանիկ մի այլ ասեմ
Վասն Հայոցն՝ որք ի Լովն են,
Զի հպարտ և անձնահաճ են.
Զի բնական Անեցիք են:
Իսկ քահանայք որք ի նմա կան՝
Գոռոզ յանդուզն ամբարտաւան.
Ոչ ումեք են նորա հաւան
Չտեսի յայլ տեղ սոցա նրման:
Զգիտեն բընաւ սահման ուսման,
Եւ չգիտեն զլեզուս հայկեան.
Եւ զինչ կարդան՝ չի հասկանան.
Եւ գիտողաց վրա խրոխտանան:
Փարիսեցւոց նրմանեցան
Եւ չար դըպրաց Հրէիցըն այն,
Որք Քրիստոսի ընդդէմ դարձան
Եւ զնա ինքեանց մեծ շընկալան:
Այսքան չարեացս պատճառ եղան

* Չ. Ակիճյան, «Կամոնիք», եր. 202—204:

Անմիաբան Հայք որ ի կով կան,
Ինչպես արին, յաղգնեցան
Ձգեցին զմեզ ավնի բերան:
Ձի այսքան հարիւր ամբ են,
Որ ազգս Հայոց ի կեհ բնակեալ
Այսպէս կսկիծ բան տեսել չեն,
Որ մեր գլուխս այժմ եկել են:
... Մեք թագաւոր շունիմք օծած,
Ոչ իշխանութիւն մեզ տրւած.
Յամէն ազգաց եմք մեք կոխած,
Քրիստոնէից և յայլազգեաց:
Չունիմք աթոռ ըստ օրինաց,
Ոչ առաջնորդք ի վրայ խելաց-
Ամենք խրմած են ու հարբած,
Մամոնայի ծառայ եղած:
... Վա՛յ և եղո՛ւկ հազար բերան,
Ձի Հայք հոգով մարմնով կորան,
Ո՛ւր են նախնի հայրապետքն այն
Եւ քաջ հովիւքն սրբբազան,
Որք վասն հօտին զանձինս եղին,
Ձգայլս և զզազանսն փախուցին:

Այսպիսի անպաճույճ, պարզ ոճով, անկեղծ շեշտերով և բանաստեղծական մեղամաղձիկ տրամադրութեամբ անծանոթ բերթողը տանում է դեպքերի պատմությունը մինչև վերջ:

Երեմիա Չելեպի Քեովյուրճյան: Մենք արդեն գիտենք, որ Երեմիա Չելեպին տեղագրական մի ընդարձակ գրվածք ունի ոտանավորով, որ բանաստեղծական ոչ մի արժեք չի ներկայացնում: Ուրիշ է մեր հեղինակը, ինչպես նկատեցինք, սիրո և առհասարակ քնարական բանաստեղծության մեջ: Այս սեռին պատկանող ոտանավորներ թեև շատ քիչ են մնացել Քեովյուրճյանից, ընդամենը մի վեց հատ*, բայց նրանց մեջ էլ բավականաչափ արտահայտված ենք տեսնում նրա բանաստեղծական խառնվածքը — լափավոր, բայց նրբազգաց, քնքշամիտ, երազուն մի բնավորություն, որ գիտե վեհ տեսիլների մեջ ծրարել իր պաշտամունքի առարկան: Այս կողմից նա թողնում է ինտելիգենտ մտածողի տպավորություն և իր մի քանի ոտանավորների մեջ հեռանում է աշուղական արվեստից, տալով նոր հյուսվածքի ճաշակ, որ պիտի դեռ նոր մշակվեր մեր գրականության մեջ եվրոպական ազդեցության տակ: Ահա ինչպես է դիմում Երեմիա Չելեպին իր սրտի առարկային.

Չայնիդ եմ փափաք, տեսոյդ կը բաղձամ,
Քու անուշ խօսիցդ սրտիկս է դողման,
Դու ճեմես ճոճաս ի նազ սիգական,
Ես կարոտ մնամ ի քո տեսութեան:

Ոտիցդ հետոյ սրտիկս է դողման,
Այրէ ու լափէ քալելդ մանէման,
Դու ընթացք առնես ճոխաս ճոճական
Ես տապ 'ւ ի տազնապ այրիմ յանդիման:

Այդ ջերմեռանդ պաշտամունքը մեր երգիչը գիտե փայլեցնել ամենաշողշողուն օրինակներով, նմանեցնելով իր սիրուհուն հավիտենական անթառամ գեղեցկություններին.

Արեգակն որ է ստեղծեալ յԱրարչէն իւրում գործն երթայ,
Քեզ է սպասաւոր, պատրաստ միշտ տալով զբարիս քեզ ընծայ:
Լուսինն ել և էջս առնէ ուներուդ նման մահականայ,
Երբ ծերութեան ի նման բաղորեալ տեսող կերպարան:
Լալ ակն ու գոհար, անգին եաղութն ու զմրութն հասնայ,
Այրի կոտորատի փշրի, դու ազնիւ և գեր քան զնոսա:

Բանաստեղծական տրամադրության մի սիրուն տեսարան է մեր երգչի խանդավառ խոսակցությունը ջրի հետ.

Ա՛յ ջուր, յորդախաղ գետոյդ, յորդական գետ յորդորակայն,
Ա՛յ ջուր, ճոխական ընթացք, ո՛ւր երթաս յորդախաղական:
Ա՛յ ջուր, քեզ յարցունք ելի, քո գնացքդ է վաղվաղական,
էջքդ է ի լերանց բարձանց, ո՛ւր դիմես այդպէս փութական:
Ա՛յ ջուր, դու պարծանք ձորոյս, փառք դաշտքիս մերոյ զարդական,
Ասա՛ ինձ՝ ո՛ւտտի կու գաս, կամ շտապ ո՛ւր ես գնացական:
Այ ջուր, դու զուարճաղէմք, և պատճառ երկրի շինութեան,
Տեսիլդ է ուրախ ֆէրահ, և քո քայլքդ է ճարտարական:
Ճամփաքդ է երկար, թէ կարճ կամ հանգիստ, փողոց գալստեան,
Կամ որ ի պայծառական, դու բղխես քաղցր և բարեհամ:

Ահեղատակ երգիչներ: Սրանց թիվը մեծ է և թողած գրական ժառանգությունը, որը բաղկացած է ծավալով մանր բանաստեղծական հյուսվածքներից, ընդհանուր առմամբ, ներկայացնում են մի խայտաբղետ և բազմապիսի գեղեցկություն, որի բոլոր նրբություններն ու երանգները չի էլ կարելի շոշափել մի ընդհանուր գրական տեսության մեջ: Անհայտ են այս երգիչները, թեև շատ անգամ մեր առջև ունենք ոչ միայն անուններ, այլև մակնունդներ, որոնք ցույց են տալիս, թե որտեղացի են նրանք: Եվ սրանցից մնացած երգերն են այն միակ վավերագրերը, որոնք ցուցադրում են նրանց բանաստեղծական խառնվածքները: Եվ մեր առջև բացվում է պաշտամունքների, հակումների, ստեղծագործական դրդապատճառների մի ամբողջ ընդարձակ տեսարանացույց: Կյանքի մարդիկ, կյանքի անողոք օրենքների ենթարկված, նրանք խոսում են իրենց սրտից, սրտի վշտերը, ուրախությունները, ակնկալությունները, երազներն են երգում, երբեմն դուրս գալով նույնիսկ և սրտի բնագավառից ու թարգման հանդիսանալով լոկ շղայնական տրամադրության, երբ արդեն բանաստեղծական ստեղծագործություն չի կանգնած մեր առջև, այլ լոկ անձնական տհաճությունից առաջացած գանգատ: Այսպես, մեկին նեղացրել են ճանճերն ու լվերը, վերք է պատճառել զմեկինը, և ահա նա մի ամբողջ գանգատ է գրել ոտանավորով*.

* «Անահիտ» ամսագիր, Փարիզ, 1903, էր. 189—192, «Բիւրակն» շաբաթաթերթ, 1898, էր. 611—612.

* «Ենդ ժողովածու», պր. Ա, էր. 62—66.

Քունս տարաւ վերայ բարձիս
Ճանճ թափեցաւ վրայ երեսիս
Ի՞նչ տի լինիմ ես այս գերիս,
Կ'անհանգստեն զգրագրնիս:
Ի վա՛յ թէ քանի զրուցեմ,
Յայս ճանճերուս գանգատ տունեմ.
Մի՛ մեղագրէք, զէմ ես ծուռ չեմ.
Կու նեղացնեն, ես ի՞նչ անեմ:

Մյուսը «բանաստեղծում է» թութունի վրա, ցույց տալով նրա վնասները*.

Թէ հարցանեմք ի Սուրբ Գրոյն,
Գարշ և զաղիր ասէ զթութուն
Որպէս մեղուն փախչի ծխոյն,
Նոյնպէս հրեշտակն յայն պիղծ հոտոյն:
... Մուխ կու հանեն ի քթերոյն,
Ըզսև օձն ի բերանոյն.
Վա՛յ է հազար նոցա հոգոյն,
Որ կատարեն զկամքն դիւոյն:

Ահա մի երգիչ ևս, որ բանաստեղծական ախ ու վուշի առարկա դարձրել է իր... հիվանդ առամները**.

Ակռաներս հալի մի շունի.
Կուխաստէ, յիս չի մնար հոգի.
Թէ տամ քաշել, նա կու ցաւի,
Գուք ի՞նչ խրատ կուտայք ինձի:
Հոգիս կ'ելնու հետ շոր հացի.
Հաւաս շունիմ ես շոր մսի.
Զէտ որ ի յակոսա կու հասնի,
Այլ չի մնար ի յիս հոգի:

Բայց այսպիսի տրամադրություններով գրված ոտանավորներ շատ չեն մեր այն ժամանակների գրականության մեջ: Գերիշխող մնում է մարդու զգացմունքը բնության, կենսական երևույթների և մանավանդ սիրո հանդեպ, որ և արտադրում է հոգեկան դիրքերի, ստեղծագործական մղումների, պատկերացումների և պաշտամունքի մի մեծ բազմազանություն: Ահա, օրինակ, հայ կյանքի ամենացավոտ երևույթներից մեկը — պանդխտությունը, որ դարերով սերունդներ է լացացրել, մղձավանջի պես խեղդել է ժողովուրդը, ահագին ազդեցություն թողնելով նրա հոգեբանության վրա: Այդ պատմական մեծ դժբախտությունը շարունակում էր ողբերգվել ժողովրդական զգացմունքի թարգման բանաստեղծության մեջ: Եվ այստեղ պետք է հիշատակել լավագույնը պանդխտական, դարբերական երգերից, այն, որ անհուն ժողովրդականություն է վայելել և այսօր էլ վայելում է ամբողջ հայության մեջ: Այդ երգը «Կոռնակն» է, որի մեջ պարզ անարվեստ հյուսվածքով խտացած է պանդխտության ամբողջ դառնությունը — սպանիչ կարոտ, անհանգստություն,

անօգնականություն: Այսօր էլ ամեն մի հայի ծանոթ են այդ հուշակավոր երգի յուրաքանչյուր բառը, յուրաքանչյուր մելամաղձիկ շեշտը, որով նա երգվում է.

Կոռնակ, ուստի՞ կու գաս, ծառայ եմ ձայնիդ.
Կոռնակ, մեր աշխարհէն խապրիկ մի շունի՞ս.
Մի՛ վազեր երամիդ՝ շուտով կըհասնիս.
Կոռնակ, մեր աշխարհէն խապրիկ մի շունի՞ս:
Թողեր եմ ու եկեր իմ մլթերս ու այգիս,
Քանի որ ա՛խ կ'անեմ, կու քաղվի հոգիս.
Կոռնակ, պահ մի կացի՛ր, ձայնիկդ ի հոգիս.
Կոռնակ, մեր աշխարհէն խապրիկ մի շունի՞ս:
... Պաղտատու կու գաս, կ'երթաս ի սէհրաս:
Թրղթիկ մի գրեմ, տամ քեզ ամանաթ.
Աստուած թող վրկայ լինի քո վրբադ,
Տարեալ հասուցես դայդ իմ սիրելիաց:
Գրեր եմ մեջ թրղթիս, թէ հոս մընացի,
Օրիկ մի օրեր գաչերս չըբացի.
Սիրելիք, ձեզանէ կարօտ մընացի:
Կոռնակ, մեր աշխարհէն խապրիկ մի շունի՞ս:
Աշունն է մոտեցեր, գնալու ես թէպտիր.
Երամ ես ժողվեր հազարներ ու բիր,
Ինձ պատասխան շտուիր, ելար գնացիր,
Կոռնակ, մեր աշխարհէն զընա՛ հեռացիր*:

Գողթական և պանդխտության հայության այս հառաչանքը, որ լսվում էր և այսօր էլ լսվում է աշխարհի բոլոր կողմերում, դարերի ընթացքում փոփոխությունների է ենթարկվել, նոր խմբագրական ձևեր ստացել, բայց երբեք չի կորցրել իր հիմնական սրտառու կառուցվածքը, որի հեղինակը մնում է միշտ անհայտ:

Հայրենի բնությունը, ինչպես և ամեն տեղ, բանաստեղծական զեղումների առատ աղբյուր էր հայ երգիչների համար: Առավելապես գարունն էր, որ կենսուրախ և զվարթ շեշտեր էր ներշնչում նրանց: Եվ մենք տեսնում ենք բազմաթիվ ոտանավորներ, որոնց մեջ բնության վերանորոգումն է փառաբանվում: Ահա, օրինակ, ինչպես է Ստեփանոս երգիչը դարնան գովք անում.

Աշուն էր, եղև գարուն,
Ցամաքեցաւ ձիւն սարերուն.
Ծառերն ամեն փրթրթան,
Ու տերև հագան գոյնզգոյն:
Բլբուլն ի վարդին սիրոյն
Գիլ կերթալ զինչ մարդն ի զինոյն,
Գիշերն ի լոյս կու ձայնէ,
Վաղունէքն մինչ՝ ի իրիկունն
Աշուն էր, ևղև գարուն,
Չայն անուշ երեկ հաւերուն,
Մանկտիքն ի սարերըն ելան

* «Նոր ժողովածու», պր. Ա, եր. 65—67:

** Անդ, եր. 57—60:

* Մ. Միսնաթյան, «Բնար հայկական», Ս. Պետերբուրգ, 1868, եր. 146—148:

Ու նստան վեր ծաղկներուն:
Սիրամարգ հաւի նման
Հագեր են հալալ գոյնգոյն
Հետ զարնեն ու հետ խաղան
Ու խմեն ի յանուշ գինոյն:
Աշուն էր, եղև զարուն,
Կանաչաւ երես դաշտերուն,
Հաւքերն ամեն պար առին
Ու վայրի էրէքն՝ անասուն...^{*1}

Գարունը— կենդանութեան աղբյուր: Բայց ահա երգիչը գարնանից տեղափոխվում է աշուն և զգում է, որ ինքը մեռնում է: Սակայն գարնան երգերի գոհար կարելի է համարել Մուրատ Խիկարի տաղը, ուր գարնան մարմնացնողը հայոց զատիկն է, գարնան ու վերակենդանութեան այդ մեծ տոնը, որ ընդհանուր քրիստոնեական պաշտամունքից փոխ առնելով հայ ժողովուրդը, գերազանցորեն ազգայնացրել էր նրան:

Մարտն կու գայր ծաղիկներով,
Յերկնից հաւերըն կարդալով,
Հրեշտակապետք փառս տալով,
Յորժամ Հայոց զատիկն գայր:
Բարկ արեգակն ծագեցաւ,
Սաստիկ ձներն հալեցաւ,
Գառն ի մօրէն ընծայեցաւ,
Յորժամ Հայոց զատիկն գայր:
Ամպն ու երկինքն խիստ գոռաց,
Ողորմութեան ցօղն ցօղեաց,
Մովք և գետք ալեօք ցնծաց,
Յորժամ Հայոց զատիկն գայր:
Աղբերակունքն յորդորին,
Մառոց ճղերքն զարդարին,
Խոտ անասունքն ճաշակին,
Յորժամ Հայոց զատիկն գայր:
Մարդապէս գատէր մեղուն,
Ժողվէր ծաղիկ ի լեռներուն,
Նա չի վախէր ի մեռնելուն,
Յորժամ Հայոց զատիկն գայր:
Պլպուլ դումրին առաւօտուն,
Խե էր դարձեր վարդին սիրուն,
Գանգատ կանէր նա ի քամոյն,
Յորժամ Հայոց զատիկն գայր:
Հաւու ձագերն հաւսարական,
Սաղմոս ասեն զութն ի լման,
Աղաղակեն առ Տէր միայն,
Յորժամ Հայոց զատիկն գայր:

* ընդ ժողով, Բ, եր. 9:

Կարան հայր սարէ ի սար,
Կարկաչելով ձորերն ի վայր
Օրհնէր զԱստուած ինքն անդադար,
Յորժամ Հայոց զատիկն գայր:
Դաշտ ու սարերն նորոգին
Ձէտ նորահարսն զարդարին,
Ի Քրիստոսէ փառաւորին,
Յորժամ Հայոց զատիկն գայր:
Քարն արտասուօք բղխէ զջուր,
Ձէտ ծովապէս լինի աղբիւր,
Վարդ ու ծաղիկ ու համասփիւռ,
Յորժամ Հայոց զատիկն գայր:
Տէրն տայ ձեզ խաղաղութիւն,
Աշխարհս եղև արքայութիւն,
Հոտն կու գայ անմահութեան,
Յորժամ Հայոց զատիկն գայր:^{*2}

Նայ ժողովրդին, ինչպես գիտենք, հեթանոսական շրջանում հատուկ էր նաև ջրերի պաշտամունքը, որ արտահայտություն է գտել նրա բանաստեղծական ստեղծագործությունների մեջ: Այդ պաշտամունքից ներշնչված է, անշուշտ, հետևյալ զոդորիկ և վառվառն բանաստեղծությունը, որ ունի «Մանուկն և ջուր» վերնագիրը:

Այդ վայրի լեռնէդ ի վայր
Ջուրն ի շինուտ մէջն անցանի, հա՛յ:
Թուխ մանուկ մ'ի ի դուրս ելեր,
Ձեռքն ու զերեսն է լուացեր,
Դարձեր ի ջուրն, հարցունք եղեր, հա՛յ:
Ջո՛ւր, դու ի յո՞ր լեռնէ կու գաս,
Իմ պաղիկ ջրիկ ու անուշիկ, հա՛յ:
Ես ի յայն լեռնէն կու գամ,
Որ հին ու նոր ձիւնն ի վերայ, հա՛յ:
Ջո՛ւր, դու ի յո՞ր առու կ'երթաս,
Իմ պաղիկ ջրիկ ու անուշիկ:
Ես ալ ի յայն առուն կերթամ,
Որ փունճրն շատ է մանուշիկն:
Ջո՛ւր, դու ի յո՞ր այգի կերթաս,
Իմ պաղիկ ջրիկ ու անուշիկ:
Ես ի յայն այգին կ'երթամ,
Որ տէրն ի մէջն է այգեպան:
Ջո՛ւր, դու յո՞ր տունկ կու ջրես,
Իմ պաղիկ ջրիկ ու անուշիկ:
Ես ի յայն տունկն ջրեմ,
Որ տակին խոտ բերէ գառին:
Տակըն խոտ բերէ գառին,
Մառն խնձորի, հազարվարդին:

* ընդ ժողով, Բ, եր. 8-9:

Ջո՛ւր, դու յո՛ր պաղջայ կ'երթաս,
Իմ պաղիկ ջրիկ 'ւ անուշիկ:
Ես ի յայն պաղջան կ'երթամ,
Որ պուպուլի քաղցր եղանակ:
Ջո՛ւր, դու ի տ՛ր աղբիւր կերթաս,
Իմ պաղիկ ջրիկ 'ւ անուշիկ:
Ես ի յայն աղբիւրն երթամ,
Որ գայ քո եարն ու ջուր խըմէ,
Դէմ գամ զդունշըն պագնեմ
Ապա սիրովըն յագենամ*:

Քույսերի բանաստեղծությունը շատ ընդարձակ տեղ է բռնում և անհիշատակ երգիչների գրականության մեջ: Առանձին սեր գրավում է մե նավանդ խաղողը: Հայաստանն, ինչպես գիտենք, այս ազնիվ բույսի բու հայրենիքն է համարվում, և եթե այս միանգամայն ճիշտ է, հասկանալի պիտի լինի և այն ջերմեռանդ—պաշտողական վեճաբեմունքը, որ հայ ժողովուրդը ցույց է տալիս դեպի խաղողը: Այս զգացմունքը պահպանում է ժողովրդի մեջ և այն նվիրական պաշտոնը, որ քրիստոնեությունը հատկացրել է գինուն, ներկայացնելով նրան իբրև աստվածային արյուն: Ըվ ահա ինչպես է Աստվածատուր երգիչը փառաբանում խաղողը.

Այն առաջին ժամանակին,
Որ զպտղաբերքն տնկեցին,
Յառաջ զխաղողն տնկեցին,
Եւ բարձրագոյն զայն գովեցին.
Ա՛յ լի՛ց ու տո՛ւր,
Ա՛յ լի՛ց ու տո՛ւր.
Չանուշ գինուդ
Անապական:

Պատեցին, բուրբեցին,
Պայծառ ծաղկօք զարդարեցին,
Ամէն պտղով զայգին լցին,
Ապա զգինուն գովքն ասացին.
Ա՛յ լի՛ց ու տո՛ւր,
Ա՛յ լի՛ց ու տո՛ւր.
Չանուշ գինուդ
Անապական:

Քո ճղերդ լայն ու շիտակ
Երկայնանայ գէտ բարունակ,
Ճղեր հանէր հաստ և բարակ,
Խաղողն ի կախ սև ու սպիտակ**:

Մաղիկների մեջ առաջինը վարդն է, որ փոփոխաբանվում է բանաստեղծության մեջ իբրև սիրահարության խորհրդանշան: Մենք արգեն տեսանք վարդին ու սոխակին (բլբուլին) ձոնված երգեր և եթե այժմ էլ բերենք օրինակներ մեր անհիշատակ երգիչներից, նրանով գրեթե ոչինչ ավելացրած

չենք լինի թե՛ այս սեռի՝ շատ տարածված բանաստեղծության և թե՛ բանաստեղծների բնորոշման վրա: Մեր անհիշատակ երգիչներից շատերն են ավելի կամ պակաս շնորհքով ներկայացրել այս հավիտենական այլարանությունը, հավատարիմ մնալով ընդհանուր ձևերին, արտահայտության եղանակներին: Հակօրք բահանա Արծկեցին երգում է.

Գարունն է բացվեր վարդն ի պաղջանին.
Քաղցր եղանակեն պիւպիւլն ու դումրին.
Սիրով են վառեալ ի կարմիր թփին,
Կանաչ ու կարմիր տերև կու հագնին:
Գինով եմ գինով, հարբեր եմ սիրով,
Գինով եմ գինով ցերեկս արևով.
Գինով եմ գինով գիշերս երազով*:

Որքան և Արծկեի բահանան բանաստեղծական տրամադրություն է ցույց տալիս այս երգի մեջ, բայց ինքնուրույնություն, այնուամենայնիվ, նու չունի: Մեկն է այն շատերից, որոնք վարդ են երգել՝ սեր երգած լինելու համար: Միանգամայն ինքնատիպ և ինքնուրույն է, իբրև ծաղիկների երգիչ, Դավիթ Սալաձորցին կամ Մշեցին, որ թողել է մի ընդարձակ ոտանավոր «Գովասանք ծաղկանց» անունով, մի, եթե կարելի է ասել, բուսաբանական բանաստեղծություն, որ մեր առջև բաց է անում այդ անծանոթ և անհիշատակ մարդու ամբողջ հոգին, նրա մեջ դրված բանաստեղծական խառնվածքը, տրամադրությունները, պաշտամունքը: Դա բնության մի շնորհալի զավակ է, որին տված էր բնության մեծ գրքի մի էջը կարդալու, բնության զգայուն թարգման հանդիսանալու բախտը: Հայրենի դաշտերը ծածկող հարյուրավոր ծաղիկները նրա սրբություններն են, որոնց նա պաշտում է, քանի որ թափանցել է նրանց կյանքի մեջ, գիտե նրանց գաղտնիքներն ու խորհուրդները: Բայց մի անհոգի և սառնարյուն գիտնական չէ դա, որի համար ամեն ինչ բնության և տարրալուծման առարկա չէ: Սալաձորցին լավ է ճանաչում իր սիրելիներին, որովհետև նրանց սիրահարն է, նրանցով է ապրում և, գրտնելով նրանց կյանքի գաղտնիքը, կարդալով նրանց սրտի մեջ եղածը՝ նա դրանով իր սեփական սիրտն է բաց անում, իր սիրտն է կարդում: Միայն վառ սերը, աստվածացումը կարող էին այդ հասարակ մարդուն այնքան հոգեկից դարձնել դաշտի բույսերին, որ նա գեղեցիկ կերպով իմանար նրանց ազգաբանությունն ու ծննդաբանությունը, թե ո՞վ ինչպես է կազմավորվում մայր հողի արգանդի մեջ, ե՞րբ և ինչպես է աշխարհ շնորհ բերում իր գեղեցկությունն ու բույրը բնության մատուցանելու, իր նվիրական պաշտոնը կատարելու և հետո մեռնելու համար:

Սալաձորցու համար մարտ ամիսն է, որ տարվա խարիսխն ու հիմքն է կազմում: Որովհետև այդ ամիսն է, որ երկրի խորքերում ծննդաբերության մեծ հրամանն է տարածվում:

Յորժամ մարտին ամիսն դայ, Տէրն հրաման կուտայ հողոյն,
Հողն ի քնոյն հետ կու զարթի, ջաբայ կու տայ բոյս և տնկոյն
Բուսնին, գետնէն ի վեր կու գան, կանաչ հագնին բոյսըն բիթուն:
Ապա օդոյն հրաման կուտայ, որ կըթափէ զցօղն ի յամպոյն,

* «Բնար հայկական», եր. 151—152.

** «Նոր ժող.», Բ, եր. 41.

* «Նոր ժող.», Բ, եր. 16.

Յօղէ, աշխարհս ցնծացունէ, դաստուր լինի ծաղկըններուն.
Ուրախանայ երկինք, գետին, բուրէ հոտն անմահութեան:
Մաղկունք բուսին հարիւր հազար, ցեղ ցեղ ներկած և զունզգուն,
Թիւրլու թիւրլու հոտեր ունին, մինն քանց միւսն սիրուն.
Նախ ձնծաղիկն և ջրիկ տամ, բարդն ու խոժուակն յառաջագոյն...

Այնուհետև Սալաձորցին բերում է հարյուրավոր ծաղիկների անուններ,
նկարագրում է նրանց առանձնահատկութիւնները— գույնը, հոտը, տեսքը:
Ահա մի քանի նմուշներ.

Մափծափն ծափ տայ, ծիծաղի, ծիծափի ծլոյն թփոնելուն,
Մալծափն ծաղկի ծիրանի, խիստ գեղեցիկ է, շատ սիրուն.
Կաթնուկի ծաղիկն է դեղին, գոյնն է գլուխ դեղին, սիրուն,
Կոճղեզն ներկած զանաւուզ, հաւան չի լի միւս գուններուն:
Մափծիլն սպիտակ է հագել, դեղին քաշել վերայ գլխուն,
Բոլորն ամեն շար են շարուել, հայեցէք ի սպիտակ շարուն:
... Հիմի ծաղկունքն զօրացան, շեմ գետեր որն է հետ որուն,
Խառնուեր են յիրար, կուցնծան և փառք կուտան Տէրանց Տէրուն:
Տուղտն ու թորթն ու մեղրիկ ծաղիկն նման են ծաղկած ծառերուն.
Սուտ վարդն բաժնուել յերամէն, խառնուել յերամ մասուրուն.
Խաշխաշն թագ է բոլորել, գեղեցկացեր հետ թուխմարուն.
Բոլոր գլուխն ալ է կապեր, մոռ է քաշել վերայ փորուն,
Խանդուտն ծաղկել ծառովն յրնկեր եղել հետ գոջմբուն,
Մաղկունքն ամեն յերամ ժողվել, ծաղիկ կու տան մեղուններուն,
Բարձենակին գոյնն է պակաս, հոտիկն անուշ է բէջարուն,
Քանց ամենն խոնարհ կու կենայ, կու բուսնի ծաղկունանց հեռուն.
Լեզուակ անուն ծաղիկ մի կայ, որ կը բացուի մէջ մարգերուն.
Մաղիկն մօռ մանաւուշ է, նորա երանգն է երկնագոյն:
... Այն բուրաղան ծաղիկն որ կայ, վարդ է շարեր հետ խնկերուն
Կարմիր խնձոր թագաւորաց, ոսկի բուրվառ խնկով լեցուն.
Այն բալասան ծաղիկն որ կայ, երամն շատ է,
Սուրբ մեռոնի մակարդն այն է, որ կարդան ի մէջ գրելոյն,
Այն գոհար վարդ ծաղիկ որ կա, գեղեցկացել պայծառագոյն,
Երբ որ բացուի վերև թփին, գեղեցիկ է ու խիստ սիրուն.
Այն համասփիւռ ծաղիկն որ կայ, ծաղկել ծառով հազարգոյն.
Կոյր աշերուն լոյս կու բերէ, թէ Տէրն տայ աղամորդուն,
Երկոտասան արմատ ունի, բուսնի երկոտասան տարւոյն,
Ամեն թփին գոյն մի ծաղիկ, մարդ կու մայլի անուշ հոտոյն*:

Մի ուրիշ երգասաց, Հովհաննես Եպիսկոպոսը, թռչունների բնավորու-
թիւնն է նկարագրել շատ աշխույժ ոճով, թեև բանաստեղծական տրամա-
դրութեան տեսակետից չի կարող համեմատուիլ Սալաձորցու հետ: Թռչուն-
ներից շատերը շեն մտել այս նկարագրութեան մեջ: Հովհաննես Եպիսկոպոսի
ծանոթութիւնը թևավորների մի սահմանափակ շրջանն է ընդգրկում, բայց,
պետք է ասել, դա էլ Սալաձորցու նման հմուտ ճանաչող է: Նա ասում է, թե
«կամենում է գովել հաւքերը մարդկանց ուրախութեան համար»: Եվ ահա
ինչպես է այդ գովը.

* Ենթ. ծոց., Բ, եր. 66—75:

«Արատիկն ճռնչաք
Առաւուտուն, երբ լուսանայք,
Անդադար փառաբանէր
Չաստուածութիւնն, յերկինս որ կայր
Սարեկիկն սարսափէր
Ձինչ զջերմոտ կամ դիւահար,
Որպէս գուսան շալփարազան
Ինքն զարկէր, ինքն խաղալը:
Միծեռնակն գայր շինէր
Ձիւր հայրենի տուն և տաճար,
Եւ ի վերայ այն տաճարին
Սաղմոս երգէր զօրն անդադար
Թութակ պարնոց տունն կենայր
Չթողուր խաթունն որ բողանայր.
Ձինչ որ տեսնայր կու թոնթորայր,
Պարոնն որ գայր, նա տայր խապար:
Լծէլծէն ի շուրջ կու գայր,
Շինակներուն խրատ կուտայր
Լծէ՛ լծէ՛, կասէր ճարտար,
Ձինչ զհօտաղ կամ զհօրէվար*:

Իսկ կենդանիներին նվիրած տաղերից սիրուն է հետևյալը.

Աղուէսն կուգայր ի լեռնէն ի վայր.
Եւ գայր, իջնայր երդիքն ի վայր.
Ինձ մեծ մեծ հաւ պիտի ու գէր.
Սիրո՛ւն աղուէս, ագին ծաղիկ:
... Աղուէսն հագեր լուրջ ու գեղին
Ի շուրջ կուգայ բոլոր գեղին,
Աչք է դրել մամկայ եղին,
Սիրո՛ւն աղուէս, ագին ծաղի՛կ:
... Ո՛վ աղուէսո՛ւկ, փոքրիկ գազան.
Ոտերդ կարճ ու խիստ վազան,
Շներն ամեն քեզ չի հասան,
Սիրո՛ւն աղուէս, ագին ծաղի՛կ*:

Սիրային երգերի մի գունագեղ և հարուստ փունջ են տվել անհիշատակ
երգիչները. և նրանց միջից մենք կտանք ավելի ինքնատիպների մի քանի
նմուշներ: Հյուսիս է, վառ զգացմունքով տաքացրած՝ Սեբաստացի Ղազար
երեցի մի երկար սիրերգը.

Սով ա՛չք ամ քանի նայիս խոլորով.
Գաս նստիս, զաշերդ ածես խնձերով.
Երբ որ գաս անցնիս, ճեմես նազերով,
Տանիս զշունչս ու խելքս և զհոգիս ճորով:
... Լուսին արեգակ առ քեզ եկեալ են,

* Ենթ. ծոց., Ա, եր. 45:
* Անդ, Ա, եր. 45—46:

Սիրով ի մազերդ ի վայր կախեալ են,
Աստեղք քո ճակատն բոլորեալ են,
Զէտ հարբած ի քո սիրուդ վառեալ են:
... Ես խն եմ դարձեր ի քո շատ սիրուն,
Հալեր ու մաշեր ի քո կարօտուն.
Ինձ ճարակ մ'արա՛ քո խաս արևուն.
Թէ չէ կու մեռնիմ, կրակ է քո հոգուն*:

Օքսիդ անունով մի տերտեր սիրային տագնապի մեջ ասում է.

Առաւօտուն քամեկն ելեր, մաղէ զիս.
Քո սէրդ ելեր, կրակ եղեր, տաղէ զիս.
Պուլպուլն ի վարդն հուր է ձգեր, դու հասի՛ր.
Մի՛ թափիր վարդ, մի՛ թափիր**:

Վանեցի Քուչակը մի գեղուհի է տեսել Անկյուրիայում և այսպիսի պատմութիւն է անում.

Կիւզալ մի ես երէկ տեսայ
Ի քաղաքն ի յԱնգուրեայ,
Թագաւոր մի խընդիր ելաւ
Ի Մոսկովայ, ի Փորթուգալայ:
Երես-տեսալիք ետուր
ԶՍէլանիկ, զէտրէնէ,
Մով աշերուն գին ետուր
ԶՈսկուտարն և զԽալաթիս:
Ելաւ ու խալաթ քաշեց
Շամ քաղաքըն ի հետ Մըսրայ,
Քաղցրիկ զրուցին համար՝
Շահրազուլ, Պաղտատ ու Պասար***:

Գեղուհին թագավորից ուրիշ աշխարհներ ու քաղաքներ էլ է ուզում, և նա տալիս է ամենայն առատութեամբ: Բայց հանկարծ մեր երգիչն ասում է, թե այդ ինքն է, որ այդքան հարստութիւններ է դնում գեղեցկուհու ոտների տակ: Եվ այդքան առատացած երգիչը հարչուր տարին անցկացրած մի մարդ է, Քուչակ, Վանի մոտ գտնվող Խարակոնիս գյուղից****: Եվ ավելացնում է, թե ամենեւին մի՛ զարմանաք, որ մի հարչուրամյա ծերունի բռնվում է սիրային տենչով.

Երբ որ սէրն գայ մարդուն՝
Ոչ մանուկ ասէ, ոչ տըղայ,
Ոչ աշխարհական կասէ,
Ոչ երէց, ոչ հարեղայ:

* Շուր ժող., Գ, եր. 56—58:

** Անդ, Ա, եր. 48:

*** Շահար Հայկական, Ս. Պետերբուրգ, 1868, եր. 167—168:

**** Ոմանք կարծել են, թե այս Քուչակը մեր հոշակավոր Նահապետ Քուչակն է, և էիմնվելով այդ բանի վրա, Խարակոնիս գյուղն են համարել աննման երգչի հայրենիքը: Բայց այս կարծիքն անընդունելի է մնում:

Մանկունք, մի՛ մեղադրէք,
Սէրըն արաւ զիս տիվանա,
Զայսչափ քաղաքներս ամեն
Կիւզէլի մի ճորտ ու ծառայ:
Ածէ ինչ որ տըւաք, եղբարք,
Կիւզէլին իսկի գին շի կայ,
Նա կիւզէլն որ զքեզ սիրէ՝
Զհոգիդ տուր, զաշերդ ի վերայ*:

Անցնենք այժմ մի սիրուն և փոքրիկ սիրավեպի, որ գրել է Հովհաննեսը, նույնպես Երզնկացի, ինչպես մի քանի ուրիշ նշանավոր երգիչներ**:

Օրն շաբաթ լոյս կիրակի
Վերի վանացն ի վայր կուգի
Բուրվառ ի ձեռս ու խունկն ի լի
Սաղմոսարանս անդս ունէի:
Հետ կուգայի, հետ կարդայի,
Երթամ հասնիմ ճաշու ժամի,
Եկի առի հանց կրակի
Ոչ գրէի, ոչ կարդայի:

Այսպես հոգևոր «առօք-փառօք» եկողը մի տերտերի տղա է: Նրա վրա սիրահարվում է մի մահմեդականի, այն էլ մուլլայի աղջիկ: Եվ մեր տիրացուն էլ փոխադարձ սիրով է պատասխանում: Մայրը խրատում է նրան ետ կենալ այդ ճանապարհից, բայց Աշան (աղջկա անունը) այնպես չի գերել երիտասարդին, որ նա հաշվի առնի, թե պիտի այդ սիրո համար նույնիսկ իր հավատն ուրանա: Երբ մայրն սպառնում է տերտերի անունով, որդին, Հովհաննեսը, ասում է՝ եթե տերտերը տեսնի Աշային, իրենից ավելի կխեղանա: Ահա մի կտոր մոր և որդու խոսակցութիւնից.

Մո՛ջ Յովհաննէս, ծո՛յ իմ տղայ՝,
Դարձի՛ր ի տունն, ասա՛ մեղայ՝,
Քեզի բերեմ Հայու դս(տ)րիկ,
Զքեզ օրհնել տամ քահանայ:
Հա՛յ իմ մարի՛կ, մի՛ դիմարնար,
Զկայ նման գէ՛մ Աշային,
Լեզուն պիւլպիւլ, ձայնն զումրի,
Մէջքն բարակ զէտ ֆրանկի***:

Եվ գնում է Հովհաննեսն իր Աշայի մոտ.

Աշան նստեր էր փենճերէն,
Աին երեսին էր, խիստ կուլար,
Թ՛այսօր ծեծեց իմ հայր Ղատին,

* Շահար Հայկական, եր. 169, Հմմտ. Արիստակես Վ. Տեվկանց, Վայք, Թիֆլիս, 1882, եր. 63—66:

** Վերնագիրն է՝ «Ճաղ Երզնկացի Յովհաննէսէ ասացելու» (Շուր ժողովածու), Կ. Կոստանյանի, Դ պրակ, Վաղարշապատ, 1908, եր. 11):

*** Անդ, եր. 13—14:

Թ' էր կու սիրես Հայուն որդին
Խն Յովհաննէսն երբ զայն լսեց,
Բունեց զճամբան ի Եզնկին,
Գլխիբաց գղական ափին,
Գնաց կանգնեցաւ յառջև Խանին*:

Երևի այն պատճառով է սիրահարը ներկայանում խանին, որ հայտնի նրան, թե պատրաստ է հավատափոխ լինելու: Ապա նա դիմում է իր սիրո առարկային.

Խն Յովհաննէս է քո ծառայ,
Շուտով տէրտիս տէրման արա՛,
Թէ չէ, խեցայ լեռներն ընկայ
Զէտ մոմ ի տեղս հալեցայ**:

Իսկ աղջիկը նորից հիշեցնում է.

Մո՛յ Յովհաննէս, մզկիթ մտնուլ պիտիս,
Մատնիկդ ի վեր կալնուլ պիտիս,
Հետ մօլլանուն շուրջ գալ պիտիս,
Ապա ծոցուս տէր կու լինիս:

Բայց այս մտքի հետ սիրահարն արդեն միանգամայն հաշտվել է: Նա ասում է.

Ութը կանոն սաղմոս ուսայ,
Զայն ալ ի քո սիրուդ մոռցայ:
Օր մի շասի թէ Տէր մեղա՛յ,
Ամենն Ալլահ ու շէյտուլահ:

Դժբախտարար, այստեղ ընդհատվում է սիրավեպը, ձեռագիրն ամբողջովին չի հասել մեզ, ուստի և չգիտենք, թե ի՞նչպես վերջացավ հայ տիրացուի սերը: Թվում է, թե վեպիկը պիտի վերջանար սիրո կատարյալ հաղթանակով և հայ բանաստեղծությունը մի անգամ էլ պիտի ապացուցած լիներ, թե սերն ամենահաղթ է, թե նրա առջև լուռ է ամեն մի երկրային հաշիվ:

Բերենք, վերջապես, և մի սքանչելի քնարերգական կտոր, որ թաղված է նույնպես մի անհայտ բանաստեղծի սիրերգի մեջ.

Քանի՛ և քանի՛ ասեմ,
Զիմ եարին կապան կարեցէք,
Արևն իւր երեսի արէք,
Զլուսնկան աստառ ձեկեցէ՛ք,
Թուխ ամպն ալ բամպակ արէք
Ու ի ծովէն դերձան քապեցէք,
Աստղերն ալ կոճակ արէ՛ք
Զիս ի ներս սղկիկ շարեցէ՛ք:

* Վերնագիրն է՝ «Տաղ Երզնկացի Յովհաննիսէ ասացեալ» (Ենոր ժողովածու, Կ. Կոստանյանի, Գ պրակ, Վաղարշապատ, 1903, եր. 14:

** Անդ, եր. 15:

Բայց շմոռանանք, որ մենք դեռ այնպիսի ժամանակների մեջ ենք, երբ միջնադարյան աշխարհայացքը բոլորովին չէր չքացել և ճգնավորական գաղափարը չէր մեռել: Կանացի գեղեցկությունն այս պաշտամունքը, որի բանաստեղծական արտահայտություններով լիքն է երկու դարի հայոց նորարողը ժողովրդական գրականությունը, դեռ չէր լուցրել հին ճգնավորական բամբասանքները, որոնց նմուշները մի-մի անգամ դուրս էին գալիս երգերի մեջ:

Կանա՛նց ազգ, լացէք զձեզ, դուք էք զէն ի սատանայէ,
Դստեր էք այն մօրն ձեր, որ եհան զԱղամ ի գրախտէն:
Քան շատ շարիք գործէք, մահն գայ զձեզ զընտանէ,
Յետոյ պատասխան ուզեն, երբ գեհնեն զքեզ պաշարէ:
... Կին մարդոյն պարտ չէ խօսել ոչ ատեն, ոչ եկեղեցի,
Ուր մտնու ահուկ բերէ անամաշ անկասկածելի:
Նա տուն չի շինէ իսկի, բայց քակէ ողորմ ու լալի.
Ում որ բարեկամ դառնայ, զընտանէ անգերծանելի*:

Մեր մի ձեռագիր երգարանի մեջ, որ գրված է 17-րդ դարի վերջերին, կա մի ոտանավոր, որ տողորված է սաստիկ ատելությամբ դեպի կինը: Տաղարանը այս երգը վերագրում է Հովհաննես Թլկուրանցուն: Բայց շատ կասկածելի է այս վկայությունը: Թլկուրանցին, ինչպես տեսանք, մինչև խորին ծերություն վառված էր մի աննման կնապաշտությամբ, և նա հազիվ թե պարսավ գրեր նույն այն կնոջ վրա, որի պատկերը նա տեսնում էր նույնիսկ պատարագի արարողության ժամանակ, սեղանի վրա: Երգի մեջ հիշատակված է լուկ Հովհաննես անունը, և հավանաբար սա մի ուրիշ Հովհաննես էր, որ գրում էր.

Յրհնեալ անուն անմահ բանին,
Որ ի կողէն ստեղծեալ է կին,
Ո՛չ կողն ծուժ ունի, եղբա՛րք,
Ո՛չ կինն ուղիղ, որ խելք բերէ:
Կինն ի յայլոց քաղցրախօս է,
ԶԱղամ դրախտէն շատ արտաքսէ,
Կինըն սատանին ընկեր է,
Աստուած փրկէ կնկան շառէն:
... Կինն գաշք ու զունքն գեղէ,
Ու զերեսին կարմիր քսէ,
Զոր հայ ազգիս ըսկի պարտ չէ.
Աստուած փրկէ կնկան շառեն**:

Կանք և մի երրորդին.

է՛ մարդ, դու կա՛ց ի պատուիրան,
Կինն է քարբի օձի նրման.
Ով որ հայի, խոցէ մահուան
Դիւաց շինէ ասպնջական:

* Վերնագիրն է՝ «Տաղ Երզնկացի Յովհաննիսէ ասացեալ» (Ենոր ժողովածու, Կ. Կոստանյանի, Գ պրակ, Վաղարշապատ, 1903, եր. 30:

** Անդ, եր. 33-33:

Է՛ մարգ, լսէ՛ ու մի՛ խաբիր,
Կինն է թարախ, պարկով մոխիր,
Խիստ աղտեղի, գարշ և զազիր,
Թէ խելք ունիս՝ ի գատ կացիր:
... Թէ վայրաբար դբանս համարիս,
Ի հուրն երթաս, անշէջ այրիս*:

Հարցն այսպիսով տարվում էր արքայություն և դժոխք: Իսկ արքայու-
թյունն ու դժոխքն այսպես էր նկարագրում մի երգիչ.

«Երնէկ արդարոց, որ թրուչին նրման արծուոյն,
Ի յերկինքս վերանան և դասին ի հետ հրեշտակնոյն,
Անմահ բնութիւն դառնան հրեշտակաց նրման գոյնզգոյն:
Եւ երանելի աջօք տեսանեն վարքայն մեծատուն:
Բազմին յառազատ լուսոյ, ճաշակեն անմահ սեղանոյն,
Եւ կենդանարար բաժակ միշտ ըմպեն ի ժամ ծարաւոյն:
Աւա՛ղ գմեղաւորն ասեմ թ՛ ի՞նչ լինին ահեղ հրամանոյն,
Կամ գի՞նչ պատասխան տայցեն անաչառ ըզօր դատելոյն,
Անչափ շարաշար տանջին, և այրին զինչ մոմն ի հրոյն,
Երնէկ ասեն այն պահուն, որ հասնին ի յեզր մահուն:
Յայն յահէն ո՞վ չի վախէ, որ կրակի էրէլն է անհուն.
Ի սառնամանեաց միջին կրճտէ զատամն ի ցրտոյն,
Անչափ հառաչեն ու լան որ դառնայ արտասուքն արին,
Եւ միշտ էրէրած կենայ զինչ շարժի տերևն ի քամուն:
Վայ ասեն հազար բերան, աւաղեն ի մէջն ի հրոյն,
Որ բարի ոչ գործեցին, կեր եղան որդանցն որ անքուն.
Կաթիլ մի ջրէն խնդրեն, կարօտին և ոչ գրտանեն,
Անճարակ ի վայր մընան, պապակի լեզուն ի տապոյն,
Հալին ու մաշին ի հուրն, կուրանայ աշերն ի լալոյն,
Եւ տանջին անշէջ հրով, կեր լինին ժանեաց վիշապոյն»:

Դժոխքի այս սարսափներն ավելի ընդարձակել և խտացրել է մի ուրիշ
երգիչ, որի անունը դարձյալ անհայտ է: Այս հայ Դանտեն ավելի ուժեղ
երևակայություն է ունեցել, ինչպես ցույց են տալիս հետևյալ տողերը.

Ի վերուստ բարկութիւն աստուածային որ բորբոքէ զամենեքին,
Եւ ի ներքուստ հուր գեհնին, որ յես ածէ զմարմին նոցին.
Որպէս ծրծումբ մարմինք նոցին փութանակի հրով լուծին,
Որպէս հալոց ի հընոցին վառեալ մարմնով այրեն հոգին,
Ի կայծականց վերայ նիրհեն, այս է նոցա միշտ անկողին,
Եւ ի հրոյ մէջ թաւալին, շար է հանգիստան անձանց նոցին.
Լինի ճայթմունք ի մէջ հնոցին և որոտմունք ահագնագին,
Ամպն է խաւար աղջամղչին, կայծակն անձրև ածէ նոցին
Եւ պատառի մըմըրուզին, հոս է զհուրն ի մէջ հնոցին.
... Մարմին են անանց ի մէջ հնոցին և հուրն անշէջ ամենեկին,
Որպէս ձկունք ի մէջ ծովին՝ լողան ի հուրն յալիտենից...

... Աշքերն եռան ի մէջ բունին, ուղեղն եփէ ի մէջ գանկին,
Էծուրն շորնայ ի բերանին և պատառի սիրտն ի փորին*:

Եկեղեցին, զգայնական այսպիսի սարսափներ փոխադրելով անդր-
գերեզմանային աշխարհը, ուր անէությունն ու հավիտենական ոչնչացումն
և թագավորում մարդկանց փտող սակորների վրա, ուղում էր դրանով երկնքի
բռնակալությունը մշտապես դարձնել տգետ ու հավատալոր մարդկության
մեջ. մի բռնակալություն, որ երկիրը,— այն, ինչ իրական կյանք է,— դարձ-
նում էր անիմաստ, անպետք մի հոգս, ցավերի հովիտ միայն և մեղքերի
աղբյուր, որ մարդկանց պիտի հարկադրի լողալ հավիտենական բոցերի մեջ:
Այս բռնակալությունը, որ ինքը մարդն էր ստեղծել իր դժբախտության հա-
մար, տեր ու տիրական էր ամբողջ միջնագարի ընթացքում: Բայց մարդը
հետզհետե արթնանում էր, և բանականությունը, որ նրա ամենամեծ դաս-
տիարակն էր, լուսավոր հոսանքներ էր առաջացնում երկնքի բռնակալության
խավարը հալածելու համար: Հայոց անհիշատակ երգիչների բանաստեղծու-
թյան մեջ մենք մի շքնաղ կտոր ունենք, որ պայացուցում է, թե հայ միտքն
էլ, դժոխքի սարսափների առասպելներով կաշկանդված, ընդգրկում էր փր-
կարար բանականությունը, տոգորվում էր երկրի՝ իբրև իրական կյանքը
մարմնացնողի շահերի և պահանջների գերազանցությամբ: Այս սիրուն երե-
վոյթը ծրարված է մի պարզ աշխարհաբար ոտանավորի մեջ— հեղինակու-
թյուն մի ներսես վարդապետի, որ ապրել է հավանորեն 17-րդ դարում: Հարց
է տրված՝ ո՞րն է լավ, ո՞րն է զորավոր— երկի՞նքը, թե՞ գետինքը: Այս հար-
ցը վճռվում է մի այլաբանական վեճով, որ տեղի ունի երկնքի և երկրի միջև:

Երկինքն ու գետինքն եղբարք,
Աճապ ո՞ր քան զորն աւելի.—
Ձերկնից բարձրութիւնն ասեմ,
Նա՛ գետինն պըտուղն աւելի:

Հետևում է վեճը, որ սկսվում է այսպես.

Երկինքն գետինն ասաց.
Բան ունիմ քանց քեզ աւելի,
Ըզպայծառագուն աստղունքս,
Աճէնն իմ կողէս կու լինի,
Գետինն երկնացրն ասաց.
Ըստուծոյ մուննաթ աւելի,
Վեցճալարագուն ծաղկունքս
Աճէնն մի կողէս կու լինի:

Այսպիսի ձևով շարունակվում է ամբողջ վիճաբանությունը, որի էական
կետերը դասավորվում են այսպես.

Երկինք.— Իմ ցողն ի քենէ կտրեմ
Քո ծաղկունքն որո՞վ զարդարի:
Երկիր.— Դու ցողն ի ծովուն կառնես,
Սովուն ակն յինէն կու լինի

* «Անահիտ», 1902, եր. 220—221.

** Անգ, 1902, եր. 27.

* «Անահիտ», 1903, եր. 148—149.

Զիմ ակն որ ի յիս քաշեմ՝
 նա քո ցօլն ուստի՞ց կու լինի:
Երկինք.— Պարզեմ բարկ արև դիտեմ,
 Քո ծաղկունքն ամէնքն խշրի:
Երկիր.— Զուրբն ի յանդրնդոյն հանեմ
 Որ ծաղկունքս ամեն զարդարի:
Երկինք.— Կայծակ ու կարկուտ անեմ
 Քո ծաղկունքն ամէն խափանի:
Երկիր.— Անշափ սար ու ձոր ունիմ
 Քո կարկուտըն ի մէջն լըցվի.
 Կարկուտըն հեղեղ կապի
 Ի ծովերըդ ի վայր վըտարի.
 Դառնամ ամպ կրկին կուտամ
 Որ ծաղկունքն ամէն քամ լինի:
Երկինք.— Ուր աղէկ կտրիճ մ՝ որ կայ,
 Գայ ի քո ներքև զընտանի:
Երկիր.— Աստուած իր տըւած հոգին
 Թէ կաննէ, նա ի՞նչ տի լինի:
 Թէ մարմինն ի յիս շառնեմ
 նա աշխարհ հոտուն անցանի,
 Հրեշտակք հոտուն փախչին,
 Երկինք ու գետինք տատանի:
Երկինք.— Ինքն դասք հրեշտակքն որ կան
 Ամէնն իմ կողէս կու լինին:
Երկիր.— Սուրբ առաքեալք մարգարէք
 Ամէն իմ կողէս կու լինին:
Երկինք.— Եօթըն տակ երկինք եմ ես,
 Ուր արև լուսին կու լինի.
 Ստեղծողն արարիչն Աստուած
 Աթոռով վըրաս կու բազմի:
Երկիր.— Եօթըն տակ երկինքդ ասեմ
 Այն ամէն ի վայր տի թափի,
 Արև ու լուսին, ՚լ աստղունքն
 Որ երթան ի հետ խաւարին,
 Եւ քո արարիչն Աստուած
 Աթոռով ի վայր տի իջնի,
 Դատաստանն գետին տի լինի:

Եվ ներսես վարդապետը վերջացնում է այսպես.

Ահա ցածացաւ երկինքն
 Ու գըլուխ եղիր գետընի...
 Դուք այլ ցնծացէք մանկտիք,
 Գըլուխ գըրէք գետընի...
 Քան գերկիր ի՞նչ բարձր կայ
 Որ գըլուխ շեղիր գետընի:

Այսօր վըրան կու քայլենք,
 Վաղն տի մտնունք ներքև հողին*:

Անհիշատակ երգիչների գրականության մեջ ուժեղ շեշտ ունի և մարդ-
 կային կյանքի ամենասարսափելի վայրկյանը— հոգեվարքը, երբ մահն է
 հաղթանակում, հաճախ ճիւղտելով և թարմ ու անուշ հասակը, մինչդեռ նա
 իր գարնան ծաղկափթիթ պշտանքներով զարդարված՝ այնքան ապահովված
 էր երևում հանկարծակի անէացումից, մահվան ապականությունից: Առաքել
 վարդապետի տաղը հոգեվարքի ժամերին տալիս է այսպիսի տեսարան, խո-
 սելով հենց իր, մեռնողի բերանից:

Գոյնքս յինէն քաղի, լոյսըս խաւարի,
 Մարմինս դառնալոց է ի հող ի յերկրի փոշի:
 Դողալով սարսիմ յահէ հրեշտակին,
 Որ զհոգիս հանէ քակտելով յօր հոգեվարին:
 Երկունք ցաւագին մահու գիս կալցին,
 Սարսափմամբ հալիմ կսկծմամբ յահէ կոշողին,
 Զարմանք զի ունին, յետ մահուան ժամին,
 Զայնէ սիրելի ոչ եղբայր յօր հոգեվարին**:

Ավելի սրտառու է մի թարմ ու գեղեցիկ պատանու մահվան նկարա-
գիրը, որի հեղինակն անհայտ է.

Այս իմ զօրաւոր բազուկս՝
 Հանց ուժով ես խիստ գիտէի,
 Հանցեղ թուլացեր յայժմուս,
 Որ բնաւ իսկի չի շարժի,
 Վայ անձն իմ, եղո՛ւկ, հազար վա՛յ:

Իմ ճարտարախօս լեզուս,
 Որ զամէն մարդ զարմացնէի,
 Հանց է կապեր կարկամեր
 Որ բնաւ իսկի չի խօսի.
 Զինչ որ բարեկամ կայր ինձ,
 Քոյր, եղբայր ու այլ սիրելի
 Ժողովան՝ ի բողոքս եկին՝

«Այ եղբայր, ինչ տեղ կու ցաւի»:
 Կապուեր էր ճարտար լեզուս,
 Որ բընաւ ճուղապ չի տըվի,
 Ողորմ ինձ օգնել ուզի
 Զօգնեցին բնաւ մէկ մ՝ ինձի:

* «Բազմավէպ» Լեկաբաթաթիւրթ, Վենետիկ, 1847, էր. 331—332.
 ** «Անահիտ», 1908, էր. 207.

Հոգիս ի մարմնոյս ելաւ
Ու մընաց մարմինս գարշելի:
Այն իմ սիրելին ամէն
Ողբալով եկին մօտ ինձի:
Այն իմ քոյր՝ եղբայր և մայր
Որ իւրեանցն էի ցանկալի,
Շուտով ինձ պատանք բերին,
«Թէզ հանէք որ խիստ շի հոտի»:
Լզգինդն ականջէս առին,
Մատանին որ խիստ սիրէի,
Լղկապան ի թևէս հանին
Թալնեցին զինչ մէկ մի գերի*:

Մինչև այժմ մեռնողն էր խոսում: Բայց ահա մայրը, որ ողբում է իր վաղամեռիկ որդուն.

Ձանուշահոտ վարդն իմոյ գըրկիս
Խլեցին առին, թալկացաւ հոգիս,
Ձիմ գեղեցիկ ոսկի աղանիս
Թռուցին յինչն, խոցեցաւ սըրտիկս:

Ձիմ ծաղկալի կանաչ նրոնենիս
Կարկրտահար արին դէմ աշուցս,
Ձիմ կարմրացեալ խնծորն ի ծառիս
Ձանուշահոտն ի մէջ տերևիս**:

Մի ուրիշ մայր ասում է.

Իմ արեգակըն խաւարեցաւ,
Եւ աշերուս լոյսն մըթացաւ.
Ցորեկն ինձ խոր գիշեր դարձաւ
Եւ աստեղաց լոյսըն ծածկեցաւ:

Գարունըն խիստ ձըմեռ ինձ դարձաւ,
Ամառն սաստիկ ձիւնաբեր եղաւ.
Ինձ եղանակն փոփոխեցաւ
Եւ դառնաշունչ օդըն զիս հարաւ:

Քաղցրըն լեղի եղաւ դառնացաւ
Եւ կերակուրս ինձ մոխիր դարձաւ,
Մարմինս յոսկերս կըցեալ շորացաւ
Լեզուս ի քիմս իմ ցամաքեցաւ:

...Այս սիրամարգ գանձիկս որ մեռաւ.
Խելթըս գնաց և ցընդեցաւ,
Այս սիրունիկ ձագիկս որ թրոաւ,
Բերանս լըռեց, ականջըս խլացաւ***:

Մովային ալեկոծության մի գեղեցիկ պատկեր ենք գտնում տաղերի մեջ, որ բոլորովին հազվագյուտ պիտի լինի Հայաստանի պես մի գերազանցորեն ցամաքային երկրի համար.

Նաւով Աղթամարայ ելանք,
Տեխ Աւանաց ճամպարհն ինկանք.
Ոստանայ դէմ երբ մենք հասանք՝
Սև աւուր սև արև տեսանք:

Թուխ ամպեր երկինք պատեցին,
Աստղ լուսնակ մէկտեղ կօրսուցին,
Պինդ պինդ քամիներ թշեցին,
Ափ ցամաք աչքէս խլեցին:
Գեոռաց կրկինք, գեոռաց գետին,
Խոովեցաւ ջուր կապուտ ծովին,
Չորս դեխէն կրակտաց կրկին,
Սև սարսափ իջաւ իմ սըրտին:
Երկինք կեայ գետին շերևայ,
Գետին կեայ երկինք շերևայ:
Սարի պէս դնդոնք կիւ գայ,
Խոր անդունդ առաջևս կը բանայ:
Մով, դիւ քոն Աստուած կի սիրես
Խեղճ անճարիս գութ մի անես.
Ձիկ քաղցր արևէս շի մարես,
Քարէսիրտ մահին շի մատենս*:
Աման ծովեր, ահեղ ծովեր,
Ձիկ մի՛ առնիք պաղի հովեր,
Ձեզ կաղաչեն իմ արտասունքներ
Ու սըրտիս հազար բիւր ցաւեր:
Մով գազանն ըսկի ողորմ շունի,
Պըլած սըրտիս ձէնիկ չըպի.
Արուն երակներս կը պաղի,
Սև գիշեր աչքերս կիջնի:
Գնացէք ասէք իմ ծընողին
Թող նըստի լայ իր սև որդին.
Թէ Հանէս կուր եղաւ ծովին,
Թուա գընաց արև կտրճին:

Այսքան բազմակողմանի երևութիւններ շոշափող բանաստեղծութիւնն, իհարկեւ, չէր կարող միանգամայն անտարբեր մնալ հայ ժողովրդի անցյալի վերաբերմամբ, շանել վերհուշումներ հայոց պատմութիւնից, անխուսափելիորեն շգալ անցյալի և ներկայի համեմատութիւն: Եվ իրավ, պատմական բովանդակութիւն ունեցող տաղերը բավական բազմաթիւ են մեր հին երգարաններում: Գլխավորապես քրիստոնեության մուտքի ժամանակներն են՝ Գրիգոր Լուսավորիչ, Տրդատ, Հռիփսիմյան կույսեր, որոնք բարեպաշտական խոհերի և ողբերի առարկա են դառնում այդ բանաստեղծութիւններ-

* «Ահա հիտ», 1903, եր. 153:

** «Ռամկական երգք հայոց», Վենետիկ, 1888, եր. 31:

*** Անդ, եր. 33:

* «Ռամկական երգք հայոց», Վենետիկ, 1888, եր. 15:

րի մեջ: Մեծագույն մասամբ այդ խոշոր ու մանր ոտանավոր գրվածքները (օր., «Տաղ Տրդատայ թագաւորին», «Տաղ գեղեցիկ», «Յաղագս Հոփփսիմէ կուսին») սովորական ավանդութիւնները կրկնող վկայաբանութիւններ են, բայց նրանց մեջ կան կտորներ, որոնք հետաքրքրական են իբրև ժողովրդական պատմվածքներ: Այսպես է, օրինակ, Հոփփսիմի վկայաբանութիւնը, պատմված մի շատ աշխույժ ժողովրդական ոճով.

Տրդատ անկաւ անկից ի վար,
Ելաւ նըստաւ ի մեջ դարպասին,
Ապա քառսուն կուս միաբան
Զամէնն ի սուրըն քարշեցին:
Պառուկ մի կար յայն քաղքէն,
Հաց կու տանէր կուսաւորչին
Ան օրն անոնց խղճովն եղաւ,
Հաց չի տարաւ կուսաւորչին
Ապա մէկալ օրըն գընաց
Հացիկ տարաւ կուսաւորչին.
Ասաց՝ «Մարիկ, այսօր է՛ր
Ուշացար քաղքին»:

Պատմական ավանդութիւնների այս վերհուշումները միայն հոգեշահ կրօնական շահեկանութիւն չունենին: Անցյալը ներկային հակադրել, զգալ ներկայի անկումը, — ահա՛ ինչ կարևոր հանգամանք էր արտահայտվում այդ անհայտ և անանուն հեղինակութիւնների մեջ: Ահա՛ ինչ տրամադրութիւն է ցույց տալիս այս տեսակ երգերից մեկը.

Սուտ և անցաւոր աշխարհ, ո՛ւր են մեր իշխանք ամենայն,
Հզօր մեծ Տրդատ արքայն, պարոնայքն և իւր գովական,
Զարթի՛ք և տեսէք ըզմեզ, խեղճ և ողորմըն կըսկծական.
Ամեն ազգ իւրեանց վիճակն, և եղևալ իմք մեք ցիրուցան,
Գերի եմք ողորմելի և ամէն ազգաց եմք կոխան.
Ոչ ունիմք մեք թագաւոր, ոչ հըզօր զինուոր զօրական,
Ո՛ւր են առաջին իշխանք, Քաջ Մուշեղ և Գայլըն Վահան,
Պատերազմի՛ն մեզ համար, ՚ւ ազատեն զգերեալքն ամենայն,
ԸզՍահակ և զՀամազասպ՝ ըզիշխանքըն Արևելյան.
Իւրանց քաջ ՚ւ արի զօրօք յաշտարակս ի բերդս ամրացան.
Տաճիկք սըտեցին երդման, իջուցին ի վայր զամենայն,
Եւ սըրոյ ճարակ տըլին, գերեցին զկանայս և զտըղան:

Հանկարծ երգիչը հիշում է հայերին փրկութիւն խոստացող մարգարեութիւնը, որ մեզ լավ ծանոթ է, և բացականչում է.

Վկայեալ են հայրապետքն և ուխտիւք մըխիթարական՝
«Լինի ձեզ ազատութիւն ի յազգէն այն արիական»:
Փա՛ռք քեզ, թագաւոր փառաց, որ քննող ես զազանեաց մարդկան,
Փըրկեա՛ւ ազատեա՛ ըզմեզ ի յազգէն այն իսմայէլեան**:

* «Հայ էջեր», Փարիզ, 1922, եր. 4—12:

** Անգ, եր. 18:

Նույն բովանդակութիւնն ունի և Վարդանանց հիշատակին նվիրված մի ողբախառն երգ:

Իսկապէս եկայք լացցուք աղեխարշ սրտիւ ողբական,
Վա՛յ և եղուկ կարդասցուք ի վերայ ազգիս հայկական.
Ղեկավարքըն մեր ճարտարք ո՛ւր են քաջ իշխանքն Հայոց,
Յազգէս մերմէ սպառեցան, և եղաք այլ ազգանց փողոց,
Արին և քաջըն՝ Վարդան՝ վանողըն Պարսից արքային,
Սիրովն Յիսուսի վառեալ որ եմուտ ի հանդէս մարտին,
Զօրեղ զօրականըն սուրբ՝ կորովին և քաջըն՝ ետրէն,
Ճօճել ճապուկ նիզակին քաջապէս զօրացաւ անդէն*:

Պատմական վիպագրութեան մի շատ սրտառուչ նմուշ ունինք՝ «Առաջ դստեր մեծի իշխանի»** անունով, որ թաթարական տիրապետութեան ժամանակներն է հիշեցնում և վերաբերում է, ինչպես կարելի է ենթադրել, Խաչենի մեծ իշխան Զաւլալին (13-րդ դար), բայց ունի ավելի նոր ժամանակների խմբագրութեան բոլոր հանգամանքները, սկսած լեզվից, որ շատ տեղերում նույնիսկ 19-րդ դարի կնիքն է կրում, ապացուցելով, թե այդ քերթվածը շատ անգամ է ենթարկվել վերամշակումների: Երեք գործող անձինք կան այդ փոքրիկ քերթվածի մեջ. մեծ իշխանի դուստրը, աղախինը և մի պառավ կին: Սկսում է աղախինը.

«Ի՛նչ ես նըստել մունչ քո բանին,
Վե՛ր կաց, դուրս եկ, թէ ի՛նչ խօսին:
Խեղճիկ, է՛ն էր քո արժանին,
Որ դու լինիս կին թաթարին.
Դու պէտք էիր ըլնիլ տիկին,
Տիկնանց տիկին մեծ իշխանին,
Եւ ոչ էսպէս անօրինին
Զեղը կապած ըլնիս գերին:

Իսաաբն

Ի՛նչ ես ասում ճարրդ կտրած,
Զեմ հասկանում ասա՛ դու բաց:

Աղախին

էսօր անտղըդ թըռաւ կորաւ,
Կուս արևըդ խաւարեցաւ,
Վայ իմ գըլխիս, վայ քեզ Շուշան,
Գերի գընացիր թաթարստան.
Կոյս հաւատքըդ պէտք է մոռնաս
Մուհամէդի կրօնքին դառնաս:

* Անգ, «Բազմավէպ», 1848: Տե՛ս նաև «Ռամկական երգք հայոց», եր. 9—15:

** «Բազմավէպ», 1848: Տե՛ս նաև «Ռամկական երգք հայոց», եր. 7—15:

Իուստրն

Լեզուդ սենայ, բերանդ շորնայ,
Ի՞նչ համբաւ է, ասա՛ ինչ կայ:

Աղախին

Մեծ իշխանքն քեզ տրւել է
Թաթար խանին հետքն տանէ:

Իուստրն

Աղճիքացերք, եկէք եկէք
Կորած գլխիս դառր լացէք.
Սև էր դառել օր ժոնրնդեան
Որ ես ծրնայ թըշառական:
Մէրիկ, վեր կաց գերեզմանէդ,
Հաւքաւ լրսէ աղճրկանէդ
Իմ սև բաղզն էնպէս արեց,
Թաթարստան մինակ քըշեց,
Անգութ օրհաս հոգին հանէ,
Գետինն պատռէ ինձ ներս տանէ:

Սուգն, իհարկե, չի օգնում: Աղջիկը պիտի հպատակվի իր ճակատագրին, այս էր հայկական դժբախտ իրականության պահանջը: Եվ այս մտքով էլ խրատում է պառավը.

Վաթսուն տարի եմ ես ձեր դրան,
Հէրըդ, պապերըդ են իմ կրօան,
Ծընած, սընած, իշխան եղած,
էսպէս մին ցաւ ես չեմ տխած:
Ականջըդ բաց, լսէ խրատիս.
Մըտիդ ձըգես էս պառաւիս.
Ուր որ գընաս, ինչ տեղ ըլնիս,
Հաստատ մընաս լուս հաստիս:
Չըմտանաս Հայոց ազգիս,
Միշտ հանապազ նըրան օգնիս:
Ամենայն ժամ միտքըդ ձըգես,
Հայրենացըդ պիտոյ ըլնիս:
է՛հ, Տէր ընդ քեզ, գընաս բարե,
Քրիստոս պահէ քո լոյս արև:

Խաչատուր Եթովպացի և Հակոբ Գրիգորեանց: Այս երկուսն էլ քահանաներ են եղած, երկուսն էլ ճանապարհորդել են Եվրոպա և երկուսն էլ ոտավորով նկարագրել են իրենց տպավորությունները: Խաչատուր քահանաբ հավանորեն 17-րդ դարի սկզբին եղել է Վենետիկ քաղաքում, իսկ Գրիգորենցը 1675 թվականին գնացել է Անգլիա, ապրել է Օքսֆորդ քաղաքում և գրել է Բրիտանիայի գովքը: Հայոց բանաստեղծական գրականության մեջ այս

երկու գործերը խիստ ինքնուրույն և շահեկան են իրենց բովանդակությամբ, երևան հանելով հայ մարդուն եվրոպական քաղաքակիրթ աշխարհում: Խաչատուր Եթովպացին, որի մասին ոչ մի տեղեկություն չունենք, այսպիսի մի վերնագիր է գրել իր ոտանավորի գլխին. «Յարմարեալ պատմութիւն Վանատիկոյ փոքրիշատէ ի Խաչատուր երեցուէ Եթովպացույ ըստ կարի Վատկար մըտաց, որում ականատես եղաք և Քչականջալուր լեալ գրեցի զսա»*: Հետաքրքրական է և այն, որ այս աշխատությունը հայ քահանան գրել է Եվրոպայից վերադառնալիս, նավի վրա, Քորֆու կղզու դիմաց, ուր նավը կանգ էր առել քաղցր ջրի պակասության պատճառով: Շատ կողմերով տարօրինակ՝ Վենետիկի ընդհանուր նկարագրությունը շատ հաջող կերպով է արել Խաչատուր քահանան, ցույց տալով նուրբ գիտողություն և հեղինակելու շնորհք:

«Յարեմտից կողմ աշխարհին գեղեցկատես կըղզեակ մի կայ,
Եմանալի մըտաց մարդկան, որ Վանատիկ ասեն նրմա.
Մալ և խազնին հըսապ չըկայ, գեղեցկաշէն նրման չըկայ,
Սարայներ և դարպասներ, տեսնողքն ամէն ապուշ մընայ:
...Նա փողոցներն ամէնըն ծով, մըտից հնար իսկի չըկայ:
Այլ և նաւերք ի վրայ ծովուն երթեկեկեն՝ համար չը կայ,
ԶՍամարբոյին** զմալըն կըրեն, գընեն ծախեն՝ կօմրուկ չը կայ:
Խիստ անթիւ է մալըն սոցա, մաղազանին ի լիք շուխայ,
Ցեղա ի ցեղից զումաշներ շատ, Սամարբոյին խազնան է նայ:

Հեղինակի համար Վենետիկի կենտրոնը Սուրբ Մարկոսն է, և նրա նկարագրությունն էլ շարունակ Սամարբոյի շուրջն է պտտում: Մեծ հիացմունքով նա նկարագրում է այդ հուշակավոր եկեղեցու հարստությունները, նրա մեջ կատարվող հանդիսավոր տոները, ուխտագնացությունը: Եվ որովհետև սուրբ Մարկոսը Վենետիկում նույնքան առաքյալ է և ավետարանիչ, որքան և վաճառական, ուստի այդ ուխտագնացությունները դառնում են մեծ տոնավաճառներ, և ս: Մարկոսի հրապարակը ծածկվում է վրաններով, որոնց մեջ խանութներ են բացվում առուծախսի համար:

ԶՔուրբաց երկրի մարդըն խաբեն, մեկ մ՛ալ որ ես խիստ խաբեցայ,
Ի պարոնաց խիստ եասախ է, մարդ ըզըրամն գորս չը հանէ:

Բայց մեր կաշկանդված արևելցուն խիստ գայթակղեցրել են Վենետիկի կանայք, և նա, համարյա սարսափահար, ապում է.

Կանայք ամէն ծուռ կու գան ազգի ազգի կերպ ամօթ չէ.
Գըլուխն ի բաց մեծախտէնք, շար մի ի գըլուխն ծածկեր է.
Շարին ճոթըն քըսվի գետին, գըլուխն ի բաց զմէջըն ծածկէ:
Այս հերիք է զոր գովեցի. պահ մի բամբաս անեմ զնայ.
Ոսկի զանճիր դօտի կապեն, որ մեկ հոգշայ աւելի կայ,
Մարգարիտէ մաւթուլ ունին քան զծիծրոտան հաւկիթ մեծ կայ:
Փատէ բաբուճ մի հազեր է, երկու թըզէն աւելի կայ.
Երկու խզմաթքար առչեն ունի, ձեռին ձըգեր ուսին վըրայ:

* «Բողմավէզ», 1847, էր. 172—177.
** Սուրբ Մարկոս, խաչերեն՝ Սան Մարքո:

Քան զամէն մարդ բարձր երևի, որ ամէն մարդ զինքըն տեսնայ.
Կամկար կամկար քայլափոխէ, մէկն այլ երեսըն հով կուտայ.
Ըղտոյ երամ կու նմանին և լըրբարբար ի ժուռ կուգայ...

Հետո, Եթովպացին չի հավանում, որ շներ շատ են. սիրում վենետկեցիք, ճաշի ժամանակ նստեցնում են նրանց իրենց հետ, կերակրում են իրենց ձեռքով: Իսկ երրորդ, անգուրեկան բանն այն է, որ վենետկեցիք ուտում են ծովի ամեն տեսակ ժժմունքներ, գորտեր և այլն: Մնացած բաների մեջ աննման է կյանքը, և երգիչը շարունակում է գովաբանել.

Տուն և դադարք խիստ գեղեցիկ հանց որ թագաւորաց վայելնայ,
Գեղեցկազարդ թավան նստին, ոսկով շորով ծածկեալ ին զնայ.
Սահլեր գրդալ արծաթ՝ և ոսկի և ամենայն բանքն այսպէս կայ,
Տուն և խանութ մալով ի լի, պակասութիւն քաշեր չէ նայ.
Հարիւր տարոյ անցեալ մարդիկ, հանց գիտենաս կտրիճ է նա.
Հաց և գինի չափով ուտեն, քրնին զսահաթըն շանցնեն նոքա.
Հանցեղ զմարմինըն դարմանեն, գաշքն ի կողիկէն շգատեն նոքա.
Ամենեին շուր շխրմեն, ով որ խրմէ՝ ծիծղան նրմա.
Մեզ անասուն անբան ասեն՝ թէ իւրեանց շահն չգիտեն սոքա:

Առաջին անգամն էր, որ եվրոպացու վայելուչ, ճաշակավոր և կանոնավորված նիստ ու կացը հիացմունքով նկարագրվում էր մեր գրականության մեջ: Եթովպացին չի մոռացել և վենետիկի հռչակված կարնավալը:

Բարկենին կարնաւալ ասեն, մեծ և փոքր կու խենքենայ,
Յորժամ որ ծնունդըն անցանի՝ բարեկենդանն ըսկըսանի.
Մեծ և փոքր սուրաթ [ղիմակ] դընեն, բազում կերպիւ առասպելի,
Այն մեծ շխրխնաց կանայքն ազգի ազգի սուրաթ հազնի.
Ազգի ազգի կերպ կու մըտնուն, կու գան ի ժուռ մէջ փողոցին:
Ի Փիացայն՝ տեղ չի մընաց սուրաթպազնուն հօզղապազնուն.
Անշափ մարդիկ կուգան կուտվին, տեղ չըմնայ քայլափոխի.
Ես կու կարծեմ զայս բանս վաղուց ի կուսպաշտից ժամանակի,
Ի կուսպաշտիցըն դարձեալ են, գեռ ևըս հոտ կա ի միջի:

Այստեղ վերջացնում է հաշատուր քահանան, ասելով, թե ծովախոտը բռնել իրեն, աչքին ոչինչ չի երևում, և միակ- հույսը Քորֆու կղզին հասնելն է:

Գանք այժմ Հակոբ քահանա Գրիգորենցին: Սա հայաստանցի էր, 1674 թվականին գնաց Լոնդոն և այնտեղից Օքսֆորդ, դոքտոր Մարշալի մոտ, հայտնի չէ՝ թե ի՞նչ նպատակով: Մարշալը մի ծերունի գիտնական էր, գիտեր շատ լեզուներ, սիրում էր հայոց ազգը և շատ ուզում էր հիմնավոր սովորել հայոց լեզուն էլ: Ահա՛ ինչ է ասում Հակոբ քահանան այդ բարեսիրտ անգլիացուն:

Վարդապետ՝ Մարշալ բարերար՝
Իբրև ծընողք իմ սէք արար:

* Մ. Մարկոսի երազարտի:

** Վարդապետ բռնն այստեղ առաջին անգամ գործ է ածված եվրոպական շոկոլատը՝ անվան իբր համաչիչ:

Գու վասն իմ շատ աշխատեցար,
Ունիվերսիթայի բարեխոսեցար,
Զիս մեղաւորս ընկալար,
Միշտ սէր արիւր և մըխիթար,
Հատուցէ քեզ Տէր անհամար,
Թողու մեղք քո, լիցիս արդար:
Սիրես զազգըն մեր հաւասար:
Եւ ընդունիս իբր եղբայր.
Մեր գրեանք ունիս բաւարար,
Գրես կարդաս միշտ անդադար:
Ի քէն ուսայ իր ինձ համար,
Պէսպէս բառեր պիտոյաբար.
Այս մեր լեզուն խիստ է դժուար,
Ով շանայ՝ գիտնայ, Տէր բարերար:

Այս ակնարկներից գուցե կարելի լիներ հետևանքներ, թե Գրիգորենց քահանան Օքսֆորդ էր գնացել համալսարանում սովորելու համար: Սակայն այս ենթադրությունը չախախտում է ինքը հեղինակը, գրելով հիշատակարանի մեջ. «Ես մեղաւորս Տէր Յակոբ Գրիգորենցս աշխարհատեսութեամբ պատճառան եկի աստ, և մնացի աստ վասն ձմրան պատճառի, թէ ծովու և թէ ցամաքի, ոչ էր ժամ գնալոյ ճանապարհի: Թէ Աստուած առողջ թողու՝ գնամ ապրիլի մէկ այս երկրէն ի մեր երկիրն Հայաստան»: Այսպես թե այնպես, 1675 թվականի ձմեռը Հակոբ քահանան վերջացրեց Բրիտանիայի գովքը, որ գրել էր իր բարեկամ Մարշալի խնդիրքով: «Գովք Պրիթանիոյ», այսպես էր վերնագիրը*, որի տակ նա գրել է այսպիսի մի բացատրություն.

Անարհեստ ոտանաւորս ասացեալ
Յակոբ Գրիգորենց Հայոց քահանայէս,
Վասն այսմ Պրիթանիա կղզույս,
Եւ այլոց բանականց մեծի և փոքու
Առ հասարակ ամենեցուն,
Որք էին ներկայ այսմ ժամանակի:

Ճիշտ որ անարվեստ, մինչև իսկ խեղճ է Գրիգորենցի ոտանավորը, և եթե նրա ընդարձակ քերթվածը նշանակություն ունի, այդ այնքան գրական տեսակետից չէ, որքան իր ժամանակի համար շահեկան լինելու տեսակետից: Իր գործը հեղինակը բաժանել է մի շարք փոքրիկ գլուխների, որոնց մեջ առանձին-առանձին դասավորել է իր գովքի առարկաները: Ամենից առաջ պատմում է, թե ինչպե՛ս ինքը եկավ այդ կղզին և ի՛նչ բան է օտար երկրում լեզու չիմանալը:

Ով որ կամի այս կղզիս գայ՝
Պարտ է ծովին օղն ունենայ.
Թէ զոր ցամաք նախ բաղկանայ,
Պիտի երկրիս լեզուն գիտենայ:
Թէ կտկընձէ՛ ոչ իմանայ:

* Հրատարակված է անգլերեն թարգմանության հետ միասին, վենետիկում, 1876 թ.:

17-րդ դարում: Այս անգամ բեմը հայկական է, քանի որ հայեր են ներկայացնողները և հայ լեզուն է խոսում բեմի վրա: Բայց այս երևույթն էլ գեոցույց չի տալիս, թե հիմնավորապես հայ թատրոն է կառուցված: Այն կարելի է նկատի առնել լոկ իրրև սաղմնային մի դրուձյուն, որ պատահաբար կրեան է գալիս 17-րդ դարում՝ կարծես սպաղան գուշակելու համար:

Նախ և առաջ նշանակելի է այն հանգամանքը, որ թատրոնական ներկայացումը Հայաստանի հողի վրա չէր տեղի ունենում, այլ հայկական ամենահեռավոր գաղութներից մեկում, Լեհաստանի Լվով քաղաքում: Ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել, նկատի առնելով Հայաստանի քաղաքական դրուձյունը: Թատրոնն էլ, այսպիսով, գաղութային մի հիմնարկուձյուն էր դառնում հայերի համար: Պայմաններն էլ, որոնցից ծնունդ առավ առաջին հայերեն ներկայացումը, գերազանցորեն գաղութային էին: Այս ներկայացումը կազմակերպել էր կաթուղիկ պրոպագանդան իրրև մեկն այն միջոցներից, որոնցով Լեհաստանի հայ ժողովուրդը, բռնի դավանափոխուձյունից հետո, պիտի կպչեր Հոռոմի եկեղեցուն: Հենց որ եվլիտների և Նիկուղի շանքերով գլուխ բերվեց կաթուղիկացման պաշտոնական գործողուձյունը, Լվով քաղաքում բացվեց պապական դպրոց, հատկապես հայերի համար, ուր ավանդում էին հայերեն և լատիներեն լեզուները: Ուսուցիչները հայագետ լատին կրոնավորներ էին— Կղեվո Գալանոս, Ալույսիոս Պիդու և ուրիշները: Զուտ քարոզչական նպատակով էլ դպրոցի վարչուձյունը, Հոռոմի պրոպագանդայի թուլարվուձյամբ, կազմակերպեց թատրոնական ներկայացում, որի դերակատարներն էին դպրոցի աշակերտները: Ներկայացումն ուներ խիստ կրոնական-խրատական կերպարանք: Ներկայացվում էր մի ողբերգուձյուն, որի նյութը վերցված էր հայոց պատմուձյունից—Հոփսիմե կույսի նահատակուձյունը: Այդ ողբերգուձյունը գրել էր դպրոցի դասատու Հ. Ալույսիոս Պիդու հայերեն լեզվով և ոտանավորով: Նյութի ընտրուձյունն էլ իր որոշ քարոզչական խորհուրդն ուներ: Հոփսիմեն, ինչպես պատմում է հայկական վկայաբանուձյունը, Հոռոմից Հայաստան եկած կույս էր, հետևապես հոռոմեական քրիստոնեուձյունն էր, որ սկզբից ևեթ Հայաստանում քրիստոնեուձյունի հիմք դրեց նահատակուձյունների միջոցով. և, ուրեմն, Լեհաստանի հայերը, միանալով կաթուղիկ եկեղեցուն, ուրիշ բան չեն անում, բայց վերագառնում են այն դրուձյան, որ գույուձյուն ուներ Հոփսիմեի և Գրիգոր Լուսավորչի ժամանակ:

1668 թվականի ապրիլի 9-ը հայոց թատրոնի պատմուձյան մեջ պիտի արձանագրվի իրրև հայերեն ներկայացումների առաջին օրը: Բեմը հարդարված էր պապական դպրոցի շինուձյան մեջ: Ներկայացումը կրկնվեց և հետագայ երեք օրերը շարունակ, այնքան մեծ էր նրա թողած տպավորուձյունը և այնքան շատ էին տեսնել ուզողները: Առաջին օրն այնքան բազմուձյուն էր հավաքվել, որ նույնիսկ վախ կար, թե կփլվի դպրոցի խարխուլ շինուձյունը: Ահա ի՛նչ է գրում մի անանուն հեղինակ, որ դպրոցին մոտիկ կանգնած լատին կրոնավորներից մեկն է եղել. «Մանրակշիռ էր այս գործ [ողբերգուձյունը], չորում յաւելեալ էին մեկնուձյունք ի լեզու Լեհացուց: Ցնուձյունամբ կարի մեծաւ ընկալաւ զողբերգուձյունն քաղաքն համօրէն, լատինացիք ասեմ և Հայք և Ռուսք, որոց եպիսկոպոսք ամենայն և եկեղեցականք հանդիսատեսք էին տեսարանին: Առանց իրիք ծախուց վճարեցաւ գործն, քանզի զնկարէն առագաստն [վարագույրը] պատրաստեցին նոքին իսկ աշակերտքն, իսկ զխումբ նուագարանին [երաժշտուձյան] արդեամբք իւրովք ի վար-

ձու կալաւ աւագ սարկաւազն»*: Հաստատ չգիտենք՝ այնուհետև էլ Լվովի պապական դպրոցը տալի՛ս էր հայերեն ներկայացումներ, թե՛ ոչ: Մի քանի տարուց հետո Հոռոմ ուղարկվեց մի գանգատագիր Լվովի պապական դպրոցում տիրող կարգերի վրա և այդ գանգատի կետերից մեկը հետևյալն էր. «Հանդիսացուցանեն ի դպրանոցին կատակերգուձյունս կրոստեամբ մեծաւ ժամանակի, և կոչեն ի հանդէսն կանայս, որ տարփածուք են աշակերտացն, որպէս լինի առհասարակ»: Այս կետի դեմ դպրոցի վարչուձյունը գրում էր. «Ի դպրանոցին ոչ հանդիսացուցանեն կատակերգուձյունս կամ զայսպիսի իրս շնչինս: Այլ ամօք ինչ յառաջ քան զպատերազմն օսմանիաց, վասն կարևոր ինչ պատճառաց, ըստ թուլլատուձյան Ս. Ժողովոյն հանդիսացուցին աշակերտքն սրբազան ողբերգուձյունս երկուս, ի Հայ և ի Լատին լեզուս, գրեա թէ առանց ծախուց, ընդ որս ուրախ եղև յոյժ քաղաքն համօրէն: Բայց շարամիտ կեղծիք են բամբասողին բանքն վասն կանանց և տարփածուաց: Այլ հարկ է ասել, զի յորժամ յառաջնումն անդ հանդիսի շեղև հնար զդրունս դպրանոցին՝ պահելոյ՝ քանիցան ի ներքո բազմուձյուն ժողովրդոց, այլադասք և այլասեռք, հետաքրքիր յոյժ գուլով վասն անլուր տեսարանին ի մէջ Հայոց իսկ յերկրորդի նուագին, քանզի և կասկածք էին, թէ մի բուցէ տապալեցի շինուձյունն խարխուլ, յազատ և յարձակ տեղուչ հանդիսացուցին, որ առ մայր եկեղեցոյն Հայոց»**:

4. Գիտուձյուն: 17-րդ դարի գրական վերածնուձյան հանգամանքները պատմելիս՝ մենք ցույց տվինք, թե ո՛րպիսի տանջանքներով Բաղեշի և Լիմի դպրոցներում մի քանի վարդապետներ կարողացան հասկանալ հին գիտական թարգմանուձյունների լեզուն և այսպիսով մատչելի դարձնել հայ մտքին հելլենական փիլիսոփայուձյան այն մասերը, որոնք դարեր առաջ մուծվել էին, թարգմանուձյան միջոցով, Հայաստանում ավանդող գիտուձյան մեջ: Այդ մեծամեծ տքնուձյուններից և տանջանքներից շատ շանցած, այն է՝ 17-րդ դարի առաջին կեսը դեռ չվերջացած, էջմիածնում երևան եկավ մի մարդ, որին վիճակված էր հարստացնել հայոց թարգմանական գրականուձյունը մի շարք գիտական գործերի թարգմանուձյուններով:

Դա Ստեփանոս Լեհացին էր: Նա ծնվել էր Լվով (Լեմբերգ) քաղաքում 17-րդ դարի առաջին տասնամյակում: «Ազատ և փարթալ» էր նրա ընտանիքը, ինչպե՛ս վկայում է Առաքել Դավրիժեցին, և «բարեպաշտ ծնողների զավակ էր նա. հոր անունը՝ Վարդան, մորը՝ Կատարինե: Ստեփանոսը կըրթուձյուն է ստանում Լվովի բարձրագույն դպրոցում, հմտանում է լատիներեն լեզվին, մասնավորապես ուսումնասիրելով փիլիսոփայական գիտուձյունը և նկարչուձյունը»***: Դավանափոխական այն շարժման մեջ, որ ալեկոծեց Լեհաստանի ամբողջ հայուձյունը և որի երգիչն էր Նիկոլ Թորոսովիչը, շատ նկատելի դարձավ, թե ո՛րքան մեծ կորուստներ ունեն հայերը շնորհիվ այն հանգամանքի, որ կամ բոլորովին մոռացել են իրենց մայրենի լեզուն, կամ այնքան քիչ բան գիտեն, որ նույնիսկ լատին կրոնավորները, որոնք նավորել էին հայերենը, ցույց էին տալիս նրանց տգիտուձյունը և ծաղրում էին: Կարիք էր զգացվում, որ գոնե այժմ, այդ մեծ վեճերի ժամանակ, Լեհա-

* «Բռնի միուձյուն հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հոովմայ», Պետերբուրգ, 1864, էր. 203.

** Անդ, էր. 247, 249—250.

*** Հ. Ն. Ակիճյան. «Ստեփանոս վարդ: Լեհացի» («Հանդէս տնօրէնայ»), 1913, էր. 63—66, 147—153).

հայերի մեջ լինեն ընդհանրապես լավ զարգացած և մասնավորապես հայագետ մարդիկ: Այդ պահանջի հետևանքով էր, որ Ստեփանոսը կովից ճանապարհվում է էջմիածին՝ հատկապես հայերեն սովորելու համար: Ուշիմ և ընդունակ երիտասարդը մեծ հաջողությամբ յուրացնում է հայերեն լեզուն, մաքուր և կանոնավոր գրաբարը, բայց այլևս չի վերադառնում լեհաստան, այլ մնում է էջմիածնում և Փիլիպպոս կաթողիկոսից ձեռնադրվում է վարդապետ: Իբրև միաբանության անդամ, նա մեծ հարգանք է վաստակում իր գիտնականության, վարում է և վարչական պաշտոններ, բայց ավելի հայտնի է դառնում իր գրական գործունեությամբ: Այս ասպարեզում նա լուկ թարգմանիչ էր, բեղմնավոր գրիչ ուներ և տվեց մի շարք թարգմանություններ պատմական, փիլիսոփայական և կրոնական բովանդակությամբ: Այդքան աշխատություններից միայն մի հատն է տպագրված, այն էլ թարգմանիչ մահից գրեթե հարյուր տարի անցած, այն է՝ Յովսեփոսի պատմագրությունը: Այս կարևոր աշխատություններից հետո աչքի են ընկնում հետևյալ փիլիսոփայական թարգմանությունները. «Ի գրոց Պատճառաց Արիստոտելի կամ ոմանց թուի Պրոկղի», «Գիրք բնազանցական Արիստոտելի և լուծմունք նորին», «Բանք իմաստասիրականք և աստուածաբանականք համառոտաբար իբր սահմանօրին արտադրեալք և հաւաքեալք ըստ այբուբենից»: Իսկ կրոնական-աստվածաբանական թարգմանություններից հայտնի են. «Գիրք սրբոյն Դիոնեսիոսի Արիստագացոյ յաղագս երկնայնոց քահանայապետութեանց», «Հայեի վարուց որ կոչի Յրանկաց Հարանց վարք», «Համառոտ հաւաքումն յաղագս հոգոյ բանականի (Թովմաս Ակոսինացու), «Համառոտ հաւաքումն յաղագս հրեշտակաց», «Բուրաստան աղօթից»: Առանձնապես հիշատակելի են Աստվածաշնչի «Գիրք Յեսուայ որդոյ Սիրաբայ» գրքի թարգմանության և Ղուրանի թարգմանությունը, որ ունի հետևյալ վերնագիրը. «Գիրք արինաց Հագարացոց կամ Իսմայելացոց որ կոչի Ղուրան, այսինքն, հաւաքումն պատուիրանաց: Թարգմանեցաւ ի Լատինացոց բարբառոյ ի լեզու Հայոց աշխատասիրութեամբ իմաստնասէր Ստեփանոս Լեհացոյ»: Հիշատակվում է նույնիսկ, որ նա գրել է և Ղուրանի հերքումը:

Այս բազմարդյուն փիլիսոփա գործիչը, որ 17-րդ դարի հայոց գրականության առաջնակարգ զարդն է կազմում, ազդեցություն թողել է և իբրև նկարիչ: Վախճանվել է խորին ծերության մեջ, 80 տարեկան, 1689 թվականին և թաղված է Հոփսիմեի վանքի գերեզմանատանը:

Եվրոպական կրթություն ստացած այս գիտնականի կողքին կանգնած են երկու ինքնուսու հայ մարդիկ, որոնք իրենց սեփական աշխատանքով և ընդունակություններով գիտություն են յուրացրել և իրենց ժողովրդին ավանդել: Սրանք վերին աստիճանի հետաքրքրական տիպեր են, ապացույց թե ինչն էր Հարող է անել անսահման սերը դեպի աշխատանքը, դեպի ժողովրդական բարեբեր: Ամենահետաքրքրականն այն է, որ այս երկու գիտնականները մնացել են միշտ ասիական իրականության սահմանների մեջ և այստեղ՝ Ասիայում են փնտրել գիտության աղբյուրներ և արևելյան ազգերի գիտական աշխատանքները միացրել են արևմտյան ազգերի գիտության հետ:

* Անա վերնագիրը. «Գաղմագիրք արարեալ Յովսեփոսի Երբայեցոյ յաղագս պարտադիրն չբէից ընդ Հովմայեցիս և աւերմանն Երուսաղէմի և Տաճարին հնոյ, թարգմանեալ ի Լատինացոց բարբառոյ ի մեր լեզու աշխատասիրութեամբ երջանկակրօն Միքայէլ Գրիստոսե՛ջ սրբոյ Գահիս Տեառն Ստեփանոս գերիմաստ վարդապետի Իլավացոյ, բաշխմուտ և հարազատ թարգմանչի, ի Թուրքանութեանս մերում ԹՃԹ, էջմիածին, 1787:

Հայ ժողովրդի ցեղային հոգեբանության տեսակետից այդ երկու աշխատավորները շատ ուսանելի երևույթներ են, ինչպես անվհատ սրտազներ, կյանք մաշեցնող աշխատանք կատարողներ, համառ և անխոնջ վաստակավորներ: Առաջինն այդ աշխատավորներից Ավետիք Պաղտատարյանն (Քաղաասարյան) է, տիգրանակերտցի, որ իրեն շարունակ անվանում է «Ընթերցող» և մի տեղ էլ՝ «Տիրացու», հասկանալով այս տիտղոսների տակ, անշուշտ, գիտցող, գրքի մարդ անվանումները: Երկրորդն է՝ կենդանարան Աբրահամ քահանայ Կ. Պոլսեցին**:

Բարեբախտաբար, մենք շատ մանրամասն տեղեկություններ ունենք Տիգրանակերտի կամ Դիարբեքիի գիտնական հայի մասին: Ավետիքը թողել է մի քանի հատոր ձեռագիր աշխատություններ, որոնց մեջ բազմաթիվ ինքնակենսագրական հիշատակարաններ ունի, թանկագին նյութեր՝ մի ինքնուս մարդու գրական անխոնջ գործունեությունը գնահատելու համար: Եվ եթե զգացվում է մի պակասություն, այդ այն է, որ պակասում են տեղեկություններ նրա ծննդյան, ստացած դաստիարակության և այլ հանգամանքների մասին: Կա մի թվական, 1684-ը, որից հետո մենք տեսնում ենք Պաղտատարյանին շարունակական աշխատանքի մեջ: 1684 թվականին է նա սկիզբ գրել իր գրավոր զբաղմունքներին, որոնք շարունակվել են ամբողջ 35 տարի (1684—1719): Ավետիք ընթերցողը համարողական գիտության էր նվիրված, այսինքն՝ թվաբանության, տոմարագիտության, աստղաբաշխության, ժամանակագրության, վերջապես նաև երաժշտության: Այսքան բաներ լավ սովորելու և հայացնելու համար նա երկար ժամանակ թափառական կյանք է վարել, որ ինքն իսկ նկարագրում է այսպես.

«Վասն Տէֆտէր գրխս: Ծանուցումն առ ուսումնասէր ընթերցողս: Այս գիրքս ամենայն տումարական արվեստից և աստղաբաշխական հետազոտից (սպիտակաց) և մեկնութեանց Տէֆտէր է. դոր ես նուաստ Աւետիք ընթերցող ծնունդ Տիգրանակերտեան, որ և սնեալ եղէ ի բազում քաղաքս, այսինքն նախ ի էրզրում քաղաք, կացի անդ ամս ժղ [14], և յետոյ ի Տիգրանակերտ քաղաքն փոխեցայ, ի Բաղեշ, ի Վան, ի Պարսից երկիրն, ի Քրդաստան, ի Արապիստան, ի Անատոլի, ի Սեբաստիա, ի Թոխաթ: Պատճառ իմ շրջիլն այսքան աշխարհ, վասն գրասիրութեանս և մէրէֆեթի [արվեստ, գիտություն] աղագաւ. ոչ թէ ի Հայոց գրաց միայն, այլ ամենայն ազգաց գրոց, այսինքն՝ Արապաց, Պարսից, Զհտաց, Ղրպտից, Ասորոց, Յրանկաց) ի Յունաց գրոց և վարպետաց. հարցեալ և ժողովեալ անհամար մեկնութիւն և ճէտվէլ աղիւսակք, մեծաւ տաժանմամբ, ամառ և ձմեռ դեգերելով, այս գրքիս աղտոտն՝ յառաջ և յետև առանց կարգի և շղագիր և արագ և թէզ գրով գրէի և լնուի զգիրքս. և յարարի որպէս տէրտէր: Եւ շղագիր և խառնիխուր գրելուն պատճառն այն է՝ որ շատ շուտ գրէի և ժողովէի, զի մի ձանձրացիլն վարպետքն ի դաս տալն: Թէ Աստուած կամենայ և ողջութիւն տայ՝ աղօթիք ձեր, այս գիրքս ըստոյգ սրբազրութեամբ ի պէյազ [մաքուր] գիրքն գրելոյ է, ամեն բան իւր կարգն, և ամեն ճէտվէլ իւր մեկնութիւնովը: ... Շատ տառապանք և աշխատանք քաշեցի այս գրքիս վերա, որ այլոց ազգաց այլասեռից դժուարութեամբ և տաժանելի աշխատութեամբ թարգմանեցի ի Հայ բարբառ և ի գիր: Բայց շատ անուանք աստեղաց կա՝ որ մնաց թարգմանելոյ՝ վասն

* Յի՛ս «Բազմավէպ», 1897, եր. 317—321, 375—380, 423—425, 459—463.
** «Բազմավէպ», 1898, եր. 1—8, 66—74, 120—128.

դժար լինալուն. և շատ ճէտվէլ կա այս գիրքս որ լմնալոյ է և գրելոյ, վասն ոչ գտանելոյ կատարեալ գիտող այսմ արուեստի. և մէկ քանի բան այլ իմ շինածն է, որպէս Պարզատօմար և Տօմար և այլ մեկնութիւնք: Եւ եղև սկիզբն գրքիս ժողովելոյ և հետեւելոյ իմ այս արուեստիս՝ ի Բիլին Հայոց ՌՃԼԳ (1684) և մինչ ի ՌՃՍԸ (1709) ամն այս գիրքս դեռ կու գրվի և կու ժողովվի. և զապագայն Աստուած գիտէ: Ով ոք կամի՝ թող ուսանի, և մեզ ողորմեա բաժին հանէ. և ով որ ոչ կամի՝ մի՛ պարսաւեսցէ զմեզ վասն Աստուծոյ, զի շատ կեանք մաշեցի և տառապանք քաշեցի այս Տէֆտէր գրքիս»:

Իր կրած տանջանքնբրից մեկը Ավետիք ընթերցողը նկարագրել է մանրամասնաբար, և հարկավոր է, որ այդ դեպքը մուծվի հայոց գրականութեան պատմութեան մեջ. «Մինչդեռ ես մեղաւոր ընթերցողս՝ էի ի յԱրզրում քաղաք՝ պարապեալ հետ գրոցս տոմարական արուեստից՝ գրել և յայլոց ազգաց ի Հայ լեզու թարգմանել, եկն աստղաբաշխ մի ի Ֆռանսիզու երկրէն՝ ի քաղաքս, որ պիտի գնայր ի Չինուամաշին երկիրն, և մեր լուեալ՝ անյապաղ գնացաք ի մօտն և բազում ամսօրեայք դեգերելով գնալ և գալ ի օթեվանս նորա, որ իջեանեալ էր ի տեղի իմիք Նագուկի խան կոչեցելոյ, և հարցեալ զգրեանց և իմաստութեան կողմանէ, և զգրեանք նորա որոնելով և հարցանելով, և երբեմն այլ անծանօթ դժուարիմաց աստղագիտութեան արուեստն դաս առնելով, գտի գիրք իմն ի մօտ նորա, և տեսի զայս Աստեղաց շարքն, որ անծանօթ էր ի մեր գիտութեանէն և չկայր ի մէջ մեր ազգին. և ես տեսի որ կարի հարկաւոր էր արտաքարշել ի մեր բառն: Բայց անկարելի էր և դժուար. զի ինքն ճանապարհի վրայ էր, գնալոյ թէլոյիպ էր (պատրաստ) և այս՝ մէկ շաբաթով կամ երկու և կամ ամսով երկուսով հնար չէր թէ թարգմանէի, և խիստ փափագեցայ թէ օրինակն հանեմ, սակայն ի Ֆրանկի բառ էր և դժուար էր. և շատ աղաչեցի և պաղատեցի այն վարպետին թէ զայս էր և դժուար էր. և շատ աղաչեցի և պաղատեցի այն վարպետին թէ զայս պարտիսի մէջ տալ օրինակելոյ համար, կամ դու աեսս՝ ես գրեմ: Ոչ եղև հնար. և երբեմն ասէր, այսօր կամ վաղն՝ թէ հոս մնամք՝ եկ գրեա: Եւ ել յանկարծ և գնաց. և ես մնացի սիրահար այս բանիս: Էանց մին երկու ամիս, իմացաք որ Թէվրիզ է գնացեալ. և ես անյապաղ ելեալ Արզրումայ՝ ի ձմեռնային ցրտասառոյց և ի բքաբեր օդոց՝ զանց առնելով, աշխատեալ աճապարեցի հետեակ՝ զաւառէ ի գաւառ. գնացեալ ի Թէվրիզ՝ գտի անդ գնա. և նորա տեսեալ՝ զարմացաւ և ապուշ մնաց, տեսնելով զչանս իմ և զխոնջ ճանապարհիս. կամէր՝ թէ ճանապարհն զիս բուքն խեղդէր. և շատ տառապանք քաշեցի՝ մինչ որ գնացի. և յօժար կամօք շնորհեաց զօրինակն, և թարգմանեցի ձեռամբ նորա, և առեալ դարձայ ի էրզրում: Վասն որոյ թէ օգտիս բան ինչ ի սմանէ և ուսանիս, յիշեա զմեզ, որ տաժանելի տառապանք քաշեցի այս գրոցս ուղաւուն (ի շնորհս, վասն) և թէ ոչ՝ մի՛ պարսաւեր զմեզ»:

Այսպես էր այդ ընեաղ աշխատավորը գիտութեան ծաղիկներ հավաքում իր ժողովուրդը տգիտութեան խավարի մեջ շթողնելու համար: Եվ այս համակրելի դեմքը ամբողջովին բնորոշելու համար պիտի առնեք, թի նրան չէր պակասում հայկական իրականութեան մեջ այնքան շատ տխուր օրինակներով բնորոշված թշնամական վերաբերմունքը դիրք և իշխանութուն ունեցողների կողմից: Ավետիք ընթերցողը դառնապես գանգատվում է իր ժամանակի հոգևորականների վրա: Մի աստղաբաշխական աղյուսակի տակ նա գրում է. «Թժվար է, առանց վարպետ շես կարէր գտանել. ի վարպետն ուսի

զմուտ Խորանիս. և թէ ոչ՝ մի՛ պարսաւեր զիս նուաստացեալս. զի շատ կեանք մաշեցի հետ այս արուեստիս՝ որ կայ ի գիրքս գրեալ, և շատ նախատինք լսեցի որովայնամուլ և արբշիռ ուսումնաստեաց եկեղեցականաց. և ի փառս Աստուծոյ համբերէի վշտաց և նեղութեանց. և լուեկայն պարապեալ հետեւէի գրոց, և դեգերեալ մաշէի ի-դրունս ուսուցիչ իմաստասիրաց, որ տեսանէին զչանն իմ հետ այս արուեստիս, և մխիթարեալ յորդորէին անծանձիր, և ուսուցանէին դաս տալով զոր ինչ խնդրէի: Վա՛յ ինձ տառապեալ Աւետիքիս, որ միշտ մտածեմ լալով, թէ, ո՞վ անձն իմ, մի՛ երթալ ի հետ ոմանց՝ արբեցութիւն և զեղխութիւն առնել և դատարկաբանել վայրաբար. այլ լաւ է պարապ գիտութիւն ուսանել՝ քան թէ նախանձելով զկեանս անցուցանել. կամ թէ՛ լաւ է շատ գէտ մեղաւոր՝ քան թէ անառակ արդար: Այլ զի յոյս ունիմ որ Աստուած մեղաւորաց կու ողորմի»:

Ավելի մեծ հարգանք մատուցանել գիտութեան չէր էլ կարելի այն ժամանակներում: Ավետիք Տիգրանակերտցին էլ մի երևույթ էր, որ կարող էր նոր ժամանակներում լինել: Միջին դարը գիտութիւնն ստրկացնում էր եկեղեցուն, և այդ տեսակետից կատարյալ հերետիկոսութիւն էր Ավետիքի դավանանքը— «լավ է լինել շատ գետ մեղավոր քան անառակ արդար»: Այս նոր մարդկութեան, բանական մտածողութեան դավանանքն էր: Չի կարելի, իհարկե, ասել, թե Դիարբեքիր եղած ինքնուս ընթերցողը՝ կամ «տիրացուն» մի գիտական աչքի ընկնող խելք էր: Նոր գյուտեր նա չարավ, երկնքից, ինչպես ասում են, աստղեր չիջեցրեց: Եվ նա չափազանց համեստ կարծիք ուներ իր մասին, գիտեր մի բան— թե պետք է սովորել և ուրիշներին ուսուցանել: Իր գիտական որոնումների մեջ նա հարկ է տվել և իր ժամանակի անհավատութիւններին: «Բազմավեպի» անանուն հողվածագիրը մի տեղ գրում է. «Այս ամեն հիշածներես կիմացվի Ավետիքի սովորական վեր սրամտութիւնն և ուսումնասիրութիւնն և հատկապես աստեղաբաշխական և համարողական խորժակն և հանճարն. բայց ավելի հրաշալի և գրեթե անհավատալի կըլլար, եթե առանց կանոնավոր վարդապետութեան և վարպետի՝ ինքն իր ջանքով և քննութեամբ կարենար միշտ ստույգը գտնել՝ և ավելի բարակութեամբ կամ փափագով՝ շափեն շանցնիլ: Որչափ որ աղյուսակաց մանրամասն հաշիվքն առած է իր հիշյալ գրքերի և այլ և այլ լեզուներե, զլխավորքն և շատն եղած են արևելյայք, Արաբացիք և Թուրքք, որք աստեղաբաշխութեան ստույգն և սուտն այլ երբեմն վարդապետեն և հմտութեան հետ հմայութիւն ևս, որ Աղբաւբ կամ Ախտաւբ կըսվի և ըստ մասանց՝ կուանցուցց, Աստեղացուցց, մանավանդ կենդանակերպիցն՝ զանազան դիրքերեն ըստ ոմանց այլ և այլ օրիբու պեսպես գուշակութիւններ ընելու, ոչ միայն եղանակաց և օդոց որպիսութեան, այլ և մարդկան դիպվածաց և բաղդից, կենաց և մահվան, հիվանդութեանց, ընտանութեանց, հաջորդութեանց կամ վնասուց, պատերազմաց... և այլն, որոց վրայոք անբառ բաներ գրած են այդ գիտնական տգետքն, և բացատրած՝ գրով և գծով, որք Ախտաւբուց կոչվին. ասոնց ընկեր են և Վիճակի, Երագահաւաւ և այլն... Ավետիք մեր հիշած երկու երեք հատորեն զատ ունի մեկ մ՝ այլ, իբր 130 երես, որոց քիչ մասն դարձյալ աստեղաբաշխական է, մեծագույնն այլ Ախտաւբուցն է»:

Բայց սրա համար շատ չդատապարտենք մեր ինքնուս գիտնականին: Այս փոքրիկ մոլորութիւնը հեշտ է մոռացվում, երբ աչքի ենք առնում նրա

* «Բազմավեպ», 1897, էր. 316

* «Բազմավեպ», 1897, էր. 326

նահատակութիւնները զուտ և անխառն գիտութեան համար: «Համարողութիւնը,— ասում է նա,— ակոսյով երկաթ կտրատել է»: Շնորհակալ լինենք, որ նա, առանց շատ սխալվելու, այնքան երկաթ է կտրատել իր ատամներով: Եվ լավագոյն վկայութիւնը նրա մասին տվել է «Բազմավեպի» հոգևածագիրը՝ ասելով, թե նրա ընտրած գիտութեան ճշտուղերը «կու հայտնեն ոչ միայն իր արտօժակը՝ կամ սերը այսպիսի գիտութեանց, այլև սուր ու զորավոր միտքն ու կարողութիւնը՝ բարակ և դժվարին ուսմանց. իսկ իրեն հաշտողութեանը վկա են իր թողած և ի մեր ձեռք հասած գրվածքն»^{*}:

Աբրահամ Բահանա Կ. Պոլսեցիին ապրել է 16-րդ դարի երկրորդ կեսում և 17-րդի սկզբում: Ավետիք Տիգրանակէ՛րտցուց տարբերվում է թե՛ իր ընդունակութեան չափով և թե՛ իր գործի հատկութիւններով: Դա առաջին հայն է, որ ուսումնասիրել է կենդանաբանութիւնը և տվել է հայերեն լեզվով կենդանիների բավական ընդարձակ նկարագրութիւնը: Այս գործը մնում է ձեռագիր, որի վերնագիրը պարունակում է հետևյալ հետաքրքրական տեղեկութիւնները հեղինակի, ինչպես և նրա գործի մասին. «Պատմութիւն անասնոց և Գազանաց, Չորքոտանաց, Սողոնոց և Թիւնաւորաց, Թռչնոց և Մարդկան, Մովային Չկանց և անասնոց և գազանաց և այլ ժժմակաց ծովու և ցամաքի: Արարեալ իմաստնոցն և հաքիմոցն (բժշկաց) ճարտարացն առաջնոցն, զբնութիւնն և զշահն և զէնն և թէ ո՞ր աշխարհ կու լինին, կամ ո՞ր ծով կու սնանին, գրեալ են իմաստնոց: Զոր ժողովեալ վեց ազգ լեզուաց, Հայոց, Հռոմոց, Ֆոնսկաց, Առաբաց, Պարսից և Թուրքաց, բազում բանիւ և աշխատութեամբ՝ Աբրահամ քահանայս Կոստանդնուպոլիս մայրաքաղաքէն, վասն օգտի ուսումնասիրացն: Արդ, աղաչեմ զձեզ, հայրք և եղբարք իմ, յորժամ կարդաք կամ օրինակէք, յիշեցէք ի մաքրափայլ աղօթս ձեր յետնեալսն իմաստասիրացն, զԱբրահամ քահանայն, և զհայրն իմ Կուլէմիր, և զամենայն ասուարեան մերձաւորս իմ... Սկիզբն արարի թվին Հայոց ՌԿ (1611), յոյս ունիմ առ Աստուած որ և ի Հոգին սուրբ, որ աւարտ հասից և խաղաղութեամբ կատարեցից»^{**}:

Այս հիշատակարանից երևում է, որ Աբրահամ քահանան էլ մեծ աշխատանք է կատարել իր գործը հաշտուցնելու համար: Չնայած այդ հանգամանքին, նրան չէ հաջողվել իրագործել իր ծրագիրն ամբողջովին: Այսպես, նա ուզում էր կենդանիների անունները նշանակել ոչ միայն հայերենով, այլև լատիներեն, ֆրանսերեն, արաբերեն, պարսկերեն և թուրքերեն լեզուներով: Ինչպես երևում է, ինքը քահանան, չիմանալով այդ օտար լեզուները, չի կարողացել նաև գտնել այնպիսի գիտնողներ, որոնք տային նրան այդ անունները, ուստի և հեղինակը, նշանակելով կենդանիներին հայերեն և թուրքերեն անուններով, մնացած լեզուների համար տեղ է թողել, որպեսզի հետո իմանա և գետեղեն հայերենի դիմաց: Պետք է ասել, որ արաբերեն և պարսկերեն լեզուներով դեռ կարելի է եղել էլի մի քանի անուններ նշանակել: Այս մանրամասնութիւնները բերում ենք, որպեսզի ցույց տանք, թե մեր ինքնուր բահանան ո՞րքան աննպաստ միջավայրի մեջ է գրել իր՝ եզակի նշանակութիւն ունեցող գիտական գործը: Որքան և անօգնական, զրկված օժանդակի ընդարձակ միջոցներից, Աբրահամ քահանան, այնուամենայնիվ, կարողացել է տալ մի հետաքրքրական գործ, որի մեջ բաժանել է կենդանական թագա-

վորութիւնը 6 բաժինների՝ Չորքոտանիք, Թռչունք, Չրային կենդանիք, Մովային ժժմակք, Այլակերպք կամ Հրեշք և Չկունք: Նկարագրութիւնները հետաքրքրական են, պարունակելով իրենց մեջ նաև ժողովրդական ավանդութիւններ, անեկդոտներ, ավելորդապաշտութիւններ, որոնք կապված են այս կամ այն կենդանու հետ: Հասկացողութիւն տալու համար բավականանում ենք բերելով նմուշներ Առյուծի նկարագրութիւնից.

«Առյուծ Հռոմ բառով. Ֆրանկ. Յառապ՝ էսէտ. Ֆարսի՝ Եր. Թուրք. Ասլան: Ըստ սնանի գազանս այս շերմնային տեղիքն և շրարբու՝ գետեղերներ, մանաւանդ ի Պաղտատն և Մոսուլն և Շատ (Տիգրիս) գետու եզերն՝ շատ կու լինին, ևս առաւել ի Զէզայիրն, և որտեղ որ տաք լինի և շրային տեղիք՝ անդ կու լինի և ի Հնդկաստան այլ շատ կու լինի: Գազանաց թագաւոր կոչեն իմաստունքն: Դեղին գունով կու լինի, որպէս զկատու, և է որ վիզն սև մազ կու լինի. ահագնատեսիլ. այնոր թուրք բառով յեզիաի ասեն. և է որ վիզն առանց մազով կու լինի, այնոր Մկնառիծ կասեն: Ապա մեծութիւնն յիշոյ մի շափ կու լինի. ահագնատեսիլ է, մեծասիրտ է, ուժն ի ձեռնվին է. ա՛յլ անասնոց որսն չի հնազանդեր ուտելու, ամօթ կու համարի իւրն առաւել հպարտութենէն. անշափ մեծասիրտ է՝ որ մինչև ինքն չի որսայ՝ չի ուտէր. և ոմանք ասեն թէ մեռած անասուն գտանէ կա միս, որոգայթ կու կարծէ, վասն այն չի առներ: Վասն այն անասունք հեռեանց առիծուն բոլորն շուրջ կու գան՝ որ զիւր որսն ուտէ և կշտանայ, և աւելորդքն իւրեանք ուտեն: Վասն այն Սեականչ անուն շորքոտանի մի կայ նման աղուեսուն. կերթայ հեռեանց, վայրի անասունքն, այժ և ողջար (ոչխար) և եզունքն, զինչ և իցեն, խոտուցանէ զնոսա. և նոքա կու փախչին. և առիծն քարանցատակն կու պահուլի, և նոքա շեն կարեր տեսանել զնա, վազելով կու անցանին, և նա կորսայ զնոսա, և պատառեալ ուտէ մինչև որ կշտանայ. և թողու զաւելորդն և-երթայ. և գայ Սեականչի անասունն՝ ուտէ, մինչև որ ինքն այլ կշտանայ. և գան այլ անասունքն ուտեն, և նոցա աւելուածն թռչունք ուտեն, և նոքա այլ կու կշտանան, և այլ աւելորդքն սողունք և մժեղք ուտեն: Ըստ դարձեալ, Առիծն անշափ մեծասիրտ է և անհնազանդ, որ կին մարդ տեսանէ և կամ պառաւ. զինչ չի աներ, չի համարի: Ըստ այլ, թէ մերկ մարդ տեսանէ անցանի և երթայ, և զեն չի առնէ, մի թէ (բայց թէ) երկու և երեք օր անօթի կեցեալ իցէ:

«Խնամածու է բնութեամբ. երբ ծնանի զկորունն իւր՝ որպէս մեռեալ անկանի կորունն երեք օր, և գայ որձն, այնչափ սգան և լան մինչև երեք օրն, ապա բանայ կորունն զաչքն և կենդանանայ. և նոքա ուրախացեալ կեալ որս անեն, իւրեանց զպէտսն հոգան: Ըստ դարձեալ, մարդասէր է, և քան զամենայն գազանս առաւել կու ընկերանայ մարդոյն: Ըստ յորժամ քուն լինի՝ կատարեալ չի քներ, և երկմիտութեամբ կու քնի, զաչքն չի խփիր կատարեալ. և գիշերն չի քնիր՝ այլ շրջագայի և որս կոչ անէ. վասն այն ասէ առաքեալն Քրիստոսի Պետրոս, թէ թշնամին ձեր սատանայ, իրրև զառիւծ շրջի, կամի կլանել զձեզ: Ըստ թէ էզն կամ որձն հիւանդանայ, և մէկն կու ծառայէ նմա, և երթայ մէմուն (կապիկ) կու որսայ և բերէ որ ուտէ և ողջանայ: Ըստ այլ. երթայ ի գետեղերքն, Խաչիվառ կու որսայ և ուտէ, և այնի կու ողջանայ, Աստուծոյ կամօքն: Ըստ թէ մէկն մեռանի՝ միւսն նստեալ վարանի և լայ իրրև մարդ և սուգ պահէ. առաւել հոգս լինալուն՝ մոռանայ զինքն և անօթութենէն կու մեռանի:

... «Օգուտն (Առիծու). թէ ակոսն ի հետդ պահես կամ ցաւած ակոսիդ վրայ բռնես, ակոսդ չի ցաւի: Ըստ թէ իւր լեզուն քիչ մի մարդ ուտէ՝ քաջասիրտ

* «Բազմավեպ», 1897, էր. 317.

** Անգ. 1898, էր. 2.

լինի... և թէ իւր եղն երեսդ քսես, ամենայն պատառոզք գազանք ի քէն փախչին. և թէ եղն տուն մի լինի, մկունք և կարիճք այն տեղացն փախչին:

...«Երատէ զմեզ գազանա այս որ զմեզ իբրև զկշիռն դնեմք և զմիտս մեր կշռեմք, որ տգիտութեամբ չի յաղթուվիմք ի թշնամուն, մինչև յառաջ իմանամք թէ կարող եմք յաղթել, և ապա յառաջ երթամք և կուտեմք, և երկ֊
փոս չի լինիմք, զինչ որ գործեմք կամ պատերազմեմք հետ թշնամոյն՝ յԱստուած ապաւինելով՝ անեմք և ոչ ի յոյժն մեր: Տես Աստուծոյ ողորմութիւնն, որ անշափ ուժով գազանն՝ որ մուչմն (մրջինը) կու վատուցցընէ զնա, զի մըռչեմքն անշափ ի վերայ կու թափին, խածատեն մինչև ի մահ տանին զնա: Երբ կորունն որ ծնանի, մուշման ահուն՝ ի մէջ ջրալից և շամուրալից տեղրանք կու ծնանի, որ մուչմն չի կարեր գալ»:

Սիմեոն վարդապետ Զուղայեցի: Առաքել վարդապետ Գավրիժեցին հաղորդում է, որ երբ լեհաստանում սկսվեց հայերի բռնի դավանափոխութիւնը, այնտեղ գտնվում էին էջմիածնի միաբաններից երկուսը — Խաչատուր վարդապետ Կեսարացի և Սիմեոն արեղա Զուղայեցի: Բնականաբար, սրանք էլ պիտի հանդիսանային դիմադրող կողմ, տանելով իրենց ետևից ամբողջ այն հայութիւնը, որ չէր կամենում հեռանալ իր մայրենի եկեղեցուց: Լատին կրոնավորները, նկատելով թե ո՞րքան կարող են վտանգավոր լինել էջմիածնի այդ ներկայացուցիչներն իբրև բարոյական հեղինակութիւններ, աշխատեցին վարկաբեկ անել նրանց հայ ժողովրդի աչքում, ցույց տալով նրանց տգիտութիւնը ոչ միայն ընդհանուր եկեղեցական-աստվածաբանական հարցերում, այլև հենց իրենց մայրենի լեզվի, հայերենի հմտութիւն տեսակետից: Նրանք հրապարակային հակաճառութիւնների կանչեցին երկու վարդապետներին և երբ հարց տվին, թե ի՞նչ բան է «վարեմ» բառը — անոնք թե բայ, Խաչատուրն ու Սիմեոնը չկարողացան պատասխան տալ: Նրանք պարտված էին և այլևս չկարողացան մնալ լեհաստանում: Վերադառնալով էջմիածին, նրանք, որպես բարեխիղճ մարդիկ, շուրջեցին շարունակել մնալ այդքան ցավալի տգիտութիւն մեջ և աշակերտեցին Մելքիսեթ վարդապետին*», որ, ինչպես գիտենք, կիմ կղզում երկար և տաժանելի ճգնութիւններով կարողացել էր հասկանալ հայոց հին գիտութիւն լեզուն և մասնավորապես վերականգնել քերականութիւնն ուսումը: Լեհաստանում կրած հրապարակային անպատվութիւնը մեծ խթան էր հանդիսանում երկու վարդապետների առաջադիմութիւն համար, և նրանք, վերջացնելով իրենց ուսումը Մելքիսեթ վարդապետի մոտ, տեղափոխվում են Նոր-Ջուղա և հանդիսանում են հայոց լուսավորութիւն անխոնջ և հեղինակավոր գործիչներ: Խաչատուր Կեսարացին հռչակվում է նրանով, որ Նոր-Ջուղայի Ամենափրկչյան վանքում բաց է անում և երկար պահպանում մի բարեկարգ դպրոց, որ նշանավոր արդունքներ տվեց և որիև մեր պատմագիրներից մեկը տալիս է համալսարան անունը: Այս դպրոցի սյուներից մեկն էր Սիմեոն վարդապետը, որ հետզհետ անուն հանեց ոչ միայն Զուղայում, այլև Հայաստանում իբրև գիտնական վարդապետ: Նրա հորինած «Քերականութիւնն» ու «Տրամաբանութիւնը»

շատ հայտնի և տարածված դասագրքեր դարձան մինչև իսկ հետևյալ, 18-րդ դարում, երբ նրանք տպագրվեցին մի քանի անգամ»:

5. Կրոնական վիճաբանութիւններ: 17-րդ դարը, ինչպես նկատեցինք մի քանի տեղ, Արևելքում խիստ սպառնում էր տեղային քրիստոնեութիւն շնորհիվ այն հանգամանքի, որ մի կողմից մահմեդական տիրապետողներն էին աշխատում իրենց կրոնակից դարձնել քրիստոնյաներին, իսկ մյուս կողմից՝ շուրջ դրել էր իր ամբողջ կարողութիւնը՝ Արևելքի քրիստոնեութիւնն իր եկեղեցուն միացնելու համար: Մենք տեսանք հայ ժողովրդի դրութիւնն այդ կրոնափոխական շարժումների մեջ: Հայ հոգևորականութիւնը կամա-ակամա ստիպված էր վիճաբանութիւնների մեջ մտնել՝ իր եկեղեցին, հետևաբար և իր շահերը, պաշտպանելու համար: Այս հանգամանքը բավական խոշոր ազդեցութիւն է արել 17-րդ դարի մեր գրականութիւն վրա: Հին երևույթ էին մեզանում քաղկեդոնական և հակաքաղկեդոնական վիճաբանութիւնները, և եթե նրանք 17-րդ դարում սաստկացան, ընդունելով գրականութիւնից էլ դուրս, կյանքի մեջ, հաճախ շատ տգեղ կերպարանք, դրանից ամենեւին չէր փոխվում վեճի բնույթը, ոչ էլ բովանդակութիւնը, այնպես որ գրականութիւն այս ճյուղն իսկապես նոր բան չէր պարունակում իր մեջ: Նյութը հին, առարկան հին, մեղադրանքներն ու արդարացումները՝ դարձյալ հին:

Բայց 17-րդ դարի կրոնական վիճաբանութիւններն ունեին և այն նոր, հետաքրքրական կողմն էլ, որ այդ վեճերը մղվում էին և մահմեդականներին, ու քրիստոնյաներին միջև տեղի էին ունենում գլխավորապես Սպահանի պարսից արքունիքում, շահերի ներկայությամբ: Այսպես էր գտնե Եահ-Սուլեյմանի (1664—1694) և Եահ-Սուլեյման-Չուսեինի (1694—1722) ժամանակ: Այս վիճաբանութիւնների մեջ արդեն ուղղափառութիւն և շարափառութիւն հարցեր չէին ծածկում, ինչպես քաղկեդոնիկ և հակաքաղկեդոնիկ քրիստոնյաներն էին անում, այլ պաշտպանվում էր քրիստոնեութիւն ճշմարտութիւնը, և պայման էր դրվում, որ եթե հայերը չկարողանան ապացուցել իրենց կրոնի ճշմարտութիւնն ու ուղղութիւնը, պիտի ընդունեն Մուհամմեդի կրոնը: Այստեղից պարզ է, թե որքան կարևոր նշանակութիւն ունեին պարսից արքունիքում տեղի ունեցող վիճաբանութիւնները հատկապես Պարսկաստանի հայերի համար:

Կրոնական վիճաբանութիւնների հողի վրա 17-րդ դարում մեծ հռչակ է վաստակել Նովհաննես վարդապետ Զուղայեցին, որ ափելի հայտնի է Նովհաննես Մրքուզ անունով: Կենսագրական մանրամասն տեղեկութիւններ այս հոգևորականի հռչակի մասին մենք չունենք: Հայտնի է միայն, որ նա շատ ընդունակ մարդ էր. անզուգական էր համարվում իբրև գրող, ունեւր բեղմնավոր գրիչ, հոռոտրական տաղանդ, գիտեր նկարչութիւն, մինչև իսկ անում էին, թե նա անվավոր ժամացույց է շինել: Նրա գրական աշխատութիւնների թիվը հասցնում են 19-ի, բոլորն էլ կրոնական բովանդակությամբ, բայց դրանցից երկուսն են տպագրվել և երկուսն էլ ներկայացնում են կրոնական վիճաբանութիւններ, մեկն՝ ուղղած քաղկեդոնական քրիստոնախոսութիւն

* Քերականութիւնը տպված է Կ. Պոլսում 1725 թվականին, իսկ Տրամաբանութիւնը՝ 1728 թվականին նույն քաղաքում: Վերնագրի մեջ Սիմեոն Զուղայեցին անվանված է «գերիմուստ վարդապետ»:

* Առաքել Գավրիժեցի, Գործք., գլ. ԻԲ:

դեմ*, մյուսը՝ Շահ-Սուլեյմանի մասնակցութեամբ եղած վիճարանութիւնը պատկերներէ մասին**:

Ժողովրդական ավանդութիւնը հրաշքներ է պատմում Հովհաննես վարդապետի գիտնականութեան և մտքի կարողութեան մասին: Ասում են, որ երբ Շահ-Սուլեյման Հուսեփինը հրամայեց իր գիտնական մուլլաներին վեճի նստել հայ վարդապետի հետ, պարսից հոգևորականութեան այդ բարձր ներկայացուցիչները ծունկ չոքեցին և աղաչեցին թագավորին շանել այդպիսի բան, որովհետեւ, առարկում էին, Հովհաննես վարդապետը գիտնական է, մենք նրանից ենք իմաստութիւն սովորում և նրա դեմ գնալ չենք կարող***: Վարդապետը հմուտ պարսկագետ և արաբագետ էր, թարգմանել էր ամբողջ Ավետարանը պարսկերեն և արաբերեն լեզուներով: Փայլուն կերպով պաշտպանելով քրիստոնեւորութեան ճշմարտութիւնը պարսիկ հոգևորականների առաջ, Մրքուզը դրանով խափանեց շահի մտադրութիւնը հայերին մահմեդական դարձնելու մասին: Զուղան շմուռացով իր ազատարարին և հարգեց նրա հիշատակը սուրբի հոչակով: Այդ տիտղոսի հետ տալիս են նրան և «տիեզերալոյս» մականունը, որ նրա ահագին գիտնականութեան հոչակին է համապատասխանում: Անվանում էին նրան նաև «թագաւորաց աստուածաբան», ի նկատի ունենալով, որ նա վիճարանութիւններ ունեցել է երկու շահերի—Սուլեյմանի և Սուլեյման-Հուսեփինի հետ: Պատմում են, որ մի անգամ Շահ-Սուլեյմանը, այցելելով Զուղայի Ամենափրկչի վանքը, հարցուփորձ է սկսում պատկերների մասին: Հովհաննես վարդապետը պատասխաններ է տալիս, իսկ հետո, հավաքելով թագավորի հարցերն ու իր պատասխանները, կազմում է մի գիրք, մի երեսը հայերեն և մի երեսը պարսկերեն, ու ներկայացնում է շահին: Զուղայի հայերի հետագա սերունդները պարծանքով և կարոտով էին հիշում այն ժամանակները, երբ Հովհաննես Մրքուզի պես գործիչներ էին ապրում: Այսպես, Զուղայի մի պատմագիր գրում է. «Մեր այն ժամանակ, որ ունէր յինքեան ամփոփեալ զարս կորովիս և զաստուծաբան սոփեւտէոս, որ մի ի յորոց՝ էր երանելի և տիեզերալոյս երջանկափառ վարդապետն Յոհաննէս, նաև այլք ոմանք, որք ափիբերան, առնէին զկաճառս և զխումբս մոլեգնեալ և կատաղի Պարսկայնոց, և վայրազողանջ հերձուածողաց հերեսիովսաց»****:

Այսքան փառաբանութիւններից հետո հետաքրքրական կլինի նայել Մրքուզի աշխատութիւններին, թափանցել նրանց թովանդակութեան մեջ, տեսնել գրողին և մտածողին: Տարաբախտաբար, այդ բանը չի կարելի անել լիառատ չափով, քանի որ Մրքուզի գրական գործերից, ինչպես ասացինք, մեզ հասել են միայն երկու հատ վիճարանական գրվածքներ, որոնցից մեկը, ամենահետաքրքրականը, պարսից շահի և նրա հոգևորականների հետ ունեցած վիճարանութիւնն է պատկերների մասին: Արդ՝ այդ գրվածքը, եթե

* Այս գիրքը տպագրված է մի քանի անգամ: Առաջին անգամ լույս է տեսել Նոր-Զուղայում այսպիսի վերնագրով. «Գիրք իսկապես համառոտ վառն և ճշմարիտ հաւատոյ և զաւանուծեան ուղղափառ կաթողիկէ ընդհանուր շայաստանայց եկեղեցւոյ», 1888.

** Տպված է Կալկաթայում 1797 թվականին. «Գիրք պատմութեան արարեալ ի Նոր-Զուղայու սուրբ Ամենափրկչին գերաբարձ Վանի միաբան Յովհաննէս ճգնագրեաց վարդապետին՝ վիճարանութիւն առ Շահ Սլեյմանն Պարսից»:

*** «Ազգաւեր» շաբաթաթերթ, Կալկաթա, 1846, Ա տարի, էր. 95.

**** Խաչատուր արեղա Զուղայեցի. «Գատմութիւն Պարսից», Վաղարշապատ, 1905, էր. 106.

նրա հետ կապված պահենք հեղինակի վայելած մեծ հոչակը, մեր առջև պարզում է ժամանակի դրութիւնը, նրա ամբողջ հոգեբանութիւնը: Որքան քիչ բան էր հարկավոր այն տգետ դարում՝ «տիեզերալոյս» դառնալու համար: Եթե ճիշտ է, որ շահնշահի ամբողջ արքունիքը հիացած էր հայ վարդապետի իմաստութեան վրա, եթե ճիշտ է, որ վախենում էին նրա հետ վեճի բռնվելու, այս բոլորը կարող է հաստատել այն, համենայն դեպս անսխալ, իրողութիւնը, թե իրանի արեգնափայլ վեհապետն էլ, իրեն շրջապատող հարյուրավոր մարդիկ էլ, որոնք ներկայացնում էին ամբողջ պետութեան խելքն ու իմաստութիւնը, չէին բարձրացած մտավոր զարգացման այն ստոր աստիճանից, երբ մի վարժ և ընդունակ գրագետ, մի շատ կարգացած մարդ կարող էր ապշեցնել ամբողջ երկիրը: Մեր «տիեզերալոյս» Մրքուզն իր մտավոր կնիք ու սահմանափակ հորիզոնով, իր աղքատիկ պաշարներով մեկն էր այն հայ վարդապետներից, որոնք միջնադարյան սքոլաստիկայի շոր ու ցամաք սնունդը գործ էին դնում աստվածաբանական հարցեր լուծելու համար և որոնց գրվածքները ոչնչով լավ կամ վատ չէին Հովհաննես վարդապետի փիլիսոփայութիւններից, թեև «տիեզերալոյս» կոչվելու բախտին չէին արժանացել: Նույնիսկ լեզվի կենդանութիւն, ոճի հարստութիւն, ուղուցիկ պերճաբանութիւն կամ վճիտ պարզութիւն մենք չենք գտնում Զուղայի գոված գիտնականի մոտ: Այլևս չենք խոսում այն մասին, որ մինչև իսկ սքոլաստիկան էլ չէր կարող ցույց տալ այդ գրքի մեջ մի հատ խոշոր նորութիւն, մի գոհար: Ահա այս մի գրքով այսքան լավ է բնորոշվում ժամանակը: Նոր երևութիւններ, լուսավոր երևութիւններ, ինչպես տեսանք շատ անգամ, չէին պակասում հայոց աշխարհին, ցույց տալով, որ նա անշարժացման և ընդհարմացման աշխարհ չէ: Բայց այդ երևութիւնները դեռ պիտի շատ բազմանային, որպեսզի ընդհանուր իրականութիւնը կորցնէր Մրքուզի գրքով ցուցադրված խեղճութիւնը:

Կրոնական վիճարանութիւնների մեջ անուն է հանել և Զուղայեցի մի այլ վարդապետ, Աղեքսանդրը, որ հետո դարձավ էջմիածնի կաթողիկոս: Մրա վիճարանութիւններն ուղղված էին բացառապես կաթողիկոսների դեմ, որոնք 17-րդ դարի երկրորդ կեսում բացարձակ կռիվ էին հայտարարել հայերին մասնավորապես Զուղայում: Աղեքսանդր վարդապետի վիճարանական գրվածքը՝ նույնպես լավ համարում ունեն հայ եկեղեցական շրջանների մեջ և բավական տարածված էր: Ավելացնենք, որ Զուղայեցին գրել է և ուրիշ կրոնական աշխատութիւններ, օրինակ, մի «Աղօթագիրք», որ շատ հարգված էր աղոթողների կողմից:

6. Արվեստ: 17-րդ դարը պետք է համարել հայկական շինարարական արվեստի վերածնութեան շրջան: Մենք տեսանք, որ այդ դարը, շնայած մեծամեծ ավերումներին, ընդհանրապես շինարարական մի ժամանակ էր, երբ շատ քանդված շինութիւնների տեղ նորերն էին կառուցվում, քայքայվածները վերանորոգվում էին և ուրիշ, բոլորովին նոր շինութիւններ երևան գալիս: Առաքել պատմագիրը մեծ գովասանքներով է խոսում այդ շինութիւնների մասին: Գովում է մանավանդ Նոր-Զուղան, ուր, ասում է, «չինեցին և զեկեղեցիսն հրաշագան յօրինուածովք, ըստ արժանւոյն փառանց Աս-

* «Գիրք ատենական, որ ասի վիճարանական. ներ տպագրեցեալ ի տպարանում սրբոյ Ամենափրկչի վանաց Նոր Զուղայոյ»: Աշխատասիրութեամբ ուսման նուազութիւն Եր Աղեքսանդրի ծառայի բանի», 1687.

տուժոյ, երկնանման խորանօք, և գերամբարձ կաթողիկէիւք, բովանդաւ ծաղկեալ պէս պէս երանգովք ոսկւով և լաջվարդով, տնօրինականօք Տեառն և պատկերովք սրբոց»*: Իսկ Արարատյան և շրջակա երկրներում ծայր տված շինարարական մեծ շարժումը նույն հեղինակը վեր է հանում այսպիսի մի նմանութեամբ. «Որպէս ի գարնայնոյ ժամանակի հարաւայնոյ հողմոյ շնչեալ ծննդագործէ գերկիր և բղխեցուցանէ յոքնազան ծաղկանց սեռս և տեսակս, որովք երկնազարդեալ վայելչանայ երես երկրի, սմին սարասիւ գոգցես և զժամանակս այսց երկուց կաթողիկոսացս՝ Մովսէսի և Փիլիպպոսի. զի բազում վանօրայք և անապատք և եկեղեցիք շինեցան»**: Դարերով ավերումի և կործանման իրականութիւնն էր կանգնած Հայաստանի երկնքի տակ: Այժմ վերանորոգչական տենդն էր նկատվում ամեն տեղ: Այսպիսի հաջորդականութիւն—ավերում և վերականգնում մենք արդեն շատ տեսանք հայոց պատմութեան ընթացքում: Արդեն այսպես էր կազմվել այս երկրի ճակատագիրը: Մնում է տեսնել, թե ինչպե՞ս էր այս անգամվա վերածնութիւնը: Արդյոք Բագրատունյաց ժամանակների վերածնութիւնն էր, որ գալիս էր հաջորդելու յոթերորդ փառապանծ դարին, թե՞ Զաքարյան դարի վերածնունդը, որ գալիս էր հիացնելու ամենքին Բագրատունյաց արվեստի անկումից հետո: Եթե դատավոր վերցնենք Առաքել Դավրիժեցուն, 17-րդ դարի վերածնունդը համարյա ոչնչով չպիտի տարբերվի նախկին վերակենդանութեան շրջաններից, որովհետև մեր հեղինակն էլ նույն արտահայտութիւններով է թվում նոր կառուցվածքները, ինչպես և հայկական արվեստի ծաղկած ժամանակների պատմագիրները: Այսպես, Դարաշամբի ս. Ստեփանոս վանքում Հակոբ Զուղայեցին (հետո կաթողիկոս) շինեց «Նաշանման եկեղեցի սրբատաշ վիմօք, վերամբարձ կաթողիկէիւ, գեղեցկաշէն և զանազան արուեստակեալ նկարակերտութեամբ զարդարեալ»: Երնչակի ս. Կարապետ վանքը հիմքից քանդում է Եսայի վարդապետ Մեղրեցին: «Ի տեղի հին եկեղեցւոյն, լայն և ընդարձակ և բարձրաբերձ կամարօք և կաթողիկէիւ, ի վերայ չորից սեանց կառուցեալ՝ սրբատաշ վիմօք, կատարեալ զամենայն եկեղեցին ի հիմանց մինչև ցծայրս նորին, յուրվ աշխատութեամբ և բազում ծախիւք կատարեցան»: Այսպիսի հիշատակութիւններ անելուց հետո Առաքելը գրում է. «Կան և այլ ևս բազում վանօրայք նորոգեալ, և բազում եկեղեցիք ի հիմանց նոր շինեալք՝ ի քաղաքն Տփիսիս և ի գաւառն Լոււոյ, և յաշխարհն Արարատու, ի գաւառն Սիսական և յաշխարհն Ղափանայ ի քաղաքն Նախուան, և ի գեղօրայս նորա. որպէս չքնաղ և մեծաշուք և վայելուչ եկեղեցին Աստապատու, և քաղաքին Նախուանու, և Ճահկայ գեղչն, և Շահկերտու գեղչ և Գաղ գեղչ, որք շինեցան յաւուրս տեառն Յակոբ կաթողիկոսի. և Շօթօթու եկեղեցին, և Ագուլեաց վանքն և գեղչ չորս եկեղեցիք, և Թարվիզու քաղաքի եկեղեցին, և Դարաշամբայ եկեղեցին և Մղնոյ եկեղեցին. սոքա և այլք յուրվք զորս ոչ յիշեմ. ոմանք յաւուրս Մովսէս կաթողիկոսին շինեցան, և ոմանք յաւուրս Փիլիպպոսի կաթողիկոսի»***:

Որքան և ընդարձակ և ուժեղ լինի այս կուլտուրական շարժումը, բայց և այնպես չի կարելի ասել, թե 17-րդ դարում հայոց շինարարական արվեստը վերականգնուանում էր այնպես, ինչպես հենց Զաքարյան դարում: Այս ավե-

լի շինարարական արհեստի, քան արվեստի վերածնութիւնն էր Ճիշտ է, 17-րդ դարի հայ վարպետներին խորթ չէին ինքնուրուպ հղացումներ և ճաշակավորութիւն, ինչպես այս ապացուցանում է էջմիածնի զանգակատունը, քայց և այնպես, 17-րդ դարի ճարտարապետութիւնը չի կարող ցույց տալ այնպիսի գլուխ-գործոցներ, որոնք արժանի լինեին համեմատվելու միջնադարյան հայոց արվեստի կոթողների հետ: Թաթարական հարվածների տակ տեղի ունեցած խորտակումը, որին զոհ գնացին հայոց քաղաքական ինքնօրինութիւնը, հայկական միտքը, արվեստը, ստեղծագործական ավյուներ, այնքան խոր էր, այնքան ցնցող ու սպանիչ, որ երբ հայ ժողովուրդը, երկար դիակնացած մնալուց հետո, նորից զարթնեց նոր ժամանակների ոգու ազդեցութիւնից, նորից աշխատելու, կյանք կառուցանելու իր հին մարմաշով բռնվեց, այլևս կորցրել էր շատ ու շատ բան, այլևս չէր կարողանում վերագործնել իր նախկին ունեցածը: Հայ վարպետները դարձյալ շինում են վանքեր ու եկեղեցիներ, դարձյալ սրբատաշ քարերից, նույնիսկ ավելի մեծ ու ընդարձակ չափերով, քան նախկին դարերի շինութիւնները, բայց ներանցից հեռացել է հենքի ոգին, որով նրանք հափշտակում էին, այն է՝ հարատև ստեղծագործող գեղեցիկը, հարուստ իր բովանդակութեամբ, իր ձևերի, իր խոյանքների անհունութեամբ: Ծաշակը, նրբութիւնը, որ այնպիսի հանձարեղ բազմազանութեամբ հները գիտեին մարմնացնել իրենց կերտվածների մեջ, այժմ տեղի էին տվել մի տպավորութեան, որ հավատացնում էր, թե կուպտացել են հայ վարպետների մատները, թե աղքատացել ու գունատվել է նրանց երևակայութիւնը, և ավելի ընդօրինակութիւնն է նրանց մատչելի, քան ստեղծագործութիւնը:

Մինչդեռ այսպես էր ներկայանում հայոց հին արվեստը, 17-րդ դարում երևան է գալիս նոր երևույթ, որ դարձյալ նոր ժամանակների նախակարապետը պիտի ընդունել: Այդ այն է, որ հայերի մեջ փարթամ ծաղկի պես բացվում է նկարչութեան արվեստը: Հայերը—մենք այդ գիտենք— հին ժամանակներից էին ծանոթ նկարչութեան: Բայց այժմ նրանց մեջ հայտնագործվողն այդ նկարչութիւնը չէր, մանրանկարչութիւնը, այլ եվրոպական նկարչութիւնը: Այս արվեստի առաջին և տաղանդավոր ներկայացուցիչն էր Մինաս անունով մի հայ, որ ծնվել էր Նոր-Զուղայում: Նրա մասին մեզ տեղեկութիւններ հաղորդում է միմիայն Առաքել Դավրիժեցին, և այդ տեղեկութիւնները մեր առջև հանդես են բերում մի ամբողջ արտասովոր խոշոր երևույթ, որ ունի և իր նախապատրաստող միջավայրը: Այդ միջավայրը նոր կազմակերպվող վաճառականական գաղութն էր, Նոր-Զուղան: Նրա պատմութիւնը մեզ պիտի ցույց տա, թե հրաշքի պես մի երևույթ էր նա, որ մի շատ կարճ միջոցում, օրերով աճելով, զարգացավ, փարթամացավ պարսից մայրաքաղաքի հողքին, մրցելով անգամ նրա շքեղութիւնների հետ: Հայ խոշոր դրամատերերը, որոնց առևտուրը հսկայական շահեր էր տալիս, ապրում էին ճոխ ու լիառատ, ոչինչ չխնայելով, որ իրենց համար ստեղծվի հարստութեան հրաշակերտած մի բնակավայր Պարսկաստանի խորքերում: Այդ միլիոնատերերը կառուցանում էին իրենց համար հոյակապ ապարանքներ, որոնց մեջ ընդունում էին նույնիսկ Իրանի միապետներին: «Շինեցին,—ասում է Դավրիժեցին,— յարկս և բնակութիւնս ինքեանց՝ հրաշալի յօրինուածովք, կամարակապ փողոցօք, թևաւոր ապարանօք, և ամրասուն հովանոցօք, բարձրաբերձ և արքայակերպ շինուածօք, զարդարեալ և յօրինեալ ի

* Դավրիժեցի, էր. 46.

** Շեք, էր. 266.

*** Դավրիժեցի, էր. 267—272.

ծաղիկս ոսկույն և լաջվարդի և պէս պէս երանգաց ակնախտիդ տեսողաց»^{*}։ Այսպիսի անծայր շքեղության մեջ է, որ ծնվում է արվեստի պահանջը։ Պահանջ էր, որ հոյակապ շինությունները ներսից ծածկված լինեն նկարներով, և այս պահանջն ամբողջ Պարսկաստանում կատարում էր պարսկական նրկարչությունը, որ թեև գիտեր շուրջի գույներ և զարդարանքներ, բայց ինքն ըստ ինքյան իր զարգացման կես ճանապարհին քարացած մի արվեստ էր։ Շարդենը, խոսելով պարսկական նկարչության մասին, իրեն հատուկ լավատեղյակությամբ գրում է. «Պարսիկները բոլորովին գաղափար չունեն ուրվագծի մասին և չեն կարող մի բան անել, որ բնական լինի. իսկ հեռանկարի մասին բնավ ծանոթություն չունեն։ Նրանց չի հաջողվում ամբողջ դեմք ներկայացնել. ստվերի մասը բոլորովին չեն կարողանում տալ, բնավ չեն կարողանում մի դիրք կամ կեցվածք կաղմել. նրանց գծած դեմքերը միշտ խեղաթյուր են, լինի այդ թռչունի, անասունի և թե ուրիշ մի դեմք։ Մանավանդ չեն կարողանում մերկությունը ներկայացնել. նրանց ներկայացուցումների պես տգեղ բան չկա։ Փոխարենը՝ նրանք գերազանցում են մավրիտանկարի և ծաղկի մեջ, նրանց գույները մերիներից ավելի գեղեցիկ, կենդանի և անթառամ լինելու պատճառով։ Յուղանկար բնավ կամ շատ քիչ են լինում։ Նրանց ամբողջ նկարչությունը մանրանկար է»^{**}։ Այսպիսի մի արվեստով, որքան էլ նա հայկական հին նկարչական արվեստի հարազատ եղբայրը լիներ, ջուղայեցի մեծափարթամ խոշաները բավականանալ չէին կարող։ Նրանք պատում էին եվրոպայի գանազան կողմերը, տեսնում էին մեծ վարպետների նկարները։ Բավական է հիշատակել հենց միայն Վենետիկը, ուր ջուղայեցի հայ վաճառականներն իրենց զգում էին ինչպես իրենց տանը և ուր նրանք հաճախ լինում էին նկարազարդ պալատների, մասնավոր ապարանքների հարկերի տակ և սքանչանում էին վենետիկյան մեծ արվեստագետների գործերով։ Եվ բնական է, որ պարսկական նկարչությունն այդ համաշխարհային ճանապարհորդներին երևաց իբրև մանկական անվարժ խաղեր։ Բնական էր նույնպես, որ նրանք պահանջ զգային իրենց հոյակապ ապարանքները զարդարելու եվրոպական նկարչությամբ։ Ահա այդ պահանջից ծնվում է նկարիչ Մինասը։

Որ այս Մինասն իր խոշոր տաղանդով իմացել է ընկճել և նվաճել մարդկանց, դրա առաջին ապացույցը հենց ինքն Առաքել պատմագիրն է։ Հոգևորականությունը սովորություն չուներ ուշադրություն դարձնելու աշխարհական մարդկանց վրա, եթե սրանք աշխարհի հզորներից չէին, որոնք տիրում են իշխանությամբ կամ հարստությամբ։ Մինասի տիտղոսը ոչ «իշխան» էր, ոչ «խոշա», այլ սովորական, համեստ «վարպետ»։ Սակայն Մինասի գործն այնքան մեծ է եղել, այնքան ազդու ու հափշտակող, որ մեր պատմագիրն ստիպված է եղել հրաժարվել իր դասակարգային նախապաշարմունքից և հիացմունքի ամենաշեղմ գեղումներ անել այդ վարպետի դիմաց։ Եվ իր նյա վարմունքը իր դասակարգների առջև արդարացնելու համար նա գրում է. «Այլև պարտ վարկանի մեզ ականատես եղելոցս ո՛չ զանց առնել և այլովք ևս շնորհալից արամբբ. թէպէտ և են աշխարհականք, այլ զի են հասատով՝ քրիստոնեայք և յազգէս հայոց, որք են պարծանք և օգուտ մերում ազգի»։ Այսպիսիներից Առաքելը հիշում է երկու ջուղայեցու մեկը

Մինասն է, մյուսը՝ «Վարպետ Յակոբջանը»։ Բայց, տարարախտաբար, վարպետ Յակոբջանի անունն է միայն տալիս, այնպես որ մենք չգիտենք, նույնիսկ, թե արվեստի ո՞ր ճյուղում է նա բարձրացել «ազգի պարծանք» կոչվելու աստիճան։ Իսկ Մինասի մասին խոսում է բավական երկար և շարունակ՝ անվերապահ հիացմունքով։

Այս «ազգային պարծանքի» ոչ ծննդյան և ոչ էլ մահվան թվականը մենք գիտենք։ Սկսվում է ծանոթությունը նրա հետ այն ժամանակից, երբ նա, հավանորեն երիտասարդ հասակում, հեռանում է իր հայրենի Ջուղայից և գնում է Բերիա կամ Հալեպ քաղաքը, ուր աշակերտում է մի ֆրանկ (եվրոպացի) նկարչի և նրա արվեստը լավ սովորելուց հետո՝ դառնում է ինքնուրույն և վերադառնում է իր ծննդավայր Ջուղան։ Հավանական է համարվում, որ Հալեպի եվրոպացի նկարիչ վարպետը իտալացի եղած լինի^{*}, և այս գեպքում մենք կունենանք այն փաստը, որ իտալական մեծ դպրոցին աշակերտած հայն էր, որ առաջին անգամ եվրոպական նկարչությունը մղող ջուղայեցի Պարսկաստան և հայերի մեջ։

Ջուղայում Մինասը հայտնի է դառնում իբրև դեռ չտեսնված տաղանդավոր նկարիչ։ Ահագին տպավորություն է թողնում մանավանդ այն, որ նրա վրձինը զարմանալի բնական արտահայտություն էր տալիս նկարած գեմքերին։ Նմանությունը, բնականությունը, կենդանությունը տալիս էին նրա նկարներին (յուղաներկ թե ջրաներկ) դեռ նմանը չունեցած մի հմայք, որ հափշտակում և զարմացնում էր ամենքին։ Մեր նկարչի գեղագիտական գիմագծերն ամբողջացնելու համար հիշատակենք այստեղ, որ նա օժտված էր բազմադիմի ընդունակություններով ևս, որոնց մեջ գլխավորն այն է, որ նա հմուտ էր բժշկական արվեստին, ասել է՝ լավ ծանոթ էր մարդկազմության և մասնավորապես մարդկային «ներհակ կրքերին», ասել է՝ հոգեբանության^{**}։ Հայ հարուստներն, իհարկե, ձեռքից բաց չթողին տաղանդավոր արվեստագետին, որն սկսեց զարդարել նրանց ապարանքները, թե՛ որմնակար պատկերներով և թե՛ ծաղկանկարներով։ Եվ նա Ջուղայի մեջ փակված չմնաց, այլ երևան եկավ շուտով նաև պարսկական բարձր աշխարհում։ Մի անգամ, ասում է Դավրիժեցին, Ծահ-Սեֆին հյուր է գնում Ջուղայի առաջնակարգ և հռչակված վաճառականական տունը, հոջա նազրի որդի հոջա Սաֆրազի մոտ։ Կնչույթի նստած ժամանակ շահն ուշադրություն է դարձնում սենյակի պատերի նկարների վրա և հարցնելով տանտիրոջից՝ իմանում է, որ արվեստագետը հայ է, նոր-Ջուղայից, և հենց այդ րոպեին աշխատում է տան ուրիշ մասում։ Իսկույն Մինասը կանչվում է խնջույթի սենյակը, ուր շահը հարցեր է տալիս նրան և առաջարկում է հենց այդտեղ ևեթ, ձեռաց, նկարել իր հետևորդներից մեկին, որի անունն էր Չրաղ խան։ Դա տգեղ դեմքով մի մարդ էր, և քոլոր հանդիսականներն իսկույն հասկացան, որ շահը ծաղրելու համար էր նկարել տալիս նրա դեմքը։ Այդպես հասկացավ և ինքը Չրաղ խանը։ Ուստի երբ Մինասն սկսեց նկարել, նա դեմքն ամեն կերպ ծոմոտում էր՝ նրան սխալեցնելու համար։ «Սկսաւ,— ասում է Առաքելը,— թեքմբեկ զաշս և զբերանն և այլայլել զկերպարանն և շոջմրջել կողմէ ի կողմն, գի թերևս նկարեալ պատկերն ո՛չ իցէ ամենևին համանման»^{***}։ Բայց Մինասը շփոթվեց

* Դավրիժեցի, էր. 46.
** Chardin, VI, p. 243.

* Հ. Ն. Անդրիկյան, «Մինաս» (Բաղմավէպ, 1907, էր. 123).
** Դավրիժեցի, էր. 319.
*** Անգ, էր. 317.

այդ դիմախաղերից, որոնք, ընդհակառակն, ավելի ևս պարարտ նյութ էին տալիս ըմբռնելու այդ դեմքի հիմնական գծերը: Եվ երբ նա վերջացրեց նկարը, շահը և բոլոր հանդիսականները զարմանքից ապշած դիտում էին և շեշտում, թե նմանությունն իսկականի հետ աննկարագրելի է: Նույնիսկ, ինչպես հավատացնում է պատմիչը, «փառս վեր առաքէին Աստուծոյ՝ տուողին այնպիսւոյ շնորհաց մարդկան»:

Այդ օրից հայ արվեստագետը հռչակված մի դեմք էր և նրան շարունակ տանում էին շահի պալատն ու խաների ապարանքները՝ նկարազարդելու համար: Մի դեպք վերջնականապես ապացուցեց, որ Մինասի պես բարձր արվեստագետ չունի ամբողջ իրանը: Սպահան է ժամանում ռուսական մի դեսպանություն, բերելով իր հետ ծանրագին ընծաներ շահի համար: Այդ ընծաների մեջ առանձնապես ուշագրավ էր մի բազե, իսկ նրանից ավելի՝ նրան կրող մարդը: Շահ Սեֆին շատ հավանեց թե՛ բազեն և թե՛ բազեակիր ռուսին և հրամայեց պալատական նկարիչների պետին, որի անունն էր Նաղաշ Մահմադ բեկ, նկարել թուշուր նրա սպասավորի հետ: Ամբողջ Պարսկաստանում միակը համարվող արքունի նկարչագետը մի քանի օր աշխատեց, բայց նրա նկարը, վերջիվերջո, պարսկական մի պատկերագրություն էր. անդամների անհամաչափություն, նմանությունից հեռու: Շահը Մինասին է առաջարկում միևնույն գործը. «և նա,— ասում է Առաքել պատմագիրը,— ըստ աստուածատուր շնորհացն ի սակաւ աւուրս նկարեաց զկերպարանս նոցա, և այնքան համեմատ՝ որ թագաւորն ինքն և ամենայն նախարարքն իւր անպատմելի հիացմամբ սքանչացեալք՝ զարմացեալք կային ի վերայ նորա»*: Իբրև այդ հիացման արդյունք՝ Մինասն ստանում է շահից տասներկու թուման և ոտից զլուխ նոր շորեր: Բացի դրանից՝ նրան գրում են շահական զինվորների շարքում, որպեսզի տարեցտարի ստանա զինվորին հատկացրած ռոճիկը: Բայց Մինասը, քրիստոնեական զգացմունքից թելադրված, հրաժարվեց զինվորությունից և նրա հետ կապված ռոճիկից ու զնաց իր տունը՝ արվեստագետի կյանքը շարունակելու:

Բախտը անբարեհաճ եղավ հայ նշանավոր տաղանդի վերաբերմամբ: Նրա վրձինի գործերից ոչինչ, և կատարելապես ոչինչ, չի հասել մեզ, և նրա մասին մենք հանկարգություն կազմում ենք միայն այն հիացական բացատրություններից, որ տալիս է Դավրիժեցին: Վերլուծելով այդ վկայությունները արվեստի պահանջների և օրենքների տեսակետից, կարելի է լինում գեթ ընդհանուր գծերով որոշել, թե ի՞նչ տեսակ ստեղծագործող էր նկարիչ Մինասը: Մեր նոր քննասերներից մեկն այսպիսի՝ ընդհանուր բնութագիր է հանում Դավրիժեցու թողած նյութերից.

«Մինաս եվրոպացի մը սովորելով, իր արվեստին մեջ միացուցած էր արևելյան և արևմտյան նկարչությանց կատարելությունները: Ինչ որ իր միջավայրի ժամանակակիցները կհիացնեին իր նկարներուն վրա՝ վերին աստիճանի բնականությունն էր, զոր անոնք մինչև այն ատեն վարժած չէին տեսնել. իր պատկերահանությունը կկոչեն «չքնաղ և նմանագիր»: Իրանց համար անիկայ հանճարն է որ կտաեղծէ. այս բանս Առաքել իր դարու լեզուով այսպէս կը բացատրէ, թէ՛ «բնական ունէր շնորհս և տեսութիւն մտաց, որ յառաջագոյն զորպէսն և զհանգամանս, զորակս և զքանակս կերպարանաց ամենայն իրաց կերպացուցեալ ճշգրտապէս ի միտս. իւր և ապա նկարէր»:

* Դավրիժեցի, էր. 318.

Մեծ հիշողության և հզոր երևակայության տեր կերևի: Եվ անիկա հաջող է ոչ թե միայն ծաղկին մեջ, այլ առհասարակ ամեն իրաց նկարները քաշելուն մեջ, «թէ բուսոց և տնկոց, թէ անասնոց և գազանաց, և թէ թռչնոց և մարդոց»: Իր վրձինին տակ զսպած է թե անշունչ և թե շնչավոր բնությունը: Հետո ապրելով Սպահանի պես մեծ մայրաքաղաքի մը մեջ, ուր արվեստահարգար բնության հրաշալի տեսարաններուն հետ, ինչպիսի էր Ջենտերուր գետը, իր կարավաններով, իր մեծամեծ և գեղեցիկ կամուրջներովը, Չարպաղը իր անծայրածիր ծառազարդ ճեմելիքներովը, մզկիթներն իրանց գույնզգույն գմբեթներովն ու վերասլացիկ մինարներովը, ամարաստանները իրանց շատրվաններովը, դրախտներովն ու վարդաստաններովը, առիթ ունեցած է զննելու և ամեն տեսակ ազգեր, սկսյալ Գանգեսի բնակիչներին մինչև Սենի նրբացածները, որոնք ամենքն ալ ունեին հոն իրանց դեսպանատունները, իրանց դրամատունները, իրանց վաճառափողոցները և իրանց պալատները, որով իր ազգաբանական հմտությունն ալ շատ խոր է եղած. այս տեսակետով ինք գերազանցած է նույն իսկ եվրոպացի մեծ վարպետներին զոմանս, որոնց կը պակսին ստեպ հնախօսական և ազգաբանական ծանոթություններ: Ինք «որում ազգի կերպարան որ նկարէր, ամենեին յար և նման նկարէր թէ Պարսից, թէ Հայոց, թէ Երբանցուց, թէ Հնդկաց, թէ Ֆրանկաց, թէ Ռուսաց, թէ Վրաց»: Առաքելի աչքին Մինասի նկարներուն գիծ մ'ալ զարկած է, որ բոլորովին կը պակսեր ձեռագիրներու նկարչության մեջ, ուր ամենքն ալ նույն հասակն ունին, երիտասարդն ու ծերը. տղաքներ կը տեսնվին, որոնք կարծես ծերութենեն պզտիկներ են. մինչ Մինաս «զժամանակն կենաց մարդոյն նկատեալ մտովը իւրովը, ըստ նմին և նկարէր զգեղն և զզոյն... Որպէս տրոհեալ զանազանն ի միմեանց տասնամեանն, և քսանամեանն, և երեսնամեանն, և քառասնամեան և յորում հասակի լիներ գաղափարն, այնմ հասակի յարմարեալ նմանեցուցանէր զնկարեալ պատկերն»:

Այս արտաքին և արձանական համաչափությանց հետ, անիկա իր նկարներուն վերջի գեղեցկությունը կուտա, միտքը, ուսկից առաջ կը գա դեմքին վրա արտահայտությունը, ինչ որ բոլորովին կը պակսի հայկական ձեռագիրներու նկարչությանց մեջ: Մինաս մեծ հոգեբան մ'եղած է, աղեկ բուռնասիրած է այն արտահայտությունը, գիծերու այն դիրքը, զոր վաչկերի և նեղություն զանազան կիրքերը կու տան մարդու դեմքին և ամբողջ անդամներուն: Ասիկա ամենեն թանկագին դիտողությունն է, զոր Դավրիժեցին անդրադարձած է Մինասի նկարներուն վրա. արվեստագետը հոգի կուտա, իր անձինքը ազատ կամք ունին, և ըստ այնմ կը գործին ու կապրին. Մինաս վրա կը հասնի. «յոր ներգործութիւնս և ի կիրս լինէր մարդն, թէ ի ծիծաղել, թէ ի բարկանալ, թէ ի տրտմութեան, թէ յարեցութեան, թէ յօրանջել, թէ ի խրախուժեան, թէ ի մարտ պատերազմի և թէ որ և իցէ կրիւք նկարէր զկերպարանս մարդոյ... ամենեին յար և նման նկարէր»:

Այս գեղեցիկ բնորոշումի վրա ավելացնենք Շարդենի վկայությունը: Մենք տեսանք, թե այս ֆրանսիացի ճանապարհորդն ինչպես բացասաբար է վերաբերվում պարսկական արվեստին: Բայց Սպահանի մոտ, Սուլեյմանի ամառանոցի մեջ նա տեսնում է արդեն ուրիշ տեսակ նկարներ, որոնք հիացնում են նրան: «Այս շենքին նկարները, կգրե, որոնց մեջ շատ բերկրանքներ և մերկություններ կտեսնվին, բոլորն ալ ապշեցուցիչ գեղեցկություն մը և

* Զ. Ն. Անդրիկյան, «Բազմավեպ», 1967, էր. 203—205.

զվարթութիւն մը ունին... Այս մեծ դահլիճին զարդարանքներուն, պզտիկ կենդանագիրներուն և մանրանկարներուն վրա գիրք մը կրնայի շարադրել*։ Թեև Շարդենը Մինասի անունը չի տալիս, բայց բոլոր հանգամանքները քննելով, ոչ մի կասկած չի մնում, որ նա խոսում է հենց Մինասի և ոչ մի ուրիշի նկարների մասին։

1662 թվականին, երբ Առաքել Դավրիժեցին վերջացնում էր իր Պատմագրութիւնը, նկարիչ Մինասը դեռ կենդանի էր, ուստի և պատմագիրը իր հիացման գրութիւնը նրա մասին վերջացնում էր այսպիսի խոսքերով. «Զոր Տէր Աստուած պահեսցէ հաստատուն հաւատով քրիստոնէութեան և անփորձ կենօք իւրովք զաւակօքն ընդ երկայն աւուրս ամէն»։ Այս բարեմաղթութիւնն էլ ցույց է տալիս, թե որքան հզոր ազդեցութիւն է արել արվեստի իշխանապետի մեծ տաղանդը նրան, իբրև ազգային պարծանքի, պաշտող ծերունի Դավրիժեցի վարդապետի վրա։

Մինասը դպրոց էլ է ունեցել, բայց Առաքել վարդապետն ասում է, թե նրա բազմաթիվ աշակերտներից ոչ ոք չհասավ նրան։ Թեև այսպես, այդ դպրոցն, իբրև եվրոպական նկարչութիւնի դպրոց, անշուշտ, որոշ գործ կատարեց կյանքի մեջ, թեև մենք չենք տեսնում նրա հետքերը։ Այսքանն անժխտելի է, որ Մինասը հարթում էր լայն ճանապարհ դեպի այդ նոր և կատարյալ արվեստը։ Նրանից հետո, թեև նրանից անհամեմատ թույլ կանգնուցամբ, եվրոպական նկարչութիւնի ներմուծող հանդիսանում էր, ինչպես կարելի է ենթադրել մեծ հավանականութիւններով, Ստեփան վարդապետ Լեհացին, որ, ինչպես տեսանք, էջմիածնի միաբանութիւնի մեջ հայտնի էր և իբրև նկարիչ։ Այս առիթով հայ բանասերներից մեկը գրում է. «Միքայիլ Լեհացվո և Ճաշոցի ընդօրինակողին խոսքերը ապացույց են արդէն, թե իր հմտութիւնն այս արվեստի մեջ խոր էր, մինչև անգամ ի վիճակի՝ առաջնորդելու ուրիշներուն։ Դժբախտաբար այս նկատմամբ ավելի մանրամասնութիւն կպակսի մեզի, որ անհրաժեշտ կարևոր էր իմանալու համար իր մասնակցութիւնը էջմիածնի եկեղեցվուն նկարագրութիւնի մեջ։ Շահաթոյնյան, խոսելով էջմիածնի եկեղեցվուն նկարներուն վրա, կը գրեր. «Յամենեսին ի սոսա քաշապէս փայլին շնորհք ձեռաց մեծանուն վարդապետին Ստեփանոսի Լեհացույ և քաջ նկարչին հօր Յովնաթանայ»։ Թեև դժվարին է մեզի ցույց տալ Ստեփանոսի ձեռքն որ և իցէ նկար կամ մանրանկար, բայց անշուշտ էջմիածնի տաճարն դեռ այսօր գտնվելու են անոնցմե. մանավանդ էջմիածնի մատենադարանի մեջ։ Շատ հավանական է, որ էջմիածնի տաճարին նկարներու վրա տեսնված իտալական ճաշակն մասամբ Ստեփանոսի ազդեցութիւնն էր և նկարված ըլլան. Ստեփանոս Լեհացուի մեջ շատ դյուրավ կրնար թափանցել իտալական դպրոցի առանձնահատկութիւնը»**։

Նկարչական արվեստի մեջ 17-րդ դարի վերջին քառորդից անուն է հանել և Նաղաշ Հովնաթանը, որի երգերի հետ մենք ծանոթացանք վերևում։ Տարաբախտաբար, այս նշանավոր արվեստագետն էլ միայն գրական հիշատակութիւնների մեջ է ապրում և նրա վրձինի արտագրութիւններից ոչինչ չի մնացել, որպեսզի կարելի լինի վավերագրերով ճանաչել նրա իսկական դեմքը։ Կան Նաղաշ Հովնաթանի մասին մի շարք ենթադրութիւններ, որոնք որքան և հավանական լինեն, այնուամենայնիվ, ենթադրութիւնների արժեքը

ունեն միայն։ Այդ ենթադրութիւններից մեկն այն է, որ Նաղաշ Հովնաթանը նույնպես իտալական նկարչութիւնի ազդեցութիւնն էր և եղել, որ նա ճանապարհորդել է Եվրոպա և հավանորեն եղել է իտալիայում, որ նա Ստեփանոս Լեհացու մոտիկ բարեկամն է եղել և այլն*։ Անկասկածելի մնում է այն, որ Նաղաշ Հովնաթանը նախահայր է հանդիսանում տաղանդավոր նկարիչների մի տոհմի, որ համարյա ամբողջ մի դար պայծառ ու շքեղ է պահում արվեստը հայերի մեջ։ Նրա որդին, թողը հայտնի նկարիչներ էին, նրանց տաղանդի արտահայտութիւններով ճաշակված են էջմիածնի տաճարի պատերը մինչև այն բարբարոսական ավերումները, որ կատարեց այդտեղ, վերանորոգումների անվան տակ, Մկրտիչ կաթողիկոս Խրիմյանը 1890-ական թվականներին։ Նաղաշ Հովնաթանի վրա խանդավառ ներբող գրել է, ինչպես տեսանք, նրա որդին, Նաղաշ Հակոբը։ Սակայն այդ ներբողն էլ ոչինչ չի տալիս այդ արվեստագետի գործը գոնե այն չափով ըմբռնելու, ինչ չափով ըմբռնում ենք մյուս մեծ Նաղաշի (նկարչի), Մինասի գործը Առաքել Դավրիժեցու գրվածքով։ Հակոբն իր հորն անվանում է «հանճարեղ վարպետ»։ Բայց այս հորջորջումն էլ չափազանց վերացական — ընդհանուր է, որ միայն ցույց է տալիս հռչակված Հովնաթանի մեծ ընդունակութիւնը։

Այսպիսով ահա՛ հայկական արվեստը, հայ կյանքի ուրիշ արտահայտութիւնների հետ, վկայում է, թե 17-րդ դարի հայ միտքը, աշխարհայացքը նոր ժամանակների ուղղութիւններն են ընդգրկում և ձգտում են դեպի այն լուսավոր առաջնորդը, որ հանդիսանում էր հայութիւնի համար նոր գաղափարներով վերածնվող եվրոպականութիւնը։

Գլուխ ութերորդ

Տ Պ Ա Կ Ր Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն

1. Դարի առաջին կեսը։ Հայկական տպագրութիւնի սկզբնավորութիւնից անցել էր հարյուր տարի և ավելի, բայց այդ հիմնարկութիւնը դեռ գտնվում էր սաղմնային դրութիւնի մեջ։ 16-րդ դարի փորձերը, որոնք մեզ ծանոթ են արդեն, կարծես միայն նրա համար էին, որ ցույց տային, թե հնարավոր է հայկական տպագրութիւն, և այսքանը միայն։ Զարգացման շրջանը հեռու էր այդ նոր գործից նույնիսկ դեռ 17-րդ դարի առաջին կեսում։ Պատճառն այն չէր, որ հայերի մեջ պակասել էր տպագրական գործի կարևորութիւնի գիտակցութիւնը։ Մենք ունենք փաստեր, որոնք հակառակն են ապացուցում։ Պատճառը գործի դժվարութիւնն էր, որ հատկապես հայ կյանքի պայմաններից էր բխում։ Հայաստանի հողի վրա Գուտենբերգի գյուտը, ինչպես բացատրեցինք իր տեղում, չէր կարող գոյութիւն պայմաններ ձեռք բերել, քանի որ այդ հողն այնքան կտրված էր բաղաբաղիթ աշխարհից և ենթարկված էր ավեր ու քարուքանդ վիճակում մնալու ճակատագրին։ 17-րդ դարի առաջին կեսում այդ պայմաններն ավելի վատացել էին, և շահաբերայան ավերանքներից հետո երկիրն իր ջանքերը կենտրոնացրել էր առաջ ու առաջ իր վերբերը բուժելու, իր ավերակները վերականգնելու հոգսերի վրա։ Առաջվա պես

* Զ. Ն. Անդրիկյան. «Բնագրավէպ», 1907, եր. 203.

** Զ. Ն. Անդրիկյան, «Ստեփ. վարդ. Լեհացի» («Հանդ. ամս.», 1918, էջ 63).

* Զ. Ն. Անդրիկյան, «Նաղաշ Յովնաթան» («Հանդ. ամս.», 1911, էջ 403—407).

տպագրական գործը պահանջում էր, որ հայերեն տպած գրքերի հայրենիք լինեն Եվրոպայի գանազան կողմերում գոյություն ստացած հայկական գաղութները: Հայերեն տպագրությունները ներմուծվում էին Հայաստան իբրև դրսի ապրանք, և այս իրականությունը թագավորող հանդիսացավ երկար ու երկար ժամանակ, մի իրականություն, որ միմիայն հայկական կյանքի սեփականությունն է կազմում իբրև հետևանք նրա պատմական դժբախտ կացության: Հարկավոր էին հարմար պայմաններ, որպեսզի Հայաստանից մարդիկ գնային Եվրոպա, տպին այնտեղ հայերեն գրքեր և իբրև արտաքին առևտրի ապրանք ուղարկեին իրենց հայրենիքը: Գնալու և տպագրելու փորձերը չէին պակասում, բայց նրանք հանդիպում էին մեծամեծ դժվարությունների, որոնք տանջանքներ էին պատճառում ձեռնարկողներին: Ինչպես որ հայոց ամբողջ պատմությունը մի, համարյա միապաղաղ, մարտիրոսագրություն է, այնպես էլ տպագրական ձեռնարկությունները 17-րդ դարում ներկայացնում են, մեծագույն մասամբ, նույն ընդհանուր ճակատագիրը, նույն մարտիրոսագրությունը:

Միակ տպարանական հիմնարկությունը, որ հաստատված էր Եվրոպայում հարատևության բոլոր երաշխիքներով, Հոռմի պրոպագանդայի բազմալեզվային տպարանի հայերեն բաժինն էր: 1630-ական թվականներից այս երևույթին միանում է մի նորը— Փարիզի արքունի տպարանը ձեռք է բերում հայերեն տառեր և տպագրում է մի հոյակապ գործ— կանոնիկոս Ռիվոլայի հայ-լատիներեն բառարանը: Բայց այս երկու հիմնարկությունները չէին կարող գոհացում տալ հայ կյանքի մեջ զգացվող պահանջներին.— առաջինը չափազանց նեղ ու սահմանափակ կրոնական-բարոյական նպատակների էր ծառայում, և եթե մի-մի անգամ հայերեն գրքեր տպագրում էր, այդ միմիայն կամ հայ կաթոլիկ եկեղեցիներին ժամասացություն համար գրքեր տալու, կամ ոչ կաթոլիկ հայերին Հոռմի եկեղեցու հետ միանալու անհրաժեշտությունն ապացուցելու նպատակով, իսկ երկրորդը, լինելով պետական հաստատություն, նպատակ չէր դարձրել առհասարակ հայերեն գրքերի տպագրությունը, և մեր հիշատակած բառարանը մնում է մի տեսակ կղզիացած երևույթ, մի տեսակ բացառություն: Հայերն իրենք պիտի իրենց հոգսը շահին, ջանքեր գործ զննելով իրենց ասիական միջավայրից զարգացնելու օտար հողի վրա տպարանական գործը: Այս ուղղությամբ գործադրված ճիգերը 17-րդ դարի հայկական առաջադիմական շարժման պանծալի էջերն են կազմում, որոնք հայության պարծանքը կկազմեն միշտ:

Մենք տեսանք՝ Շահ-Աբբաս մեծի արշավանքի ժամանակ էջմիածնում մի երրորդ կաթոլիկոս, Սրապիոն անունով, որին իրենց աթոռակից էին կանչել Դավիթ և Մելքիսեթ կաթողիկոսները հատկապես այն պատճառով, որ նա հարուստ մարդ էր և կարող էր իր հարստությունից մաս հանել պարտքերի տակ թաղված էջմիածնին: Տեսանք նաև, որ Սրապիոնը չկարողացավ հաշտ ապրել երկու կաթողիկոսների հետ, որովհետև բարեխիղճ և ուսումնասեր մարդ էր, հեռացավ էջմիածնից և այնուհետև իր կյանքն անցկացրեց Ամիթ քաղաքում: Ահա այս Սրապիոնը մեծ փափագ ուներ զբաղվելու հայերեն տպագրությամբ, բայց կարողություն և ժամանակ չունեցավ, ուստի իր այդ փափագը կտակեց իր աշակերտին, որի անունն էր Գրիգոր Կեսարացի: Բայց նա էլ չկարողացավ իրագործել կաթողիկոսի հույն ու ակնկալությունները, երևի այն պատճառով, որ հնարավորություն ուներ Եվրոպա գնալու: Եվ ահա վերջը գտնվում է մի մարդ, Հովհաննես Անկյուրացի, որ հանձն է

առնում կատար ածել Սրապիոն կաթողիկոսի ցանկությունը: Անկյուրացին այն մեծ հարմարություն ուներ, որ, ինչպես ինքն է ասում, «եթէ կարդալով և եթէ լեզուաւ» ծանոթութուն ուներ եվրոպացիների հետ*, այնպես որ Խալիլյանը նրան անվանում էին «Ջովաննոյ Մոլինոյ»: Թեև այսքան ծանոթ խալիլյաններին, Հովհաննես Անկյուրացին, երբ գնում է Հոռմ տպարանական պատրաստություններ տեսնելու համար, հանդիպում է այնտեղ մեծ արգելքների. շորս տարի նեղություններ է կրում և մանավանդ, ասում է նա, «բազում շարշարանօք, զոր չէ հնար ի գիր արկանել»: Այս կերպով նա կարողանում է տառեր և ծաղկագրեր պատրաստել և մտածել հայերեն տպագրության մասին: Ամենից առաջ նրա առջև կանգնած էր եկեղեցական գրքերի պահանջը՝ «Տեսանէի,— ասում է նա,— զպակասութիւն գրեանց ազգիս Հայոց և վարանէի ի մտի, եթէ գինչ լինի հնար բազմանալոյ Հին և Նոր Կտակարանաց. քանզի պատճառ նուազութեան այն էր, զի բազում ծախիւք և դժուարութեամբ հազիւ կարէ ոք ստանալ Ա գիրք կամ Բ և կամ երիս. թող թէ պիտոյանայ բազում»**: Ուստի նա նպատակ է դարձնում Աստվածաշունչ տպելը և այդ խոշոր գործի համար անհրաժեշտ բոլոր պատրաստությունները տեսնում է, բայց չի կարողանում իրագործել այդ միտքը: Միայն 1642 և 1643 թվականներին նա տպագրում է Վենետիկում մի «Սաղմոս» և Ներսես Շնորհալու սիրված խոշոր քերթվածներից մեկը՝ «Յիսուս որդի» անունով, որ այնուհետև արժանացավ բազմաթիվ տպագրությունների: Այսքանով էլ սահմանափակվում է Հովհաննես Անկյուրացու տպագրական գործունեությունը:

Մինչդեռ Անկյուրացին տանջալից ջանքեր էր անում Խալիլյանում, հայերեն տպագրության փորձեր են լինում Նոր-Ջուղայում: Պարսկաստանը դեռ մասնակից չէր դառել Գուտենբերգի գյուտին, և հայերն էին, որ առաջին անգամ մտցնում էին տպագրությունը շահերի երկիրը, ինչպես մտցրել էին եվրոպական նկարչությունը: Նոր-Ջուղան էր միայն, որ կարող էր այսպիսի մի նոր հրաշք ցույց տալու հանդուստությունն ունենալ: Արտոնված, հարուստ մի միջավայր էր, կապված Եվրոպայի հետ, ազատված՝ Հայաստանի տխուր ճակատագրից: Այս կուլտուրական շարժման կենտրոնն էր Ամենափրկչյան վանքը, Խաչատուր Կեսարացու առաջնորդության ժամանակ: Վանքը, ինչպես գիտենք, ուներ բարեկարգ և հռչակված դպրոց: Խաչատուր վարդապետը կամեցավ դպրոցի հետ տպարան էլ ունենալ: Եվ ահա 1640 թվականին Ջուղայում լույս է տեսնում «Հարանց վարք» անունով գիրքը: Հրաշալի այն չէ, որ Աբեմենյան և Սասանյան շահերի հայրենիքն այժմ տպագրած գրքեր էր ուղարկում աշխարհին, այլ այն, որ Ջուղայի տպարանն ամբողջովին շինված էր տնային միջոցներով: Խաչատուր վարդապետը ոչ ոքից չէր սովորել տպագրական արվեստը, այդպես էին և նրան շրջապատողները: Բայց նրանք կարողացան բնատուր խելքով ըմբռնել, թե ինչ է պահանջվում, և փորագրեցին տառեր, շինեցին մամուլ, մինչև իսկ թուղթն էլ պատրաստեցին տեղն ու տեղը, շարեցին, տպագրեցին: Ասել հարկավոր չէ, որ այդպիսի ինքնահնար միջոցներով գյուլի բերած գործը խոշոր պակասություններ պիտի ունենար: Եվ իրավ, Ջուղայի այդ անդրանիկ տպագրությունը տգեղ էր ու անկատար, աշխատավորների անհմտությունն էր ցույց տալիս:

Բայց պակասությունները ոչինչ են այն փաստի առաջ, որ այդ բոլորը

* «Գաստվութիւն հայկական տպագրութեան», Վենետիկ, 1898, էր. 86.
** Անդ, էր. 80—81.

պատրաստված էր հայ մարդու ձեռքերով, Ասիայում, առանց մասնագետ վարպետների ցուցմունքների և աշակցության: Միայն դեպի գործն ունեցած խանդավառ սերը կարող էր դրդել խաչատուր վարդապետին և նրա օգնականներին հանձն առնել այդքան ծանր աշխատանք, չհուսահատվել հազարավոր դժվարություններից: Գրքի հիշատակարանը թողնում է գեղեցիկ տպավորություն: Դուք երևակայում եք մահամեղակա՞ն աշխարհի մի հեռավոր անկյունում շինված քրիստոնեական մի վանք, ուր ետում է գաղափարական գործունեությունը: Մտածում են, ծրագրեր են կազմում, թե ինչպես անեն, որ լույս ստանա դժբախտ ժողովուրդը Հայաստանում և ինչպես ստեղծեն այն գործիքը, որ այդ լույսի տարածողն է: Հավաքված են հոգևորականներ և աշխարհականներ, ծեր ու երիտասարդ, քահանա ու վարդապետ, աշակերտ ու վարպետ, բաժանել են աշխատանքը և գործում են մեծ համբերությամբ: Անտարբեր ու անմասնակից չէ նույնիսկ ծերունի խոհարար Տեր Հուսիկը, նա էլ օգնում է եղբայրներին: Նայելով շրջապատող պարսկական իրականության, մտաբերելով, որ այդ աշխատավորներից շատերը տարիներ առաջ բռնություններ են կրել, որ վերջը բերեց հասցրեց նրանց այնտեղ. տեսնելով, թե որպիսի հույսերով և սրբազան ակնածությամբ են այդ մարդիկ պատվում իրենց ձեռքով շինած անարվեստ, կոպիտ մամուլի շուրջը, դուք հիշում եք ֆրանսիական պատմաբան Միլլեին, որը 19-րդ դարի առաջին կեսից հիացմունքով նայում էր 16-րդ դարի վենետիկյան մեծ տպագրիչների դաժան աշխատություններին և բացականչում էր՝ «Սո՛ւրբ գործ»:

Իր սարքած տնային գործով խաչատուր Կեսարացին, բնականաբար, չէր կարող բավականանալ, այդ պատճառով էլ աղաչում էր ընթերցողներին ներողամիտ լինել տպագրական պակասությունների համար, որովհետև, ասում է, այդքանը միայն կարելի եղավ անել: Բայց նա միևնույն ժամանակ միջոցներ է ձեռք առնում, որ օգտակար գործը կատարյալ ու գեղեցիկ էլ լինի: Առանց նվիրույթի օգնության հույս չունենալով հասնել այդ նպատակին, նա 1639 թվականին, երբ «Հարանց վարքը» դեռ տպված վերջացած չէր, նվիրույթ ուղարկեց իր աշակերտներից մեկին, Հովհաննես վարդապետին, արվեստն ուսումնասիրելու և նոր տեսակ տառեր պատրաստել տալու համար:

Զուպասելով, որ վարդապետը վերադառնա, նույն այդ ինքնահնար տպարանը 1642 թ. լույս է հանում և մի «Ժամագիրք», որ ցույց է տալիս, թե Ամենափրկչյան վանքի աշխատավորները բավական առաջադիմել էին իրենց գործի մեջ. տպագրությունը, առաջինի հետ համեմատած, ավելի լավ է, բայց նշանավորն այն է, մանավանդ, որ պատրաստվել են նոր, ավելի կանոնավոր տառեր: Այսպիսի առաջադիմության հասնել դժվար չէր Ջուղայում, ուր նկարչությունն այնքան զարգացած էր: Բայց խաչատուր վարդապետն այդ նոր տառերով էլ բավական չէր, հիշատակարանի մեջ նորից ներդրումություն էր խնդրում և հայտնում, թե Հովհաննես վարդապետն արդեն շրջում է «լատինացոց աշխարհում»՝ տպարանական գործը լավ ուսումնասիրելու համար: Գնանք մենք էլ այս կուլտուրական առաքելության հետ:

Հովհաննես վարդապետը ճանապարհորդում է մի ամբողջ տարի և վերջն ստիպված է լինում կանգ առնել Իտալիայում, որովհետև հայերեն տառերի հետ այդտեղ էին ծանոթ: Շրջելով վենետիկի տպարանները, նա չհավանեց այնտեղ եղած հայերեն տառերը և, չգտնելով հմուտ վարպետներ՝ նորերը պատրաստելու համար, անցավ Հռոմ: Այստեղ նրա առջև ծառայան այն

մեծամեծ արգելքները, որոնց վրա զանգատվում էր Հովհաննես Անկյուրացին: Գլխավորն այն էր, որ պրոպագանդան չէր կարող թույլ տալ, որ իր քթի տակ մի «հերձվածող եկեղեցու» վարդապետ տպարան կազմի, թեև նա շարժի մնար Իտալիայի ուղղափառ հողի վրա, այլ պիտի գնար մի հեռավոր ու խավար երկիր: Այս երկրի հոգիների փրկության համար շատ էր մտածում կրոնական այդ մեծ ժողովը, ուստի այնտեղ տպարան տանելը և նրա միջոցով հերետիկոսություն տարածելը շատ վտանգավոր մի հանգամանք էր բարեպաշտ ֆանատիկոսության տեսակետից: Սակայն Հովհաննես վարդապետը չհուսահատվեց այն արգելքներից և հակառակություններից, որոնք գործադրվում էին նրա ձեռնարկությունը խափանելու համար: Ամեն տեսակ վիշտ ու տառապանք կրելով, նա կարողացավ իր սկսածի մի մասը գլուխ բերել Հռոմում, իսկ երբ արգելքներն ավելի ևս սպասկացան, նա վերցրեց իր վարձած վարպետներին ու արդեն պատրաստ տառերը և տեղափոխվեց Լիվոռնո քաղաքը, ուր այդ ժամանակ արդեն գոյություն ունեւր հայ վաճառականական մի գաղթականություն: Այստեղ, չնայած որ պրոպագանդան արդեն հայերին չէր հսկողության տակ էր առել հայ կաթոլիկ հոգևորականների միջոցով, պայմանները համեմատաբար նպաստավոր էին, մանավանդ որ հայ վաճառականները նյութական օգնություն էին հասցնում վարդապետին: Լիվոռնոյի մեջ վերջացավ այն գործը, որի համար Հովհաննեսը երեք տարի և երեք ամիս մաքառել ու տանջվել էր: Իր տառերի նմուշը Ջուղայի առաջնորդին ցույց տալու համար նա 1643 թվականին 80 օրվա ընթացքում տպագրեց մի «Սաղմոս», որի հիշատակարանում հաշիվ տվեց իր կատարած գործերի մասին: Այդտեղից իմանում ենք, որ նա պատրաստել էր տվել զանազան մեծություն տառեր, բազմաթիվ տպարանական վարդեր, նույնիսկ նոտաներ՝ երգերի և շարականների համար: Նկարագրելով իր կրած սաստիկ նեղությունները, նա ներողություն էր խնդրում առաջնորդից, որ չկարողացավ ավելի անել, և իրեն համեմատում էր մի մարդու հետ, որ մտնում է պատերազմ և արյունով մի բան ստանում: Այսքան դժվար է եղել խել աննպաստ հանգամանքների և մանավանդ պրոպագանդայի բերանից այդ տպարանական հարստությունը: Եվ դա ճիշտ որ հարստություն էր: Հովհաննես վարդապետը համարյա մի նոր դարազուլու էր բաց անում հայ տպագրական արվեստի մեջ, այնքան նա կարողանում է գեղեցիկ և վայելուչ ձև տալ հայերեն տառերին, բազմատեսակ տեսակ վարդապետի գեղագիտական զարգացման արդյունք է, թե՛ նա Ջուղայից բերել էր նկարներ և նմուշներ: Մենք չենք մոռանում, որ Ջուղան այդ միջոցին փայլում էր իր գեղարվեստով, իր վարպետ Մինասով:

Իտալիայում գործը վերջացնելով, Հովհաննես վարդապետն ուղարկում է տպարանը Ջուղա, ուր վերադառնում էր և ինքը՝ փորձով ու հմտությամբ ծանրացած: Բայց տառեր նրան սպասում էր հիասթափություն: Խաչատուր Կեսարացին վախճանվել էր, և Ամենափրկչյան վանքում արդեն կային մարդիկ, որոնք ավելորդ էին համարում տպագրական գործը: Վարդապետն ստիպված է լինում Ջուղաքում էլ մաքառել, այս անգամ հայերենի տգիտության դեմ և սկսում է տպագրություններ, թեև առանձին հաջողություն չի ունենում: Հայտնի է հաստատապես, որ նա 1647 թվականին հրատարակեց «Պարզատուժար Ազարիայի»՝ անունով գիրքը, կա վկայություն, թե նա ուրիշ գրքեր էլ տպա-

* Ջուղայեցիներն իրենց համար նոր թվական սահմանեցին, որի տարեգրություն էր Ջուղայի հիմնարկության օրը: Այդ թվականը հնարող Ազարիայի անունն էր կրում:

գրեց (օրինակ, ինչ որ «Լիակատար պատմութիւն»), մինչև իսկ սկսեց Աստ-վածաշնչի տպագրութիւնն էլ, որ, սակայն, հարկադրված եղավ կիսատ թող-նել*: Խաչատուր Կեսարացու մահից հետո հինգ տարի Ջուղան մնաց առանց առաջնորդի և կառավարվում էր նրա աշակերտ Դավթի ձեռքով: Այդ ժամանակ Հովհաննես վարդապետի դեմ հակառակութիւնն այնքան սաստկանում է (գուցե կովածաղիկն առաջնորդական աթոռն էր), որ նա հարկադրված է լի-նում գնալ Էջմիածին, ուր նրան եպիսկոպոս են ձեռնադրում և ուղարկում Հին Ջուղա: Այստեղ հմուտ տպագրիչը, իր ժողովրդի իրավունքները պաշտ-պանելիս, սպանվեց: Ջուղայի տպարանն առժամանակ փակված մնաց:

2. Հոլանդիայում: Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսն էր, որ գահ բարձ-րանալուն պես (1655 թ.) առանձին հոգացողութեան առարկա դարձրեց և հայկական տպագրութիւնը: Հետևյալ տարին ևեթ այդ ժիր և գործունյա հովհապետն Եվրոպա է ուղարկում դպիր Մատթեոս Մարեցուն, որ Փիլիպպոս կաթողիկոսի քարտուղարն ու սպասավորն էր: Մարեցին էլ, ինչպես նրանից առաջ գնացողները, իր քայլերն ուղղեց նախ դեպի Վենետիկ. բայց այստեղ հարմարութիւններ չգտնելով, ստիպված եղավ անգործ մնալ 14 ամիս, որով-հետև կամենում էր Հովհաննես Ջուղայեցու նման բախտ փորձել Հոռոմում, իսկ այնտեղ համաճարակ հիվանդութիւն կար և բոլոր ճանապարհները փակված էին: Հիվանդութիւնն էլ վերացավ, ճանապարհներն էլ բացվեցին, բայց Հոռոմ մնաց Հոռոմ, և Մարեցին իզուր էր այնտեղից օգնութիւն սպա-սում: Արդեն Վենետիկից սկսվել էին այն արգելքները, որոնք հանուն «ճշմար-իտ և ուղղադավան» քրիստոնեութեան պատրաստ էին հալածելու լուսի և գիտութեան ետևից ման եկող «հերետիկոսներին»: Մի քանի ակնարկութիւն-ներից երևում է, որ արգելք հանդիսացողները գլխավորապես հայ կրօնա-վորներն էին: Հոռոմում, ուր Մատթեոս դպիրը մնաց ամբողջ ութ ամիս, պրո-պագանդան բացարձակ կերպով արգելեց տպարանական գործին մոտիկ մարդկանց, որ ոչինչ օգնութիւն չանեն հայոց կաթողիկոսի հավատարմա-տարին: Եվ իզուր Մարեցին ծածուկ էր կարգինալների դռները, իզուր դիմեց մինչև անգամ պապին: Նրա դեմ որոտում էին կաթողիկ հոգևորականութեան սպառնալիքները: Բարեբախտաբար, լեոնցի (ղարաբաղցի) դպիրը հեշտ ընկ-ճրվող բնավորութիւններից չէր: Նա, ինչպես ինքն է ասում, չվախեց այդ որոտումներից և մի շատ խելացի գործ կատարեց, այն է՝ թոթափելով իր ոտների փոշին, հեռացավ Իտալիայից, ունենալով այն պայծառ ըմբռնումը, որ եթե ս. Պետրոսի գահը հայկական տպագրութիւնը խեղդել է ուզում իր շահերի համար, պետք է, ուրեմն, բախտ փորձել այնպիսի տեղ, ուր պապա-կանութեան արգելքը բոլորովին նշանակութիւն չունի: Եվ նա գնաց Հոլան-դիայի Ամստերդամ քաղաքը, որն առևտրական մի խոշոր կենտրոն լինելով, ինչպես տեսանք Ջաքարիա Ագուլեցու տարեգրութիւնից, շատ լավ ծանոթ էր հայ վաճառականներին, որոնք արդեն առևտրական գրասենյակներ ունեին այնտեղ և արդեն զաղթականութիւն էին կազմում այնտեղ:

Հյուսիսային Եվրոպայի այս փոքրիկ երկիրը հերոսական պատերազմ-ւարդ է բյուրավոր նահատակների արյունով կարողացել էր ազատվել կա-թողիկ բռնակալութիւնից և կազմել էր մի ազատ բողոքական հանրապետու-թիւն, որ ժամանակի ամենահարուստ պետութիւններից էր, շնորհիվ իր լայնատարած համաշխարհային արևտրի: Ուր կա ազատութիւն՝ այնտեղ է

* «Ազգասէր» շաբաթաթերթ, Կալիֆա, 1845, №2 և 4.

և առաջադիմութիւնը. և հոլանդական գրականութիւնն ու արժեքատր ծաղկած գրութեան մեջ էին: Ամստերդամի դռներով մտած Մատթեոս Մարեցին մեկն էր այն հազարավոր մարդկանցից, որոնք, փախչելով միտք և հոգի սպանող բռնակալութեան և ֆանատիկոսութեան հալածանքներից, հանգիստ ու ազատ ապաստան էին գտնում այդ քաղաքում: Մարեցին հայկական մտքի համար մի նոր ու բոլորովին անծանոթ ավետյաց երկիր էր գտնում: Ամստերդամը պիտի դառնար այնուհետև հայոց լուսավորութեան մի նոր Վենետիկ, որ մի ժամանակ նույնիսկ գերազանցեց Ադրիականի գեղեցիկ թագուհուն:

Հոլանդիան էլ մեկն էր այն առաջնակարգ երկրներից, որոնք տպագրու-թեան արվեստը ծաղկեցրին, հասցրին կատարելագործութեան: Եթե Վենե-տիկի փառքն ու պարծանքը տպագրական արվեստի մեջ Ալդոնների ընտա-նիքն է, Հոլանդիան էլ ունեցել է ոչ պակաս հռչակավոր էլզեվիրների տոհմը, որ նույնպես անմահացել է իր տպարանական գործունեութեամբ*: Մատթեոս Մարեցու ժամանակ Ամստերդամում գործում էր Լյուդվիգ և Դանիել էլզեվիր-ների հարուստ տպարանը, որի համար տառեր փորագրողը մեծ անուն հա-նած Քրիստափոր Վան-Դեյկն էր: Ահա այս արվեստագետին դիմեց Մարե-ցին, և 1658 թվականի նոյեմբերի 27-ին կնքված պայմանագրով Վան-Դեյկը հանձն առավ պատրաստել հայերեն երեք տեսակ տառեր՝ Աստվածաշունչ տպագրելու համար: Պետք է ավելացնել, որ Աստվածաշունչ տպագրութիւնն առանձնապես Ամստերդամի տպարանների սիրած գործն էր, հենց այդ ժա-մանակները էլզեվիրների տպարանն էլ սկսել էր մի մեծ Աստվածաշունչ տպա-գրութիւնը, որ պատվավոր տեղ ունի պատմութեան մեջ:

Վան-Դեյկն ու Վերջացրեց իր վերցրած պատվերը: 1660 թվականին պատրաստ էին դեռ մի տեսակ տառեր, և դրանցով Մարեցին սկսեց տպագրել Ներսես Շնորհալու «Յիսուս որդին»: Բայց նրան վիճակված չէր տեսնել իր գործի վերջը. գրքի տպագրութիւնը չէր վերջացել, երբ նա հիվանդացավ: Մահվան երկուշաբթի ներշնչեց նրան խելացի կանխատեսութիւն, և տպարա-նի վիճակը տնօրինելու համար նա իր մոտ կանչեց Ղլիշենց Ավետիս անու-նով վաճառականին, առաջարկեց նրան ընկերանալ իր հետ: Մարեցին արդեն բավականաչափ պարտքի տակ էր ընկել, Ավետիսին ընդունում էր այն պայ-մանով, որ սա պարտքը վճարի և ապա տպարանից ստացած շահին հավա-սար շահով ընկերանա: Իսկ եթե Մարեցին մեռներ, այն ժամանակ ապա-րանն ամբողջովին անցնում էր Ավետիսին: Ավետիսը, մերժելով շահագիտա-կան նպատակը, առաջարկեց տպարանը նվիրել Էջմիածնին և ս. Սարգսի վանքին, որ հետո չէր Էջմիածնից, շտնվում էր Ուշի գյուղի մոտ: Իսկ թե ինչու ս. Սարգսի վանքն էր Ավետիսը տեր դարձնում էջմիածնի հետ միա-սին, այդ բացատրվում է նրանով, որ Ավետիսի եղբայրն էր Ոսկան վարդա-պետը, Երևանցի կոչված, որ այդ միջոցին ս. Սարգսի վանքի վանահայր էր: Իր առաջարկած պայմանով Ղլիշենցը պատրաստ էր ոչ միայն իր բաժին փո-րը տալ, այլև անձամբ աշխատել տպարանում: Այդպես էլ համաձայնութիւն կայացավ: Մարեցին կտակ գրեց և վախճանվեց 1661 թվականի սկզբին, իսկ նրա սկսած հիմնարկութիւնն ստացավ «Տպարան Էջմիածնի և ս. Սարգսի» անունը:

Սա առաջին դեպքն էր հայերի մեջ, որ տպարանը բարեգործական նպատակով նվիրվում էր մի հիմնարկութեան: Մարեցու մահից հետո նա

* էլզեվիրների հարած տառերի մի տեսակը մինչև այժմ էլ շատ գործածվում է տպարանների մեջ և կոչվում է «էլզեվիր»:

վճարեց տպարանի տարտփերը, հարկադրեց Վան-Գեյկին փութացնել մյուս տառերի փորագրությունը: Այդ բոլորը դեռ հեշտ էր կատարել մի վաճառականի. բայց ի՞նչ անել կիսատ մնացած «Յիսուս որդին»: Ծարեցին մի այն սրբազրում էր, շաշտուններ հոլանդացիներ էին: Ավետիսը ոչ միայն չգիտեր սրբազրելը, այլև հայերեն իմանում էր այնքան, որքան հարկավոր էր մի վաճառականի: Մի ցանի ամիս նա տատանվում է, բայց վերջը, տեսնելով, որ օտար երկրի մեջ միայն ինքն է հայերեն գիտցողը, իր վրա է վերցնում և սրբագրության գործը ու այդպես կարողանում է մի կերպ վերջացնել տպագրությունը: Իր վաճառականական հայերենով Ավետիսը մի հիշատակարան ավելացրեց այդ գրքին ոչ թե պարծենալու կամ իր արժանավորությունները ցույց տալու համար, այլ, ինչպես ասում է նա, «վասն որոյ աշխատանք ունիմ ի վերայ այս գործիս, թէ դրամով և թէ այլ օգնութեամբ և ուխտագիր եղեր եմ, որ մինչ ի մահս պիտի որ աշխատիմ վասն սուրբ էջմիածնուն... Մատթէոսն որ մեռաւ, թէ որ ես չէի՝ ո՞վ պիտի տիրէր ի վերայ քերխանային. հազար մառչիլ շոր պարտք էր քերխանային, որ հինգ հարիւր մառչիլ չէր արժէր... յանձն առի յորժամ մեռաւ»^{*}:

Բայց համեստության օրենքներին հավատարիմ մնալով էլ պետք է ասել, որ Ավետիս Ղլիջեցն իրավունք ուներ իր անունը մտցնելու հայ տպագրության պատմության մեջ: Ծարեցուց հետո նա երկրորդ դեմքն էր, որի շնորհիվ Հոլանդիան դարձավ հայերի լուսավորության երկրորդ հայրենիք: Մի վաճառական մարդ, ինքն էլ ոչ վարժ գրագետ, չէր կարող, իհարկե, մենակ տանել տպարանի գործը: Երևի այդ մասին նա հայտնել էր էջմիածնին և իր եղբայր Ոսկան վարդապետին: Բայց չսպասելով թե ինչ կանեն էջմիածնում, նա տպագրեց և մի համառոտ «Ժամագիրք»: Հետևյալ տարին (1662) Ամբաստերդամում հրատարակված «Սաղմոսի» հիշատակարանից իմանում ենք, որ այդ Ավետիսն այլևս մենակ չի, այժմ նրա հետ է Ոսկան վարդապետի աշակերտ Կարապետ վարդապետ Անդրիանեցին, որ սրբագրողի պաշտոն է կատարում: Տպարանն առաջադիմում է. Ամստերդամում գտնվող հայ վաճառականները, գլխավորապես չուղայեցիներ, օգնում են դրամով, տպվում է նաև մեծադիր «Ժամագիրք»: Հոլանդական նավերը, վենետիկյան նավերի նման, իրենց բեռների վրա ավելացնում են մի նոր տեսակի ապրանք—հայերեն գրեր: «Յիսուս որդին» տպվել էր 1200 օրինակ, «Սաղմոսը»— 2700, «Ժամագիրքը»— 3000: Այդ բեռները գնում հասնում են Արևելք, բեռնակիր անասունների մեջքերի վրա տարածվում են հայության մեջ, երևան հանելով գրքերի, գոնե կրոնական գրքերի, մի առատություն: Եվ այս ուրախալի երկվույթը չէր կարող չխրախուսել հայ հոգևորականներին, զրդելով նրանց կրկնապատկել իրենց եռանդը: Այս եռանդի արտահայտիչ է հանդիսանում Ոսկան վարդապետը, որ անմահացրել է իր անունը հայկական տպագրության պատմության մեջ իբրև մի մեծ երախտավոր:

3. Ոսկան վարդապետ Երեվանցի: Այս նշանավոր դեմքի կյանքը բարեբախտաբար, ուրիշ շատերի նման, անհայտության մեջ չի կորած, և այս՝ շնորհիվ հենց իր, Ոսկան վարդապետի, որ իր տպագրած գրքերից մեկի վերջում գրել է իր ինքնակենսագրությունը^{**}: Մենք արդեն գիտենք, որ նա

^{*} «Հայկական մատենագրութիւն», Վենետիկ, 1883, եր. 461:

^{**} «Գիրք պատմութեանց շարադրեալ Առաքեալ վարդապետին Դաւրիժեցւոյ», յՄամբլուտամում, 1669, գլ. ԺԵ, «Պատմութիւն վարդապետին Ոսկանայ Երևանցւոյ և կենցաղավարութեան նորին»:

Ղլիջեցն ընտանիքից էր: Բայց կոչվում էր Երևանցի այն պատճառով, որ նրա հայր Քորոսը և մայր Գոհարագիզը, դեռ երիտասարդ հասակում, Շահ-Աբբասի զաղթականության հետ տարվեցին Սպահան, ուր և ամուսնացան: Ոսկանը ծնվել է Սպահանում 1614 թվականի հունվարին: Պատանեկության հասակում նրան գրագիտություն սովորեցրին տեղական քահանայի մոտ: Մնողներն այդքանը բավական էին համարում, բայց խաշատուր Կեսարացու ժամանակ Ջուղայում զարգացած դպրոցական գործն այնքան գրավում է Ոսկանին, որ նա, հակառակ ծնողների կամքին, մտնում է Ամենափրկչի վանքի դպրոցը, ուր նրան ձեռնադրեցին արեղա: Շուտով խաշատուր Կեսարացին, Մովսես կաթողիկոսի հանձնարարությամբ, գնում է Լեհաստան, իսկ Ոսկանին կաթողիկոսը, Սպահանից վերադառնալիս, իր հետ տանում է էջմիածին: Այստեղ սպահանցի պատանին տեսնում է կիմ կղզուց եկած Մելքիսեթ վարդապետին: Գիտության համար այնքան շարշարված մարդն այդ միջոցին բոլորովին մոռացության էր մատնված: Ոչ ոք չէր ուզում աշակերտել նրան, որովհետև ամենքն իրենց գիտուն էին համարում, իսկ վարդապետի ձեռք բերած գիտությունը ոչ միայն չէին հավանում, այլև դատապարտում էին: Պատմելով այս բանը, Ոսկանն ավելացնում է, թե ինքն էլ չգնահատեց այդ մարդուն, որովհետև շատ էր ջահել և չէր հասկանում գիտության նշանակությունը: Բայց երբ խաշատուր Կեսարացին և նրա աշակերտ Սիմեոն Ջուղայեցին, որ Ոսկանի աշակերտակիցն էր, վերադառնում են Լեհաստանից, Մելքիսեթ վարդապետի արհամարհված գիտությունը բոլորովին այլ նշանակություն է ստանում: խաշատուրն ու Սիմեոնը, ինչպես գիտենք, ամօթահար այն պարտությունից, որ կրել էին Լեհաստանում կաթողիկ կրոնավորներից, ուղղակի դիմում են Մելքիսեթին, որ Երևանում էր ապրում, և սկսում են դասեր առնել նրանից: Ոսկանն էլ միանում է նրանց և դասակից դառնում: Միայն այդ ժամանակ էջմիածնի միաբանությունը, նախանձից զրդված, պահանջում է կաթողիկոսից, որ կամ Մելքիսեթ վարդապետը գա էջմիածին և ամենքին դասեր տա, կամ թե միաբաններին իրավունք տրվի գնալ Երևան և այնտեղ ապրելով՝ աշակերտել նրան: Մելքիսեթը կանչվեց էջմիածին, բայց խաշատուր Կեսարացին մնաց Երևանում: Նրա հետ պիտի մնար աշակերտներից մեկն ու մեկը,— կամ Ոսկանը, կամ Սիմեոնը, որովհետև աշակերտ լինել մի վարդապետի մոտ այն ժամանակները նշանակում էր լինել և նրա սպասավորը: Եվ Սիմեոնն ասում է. «Տե՛ս, տեր Ոսկան, պետք է որ մեզանից մեկը մնա այստեղ մեր վարդապետի հետ, այս գիտությունն էլ շատ հարկավոր է մեզ, որպեսզի գնալով Սպահան, սովորեցնենք միմյանց: Եթե դու կամք ունիս սովորելու, դո՛ւ գնա, ես այստեղ կմնամ վարդապետին ծառայելու, իսկ եթե չունիս, ե՛ս կգնամ և դու կծառայես վարդապետին»:

Նորից Ոսկանը խոստովանում է, թե ինքը երեխա էր, դեռ գիտության նշանակությունը լավ չէր ըմբռնում: Բացի դրանից՝ Սիմեոնը նրանից տարիքով մեծ էր, ուստի թույլ տվեց, որ Սիմեոնը գնա էջմիածին, իսկ ինքը մնաց Երևանում: Սիմեոնը, ինչպես գիտենք, Մելքիսեթ վարդապետի ընդունակ աշակերտը հանդիսացավ և ձեռք բերեց գիտականի համբավ: Երբ խաշատուր Կեսարացին նորից դարձավ Նոր-Ջուղայի առաջնորդ, երկու աշակերտներն էլ, Սիմեոն և Ոսկան, գնացին նրա հետ, և Ոսկանը Սիմեոնից սովորեց ինչ պակաս էր թողել իր կրթության մեջ: Փիլիպպոս կաթողիկոսի ժամանակ Ոսկանը նորից կանչվեց էջմիածին: Այստեղ նա հանդիպեց մեկ ծանոթ կաթողիկ միսիոնար Պողոս Պիրոմալիին, մոտեցավ նրան, թողեց

ամեն ինչ և սկսեց եռանդով աշակերտել այդ լատին քահանային: Իր նոր ուսուցչից Ոսկանն այնքան լավ սովորեց լատիներեն լեզուն, որ սկսեց թարգմանություններ անել: Բացի լատիներենից, նա սովորեց և քերականություն, բնաբանություն, փիլիսոփայություն, աստղաբաշխություն: «Բայց այս բոլորը,— ավելացնում է Ոսկանը,— ոչ լիապես, ինչպես ինքը կկամենար, այլ փոքր չափերով»: Այսքանն էլ շտեմնված բան էր, և Ոսկանը շուտով նեղն ընկավ էջմիածնի նախապաշարված փոքրիկ աշխարհում: Օտար, այլակրոն քահանային այդպիսի ուշադրությամբ և սիրով աշակերտելը չափազանցություն էր հայրենի ավանդապահության աչքում և համարվում էր ապացույց, թե Ոսկանն էլ օտարանում է, եթե արդեն չի օտարացել: Եվ նրան սկսում են ծուռ նայել, նեղել, նույնիսկ արհամարհել: Ոսկանը չի հուսահատվում, շարունակում է իր գրական զբաղմունքները, թարգմանություններ է անում, քերականություն է կազմում:

Իբրև թարգմանիչ, Ոսկանն ընկավ նույն ծայրահեղության մեջ, որ հատուկ էր լեզվի անկման դարերին: Լատիներենը հարկադրում էր հայ թարգմանիչներին աղճատել իրենց մայրենի լեզուն: Կարծես զգալով, որ հայոց գրական լեզուն այլևս չի կարող կենդանանալ, հարստանալ իր սեփական միջոցներով, մի շարք թարգմանիչներ ձգտում էին փրկություն որոնել լատիներենի մեջ և նրանից փոխ առած ձևերով նոր կերպարանք տալ հայերենին: Ամենից առաջ, ինչպես գիտենք, հայ ունիթոններն էին այդ տգեղ աղճատումները նվիրականացնողները: Ամեն ինչ չափազանցություն էր այդ նեղսիրտ ֆանատիկոսների մեջ: Նրանք տգետ էին թե՛ լատիներենի և թե՛ մանավանդ հայերենի մեջ, բայց կրոնական ջերմեռանդության պահանջ էին համարում անչափ լատինամոլությունը, ուստի աշխատում էին լատինացնել ոչ միայն հայերի հոգին, այլև լեզուն: Եվ գրաբարն անողորմ կերպով աղճատելու մեջ կաթոլիկ հայ վարդապետներն այն աստիճան առաջացան, որ նույնիսկ լատին հոգևորականները հասկացան, թե այդպես չի կարելի և հույս չունենին, թե նրանք կարող են թարգմանություններ անել և եկեղեցական գրքերը սրբագրել: Ջարմանալի է, որ Ոսկան վարդապետը ոչ միայն շհասկացավ այդ, այլև սկսեց եռանդով «բարեփոխել» առանց այդ էլ անկենդան գրաբարն ունիթոնների մեթոդով: Նա մինչև անգամ սկսեց սրբագրել հին հայերեն գրվածքները, իր կանոններին ենթարկել նրանց լեզուն: Այդպիսի բռնություններով լեզու չէր հարստանա. ընդհակառակն, Ոսկանի «բարեփոխած» գրաբարը մի անհեթեթ քառու էր, և եթե այդ վարդապետը կարողացավ ընդմիջտ կապել իր անունը հայոց գրականության պատմության հետ, այդ միմիայն նրա տպարանական գործունեության պատճառով:

Ոսկան վարդապետի վարած վարչական պաշտոններից հայտնին միայն ս. Սարգսի վանքի վանահայրությունն էր: Այդ պաշտոնում էր, երևի, որ նա ստացավ եպիսկոպոսական աստիճան, թեև այնուհետև էլ շարունակում էր անվանվել վարդապետ: Այդ ժամանակ էր, ինչպես տեսանք, որ նրա եղբայր Ավետիսը Մարեցու տպարանի գործերն իր ձեռքն առավ: Վարդապետն, ինչպես երևում է, շատ էր հետաքրքրված Ամստերդամի տպարանական ձեռնարկությամբ, և այդ վառ հետաքրքրության մի նշանն էլ այն է, որ նա իր աշակերտ Կարապետ վարդապետին ուղարկեց իր եղբորն օգնելու: Շուտով, սակայն, Ոսկանը, անշուշտ հրապուրված իր եղբոր նամակներով, վճռեց ան-

* «Բռնի միութեն», էր. 225.

ձամբ գնալ Եվրոպա և նվիրվել հայերեն գրքերի տպագրության: Հակոբ կաթողիկոսը հավանություն տվեց այդ վճռին և 1662-ին ուղարկեց նրան Եվրոպա: Ոսկանը պատրաստ ուներ մի ամբողջ հրատարակչական ծրագիր: Ամենից շատ նրան հափշտակել էր Աստվածաշունչը տպագրելու միտքը: Եվ որպեսզի հեշտացնի այդպիսի մի խոշոր ձեռնարկության կատարումը, նա վճռեց նախքան Ամստերդամ գնալը՝ աշակիցներ որոնել Իտալիայում: Զբնվումնիայից նա նամակ է գրում իր աշակերտ Կարապետ վարդապետին, հանձնարարելով նրան գործը երեսի վրա չձգել մինչև իր տեղ հասնելը: Կարապետը ոչ միայն գործը երեսի վրա չձգեց, այլև փորձեց մի քայլ անել դեպի առաջ, տպագրելով ձայնագրած Շարական: Նա պատրաստել տվեց եկեղեցական նոտաներ և սկսեց այդ գործը, որ հայ տպագրության մեջ նորություն էր:

Ճանապարհին Ոսկան վարդապետը կանգ առավ Լիվոռնո քաղաքում, ուր հանդիպեց իր եղբայր Ավետիսին, որ վերադառնում էր հայրենիք: Այդտեղ վարդապետը երկար թախանձում էր հարուստ հայերին, որ աշակցեն իրեն՝ Աստվածաշունչը տպագրելու համար: Բայց զուր անցան այդ ջանքերը: Լիվոռնոյի հայերը հանձն չառան ոչ մի ձեռնտվություն: Ոսկանն այդտեղից Հռոմ գնաց, բայց ի՞նչ ընդունելություն կարող էր գտնել պապականության մայրաքաղաքում: Կաթոլիկ հոգևորականները Ոսկանին համարում էին Հռոմի եկեղեցու զավակ*, երևի այն պատճառով, որ նա Պողոս Պիրոմալիի աշակերտն էր եղել և նրա հետ թարգմանություններ էր արել: Հասկանալի է, թե որպիսի հիասթափումն պիտի առաջացրած լինի նա Հռոմում, քանի որ գործում էր իբրև էջմիածնի միաբան: Ձեռնունայն մնալով Հռոմում, նա նորից վերադառնում է Լիվոռնո, ուր այս անգամ կարողանում է գտնել երեք ջուղայիցի վաճառականներ, որոնք հանձն են առնում հրատարակել Աստվածաշունչը և սպասվող արդյունքը հատկացնում են էջմիածնին, Երուսաղեմի և ս. Սարգսի վանքերին: Ոսկանն ուղևորվում է Հոլանդիա՝ արդյունավոր մի գործունեություն սկսելու համար: Մի երկու մանր գործեր կատարելուց հետո նա ձեռնարկում է Աստվածաշունչի տպագրությունը,— մի արդարև մեծ գործ, որ, ինչպես տեսանք, վաղուց ի վեր պահանջ էր դարձել ազգի մեջ և շատերի տենչանքն էր, բայց մնացել էր երազ: Կարիք չկա այստեղ մի առ մի բացատրելու, թե ի՞նչ դժվարություններ էր ներկայացնում առաջին անգամ Աստվածաշունչ տպագրելը: Ոսկանը երկար ժամանակ աշխատանք էր թափել նրա վրա ոչ միայն իբրև տպագրող, այլև իբրև խմբագրող: Նա համեմատել է հայերեն Աստվածաշունչը լատիներենի հետ, տնատել է լատիներենի համաձայն, կազմել է բոլոր հատուկ անունների մի շատ մանրամասն ցանկ, նույնիսկ նրա մի մասը (Սիրաքի գիրքը) նորից թարգմանել տվել Ստեփանոս Լեհացուն: Գրքի վերջում Ոսկանը գետեղեց մի քանի կտոր թարգմանություններ ս. Հեռոնիմոսից, սրոնք, երևի, իր գործն էին: Ավելացրեք այդ բոլորի վրա անսխալ, պատկերազարդ, մաքուր և գեղեցիկ տպագրությունը, և դուք հասկացողություն կկազմեք Ոսկանի գործադրած մեծ ջանքերի և հոգեկան մեծ կարողության մասին: Տպագրական մամուլն առաջին անգամն էր լույս հանում այն փաստը, որ հայն էլ ընդունակ է երկար ու դաժան աշխատություններով խոշոր հրատարակություններ անել: Պակասությունը միայն այն էր, որ Ոսկանը չկարողացավ իր լատինաբանություններից և անհարազատ ձևե-

* «Բռնի միութեն», էր. 45.

րից ազատել իր թարգմանութուններն ու բացատրութունները: Սիրաքի նոր թարգմանած գիրքն էլ կրում էր լատինամուտնների բոլոր նորմուծութունները: Հայերեն Աստվածաշունչը տպագրվեց երկու տարվա ընթացքում: Նա մտավ մամուլի տակ 1666-ին և դուրս եկավ 1668-ին: Նկատի առնելով այն ժամանակվա տպագրական գործի դրուժյունը, և մանավանդ այն հանգամանքները, որոնց մեջ գործում էր Ոսկանը օտար հողի վրա, մենք շնք կարող չզարմանալ այդ արագության վրա: Հայ առաջին մեծ տպագրիչը գիտեր աշխատել և ստեղծագործել: Բերում ենք այս առաջին խոշոր տպագրության հիշատակարանը, որ և մի թեթև նմուշ կտա, թե ինչ լեզվով էր գրում Ոսկանը.

«Գոհութիւն, պատիւ և փառք էութեանն ինքնագոյի՝ տէրութեանն յարակայի: Երրորդականի անձնաւորութեանն, և միականի Աստուածութեանն Հօր և Որդւոյ, և Հոգւոյն Սրբոյ, ծնողի և ծնեցելոյ, և բղխողի ի նոցունց էութենէ: Համապետաց՝ համագոյից՝ և համազօրաց. ի հանուրց արարածոց, և բնաւից ստեղծածոց, իմանալեաց և զգալեաց. նիւթականաց տարրեղինաց. և յաննիւթից հրաբունից սեռից. անցելով ամանակաւ, և ներկայի կենցաղիւ և ապառնեալ յաւիտենիւ. զի ետ զկարողութիւն անարժանութեան իմում ձեռնատուութեամբ և օգնականութեամբ ընկերակցութեան մարմնականօք գոյիւք պայազատափառաց. Ստեփանոսի, Թէոդորոսի և Պետրոսի Զուղայեցւոց. քանզի Աստուածասէրք և կորովիքս այնօրիկ հայելով ի նուազութիւն Աստուածայնոց կտակարանաց որ ի մէջ ազգիս Հայոց, մանաւանդ վարդապետաց և վանականաց և գրոց աշակերտաց. վասն որոյ ջերմեռանդ սիրով յօժարեալք յորդորեցին զմիմեանս, քաջալերելով և զիմս նուաստութիւն, որ սակս գոյից վարանէի. ձեռնտուք եղեն ինձ ներգործառնութեանս այսմիկ. տալով առատապէս զծախս դրամոյն ըստ որում և յորժամ պիտոյանայր: Քանզի ես իշխանութեամբ և հրամանաւ վեհափառի կաթողիկոսի և պատրիարքի հայկազանս սեռի. ներ պտրիարգարանում սրբոյ էջմիածնի՝ լուսանկարի և Քրիստոսահիմնեցելոյ, տեառն Յակոբո՝ ներթուոյ փրկչին հազարերորդի վեցհարիւրերորդի վատսներորդի երկրորդի. իսկ ըստ Հայոց թուոյ հազարերորդի հարիւրերորդի մետասաներորդի սեպտեմբերի Ի՛ էլեալ յերկրէ և յազգէ իմմէ դիմեցի ի կողմանս Երոպիոյ, յազազս տպման մատենիս այսորիկ աստուածայնոյ, և բազմաւ վշտիւ և տառապակրութեամբ եկեալ հասի ի սահմանս Իտալիոյ յերկիրն Թոսգանա, ի քաղաքն Իլիվոնայ. ներնախնում նուազում զոչ ոք գտի ինձ զօժանդակ, սակս որոյ թողեալ գնացի ի Հոմայ. գոնեա անդ գտցի յաջողութիւն գործառնութեանս. և անդ ևս ոչ եղև ինչ միսթարութիւն օգնականութեան գործոյս, վասն յոգունց պատճառաց ներհակականաց, թէ ի մերայնոց ազանց, և թէ ինքեանց կանոնաց և սահմանաց՝ զորս մի ըստ միոջէ շարադրել ձանձրութիւն է: Իսկ ի դառնալն իմում անդրէն յիլիվոնայ. յետ բազմաց հակառակութեանց սուտակասպասից արանց և փասքուտաց մերայնոց արանց, որք ոչ զօգուտ ազգի և սրբոյ աթոռոյն, այլ զանձանց զցանկութիւն և կամաց զհաճութիւն կամէին ընուլ. որոց ընդդիմակացեալ, զոր ինչ ետու հաւանութեան բանս, այլ ընդ երից հաւատարմագունից վերագրեցելոց արանց Քրիստոսասիրաց՝ յետ բազմաց քննութեանց և հարցուփորձութեանց միաբանեցայ սիրով և դաշնադրականաւ գրով. զի սոքա երեքեանս ընդիս հոգասցեն զամենայն զծախս վերագրեցելոյ մատենին մինչև ցաւարտ, առ յօգուտ ազգիս և ի շահ սրբոյ աթոռոյն: Բայց այսպիսի եղև պայմանն. քանզի ի թուին ՌՃԺԲ [1663] փետրվարի Ի [20] վերագրեցեալ պարոն Ստեփանոսն և պարոն Պետրոսն խոստացան զաւելեալ

շահան որ ի վաճառմանէ Աստուածաշնչոյն լինիցի տալ սուրբ էջմիածնի. նոյնպէս և պարոն Թէոդորոսն զիւր բաժնի շահոյ զկէսն խոստացաւ սուրբ Երուսաղեմի և զկէսն յուշոյվանից սրբոյն Սարգսի զօրավարի: Այսու պայմանաւ ես ևս չու արարեալ հասի ի կողմանս հիւսիսայնոյ յերկիրս Բելգիկոյ, որ այժմ ասի Զօլլանտիայ, ի քաղաքս յԱմսթելօտամի ի տպարան սրբոյ էջմիածնի և սրբոյն Սարգսի զորս Աւետիքն էր յօրինեալ. զի գիրք Մատթէոսին յոյժ խոշորք էին և անյարմարի. նաև զի ոչ գոյր գիր վասն համաձայնութեան և խորագրութեան հարկեցայ առնել զնօտր գիրդ իմով գոյիւ. զոր վասն փորձի եղեալ եմ ներ վերջնում շարակնոցին. նաև այսու բոլորգրի որ յԱւետին էր յօրինեալ՝ որովք գրովք զսկիզբն արարաք ներթուոյն որպէս գրեալ է ի սկզբան. և յաւարտ սորին ժամանեցաք ողորմութեամբ հունոյ տեառն և փրկչին Յիսուսի, ներ թուոյն Քրիստոսի հազարորդի վեց հարիւրորդի վատսներորդի ութերորդի՝ յամսեանն հոկտեմբերի, որոյ էին աւուրք երեքտասաներորդ: Իսկ ըստ մերոյ հազարորդի հարիւրորդի եօթնևտասներորդի, ներ նոյնում ամսում հոկտեմբերի երրորդի, իսկ ըստ Հայոց ամսոյ հրոտից քսաներորդի հինգերորդի:

«Արդ տեարք սուրբք և ծառայակիցք ի Քրիստոս, որք հանդիպիք այսմ նորատնկոյ բուրաստանի, և Աստուածակերտի դրախտի՝ և յոքնագունի այգւոյ, և յեղեմարդիսի քառավտակեան գետոյս, որ ոռոգեալ արբուցանէ՝ և բողբոջեալ պտղաբերէ յոգիս բանականաց զպէսպէս տեսակս առաքինութեանց՝ և վարուց բարեաց: Յիշեսչիք միով հայրմերով զվերգրեալ խանենց պարոն Ստեփանոսն, և զհանգուցեալ ծնողան նորին, զհայրն զպարոն Եղումն և զմայրն զՓառանձեմն և զայլ արժան մերձաւորս նորին: Այլ և զՔթեռչէնոյ պարոն Թէոդորոսն, և զհայր նորին զմահոգասի Յետգարն, և զմայրն Աննամէլիքն, և զայլ համոզունս նորին բոլորովին: Նաև զպարոն Պետրոսն և զհայր նորին զպարոն Գարաքն, և զայլ համասեռս նորին զնոր և զհին: Ընդ նորին և զհայրն իմ զպարոն Քորոսն, և զմայրն իմ զԳոհարազիզն, և զեղբայրն իմ զՅոհաննէսն զփոխեցեալն առ Քրիստոս. որոյ ընչիւքն մտի ես ի գործս յայս. այլ և զմիւս եղբայրն իմ զԱւետիսն որոյ գրովն սկսաւ գիրքս. և ինքն ևս աշխատեցաւ ժամանակս. ինչ ի խոհարարութեան և ի տուրեառութիւն գործոյս. և զայլ ազգացեղս նոցին: Ընդ որս և զհաւատարիմ աշակերտն իմ զԿարապետ վարդապետ Անդրիանացի, որ միշտ և անձանձիր՝ տքնեցաւ ի վերայ սրբագրութեանն և այլոց գործոց: Այլ և զձեռնասուն աշակերտն իմ զՅօհան սարկաւազ Երևանցի, որ զառաջներորդ փորձն միշտ ընկերացաւ ընդ իս և ընդ վարդապետին և աշխատեցաւ ի սփռելն զթուխտն և ի ժողովելն և ի կապելն և զտնտեսատան հոգան և զամենայն զարտաքին գործս հոգաց և ծառայեաց մտերմաբար: Եւ զայլս զամենեսեան զաշխատաւորս և զբարեմիտ ջանացօղս յիշեսչիք, զի և դուք յիշեալ լիչիք յարքայութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի լսելով զերանաւէտ բարբառ նորա. որ է օրհնեալ ընդ Հօր. և ընդ սրբոյ Հոգւոյն յաւիտեանս, և յաւիտեան յաւիտենից. Ամէն: Հայր մեր որ յերկինս»:

Ամստերգամում Ոսկանը մնաց շորս տարի, մինչև 1670 թվականը, և այդ ժամանակամիջոցում տպագրեց 17 գիրք, միջին թվով տարին 4 գիրք, որ մի աննախընթաց երևույթ էր: Բայց անխոնջ հայ տպագրիչի գործունեութունը մի շատ նշանավոր նորութուն էր նաև հրատարակած գրքերի բովանդակա-

* Տե՛ս Ոսկանի Աստվածաշնչի վերջում:

թյան և արժանիքի կողմից: Ամենից շատ, իհարկե, եկեղեցական գրքերի պահասությունն էր երևում վարդապետի աչքին, և ամենից շատ էլ աշխատանք պիտի գործադրվեր այդ պահասությունը լրացնելու համար: Նա հրատարակեց Սաղմոս, Ժամագիրք, Մաշտոց, Նոր Կտակարան, Շարական: Բայց այս գրքերի հետ միաժամանակ տպվում էին և ժամանակակից, դեռ կենդանի հեղինակների գործերը: Այսպես, 1666-ին նա հրատարակեց իր թարգմանած և խմբագրած «Քերականութիւնը», իսկ 1669-ին լույս ընծայեց մի՝ անհամեմատ ավելի նշանավոր գրական երկ—Առաքել վարդապետ Դավրիժեցու «Պատմագրութիւնը» գեղեցիկ տպագրությամբ: Ինչպես տեսանք, Առաքելը մեռավ 1670 թվականին, հետևաբար նա դեռ կենդանի էր, երբ լույս տեսավ նրա նշանավոր աշխատությունը: Առաջին տպագրված գիրքն էր դա, որ խոսում էր ժամանակակից կյանքի մասին, դուրս էր բերում դեռ կենդանի գործիչների պատկերները: Միաժամանակ առաջին տպագրված հայերեն գիրքն էր դա, որ թշնամական կրքեր հարուցեց, հալածվեց, արգելքի տակ դրվեց: Երբ Առաքելի Պատմագրութիւնն ուղարկվեց Լեհաստան վաճառելու համար, կաթողիկ կրոնավորներից մեզ ծանոթ հ. Ալոյսիոս Պիդուն շտապեց կաթողիկական արգելքի թաթր դնել այդ գրքի վրա, որովհետև նրա մեջ նկարված էին Նիկոլ եպիսկոպոսի և Լեհաստանի եզվիտների դեմքերը, իսկ դավանամուտական ամբողջ գործը ներկայացված էր իբրև ամենակոպիտ բռնաբարություն խղճի ազատության և անհատական համոզմունքի: Հետաքրքրական է մանավանդ այն, որ այդ լատին կրոնավորը չի խնայել նրան իր գրած պատմության մեջ, ցույց տալով նրան շահամուլ, փառասեր և անպետք մի մարդ, իսկ երբ Լիովի դատավորները հարցրին, թե ինչու է արգելվում Դավրիժեցու գիրքը, նա մտավ նույն այդ Նիկոլի փեշերի տակ և պատասխանեց, թե ինքը, «լինելով առաքելության ծառա՝ չի կարող հավանություն տալ, որ վաճառվեն ու տարածվեն այնպիսի գրքեր, որոնց մեջ անարգված է իրենց հովիվը»*: Այս, իհարկե, կեղծավոր մի պատրվակ էր միայն: Լեհաստանի հայերին բռնի կաթողիկացնողներն ամեն կերպ աշխատում էին, որ «հերետիկոս» հայերը ոչինչ հարաբերություն չունենան նրանց հետ, և երկրից դուրս էին վանում ամեն մեկին, որ ավանդապահություն և ազգասիրություն էր ցույց տալիս: Այդ սքեմազարդ ոստիկաններին սաստիկ կատաղեցնում էր մանավանդ Ամստերդամի տպարանը, որ համարձակվում էր հրատարակել հերետիկոսական գրքեր: Այդ պատճառով արգելված էին Ամստերդամի բոլոր հայերեն գրքերն առհասարակ: Ոսկան վարդապետի անվան պատիվ էր բերում այն, որ նա վարակված չէր կաթողիկ կղերի այդ ֆանատիկոսությամբ: Ընդհակառակն, այնքան լայն սրտի և ազատ մտածողության տեր էր նա, որ իր գործունեության ընթացքում մի քանի անգամ թույլ տվեց տպել էջմիածնին պատկանող տպարանում կաթողիկական գրվածքներ, կրոնական բովանդակությամբ:

Վերջապես, Ոսկանի մատուցած մի ծառայությունն էլ այն է, որ նա առանց ուշադրության չիողեց հայոց հին մատենագրությունը: Մինչև նրա հրատարակությունները միայն Շնորհալու «Յիսուս որդին» էր հրատարակվել (երեք անգամ): Ոսկանն էլ հրատարակում էր 1669-ին Մովսես Խորենացուն վերագրվող «Աշխարհացոյց»-ը, որ յոթերորդ դարի գործ է և որի հետ մենք ծանոթացել ենք իր տեղում: Այդ աշխատության հետ տպվում էր և «Աղուեսագիրք», որ առակների հավաքածու էր: Երկու գործերն էլ ուշագրավ

* «Բռնի միութիւն», էր. 215:

են իբրև այնպիսի գրական նորություններ, որոնք անմիջապես եկեղեցու և կրոնի շահերին չեն ենթարկված: «Աշխարհացոյց»-ի տպագրությունը ցույց է տալիս, որ ղգացվել էր, թե որքան հայոց գրականությունը ետ մնացած էր իրական կյանքից: Իրական կյանքում հայը մի համաշխարհային թափառական էր, որ անդադար ձանապարհներ էր կտրում, որի համար արգելք չէին ծովերն ու անապատները, որ շփվում էր բազմաթիվ ազգերի հետ և ուներ այնպիսի հարուստ աշխարհագրական տեղեկություններ, որոնք կարող էին գրգռել շատ ազգերի նախանձը: Բայց իր գործնական կյանքից դուրս, իր գրականության մեջ, դա մի զարմանալի անտեղյակ ու միամիտ ազգ էր. նա ամբողջապես ամփոփված էր այն նեղ տարածության մեջ, որ եկեղեցու գրմբի ծայրից ձգվում էր դեպի երկինք: Այդ անձկության մեջ փակված՝ նա չգիտեր, թե ինչ է ֆիզիկական աշխարհը, թե ինչեր են կատարվում լուսնի տակ: Այսպիսի մի միջավայրում իմաստություն պետք էր համարել և Խորենացու անունով գոյություն ունեցող համառ «Աշխարհացոյց»-ը, թեև նա սաստիկ հնացած էր 17-րդ դարի համար և պարունակում էր զլխավորապես չոր ու ցամաք աշխարհագրական անուններ: Իսկ ինչ վերաբերում է «Աղուեսագրքին», այս էլ ժողովրդական սիրված ընթերցանության գիրք էր, ժողովրդական բանահյուսությունից առաջացած և գրական ձևեր ստացած, հետաքրքրական իր զվարճալի և խրատական բովանդակությամբ:

Զգտելով գիրքը մոտեցնել ժողովրդին, նկատի առնելով և հրատարակության նյութական շահերը, Ոսկանը հրատարակում էր «Օրացոյց» («Տոմարագիրք»), ղնելով նրա մեջ «Մարմնախաղաց» և «Երազահան», առանց, իհարկե, զգալու, թե դրանով մեղք է կատարում, նախապաշարմունքներն ու ավելորդապաշտությունները խրախուսելով:

4. Ամստերդամից Ֆրանսիա: Ծպագրական այդ եռանդոտ գործունեությունն, իհարկե, էժան չէր նստում Եվրոպայի այդ հեռավոր անկյունում, ուր Ոսկանի շուրջը կազմվել էր արդեն մի հայ տպագրական ընտանիք, որ ապրում էր լոկ տպարանի միջոցներով: Տնտեսական հարցը ծանրանում էր ծերունի հոգևորականի վրա, սպառնալով կտրել նրա գործունեության թելը: Միջոցներ որոնելով այդ սպառնալիքի դեմ, Ոսկանն ամենից առաջ այն եզրակացություն էր գալիս, որ տպարանն ապահովության հաստատուն աղբյուր կարող է գտնել գրավաճառության մեջ, եթե վերջինս կազմակերպվի կանոնավոր հիմքերի վրա: Հայ իրականության մեջ մինչև այդ գոյություն չունեի այդպիսի հարց: Գրավաճառությունը սոսկ տպագրական գործի զարգացումից առաջացող մի առևտուր էր, և Ոսկանն, իհարկե, չէր կարող սպասել, թե կրթական կերպով այդ առևտուրը հայ վաճառականների ձեռքով: Մտնում էր, որ նա ինքը թե՛ գրքեր տպեր և թե՛ մտածեր նրանց վաճառման մասին: Մեծ անհարմարություն էր այն, որ նրա տպարանը գտնվում էր Եվրոպայի մի անկյունում, հայությունից շատ հեռու: Այդ պատճառով նա դեռ 1665-ին միտք ուներ փոխադրել տպարանը Լիով քաղաքը, որ Հոլանդիային ամենից շատ մոտիկ հայկական մի խոշոր գաղթականություն ուներ իր մեջ և կարող էր, Լեհաստանի մյուս հայաբնակ վայրերի հետ միասին, աշակցել գործին: Իր այս միտքը նա նամակով հայտնեց Նիկոլին: Հ. Ալոյսիոս Պիդուն, պատմելով այս իրողությունը*, շատ իրավացի կերպով նկատում է, թե Ոսկանը երևի չգիտեր, որ Կղեմես Գալանցու, ինքը՝ Պիդուն գտնվում են Լեհաստա-

* «Բռնի միութիւն», էր. 45:

Նույն Եվ իսկապես, եթե Ոսկանն իմանար այդ, առնվազն ավելորդ կհամարեր դիմում անել լեհահայերին: Ամստերդամի տպարանը, ինչպես գիտենք, ահագին անհանգստություն էր պատճառում բռնի կրոնափոխության ասպետներին: Նրանք շատ ուրախացան Ոսկանի առաջարկության վրա, իսկույն հասկանալով, որ տպարանը կվով փոխադրելով կարելի էր խափանել «շատ շարիքների առիթը», այսինքն այլևս չէին տպվի այնպիսի գրքեր, որոնց մեջ, օրինակ, ասված կլիներ, թե ս. Հոգին բխում է միայն Հորից և ոչ թե Հորից ու Որդուց, ինչպես հաստատ գիտելին Հռոմում, կամ թե, օրինակ, Գրիգոր Տաթևացին «սուրբ» կոչված լինի: Նիկոլը Պիդուի խորհրդով մի «շատ հանճարավոր» նամակով համոզեց Ոսկանին կատարել իր մտադրությունը: Բայց Ոսկանը ծուղակի մեջ չընկավ, և իմանալով, որ կվովում իր տպարանը պիտի դնի Պիդուների հրամանատարության տակ, ավելի լավ համարեց մնալ Ամստերդամում և լինել ազատ, թեև նյութապես շատ անապահով գրություն մեջ: Նա հույս ուներ, թե տպագրված գրքերի վաճառումից կստացվի բավականաչափ դրամ՝ գործը շարունակելու համար: Բայց իզուր: Մի նավ, որ Կ. Պոլիս էր տանում Աստվածաշնչի և Շարականների բաղմամբով օրինակներ, ընկղմվեց, մեծ վնաս պատճառելով Ամստերդամի տպարանին: Բացի դրանից, տեղ հասած գրքերն էլ շատ դանդաղ և անկանոն էին վաճառվում: Պարտքը դիզվում էր, և Ոսկանն ստիպված էր թե՛ իր ծանր գործը տանել և թե՛ տանջվել պարտատերերի ձեռքին: «Ես շատ ստրկացա ինձ վրա բարդված պարտքերի պատճառով», ասում է նա 1673-ին տպագրված ժամագրքի մեջ: Այս ստրկությունն էր պատճառ, որ նա չորս տարուց ավելի չկարողացավ դիմանալ Ամստերդամում, հուսահատվեց, ինչպես որ բնական էր, աչքաթող արավ իր սիրած գործը: Մնում էր օգնության մի աղբյուր—էմիգրանտներ: Հակոբ կաթողիկոսը խոստացել էր մի քանի գրքերի ծախսը տալ, բայց այդ էլ չեղավ, որովհետև այդ ժամանակ ինքը՝ կաթողիկոսն էլ շատ նեղ գրություն մեջ էր: Եվ Ոսկանի համար հետզհետե ծանր անհրաժեշտություն էր դառնում տպարանը մի ուրիշ տեղ փոխադրելը՝ պարտատերերից հանգիստ գտնելու համար:

Արդեն ասացինք, որ Ամստերդամում ծերունի վարդապետի շուրջը կազմվել էր մի ամբողջ տպագրական ընտանիք: Բացի մեզ արդեն ծանոթ կարապետ վարդապետ Անդրիանեցուց և Հովհաննես սարկավազից, այդ ընտանիքի մեջ էին Ոսկանի քեռորդի Սողոմոն Լեոնյանը և Թադեոս Համազասպյան անունով մի քահանա, որ նույնպես Սպահանից էր և նույնպես կոչվում էր Երևանցի: Այս վերջինը Ոսկանի գործի շար հրեշտակը դարձավ և կործանման պատճառը: Նա կարողացավ գրավել Ոսկանի առանձին վստահությունը, ընկերացավ նրան, կատարում էր զանազան հանձնարարություններ: Ինչպես գիտենք, Լիվոռնոյի երեք շուղայեցի վաճառականները հանձն էին առել Աստվածաշնչի տպագրության ծախսերը: Ոսկանն Ամստերդամից Լիվոռնո ուղարկեց Թադեոս քահանային՝ այդ վաճառականների հետ հաշիվները վերջացնելու: Այդ գործի պատմությունն արել է ինքը Համազասպյանը մի ընդարձակ ոտանավոր գրվածքի մեջ*, աշխատելով, իհարկե, արդարացնել իրեն և մեղադրել երեք վաճառականներին, որոնք, որպես թե, առանց որևէ պատճառի հրաժարվեցին իրենց խոստումը կատարելուց և, բացի դրանից՝ հափշտակեցին Ոսկանի ուղարկած բոլոր գրքերը: Որ այդպես չի եղել գործը, երևում է

* «Հանդես» ամսօրեայ, 1887, № 11—12.

այն հանգամանքից, որ Թադեոսը դիմել է դատարանին, բայց փոխանակ վաճառականներին պատժելու, ինքը դատապարտվել է բանտարկության: Եվ որ ամենից շատ նշանակալիցն է՝ բանտից նա ազատվեց պապական նվիրակի միջնորդությամբ: Մի հանգամանք է սա, որ ցույց է տալիս, թե Համազասպյանն արդեն բավական գնահատելի մարդ էր կաթողիկ հոգևորականների համար: Ինչպես երևում է, նույն այս Թադեոս քահանան էր, որ կվով տարավ Ամստերդամի հրատարակությունները, որոնց մեջ էր և Առաքել Դավրիժեցու Պատմությունը: Այդքան մոտիկ և հավատարիմ ձևացող անձնավորությունն անշուշտ մեծ ազդեցություն ունեցած պիտի լինի Ոսկանի վրա հուսահատության այն միջոցներին, երբ տպարանի գոյությունն իսպառ վտանգված էր երևում: Չի կարելի չենթադրել, որ Թադեոսը, իր նախամտածած նպատակների համար կամ գուցե և պապականների ոսկով ու խոստումներով կաշառված՝ համոզում էր Ոսկանին հանել տպարանը Հոլանդիայից:

Բայց ո՞ր կարելի էր տանել այն: Կաթողիկ հոգևորականության ինտրիգներն ու մեքենայությունները, ինչպես տեսանք, Ոսկանին նեղում էին նաև Հոլանդիայում, արգելքներ հարուցանելով գրքերի տարածման դեմ: Բացի դրանից՝ երևում է, որ եթե Ոսկանի հրատարակությունները դանդաղ էին վաճառվում, պատճառներից մեկն էլ այն էր, որ նրանք տպագրվում էին մի բողոքական երկրում, իսկ սա, խավար ժամանակի հասկացողությամբ, մի հանգամանք էր, որ ապացուցում էր, թե այդ գրքերն անհարազատ են, աղճատված: Այս բոլորը պիտի հասկացներ Ոսկանին, որ հարկավոր է զիջողություն անել և պետք է գործունեություն սկսել մի կաթողիկ աշխարհում: Ամբողջ Եվրոպայի մեջ նա միայն Ֆրանսիան համարեց հարմար իր մտքի համար: Չարիքներից փոքրագույնն ընտրել էր սա նշանակում: Որովհետև Ֆրանսիան թեև կաթողիկ երկիր էր, թեև Հռոմի ավագ դստեր պատվանունն էր կրում, իսկ նրա թագավորները «ամենաքրիստոնյա» տիտղոսով էին փայլում, բայց ուներ եկեղեցական ինքնավարություն, որ հայտնի է գալիկալաոսություն անունով: Դա չէր նշանակում ոչ անկախություն, ոչ էլ ընդդիմադիր մի հոսանք Հռոմի դեմ: Ֆրանսիական եկեղեցին, դավանական հարցերի մեջ ընդունելով իր կախումը պապից, պահպանում էր վարչական ինքնօրենություն: Գալիկան եկեղեցու գլխավոր սկզբունքներն էին. 1) Պապը ոչինչ իրավունք չունի աշխարհական գործերի մեջ Ֆրանսիայում. 2) Կրոնական հարցերի մեջ նրա կարգադրությունները չպիտի հակասեին այն եկեղեցական ժողովների որոշումներին, որ ընդունում էր Ֆրանսիական եկեղեցին: Ոսկանի ժամանակ Ֆրանսիայի թագավորն էր Լուի ԺԴ, որին մենք արդեն ճանաչում ենք իբրև բռնապետության ժայռահեղ զարգացումը մարմնացնող մի անձնավորություն, որին համարում էին աստծու միմիստր այս աշխարհի վրա, աստծու տեղապահ և նույնիսկ աստծու կենդանի պատկեր»*: Ֆրանսիայի այս կես-աստվածը, որ երկրպագություն էր ընդունում իր հպատակներից, ավելի ևս զարգացրեց գալիկանությունը. պապին նա հարկադրեց ճանաչել իր գերազանցությունը, եկեղեցականներին հեռացրեց պետական բարձր պաշտոններից, կասկածով էր վերաբերվում նրանց, որովհետև եկեղեցական զգեստները և սրբազան պարտավորությունները կրոնական հեղինակություն էին տալիս նրանց: Մենք արդեն գիտենք նաև, որ Լուի ԺԴ Արևելքի քրիստոնյաների վերաբերմամբ ազատաբարձի դեր ստանձնելն էր փայփայում իր սրտի մեջ:

* Lavissee et Rambaud, „Hist. Gen.“, VI, h. 154.

Ահա այսպիսի հանգամանքներն արտաբուստ գրավիչ էին դարձնում Ցրանսիան: 1669 թվականին Ոսկանը մի աղերսագրի հետ ուղարկում է Լուի Թագավորին իր տպագրած Աստվածաշունչը: Թագավորն ընդունում է այդ նվերն իրեն հատուկ սիրալիք քաղաքավարությունք, և Ոսկանը, խրախուսված այդ բարձր ուշադրությունից, շտապում է Փարիզ, ուր խնդրում է իրավունք՝ հայ տպարան բաց անելու Մարսելում կամ Լիոնում և կամ թե ֆրանսիական մի ուրիշ քաղաքում: Այստեղ ահա հայ վարդապետը համոզվում է, որ ամենաքրիստոնյա թագավորների երկրում չկա աղատություն այն շափով, ինչպես կարելի էր սպասել: Թույլտվություն նրան տվին, բայց այն պայմանով, որ տպարանից լույս տեսնող գրքերը «հոռմեական ուղղափառ կրոնին և հավատալիքներին հակառակ բան չպարունակեն»*: Այս պայմանը երկսայրի սուր էր. այն կարելի էր հասկանալ այնպես, թե հոռմեական եկեղեցու դեմ ուղղված գրվածքներ չպետք է տպագրել, կարելի էր հասկանալ և այն մտքով, թե հայոց կրոնական գրքերը պետք է սրբագրել այնպես, որ նրանց մեջ կաթոլիկ եկեղեցու ընդունած ձևերին հակառակ բան չլինի: Զէ՞ որ Հռոմի նշանաբանն էր— «Ով ինձ հետ չէ, նա ինձ դեմ է»: Թույլտվությունը հենց այդ երկրորդ մտքով էլ հասկացվեց: Ոսկանն ընդունեց պայմանը, երևի հույս ունենալով, թե այդ սահմանների մեջ էլ կարելի է գործ տեսնել:

Դուրս գալով Հոլանդիայից, նրա տպարանը հենց որ մտավ կաթոլիկ աշխարհը, ենթարկվեց պրոպագանդայի իշխանություն: Ոսկանն ընտրել էր Մարսել քաղաքը, հրատարակելով այն հանգամանքից, որ այդտեղ էլ կար հայ վաճառականների մի շատ գործունյա գաղութ: Բայց նախքան այդտեղ գնալը փորձ է անում կիվոնոյի մեջ հաստատվելու: Եվ մենք տեսնում ենք, որ տպարանը բացվում է այդ քաղաքի մեջ, 1670-ին տպագրում է «Պարտեզ հոգևոր» և «Քրիստոնէական» անունով գրքերը, երկուսն էլ զուտ կաթոլիկական: Այնուհետև Ոսկանի մամուլը մատնվում է մի անսովոր անգործության, որ տևում է մինչև 1673 թվականը: Դա Ոսկանի հուսահատության, տատանումների և ծանր հոգսերի ժամանակն էր: Ցրանսիական կառավարության դրած պայմանները մտահոգության պատճառ էին ծերունու համար, բայց նա, այնուամենայնիվ, չլքեց էջմիածնի տպարանը, որին նվիրված էր իր բոլոր ուժերով: Վերջը, վստահանալով կառավարության խոստումների անկեղծության վրա, բաց արավ տպարանի դռները՝ դարձյալ էջմիածնի և ս. Սարգսի անունով: Մյուս կողմից նրան տանջում էր դրամական հարցը, որ հարկադրեց նրան ի վերջո ընկերացնել իր հետ Թադոս քահանա Համազասպյանին: Ընկերակցության պայմանագիրը կնքվեց 1673-ին: Ինչպես երևում է, Ոսկանն այդ միջոցին այնքան հասկացել էր, թե ինչ մարդ է այդ քահանան, որ հարկավոր համարեց մի քանի զգուշություններ գործ դնել: Ամենակարևորն այն էր, որ Ոսկանը միայն իրեն վերապահեց տպագրելի գրքերի սրբագրությունը: Ընկերությունն այսպես էր կազմվում: Ոսկանը և Թադոսը հազարական դահեկան գումար էին դնում ծախսերի համար. տպագրված գրքերից 350 օրինակ վերցնում էր Ոսկանն իբրև սրբագրության վարձ, իսկ մնացածը հավասար շափով բաժանվում էր երկուսի մեջ:

Սակայն ձեռք առած նախազգուշությունները չօգնեցին: Պրոպագանդան հենց որ լուր առավ, թե հայկական տպարանը բացվել է Մարսելում, շտապեց հրամանագրել տեղական եպիսկոպոսին, որ իր հսկողության տակ առնի

* «Գառմ. հայոց տպագ.», եր. 114:

Ոսկանին, որովհետև նա հարաբերություն ունի էջմիածնի կաթողիկոսի հետ: Հռոմում հայերեն տպարանի առթիվ վայնասուն բարձրացնողներ քիչ չկային, և դրանց միացավ հ. Պիդուն, որ նոր էր եկել Լեհաստանից՝ մի քանի հարցեր պարզելու համար: Խարդախ և խաբեբա Նիկոլ Թորոսովիչն արդեն բավականաչափ ձանձրացրել էր կաթոլիկ հոգևորականներին, որոնց նա այլևս հարկավոր չէր, ուստի և կանչվել էր Հռոմ, ուր պատվավոր բանտարկության էր ենթարկված, պահելով իր աստիճանը և Լեհաստանի հայոց առաջնորդի անվանական պաշտոնը: Պիդուն պահանջում էր նրանից, որ Լեհաստանում մնան միմիայն այն մի քանի հատ հայերեն գրքերը, որոնք սրբագրված էին և ուղղափառացված Հռոմում, իսկ մնացած գրքերը, իբրև հերձվածողական, ոչընչացնել: Նա մինչև իսկ չէր ուզում, որ այդ հերձվածող գրքերը հանձնվեն արևելյան հայերին, այսինքն նրանց, որոնք կաթոլիկ չէին և ապրում էին իրենց հայրենիքում: Ահա հայ գրքի այս ուխտյալ թշնամին, Հռոմից գնալով Տոսքանա, հանդիպեց այնտեղ Մարսելի եպիսկոպոսին, որ ֆրանսիական կառավարության կողմից դեսպանության պաշտոնով եկել էր Տոսքանայի իշխանի մոտ: Հ. Պիդուն իսկույն խոսք բացեց Ոսկանի տպարանի մասին և սկսեց թախանձանքով խնդրել եպիսկոպոսից, որ նա հայերին թույլ չտա տպագրել մի կաթոլիկ պետության մեջ և մանավանդ մի բարեպաշտոն եպիսկոպոսի վիճակի մեջ «հիմարական գրքեր, որոնք մեծ վնաս են կաթոլիկ հավատին»*: Մարսելի եպիսկոպոսը խնդրեց նրան գրավոր տեղեկություններ տալ իրեն թե՛ տպարանի և թե՛ Ոսկանի մասին, որին նա կաթոլիկ էր համարում: Ստանալով այդ տեղեկությունները, նա խոստացավ ամեն ջանք գործ դնել Պիդուի «օրինավոր պահանջը» կատարելու համար: Եվ իրավ, եպիսկոպոսը խիստ միջոցներ ձեռք առավ, որ Ոսկանը «հիմարական» գրքեր չտպագրի: Նախ նա պահանջեց, որ վարդապետը հայերեն և լատիներեն լեզուներով ներկայացնի իր դավանությունը, որպեսզի իմանա՝ հակառակ է նա կաթոլիկ եկեղեցուն, թե՞ ոչ: Ապա հանձնարարեց իր փոխանորդին հսկել տպարանի վրա, իսկ տպելի գրքերի քննությունն իր վրա առավ: Բայց նա ինքը հայերեն չգիտեր, և գրաքննիչի պաշտոնը պիտի կատարեր մի հայ քահանայի միջոցով, որ պիտի ուղարկվեր Հռոմից:

Քանի՞ մթնոլորտների ճնշման տակ էր դրված Ոսկանը: Ամենից ծանրն ու խեղդողն այն էր, որ գրաքննությունը հանձնվում էր հայի: Եվ, այնուամենայնիվ, ծերունին արիաբար գործի կպավ և 1673-ին սկսեց տպագրել «Գրքույկ կարևոր» անունով գիրքը, որ օրացույցի պես մի բան էր և պարունակում էր իր մեջ զանազան օգտակար գիտելիքներ, մանավանդ վաճառականների համար: Բայց Ոսկանին ոգևորողը մի մեծադիր և պատկերազարդ ժամագրքի տպագրությունն էր, որի համար էլ ընկերացել էր Համազասպյանի հետ: Միայն սաստիկ ոգևորությամբ կարելի է բացատրել այն հանգամանքը, որ Ոսկանը, ինչպես երևում է, մոռացել էր իրեն շրջապատող իրականությունը, մոռացել էր, որ ժամագիրքն այնպիսի մի հրատարակություն էր, որի վրա կաթոլիկ գրաքննությունը կարող էր իր բոլոր խստությունները կենտրոնացնել: Երևի ծերունի տպագրիչը հույս է ունեցել մի կերպ քննեցնել կաթոլիկության պաշտոնյային կամ գեթ ազատել նրա ճանկերից շատ այնպիսի բաներ, որոնք կարող էին ուշադրությունից վրիպել: Բայց այդ դեպքում կար ընտանի մատնիչը: Ըստ երևույթին Համազասպյանը պիտի նույնպես

* «Բռնի միութեն», եր. 232:

ցանկանար, որ ժամագիրքն անվտանգ դուրս գար մամուլի տակից, քանի որ նրա տպագրության համար ինքն էլ փող էր դրել: Սակայն այդպես չեղավ: Գրքի առաջին թերթը դեռ նոր էր մամուլի տակ մտել, երբ Համազասպյանն, ինչպես ասված է Ոսկանի բերանից մի ժամանակակից հիշատակարանում*, «կառուցեց անօրենության ամրոցներ և դղյակներ»: Նրա միտքն էր՝ խափանել ոչ միայն ժամագրքի տպագրությունը, այլև առհասարակ տպարանի գործունեությունը: Զմյուռնիայի հայերի մի հանրագիր, որ ուղղված էր Թաղեոս քահանայի արարքների դեմ, ասում էր. «Եթէ իրեն հավատալու լինիր, մեր տպագրատունը կփչացնեք և գիտություն լույսը կմարեք»*: Այդ քահանան գործում էր, անշուշտ, կաթոլիկ հոգևորականության միջոցով, որ հոժարությունը լսում էր նրան և գրգռում էր Ոսկանի «հերետիկոսություն» դեմ: Այդ նախապահով Ոսկանին տանջել կարելի էր շատ ու երկար: Ընտանի թշնամության դեմ պայքարել անկարող եղավ այնքան երախտավոր ծերունին, և նա վշտի ու դառնության մեջ մեռավ 1674 թվականի սկզբին:

Եթե անպատճառ հարկավոր է, որ յուրաքանչյուր նոր գործ ունենա իր զոհերը, մենք Ոսկան վարդապետին կարող ենք համարել ամենախոշոր զոհը, որ ստանում էր տպագրական գործը հայերից: Այս մարդու ութամյա կյանքը Եվրոպայում մի կատարյալ նահատակություն էր Հայաստանի լուսավորության համար և ցույց էր տալիս, թե ո՞րքան շատ բան դեռ կարելի կլիներ սպասել նրանից, եթե զոհ չդառնար ընտանի վատություն: Նա առաջին հայ մարդն էր, որ կանոնավոր ու հարատև դրություն ստեղծեց տպարանի համար: Նա առաջին հայ հրատարակիչն էր, որ ուներ համեմատաբար շատ լայն հայացք իր գործի վրա, որ գիրք տալիս էր ոչ միայն տիրացուին, այլև վաճառականին, հասարակ ընթերցողին:

5. Պայքար հայրենի գրքի համար: Որքան և ցավալի լինի զոհն ըստ ինքյան, բայց նրա մեջ միշտ մարմնանում է մի գաղափարի հաղթանակ, նրանով մի հայտնի գործ արմատանում է ավելի հաստատ ու պտղատու հողի մեջ: Այսպես էր և Ոսկան վարդապետը: Նա մեռավ վշտերի և հուսահատության մեջ, բայց հայ տպարանն արդեն մի հաստատություն էր դարձել և այլևս կոչչելու, անհետանալու վտանգի մեջ չէր: Ծիշտ է, նրա տպարանը մաս-մաս եղավ, ցրիվ եկավ, բայց այդ բեկորները նոր և նոր տպարանների կորիզներ դարձան Մարսելում, Ամստերդամում, Վենետիկում, Կ. Պոլսում: Ոսկանը պատրաստեց հայ տպագրիչների սերունդ, որ նրանից հետո շարունակեց գործը և այնքան եռանդոտ ու ժիր էր, որ նույնիսկ շարունակեց և նրա պայքարը:

Այդ պայքարի ասպարեզն էր Մարսելի տպարանը: Հենց որ Ոսկանը փակեց իր աչքերը, Թաղեոս քահանան շտապեց կառավարության ձեռքով կնքել տալ տպարանը: Սկսվեց մի երկար վեճ նրա և Ոսկանի ժառանգ Սողոմոն Լևոնյանի մեջ: Վերջինս պատրաստ էր ճշտությամբ կատարել Ոսկանի ստորագրած պայմանները ժամագրքի տպագրության վերաբերմամբ և այդպիսով միանգամայն վերջացնել բոլոր հաշիվները Համազասպյանի հետ: Եվ այդ կովածաղիկը մեջտեղից վերացնելու համար նա ոչինչ չխնայեց: Երևան

* Այդ հիշատակարանը ասված է «Գրքույն կարեք» գրքի երկրորդ հրատարակության մեջ, որ լույս տեսավ Մարսելում 1678-ին և անվանված է «Կառավարության Ոսկանի վարդապետի՝ սակա դառն մահուան իւրոյ յ պատճառէ տիրանենց երկցուոյն յթաթէոսի երկանցուոյ»: Սակայն այդ կտակի վավերականությունը շատ կասկածելի է:

** «Պատմ. հայկ. տպագր.», էր. 116:

է գալիս Ոսկանի թողած տպագրական ընտանիքում և մի շատ ժիր ու անհող-դող գործիչ, որի անունն էր Նասիբ Գրիգորյան, որ դառնում է Լևոնյանի հավատարմատարը: Նրա ջանքերով տպագրությունն արագ առաջ էր գնում, իսկ կաթոլիկ կղերի կասկածները չեղոքացնելու համար՝ նա գրաքննիչ խընդրեց, և տպարանի հաշիվով Հոռմից ուղարկվեց Հովհաննես Հոլով անունով հայ կաթոլիկ քահանան: Բայց Թաղեոս երեցն այդքան հեշտությամբ ընկրճվողը չէր: Նա ուղղակի դիմեց դատավորին և հայտնեց, թե Ոսկանի ժամագրքի մեջ հերետիկոսական տեղեր շատ են մնացել, ուստի պահանջում էր, որ արդեն տպագրված ութ թերթերը նորից տպագրվեն. նա նույնիսկ Հովհաննես Հոլովից էլ ջերմեռանդ նախանձախնդիր էր հանդիսանում կաթոլիկ ուղղափառության: Գատավորը վճռեց, որ արատավոր համարվող ութ թերթերը նորից տպագրվեն և, բացի դրանից, ինչպես պահանջում էր զանգատավոր քահանան, գրքի վրա նշանակել, թե նա հրատարակվում է Ոսկանի և Համազասպյանի ծախսով: Նասիբ Գրիգորյանը բողոքեց այդ վճռի դեմ, և պառլամենտը (նահանգական բարձրագույն դատարան) ջնջեց դատավորի վճռի այն մասը, թե պետք է նորից տպագրել ութ թերթերը: Դրա փոխարեն պառլամենտը որոշեց, որ հերետիկոսությունների հարցն ամբողջովին հանձնելի տեղական առաջնորդի հայեցողության: Համազասպյանը, կամենալով միանգամից ազատվել Նասիբից, որ այդքան ժիր ու հասկացող ախոյան էր հանդիսացել, նորից մատնություն դիմեց, հայտնելով ուր հարկն է, թե նա նենգավաճառ է, դատարկաշրջիկ և սնանկացած վաճառական: Նասիբը բանտարկվեց և հազիվ 1676-ին կարողացավ ազատվել, բողոք ներկայացնելով իր կալանավորման վճռի դեմ:

Մնում էր, ուրեմն, Մարսելի եպիսկոպոսի վճիռը, որպեսզի վերջանա այդ դժբախտ գործը: Բայց այստեղ ավելացավ մի նոր հանգամանք, որ ավելի ևս խճճեց հարցը: Թովմաս Հայրապետյան անունով մի հայ կաթոլիկ քահանա այդ միջոցին Մարսելով անցնում էր դեպի Փարիզ: Եպիսկոպոսը նրան հանձնեց ժամագրքի քննությունը, և այս մի հայը գերազանցեց ոչ միայն Հովհաննես Հոլովին, այլև բոլոր նախընթաց ֆանատիկոսներին իր բացառիկ, կատաղի անհամբերողությամբ: Նա շատ քիչ համարեց Համազասպյանի ցուցակագրած հերետիկոսությունները և, բացի արդեն արգելքի տակ դրված ութ թերթերից՝ ուրիշ ութ թերթ էլ արգելեց՝ ասելով, թե պետք է նորից տպագրել, որովհետև հերետիկոսություններով լիքն են: Եվ չէր կարելի ասել, թե հայ ինկվիզիտորի այդ վճիռը չափազանցությունների բոլոր ծայրերը չէր թևակոխում: Այն աստիճան մոլեգին ու կատաղի էր նա, որ թույլ չէր տալիս Մարսելի ժամագրքի մեջ նույնիսկ այնպիսի տեղեր, որոնք կային Հոռմում ասված եկեղեցական գրքերի մեջ: Թշնամություն ամեն մի հայկական ծեսի, անգամ հայ անվան դեմ անհուն էր: Նասիբ Գրիգորյանը դեմ չէր այդ ուղղումներին. միայն նորից շտապաբերու և ավելորդ ծախսեր չանելու համար նա առաջարկում էր, որ կազմվի սրբագրությունների ցուցակը և տպագրվի գրքի վերջում: 1678-ին պառլամենտը, որի վավերացման էր ներկայացված այս առաջարկությունը, նորից տեղական եպիսկոպոսի մոտ ուղարկեց վիճող կողմերը՝ ասելով, որ միայն նա կարող է վճռել, թե ինչպես է հարմար սրբագրել ժամագրքը: Բայց այդ միջոցին Մարսելի եպիսկոպոսը տեղափոխվեց մի ուրիշ վիճակ, և նրա պաշտոնը ժամանակավորապես, մինչև նոր առաջնորդ նշանակելը, հանձնվեց Ֆիլիպ դը-Քոսե անունով քահանային. որ պարտք համարեց ամեն կերպ պաշտպանել Հայրապետյանին: Հետաքրք-

ըրրական է այդ վերաբերմունքի շարժառիթը, որ ցույց է տալիս, թե հայերը ինչ կողմնակի, բոլորովին իրենց հետ կապ չունեցող նկատումների գոհ էին դառնում: Գրաքննիչ Հայրապետյանը հզոր պաշտպանություն էր գտնում ոչ թե այն պատճառով, որ արդար էր իր անողոք վճիռների մեջ, այլ որովհետև դր-Բոսեն հանսեակալ էր:

Ֆրանսիայում նոր էր երևան եկել այս վարդապետությունը, որ իր անունն ստացել էր Իպրի եպիսկոպոս Հանսենից և գլխավորապես ուղղված էր եզվիտների անբարոյական արարքների և վարդապետությունների դեմ: Եզվիտները, սակայն, մտել էին Լուի ԺԴ-ի փեշերի տակ և նրա կրոնական քաղաքականության շատագույններն էին: Ֆրանսիական հոգևորականությունը, ինչպես ասացինք, այդ ժամանակ գալլիկական եկեղեցու ազատություններն էր պաշտպանում Լուի ԺԴ-ի հետ: Եզվիտներն այդ ազատությունների շերտ պաշտպաններ հանդիսացան և թագավորին դուր գալու համար նույնիսկ այն աստիճանին հասան, որ իրենց համար էլ կատարյալ անկախություն էին պահանջում. միևնույն ժամանակ իրենց վտանգավոր թշնամի հանսենականների մասին շնջում էին թագավորի ականջին, թե նրանք հանրապետականներ են, ուզում են տապալել միապետությունը: Բարեպաշտ մատնություն, իհարկե, իր հետևանքներն ունեցավ. Լուին հալածում էր հանսենականներին: Իննուկենտիս ԺԱ պապը դիմադրում էր գալլիկանության ձգտումներին, և իբրև եզվիտական ցանցերի մեջ փաթաթված կառավարության դեմ մարտընդդ` նա վայելում էր եզվիտների թշնամի հանսենականների համակրությունը: Մարսելի տեղապահը, իր հովանավորության տակ առնելով Հայրապետյանին, դրանով պատվում էր Հոռմի գահը: Նա մինչև անգամ հիմնեց Մարսելում մի կրոնական ընկերակցություն, որ Հոռմի պրոպագանդայի պատճենը պիտի լիներ և նրա պես պիտի աշխատեր բոլոր հերետիկոսությունները վերացնելու համար:

Եվ այսպես, հայոց դժբախտ ժամագիրքը կոիվների առարկա էր և այն պատճառով, որ կար հանսենականություն, կար մրցում Հոռմի և Փարիզի միջև: Այսպիսի հանգամանքներում միամտություն կլիներ հուսալ, թե կարելի է Հայրապետյանի պես ֆանատիկոսներին հաղթել: Սողոմոն Լեոնյանը Նասիրի և գրաշար Մատթեոս Հովհաննիսյանի եռանդուն աշխատությամբ 1679-ին վերջացրեց ժամագրքի տպագրությունը և դատաստանական վճռի համաձայն դրեց նրա վրա թե՛ Ոսկանի և թե՛ Համազասպյանի անունը, ապա պահանջեց, որ վերջացվեն հաշիվները: Սակայն գրաքննիչ Հայրապետյանը ոչինչ զիջողություն չէր ուզում անել: Բանն այնտեղ հասավ, որ այդ մարդն սկսեց պահանջել, որ Գրիգորյան կամ նոր տոմարը մտցվի ժամագրքի մեջ, մի բան, որ չէին ընդունել Արևելքի կաթոլիկ եկեղեցիներն անգամ: Հոռմը ոչ միայն հարկավոր չհամարեց շահավորել իր մոլեռանդ ծառայի բռնավորական եռանդը, այլև վարձատրեց նրան, նշանակելով առաքելական բարոզիչ Մարսելում և հայերեն գրքերի քննիչ երեք տարի ժամանակով: Լեոնյանին մնում էր արդարություն որոնել Փարիզում: Նրա բողոքներին ուշադրություն դարձրին նույնիսկ մի քանի ֆրանսիացի հոգևորականներ, որոնք անիրավություն էին համարում այդ արգելքները: Սակայն հայ տպագրիչները շատ քիչ օգուտ կարող էին քաղել այդ պաշտպանությունից: Հարցն ընդունեց կրոնական բանավեճի ձև, դարձավ փարիզցի և մարսելցի աստվածաբանների անձնական պատվի հարց: Իսկ ֆրանսիական կառավարության համար ավելի նշանակություն ուներ այն, որ Հայրապետյանին այդպիսի լիազորություններ

տվող Հոռմը կամեցել է իր վարչական իրավունքները հաստատել Մարսելում, հակառակ գալլիկական ազատությունների, մի բան, որ չէր կարող կասկածների տեղիք չտալ: Ուստի 1683-ին Հայրապետյանը հարցուփորձի կանչվեց, բայց կարողացավ ջրել կառավարության կասկածները՝ ասելով, թե ինքն ինկվիզիտորի պաշտոն չունի ֆրանսիական հողի վրա: Հարցաքննող դատավորը, այնուամենայնիվ, այն եզրակացության եկավ, որ հայ քահանան կարող է մնալ Մարսելում, միայն չպիտի խառնվի հայ տպարանի գործերի մեջ, իսկ տպարանը պարտավոր է ճշտությամբ կատարել 1669-ի պայմանը, այն է՝ չտպագրել կաթոլիկ եկեղեցուն հակառակ գրքեր: Բայց Հայրապետյանը դրանով էլ չսանձհարվեց: Առաջնորդական տեղապահի աջակցությունը վայելելով՝ նա սկսեց ամբաստանությունների հեղեղ թափել հայ տպագրիչների վրա՝ մեղադրելով, թե նրանք հերետիկոսություններ են տպագրում: Եվ այդպիսի բաներ նա գտնում էր ոչ միայն Ոսկանի սկսած ժամագրքի մեջ, այլև այն գրքերի մեջ, որոնք տպագրվել էին նրա մահից հետո: Լեոնյանը միտք ուներ նորից տպագրել Աստվածաշունչը, բայց Հայրապետյանը պահանջեց, որ հայերեն Աստվածաշունչը սրբագրվի ճիշտ և ճիշտ լատիներենի համաձայն: Ահա ինչ անհնարին շափերի էր հասնում կրոնական ատելությունից բխած թշնամությունը համարյուն ազգակիցների մեջ...

Եվ այսպիսի հանգամանքների մեջ ի՞նչ կարող էին անել Մարսելի տպարանին ծառայող մի բուռն հայերը: Որքան էլ արդար լիներ նրանց դատը, որքան էլ Փարիզի հոգևորականներից Ռիշար Միմոնը ազդու կերպով հերքեր Հայրապետյանի ամբաստանությունները և նկարագրեր հայերի կրած տանջանքները, բայց վերջիվերջո մնում էր այն փաստը, որ հայ տպագրիչները մի հերձվածող եկեղեցու են պատկանում: Իսկ այդպիսիների համար շատ էլ անվտանգ բան չէր շարունակ ծեծել ֆրանսիական իշխանավորների դոնբորը և արդարություն խնդրել: Լուի ԺԴ-ի վարչական սիստեմն էր՝ հոգևորականությունը հեռու պահել իր անսահման միապետության դեմ որևէ ազդեցություն գործելու դիրքից. բայց դա չէր նշանակում, թե ժողովուրդն էլ պիտի ազատ լինի հոգևորականների խնամակալությունից. ընդհակառակն, միապետության շահերը պահանջում էին, որ ժողովուրդը եկեղեցու հլու հոտը լինի: Կոփ Հոռմի դեմ՝ ֆրանսիական եկեղեցու վարչական անկախության համար, ֆրանսիական հոգևորականությունը կատարելապես հպատակված թագավորական գահին, իսկ ժողովուրդը՝ հոգևորականության — այսպես էր պետական կառուցվածքը: Թագավորը կաթոլիկության հեղինակությունը մազի շափ խախտելու միտք չունեի: Իբրև եկեղեցու ավագ զավակ, մանավանդ իբրև աստծու մինիստր այս աշխարհիս վրա՝ նա վերացրեց նույնիսկ այն ազատությունը, որ վայելում էին Ֆրանսիայի բողոքականները (հուգոնոսներ). քանզի նրանց եկեղեցիները, բռնությամբ նրանց երեխաներին կաթոլիկ մկրտել, նրանց հոգևորականներին անգութ հալածանքների ենթարկել — սրանք բարեպաշտական մեծագործություններ էին «թագավոր-արևի» համար, որ կրոնի մասին հասկացողություն էլ չունեի, շրջապատված էր սիրուհիներով, բայց կաթոլիկ կղերի կեղծավոր հիացմունքի առարկան էր և աստվածային տիտղոսների էլ էր արժանանում:

Լեոնյանն ու իր ընկերները հոգնել էին տասը տարվա մաքառումներից: Նրանք գործել էին և լավ էին գործել, պայքարելով հայ գրքի համար: Գեղեցիկ տպավորություն է թողնում կաթոլիկ բռնակալության անսահման կամայականություններին ենթարկված այդ մի բուռն գործավորների տոկունու-

թյունը: Նրանք տպագրության միջոցով հասարակության դատաստանին հանձնեցին Համազասպյանի սև գործերը, բայց գործնական կովի դաշտից էլ խույս չտվին: Մի կողմից պայքարելով քահանա Հայրապետյանի մոլեգնոտ բարբարոսությունների դեմ, նրանք, մյուս կողմից՝ շարունակում էին գրքերի հրատարակությունը Ոսկանի անունով: 1675-ին Մարսելի տպարանից լույս տեսան ամբողջ հինգ գիրք, որոնց մեջ պատահում ենք երկու խոշոր նորությունների. «Արուեստ համարողութեան» (թվաբանություն, թարգմանված հատկապես հայ վաճառականների համար) և «Կանոնք զգուշութեամբ պահելոյ գանձն» (առողջապահական խրատներ): Հայ մամուլն առաջին անգամ էր տալիս այսպիսի գործնական հրատարակություններ, որոնց արժեքը հասկանալի է ըստ ինքյան: Բայց ավելի նշանավոր հանգամանքն այն է, որ թվաբանությունը կանոնավոր, մեր այժմյան գործածականին շատ մոտ աշխարհաբարով էր գրված: Ավելորդ է կրկնել, որ վաճառականության պահանջներն էին շարունակում ազդել այս փոքրիկ հրատարակությունների թե՛ բովանդակության և թե՛ լեզվի վրա: Դրանք փոքրադիր գրքույկներ էին, հարմար՝ ծոցում կամ գրպանում պահելու համար, և նրանց վրա էլ հատկապես նշանակվում էր, թե վաճառականների համար են տպված: Այդ հինգ գրքույկների մեջ էր և մի մշտնջենական տոմարացույց՝ «Գիրք վայելուչ և հարկաւոր հանուրց հայկազնեայ բարեսիրաց» անունով, որ գրված է գրաբարով, բայց որի մասին ասված է. «Աւարտեցաւ գրուկս շահաւէտ և օգտակար տպագրեցեալ ի պէտս և ի հրճուանս Հայկազունեաց և մանաւանդ վաճառականաց»: Հետևյալ տարին հրատարակվում է երեք գիրք, իսկ 1677-ին՝ մի գիրք: Այնուհետև, մեր նկարագրած անցքերի պատճառով, Լեոնյանը հարկադրվում է անգործ մնալ մինչև 1683 թվականը, այսինքն մինչև այն ժամանակ, երբ արգելվեց Հայրապետյանին խառնվել նրա տպարանական գործերի մեջ: Օգտվելով այդ ազատությունից, Լեոնյանը հրատարակեց «Ակն հոգեկան» կրոնական գիրքը և «Պարտեզ հոգևոր» գրքի երկրորդ տպագրությունը: Բայց շարունակել չկարողացավ և տեսնելով, որ անհնարին է ամեն անգամ կովով մի տպագրություն խել կաթոլիկ գրաքննության ճանկերից, Լեոնյանը փակեց տպարանը, բայց ոչ նրան իսպառ լեցնելու համար: Գրաշար Մատթեոս Հովհաննիսյան Վանանդեցու հետ նա վերցրեց տպարանը և նորից գնաց Ամստերդամ: Վաղուց պետք էր բռնել վերադարձի այդ ճանապարհը: Ազատ Հոլանդիան, ուր չկային ոչինչ արգելքներ ու հսկողություններ, նորից կենդանություն ու եռանդ պիտի ներշնչեր տանջված հայ տպագրիչներին, ինչպես ներշնչում էր Լուի ԺԴ-ի բռնություններից փախած հազարավոր ֆրանսիացիներին: Բայց Ամստերդամի տպագրական գործունեության այս երկրորդ շրջանի մասին մենք քիչ հետո կխոսենք:

6. Հայագիտություն: Որքան և մտքի ու խղճի ազատության տեսակետից անհրապույր էին Հայաստանում և առհասարակ հայերի մեջ գործող կաթոլիկ միսիոնարները, մենք, այնուամենայնիվ, չպիտի մոռանանք, որ դրանք առաջին եվրոպացիներն էին, որոնք, մոտից շփվելով հայերի հետ, ոչ միայն ներգործում էին նրանց մտքի և աշխարհայացքի վրա, այլև ուսումնասիրում էին նրանց կյանքը, լեզուն, պատմությունը և, իբրև գիտուն մարդիկ՝ այդ ուսումնասիրությունները հատուկ գրավոր աշխատանքների առարկա էին դարձնում: Այսպիսով՝ այս կրոնական նեղսիրտ գործիչներն էին, որ իսկապես հիմք էին դնում հայագիտության, մի գիտություն, որ հետո շատ ծավալվեց և ծաղկեց Եվրոպայի մեջ, երևան հանելով մի շարք նշանավոր,

նույնիսկ մեծանուն մասնագետներ: 17-րդ դարում հայտնի են դառնում մի քանի կաթոլիկ կրոնավորներ՝ հայոց լեզվին նվիրած իրենց ուսումնասիրություններով: Այսպես են մեր հիշատակած կանոնիկոս Իվիլլան, Պողոս Պրոմալլին և Կղեմես Գալանոսը: Առաջինը, ինչպես հիշեցինք, տպագրեց իր կազմած հայ-լատիներեն «Բառարանը» 1633 թվականին, երկրորդը նույնպես կազմեց, բայց շրատարակեց այդպիսի մի բառարան, որի մեջ, ինչպես ասում են, հավաքված էին 35.000 հայերեն բառեր, որ, եթե ճիշտ է, պիտի նշանակե մի ամբողջ գիտական գանձարան մեր այն ժամանակվա աղքատ ու թշվառ գրական կացության մեջ:

Այս երկու հայագետներից ավելին նշանավոր է մեզ ծանոթ Թեադինյան կրոնավոր Կղեմես Գալանոսը: 1645 թվականին Հռոմի պրոպագանդայի տպարանից լույս տեսավ նրա հեղինակած մի գիրքը, որի մի մասը «Քերականություն» էր, մյուսը՝ «Տրամաբանություն»: Քերականությունը երկու լեզվով էր՝ հայերեն և լատիներեն, իսկ Տրամաբանությունը միայն հայերեն լեզվով էր և ուներ այսպիսի վերնագիր. «Դրունք փիլիսոփայութեան Ասացեալ ըստ Յունաց և Լատինացուց Լոճիգա և ըստ Հայոց թարգմանի Տրամաբանութիւն: Որ է ներածութիւն յամենայն իմաստասիրութիւն Արիստոտելի»: Բայց այս երկու աշխատությունները մնացել են անհայտության մեջ: Իսկ Գալանոսին հուշակել է, ինչպես գիտենք, այն խոշոր ուսումնասիրությունը, որ նա նվիրել է հայ ժողովրդի և մասնավորապես նրա եկեղեցու անցյալին: Այդ աշխատության անունն է «Միաբանութիւն Հայոց սուրբ Եկեղեցույն ընդ մեծի սուրբ Եկեղեցույն Հռոմայ», բաղկացած երեք խոշոր հատորից, որոնցից առաջինը լույս տեսավ 1650-ին նույն պրոպագանդայի տպարանից: Ամբողջ շարադրությունը գրված էր հայերեն և լատիներեն լեզուներով: Լատիներենը թույլ էր տալիս, որ արևմտյան աշխարհը շատ մանրամասնորեն ծանոթանա հայոց եկեղեցու հետ, իհարկե, Գալանոսի լուսաբանություններով: Այս առաջին հատորը կոչված է «Պատմական», որովհետև նրա մեջ սոսկ պատմական տեղեկություններ են բերված. իսկ երկրորդ և երրորդ հատորները կոչվում են «Վիճաբանական», որովհետև այդտեղ ինքը Գալանոսը երկարորեն վիճում է հայոց եկեղեցու այն գործիչների դեմ, որոնք հակառակ են եղել քաղկեդոնական ուղղափառության: Այսպիսով ավելի կարևոր հանդիսանում է առաջին հատորը, իբրև պատմական մի ուսումնասիրություն, որ չի կարող արհամարհելի լինել գիտության տեսակետից:

Արդարությունը պահանջում է խոստովանել, որ Գալանոսի այդ գործին հավասարվելու իրավունք ունեցող որևէ ուրիշ գործ չունի ամբողջ հայոց գրականությունը: Դա մի տեսակ ընդհանուր հայոց եկեղեցական պատմություն էր, գրված լուրջ պատրաստությունների տեր, արևմտյան գրականության հմուտ անձի ձեռքով: Հեղինակը հսկայական աշխատություն է գործ դրել մի այսպիսի խոշոր ծրագիր իրագործելու համար: Եթե հիշենք այն ժամանակվա մեր գրականության դրությունը, աչքի առաջ բերենք, որ մեր ամբողջ հին մատենագրությունը դեռ ձեռագիր էր, ցրված զանազան վանքերում, մենք մի թեթև հասկացողություն կկազմենք, թե որքան շատ աշխատած ու տանջված պիտի լինի կաթոլիկ հոգևորականը՝ իր նպատակին հասնելու համար: Նկատի առնենք և այն, որ այդ օտարական այնքան էլ լավ չէր իմանում հայերեն լեզուն, Կղեմեսն ինքն էլ գիտե այս բոլորը և առաջին

* 2. Ղազիկյան, «Հայկ. նոր մատենագիտ.», եր. 1327.

խոսքերը, որ նա մտցնում է իր աշխատության մեջ, հետևյալներն էին. «Եւ զիա՞րդ գրիչն իմ անյարմարս՝ կարող լինիցի երբեք պատմագրել ըստ պատշաճի զմեծամեծ յիշելիսն, որք ի վաղ ժամանակէն անտի պատահեցան յեկեղեցին Հայոց. Եւ զիա՞րդ մեք անհնագէտս յանձն առցուք ճառել զանցեալ ծածկագոյն խորհուրդս այլասեռ ազգի, երբ մինչև ցայժմ ոչ կարաց ֆռանկ պատմիչ որ զբուն հարել ի սոյնպիսի օտար պատմագրութիւնս»^{*}: Ոչ միայն ֆռանկ պատմագիրը,— կարող ենք մենք ավելացնել այս խոսքերին, այլև այն ժամանակվա հայ հոգևորականներից ոչ մեկն էլ չէր կարող այդպիսի մեծ աշխատասիրութիւն ցույց տալ իր մայրենի գրականութեան մեջ, այդպիսի խիստ սխտեմով դասավորել նյութերը, և այնքան շատ տեղեկութիւններ ունենալ նաև օտար աղբյուրներից: Գալանոսը ինչ-որ շտեմնված բան էր տալիս հայոց գրականութեան:

Գալով այսքան գրական հատկութիւններով օժտված աշխատութեան իսկական արժանավորութիւններին, մենք նախ և առաջ պիտի ասենք, թե ի՞նչ էր տալիս այդ պատմական մասը: Գալանոսը ներկայացնում էր հայոց եկեղեցու անցյալը, լուսաբանված մի կաթողիկ միսիոնարի հայացքներով: Այդ աշխատութիւնը նա գրել է նախամտածված, կանխակալ նպատակով, այն է՝ ապացուցել պատմութեան փաստերով, թե հայոց եկեղեցին իր սկզբնավորութեան օրից եղել է հռովմեական, և եթե եղել են շրջաններ, երբ նա շեղվել է Հռոմի ուղղափառութիւնից և ընկել է շարափառութեան, հերձվածի մեջ, հակառակորդի դիրք է բռնել Հռոմի վերաբերմամբ, պատճառը եղել են մի քանի անհատներ, որոնց Գալանոսը ոչ միայն «սուտ վարդապետ» է անվանում, այլև հայհոյում է: Բռնելով այսպիսի դիրք՝ նա մեծ համակրութեամբ և սիրով է վերաբերվում հայ ժողովրդին, նրա երկրին, նրա պատմութեան, եկեղեցուն, որի «ուղղափառ» հայրապետներին մեծարում է գովեստներով: Այս կերպով նա բերում հասունացնում է իր հիմնական միտքը— ցույց տալ հայերին, որ նրանք իսկապես, թյուրիմացութեամբ չգիտենալով են հեռու մնում կաթողիկ եկեղեցուց և որ պետք է վերացնել այդ թյուրիմացութիւնը շատ բնական և հեշտ միջոցով— ճանաչելով պապի գլխավորութիւնը: Գալանոսը նախահայր էր, որ հիմք դրեց, սխտեմ մշակեց: Այնուհետև նրան հետևեցին բոլոր այն հայ և ոչ հայ կաթողիկ վարդապետները, որոնք գրեցին եկեղեցական պատմութիւն կամ որոնք հայոց «հերձվածող» մասի վերաբերմամբ դատողութիւններ հայտնելու առիթներ ունեցան:

Սակայն այդ բոլոր աշխատութիւնները, շնայած և այն ժամանակի արժանավորութիւններին, որոնցից զուրկ չեն նրանցից ոմանք, կրում են իրենց մեջ այն հիմնական և շատ խոշոր պակասութիւնը, որ հենց սկզբում Գալանոսի գործի դժբախտութիւնն էր կազմում: Այդ այն է, որ պատմութիւնը գրվում էր ոչ թե իբրև պատմութիւն, իբրև մի անկախ, շեղք և առարկայական գիտութիւն, այլ նախամտածված ձգտումով, մի կուսակցական կամ ազանդավորական նպատակ ապացուցելու և արդարացնելու համար, ուրիշ խոսքով՝ պատմութեանը ծառայական դիրք հատկացնելով որոշ մասնավոր միտումի, մասնավոր տենդենցի վերաբերմամբ: Եվ ահա այսպիսի մի անբնական լծի տակ պատմագրութիւնը մտցնելու համար Գալանոսը կատարել է մի շարք մեղքեր մարդկային ազնվութեան և ուղղամտութեան դեմ: Երբ մարդկային տեսութիւնը մթացած է նեղ, անհաշտ ազանդավորութիւնից,

այն ժամանակ փաստերն ու իրողութիւնները մոռացման և արհամարհանքի են մատնվում, իսկ պատմութիւնը դառնում է ոչ թե ճշմարտութեան, այլ ստութեան և աղճատումների հայելի: Գալանոսն, անկուսակած, չէր կարող անկողմնապահ, սառնասիրտ դիտող և ուսումնասիրող լինել: Բայց նա իր այդ բացասական հատկութիւնն այնքան մեծ չափով ի շարն էր գործ դրել, որ հարյուր տարուց հետո նրա գործի առաջ իր վրդովմունքը չէր կարողանում պահել նույնիսկ այնպիսի մի կաթողիկ, Գալանոսի հետ սկզբունքով գաղափարակից պատմագիր, ինչպիսին էր հ. Միքայել Չամչյանը: Վերջնելով Գալանոսի պատմութիւնից մի կտոր, Չամչյանը սուր քննադատութեան էր ենթարկում նրան և ցույց էր տալիս, թե գործն ինչ արժանավորութիւններ ունի^{*}: Գալանոսի Պատմութեան աղբյուրը մի ինչ-որ անհայտ պատմագիր է, որի անունը նա երբեք չի տալիս: Բացի այդ գրավոր աղբյուրից՝ թեազիւյան քաջ կրոնավորի առաջ եղել են զանազան բերանացի ավանդութիւններ, առասպելներ, որ նա լսել է իր ժամանակի ծերերից, հավանորեն՝ կաթողիկ հայերից: Եվ ահա այդ կուսակածի նյութերի վրա հիմնված, նա ինքնավստահ կերպով խոսում է հայոց եկեղեցու մասին, մեծ-մեծ վճիռներ է կայացնում, մի խոսքով անում է այն, ինչ կարող էր անել ամեն մի կաթողիկ միսիոնար, որի համար անհասկանալի, հուզիչ ու անհանդուրժելի էր, որ հայերը համառութեամբ կպած են իրենց եկեղեցուն և չեն ուզում Հռոմ գնալ: Հերետիկոսներ փրկելու համար Գալանոսը նույնիսկ անվայել խարդախութիւններ է արել: Այսպես, ինչպես ապացուցում է Չամչյանը, նա մի տեղ վկայութիւն է բերում մի եկեղեցական ժողովից, որ նույնիսկ լատին եկեղեցու կողմից չի ընդունվում, իսկ մի ուրիշ տեղ խարդախել է Եփեսոսի ժողովի մի որոշումը, որպեսզի ցույց տա, թե հայերն այդ որոշումով պարտավորված էին հնազանդվել Հռոմի պապերին^{**}:

Բայց գործի արժանավորութիւնը գցում էին մանավանդ երկրորդ և երրորդ, այն է՝ վիճարանական, հատորները: Այստեղ Գալանոսը սանձարձակ պայքարի ասպարեզումն էր, կրքոտ, անհամբերող և նեղսիրտ ու սահմանափակ: Մի վիճող էր դա, որի համար մի հատ ճշմարտութիւն և սրբութիւն կար աշխարհում— պապը: Այդ ընդարձակ վիճարանական գրականութիւնն այժմ աստվածաբանական անարժեք հնոտիների նշանակութիւնն ունի, և մենք նրանով չենք զբաղվի: Կբերենք, իբրև նմուշ, մի կտոր, որ կարող է հասկացողութիւն կազմել տալ և Գալանոսի հայերենի մասին: Հայոց եկեղեցու անկախութիւնը պաշտպանած վարդապետներին Գալանոսն ասում էր.

«Ապա ընդէ՞ր, ո՞վ Միսիթար, ո՞վ Վարդան, ո՞վ Տաթևացի, ո՞վ հակառակաէրք ճշմարտութեան, ընդէ՞ր նախանձաւոր սրտի և շարաշար գրով, առ ի կորուստ ազգիդ ձերոյ, և ընդդեմ ուղղափառութեան մարտնչելով, ոչ պարապիք անիրաւութեամբ մեծաւ ընդդեմ լինել գերապատիւ փոխանորդի Քրիստոսի և բարեբարիս քաղցրատես հօրդ ձերոյ և խնամարկու հովուիս ամենայն քրիստոնէից: Ո՞վ օձք, ծնունդք իժից, որ թիւնաւոր խածիւք կոծէք զարգանդ սնուցիչ մօրն ձերոյ Հռովմայ եկեղեցուց... Ո՞վ գայլք յափշտակողք, վասն ո՞յր պատճառի յօժարեցիք շրջել ի յառաքելական սուրբ աթոռոյս զոչխարն և սիրելի դուստրն նորա զեկեղեցիդ Հայկազունեաց քաջաց»^{***}:

* «Պատմ. Հայոց», հ. Բ, էջ. 663—670.

** Անդ, էջ. 667.

*** Անդ, հ. Բ, էջ. 411.

* Երկրորդ հրատարակ., 1890, էջ. 1—2.

Այսքան ուշադրություն կղեմես Գալանոսի այս խոշոր աշխատության վրա դարձնել մեզ պարտավորեցնում է այն հանգամանքը, որ նրա գործած ազդեցությունը թե՛ հայերի և թե՛ օտարների վրա շատ երկարատև և շատ ուժեղ էր: Հայերի մեջ նա առաջ բերեց հակաճատությունների մի ամբողջ գրականություն: Վիճում էին հայ հոգևորականները Գալանոսի դեմ և 18-րդ դարում, այն ժամանակ, երբ նա արդեն անցյալ սերունդներին պատկանող մի հանգուցյալ էր: Եվ երկար ժամանակ էլ Եվրոպայում միակ հեղինակավոր աղբյուրը հայ ժողովրդի և նրա պատմության հետ ծանոթանալու համար Գալանոսի գրած աշխատությունն էր*:

7. **Հովհաննես Հոլով:** Ուրիշ տպարաններ: 17-րդ դարի վերջին քառորդում, մինչդեռ թուլանում էր Ոսկանի հաջորդների տպագրական գործունեությունը Մարսելում, հայերեն հրատարակություններն սկսում են հաճախակի երևալ ուրիշ քաղաքներում: Առաջվա պես գործում էր պրոպագանդայի տպարանը, նորից առաջնակարգ դեր կատարել է սկսում Վենետիկը, ուր հայերեն տպագրություններ անում են իտալական տպարանները (Բարբոնիի, ապա, դարի վերջերից, Բորտոլիի): Բայց դրա հետ միասին տպարաններ բաց են անում և հայերը (Վենետիկում, Լիվոռնոյի մեջ): Հրատարակությունները բազմաթիվ են, ամենամեծ մասամբ եկեղեցական գրքեր են և սրանց հետևելու այլևս կարիք չկա: Կհիշատակենք ուշադրության արժանի գործերը:

Այս ժամանակներում իր գրական աշխատություններով անուն է հանում Հովհաննես Հոլով անունով հայ կաթոլիկ քահանան, որ կոչվում էր և Կ. պոլսեցի և որ, ինչպես տեսանք, Մարսելի տպարանի առաջին գրաքննիչն էր: Դա մի բեղմնավոր աշխատող էր, տվել է բազմաթիվ թարգմանություններ, ունի և իր սեփական, ինքնուրույն մի քանի գործեր: «Պարտեզ հոգևոր» աղոթագիրքը, որ տպագրվեց Ոսկանի տպարանում, դա թարգմանություն էր: 1647-ին լույս տեսան Հոլովի երեք աշխատությունները—մեկը թարգմանական, երկուսն ինքնուրույն: Թարգմանականը, որ հրատարակվեց պրոպագանդայի տպարանից, Թովմա Կեմպացու հուշակավոր միստիկական գրվածքն էր՝ «Համահետևումն Քրիստոսի»: Այդ թարգմանությամբ հայերն էլ միանում էին այն ազգերին, որոնք հիանում էին 17-րդ դարի նշանավոր միստիկի այդ կրոնական հովվերգության վրա, որի մեջ համիշտակողը հավատացյալի անկեղծ, մաքուր, մանկական սերն է: Կեմպացին այդտեղ հերքում է գիտությունն ու քաղաքական ազատությունը, բայց այդ արգելք չէր, որ գիրքը թարգմանվի բոլոր լեզուներով, տարածվի ամեն տեղ ահագին քանակությամբ, մի խոսքով դառնա մեկն այն գրական գործերից, որոնք մի որևէ ազգի չեն պատկանում, այլ ամբողջ աշխարհին: Որքան էլ գիրքն իր բովանդակությամբ կրոնական էր, իսկ թարգմանիչը՝ լատինամուլ հայերենագետ, բայց մենք չպիտի մոռանանք, որ հայկական տպագրությունն առաջին անգամն էր լույս հանում եվրոպական մեծ հռչակ վայելող մի երկի թարգ-

մանությունը: Մեղանում էլ Կեմպացին հաջողություն գտավ և հրատարակվեց մի քանի անգամ: Հարց է միայն, թե ինչպես է կատարել Հոլովը թարգմանի դերը: Զուտ լեզվաբանական տեսակետից Հոլովի առհասարակ բոլոր թարգմանություններին առանձին նշանակություն չի կարելի տալ այն պատճառով, որ նա, իբրև կաթոլիկ հոգևորական, նույնպես պարտավորություն էր համարում լատինացնել հայոց լեզուն: Այս ձգտումը նա ցույց է տվել իր գրած թերականության մեջ, որ, ի լրումն ամենայնի, դեռ կրում է «Ջտոթիւն հայկաբանութեան» անունը: Այդ երևակայական գտությունը տպեց պրոպագանդայի տպարանը, իսկ մյուս ինքնուրույն աշխատությունը— «Համառօտ ճարտասանութիւն» (առաջին տպագրված) տպագրվեց Ոսկանի տպարանում: Բացի այդ բոլորից, ջանասեր քահանան տպագրել է տվել և իր մի շարք այլ թարգմանությունները— «Ենկուսն քրիստոնէական», «Ենստովանարան կամ Ամբաստանարան ըստ կարգի պատուիրանաց տասանց պատգամաց և յօթանց մեղաց մերոց գլխաւորաց», «Ենորագոյն ծաղիկ զօրութեանց», «Նուագարան երանուհւոյ կուսին Մարիամու և սրբոյ հրեշտակին պահապանի», «Պարզաբանութիւն հոգեհուազ սաղմոսացն Դաւթի»: Հիշատակում ենք այս շարքը, որովհետև Հոլովով բացվում է մի նոր և ընդարձակ ասպարեզ մեր գրականության մեջ՝ այն, որ հայ կաթոլիկ հոգևորականությունն սկսում է ողողել մեր՝ առանց այդ գերազանցորեն կրոնական գրականությունը լատինական-աստվածաբանական խոհանոցի թարգմանական արտադրություններով:

Իր բեղմնավոր գրչով Հովհաննես Հոլովը պատիվ է վայելել եվրոպական գաղութների և մանավանդ Վենետիկի գրասեր վաճառականական շրջաններում և մոտիկ կանգնած է եղել տպարանական ձեռնարկություններին: Այսպես, նրա բարեկամն էր ջուդայեցի վաճառական Գասպար Սահրատյանը, որ 1686-ին բաց արավ Վենետիկում հայերեն տպարան, ընկերանալով մեզ ծանոթ Թադեոս քահանա Համազասպյանի հետ: Ոսկան վարդապետին և նրա ժառանգներին այնքան դառնություն նյութած այս մատնիչ հոգևորականը Վենետիկում սկսեց քավել հայկական տպագրության դեմ կատարած իր հանցանքները, հրատարակելով Գասպարի տպարանից եկեղեցական երկու գիրք— «Ենորհրդատետր» և «Ծառոց»: Վերջինս, մի սովոր հատոր, հայերեն տպագրության ընտիր զարգերից մեկը կարող է համարվել: Նույն այս Գասպար Սահրատյանցի համար էր և, երևի, տպագրելու նշանակված, որ Հովհաննես Հոլովը թարգմանեց այն ժամանակվա իտալացի նշանավոր գիտնական Պորտայի մի աշխատության համառոտությունը, որ, սակայն, մնացել է ձեռագիր և որի անունն է «Գիրք բնազնութեան բոլոր մարդկային մարմնոյ»: «Բնազնութիւն» բառով Հոլովը թարգմանում էր եվրոպական «physiognomie» բառը: Այս աշխատությունը Հոլովի կրոնական թարգմանությունների բազմության մեջ մի աչքի ընկնող լուսավոր երևույթ կդառնար, եթե բնագիրն ունենար մի գիտական գործի արժանավորությունները: «Բնազնութեան և ձեռնազնութեան մեջ,— ասում է հետազոտողներից մեկը,— կը ջանա հեղինակն ցուցնել թե ինչպես մարդկան բնազնութեան (physiognomie) կամ ձեռքի կազմուածքն կարելի է ճանչնալ անոնց բնական միտությունը և թե ինչպես կարելի է կովել անոնց դեմ բնական դարմաններով և սանձահարել: Գրություններ, որոնց մեջ ավելի քան ուրիշ գրվածքներով

* 1820-ական թվականների վերջին ուսուցիչ կառավարությունը Թիֆլիսում մի մասնաժողով կազմեց հայոց եկեղեցու կառավարության օրինագիծ մշակելու համար: Ի Թիֆլիս այլ և այլ աղբյուրներով, որոնք ուղարկված էին Պետերբուրգից, որպեսզի նրանց միջոցով Հանձնաժողովը ծանոթանա հայոց եկեղեցու ոգուն ու կարգերին, գտնվում էր և Գալանոսի աշխատությունը (Տ. Էջմիածնի կաթոլիկոս. զիւան, ձեռագիր գործ 1820 թ.):

մեջ, անձնատուր եղած է Porta ավելորդապաշտական և տղայական զննությանց, որոնք անարժան են այնպիսի գիտուն մարդու, որպիսի է նա*:

Սահրատյանը չկարողացավ երկար ժամանակ պարապել հայերեն գրքերի տպագրութեամբ: Մի տարուց հետո նրա տպարանը փակված է, բայց մինչև այդ տպագրեց Հոլովի կրոնական թարգմանություններից մեկը: Սակայն միևնույն տարին մի ուրիշ հայ վաճառական—ազուլեցի Խոջա Նահապետ Գյուլնազարյանը բաց է անում, հատուկ նպատակով, նոր տպարան (կամ գուցե Սահրատյանի տպարանն է ձեռք բերում և վերաբացում), որի գլխավոր գործիչը դարձյալ Հովհաննես Հոլովն էր: Այս տպարանի արդյունքն էլ շատ չնչին էր. նա տպագրեց միայն մի Սաղմոս, որի մեջ գրաբար բնագրի դեմ դրված էր աշխարհաբար թարգմանությունը: Բայց Խոջա Նահապետի մեկնաստությունն ուներ իր հատուկ խորհուրդը, որ արժանի է ամենայն ուշադրության՝ իբրև մեր կյանքի պերճախոս նոր երևույթներից մեկը: Ահա ինչպես էր նա բացատրում իր խորհուրդն իր տպագրած գրքի մեջ: Ապրելով Խալաթիների մեջ, նա տեսել էր, որ գոյություն ունեն ժողովրդական հանրամատչելի լեզվով գրված գրքեր, և ամեն մեկը, վաճառական թե արհեստավոր, կարող է իր կարողացածը հեշտ հասկանալ. մինչդեռ հայերի մեջ գրքերը միայն այն դասակարգի համար են, որ գիտե գրաբար, այսինքն եկեղեցականների համար: Այդ բանը մեծ զրկանք էր հայ հասարակ ժողովրդի համար: Հոգևորականությունը չէր նկատում այդ, կամ եթե նկատում էլ էր, այնքան անպատրաստ ու պահանջողական էր, որ ոչինչ չէր կարողանում կամ չէր կամենում անել. Խոջա-Նահապետն իր բնատուր խելքով հասկացավ ժողովրդական պահանջը, աշխատեց նրան բավարարություն տալու փորձն անել: Նա ուզում էր Սաղմոսի աշխարհաբար բացատրությունը պատրաստել տալ ժողովրդի համար, և երբ առևտրական գործերով գնաց Կ. Պոլիս, այնտեղ որոնում էր մի մարդու, որ կարողանար իր այդ փափագը կատարել: Բայց իզուր էին այդ որոնումները: Վերադառնալով Վենետիկ, Գյուլնազարյանն այդտեղ գտավ Հովհաննես Հոլովին, որ հանձն առավ և կատարեց այդ գործը լատիներենի և հունարենի օգնությամբ, անվանելով նրան «Պարզաբանություն Սաղմոսաց»: Դա մի սովոր հատոր էր (840 մեծադիր երես), խնամքով տպագրված, ազնիվ թղթի վրա, պատկերազարդ: Այդքան ուշադրություն մեկնասուր նվիրում էր իր գործին, նրան ժողովրդականացնելու համար, թեև իր գործերը, առևտրի ընդհանուր նվազման պատճառով, լավ չէին գնում և թույլ չէին տալիս այդքան խոշոր հրատարակչական ծախսեր անել:

Զի կարելի ասել, թե Գյուլնազարյանի հրատարակությունն առաջին աշխարհաբար տպագրությունն է մեզանում: Մենք արդեն տեսանք, որ դեռ 16-րդ դարի սկզբին էր Թլկուրանցին հայերեն առաջին տպագրությունների մեջ մտնում: Իսկ նոր օրինակներից հիշենք Ոսկան վարդապետի «Ուսումն համարողական» գուտ աշխարհաբար գրքույկը: Բայց և այնպես, աշխարհաբար գրքի հրատարակությունը դեռ այնքան անօրինակ և անհասկանալի բան էր, որ Հոլովն առաջաբանի մեջ պարտք էր համարում բացատրություններ տալ, մեղադրանքներից արդարանալու համար: Վարդապետը նախ շտապում էր հայտարարել, թե իր թարգմանությունը հոգևորականների համար չէ, որոնք լավ գիտեն գրաբարը և կարող են ճաշակել գրքերի քաղցրությունը, այլ

աշխարհականների համար է, որոնք, զբաղված լինելով աշխարհային գործերով և շիմանալով գրաբարը, միանգամայն զրկված են գրքերից: Թեև այնպես, բայց Հոլովը գիտեր, որ ամեն մեկը, բաց անելով իր գիրքը և տեսնելով նրա մեջ աշխարհաբար, պիտի ասի, թե նա հայերեն չգիտե: Այսպես էր ժամանակը, և այս հասկացողությունն էր տիրում նաև 19-րդ դարի առաջին կեսում, և աշատուր Արովյանի ժամանակ: Հայերեն գիտցողը նա էր միայն, ով կարող էր հասկանալ և գործածել գրաբար լեզուն: Ուստի Հոլովը, այդ իր համար վիրավորական կարծիքը ջրելու համար, խնդրում է, որ չկարծեն թե ինքը չգիտե գրոց լեզուն, բանի որ աշխարհաբար գործ է ածում հարկից ստիպված, ակամա, ժողովրդին բան հասկացնելու համար:

Այս բացատրությունները, պահանջները, արդարացումները մի ամբողջ հեղաշրջում են մեր կյանքի տեսակետից: Ժողովրդական գրքի, հեշտ հասկանալի լեզվի դատը վաղուց էր գրված մեր մեջ, բայց 17-րդ դարի վերջին, այս ազուլեցի վաճառականի ձեռքով էր ստանում վճռական պայքարի կերպարանք՝ մի մեծ պայքար, որ համատարած հաղթանակ պիտի տաներ 19-րդ դարում: Գալով Հոլովի աշխարհաբարին, մենք տեսնում ենք, որ այդ դեռ ժողովրդի ազատ և ինքնազուլի լեզուն չէր, այլ եկեղեցականության այն «առավորէնը», որ ծառայեցվում էր գրաբարին և կաշկանդված էր վերջինիս ձևերով: Ահա մի նմուշ. «Երանի այնպէս մարդոյն, որ անօրէն և թերահաւատ մարդկանց ականջ չի դնէր. և նոցա խրատովն և խորհրդովն չի շրջեր և մեղաւոր մարդկանց շար գործոցն հետեւելով նոցա ճանապարհաւն չի գնար. և վատաբերան և շարալեզու մարդկանց նման չի նստեր այլոց շար խրատ տալ, և յԱստուծոյ ճանապարհէն հեռացնէր գիւրեանք»: Պարզության և դյուրըմբռնելիության համար պայքարող ժամանակը չէր կարող բավականանալ այսպիսի աշխարհաբարով, որ կոչվում էր «գրաբարախառն»: Եվ մենք առաջիկայում կտեսնենք, որ դարձյալ հայ վաճառականն է, որ նոր քայլեր է անում այս ուղղությամբ և գրքի մեջ է մտցնում ուղղակի իր գավառաբարբառը:

Վենետիկից և Հռոմից դուրս ուրիշ այն տեղերից, ուր գործում էր հայկական տպագրությունը, մենք կհիշատակենք Նոր-Ջուղան, ուր, ինչպես գիտենք, վերաբացվեց Հովհաննես վարդապետի տպարանն Ամենափրկչի վանքում, հատկապես հակակաթոլիկական վիճաբանություններ տպագրելու համար, և Կ. Պոլիսը, ուր, ինչպես ասել ենք, տպարան բացեց Երեմիա Զելեպի Քեոմյուրճյանը, որ, սակայն, կարճատև և աննշան գործունեություն ունեցավ: Ավելի ուշագրավ է հանդիսանում Իտալիայի Լիվոռնո քաղաքը, ուր դարի վերջին տասնամյակում սկսեց գործել, մեզ անհայտ մարդկանց ղեկավարութեամբ, «Ս. Էջմիածնի և ս. Սարգսի» անունը կրող տպարանը, մի անուն, որ պարզապես ցույց է տալիս, թե Ոսկանի տպարանի մի մասից էր կազմված: Այս տպարանի կատարած հրատարակություններից հիշենք նախ «Ծօթն իմաստասիրաց» գիրքը, որ լույս տեսավ 1696-ին այսպիսի վերնագրով. «Գիրք պատմութեան կայսերն Փոնցիանոսի և կնոջն և որդւոյն Դիոկղետիանոսի, և Եօթն իմաստասիրաց»: Մի շատ տարածված միջազգային վեպ է այս, որի հայերենիքը Հնդկաստանն է, այն երկիրը, որ, ինչպես հայտնի է, ստեղծագործել է այնպիսի գեղարվեստական գործեր, որոնք մեծ ժողովրդականություն են գտել բոլոր ազգերի մեջ: Այսպես է Բարաղամի և Հովասափի հուշակավոր վեպը, այսպես են նաև կախարդիչ երեակայության հրաշակերտած այն հեքիաթները, որոնք մտել են արաբական «Հազար ու մեկ գիշերների» մեջ: Բայց հնդկական մտքի այդ գործերը հարազատութեամբ, անփոփոխ չեն

* Ն. Ն. Ախիմյան, «Հովհաննես Վ. Հոլով և յուր թարգմանությունքն», «Հանդ. մատուց.», 1910, էր. 326.

տարածվել ազգերի մեջ, այլ խմբագրվել են զանազան տեսակ, ստացել են զանազան կերպարանք, պահպանելով միմիայն կորիզը: Այս տեսակ վիճակի ենթարկվել է և «Սօթն իմաստասիրաց» վեպը: Նա թարգմանվել է հունարեն և հրեական լեզուներով, վերջին լեզվից փոխադրվել է լատիներենի և տարածվել է եվրոպական ազգերի մեջ, ստանալով այդտեղ զանազան խմբագրական ձևեր: Այդ ձևերից մեկի թարգմանությունն է հայերենը, որ կատարվել է հենց գուցե նույն 17-րդ դարում: Եվ որովհետև տպագրության միջոցով տարածվել սկսած այդ պատմությունը գերազանցորեն ժողովրդական մի գիրք էր, ուստի մենք չպիտի աչքաթող անենք նրա արժանավորություններն ու պակասությունները:

Այս միջազգային վեպն էլ ունի խրատական-բարոյագիտական բովանդակություն և իր արտաքին հանգամանքներով շատ մոտ է կանգնած «Հազար և մեկ գիշերների» ձևին: Այստեղ էլ մահվան դատապարտված մարդու կյանքը փրկվում է հետաքրքրաշարժ պատմությունների մի երկար շարքով, որ օրեր է տևում, բերելով, իբրև վերջնական հաղթանակ, դատապարտվածի ազատությունը: Վերջնելով այդ գրական գործը իբրև բոլոր ազգերի մեջ մեծ ժողովրդականություն ստացած մի գեղարվեստական երկասիրություն, մենք կանգ ենք առնում նախ և առաջ մի հանրածանոթ հանգամանքի առջև. գրական արժանավորությունները չեն, որ սիրել են տալիս մի այդպիսի գիրք ժողովրդին, այլ առհասարակ պարզ ու անպաճուճ պատմվածքը, հետաքրքրաշարժ բովանդակությունը, որ համապատասխանում է ամբոխի հասկացողություններին: Նույնիսկ 19-րդ դարում էլ, երբ զարգանում էր մեր աշխարհական և ժողովրդական գրականությունը, «Սօթն իմաստասիրաց» պատմությունը կարգացվում էր ամենամեծ հետաքրքրությամբ մեր ժողովրդի մեջ և համարվում էր խելքի և իմաստության գերագույն արտահայտություն: Եվ սակայն, ամենաներողամիտ քննադատությունն անգամ անկարող է հաշտվել այդ պատմվածքի շարժական արվեստական, միամիտ ձևի հետ: Իսկպես դա առականների մի ժողովածու է, առական, որոնց մեջ մի շինծու, խելճ կապ հաստատելու համար հերյուրված է Փոնցիանոսի, նրա կնոջ և որդու պատմությունը: Դեպքը պատահում է, որպես թե, Հռոմում: Փոնցիանոս կայսրի կինը ծնում է մի որդի, որին տալիս են Դիոկղետիանոս անունը, իսկ ինքը մեռնում է: Կայսրը որդուն հանձնում է յոթն իմաստասերներին դաստիարակելու համար և ամուսնանում է երկրորդ անգամ: Երկրորդ կինը, իբրև խորթ մայր, լցվում է կատաղի ատելությամբ դեպի Դիոկղետիանոսը և ամեն հնար գործ է դնում նրան ոչնչացնելու համար: Նա ստիպում է կայսրին վերցնել որդուն իմաստասերների մոտից և բերել տուն: Այդ իմաստասերներն աստղագետներ են: Դիոկղետիանոսն էլ ուսումնասիրել է գուշակության այդ արհեստը և նայելով աստղին, տեսնում է, որ իրեն մեծ վտանգ է սպառնում, որից ազատվելու համար պիտի յոթն օր անխոս մնար: Տանը խորթ մայրն առանձնանում է նրա հետ և առաջարկում է նրան իր մարմինը: Դիոկղետիանոսը մերժում է և միևնույն ժամանակ կայսրուհուն շրջապատող աղջիկներից մեկի մեջ ճանաչում է ծպտյալ սիրականին, որ ապրում էր նրա հետ: Խորթ մայրը ավելի զայրացած և մի տեսարան է սարքում իր ամուսնու առաջ՝ կեղծելով իրեն վիրավորված առաքինություն և հավատացնելով, թե կայսրորդին ուզում էր զոռով բռնաբարել իրեն: Փոնցիանոսը հրամայում է սպանել որդուն: Այն ժամանակ գալիս են յոթն իմաստասերները, կայսրին մի-մի առակ են ասում՝ իրենց աշակերտին ազատելու համար: Բայց նրանց դեմ կանգնած

էր կայսրուհին, որ ամեն մեկին պատասխանում է մի առակով և համոզում է կայսրին գործադրել մահվան դատավճիռը: Մրցությունն այսպես շարունակվում է յոթն օր, մինչև որ լրանում է Դիոկղետիանոսի համար սահմանված յոթնօրյա լուծության ժամանակը, և նա սկսում է խոսել, պատմում է մի մեծ առակ, խայտառակում է խորթ մորը, մերկացնում է նրա ծպտյալ սիրականին և կատարյալ հաղթություն տանում:

Ահա այս բովանդակությունն էր, որ այնքան մեծ ժողովրդականություն էր ստեղծել այդ խրատական վեպի համար: Ավելացրեք նաև առասպելական և անբնական դրուստությունները, հիմնված հին մարդու սնոտիապաշտությունների և մանավանդ դյուրահավատության վրա, և հասկանալի կլինի հաջողության գաղտնիքը: Խրատական կողմն էլ խոշոր հետաքրքրություն էր ներկայացնում: Վեճի առարկան ընտանեկան պատիվն է կամ կնոջ հավատարմությունը: Վերջը հաղթող է հանդիսանում, իհարկե, միջնադարյան ճգնաժամական գաղափարը: Կինը բոլոր գայթակղությունների սկզբնապատճառ, իր բնությունը շար և կործանարար, նենգ և անհավատարիմ: Այս հիմնական գաղափարն էլ շատ նպաստել է վեպի ժողովրդականացման: Սեռական բարոյականությունը մարդկության համար միշտ եղել է հրատապ հարցերից ամենաառաջինը: «Սօթն իմաստասիրաց» պատմությունը կիվոռնոյի տպագրությունից հետո հրատարակվել է զանազան տեղեր դարձյալ մի քանի անգամ:

Հիշատակենք կիվոռնոյի տպագրություններից մի երկուսն էլ: 1697-ին տպագրվեց իտալերենից թարգմանված «Պատմութիւն դարձի և մկրտութեան Յովհաննու Յովսէփայ Քակտիքեան մեծանուն Հրէի բարունույ» գիրքը: Այդ մեծանուն հրեան հինգ ընտանիքների հետ ընդունել էր քրիստոնեություն, գրել էր այդ դարձի պատմությունը, որ և հայերենի թարգմանեց եղեսպոսի Հակոբ վարդապետ Ջրպետյանը: Հետևյալ տարին տպագրվեց մեղրեցի Երեմիա վարդապետի կազմած «Բառարանը», որ թեև մի մեծ գործ չէր և հատկապես Աստվածաշնչի բառերի բացատրությունն էր պարունակում իր մեջ, բայց և այնպես, մի նորություն էր մեր գրականության մեջ իբրև արդյունք հայ հոգևորականների ջանասիրության: Նույն տեսակ մասնավոր բնավորություն ունի 1695-ին Հռոմում տպագրված լատիներեն-հայերեն բառարանը, որ կազմել էր Աստվածատուր Ներսեսովիչ լեհահայ եպիսկոպոսը և որի մեջ բացատրված էին Աստվածաշնչի և ժամագրքի բառերը: Մեղրեցու բառարանից հետո կիվոռնոյի տպարանը գոյությունը պահպանում է մինչև 1701 թվականը և բաց է թողնում երեք հրատարակություններ, որոնցից մեկը Մովսես Խորենացուն վերագրվող «Աշխարհագրության» և «Աղուեսագրքի» երկրորդ տպագրությունն էր, մեկն ուներ այսպիսի վերնագիր՝ «Թէոփիլոս, այսինքն խոսակցութիւն Թէոփիլոսի ընդ վարդապետին յաղագս ճշմարտութեան և շերմեռանդութեան», իսկ երրորդը՝ «Պարզատուժար հռոմէական»: Մի քանի տվյալներ թույլ են տալիս ենթադրելու, որ կիվոռնոյի տպարանն անհետ չկորավ, այլ տեղափոխվեց Կ. Պոլիս, ուր մի քանի հրատարակություններ արավ 18-րդ դարի սկզբին: Այսպիսով Ոսկանի տպարանն իր մի ճյուղավորությամբ անցնում էր Արևելք:

8. Վանանդեցիներ: Ամստերդամում հայերեն տպագրությունը վերսկզբվեց 1685-ին, Մարսելի տպարանի փակվելուց երկու տարի հետո: Բայց այստեղ մենք այլևս չենք հանդիպում ոչ Ոսկանի ժառանգ Սողոմոն Լեոնյանին, ոչ էլ նրա ժիր հավատարմատար Նասիր Գրիգորյանին: Դատելով այն

հանգամանքից, որ Ֆրանսիայի հողից հեռանալուց հետո Ոսկանի մարդիկ ամբողջ երկու տարի դատապարտված էին անգործության, մենք պիտի ենթադրենք, որ նրանց մի մասը, հանդիպելով դժվարությունների, թողեց տպարանի գործը և հեռացավ: Մնաց միայն Մատթեոս Հովհաննիսյանը, Վանանդեցի կոչված, որ գրաշարություն էր անում Մարսելի տպարանում և կանգնած էր այդ տպարանի համար կոպիտների շարքում: Մնալով մենակ՝ Վանանդեցին իր սեփական միջոցներով աշխատեց կենդանացնել իր սիրած գործը և պատրաստել տվեց տառեր: Ապա ընկերացավ Հովհաննես քահանա Երևանցու և շուղայեցի վաճառական Պողոսի հետ՝ «Շարական» և «ժամագիրք» տպագրելու համար, որոնցից առաջինը լույս հանեց 1685-ին, իսկ երկրորդը՝ 1686-ին: Երկու տարի անգործ մնաց Մատթեոսը և 1688-ին կրկնեց իր «ժամագիրքի» տպագրությունը, բայց հետո արդեն ամբողջ յոթ տարի լուռ մնաց: Այդ լուռությունը նախապատրաստություն էր մի գեղեցիկ ձեռնարկության, որ պիտի դեռ շտեմնված մի փայլ հաղորդեր հայկական տպագրության: Այս հանգամանքը մեզ պարտավորեցնում է նախապես իմանալ, թե ո՞վ էր Մատթեոսը և ի՞նչպես ընկավ Եվրոպա:

Վանանդեցի կոչումն արդեն ցույց է տալիս, որ նա Վանանդ գյուղից էր, Գողթան գավառում, Ագուլիս քաղաքավանի մոտ: Այդ գյուղից էր և Թովմաս վարդապետ Նուրիջանյանը, որի մորեղբորորդին էր Մատթեոսը: Նա գրասեր մարդ էր և երիտասարդությունից ցույց տվեց հմտություն գրելու արվեստի մեջ: Շարագրեց մի երկու աշխատություն, որոնցից հիշատակության արժանի կարող է համարվել ուխտատեղիների մի ոտանավոր նկարագրությունը, գրված 1661-ին*: Զգիտենք՝ ուր ի՞նչ պաշտոններ է վարել Նուրիջանյանը, բայց 1667-ին տեսնում ենք նրան ճանապարհորդելիս դեպի Արևմուտք: Այդ թվին Թովմաս վարդապետը, ինչպես ինքն է գրում. «շրջագայության պատճառով» հասնում է Կիպրոս կղզին, ուր մնում է տարի ու կես**: Նրա հետ էր և Մատթեոսը, որ սպասավորի պաշտոն էր կատարում: Այսպես կարելի է հասկանալ 1685-ին Մատթեոսի տպագրած «Շարականի» հիշատակարանից, ուր նա ասում է. «Ես նուսաստս յամենից Մատթեոս դպիրս եկի ծառայելով ընդ արենակից վարդապետին իմոյ յերկիրն Իտալացուց և ի մայրաքաղաքն Հռոմ»***: Այս արյունակիցը կարող էր լինել միմիայն Թովմաս վարդապետը: Հռոմ գնալու դեպքը տեղի ունեցավ հենց այն միջոցին, երբ Ոսկանի տպարանն Ամստերդամից տեղափոխվել էր Լիվոռնո, այսինքն 1670-ին: Հռոմից Թովմաս վարդապետն ուղևորվում է ուրիշ տեղ, իսկ Մատթեոսը գնում է Լիվոռնո, ուր աշակերտում է տպագրական արվեստին Ոսկանի աշակերտ Կարապետ վարդապետի մոտ: Այնուհետև նա ծառայում է Ոսկանին և Սողոմոն Լեոնյանին ամբողջ 14 տարի, առանց որևէ վարձատրության: Թե որքան ողորմելի միջոցներով էր գործ տեսնում Ոսկանն Եվրոպայում, երևում է և նրանից, որ Մատթեոսի պես մի հմուտ և ժիր աշխատավորին անհնարին էր լինում վարձատրել: Դրա փոխարեն Հակոբ կաթողիկոսը կերակրում էր Մատթեոսին խոստումներով, հորդորում էր նրան չհեռանալ Ոսկանից ու նրա տպարանից, խոստանում էր վարձատրել և ապահովեցնում

* «Ճոռաքաղ» ամսագիր, Մոսկվա, 1860, եր. 121—122, 135—137.

** Ն. Ալիշան, «Միւնիք», եր. 340.

*** «Հայկ. մատենագիտ.», եր. 513: Մենք կարծում ենք, որ Թովմաս վարդապետը Հռոմ գնացել էր իր երկու եղբորորդիներին ուսման տալու համար:

էր, որ եթե ինքը, կաթողիկոսը, մեռնելու էլ լինի, վարձատրելու պարտքը կմնա էջմիածնի վրա և հաջորդ կաթողիկոսը կկատարի այդ պարտքը: Բայց Մատթեոսը շտեմնավ այդ խոստումների կատարումը և, շնայած դրան, ամենայն հավատարմությամբ ու բարեխղճությամբ ծառայեց գործին: Մի մարդ էր դա, որ կարող էր ասել, թե ծառայում է գաղափարին: Եվ անձնական այսպիսի բարեմասնությունների հետ նրա մեջ միանում էր տպագրիչի խոշոր ընդունակությունը: Մատթեոսն այնքան գեղեցիկ կերպով ուսումնասիրեց արվեստը, որ եվրոպացի վարպետներից ետ չէր մնում, և նրա կատարած մի քանի գործերն ամենայն վստահությամբ կարող են համարվել հայկական տպագրության գոհարներ:

Բայց այդ մեծ հմտությունն, իհարկե, բավական չէր, որ Մատթեոսը մեն-մենակ շարունակեր Ոսկանի գործունեությունն օտար աշխարհներում: Քանի որ ընկեր էին երևանցի քահանան և շուղայեցի վաճառականը, գործը կարող էր երեսի վրա շմնալ: Մատթեոսն իր հմտությունն էր մեջ բերում, քահանան՝ իր գրագիտությունը, վաճառականն՝ իր դրամը: Բայց ընկերությունը շուտով քայքայվեց, և Վանանդեցին մենակ ու անօգնական մնաց: Եվ նա ստիպված եղավ վերադառնալ հայրենիք, գուցե հենց հատկապես այն նպատակով, որ մարդիկ գտնի իրեն օգնելու համար: Այդ ժամանակ Թովմաս վարդապետն արդեն Գողթան գավառի եպիսկոպոսն էր: Մատթեոսը դիմեց նրան, համոզեց թողնել եպիսկոպոսական աթոռը, անցնել Եվրոպա և դառնալ մի նոր Ոսկան: Եվ Թովմաս եպիսկոպոսը տվեց իր համաձայնությունը, շնայած որ սաստիկ սիրում էր իր գեղեցիկ Վանանդը և առհասարակ ամբողջ Գողթանը: Նախքան իր ճանապարհվելը նա Ամստերդամ ուղարկեց Մատթեոսին՝ կարևոր նախապատրաստությունները տեսնելու համար: 1695 թվականն արժանի է ոսկի տառերով դրոշմվելու հայկական տպագրության պատմության մեջ: Այդ ժամանակից է, որ Ամստերդամի հայկական տպարանն սկսում է գործել Թովմաս եպիսկոպոս Վանանդեցու ղեկավարությամբ: Ինքը, եպիսկոպոսը, անշուշտ, այդ թվականից շատ առաջ էր հասել Հոլանդիայի գեղեցիկ մայրաքաղաքը և, անշուշտ, երկարատև պատրաստություններից հետո էր, որ 1695-ին սկիզբ առավ նրա փայլուն հրատարակչական գործունեությունը:

Գողթանի եպիսկոպոսի հետ Ամստերդամում են և նրա երկու եղբորորդիները, Ղուկաս և Միքայել, որոնց մասին ասված է տպագրված գրքերից մեկի հիշատակարանի մեջ, թե վարժ ու հմուտ են լատինական լեզվին և ստացել են բազմակողմանի փիլիսոփայական կրթություն: Կազմակերպված է, այսպիսով, Վանանդեցիների տպագրական մեծ ընտանիքը, որ, ինչպես տեսնում ենք, շատ բանով էր տարբերվում Ոսկանի ընտանիքից: Ընտանիքի հայրը Թովմաս եպիսկոպոսն է, տնտես-ղեկավար և դրամական միջոցների հայթայթիչ, նրա մորեղբոր (քեռու) որդին տպարանի հոգին է, իսկ երկու եղբորորդիներն իրենց ստացած կրթությունն են նվիրաբերում հայրենիքին: Բայց դրանցից մեկը, Միքայելը շատ քիչ է մնում գործի մեջ, — գոնե նրա անունն այնքան հաճախ չի հիշվում և պետք է կարծել, որ նա շուտ է հեռացել տպարանից: Ինչ վերաբերում է Ղուկասին, դա մի շատ արդյունավոր և անխոնջ աշխատող հանդիսացավ, միակ գրական ուժը, որ հեղինակություններ էր պատրաստում տպագրության համար: Ղուկասը շատ զարգացած մարդ էր, բացի լատիներենից, ինչպես վկայում է հայտնի գիտնական և հալագետ Շրոդերը, նա լավ գիտեր և զանազան արևելյան լեզուներ: Մի տեղ

Ղուկասն իրեն անվանում է «սնունդ Հոովմայու»: Այս մի պարզ վկայություն է, որ իր դաստիարակությունը նա ստացել է Հոովմում: Հոովմի ազդեցությունն է երևում նրա հայերենի մեջ, որ ազատ չէ լատինացրած հայերենի ձևերից ու մթուփունից, այդ ազդեցության մի հայտարարն էլ այն է, որ Ղուկասն իր կրթությամբ ավելի կրոնական մարդ էր, քան աշխարհական:

Բայց այս հանգամանքն արդե՞ք շեղավ, որ թուվմաս եպիսկոպոսի տպագրական ընտանիքն սկսի իր գործունեությունը մի հրատարակությամբ, որ ընդհանուր կրթական նշանակություն ուներ և ուղղակի հետևանք էր աշխարհային, գործնական այն պահանջի, որ պահանջում էր մեզանում վաճառականությունը: Այս պահանջն արդեն մի խոշոր գործոն էր դարձել մեր գրական առաջադիմության համար 17-րդ դարի վերջերին, և մենք նորից պիտի դառնանք նրա լուսաբանության: Արդեն շատ անգամ առիթ ունեցանք շեղտելու հայ մտքի այնպիսի արտահայտությունները, որոնք վկայում են, թե հայկական կյանքն էլ ենթարկված էր, չնայած բոլոր աննպաստ պայմաններին, այն ընդհանուր հոսանքներին, որոնք Նոր ժամանակների մարդկության ազատական տենչանքներն էին ցույցնում: Այս նշանները, ինչպես առիթ ունեցանք ընդգծելու համարյա ամեն անգամ, դեռ շատ թույլ էին, դեռ զարգացման սաղմնային դրությունն էին ցույց տալիս: Բայց և այնպես նոր աշխարհավարության, նոր շարժումների նախակարապետներն էին: Գիտենք մենք նույնպես և այն, որ վաճառականությունն էր այն գլխավոր շարժիչը, որ տանում էր մեր կյանքը դեպի Նոր ժամանակների մարդկությունը, շփումն էր առաջացնում մեր հնություն և լուսավոր աշխարհի նորություն մեջ և վեր էր հանում մեր պակասությունները, մեր պահանջները:

Այն ժամանակ, երբ Վանանդեցիների շրջանն էր պատրաստվում մեր տպագրության պատմության մեջ, հայ վաճառականներն արդեն այնքան մոտիկ էին եվրոպացիներին, որ գիտեին իրենց շփումներից դուրս հանել շատ խրատական հետևություններ: Այս կողմից շատ թանկագին է Վանանդեցիների բարեկամ և հայտնի հայագետ Շրոդերի «Արամեան լեզուին գանձ» աշխատությունը, որ տպված է Ամստերդամում 1711 թվականին: Նրա մեջ, հայոց գավառաբարաններից նմուշներ տալու համար, բերված են վերին աստիճանի կենդանի և հետաքրքրաշարժ խոսակցությունների հայ վաճառականների կյանքից, որոնք այն ժամանակվա մեր կենցաղի և գաղափարների հարազատ պատկերներն են տալիս: Ահա մենք ներկա ենք վաճառականների խնջույքին*: Առատություն ու ճոխություն է տիրում սեղանի վրա: Եվրոպայից բերած իրերով են զարդարված սենյակները: Խոսում են վաճառականները դարձյալ եվրոպայից: Մեկը պատմում է այսպիսի բան: Եվրոպայում, շատերի հետ խոսելիս, ինքն ասում էր, որ Հայոց երկրում խաղողը բազմաթիվ տեսակներ ունի, բայց ոչ ոք չհավատաց այդ խոսքերին, որովհետև եվրոպացիները գիտեն, որ հայերն անկիրթ ազգ են և նրանց ասածներին նշանակություն տալ չի լինի: Մի ուրիշ սեղանակից, հաստատելով այդ իրողությունը, բերում է մի ասացվածք, որ նա լսել է Եվրոպայում: «Այսօր հայը ոչ թուր ունի, ոչ գրիչ, ուրեմն նրան խարբալելու ժամանակն է»: Ո՛րքան գեղեցիկ կերպով է արտահայտված այս խոսքերի մեջ հայի դժբախտ, հուսահատական վիճակը: Եվրոպացու անողոր դատավճիռը հասկացնում էր, որ մի ազգ իր կենդանության համար համ թուր պիտի ունենա, համ գրիչ, այսինքն բազուկի

և ուղեղի կորով, ֆիզիկական և մտավոր ուժ, քաղաքական ազատություն և մտավոր զարգացում: Երկուսից էլ զուրկ էր հայ ժողովուրդը: Ճիշտ է, հայ վաճառականն իրեն միանգամայն անտարբեր է ցույց տալիս այսպիսի մի օրհասական եղրակացության դիմաց, և մեկն այդպիսիներից իր խոսքն է ավելացնում՝ ասելով. «Թող ինչ կուզեն՝ ասեն. ինչպես որ Աստված զմեզ ստեղծել ա՛՛ էնհենց ենք, ոչ էնդունք գիտեն զմեզ փոխել, ոչ մեզ հաշաթ ա էնդունց դարլու խօսել»: Բայց այս միայն խոսք էր: Իրականության մեջ ոչ ոք, ոչ նույնիսկ այս անտարբեր վաճառականը, չէր կարող շատրակվել այն հանգամանքից, որ շեն հավատում նույնիսկ այն բանին, որ Հայաստանում խաղողի շատ տեսակներ կան, և այս՝ լուկ այն պատճառով, որ խաղողի շատ տեսակներից խոսողը մի տգետ ազգ է: Անկարելի էր, որ այդ տեսակ ազգի մեջ, եթե միայն նա կենսունակ էր, ապրելու ընդունակությունը չէր կորցրել, չծնվեին հզոր մղումներ թե՛ թուր և թե՛ գրիչ ձեռք բերելու համար: Եվ այդ մեծամեծ մղումների դրդիչները սկզբնաբար հանդիսանում էին հայ վաճառականները, Եվրոպայի հետ անմիջապես շփվողները, այնտեղից տպավորություններ ու գաղափարներ դուրս բերողները:

Հենց այս պատճառով է, որ 17-րդ դարի վերջերից հայերի մեջ ծառանում են երկու հուժկու շարժումներ—մեկը թրի և մյուսը գրչի համար, շարժումներ, որոնց ծնողը մի մայր էր և որոնք բնությամբ էլ իրարից անբաժան, իրար լրացնող ու մեծացնող են:

Գրական շարժման առաջին նշանները մենք վաղուց, դեռ 16-րդ դարից էինք նշմարում: Ոսկանի գործունեության մեջ ավելի խիստ է շեղտվում մատուցող արշալույսի ներկայությունը, իսկ Վանանդեցիների աշխատանքներն արդեն վաղ արշալույսն են ողջունում: Եվ արշալույսային գույների մեջ հանդես եկող նրանց անդրանիկ հրատարակությունն է, որ լույս տեսավ 1695-ին—«Համատարած աշխարհացոյց» անունով մեծ քարտեզը, որին հետևյալ տարին, 1696-ին, ընկերանում էր բացատրությունը կամ «Բանալին»: Քարտեզը ներկայացնում է, մեծ դիրքով, երկու կիսագնդերը, ունի հայերեն արձանագրություններ և հրատարակված է հայ վաճառականների համար: Այսօր էլ այդ գործը հիացնում է տեսնողին իր գեղեցիկ փորագրությամբ: Փորագրությունը կատարված է ութ մեծ պղնձե տախտակների վրա*: Փորագրիչները եղել են հուլանդացի երկու եղբայրներ, Ադրիան և Պետրոս Սկոնբեկ: Երկու կիսագնդերի մեջտեղ, վերևից փորագրված է.

Նորոգ քանդակ գեղեցկավէպ հանրանշան
Փոխաբերեաց Թօմա յետնորդ ոստ Վանանդեան:

Իսկ հետևյալ մակագրությունը խոսում է գեղեցիկ գործի հեղինակների մասին այս կերպով.

Փորագրութիւն յոյժ ցանկալի
Ի ձեռն եղբարց հարազատի.
Ադրիանու Ըսկօնբէկի
Եւ Պետրոսի քաջավարժի

* Եր. 361—362.

* Այդ տախտակները գտնվում են Վենետիկի ս. Ղազարի տպարանում («Բազմա-վէպ», 1896, եր. 275).

Ընդ Ղուկասու հրմտագունի
Երկամբք բազմօք յայտ ածողի
Նղբօրորդի իմ անդրանկի,
Պահեսցէ էն յիւրում ծոցի:

յկմատերգամ 1695.

Կա և լատիններեն մակագրութիւն, որ հիշատակում է միայն փորագրիչ եղբայրներին: Գեղեցիկ են մանավանդ Զոդիակոսի նշանները կամ կենդանակերպները, որոնք փորագրված են կիսագնդերի շուրջը և ներկայացնում են գեղարվեստական տեսարան: Տպագրութեան բոլոր հանգամանքները պարզելու համար պետք է կարդալ և քարտեզի «Բանալի»-ի ամբողջ վերնագիրը. «Բանալի Համատարածի աշխարհացուցին մերոյ նորածնի, զոր ի լոյս էած հայկական տառի, վեհանձն և սրբափայլ հայրն մեր, տեր թոմաս, ատուածագգեստ ռաբունին Վանանդեցի, և առաքելագործ եպիսկոպոսն Սրբոյ Խաչին, շարադրեցեալ ի Ղուկասէ ապաշնորհ շահրնկալէ Վանանդեցոյ, տպիւք և ծախիւք թոմասու վարդապետի, շարաբարդութեամբ քաջ դպրի, տեառն Մատթէոսի ներհուն տպագրի Հայոց, յամի տեառն 1696 յկմատերգամի»:

«Համատարած աշխարհացուցի» ամենագլխավոր աշխատութիւնը, որ այնքան գեղեցկութիւն և վայելչութիւն է տալիս ամբողջ գործին, փորագրութիւնն է: Պարծենալ զրանով կարող է, ուրեմն, հոլանդական արվեստը, թեև Հոլանդիան զրանից ավելի գեղեցիկ, ավելի հռչակավոր գործեր ունի պարծենալու համար: Փորագրութիւնն առանձին նրբութեան և կատարելագործման էր հասել այդ երկրում, և այդ կողմից նա համարյա շունչ մըցակիցներ: Զարգացած էր մասնավորապես քարտեզների փորագրութիւնը: Բայց հայն էլ ունի իր պարծանքն այս գործի մեջ: Ղուկաս Վանանդեցին հանդիսանում է առաջին գիտունը, որ հայացնում էր աշխարհագրական քարտեզը: Նա առաջին հայ քարտեզագրողն էր, որ փոքր պատիվ չէր, քանի որ նրան էր վիճակվում գտնել մեր հին գրականութեան մեջ կամ հորինել ու հարմարեցնել աշխարհագրական անվանումներ, տերմիններ: Այս գործը, ինչպէս երևում է վերևում բերված ոտանավոր-հիշատակարանից, նրան հաջողվել է շատ ծանր աշխատանքով: Իր հայացրած քարտեզով նա ցույց էր տալիս Եվրոպային, որ հայ ժողովուրդը կարող է հեշտ և արագ հաղորդակից լինել նրա քաղաքակրթութեան, ազգայնացնելով նրա պտուղները և այսպիսով մուտք գործելով ազգերի մեծ ընտանիքի մեջ, որպեսզի, պահպանելով այնտեղ իր ինքնուրույն դեմքը, խառնի իր ջանքերն ու կորովը՝ ընդհանուրի բարօրութեան օգտին աշխատելու համար: Իսկ հայ ժողովուրդը դեպի արևմտյան լույսը քաշելու, եվրոպական քաղաքակրթութեան վրա սիրահարեցնելու լավագույն և հզորագույն այլ միջոց չկար, քան այդ սքանչելի, ամեն մեկին հիացում պատճառող գեղարվեստական գործը:

Բայց միայն «Համատարած աշխարհացուցը» չէր, որ 1695-ին դուրս էր գալիս հայ սրտերը գիտութեան և առաջադիմութեան լուսով վառելու: Նրա հետ միասին, «հայոց ներհուն տպագրիչ Մատթէոսի» ձեռքի տակից դուրս էր գալիս և մի գրական կոթող, որի ազդեցութիւնը հայ ժողովրդի վրա ավելի ևս մեծ ու խոր պիտի լիներ, այն է՝ Մովսես Խորենացու Պատմութիւնը, որ կրում էր հետևյալ վերնագիրը. «Ազգաբանութիւն Տոհմին Յաբեթեան, յօրինեցեալ ի Մովսիսէ Խորենացոյ, յեռամեծ վարդապետէ և յոգնեբախտ Քերթողահօրէ, ի խնդրոյ Պայազատապետի Սահակայ Բագրատունոյ: Հարագատ

և բուն Պատմութիւն Նախնեացն Առաջնոց, Թագաւորաց, Իշխանաց, Նախարարաց և Հայրապետաց Արամեան Ազգին, սկսեալ ի Հայկայ Քաջէ մինչև ցԱրտաշիր Թագաւորն մեր: Ի լոյս ածեալ Տպիւք և Ծախիւք Թոմայ Վանանդեցոյ Վեհափայլի Եպիսկոպոսի և բազմաջան վարդապետի: Ի Հայրապետութեան Սրբոյ էջմիածնի Տեառն Նահապետի ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի: Յամի մարդեղութեան բանին 1695, յկմատելօղամի»:

Երևույթներ կան, որոնք ժամանակի ներկայացրած անողոր պահանջի իրագործումն են հանդիսանում: Մովսես Խորենացին, իր հռչակով եզակի մի դեմք հայոց ամբողջ գրականութեան մեջ, չէր կարող մոռացութեան մեջ մնալ այնպիսի մի ժամանակ, երբ հայ ժողովուրդը քաղաքական և կուլտուրական վերածննդի ուղիներ էր որոնում: Հրատարակիչ թովմաս եպիսկոպոսն ասում է, թե իր ժամանակ ամեն տեղ շատ հազվագյուտ և շատ թանկ էին Խորենացու հռչակավոր գործի ձեռագիր օրինակները: Այս պակասութիւնը նա անվանում է «աղէտ անբերելի»: Այսպիսի աղետից հայ միտքն ազատելու համար էր, որ նա, չնայած Հոլանդիայում տիրող պատերազմական դրութեան անհարմար պայմաններին, ձեռնարկում էր, ամենից առաջ, Խորենացու հրատարակութեան: Որպեսզի իմանանք, թե ի՞նչ նշանակութիւն ունեւ այդպիսի մի ժամանակ տպագրութեան միջոցով հանրամատչելի դարձնել հայոց հին գրականութեան այդ կոթողը, մենք կկրկնենք այստեղ մի քանի բան այն գրական տեսութիւններից, որ նվիրել ենք Խորենացուն մեր այս աշխատութեան երկրորդ հատորի մեջ. «Բայց Խորենացու գործը, — ասել ենք մենք, — իր բոլոր պակասութիւններով հանդերձ, ահագին դեր է կատարել հայ ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցութեան մշակման և ամրապնդման մեջ: Եթե շմոռանանք, որ ազգերն իրենց վերածնութեան միջոցին ամենից առաջ իրենց պատմութիւնն են որոնել, եթե աչքի առաջ ունենանք, որ ինքնաճանաչութեան, գիտակցութեան առաջին պայմաններից մեկն է իմանալ, թե ի՞նչ էր մի ժողովուրդը երկ, անցյալ օրը, որտեղից է նա գալիս և ուր է գնում, ինչ ազդեցութիւններ է կրել ընդհանուր պատմութեան ասպարեզում, այն ժամանակ հեշտ կլինի ընդունել, որ հայ ժողովրդի համար մի ամբողջ հայտնագործութիւն պիտի լիներ այլևոր հնութեան այդ պատկերը, ուր կանգնած էին Հայկեր, Արամներ, Տիգրաններ, Արտաշեսներ և այլ ազգային առասպելական թե պատմական հերոսներ: Խորենացին ավանդեց հայերին: Հայրենասիրութիւն, որ կապում է մարդուն երկրի հետ, բաց է անում նրա հոգու առաջ երկրավոր գործերի խորհուրդը, հասկացնում է, թե երկինքը, երկնաքաղաքայնութիւնը չէ միայն, որի համար պետք է ուրանալ անձը, զոհել կարողութիւնը, քրտնել, աշխատել: Ո՛րքան վսեմ է այն ողբը, որով Խորենացին վերջացնում է իր Պատմութիւնը: «Ողբամ զքեզ, Հայոց աշխարհ, ողբամ զքեզ հանուրց հիւսիսականաց վեհագոյն. զի բարձաւ թագաւոր և քահանայ, խորհրդական և ուսուցող, վրդովեցաւ խաղաղութիւն, արմատացաւ անկարգութիւն»: Մեր գրականութեան մեջ այս առաջին նմուշն է այն հայրենասիրութեան, որ մերկացնում է հասարակական արատները, խարազանում է ապականված բարքերը: Ծիշտ այն հրապարակախոսութեան տեսակն է այս, որին դիմում էին հրեական մարգարեները: Ղազար Փարպեցին արարատյան հայրենասիրութեան ներկայացուցիչն էր իր վառ սիրով դեպի հայրենի աշխարհի գեղեցկութիւնները: Նղիշն օտար բռնութեան դեմ բողբոջ հայրենասիրութիւնն էր: Մովսես Խորենացին այս երկու մեծ օրինակներին ավելացնում էր իր դժգոհ, մտրակողական հայրենասիրութիւնը: ... Անվիճելի

պիտի մնա այն հանգամանքը, որ նրա «Հայոց պատմությունը» կատարել է հայ ժողովրդի համար մի տեսակ ազգային Ավետարանի դեր երկար ու երկար դարերի ընթացքում: Եթե միանգամայն միշտ է, որ հորենացին գրել է առնվազն յոթերորդ դարի վերջերում կամ ութերորդի սկզբում, այս դեպքում պետք է ավելացնել, որ նրա աշխատությունը լույս էր գալիս այնպիսի մի ժամանակ, երբ հայ ժողովուրդն արարական արշավանքների սարսափների տակ առանձնապես կարիք ուներ, իր դժբախտ ճակատագրի հարվածներին դիմանալու համար, ուժ ու հույս որոնելու իր անցյալի մեջ: Ոչ մի գիրք, բացի Սուրբ Գրքից, գուցե այնքան շատ չէ կարդացվել Հայոց երկրում, ինչպես հորենացու հուշակավոր աշխատությունը»:

Ահա այս մեծանուն հեղինակն էր, որին տգիտությունն ու վայրենացումը թաղել էին մոռացության փողիների մեջ: Եվ հասկանալի է այն հրճվանքը, որով ծերունի Վանանդեցին շրջապատում էր իր վերակենդանացրած հեղինակի անունն ու գործը: Այս հրատարակությանը նա մի ամբողջ մեծ շրջան էր բաց անում հայոց գրականության մեջ, հեղաշրջման մի գեղեցիկ շրջան, երբ մենք հային տեսնում ենք իբրև քաղաքական մի որոշ կազմակերպության, այսինքն մի որոշ, ինքնուրույն ազգության անդամ: Եվ հայոց պատմահայրը երախտապարտ շնորհակց այդ ուշագրության ու մեծարանքների հանդեպ: Ամենից առաջ նա գնաց Եվրոպայի առաջ ներկայացնելու իր ազգը, պաշտպանելու նրա դարավոր դատը: Եվրոպական գիտնականները հետաքրքրվեցին այդ նոր տպագրված պատմական հիշատակարանով և իրենց քննությունների ու հետազոտությունների առարկա դարձրին նրան: Մինչև այդ հայ ազգը ներկայացել էր Եվրոպացուն կամ իբրև մի կրոնական համայնք, որ ուներ իր դավանական առանձնահատկությունները, կամ թե իբրև հմուտ ու ճարպիկ և միկնույն ժամանակ տգետ վաճառական, որի ասածներին հավատ չէր ընծայվում: Խորենացին, Ամատերդամում վերածնվելով, գնաց ցույց տալու արևմտյան աշխարհին, թե հայերը մի հին պատմական ազգ են, կարկոր դեր են կատարել Արևելքի քաղաքական աշխարհում, շփվելով Ասորեստանի, Պարսկաստանի, Հռոմի և Բյուզանդիայի հետ: Եվ մի քսան տարի շանցած՝ Խորենացին աղբյուր էր ծառայում գիտնական Շրոդերին՝ լեզվաբանական և պատմական հետազոտության համար: Քիչ հետո գիտնական լակրոզ և անգլիացի Վիստոն եղբայրները գրագրություն են սկսում միմյանց հետ՝ Խորենացու առիթով, և որքան էլ լակրոզն աննպաստ կարծիք ուներ հայ պատմահոր մասին, բայց այս աբգելք շեղավ, որ Վիստոնները թարգմանեն Խորենացին լատիներեն լեզվով և հրատարակեն Լոնդոնում (1736-ին): Այստեղից արդեն մի քայլ էր մնում, որ մեր պատմահայրը մտնի այն անթիվ աղբյուրների շարքը, որոնցից մեծահույս անգլիացի պատմաբան էդուարդ Գիբբոնը կազմեց 18-րդ դարի վերջերին իր երևելի «Հռոմեական պետության անկման և քայքայման պատմությունը»: Հայերը, Խորենացու շնորհիվ, տեղ գրավեցին այս համաշխարհային պատմության մեջ իբրև մեկն այն բազմաթիվ ազգերից, որոնք գործողներ հանդիսացան Հռոմեական մեծ պետության անկման երկարատև ողբերգության մեջ:

Այս բոլորը միաժամանակ ցույց է տալիս, թե որքան մեծագործ էր Վանանդեցիների փոքրիկ տպագրական ընտանիքն Ամատերդամում: Շրոդերը հայերեն սովորեց Թովմաս Եպիսկոպոսից, Վիստոն եղբայրներն իրենց թարգ-

մանություն համար աշակցություն գտան հմուտ լեզվագետ Ղուկասից: Աստուծոյ հասարակ նուրիշանյաններն աշխատում էին պատվավոր դիրք բռնել Եվրոպացիների մեջ իբրև մտավոր գործերով հետաքրքրվողներ և մանավանդ իբրև հայ ազգություն ներկայացնողներ: Ղուկասը ծանոթացավ գերմանական հուշակավոր փիլիսոփա Լեյբնիցի հետ, որի մոտ տարավ նաև իր Եպիսկոպոս հորեղբորը: Լեյբնիցի մի նամակից իմանում ենք, որ Թովմասը հենց սկզբից մտադրություն ուներ տեղափոխել իր տպարանը հայրենիք, Գողթան գավառը**։ Հայրենի երկիրն այնպիսի սիրով և կարոտով հիշատակող Թովմասի համար շատ գրավիչ մի միտք պիտի լիներ հեռավոր Վանանդի մեջ տպագրական գործ ծավալելը: Սակայն այդ մի երազ էր նրա պես շատերի համար: Հայաստանի հողի վրա Գուտենբերգի գյուտը չէր կարող ապրել, ուր մնաց զարգանալ: Եվ նա ստիպված եղավ, իր սիրած հրատարակչական գործն առաջ տանելու համար, երկար տարիներ մնալ օտարության մեջ, կրելով անձնական տկարության և անբարյացակամ մարդկանց (հայերի) պատճառած տանջանքներն ու զրկանքները:

Իր առաջին երկու նշանավոր հրատարակություններից հետո Ամատերդամի տպարանը մի քանի տարի, մինչև 1704 թվականը, ցույց է տալիս բավական եռանդոտ տպագրական գործունեություն, լույս հանելով թե՛ եկեղեցական գրքեր («Նոր Կտակարան», «Շարական» և այլն) և թե՛ նորություն կազմող ինքնուրույն հեղինակություններ: Այս բաժնի վարիչն ու խմբագիրն էր Ղուկաս Վանանդեցին, որի հետ երբեմն ընկերանում է, հեղինակային իրավունքի մեջ, նաև Մատթեոսը, գրաշարը: Այս աշխատությունները հրատարակվում էին փոքրիկ (16°) տետրակների ձևով, յուրաքանչյուրը 60—100 երես և արտաբուստ վկայում էին, թե նշանակված են ժողովրդական ընթերցանության համար: Եվ իրավ, դրանցից մեկը, որ լույս տեսավ 1699-ին, հատկապես վաճառականների համար էր գրել Ղուկասը Զուղայեցի Խաչատուրի որդի Պետրոսի խնդիրքով և գրված էր պարզ վաճառականական աշխարհաբարով (Զուղայի բարբառով) ու այսօր էլ ներկայացնում է մի շատ ուշագրավ գրական հիշատակարան:

Այդ գիրքը բաղկացած է 80 փոքրադիր երեսներից և ունի այսպիսի վերնագիր. «Գանձ շափոյ՝ կշոյ՝ թըւոյ՝ և դրամից բոլոր աշխարհի, որ է գիտութիւն ամենայն տեսակ կշոց՝ շափոց՝ և դրամից. որով բոլոր աշխարհի վաճառականութիւնն վարի»: Գործնական կյանքին հարմարեցրած այդ ձեռնարկը, որի նպատակն է զեկավար և ուղեցույց դառնալ աշխարհի բոլոր կողմերում առևտուր անող հայ վաճառականների համար, ունի մի շատ կենդանի, աշխույժ բովանդակություն: Նա ցույց է տալիս համաշխարհային առևտրական ճանապարհները, թե՛ որտեղ ի՛նչ տեսակ ապրանքներ են ծախվում, ի՛նչ շափ ու կշիռ գոյություն ունի: Ահա, օրինակ, ինչ խրատ էր տալիս այդ փոքրիկ առաջնորդը.

«Աղբա՛յր վաճառական, յայս գրքումս ինչ ո՞ր գրեցաւ վասն քաշից, դրամից՝ և դիմաթի, ժամանակաւ կու փոխի, կամ կաւելանայ կամ կու պակասի. զարա ալիշվերիշի բանն Աստուածադիր կանոն չէ, որ անփոփոխ լինի, բայց փոփոխական է և մարդադիր կանոն, և ժամանակաւոր: Յայտնապես միշտ և հանապազ կու տեսնուիք՝ քաշից, գրամից՝ և պարանաց դիմաթի փո-

* Ուսումնասիրությունը հայ լեզուի և մատենագրութեան յԱրևմտ. տս», Վենետիկ, 1895, էր. 52.

** Ն. Ալիշան, «Միւնիք», էր. 340.

փոխումն, ինչպէս՝ ապրիլումին՝ մանածին՝ բրդին՝ զրմդին և այլ ապրանաց։ Էս պատճառէս՝ թէ ժամանակաւ մեր գրածին զարլու տեսնիք, շարմանաք, և ոչ վատ ասէք մեզ՝ սարաք փոփոխումն ինչ որ մեք գրեցինք՝ ժամանակաւ ճշմարիտ էր՝ և ժամանակաւ բազի բաներ կու փոխի. ամա մեր գրածն բոլորովմբ սուտ չէ գառնալու, ո՞ղջ լեր, և լե՛ր բանասէր։ Աֆրիկու ցամաքն ունի Մարայ երկիրն. ուստի՝ բրինձ, շաքար, խուրմայ, քաթան, դահաւ, խինա, սոսպ, ունա և այլ բարիք կու գան։ Արաբստան՝ ուստի նուշ՝ թուզ՝ գէյթուն՝ շամիչ, վուշ, լիմոն, նարինջ, խուրմայ, սպիտակ մեղր, շաքար և այլ բարիք, ինչպէս սակի, արծաթ՝ պղինձ, որ ի Յէս և ի Մաուք գտանին։ Նուբիայ՝ որ ունի սակի, մուշկ, սանդալ, արանաս և այլ ինչ։ Գինէա՝ ուր առատութիւն շաքարի, բրնձի, սկիւռյ և այլ բարեաց։ Հաբաշտան՝ որոյ մասունքն են Լօունգ, Կոնգ, Անգոլա, Մօնօմօուպա՝ Մօնօմուդ, Քաֆրաստան՝ Ջանդէբար, Աչիան և այլ։ Հասարակօրեն Հաբեշտան ունի առատութիւն զանջաֆիլի, շաքարի, մեղրի, քաթանի, սկիւռյ, արծաթի, պղնձի, արճրճի, կլայեկի, երկաթի, քրուրդի և այլ բազում բժշկական սերմն, խոտ, արմատ, սպիտակ և կարմիր աղ, անթիմոն և այլ շատ բարիք։ Հաբաշի թագաւորին նաղաշ ասեն. ինքն թագաւորն է Քրիստոնեայ, 6000 շաղբ ունի, իւր թիկնապահ զինուորքն են 12 հազար, իւր դիւանն 120 Աղայ ունի. իւր ձիաւոր զինուորքն են՝ 40 հազար. հետեակ զինուորքն՝ 60 հազար։ Լօվանդ կոսպաշտ է»*։

Այս ցուցմունքներին հետևում է մի գլուխ «Մղոնաչափութիւն» անու- նով, ուր տարածութիւններն են որոշված քաղաքների և իջևանների միջև ամենայն մանրամասնութիւնով։ Այսպէս. «Ֆրանցու երկիրն. Հստրազբուրգու ի Դիժոն 43 միլ։ Աստի ի Սանտէր 46, աստի ի Պիկտեր 45, աստի ի Թօլօզ 88» և այլն։ Իսկ այս տեղեկութիւններին հետևում է մի գլուխ՝ «Կարճառօտ պատմութիւն ռազամի դոներին» անունով։ Այստեղ թվաբանութիւն է ուսուց- վում։ «Հիմն և այբուբեն բոլոր ռազամին է շորս տեսակ՝ և 4 դուռն Համարո- դական Արհեստին, այսինքն բարդիւն, դուրս հանելն, բազմացնելն և բաժա- նելն. էստից արեւի դուռն շկայ թէ սաղ թվի և թէ կտոր թվի դուռն լինի։ Ինչ- պէս Հայոց բովանդակ գրեանքն 38 այբուբենի գրովն հասիլ ելան՝ և օրբստօրէ կու գրին, այնպէս որքան հար, ռազամ և համարելոյ բան կայ աշխարհիս վրա, ամէնն վերոյ գրեալ շորս դոներովն կու շինի. թէ վաճառականութեան ռազամն, թե զինուորութեան և թէ Աստղաբաշխութեան»**։

Այսպիսի լեզու Ղուկաս Վանանդեցին շարժածեց իր մյուս, բազմաթիւ աշխատութիւնների մեջ, թեև նրանցից շատերը ժողովրդական ընթերցանու- թյան համար էին և ավելի մատչելի կլինեին, եթե լույս տեսնեին աշխարհա- բարով։ Պարզ երևում է այս հանգամանքի պատճառն էլ։ Այլևս ջուղայեցի վաճառական շէր գրքերի հրատարակողը, այլ Թովմաս Եպիսկոպոսը։ Եվ Ղու- կասի աշխատութիւններն էլ առանձին նշանակութիւն ստանալ չէին կարող, քանի որ նրանց բովանդակութիւնը միշտ չէր համապատասխանում նորոգ- վող մարդկության պահանջներին և Եվրոպայի լուսավորության արձագանք- ները չէին ցոլացնում իրենց մեջ։ Այս ընդհանուր տեսութիւնը մենք կլուսա- բանենք մի երկու օրինակով։ 1699-ին հրատարակվեց Ղուկասի և Մատթեոսի կազմած «Դուռն իմաստութեան» տետրակը, այբուբենարանի նման մի դա- սազիրք, որի երկրորդ վերնագիրն է՝ «Ոսկեայ դուռն դպրատան վասն նորեկ դեռակիրթ և խակավարժ մանկանց հայկազունեաց»։

*. Հ. Ալիբան. «Միւսիք», էջ. 63—65.
** Եր. 63—64.

Տետրակի նպատակը բացատրում է և հետևյալ դիմումը.

Մանուկ մըտավարժ
Եւ սիրող ուսման
Մի՛ ընդ վայր լըբցես
Ձեղանակ գարնան,
Ձի բողբոջ ծառոց
Եւ համայն սերմանց
Անտուտ ըսկսեալ
Ի կատար փութան։

Այս մեծախոստում հայտարարութիւններին հետևում է գրքույկի բո- վանդակութիւնը. այբուբենական վարժութիւններ, քերականական համա- ռոտ գիտելիքներ, «Հարց և պատասխանի բանասիրական» (կրօնագիտու- թիւն), «Հարց և պատասխանի ուսումնական ի մէջ Հայկայ և Պօղայ» (թվա- բանական մի երկու վարժութիւն և խնդիրներ)։ Իրան հետևում է «Վայելուշ տղայական խաղի» մի երկար բացատրութիւն, ապա «Դուռն ռամին, որ է տեսակ իմն դիւթութեան»։ Այստեղ գրված են կետերից և գծերից կազմված մի շարք նշաններ և նրանց անունները, որոնցից մի քանիսն՝ ահա՛. «Լահիան, Ղարգիղախիլ, Ղարգիխարիշ, Ջպմիաթ, Յօլլայ, Ֆարա, Նուսրաթիխարիշ, Նուսրաթիղափիլ»։ Երկար բացատրվում է, թե ինչպէս պետք է գործադրել այս դրութեան արհեստը 12 կենդանակերպների հետ համաձայնեցրած։ Մի փոքրիկ նմուշ այդ բացատրութիւնից. «Ձա՛րկ Ռամն և լման՝ զտասնվեց տունսն. և տե՛ս զտասնվեցերորդ տան կենդանակերպն, թէ զի՞նչ է. զի՛ր զայն կենդանակերպն յառաջին՝ յարեւելեան անկիւնոջ՝ և ի ժամդէտ տան երկնային կամարին. զհետեակ կենդանակերպն դիր ընդ հետեակ տունսն՝ այսպէս ըստ կարգին»։ Այս մութ բացատրութիւններից Այբբենարանն անցնում է բժշկական մասին, ուր բերված է մի քանի «էժանագին դեղօրայքների» ցու- ցակը։ Օրինակ. «Վասն առամնացալի». կանաչ գորտուն ճրագուն եթէ ձեռքն հասուցանէս՝ դուրս գայ. կամ զեզիճ խառն եփեա՛ և զբերանդ ի վերայ գոլոր- շույն կալ. կամ զմանանեին՝ և զընկուղն անապակ գինուով եփեա՛, և ա՛ռ ի բերանդ»։ Դրված է և մի հրահանգ՝ մոմ սպիտակացնելու մասին։ Վերջանում է Վանանդեցու «Ոսկեայ դուռն դպրատան» անունը կրող պիտանի և անպի- տան գիտելիքների հավաքածուն մի «Երազացույցով»։

Դիմենք մի այլ օրինակի. 1704 թվականին տպվեց այսպիսի վերտառու- թիւն ունեցող մի տետրակ. «Յոգնադիմի աստուածաբանական, բարոյական և քաղաքական իրողութեանց Սահմանք»։ Այստեղ հավաքված են զանազան մարդկանց մտքեր ու բացատրութիւններ այլևայլ հասկացողութիւնների մա- սին, դասավորված այբուբենական կարգով։ Գրքույկի առաջին երեսի վրա գրոշմված է.

Որ հրահանգից վարժարանի
Չէ տակաւին ներկուռ բանի,
Կամ ի հանդէս ֆիլոսոֆի
Ձանձն իմաստիւք կրթեալ շունի.
Ձայս սահմանաց թէ միտս ունի
Մեծի ուսման ժառանգ լինի։

Սակայն այս խոստումն էլ չի համապատասխանում գրքույկի բովանդակությանը: Չափազանց համառոտ ու սակավախոս են, հաճախ նաև անհասկանալի, գրքի մեջ հավաքված բացատրությունները, որպեսզի կարելի լինի նրանցով «մեծ ուսման» տիրանալ: Ահա մի երկու օրինակ. «Գաղչութիւն է պակասութիւն և կասումն ջերմեռանդութեանն առ ի կատարումն սկսեալ իրին»: «Երկին է մարմին բարձր՝ լուսաւորեալ ներգործութեամբ և զօրութեամբ անապական ըստ բնութեան»: «Ետհեմութիւն է ըստ մաքրելու հոգւոյն միայն զԱստուածայինսն ճանաչել, և այնպէս յայնս իբր թէ ո՛չ գուցէ այլ ինչ»: «Հոգի է գոյացութիւն անմարմին, իմացական ընդունող լուսաւորութեան վերջին՝ առնչութեամբ յառաջնոյն»: «Մարմին է ի տեղուց պարզարար և սահմանապէս»: Բայց, ինչպես երևում է, այս գիրքը զարթեցրել է պահանջ, որովհետև նա տպագրվել է երկրորդ անգամ մի քանի տարիներից հետո:

Ավելի աչքի ընկնող է Ղուկասի մի ուրիշ գիտական աշխատությունը, որ լույս տեսավ 1702 թվականին այսպիսի վերնագրի տակ. «Բնաբանութիւն իմաստասիրական կամ Տարբաբանութիւն, որ է բան յաղագս տարեբաց՝ և տարեբական որակութեանց, խառնուածոց և վերամբարձ զբօսանացն. ուստի՛ գոյանայ ամպն՝ մռայլն՝ ցօղն՝ եղեամն՝ անձրենն՝ ձիւնն՝ կարկուտն՝ փայլատակն՝ կայծակն՝ գետնաշարժն՝ հողմն՝ աղեղն և այլ այնպիսի վերամբարձ զբօսանք»: Բնության այս բոլոր երևույթները բացատրված են այստեղ այնպես, ինչպես կարողանում էր այն ժամանակ բացատրել գիտությունը: Կարելի է ասել՝ այս սահմաններում Ղուկաս Վանանդեցին նույնիսկ գիտական լեզու է ստեղծել: Առավելապես հմուտ էր նա աստղաբաշխության: Բայց այստեղ նրա գիտությունն արատավորվում էր այն աստղագիտական գուշակություններով, որոնց վրա սիրահարված էր նա: Գիտական բացատրությունների և լուծումների հետ նա տալիս է իր ընթերցողներին և այսպիսի բաներ. «Լուսնոյ յառաջին աւուր ծնեալն լինի կարճակեաց: Հիւանդացեալն երկրայի յաւուրս 14, 21 և 28. յետոյ առողջանայ: Զերակ թողուլն գեղնահարէ: Յերկրորդում աւուր ծնեալն երկայնակեաց. հիւանդացեալն մինչև 12 օրն երկմիտ, յետոյ լուսնայ. զարիւն յուզելն բերէ և պատճառէ զտենդ»: Այսպես և կենդանակերպների վերաբերմամբ: «Մնեալն ընդ իշխանութեամբ Լուսնթագին՝ լինի գեղեցկահասակ՝ կարմրախայտ՝ փափկամիտ՝ հաստերակ, բարեձև՝ միջկամատեայ, գորշահեր, մեծածակատ՝ մեծաբերան՝ մեծակոկորդ՝ հաստաքիթ՝ սևաչեան՝ առամնախիտ՝ լայնածնոտ՝ լայնկուրծ և լայնաթիկունք»: Զի կարելի իմանալ, թե այս Վանանդեցին որքան իսկական գիտություն է սովորեցրել հայերին, բայց որ նա անթիվ նախապաշարումներ, ավելորդապաշտություններ և սնահավատություններ է տարածել ժողովրդի մեջ, այս ամեն կասկածից դուրս է. անշուշտ, այս բոլոր գուշակությունները նա իրենից չէր հնարում, այլ թարգմանում էր օտար գրականություններից: Համենայն դեպս, Ղուկաս Վանանդեցին է, որ առաջին անգամ գուշակություններ է հավաքել, խմբագրել ու հրատարակել: Այնպես որ նա է հանդիսանում իսկական հեղինակն այն գուշակողական գրքի, որ հռչակված է մեզանում «էֆեմիրտե» անունով: 1698-ին տպագրված նրա տոմարագիտական աշխատությունը, որի անունն է «Համաձայնութիւն հնգետեսակ ամսոց՝ Հռոմայեցւոց, Ազարիայի, Հայոց, Հրէից և Տաճկացն, ևս շրջան մշտնջենաւոր տարեկան զեկուցմանց, այլ և Հին և Նոր Տօմարի Զատկացն Սահմանաց», պարունակում է իր մեծ այն գուշակությունները, որոնք վերաբերում են ամեն մի հայտնի տարվան

և որոնք մշտնջենապես փոփոխվում են 28 տարուց հետո: Այդ գուշակություններով է, որ պարծենում է Հայոց «էֆեմիրտե» և նրա հետ նաև ամեն մի օրացույց կազմող: Ուրեմն Վանանդեցին իր նախապաշարումներով և աստղագիտական սուտ ու պատիր գուշակություններով հետագայում էլ տիրում էր անթիվ խելքերի վրա և ղեկավարում նրանց այնպես, ինչպես իր ժամանակներում: Այս երևույթն, իհարկե, նրա մեծ խելքին չպիտի վերագրել. որ գոյություն չունեն, այլ հավատացողների և խաբվողների տգիտությունը:

1704-ից հետո Վանանդեցիների հրատարակչական գործունեությունն արդեն թուլացած է երևում: 1705-ին Ամաստերգամում տպվեց միայն մի գիրք, այն էլ խիստ կրոնական բովանդակությամբ, այն է՝ «Զիբարութիւն յերկինս», թարգմանված լատիներենից Վարդան Հունանյանի ձեռքով, որ գնացել էր Լեհաստան իբրև տիրացու և մի հայ հոգևորականի սպասավոր, բայց իր ճարպկությամբ ոչ միայն առաջ էր անցել, այլև կաթողիկոսություն ընդունելով դարձել էր մի շափազանց մոլեռանդ նորադարձ, այնպես որ նա եղավ Նիկոլ Թորոսովիչի հաջորդը և վերջնականապես միացրեց Լեհաստանի հայոց եկեղեցին Հռոմի հետ: Գրական աղբատության մի նշանն էլ այն է, որ Թովմաս եպիսկոպոսը շատ է գովում այս լատինացած հայի լատինացրած հայերենով կատարված թարգմանությունը, որի առաջին տպագրությունը կատարվել էր Ոսկանի տպարանում: Եվ այնուհետև Վանանդեցիներին ընդգրկում է անգործության մի երկար շրջան: Երկի Թովմաս վարդապետի դրամական միջոցներն սպառվել էին: Մյուս կողմից՝ ժերությունն ու հայրենիքի կարոտն էին պատճառ, որ երբ հայագետ Շրոդերը գնաց Ամաստերգամ՝ Նուրիջանյանների մոտ հայերեն լեզուն սովորելու համար, եպիսկոպոսն արդեն պատրաստվում էր իր մարդկանց հետ հեռանալ Հոլանդիայից: Շրոդերը վճռեց նրա հետ գնալ Հայաստան և տեղն ու տեղն ուսումնասիրել հայերենը: Բայց ճանապարհվելու միջոցին եպիսկոպոսը ծանր հիվանդացավ, և Շրոդերն ստիպված էր մենակ գնալ Արխանգելսկի վրայով Մոսկվա, ուր պիտի սպասեր Նուրիջանյանների գալուն: Բայց փոխարենը լուր առավ, որ Թովմա եպիսկոպոսը վախճանվել է Ամաստերգամում: Այն ժամանակ հայագետը վճռեց մենակ շարունակել ճանապարհը, բայց չկարողանալով ստանալ թույլտվություն ուսկառավարությունից՝ Աստրախան գնալու համար, ստիպված եղավ վերադառնալ Հոլանդիա: Այդտեղ մնում էր Ղուկասը, որի մոտ էլ գիտնական գերմաճացին շարունակեց հայերենի ուսումը:

Վանանդեցիների տպարանը նորից կենդանության նշաններ ցույց է տալիս 1711 թվականից, երբ տպում է Հովհաննես Զուղայեցու «Համառոտ բերականութիւնը» և «Տրամաբանութիւնը»: Այնուհետև մեկ էլ երկու տարուց հետո է նա սկսում մի քիչ կանոնավոր կերպով գործել: Թովմաս եպիսկոպոսը տպարանն ու իր բոլոր կայքը կտակել էր Ղուկասին, բայց, ինչպես երևում է, փող չէր թողել: Ուստի նրա ժառանգը, ինչպես ինքն է պատմում, մեծամեծ նեղությունների մեջ ընկավ, պարտքեր արավ: Զուր չէ, որ Ղուկասն ամեն տեղ ողբում է, որ որք մնաց եպիսկոպոսից հետո: Որք էր և տպարանը: Առաջվա շուքն այլևս չկա, մեջտեղ չի երևում «Հայոց ներհուն տպագրիչ» Մատթեոսը. այժմ Ղուկասին օգնում է պատանի Հովհաննես Նուրիջանյանը, որ կամ Ղուկասի եղբայրն էր, կամ եղբորորդին, ու գրաշարություն է անում: Հայ տպարանը պահվում է բացառապես շուղայեցի և այլ տեղացի վաճառականների օժանդակությամբ: Հրատարակությունների արժեքն էլ ընկած է: Այժմ տպվում են եկեղեցական գրքեր,

Իսկ Ղուկասն էլ թողել է ամեն ինչ և նվիրվել կրոնական գրականությանը, Այսպես են նրա այն աշխատությունները, որոնք տպագրվեցին այդ միջոցում («Հայելի Աստուածաշունչ, Հին Կտակարանին», «Պատկերասէր, պատկերատեաց»), որոնք ուշադրության արժանի հանգամանքներ չունեն:

Այսպիսի աննշան գործունեությանը Ամստերդամի հայկական տպարանը հասնում է 1717 թվականին, երբ Ղուկասը տպագրում է մի «Համառոտ ժամագիրք» վաճառականների համար ու դրանով էլ վերջ է դնում տպարանի գոյությանը: Պարտատերերը գրավում են տպարանը, և Նուրիջանյանների տոհմը ջնջվում է հայկական տպագրության տարեգրությունների մեջ: Տասներկու տարուց հետո Մխիթար Սեբաստացին մի հայ վաճառականի միջոցով գնեց Վանանդեցիների տառերի մայրերը և փոխադրեց Վենետիկ: Այսպիսով թովմաս եպիսկոպոսի տպարանը հայկական ամենահռչակավոր տպարանի— Վենետիկի Մխիթարյան տպարանի—հայրն է: Բայց եթե շմռանանք, որ թովմասի տպարանն էլ Ոսկանի տպարանից է ծնվել, այն ժամանակ դուրս կգա, որ Ոսկանի հիմնարկած գործարանն այժմ էլ գործում է Եվրոպայում, Ս. Ղազարի կղզու վրա, և անհուն են այն բարիքները, որ տվել է հայ ժողովրդին 17-րդ դարի շարժումներից զարկ ստացած այդ հիմնարկությունը:

9. Երողեր: Վանանդեցիների և նրանց տպարանի հետ սերտորեն կապված է այս հայագետ եվրոպացու անունը, ուստի, իբրև վախճան մեր այս տեսության, մի քանի խոսք կասենք նրա մասին, թեև նա պատկանում է 18-րդ դարին:

Հովհան Հովակիմ Երողեր (Սկրողեր) ծնվել է 1680 թվականին Հեսսեն-Կասսելի նախկին քաղաքում: Մտնելով Մարբուրգի համալսարանը, ընտրեց արևելյան լեզուների բաժանմունքը և հատկապես զբաղվեց եթովպական (հարեշական) լեզվով: Բայց գնալով Ամստերդամ, իմացավ, որ այդտեղ կան հայերեն գրքեր տպագրող հայեր, թողեց հարեշերենը և դասեր առնելով թովմաս եպիսկոպոսից, նվիրվեց հայերեն լեզվի ուսումնասիրությանը՝ մտադրություն ունենալով կազմել հայերենի քերականությունը և բառարանը: Երկու նպատակներն էլ նա իրագործեց, բայց միայն քերականությունը կարողացավ տպագրել, որ և լույս տեսավ 1711-ին լատիներեն և հայերեն լեզուներով: Գիրքը կրում էր վերնագիր այդ երկու լեզուներով. լատիներեն— Joh. Joachimi Schröderi Thesaurus linguae Armenicae, antiquae det hodiernae, cum Variapraxios materia., հայերեն՝ «Արամեան լեզուի գանձ»*: Այս աշխատությունը Երողերին 18-րդ դարի ամենանշանավոր հայագետի համբավը հատկացրեց: Մենք այլևս Կղեմես Գալանոսի նման մի կրթող հայագետ չունենք մեր առջև, լցված կրոնական նախապաշարմունքներով և անհամբերողությամբ: Իսկական գիտությունն է, իր լեզուությամբ և անկողմնապահությամբ, հեղինակավոր, որ մոտենում է հայոց լեզվին, ուսումնասիրում է նրան իբրև իր առանձին պատմությունը, իր ինքնուրույն քաղաքական դերն ունեցած ազգի սեփականություն, վերաբերվում է այդ ազգին ու նրա լեզվին սիրով և համակրությամբ և ձգտում է բացատրել նրանց ծագման հանգամանքները, նրանց պատմական զարգացումը և դրա համար շոշափում է հայոց պատմության դանազան երևույթներն ու շարժումները, ղեկավար և թելադրիչ ունենալով նորատիպ Մովսես Խորենացին: Երողերն

* Հայերեն բաժինը տպված է Վանանդեցիների տպարանում:

առաջինն էր, որ հայերեն լեզուն հնություն կողմից նույնիսկ երբայցեցրեն լեզվից էլ նախապատիվ համարեց և ընդունեց, որ հայերենը եթե Նոյի լեզուն չէր, գոնե անկասկած գոյություն ուներ աշտարակաշինության ժամանակ: Այս միտքը 18-րդ դարում ավելի ևս ընդարձակեցին մխիթարյան վարդապետները, որոնք այնքան առաջ գնացին, որ նույնիսկ Աղամի և դրախտի լեզու հռչակեցին հայերենը: Երողերը խոսեց նաև հայոց եկեղեցու դավանության մասին, թարգմանելով «Նոստովանիմք և հաւատամք» անունով աղոթքը մանրամասն բացատրություններով*:

Բայց ամենից նշանավոր հանգամանքն այն էր, որ մինչդեռ հայ գիտնականներն արհամարհանքով էին վերաբերվում աշխարհաբար լեզվին և սրբապղծություն էին համարում նրան ձեռք տալը, Երողերը գրաբարի քերականության հետ զբաղվեց և աշխարհաբարի քերականությամբ, նկատի ունենալով գլխավորապես Գողթան գավառի գավառաբարբառը, այսինքն այն, որ ամենից լավ ծանոթ էր նրա ուսուցիչներին, թովմաս եպիսկոպոս և Ղուկաս Նուրիջանյաններին: Աշխարհաբարի մասին ճաշակ տալու համար հայագետը, ինչպես հիշել ենք մի քանի անգամ, գետնեղել է իր գրքի մեջ երեք ընդարձակ խոսակցություններ, որոնց մեջ պատկերացված են հայ քահանան իր եկեղեցու ուղղափառությունը պաշտպանելիս, հայ վաճառականն Ամստերդամում և վաճառականների խնջույքը Ագուլխում: Երեք պատկերներն էլ, ինչպես ցույց ենք տվել, գեղեցիկ նյութեր են այն ժամանակվա հայկական կյանքն ուսումնասիրելու համար:

Վերևում մենք տեսանք, որ Երողերին չհաջողվեց գնալ Հայաստան և անձամբ շփվել հայ ժողովրդի հետ: Ամստերդամ վերադառնալուց և «Արամեան լեզուի գանձ»-ը տպագրելուց հետո նա անցավ Մարբուրգ, ուր համալսարանում ստանձնեց արևելյան լեզուների և աստվածաբանության ուսուցչի պաշտոն: Վախճանվեց 1756 թ. հուլիսի 19-ին**:

Վերջ երրորդ հատորի առաջին գրքի

* Այս կտորն առանձին հրատարակվեց Լոնդոնում 1788 թվականին:

** «Հայ լեզ. և մատ. յԱրևմուտս», եր. 69:

Ժ Ա Մ Ա Ն Ա Կ Ա Գ Ր Ո Ւ Ք Յ Ո Ւ Ն

- 1501. Իսմայիլը, Արզաբիլի Սեֆեվի տոհմից, Նախիչևանի մոտ հաղթում է Ակ-Կոյունլու ցեղի էմիր Էլվենդին:
- 1502. Ճակատամարտ Համադանի մոտ. Իսմայիլը հաղթում է նույն թուրքմեն ցեղի մյուս էմիր Մուրադին: Վերջ Ակ-Կոյունլուների տիրապետության: Իսմայիլը—առաջին Շահ Սեֆեվի հարստության:
- 1512. Տպագրության սկիզբը հայերի մեջ:
- 1514. Առաջին թուրք-պարսկական պատերազմը. Զալդրանի ճակատամարտը:
- 1516. Քյուրդիստանի միացումը Օսմանյան պետության:
- 1524. Քրդական իշխողների ներքին պատերազմները Վասպուրականում:
- 1532. Ուլամեի ապստամբությունը Քավրիզում և հաստատվելը Վանում:
- 1533. Երկրորդ թուրք-պարսկական պատերազմը: Մահտարածամ Վասպուրականում:
- 1534. Վանի մեծ աղետը:
- 1547. Շիրվանի ապստամբությունը պարսից Շահի դեմ և Շահ-Քանմազի ավերիչ արշավանքը: Առաջին գաղտնի ժողով էջմիածնում՝ Եվրոպայից հայոց ազատություն հայցելու համար:
- 1550. Ստեփանոս կաթողիկոսը Հռոմում և Բեռլինում:
- 1551. Շահ-Քանմազի ավերումները Քուրքաց Հայաստանում:
- 1554. Սուլթան Սուլեյմանի արշավանքը Պարսկաստան: Երևանի, Նախիչևանի, Սյունյաց երկրի ավերումը:
- 1562. Երկրորդ գաղտնի ժողով Սեբաստիայում՝ Եվրոպայից հայերի ազատություն աղերսելու համար:
- 1564. Արզար դպիր Քոխաթեցին Հռոմում: Վերանորոգում հայկական տպագրության:
- 1578. Քուրքիան նվաճում է ամբողջ Անդրկովկասը մինչև Դերբենտ:
- 1579. Սով և ժանտախտ Ղարաբաղում: Օսմանցիները վերցնում են Երևանը:
- 1585. Քուրք-պարսկական պատերազմը վերսկսված: Օսման Ցուզդեմիր փաշան վերցնում է Քավրիզը:
- 1591. Քուրդ Գզիր Օղլիի արշավանքները:
- 1595. Քուրդ Մահմուդի արշավանքները:
- 1596. Զալալիների շարժման սկիզբը:
- 1599. Մեծ սով էրզրումի նահանգում և Արևմտյան Հայաստանում:
- 1600. Մահտարածամ նույն տեղերում: Ղարա-Յազըճի ջալալին ավերում է Սեբաստիա և Քոխաթ քաղաքները:
- 1603. Շահ-Աբրահամ Մեծի արշավանքն օսմանցիների դեմ:
- 1604. Շահ-Աբրահամը Ջուղայում: Հայերի մեծ գերեվարությունը Պարսկաստան:
- 1605. Օսմանյան արշավանքը վերջին հարվածն է տալիս երկրին:
- 1606. Համատարած սով (տեևց չորս տարի):
- 1608. Մուրադ փաշան ջարդում է ջալալի Ալի փաշա Ջանփուլադ Օղլուն:
- 1609. Սյունյաց Մեծ Անապատի դպրոցի սկզբնավորությունը:
- 1612. Հաշտություն թուրքերի և պարսիկների միջև:
- 1616. Նորից բորբոքվում է թուրք-պարսկական պատերազմը:

- 1617. Անդրեաս երեցի նահատակությունն Ազուլիսում:
- 1624. Մելիքսեթ կաթողիկոսի փախուստը:
- 1629. Շահ-Աբրահամ Մեծի մահը:
- Սովսես հոտանանցին կաթողիկոս է օծվում:
- 1632. Սովսես հոտանանցու մահը:
- 1633. Փիլիպոս կաթողիկոս Աղբակեցի:
- 1635. Սուլթան Մուրադը վերցնում է Երևանը:
- 1636. Շահ Սեֆին ետ է խլում Երևանը:
- 1638. Օսմանյան նոր արշավանք Երևանի վրա:
- 1641. Մեծ երկրաշարժ Վանում:
- 1650. Եզվիտները մուտք են գործում Հայաստան:
- 1651. Քրդական շարժումներ Վասպուրականում: Վարազա վանքի կողոպուտը: Փիլիպոս կաթողիկոսը գնում է Երուսաղեմ:
- 1654. Քրդական շարժումներ Բաղնջում:
- 1655. Փիլիպոս կաթողիկոսի մահը: Հակոբ կաթողիկոս Ջուղայեցի:
- 1658. Իսրայել Օրիի ծնունդը:
- 1662. Ոսկան վարդապետ Երևանցին գնում է Եվրոպա՝ գրքեր տպագրելու համար:
- 1664. Հակոբ կաթողիկոսի ուղևորությունը Կ. Պոլիս:
- 1668. Առաջին տպագրված Աստվածաշունչը:
- 1673. Հակոբ կաթողիկոսը փախում է Պարսկաստան:
- 1674. Ոսկան վարդապետի մահը:
- 1676. Մխիթար Սեբաստացու ծնունդը:
- 1678. Գաղտնի խորհրդակցություն էջմիածնում՝ Հայոց հարցը վերակենդանացնելու համար:
- 1679. Հակոբ կաթողիկոսը գնում է Կ. Պոլիս՝ Եվրոպա ուղևորվելու համար:
- 1680. Հակոբ կաթողիկոսի մահը Կ. Պոլիսում: Իսրայել Օրին գնում է Եվրոպա:
- 1681. Եղիազար կաթողիկոս Այնթափցի: Եզվիտներն էջմիածնում:
- 1695. Թովմա եպիսկոպոս Վանանդեցին սկսում է իր տպագրություններն Ամասերգամում: «Համատարած աշխարհացոյց» քարտեզի տպագրությունը:

Ծ Ա Ն Ո Ր Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր *

2.—Հունցյար-ը պարսկերեն «խունգար» բառն է թուրքական արտասանությամբ, որ նշանակում է «արյուն հեղող», «սպանություն կատարող»: Դա նույն «խունգկար» բառի, ժողովրդական խավերի կողմից միտումնավոր աղավաղված ձևն է, և գործածվել է միայն բանավոր խոսքում: Պարսիկները նույնիսկ այն արտասանում էին «խունխոր» ձևով, որ նշանակում է «արյունախում»: Սակայն «խունգկար» անունն էլ առաջացել է պարսկերեն «խոնգվանդար» բառից, որ նշանակում է «տեր»: Այնպես որ սխալվում են և՛ Տորնտոն, և՛ Լեոն, կարծելով, որ այդ էպիտետը տրվել է սուլթանին նրա համար, որ նա՝ միայն իրավունք ուներ առանց գաղտնաստանի սպանելու իր հպատակներից ու՛մ որ ցանկանար:

Առհասարակ, եվրոպացի հեղինակների ազդեցության տակ Լեոն խիստ գունազարդված է նկարագրում սուլթանի բռնապետության միահեծան բնույթը: Հետագա էջերում սակայն արձանագրված են այնպիսի փաստեր, որոնք գալիս են ապացուցելու ռազմա-ֆեոդալական արիստոկրատիայի, բարձրաստիճան հոգևորականության և եկեղեցական կառույցի որոշիչ դերը օսմանյան պետության սիստեմում—18:

2.—Օսմանյան կայսրության մեջ կիրառվող մանկածողովների մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Մ. Հ. Զուլալյան, «Դեվլիբմե»-ն (մանկահավաքը) օսմանյան կայսրության մեջ ըստ թուրքական և հայկական աղբյուրների, «Պատմա-բանասիրական հանդես», № 2—3, 1959 թ., էջ 247—256:—26:

3.—«Մեհի» կամ «ենգի» նշանակում է «նոր», իսկ «չերի» նշանակում է «զինվոր», «զորք», ուրեմն «ենիչերի» կամ «ենգիչերի» նշանակում է «նոր զորք»: Զորքի այդ տեսակը երբ էր կոչվում նրա համար, որ կազմակերպվում էր բոլորովին նոր սկզբունքներով: Ինչպես նշված է, եկեղեցիների շարքերը համարված էին քրիստոնյաներից բռնի խլված մանկահասակ տղաների հատուկ դաստիարակություն ստացած ռազմիկներով, որոնք մեծ արտոնություններ էին վայելում:

Զորքի այս ձևը օսմանյան կայսրության մեջ հիմնադրվեց սուլթան Օրխանի օրոք (1326—1359) և վերացավ սուլթան Մահմուդ 2-րդի ժամանակ (1808—1839):—26:

4.—Պատմաբաններից ոմանք սեֆեյդիների հիմնադրած զբզրաբանների պետությունը, մինչև Շահ-Աբրահա Ա-ի ժամանակները, իր ծագումով և էթնիկական ու ռազմական կազմով համարում են աղբրեջանական պետություն (Петрушевский И. П., Азербайджан в XVI—XVII вв. Сборник статей по истории Азербайджана, Баку, 1949, стр. 233, История Азербайджана, т. I, Баку, 1958 г., стр. 288): Այս տեսակետի առաջադրման համար կան որոշակի

* Մանթաղարությունները կազմեց պատմ. գիտ. զոկտոր Հ. Գ. Փափազյանը:

պատմական հիմքեր, որոնցից մանակարևորը դա շիրվանի դրոշի տակ միավորված թրքալու-աղբրեջանական ռազմիկ ցեղերի խաղաղած վճռական դերն է այս նոր բացարձակ միապետական ռազմա-ֆեոդալական թեոկրատիկ պետության կազմավորման գործում: Սակայն ինչպես նշում է Լեոն, թեև նոր պետության «գործող ուժերը» թուրքական ծագում ունեին, բայց նրանք կոչված էին վերածնելու իրանական պետականությունը և ոգեշնչված էին իրանական պետական ու մշակութային ավանդներով: Շահ-Իսմայիլ Ա-ը, երբ Աղ-Կոլունլու Ալվանդին պարտության մատնելուց հետո մտավ Քալբիզ (1501), նա իրեն հայտարարեց Իրանի շահնշահ: Պետական լեզուն պարսկերեն էր և ամեն ինչ արվում էր վերականգնելու իրանական պետական ավանդներն ու նվաճելու Սասանյան կայսրության մեջ մտնող բոլոր երկրները՝ Խորասանից մինչև Միջագետք ու Հայաստան:

Նշելով այս հանգամանքը, Լեոն սխալվում է սակայն, կարծելով, թե օսմանյան թուրքալու և Սեֆյան պետական կազմակերպությունների միջև նկատվող որոշ ընդհանրություններ պայմանավորված են այդ երկու պետությունների ղեկավար ուժերի ցեղային կապով: Իրանը դարերից ի վեր ամբողջ արևելքում համաման զարգացում ապրած հաստատությունների տարբերակներն են, որոնք իրենց արմատներով կապվում են և՛ սասանյան Իրանի, և՛ խալիֆաթի, և՛ սելջուկյան ու իլխանական պետական ավանդների հետ: Ինչ վերաբերում է պետության ազգային կերտվածքին, ապա այս, ինչպես նաև նախորդ շրջանի համար բնորոշ է պետության աստվածապետական բնույթը, որի վրա էր խարսխված պետության ամբողջ քաղաքականությունը: Այս առումով խիստ հատկանշական է, որ սեֆյան պատմիչները այդ պետությունը երբեք չեն անվանում իրանական, պարսկական կամ աղբրեջանական (Ազերբայջանը այդ պետության մի նահանգն էր), այլ այն կոչում են «Ղըզլըբանների պետություն» («զոլվաթ-ե Ղըզլըբա») — 43:

5.—Խաներն ու բեկլարբեկները միայն դատական հարցերում էին ենթակա դիվանբեկին, այն չափով, որ նրանց որոշումները կարող էին բողոքարկվել դիվանբեկին և վերջինս կարող էր բեկանել դրանք:

Դիվանբեկին փաստորեն երկրի գերագույն դատավորն էր և իրականացնում էր գերագույն դատարանի ֆունկցիաները: Շարդենի տվյալներով և ըստ «Թաղթիրաթ-ալ-մուլուքի», դիվանբեկին դատական գործերում սերտորեն համագործակցում էր հոգևոր դատարանի պետի՝ սադրի հետ, խոշոր հանցանքների բնությունը նա կատարում էր հատուկ դիվանխանեում կամ քեշիխանեում, սադրի հետ միասին: Սադրը իր վճիռը կայացնում էր Շարի օրենքների համապատասխան, որը հաստատվում էր դիվանբեկինի կողմից: Վերջինս հսկում էր Շարի դատարանի գործունեությունը և ապահովում այդ որոշումների գործադրությունը: Այս հանգամանքը մեծ առավելություն էր տալիս քաղաքացիական օրգաններին, որով նրանք հոգևորականությանը ենթարկվում էին իրենց:

Շարաֆվա մեջ երկու օր դիվանբեկին իր տանը լսում էր գանազան դատական գործեր: Դատավարությունը կատարվում էր «ուրֆ»-ի սովորության օրենքներով: Շարդենը ընդգծում է «ուրֆ»-ի օրենքների առավելությունը, նշելով, որ այս ատյանում էր, որ ավելի արդար վերաբերմունք էր ցուցաբերվում ոչ-մուսուլման քաղաքացիների նկատմամբ (հ. Յ, էջ 75): Նա նկատում է նաև, որ երբեք ընթացիկ շարիաթական օրենքների և երկրի գերագույն իշխանության միջև դատական հարցերում հակասություններ չէին առաջանում, և քանի որ սովորության օրենքները ավելի ուժեղ էին, իրագործվում էին առանց նվազագույն դիմադրության:—43:

6.—Մուլթեհիդները ավելի մեծ ազդեցություն և հեղինակություն էին վայելում Ղաջարյան իրանում: 16—17-րդ դդ. կրոնական բարձրագույն ատյանները գլխավորում էին շեյխ-ուլ-իսլամներն ու մուֆթիները: Իսկ արքունիքում վճռական ձայնը սադրին էր, որի ղեկավարած ատյանը կոչվում էր դիվան-ալ-սադարաթ (Tadhkirat-al-muluk), էջ 42, 50, 86, 111, 116, 119):—49

7.—Ղոկի բառի բացատրությունը, որ ստղատակում կատարված է Շարդենի վկայակոչմամբ, սխալ է: Այն ո՛չ թուրքերենում և ո՛չ էլ աղբրեջաներենում կամ պարսկերենում որոշող չի նշանակել: Դա մոնղոլերեն բառ է և նշանակում է «ենտաձիգ», «ղոր» արմատից, որ «կոպարձ» է նշանակում: Սեֆեյդիների ժամանակ այսպես սկսեցին կոչվել բոլոր ռազմիկ ցեղերի ձիավոր մարտիկներից կազմված հեծելազորի զինվորները, որոնք մեծ մասամբ թուրքմենական ծագում ունեին: Նրանք զինված էին նաև ու ազդով, որով, գաշտով, սահրեով և վահանով, ծածկում էին կարմիր գլխարկ, ներքեք նեղ, վերի մասը լայն, շուրջը 12

կուսակցություն, որ խորհրդանշում էր շիաների 12 ինստիտուտները: Գլխավորն ուներ բրգաձև գագաթ, որ նման էր ճատրակի հետևակին: Այս կարմիր գլխարկի համար էլ նրանք կոչվում էին «Ղըզըզլա» («կարմրագլուխ»): Պատերազմի ժամանակ սակայն ղոռչիները մետաղյա սաղավարտներ էին կրում, ծոծրակն ու այտերը ծածկող երկաթե ցանցաձև զրահով (Chardin, 5. 5, էջ 292—332, della, Valle P., Voyages... էջ 476, 768, Tadhkirat al-muluk էջ 32):—50:

8.—Ճիշտ բացատրելով ղոռչիների սոցիալական ծագումն ու գրաված դիրքը սեֆյան ավատատիրական հիերարխիայում և բանակում, կեոն սխալվում է դրանց մեծ մասին վերագրելով վրացական ծագում: Աղբյուրների տվյալներով ղոռչիները թիվը 17-րդ դարում տասնվեց է 10—30 հազարի միջև: Նրանք հավաքագրվում էին հյուսիսային երկրներով՝ Վրաստանի, Դաղստանի, Հյուսիսային Կովկասի և նույնիսկ Ռուսաստանի հարավային շրջանների մարդկանցից: Այդ էր պատճառը, որ դրանք մեծ մասամբ կամ իրենք էին նոր մասնագրված դարձած և կամ հանդիսանում էին մեկ կամ երկու սերունդ առաջ մասնագրվածություն ընդունած նախկին քրիստոնյաների զավակներ: Սակայն ինչպես ենիչերիությունը թուրքիայում, այնպես նաև ղոռչիները Իրանում, դառնալով արտոնյալ դասակարգ, 17-րդ դարի երկրորդ կեսում վերածվեց այնպիսի մի հաստատության, որտեղ մուտք էին գործում ամեն խավի և դավանանքի մարդիկ, որոնք ձգտում էին ձեռք բերելով շահի վստահությունը, ամբարշտելու իրենց դիրքն ու իշխանությունը, ինչպես բանակում, այնպես նաև պետական ապարատում: Վերջին տարիներ լույս տեսած դիվանական վավերագրերը գալիս են ապացուցելու, որ ղոռչիների հատուկ շոկատներ ունեին նաև առանձին վիլայիթներում և սահմանամերձ կուսակալություններում իշխող բեկլարբեկները (Tadhkirat-al-muluk, էջ 33, Հրովարտականք, II, էջ 222):—51:

9.—Սեֆեվիների օրոք Իրանում կային չորս վալիություններ. ա) Արևելյան Վրաստանի կամ Քարթլի-Կախեթի վալիություն, որտեղ իշխում էր վրաց բազրատուների հարստությունը, բ) Արարատանի կամ Խուզեստանի վալիությունը, որտեղ 15-րդ դարից սկսած իշխում էին արաբական ծագում ունեցող Մուշաբանների թագավորական տան ժառանգները, գ) վերին Լոստանի վալիությունը, որտեղ սկսած դեռևս 12-րդ դարից ժառանգաբար իշխում էին ահալական ծագում ունեցող ֆեոդալական տան ներկայացուցիչները, դ) Քուրդիստանի վալիությունը, որի կենտրոնն էր Սանանդաշ բաղաբը, և որտեղ կանկթմուրի ժամանակներից իշխում էին քրդական Արդալան կոչվող ֆեոդալական տան շառավիղները:—53:

10.—Սահմանամերձ նահանգների կամ վիլայիթների կառավարիչները բարձրաստիճան զինվորականներ էին: Նրանք, բացի խանության տիրոջից, ունեին բեկլարբեկի կամ ամիր-ուլումարայի (իշխանաց-իշխան) զինվորական աստիճան և դիտվում էին որպես զինվորական կուսակալներ, իրականացնելով գեներալ-նահանգապետի ֆունկցիաները: Վաղ սեֆյան շրջանում (16-րդ դ.) բեկլարբեկները մեծ մասամբ սոհմիկ ծագում ունեին և հանդիսանում էին տվյալ վիլայիթում հաստատված ռազմիկ ցեղերի առաջնորդներ: Այս դեպքում բեկլարբեկությունները իրենց բնույթով ավելի նման էին Արշակունյաց շրջանի քոչվորներին կամ կողմնապետներին: Շահ-Աբբաս Ա-ից հետո սակայն բեկլարբեկներ էին նշանակվում շահի ղուլամներից (տե՛ս ծանոթ. 9), որով այն դադարում էր ժառանգական տիրույթ լինելուց:

Լեռնի բնորոշումները ավելի շատ վերաբերում են 18-րդ դարի վերջին և 19-րդ դ. սկզբներին, երբ Երևանի խաները բացի բեկլարբեկի տիրոջից հորջորջվում էին նաև սարդար (զորավար), որ սակայն փոխարքայի իմաստ չունեին: Փոխարքան, ինչպես Նադիր-շահի, այնպես նաև դաշարների օրոք, թագաժառանգ իշխանն էր, որ նստում էր Քավրիզում և կոչվում էր Վալի-ուլ-սալթան:—54:

11.—Տեղին է Լեռնի մտահոգությունը այն մասին, որ հայաբնակ նահանգների վարչական բաժանմանը վերաբերող տվյալները, որոնք բաղված են Ռայկոտի աշխատության անգլերեն թարգմանությունից, կարող են աղավաղված լինել: Քվարկված 8 էլյալիթների ներքո հիշված սանջանքներն ու լիվաների համեմատությունը Քյաթիթ-Չելիբիի «Ջիհաննումայի» համապատասխան գլուխների հետ, ցույց տվեց, որ շփոթություններն ու անունների աղճատումները բավական շատ են:

Այսպես, օրինակ, հենց միայն Դիարբեքրի էլյալիթում Արդնից դարձել է Էզանի: Այլ լիվան վերածվել է երկու անվան Արշև և Կալա, Չմշկանազը՝ Փենեվկիբեկ, Վանի էլյալիթում Մուշը՝ Մուսգա, Կարկանը՝ Կիսիկան Մարաշի էլյալիթում, Այնթափը՝ Ազար և այլն:

Հատ Ջիհան-Նումայի հիշյալ 8 էլյալիթի մեջ մտնում էին հետևյալ սանջանքները, քրդական օջառըներն ու հուրումները:

I Կիարբեքրի էլյալիթ.—Արդնի, Ահա-Կանա, Ամիդ, Չմշկանազ, Հիսնի-Քեյֆ, Խարուզ, Խարուզ, Սղերդ, Սենջար, Սիվերեկ, Միֆարդին, Մազկերտ, Սիսիբին, Աթալ, Փերթնիկ, Փերջի, Ճապաղուր, Ջերմուկ, Սազման, Կուլբ, Մեհրանի, Էդիլ, Բալու, Ջեզիրե, Հազո, Գենջ:

II Սվազի էլյալիթ.—Ամասիա, Բոզուր, Ջանիկ, Չորում, Դիվրիկ, Արաբիլի:

III Էրզրումի էլյալիթ.—Էրզրում, Իսփիթ, Բասեն, Թորթում, Խնուս Կարահաար-ի Շարբի, Կրդուզան, Մամրվան, Քրդի, Մըշքեկերտ, Նեքա, Այաշկերտ, Բայազետ:

IV Վանի էլյալիթ.—Վան, Աղիլեկազ, Արճեշ, Մուշ, Բերկրի, Կարկան, Քեսանի, Իսրայել-ու (Սպարկերտ), Աղաթիս, Էբրատ-ի Բեն-Կոթուր, Բայազիտի բերդը, Բերդա, Օվաջիկ:

V Չըլդերի էլյալիթ.—Չըլդեր, Աշարա, Արտանուշ, Մեծ Արդահան, Փոքր Արդահան, Սոքե, Փեթքերի, Փենեթ, Փոսխով, Փաքսաբեր, Հաշրեք, Խերթվիս, Շուշատ, Մախշիլ, Նըսֆի-Լևանե, Մամրվան, Ախալբալաք, Թրիալեթ:

VI Մարաշի էլյալիթ.—Մարաշ Կարսի Ջուկադարիլի, Մալաթիա, Այնթափ, Սիմասի:

VII Տրապիզոնի էլյալիթ.—Տրապիզոն, Քունիա, Բաթում:

VIII Կարսի էլյալիթ.—Կարս, Փոքր Արդահան, Խոչևան, Ջարիշատ, Քեշվան, Կաղզվան:

Ջիհան-Նուման հայաբնակ էլյալիթների շարքում հիշատակում է նաև Ադանայի էլյալիթը, որի սանջանքներն էին Սիսն ու Տարսուզը: Այստեղ մանրամասն թվարկված են նաև առանձին սանջանքներին ու լիվաներին ենթակա վարչական ավելի փոքր միավորներ հանդիսացող կազմները (տե՛ս թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, կազմեց՝ Ա. Խ. Սաֆրաստյան, Երևան, 1964, 5. Բ, էջ 26—73):—55:

12.—Այստեղ ևս Լեռնի տվյալները խիստ համառոտ են և վերաբերում են 19-րդ դարի սկզբներին: Արևելյան Հայաստանը չի կարելի ամփոփել միայն Երևանի բեկլարբեկությունն սահմաններում: Թուրք-պարսկական այն սահմանը, որը հաստատվեց նախապես 1555 և ապա 1639 թ. հաշտության պայմանագրի պայմաններով, Չըլդեր լճից դեպի արևելք անցնում էր փոքրիկ լեռնաշղթայով դեպի Արևելք, հասնում էր մինչև Ախուրյանի վերին հոսանքը: Այստեղից էլ դեպի հունով սահմանն իջնում էր մինչև Ախուրյանի և Արարս գետերի միացման վայրը, որից հետո Արաքսի հոսանքն է վեր թեքվում էր դեպի արևմուտք և Կաղզվանին շահած իջնում հարավ՝ դեպի Հայկական պարի լեռները: Այստեղից արդեն սահմանը շարունակվում էր լեռնաշղթայի ջրածան գծով դեպի արևելք և Մասիսների գագաթներով դեռևս միանում էր Վասպուրականի լեռներին, որտեղից էլ ուղիղ գծով իջնելով Ջաղրու լեռնաշղթայի վրայով անցնում էր թուրք-իրանական ներկա սահմանագծով: Այսպիսով Սեֆյան իրանի տիրապետության տակ էին գտնվում պատմական Հայաստանի Սյունիք, Արցախ, Ուտիք, Փայտակարան և Պարսկահայք նահանգները ամբողջությամբ և Այրարատի, Գուգարայի աշխարհի ու Վասպուրականի արևելյան զավառները:

Քայքայ Գուգարայի աշխարհից, որը համարյա ամբողջությամբ մտնում էր Արևելյան Վրաստանի կամ Քարթլի-Կախեթի վալիությունից, Սեֆյան իրանի տիրապետության տակ գտնվող հայկական նահանգները կամ նրանց առանձին զավառները տեղաբաշխված էին այնպես, որ ենթարկվում էին Չուխուր-Սա՛ղի, Զարաբաղի, Ազերբայջանի և Շիրվանի բեկլարբեկություններին:

Իր սահմանամերձ դիրքով և հոծ հայ բնակչությամբ առանձնահատուկ նշանակություն ուներ հատկապես Չուխուր-Սա՛ղի (Երևանի) վիլայիթը կամ բեկլարբեկությունը: Այրարատյան նահանգի կենտրոնական մասը, Արարատյան դաշտն իր շրջակայքով Չուխուր-Սա՛ղ (հայկական աղբյուրներում՝ «Սահաթա փոս» կամ «Երկիրն Սահաթու») սկսեց անվանվել 14-րդ դարի վերջերից, այստեղ իշխող թուրքմեն տիրակալ Ամիր Սա՛ղի անունով, որի որդիներն ու թոռները շարունակեցին իշխել այնտեղ, կենտրոն ունենալով Երևան բաղաբը: 15-րդ դարում Չուխուր-Սա՛ղի վիլայիթը ավելի ընդարձակ էր և ընդգրկում էր նաև Ախուրյանից արևմուտք ընկած զավառներն ու Զարս և Կաղզվան բաղաբները: Սակայն 16-րդ դարում թուրք-իրանական նոր սահմանի հաստատումից հետո, այդ վիլայիթի մեջ, իրենց նոր անվանումներով, որպես նահանգ կամ մասեր մտնում էին Այրարատի վարսնունիք (Խարաշիլազ), Նիզ (Ապարան), Շիրակ (Շորապաղ), Մազազ-Ուրծ Մասպլադուտ (Գառնի-Վաղի), Ճակատք (Սուրմալի), Արագածոտն (Կարբի), Կոտայք (Կըրխուրազ) և Սյունյաց աշխարհի Գեղաքունի և Սոթք (Չյոգաշաղանգի) զավառները:

Նախնական լի շրջանի զավառներով, որ իխանների ժամանակ առանձին «թուման» դառնալով, սեֆեվիների օրոք ևս շարունակում էր կոչվել «Թուման-ե Նախյան», ընդգրկում

էր Սյունյաց աշխարհի նախնական (Նախնական), Ժահուկ (Շահուկ), Երևանի (Արևելի), Գողթնի (Ազադ-Ջիրան), Վայոց-Ձոր (Դարե-յն էլեգիս) և Սղուկ (Սիսաբան) գավառները և որպէս առանձին «օլթ» մինչև 17-րդ դարի սկզբը ենթակա էր Ազերբայջանի կամ Քավրդի, իսկ 17-րդ դարից սկսած Չուխուր-Սաղի բեկլարբեկութեանը:

Ազերբայջանի բեկլարբեկին ենթակա էր նաև Կապանի երկիրը կամ «ղափանաթի օլթան», որ իջնանների տիրապետութեան շրջանում սյունյաց Օրբելյանների ինքուն էր: Սեֆեվիների օրոք այն ընդգրկում էր Զանգեզուրի և Ղարաբաղի լեռնաշղթաների միջև ընկած երկիրը, որի մեջ մտնում էին Սյունյաց Արևիք (Մեղրի), Կովսական (Մնջական), Քաշունիք (Բարգուշատ), Չորք (Գեղի), Հաբանդ (Զանկյազոր), Աղահեճք (Քուշթասիֆ-Քաշաթաղ) գավառներն ու Արցախի որոշ մերձակա շրջաններ:

Անմիջապէս Ազերբայջանի վիլայիթի մեջ էին մտնում նաև Վասպուրականի արևելյան գավառներից Արտաղի (Մակու), Ճուշուտի (Չորս), Մարակերտի կամ Մարանդի (Մարանդ), Պարսպատունիքի (Արաբար) գավառներն ու Պարսկահայք նահանգն ամբողջութեամբ: Հայ ազգաբնակչութիւնը մեծ թիվ էր կազմում հատկապէս Չորսի, Արասարի, ինչպէս նաև նախկինում Պարսկահայքի նահանգի մեջ մտնող Հեր (Խոյ), Զարեանդ (Սալմաստ) և Քարբի (Ուրմիա) գավառներում կամ նահանգներում:

Ղարաբաղի վիլայիթը, որ իր կենտրոն Գանձակի կամ Գյանջայի անունով կոչվում էր նաև «Գյանջայի բեկլարբեկութիւն», ընդգրկում էր Կուրից մինչև Արաքս ընկած ընդարձակ մի տեղաբնակ: Նրա լեռնային շրջանները, որ համապատասխանում էին Պատմական Հայաստանի Արցախ նահանգին և Գարդման-Փառխոսի և Մավղիաց երկրներին, ունեին հոծ հայկական բնակչութիւն: Առանձնապէս աչքի էին ընկնում Գրգակի, Վարանդայի, Խաչնի, Զարբրդի և Գյուլիստանի նահանգները կամ մահալները, որոնք կառավարվում էին հայ մելիքների կողմից և ներքին ինքնավարութիւն էին վայելում: 18-րդ դարում, հատկապէս Նաղիրից հետո դրանք միավորվեցին «Բամաս» (հնգյակ) անվան տակ, որոնց ընդհանուր կառավարիչ նշանակվեց Գիզակի մելիք Եգանը: Ավելի ուշ, երբ քայքայվեց այս միութիւնը և Շուշիում հաստատվեցին Զիվանիքի Փանահ-խանն ու նրա հետնորդները, հիմնելով Ղարաբաղի կիսանկախ խանութիւնը, այս վիլայիթի հյուսիսային մասերը, Գանձակ կենտրոնով, առանձնացան և կազմեցին Գանձակի խանութիւնը, որը հարեան Չուխուր-Սաղի կամ Երևանի խանութեան հետ միասին վասալական կախման մեջ էր գտնվում Քարթլի-Կախեթի վալիից:—55:

13.—Բեկլարբեկներին ստորադրված խաներ չկային: Իսկ տիտղոսը միայն տրվում էր վիլայիթների կառավարիչներին, որոնք սահմանամերձ նահանգներում ունեին բեկլարբեկի կամ ամիր-ուլումարայի լիինվորական աստիճան: Բեկլարբեկներին ենթակա էին միայն իրենց վիլայիթի մեջ մտնող առանձին ֆեոդալական տիրութիւնների կամ օլթանների կառավարիչները, որոնք կոչվում էին հալիմ և մեծարվում էին ռալթան տիտղոսով:—61:

14.—Երկու երկրներում էլ այդ տերմինը փոխ է առնված արաբերենից, Քուրքիալում պահպանելով արաբական արտասանութիւնը, իսկ Երանում՝ ենթարկված պարսկական տառադարձութեան:—67:

15.—Այստեղ աղավաղված է Շահ-Աբբաս Բ-ի մեծ վեզիր Է'թեմազ-ուզդուլի Միրզա Քադիի անունը: Վախճանված 1645 թ. (Աբրահամյան, Արաք, 1951, էջ 65):—73:

16.—Սեֆյան Իրանի հայաբնակ նահանգներից պետութիւնը հսկայական եկամուտներ ուներ, որոնց մի զգալի մասը գոյանում էր ճանապարհապաշտպանութեան անվան տակ գանձվող գումարներից: Արևելյան Հայաստանից էին անցնում մի քանի քարավանային ճանապարհներ: Զաքարիա Ազուլեցիին մանրամասն նկարագրում է այդ ճանապարհներից մի քանիսը, նշելով նաև ճանապարհապաշտպան կետերն (ուսուղարխաններն) ու մաքսատները: Նա թվում է այդ կետերում ծառայող երեք կարգի պաշտոնյաների՝ «ուսուղարներ», «բաշխներ» և «գումարուզիներ», որոնցից առաջինները նստում էին մեծ կամ փոքր վարչական կենտրոններում և ճանապարհապաշտպան վայրերում, իսկ մյուսները՝ սահմանամերձ մաքսատներում:

Առաջին մեծ ճանապարհը, որ Քավրդի վրայով կապվում էր կենտրոնական Իրանի և այստեղից էլ Հնդկաստանի ու Միջին Ասիայի հետ, Զուլայի մոտ անցնելով Արաքսը նախիջևնի, Երևանի, Վաղարշապատի և Կաղզվանի վրայով գնում էր դեպի Կարին: Այս ճանապարհը կոչվում էր «Էրզրումի» կամ «Վաճառականների ճանապարհ» («Բաղրբան յուլի»):

Երևանից դեպի Էրզրում տանող մի այլ ճանապարհ անցնում էր Եղվարդով, Ապարանով

և Արագածի հյուսիսային փեշերով Ազուլեով դեպի Արևմուտք, կտրում անցնում էր Ախուրյանը և Ղարսի վրայով գնում ու Հասան-Ղալայի մոտ միանում էր նույն մայրուղուն: Այս ճանապարհին զուգահեռ եղել է նաև մի այլ ճանապարհ, որը Վաղարշապատից, Քասախ գետի աջ ափով, Կարպի գյուղաքաղաքի վրայով, ձգվում էր դեպի հյուսիս և Ապարանում միանում էր նույն ճանապարհին: Այստեղից մի այլ ճանապարհ շարունակվում էր դեպի Լոռի և Բորչալուի վրայով գնում դեպի Քրիլիսի և կոչվում էր «Վրաստանի ճանապարհ»:

Կար Երևանից դեպի Քրիլիսի գնացող ևս մի ճանապարհ, որի նկարագրութիւնը գտնում ենք Շարդենի մոտ. դա մոտավորապէս համապատասխանում էր ներկայի Երևան—Աղստաֆա խճուղուն, սակայն այն ժամանակ ճանապարհն անցնում էր Բշնի, Կարաքեշիչ, Գիլիջան, Շին քար (Սև քար), Մելիք-Քյանդի և Քյոփրու-Քյանդի բնակավայրերով: Այս նույն ճանապարհով էլ Երևանը կապվում էր Գանձակի հետ, որն իր հերթին Շամախու վրայով կապված էր այն զլխավոր առևտրական ճանապարհին, որն Անդրկովկասը կապում էր Ռուսաստանին:

Ռահդարխաններն ու մաքսատները շատ էին և ցրված բոլոր ճանապարհների վրա: Միայն Արաքսի ափին գտնվող Զուլա քաղաքից մինչև Կաղզվան քաղաքը ընկած ճանապարհի վրա Զաքարիա Ազուլեցիին թվում է հինգ ուսուղարխաններ ու մաքսատներ:

Թե որքան կարևոր եկամտի աղբյուրներ էին ուսուղարխանները, այդ կարելի է եզրակացնել հետևյալ փաստից:

18-րդ դարի 80-ական թվականներին Երևանի Ղուլամ-Ալի խանը պատասխանելով Իրակլի Ա-ի մի գրութեանը, ըստ որի վերջինս պահանջում էր մեղմացնել վաճառականական ապրանքներից գանձվող մաքսը, գրում է. «Ձերոզ ողորմածութեանը պետք է պարզ լինի, որ Երևանի երկրի հիմնական եկամուտը ուսուղարխանների վարձակալական գումարներից է գոյանում, և եթե ապրանքներից գանձվող մաքսերի հարցում փոփոխութիւն մտցվի և զեղչ կատարվի, իմ երկրի գործերը պիտի խանգարվեն, և ես չպիտի կարողանամ Բարձրագույն կազմին հատուցվող տարեկան կապալային գումարները վճարել» (Մատենադարան, Արարատու Ֆոնդ, ձեռ. 233, էջ 242—243, Կթղ. դիվան, թղթ. 1 գ, վավ. 943, 944, 945, տե՛ս նաև Շարդեն, հ. 2, էջ 141—156, Զաքարիա Ազուլեցի, էջ 7—8, 81, 91, 101, 107):— 87:

17.—Գյուղական բնակչութեան ֆեոդալական շահագործման և աշխատավորութիւնից գանձվող հարկերի վերաբերյալ տեղեկութիւնները Լեռնի մոտ կցկտուր են և շնչ բավարարում ներկայիս պատմագիտութեան պահանջներին: Վերջին տասնամյակների ընթացքում սովետական պատմագրութիւնը զգալի հաջողութիւնների է հասել 16—17-րդ դդ. Անդրկովկասի սոցիալ-տնտեսական պատմութեան ուսումնասիրութեան բնագավառում: Լույս են տեսել մի շարք մենագրական աշխատութիւններ և հրատարակվել են մեծ թվով նոր սկզբնաղբյուրներ ու զիվանական վավերագրեր, որոնք հնարավորութիւն են տալիս ավելի հանգամանորեն ուսումնասիրելու գյուղացիութեան ֆեոդալական շահագործման պատմութիւնն ու բնակչութիւնից գանձվող հարկերն ու տուրքերը:

Սկզբնաղբյուրները և հատկապէս ֆեոդալական պարզնատրումներին վերաբերող շահական հրովարտակաները վկայում են այն մասին, որ մի անգամ կատարված մարդահամարից հետո, որի ընթացքում ցուցակագրվում էին հողագործ գյուղացիների առանձին տնտեսութիւնները, շահվում մշակելի տարածութիւնները և կազմվում էր գյուղի բոլոր շահահաս տղամարդկանց ցուցակը, հանրագումարի էին բերվում դրանցից գանձվող բոլոր հարկերը, որի գրամական համարձեքը ընդհանուր գումարով արձանագրվում էր կենտրոնական և նահանգային հարկային մատյաններում, որտեղ անհրամասն նշված էր լինում, թե հարկերի այդ ընդհանուր գումարից որքանն է կանխիկ դրամով հատուցվելու (նաղդ) և որքանը բնամթերքով (չինս) և որքանը ո՛ր հարկի դիմաց:

Ցուրաբանչուր գյուղ հարկային մատյաններում գրանցված էր, որպէս մեկ միասնական արտադրական միավոր, որից գանձվող հարկերի ընդհանուր գումարի համար պատասխանատու էին ոչ թե առանձին ուսուղարները, այլ ամբողջ գյուղական համայնքը: Հարկերի այդ ընդհանուր գումարի բաշխումը համայնքի առանձին տնտեսութիւնների վրա, որ կոչվում էր բովլին, կատարվում էր համայնքի ներսում և պետութեանը չէր վերաբերում:

Հարկային մատյաններում գրանցված էին միայն այն հարկերը, որոնք մտնում էին պետական բյուջեի մեջ: Դրանք էին.

ա) Իրվանական բահուշեն, որ գանձվում էր բերքի 2/10-ի չափով և գրամական համարձեքով մի էր բերված մալդիսի տակ:

բ) գյուղից գանձվող եկամտահարկի և հողային հարկի ընդհանուր գումարը՝ մալդիսաբը, որի մեջ մտնում էին բոլոր մշակելի տարածութիւնները (ցանքեր, բուսեղանոցներ, այգիներ) և այլ ստացվածքներ (չրաղացներ, զինգեր, ձիթահարի և այլն):

գ) Ոչ մասնագիտականներից կամ գիմմիներից գանձվող գլխահարկը՝ չի դրվում, որ հավաքվում էր տարին մեկ անգամ, յուրաքանչյուր շաբաթական տղամարդուց, երեք տարեբեր՝ բարձր, միջին և ստորին նորմերով (ա՛յա, օվսաթ, աղես): Դրամի կուրսի աստիճանական անկման ինչպես նաև բնակչության աճի հետևանքով գյուղից գանձվող գլխահարկի ընդհանուր գումարի վրա կատարվող հավելումները «չի դրվում տարբերություն» (թափափուկ-ե չի դրվում) անվանումով գանձվում էր, որպես առանձին պարտավորություն:

դ) Զուտաբերկի կոչվող ոչխարներից գանձվող հարկը, որ 17-րդ դարում յուրաքանչյուր զլխից գանձվում էր 25—35 դինար:

Սակայն գյուղական աշխատավորությունը պետությանը և նրա պաշտոնյաներին վճարում էր այլ բազմաթիվ հարկեր ու տուրքեր, որոնք մեծ մասամբ պաշտոնական հարկացուցակներում չէին գրանցված, այլ հնուց ընդունված լինելով ավանդաբար գանձվում էին հարկային-ֆինանսական և զինվորական ու վարչական պաշտոնյաների կողմից:

Գյուղական համայնքները պարտավոր էին անհրաժեշտության դեպքում, պահանջված քանակությամբ աշխատող ձեռքեր տրամադրել ռազմական ամրությունների ու ճանապարհների շինարարության համար, որպիսի պարտավորությունը կոչվում էր բիգար կամ սուլսա: Արշախանքների ժամանակ գանձվում էին արտակարգ ռազմական տուրքեր, որոնք հայտնի էին ավարիզ և սուրսաթ անուններով: Խոշոր ամրությունների և բերդերի մոտակայքում գտնվող գյուղերի բնակիչները հոգում էին կայազորի կարիքները, կատարում պարհակներ, որը կոչվում էր իխաշաթ-ե կալ՛ե:

Գյուղացիները պարտավոր էին նաև հոգալու իրենց գյուղից անցնող դեսպանությունների, շահի և նրա ընտանիքի անդամների և ուղեկցող շքախմբի, սուրհանդակների և պետական գործերով երթևեկող այլ պաշտոնական անձանց բոլոր ծախսերը, որքան ժամանակ որ նրանք կիշկանեին տվյալ գյուղում: Այդպիսի պարտավորությունները ընդհանուր տերմինով կոչվում էին իխաշաթ (ծախսեր): Սակայն, ըստ առիթների այդ տուրքերը տարբեր անվանումներ ունեին, վավերագրերում հիշված են եզուլ, սավարի, կոնալղա և այլ տերմիններ: Երթևեկող պաշտոնյաներին ձի կամ այլ փոխադրական միջոցներ և պետական ու զինվորական բռնների համար գրաստ տրամադրելը կոչվում էր ուլաղ և ուլամ, իսկ կերի հայթայթումը՝ սուլաֆե և ուլուֆե:

Ռայաթները պարտավոր էին խաներին, բեկլարեկներին, ինչպես նաև գյուղատիրոջ ու թիուղարներին զանազան տոների կամ առաջին անգամ գյուղն այցելելու, որդիների կամ զուտարների ծննդյան կամ ամուսնունջի և այլ առիթներով նվերներ մատուցել: Այդ պարտադիր նվերատվությունները, որոնք սկզբնաղբյուրներում արտահայտված են փիշխալ, սալամի, էլդի, եով-բուզի և նման այլ տերմիններով, սխտեմատիկ բնույթ էին կրում և նույնքան պարտադիր էին, որքան պետության օգտին գանձվող հարկերը:

Բարձր և ստորին վարչական և ֆինանսական պաշտոնյաները, տեսուչներն ու հարկահանները ևս իրավունք ունեին իրենց օգտին որոշակի տուրքեր գանձելու: Այդ տուրքերը ընդհանուր անունով կոչվում էին ռուսում կամ ռուսումաթ: Այդպիսի տուրք էր թիուղարների և վարչական օրգանների կողմից գանձվող ռասմ-ե էնդաթը, որ գանձվում էր գյուղացիների միջև ծագած վեճերի և կոիվների քննության ժամանակ:

Դարուղայի օգտին գանձվող տուրքը կոչվում էր ռասմ-ե դարուղեգի, վեզիրին տրվող՝ ռասմ-ալ-վիզարաթ կամ վազիրանե: Գյուղական և քաղաքային բյուրոկրատները ևս հատուկ տուրքեր էին գանձում, որոնք կոչվում էին ռուսում-ե էլադիտուղայի: Հատուկ հրահանգով որևէ գյուղ գործուղված պետական պաշտոնյաները գյուղական համայնքից միանվագ որոշ գումար էին ստանում, որ կոչվում էր իլիդաթանե կամ մոնլաթանե: Պաշտոնի շարաշահումով որևէ ապրանք բարձր գնով ուսուցանողներին վաճառելը կամ, ընդհակառակն, ցածր գնով ուսուցանողներին գնելը կոչվում էր բարե: Բռնի յուրացումները կոչվում էին դասթանդաթ, իսկ ընդհանրապես գանազան ապօրինի բռնագրավումներն ու շորթումները աղբյուրներում արտահայտված են ՋԼԻ-բաթ կամ ՋԼԻաթաթ տերմինով:—79:

18—Ռայաթների և ռանջարների իրավազան կացությունը սերտորեն կապված էր նրանց բնակության վայրից: Այն հողագործ գյուղացիները, որոնք ընդգրկված էին գյուղական համայնքներում և որոնք իրենց մշակած հողերի նկատմամբ ունեին օգտագործման իրավունք և կարող էին այդ իրավունքը օտարել կամ ժողովրդի, ընդհանրապես անվանվում էին «առայաթներ»: Այսպիսի համայնքներով բնակեցված գյուղերը կոչվում էին «կարիթ»: Սակայն կային նաև «առայաթ» կոչվող ազարակային անտեսություններ, որտեղ բնակվող հողագործները

համայնքային կազմակերպություն չունեին և որոնց մշակած հողերի և սեփականության, և օգտագործման իրավունքը պատկանում էր ֆեոդալ-կալվածատիրոջը:

«Ռայաթ» տերմինը ընդհանրապես օգտագործվում է նստակյաց հարկատու բնակչության իմաստով: Քուլտոր վաշկատուն ցեղերը սկզբնաղբյուրներում անվանվում են «իլաթ» կամ ժողովրդական խոսքով «թարաթամա»:

Ավելի ճիշտ է բնորոշված «ռանջար» տերմինը, որպես «գյուղական բանվորներ»: Իվանենկոյի տվյալները վերաբերում են 19-րդ դարի սկզբներին, երբ Երևանի նահանգում, ինչպես նաև Ղարաբաղում ու Նախիջևանում ռանջարական աշխատանքի շահագործումը մեծ ծավալ էր ստացել:—79:

19—16—17-րդ դարերում Նախիջևանի շրջանում կամ Թուման-ե Նախիջևանի օլթայում, որը երկար էր Զուխուր-Սա՛դի բեկլարեկությանը, հողատիրության բնագավառում նույն հարբերություններն էին, ինչ որ հարևան մյուս շրջաններում: Այստեղ ևս հողագործ գյուղացիները կամ բնակվում էին գյուղերում և ընդգրկված էին համայնքներում և կամ մշակում էին ազարակների (թազարա՛ն) հողերը, հանդիսանալով հողագործ բանվորներ կամ ռանջարներ:—80:

20—Օսմանյան կայսրության հողատիրության ուսումնասիրության ուղղությամբ վերջին տարիներս հսկայական աշխատանքներ են տարված: Հրապարակված են մեծ քանակությամբ նոր սկզբնաղբյուրներ, որոնք նոր լույս են սփռում ինչպես հողատիրության, այնպես նաև ռազմա-ավատատիրական սխտեմի պատմության վրա: Բացի պատմիչների ու ժամանակագիրների էջերից հրատարակված են մեծ քանակությամբ օսմանյան պաշտոնական վավերագրեր, հրովարտակներ, հարկացուցակներ ու հարկային օրենքների ժողովածուներ (կանոննամե), որոնց մեջ հարուստ նյութ կա նաև օսմանյան թուրքիայի տիրապետության, տակ գտնվող Արևմտյան Հայաստանի հողատիրության և աշխատավոր գյուղացիության ֆեոդալական շահագործման վերաբերյալ:

Նոր նյութերի հրատարակության բնագավառում մեծ վաստակ ունեն թուրք տնտեսագետ Օ. Լ. Բարբանը, պատմաբաններ՝ Մ. Սերթոլուն, Հ. Ուզունշարշը, Հ. Ինալըբը, Մ. Փաթալը և ուրիշներ: Կարևոր նշանակություն ունեն նաև հունգարացի թուրքագետ Լ. Ֆերենթի աշխատությունները: Ինչպես նաև վրաց թուրքագետ Ս. Ջիբիայի հրատարակած «Գյուղջխտանի վիլայեթի ընդարձակ դաֆթարը» խորագրեր կողմ 18-րդ դարի սովոր հարկացուցակը: 15—17-րդ դդ. հողատիրության պատմության համար խիստ արժեքավոր նյութերի ժողովածու է հրատարակել սովետական հայտնի թրքագետ Ա. Ս. Տվերիտինովան (Ագրարный строй Османской империи XV—XVII вв., Москва, 1963 г.) 1964 թ. ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչությունը Ա. Սաֆրաստյանի և Մ. Զուլայանի աշխատատիրության հրատարակեց «Օսմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանում (16—17-րդ դդ. կանոննամեները) արժեքավոր ժողովածու:

Վերոհիշյալ և մի շարք այլ հրատարակումների ու հետազոտությունների շնորհիվ այժմ արգեն հանգամանակից ուսումնասիրության է ենթարկված օսմանյան կայսրության 15—17-րդ դդ. հողատիրության և հողային հարաբերությունների պատմությունը:—81:

21.—Արևելյան Հայաստանի հողատիրության և հողային հարաբերությունների պատկերը ևս կեն տվել է ըստ Շոպենի, որը, ինչպես ասվեց, վերաբերում է 19-րդ դարի սկզբներին և 18-րդ դարի վերջերին:

16—17-րդ դդ. Սեֆյան Իրանի հողատիրությունը հանգամանակից ուսումնասիրված է այժմ շնորհիվ նորահայտ պատմողական և դիվանական սկզբնաղբյուրների, որոնք հաջորդաբար լույս են տեսել վերջին տասնամյակների ընթացքում:

Նշված ժամանակաշրջանում Արևելյան Հայաստանում մշակելի հողային տարածությունները ըստ պատկանելության հինգ խմբերի էին բաժանվում. ա) պետական կամ «դիվանի» հողեր, բ) արբուների կամ «բասսե-յի շարիֆե», գ) վանքապատկան-մզկիթապատկան հողեր կամ «մոզկիթաֆե», դ) մասնատիրական մալքային գյուղատիրության և ե) համայնքապատկան հողեր:

Պետական կամ դիվանի հողերից ստացվող ռենտա-հարկը հիմնականում իրացվում էր առանձին գյուղերից և գյուղախմբերից ստացվող ամբողջ հարկերը կամ դրանց մի մասը ուճիկի դիմաց գինվորականությանն ու պետական պաշտոնեականը փոխանցելով: Հարկերի փոխանցման ամենատարածված ձևը բիուլե էր, որը տրվում էր ոչ անպայման դիվանի գյուղերից գանձվող ռենտա-հարկից: Թիուլ ստացող պետական և զինվորական պաշտոնյաները կամ

Ֆեոդալական ավազանին իրավունք ունեւորողները նշված գյուղերից գանձելու որոշակի հարկեր, որոնք բավական մանրամասն նշվում էին նրանց տրվող թիուլամենների մեջ: Հաճախ, երբ գյուղն իր բոլոր հարկային պարտավորություններով ենթարկվում էր թիուլդարին և այդ վիճակը շարունակվում էր տասնյակ տարիներ, իսկ երբեմն էլ թիուլդարի մահվանից հետո փոխանցվում էր նրա ժառանգներին: Թիուլդարի և նրա հարկատու ուսուցիչների միջև ստեղծվում էին հողատիրոջ և նրա հողը վարձակալող հողագործ գյուղացու փոխհարաբերություններ, հար և նման գյուղատիրոջ և գյուղական համայնքների միջև եղած հարաբերություններին: Ինչպես դիվանի, այնպես նաև ուղղի-դիվանի գյուղերի թիուլդարները ունեին նաև վարչական և դատական իրավունքներ նույն գյուղի ուսուցիչի նկատմամբ:

Պետական գյուղերից ստացվող եկամուտների տնօրինման մի այլ ձև կոչվում էր համեմատյալ (սամենայա), որ նույնպես նշանակվում էր առանձին հարկատու օրելկաների ամբողջ ունեւոր հարկի կամ նրա մի մասի գանձման իրավունքի հանձնումը զինվորականությանն ու պետական պաշտոնյաներին, որոնք ցնոր տնօրինություն ամեն տարի որոշակի գումար կամ որոշակի քանակությամբ մթերք կարող էին ստանալ նշանակված վայրից: Կային նաև պաշտոնյաներ, որոնք ամեն տարի նոր հանձնարարական էին ստանում Դիվանից, տարբեր վայրերի վրա: Այդպիսի փոխանցումը կոչվում էր եֆսալ (սմիամյա):

Պետական գյուղերը հաճախ նաև վարձու էին տրվում զանազան կապալառուներին, որոնք սովորաբար կամ հարուստ դրամատեր առևտրականներ ու վաճառուներ էին և կամ բարձրաստիճան պետական ֆինանսական պաշտոնյաներ: Վարձակալման այդ ձևը կոչվում էր իշաւ կամ զարբ, իսկ վարձակալողները՝ մուսթա՛ջի կամ զարբի:

Շահական ընտանիքին կամ «խասս-յի շարիֆին» պատկանող գյուղերը Արևելյան Հայաստանում մեծ թիվ չէին կազմում: Խասս գյուղերի համայնքները թեև վարչական հարցերում ենթարկվում էին տեղական օրգաններին, սակայն հարկային պարտավորություններով կապված էին արքունիքին կից տնտեսական կառավարչության ասարքարության հետ և ենթարկվում էին նրա կողմից նշանակված «խասսեղաբեներին», որոնք միաժամանակ վարում էին նույն վայրի ոստիկանագետի՝ դարուղայի պաշտոնը:

Խասս գյուղերը նույնպես վարձակալվում էին առանձին կապալառուների կողմից, որոնք մեծ մասամբ բարձրաստիճան պաշտոնյաներ էին կամ մանր ու խոշոր հողատիրության և քաղաքային արհեստկրատիայի ներկայացուցիչներ ու առևտրականներ: Կապալառուները ամբողջ վարձակալության շրջանում օգտվում էին խասսեղաբեներին վերաբերող բոլոր իրավունքներից:

Վանական-վակֆային կալվածներն ու այլ ստացվածքները, որ ընդհանուր տերմինով կոչվում էին մովկուֆաթ, մի անգամ նվիրվելով որևէ կրոնական հաստատության, առհասարակ ամբողջով էին նրան և այլևս որևէ կարգի օտարման ենթակա չէին: Եկեղեցական կալվածները ընդհանուր օրենքով ազատվում էին պետական հարկերից: Երկրային զգալի տարբերություն կար վանական կալվածների ու մզկիթայատկան կալվածների հարկային արտոնությունների միջև: Որպես օրենք հարկերից ազատվում էին միայն վանքապատկան այն կալվածները, որոնք ժամանակին հավատացյալների կողմից նվիրվել էին կամ վակֆ էին արվել եկեղեցուն, իսկ վանքերն ունեին նաև գանձագին կալվածներ, որոնք ընդհանուր կարգով ենթակա էին հարկման: Գանձագին կալվածները անհրաժեշտության դեպքում կարող էին վաճառվել, վարձու տրվել կամ պարտքի գիծաց գրավ դրվել, իսկ վակֆերը բացի կարճատև (մինչև 3 տարի) վարձակալությունից, ու կարգի օտարումների ենթակա չէին:

16—17-րդ դդ. Արևելյան Հայաստանում կային մեծ թվով գյուղեր, որոնք որպես ճայրենի կամ մուլֆ պատկանում էին առանձին սեփականատերերի, և որոնք սեփականատիրական իրավունքը ժառանգաբար անցնում էր սերնդից սերունդ և ենթարկվում զանազան կարգի օտարման: Նշված ժամանակաշրջանում այս կարգի գյուղատերերը կոչվում են մալի կամ արբաբ: Գյուղատերերը իրենց մուլքը հանդիսացող գյուղերի նկատմամբ ունեին միայն գերագույն ֆեոդալական սեփականության իրավունք, որով և նրանք գյուղի սահմաններում գտնվող հողերը մշակողներից ունեւոր էին գանձում: Սակայն գյուղացիների ֆեոդալական շահագործման աստիճանը մեծապես պայմանավորված էր գյուղատիրոջ քաղաքական հեղինակությունից, նրա գրաված դիրքից պետական վարչական ապարատում և արքունիքում: Այլ խոսքով՝ արտատնտեսական ճնշումը շահագրգիռ մեծ նշանակություն ունեւորում էր:

Կալվածատիրական հողային ունեւոր հիմնականում գանձվում էր բնամթերքով, նորմերը որոշվում էին գյուղատիրոջ և համայնքի միջև փոխադարձ համաձայնությամբ և ենթակա էին փոփոխման ըստ տեղի և ժամանակի:

Գործընկերներ ունեւոր հատուցման երկու հիմնական ձև. ա) ըստ սովյալ տարվա բերքի, որ կոչվում էր հմսթ-բալ (ըստ եղածի): Այս դեպքում շահվում էր ամբողջ բերքը և

վերցվում նրա նախապես սահմանված տոկոսը: բ) Առանց բերքը չափելու, յուրաքանչյուր տարի միանվագ որոշ քանակությամբ հացահատիկ և այլ միջոցներ կամ կանխիկ դրամ վճարելու պայմանով, որը կոչվում էր մակթա՝ («կտրված», «որոշված»):

Համայնքապատկան գյուղեր էին կոչվում այն սակավաթիվ գյուղերը, որոնք մուլքային տիրության իրավունքով պատկանում էին նույն գյուղի համայնքի անդամ հողագործներին: Այս դեպքում ամբողջ գյուղական համայնքը հանդես է գալիս, որպես սովյալ գյուղի բոլոր մշակիչ տարածությունների սեփականատեր, որով և պայմանավորվում էր համայնքի յուրաքանչյուր անդամի սեփականատիրական իրավունքը այն հողատիրի նկատմամբ, որ գտնվում էր համայնքի սովյալ անդամի անմիջական տնօրինության տակ և մշակվում էր նրա կողմից: Հանդիսանալով իրենց գյուղի մուլքի սեփականատերեր, նրանք կալվածատիրական ունեւոր չէին վճարում, այլ հատուցում էին միայն պետական ունեւոր-հարկը:

Ընդհանրապես աշխատավոր գյուղացիության արտադրած հավելյալ արդյունքի միայն մի մասն էր, որ յուրացվում էր կալվածատիրոջ կամ գյուղատիրոջ կողմից, մյուս ավելի խոշոր մասը պետական հարկերի ու այլ պարտավորությունների ձևով հատուցվում էր պետությանը, մասամբ նաև եկեղեցուն: Հարկերի մասին տե՛ս ժանոթ. 17.—83:

22. Խաշնարած ցեղերի քառախյամ հորջորջումը գալիս է 14—15-րդ դարերից, երբ մեծ թվով թուրքմենական վաչկատուն ցեղեր Միջին Ասիայից ներթափանցեցին Ազերբայջանի ու Հայաստանի տեղիտերեր: «Քարաբլամ»-ի թուրքմեն անվան արաբական հոգնակի ձևն է, որ նշանակում է «թուրքմեններ».—89:

23—Սանթուֆյուն 17-ում նշված է, որ Առաջի տեղեկությունները Արևելյան Հայաստանի հարկային սխառեմի մասին կցատուր են և չեն բավարարում ներկայիս գիտության պահանջները: Գրքի նույն ենթագլխում վկայակոչված աղբյուրները, ինչպես այդ մասին նշում է հեղինակը,— վերաբերում են 1820-ական թվականներին, երբ ուսական իշխանությունները փորձ էին կատարում պարզելու, թե նորանգամ Անգրկովկասի երկրամասի բնակչությանը ինչ հարկեր էր տալիս պարսից տիրապետության շրջանում: Հայտնի է, սակայն, որ Անգրկովկասի Ռուսաստանի հետ միավորմանը նախորդող շրջանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերություններին և առանձնապես հարկային սխառեմի պատմությանը որոշակիորեն տարբերվում է 16—17-րդ դարերից, ուստի այս գրքերի հարկային սխառեմի ու բնակչությանից գանձվող հարկերի և տարբերքի ընդհանուր նկարագիրը տրված է ժանոթ. 17-ում:

Պետք է նշել, սակայն, որ 18-րդ դարի սկզբի հարկային տեղեկանքը Առաջի մաս մեծ մասամբ քաղված են ազգագրական գրականությունից և արգյունը չեն պատմական սկզբնաղբյուրների ու պաշտոնական վավերագրերի ուսումնասիրության, ուստի հիշված են տեղական, ազգորենապական, ժողովրդական արտասանությամբ, որոնք շատ հաճախ հատուկ էին միայն սովյալ նահանգին կամ գավառին և ճշգրտորեն չեն տալիս երկրում տիրող ընդհանուր հարկային սխառեմի պատկերը:—91:

24—Փնարկվող շրջանում և ավելի առաջ գեղարվեստական գրականությունից առավել մեծ զարգացում ապրեց պարսկական պատմագրությունը, որին համարյա թե անծանոթ է եղել Առաջի և որը, սակայն, շահագրգիռ կարևոր է 15—18-րդ դդ. Հայաստանի քաղաքական և հատկապես սոցիալ-տնտեսական պատմության ուսումնասիրության համար: Վկայակոչելով Վ. Վ. Բարտոլոմեյի, Ի. Պ. Պետրովսկիի նշում է, որ այս շրջանի պատմությունը ուսումնասիրողը դժվարություններ է կրում ոչ թե նյութի սակավությունից, այլ առատությունից, նյութեր, որոնք ցրված են բազմաթիվ գրադարաններում և պահանջում են քննական ուսումնասիրություն և առաջին հերթին քննական հրատարակություն:

Իրոք, ինչպես 16—17-րդ դդ. սեֆյան տիրապետության շրջանում, այնպես նաև 18-րդ դարում Իրանում, նաև Հնդկաստանում, Միջին Ասիայում, Ադրբեջանում և Քարթլիայում հրապարակ իշան մեծ թվով պատմիչներ, որոնք թողին շահագրգիռ հարուստ և պատկառելի քանակությամբ պատմագրական մեծածածկ երկեր: Իրենց ծավալուն և բազմաճառող գործերով հայտնի են Դիս-Էդ-դին իբն-Համադ-Էդ-դին Եսնդամիրը, Հասան-բեկ Խոնդուն, Մուլլա Իրքիս Բիթլիսի, Յահյա իբն-Արդալ-Լաթիֆ Դաղլիսի, Աբաբաբ Քեհրաման, Շարաֆ-խան Բիթլիսի, Շահ-Աբրահա Ա-ի պարսկական պատմիչ Իսթանբուլ-բեկ Քորքումանը (Մոնշի), Դադի Ահմադ Դաֆնարի, Մուհամմադ-Քասեբ Վահիդը, Մուհամմադ-Յուսուֆը, Նադիր-շահի պալատական քարտուղար Միրզա-Մուհամմադ-Մեդրիսի խան Ասաբաբադին, նրա մեծ վեպի Մուհամմադ-Քյազի-ժը, Զինեդ-Քյաբուս-խանի և նրա շարքերի պատմության հեղինակ Ալի-Իզա իբն-Արդալ-Քյա-

Ինչքանի որդի Ամիր-Ռուստամն ու Ջալալբեկի որդի Գրիգոր եպիսկոպոսը: Իսքանդարից հետո միայն, Կարա-Վոյուելու սուլթան Ջահանշահի օրոք: քաղաքական համեմատաբար ավելի խաղաղ պայմաններում, 1441 թ. հնարավոր եղավ հրավիրել եկեղեցական գործիչների ընդհանուր ժողով և իրականացնել կաթողիկոսական աթոռի տեղափոխումը էջմիածին: Թեև, ինչպես այդ նշում է նաև Օրմանյանը, եպիսկոպոսաց ժողովն աշխատեց միջին ճանապարհ ընտրել և կաթողիկոս ընտրեց Կիրակոս Վիրապեցուն, սակայն այդ ընտրությունից դժգոհ Գրիգոր Մակվեցին և իր կուսակիցները երկու տարի հետո կարողացան բեկանել այն, որից հետո կաթողիկոսական գահը գրավեց Գրիգոր Մակվեցին, վերականգնելով հիշյալ կալվածագրով նրան վերապահված իրավունքները:

33—Վանքերին և հոգևորականությանը տրվող հարկային արտոնությունների մասին տե՛ս ծանոթ. 21:—139:

34—Վաճառականությանը տրվող արտոնությունների և պետության կողմից նրանց հովանավորության մասին կեն գրում է Ելենիով միայն Պոլսի ամիրայական դասի իրավական վիճակից: Սակայն հայտնի է, որ առևտրականներն ու վաճառականները Քուրթիայում գտնվում էին ոչ նախանձելի վիճակում և ենթակա էին պետական ստորին և բարձրաստիճան պաշտոնյաների շահատակությանը, ավազակային հարձակումների ու հարստահարության: Ինչպես նշում է Էնգելսը, Քուրթիայում «չկար բուրժուական շահույթի հիմնական պայմանը՝ վաճառականի անձի ու նրա սեփականության ապահովությանը» (К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XVI, часть II, 1936, стр. 22):—150:

35—Իրանական մետաքսի հայ վաճառականության միջոցով դեպի Քուրթիա և Քուրթիայի վրայով դեպի Արևմտյան Եվրոպայի երկրները կատարվող առաքումների մասին նոր հարուստ տվյալներ է հաղորդում Առամբուլի համալսարանի պրոֆեսոր Ֆ. Գալսարը: Նրա մենագրությունը, որ կոչվում է «Քուրթիայի արհեստների ու առևտրի պատմությունից՝ մետաքսագործությունը Բուրսայում» պարունակում է 16—18-րդ դդ. արժեքավոր վավերագրեր, որոնք վկայում են հայ վաճառականության մեծ դերը մետաքսի հումքի մատակարարման գործում:

Ապացուցված է, որ մետաքսի առաքման հարցը կարևոր նշանակություն ուներ թուրք-իրանական հարաբերություններում և հարյուրամյակներ շարունակվող պատերազմների հիմնական պատճառներից մեկն էր: Քուրթիայի ձգտումն էր նվաճել Իրանի և Անդրկովկասի մետաքսագործական շրջանները: Այս ընթացքում մի քանի անգամ կնքված հաշտության պայմանագրերում, հատուկ հղվածով խոսվում էր Իրանից դեպի Քուրթիա մետաքսի առաքումների մասին: «Նվաճելի» անվան տակ ամեն տարի որոշակի քանակությամբ ուղարկվող մետաքսի մի մասը տրվում էր գործված, իսկ մյուս մասը անմշակ վիճակում, որ հատուկ հանդիսավորությամբ և օսմանցիների կողմից մեծ շուքով կատարվող արարողությամբ, հանձնվում էր Գիարբեքիում: Նկատված է նաև, որ պատերազմական գործողությունների վերսկսմանը միշտ էլ նախորդել է մետաքսի հանձնման ընդհատումը պարսիկների կողմից (տե՛ս Türk sanayi ve ticaret tarihinde Bursada ipekçilik, Fahri Dalsar, Calisma vekaleti Arastirma Kurulunda, Istanbul, 1960):—151:

36—Խոշա Սաֆարի տեղեկությունները հայ արհեստավորության մասին հիմնականում վերաբերում են նոր Ջուղային և Իրանի հայ գաղութներին: Նրա թվարկած արհեստներով մեծ մասամբ զբաղվում էին միայն քաղաքային արհեստավորները: Հայ բնաշխարհի արհեստների մասին ավելի ճշգրիտ տեղեկություններ են տալիս ձեռագրաց հիշատակարանները, ու տեսնական գործարքների վերաբերյալ վավերագրերը, որոնց մեջ բացի Խոշա Սաֆարի թվարկած արհեստներից հիշված են նաև քաղաքային և գյուղական բնակչության այլ զբաղմունքներ, ինչպես, օրինակ, նալալուզ (պայտառ), բրուտ, ճոն, կոշկակար, մազման, նալաշ (նկարիչ), պղնձագործ, քանձի (հորատող), գինեգործ, դարազ (կաշի մշակող), խազազ (մետաքսագործ), կեռապասազործ, շազազալան, պարտիզական, ակնաճանաչ, արծաթագործ, բժիշկ, ճառագ (վիրաբույժ), նազարաճի, սազանգար և այլն (ժեզարի հայ ձեռ. հիշատակարաններ, Ա, Բ, Գ մասեր):—152:

37—Միջնադարում արհեստավորական միությունների ու համքարությունների վերաբերյալ վերջին տասնամյակներում թե՛ մեզ մոտ և թե՛ արտասահմանում նոր արժեքավոր աղբյուրներ են հրատարակված: Լեռնի տվյալները թեև բավական հավաստի են ու մանրամասն, սակայն գրանց հիմնականում վերցված են 19-րդ դարի երկրորդ կեսի ազգագրական նյութերից: Համքարությունների ուսումնասիրության առումով ուշադրավ են Վ. Գորգյանի աշխատությունները:

որոնք թեև վերաբերում են փոքրասիական սելուկների տիրապետության շրջանին, սակայն ցեխային կազմակերպությունների կամ «սեխ»-ների (եղբայրություններ) վերաբերյալ կարևոր տեղեկություններ են պարունակում: (Տե՛ս նրա Из жизни цехов в Турции—К истории «ахш», «Записки коллегии востоковедов», Т. II, вып. 2, Ленинград, 1927 г., Государство сельджукидов Малой Азии, М.—Л., 1941):

Հայաստանում ավելի վաղ ժամանակների արհեստավորական կազմակերպությունների մասին են վկայում Լ. Խաչիկյանի հրատարակումները (Լ. Խաչիկյան, 1280 թ., Երզնկայում կազմակերպված «եղբայրությունը», ЗУУЗ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1951, № 12, Երզնկա ցաղաքի «եղբայր միաբանության» կանոնադրությունը (1280 թ.), «Բանբեր Մասենադարանի», № 6, 1962):

Հրատարակված են նաև այլ նոր նյութեր, որոնք վկայում են հայ գաղթաշխարհի խոշոր կենտրոններում ևս նույնպիսի արհեստավորական կազմակերպությունների առկայության մասին (տե՛ս Վ. Գրիգորյան, Արևմտյան Ուկրաինայի հայկական գաղութների «կոնստիտուցիոնալ եղբայրությունների» մասին, «Պատմաբանասիրական հանդես», 1963, № 2):— 162:

38—Մինչև ներկա դարի 30-ական թվականները սեֆեյիդներին նախորդող շրջանի, ինչպես նաև Շահ-Իսմայիլի ժամալած ռազմական և քաղաքական գործունեության պատմությունը բավարար չափով չէր հետազոտված: Վերջին տասնամյակներում հրատարակ հանվեցին մի շարք, մեծ մասամբ պարսկերեն, նոր աղբյուրներ, որոնց շնորհիվ ինչպես սովետական, այնպես նաև արևմտանվորական արևելագիտությունը նոր ուսումնասիրություններով հարստացված գրականությունը: Մասնավորապես Հայաստանի պատմության համար կարևոր նշանակություն ունեցավ 15-րդ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների երեք սովոր հատրների հրատարակությունը, որ 1955—1967 թթ. ընթացքում լույս տեսավ Լ. Խաչիկյանի աշխատասիրությամբ: Աղ-կոյունյունների, ինչպես նաև կարա-կոյունյունների տիրապետության շրջանը Հայաստանում մանրամասն հետազոտված է այդ հրատարակության Ա և Բ մասի առաջաբաններում:

Սեֆեյիդների իշխանության գլուխ անցնելու մանրամասն պատմությունը հին ու նոր աղբյուրների բնական ուսումնասիրությամբ շարադրված է պրոֆ. Ի. Պ. Պետրուշևսկու «Աղբերայանի պետությունը 15-րդ դարում» և «Աղբերայանը 16—17-րդ դդ. աշխատություններում» (տե՛ս Сборник статей по истории Азербайджана, Баку, 1949 г.):

16—17-րդ դդ. պարսկական պատմագրության էջերում և հատկապես Խանզամիրի ու Իքանդար Մուհշու բազմահատոր երկերում կան մանրամասնություններ, որոնք գալիս են վկայելու Շահ-Իսմայիլի իշխանության առաջին տարիներին նրա վարած որոշ հանդուրժողական քաղաքականության մասին հայության նկատմամբ: Ըստ վերոհիշյալ երկու աղբյուրների, նրան հավատարիմ զբաղված ցեղերը նույնպես մեծ մասամբ տեղակայված էին Հայաստանի կենտրոնական և արևմտյան նահանգներում:

Նկարագրելով Իսմայիլին հավատարիմ ուժերի զորահավաքի նախապատրաստությունը, այդ աղբյուրները հաստատում են, որ Ղարաբաղում կարճատև դադարից հետո նա իր փոքրաթիվ չոկատով անցնում է Գեղարքունիք, որտեղ փորձում է մտերմական կապեր հաստատել կարա-կոյունյու ցեղերից մեկի՝ բարանիների ամիրների հետ: Վերջիններս սակայն առերես իրենց համակիր են ցույց տալիս, իսկ հետո պարզվում է, որ մտադիր են դավադրաբար բռնել Իսմայիլին և հանձնել Ֆառուխյասարին: Խուսափելով ծուղակից, Իսմայիլը Գեղարքունիքից իջնում է Երևան: Պետք է կարծել, որ նա այստեղ իրեն զգացել է բարեկամական շրջապատում և ամբողջ 1499 թ. ամառը անց է կացրել Արարատյան երկրում: Երևանից նա անցնում է Շարազալ, որտեղ որոշ ժամանակից հետո Արևմտյան Հայաստանից նրա բանակատեղին է գալիս Կարաջա Բլլաս Բաբերդյուն՝ Ռումուլու ցեղի բավական խոշոր զորամասով: Այնուհետև մոտ երկու ամիս Իսմայիլը կանգ է առնում Կաղզվանում, որտեղից և կապվում է Բարձր Հայքի զբաղված ցեղերի հետ: Այստեղ ևս մեծ թվով զբաղված զորամասեր ներկայանում են Իսմայիլին և հայտնում իրենց պատրաստակամությունը, նրա գրոշի տակ կոճելու, Կաղզվանում եղած ժամանակ Իսմայիլի զորքերի թիվը հասնում էր 7000-ի: Շարժվելով դեպի արևմուտք, նա մեծոր անց է կացնում Երզնկայում, որը զբաղված ցեղերի կարևոր կենտրոններից էր: Այստեղ կայացած խորհրդակցության ժամանակ որոշում է ընդունվում առաջիկա գարնան գլխավոր հարվածն ուղղել Շիրվանյան Ֆառուխյասարի դեմ: Նախքան Շիրվան արշավելը, սակայն, Իսմայիլը իր էմիրներից Խուլաֆա բեկին ուղարկեց Սամցխեի աթաբեկ Ղվարղվաթ Զ-րդի գեղջ:

վանքի նպատակների մասին: Այդ պարզվեց միայն այն ժամանակ, երբ բանակը ճամփան
թիցնց ղեպի Ղազվին: Արշավանքի և Երևանի գրավման մանրամասն նկարագրությունը տալիս
է Շահ-Աբրահիմ պալատական պատմիչ Իսքանդար Մունշին, որը քալ առ քալ հետևել է բո-
լոր ռազմական գործողություններին, ականատես և մասնակից է եղել բերդերի ու ամրոցների
գրավմանը (տե՛ս Մունշի, հ. 11, էջ 636—657):

2002 Միխիստրների սովետին աղբյուրի Մ. Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստի-
տուտ—«Մատենադարանի» արարատու ձեռագրերի բաժնում պահպանվել է այս արշավանքի
ժամանակ շահի կողմից 1603 թ. սեպտ. 17-ին Արդարիի Ձուֆեղար խանին ուղարկված դաղտնի
հրահանգի պատճենը, որտեղ մանրամասն նշված է զբաղվողների բանակի օրացուցային եր-
թուրդը: Ըստ այդ երթուղու արշավող բանակը Սպահանից սիտի դուրս գար 1603 թ. սեպտ.
14-ին և Քավրիզ պիտի հասնե՛ր սեպտ. 28-ին: Հայտնի է, սակայն, որ շահի զորքերը Քավրիզ
մտան երկու օր շուտ՝ սեպտ. 26-ին:

Արշավանքի հետագա ընթացքը, ընդհարումները օսմանյան զորքերի հետ և բերդերի
գրավումը, հարկադիր նահանջն ու բնակչության տեղահանությունը կետն ավել է ճշգրիտ ժա-
մանակագրությամբ, շխտասփելով երկարաշունչ նկարագրություններին: Հիմք են ընդունված
Գավրիժցու և Ա. Գուլբայի վկայությունները: Պարսկական աղբյուրները լրացուցիչ տեղեկու-
թյուններ են տալիս և հետաքրքիր են հատկապես բերդերի ու ամրությունների ստրատեգիական
նշանակության վերաբերյալ մանրամասնություններով:

Ինչպես նկատել է կեն, հետագա հաջողությունների համար վճռական նշանակություն ու-
նեցավ Առֆիանի մոտ ձեռք բերված հաղթանակը, որից հետո գրավվեց նաև Քավրիզի բերդը:
Իսքանդար Մունշու վկայությամբ, Նախիջևանի թուրքական կայազորը, լուր ստանալով, որ
Քավրիզի բերդն արդեն անձնատուր է եղել, և շահը անձամբ խոշոր բանակով շարժվում է
ղեպի Նախիջևան, շխտահելով Նախիջևանի ամրություններին, նահանջեց ղեպի Երևան: Նրանք
այնտեղ թողեցին շուրջ 150 ենիչերիներ և իրենք ամրացան Երևանի բերդում: Նախիջևանը
համարյա առանց կռիվի գրավելուց հետո շահն իր բանակով շարժվեց ղեպի Երևան, որի ամ-
րությունների սխտեմի մեջ այդ ժամանակ հաշվվում էին 3 առանձին բերդեր: Գրանցից ամենից
խոշորը 1583 թ. Ֆարսատ փաշայի կառուցածն էր և կոչվում էր «Հին բերդ»: Այս բերդն ուներ
ամուր պարիսպներ և շրջապատված էր խոր փորված խանդակներով: Մյուսը մի փոքրիկ բերդ
էր Հրազդանի աջ ափին, հին բերդից ղեպի հարավ-արևմուտք ընկած մի բլրի վրա, որը կոչ-
վում էր «Գոզլի կալա» (աշակող բերդ), երրորդը Նախիջևանից նահանջած զորքերն էին կա-
ռուցել, հին բերդին շատ մոտ, ղեպի հարավ ընկած հատվածում, զբո, սակայն, նրանք չէին
հասցրել պարսպապատել և շուրջը խանդակներ փորել: Այս վերջին փոքր ամրությունները գրավ-
վեցին անմիջապես, իսկ հին բերդի պաշարումը տևեց ավելի քան 8 ամիս, որի ընթացքում զը-
զըրաշները սասպատակ սփռեցին մի կողմից մինչև Գանձակ-Ղարաբաղ, մյուս կողմից մինչև
Բասեն, Խնուս, Կարին, Արճեշ և Արևմտյան Հայաստանի այլ շրջաններ:

Երևանի բերդը մի քանի վճռական գրոհներից հետո գրավվեց 1604 թ. հունիսին, որից
հետո Արարատյան երկրի կամ Զուխուր-Սա՛ղի բեկլարբեկի նշանակվեց Ամիր-գունա խան
Կազարը, Նախիջևանի օլթան տրվեց Մակսուդ-սուլթան Քանգարուին, իսկ Կաղզվանի իր շըր-
շակայթով՝ Նաֆաա սուլթան Սա՛ղուին: Երևանի բերդում Շահ-Աբրահիմ ներկայացան նաև
քրդական Հաքարի, Մահմուդի և Դուրդուլի ցեղերի առաջնորդները, որոնց նույնպես թիուներ
շնորհվեցին (տե՛ս Մունշի, նշված էջերը):— 234:

51—15-րդ դարում Զուղայից ստացվող հարկերի և տուրքերի տնօրինման վերաբերյալ
մի կարևոր վավերագիր ներկայումս պահվում է Բրիտանական թանգարանում: Դա 1453 թ.
Կարա-Կոյունլու Ջահանջահ հրովարտակն է, որով Զուղայի քալանթարին, քաղաքացիներին և
ամբողջ համայնքին հայտնվում է, որ քաղաքի հաքիմ և դարուզա է նշանակված Շեյխ-Դըլայի
անունով մի էմիր և քաղաքից զանձաղ հարկերը (մալ և մութավաշխաթ) շնորհված է կրպն
որպես սուլթալու: Ըստ այդ հրովարտակի Շեյխ-Դրային այդ առարկայի դիմաց պարտավոր
էր որոշյալ քանակությամբ սպառազեն մարտիկներ տրամադրել, որոնք որոշյալ ժամկետում
պիտի ներկայանային նշված զորակայանները:

Հին Զուղայի հարկային պարտավորությունների մասին այս միակ պաշտոնական վավերա-
գրի պարսկերեն բնագիրն ու գերմաներեն թարգմանությունը, 15—18-րդ դդ. Բրիտանական
թանգարանում պահվող 22 այլ արժեքավոր վավերագրերի հետ, հրատարակել է գերմանացի
արևելագետ Հ. Բուսեն (տե՛ս Hesibert Busse, Untersuchungen zum Islamischen kanzlei-
wesen, Kairo, 1959, urk. 1)՝ 237:

52—Քահնազ-Ղալի բեկը Սամցխեի աթաբեկ Ղվարղվարի եղբայրն էր, որ, գտնվելով
եղբոր հետ, դնաշել էր Սպահան, մահմեդականություն ընդունել և մտել շահի զուլմանների

շարքը: Առաքել Գավրիժցին նրան անվանում է «Հանիս Քահնազ-ղուլի բեկ»: Շահը զուլմա-
ններից որևէ մեկի նկատմամբ իր հատուկ համակրանքը ընդգծելու համար նրանք անվանում
էր «անիս» (մտերիմ): Այդպիսի շնորհի էր արժանացել նաև հիշյալ Քահնազ-ղուլի բեկը, որը
հավատարաց քրիստոնյային հատուկ դաժանությամբ ի կատար ածեց Զուղայի հայության
տեղահանության հրամանը:—244:

53—Արարատյան երկրի արագ վերաբնակեցումը և տնտեսական կյանքի վերանորոգումը
արդյունք էր նաև այդ տարիներին Շահ-Աբրահիմ և Ամիր-Գունա խանի վարած հատուկ քա-
ղաքականության:

Գարսակզրի պատերազմական գործողությունների ժամանակ կիրառված ստրատեգիական
միջոցառումը՝ ամայի տարածություն ստեղծելով արգելք հանդիսանալ թուրքական ուժերի ներ-
շնանելով և մաշելով երկրի բնիկ հայ բնակչությանը, նրանք ավելի անարդել ճանապարհ հար-
թեցին Իրանի գործող մրցակցի համար: Այժմ քանի որ Քավրիզի հարևանության պայմաններում անհրաժեշտ
էր երկրում գլխավոր կշիռն ունեցող հայ բնակչության հարևանության պայմաններում անհրաժեշտ
վերաբնակեցնելը իրենց բնաշխարհում, որոշ ժամանակ շնչին արտոնություններ տալով, ոչ
միայն Իսքանդար Մունշին մանրամասն նկարագրում է Ամիր-Գունա խանի գործունեությունը
այս ուղղությամբ (հ. Բ, էջ 740), որոնք հաստատվում են նաև Հաքարիա Քանաթեղու վկա-
յություններով: Վերջինս Ամիր-Գունա խանին անվանում է «այլ քաշ և սրտապինդ և արի ի
երևանայ, իսկոյն ձեռն էարկ շինութեան և մարդաշատութեան: Նախ սկսաւ շինել զբերդն և
պապ ապարանս և զայգիս և զբարստանս և զպարտէզս, և հանել զստուս և զառաւելու
զլուսն: Այլ և ի տեղիս-տեղիս թեթևացոյց զհարկն և երարց զծանր լուծ ի պարանոցէ ռամկաց:
Իայց զի բազմացոյց զսուխրայն, այսինքն կոռն» (Հաքարիա Սարկավազ, հ. Ա, էջ 45—46):

Ամիր-Գունա խանի նախունձախնդրությունը իրեն տրված կուսակալության հայ բնակչու-
թյան բազմապատման հարցում բացատրվում էր նաև նրանով, որ հայ ռայաթները բացի
բազմաթիվ այլ հարկերից կանխիկ գրանով վճարում էին նաև հատուկ գլխահարկ՝ «շիղյա»,
որը շահագանց մեծ գումար էր կազմում: Ուստի նա ոչ միայն ամեն կերպ նպաստում էր գաղ-
թականների վերադարձին, սիրաշահում և օգնում էր նրանց, այլ շրավարարվելով միայն գրա-
նով, արշավում էր ղեպի Արևմտյան Հայաստանի զավառները և խորանալով մինչև Արճեշ ու
Ելաթ, մեծ թվով հայ ընտանիքների րանի կերպով բերում և բնակեցնում էր Արարատյան
երկրում:

Հաքարիա Քանաթեղցին վառ գույներով է նկարագրում նաև Ամիր-Գունա խանի սիրալիկ
վերաբերմունքը հայ իշխող դասի առանձին ներկայացուցիչների նկատմամբ, նշելով նաև, որ
զբայս առներ զի հաճոյացի յայս ամենեցուն և լինիցին փոյթ ի շինումն աշխարհին: Ան-
հրաժեշտ է նշել, որ ինչպես միշտ, այնպես նաև այս ղեպում, Ամիր-Գունա խանի և հետա-
գայում նրա զրգու Քահնազղուլի խանի մտերմական հարաբերությունները հայ շահագործող
դասի ներկայացուցիչների՝ մելիքների, տանտուերների և հատկապես բարձրաստիճան հոգևորա-
կանության հետ, շատ քիչ էր մեղմացնում հայ աշխատավորության ծանր վիճակը, որ կրում
էր բազմաթիվ հարկերի ծանրության տակ: Այդ պարզ երևում է թեկուզ հենց նույն Հաքարիա
Սարկավազի պատմության Ա հատորում պահպանված Քանաթեղ գյուղի հարկահանության
նկարագրությունից, որն ամբողջությամբ մեջ է բերված սույն հատորի 6-րդ գլխում:

Իրականում հիշյալ խաների օրոք ամրապնդվել էին հայ աշխարհիկ և հոգևոր իշխող դա-
սերի իրավունքները: Այդ են ապացուցում նրանց կողմից հատկապես էջմիածնի կղերի շահերը
պաշտպանելու ուղղությամբ ցուցաբերված առանձին հոգատարության փաստերը, որոնք ար-
ձանագրված են նույն ժամանակի շահական հրովարտակներում ու բեկլարբեկների հրամանա-
գրերում (Հրովարտակներ, 11, վավ. 2, 4, 5, 6, 7, 11, 14, 17, 18, 19, 20, 22):—266:

54—Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի մեջ պահպանվել են այս 100 թվական
մուղադալի կամ «փիշգաշի» վերաբերյալ հրապարակված Շահ-Աբրահիմ և Շահ-Առֆիի
հրովարտակները: Շնորհիվ այդ վավերագրերի պարզում է, որ այս բավական ծանր հարկը, որի
մասին մեծ վշտով է հիշում Առաքել Գավրիժցին, և որը փաստորեն ծանրացած էր ոչ թե
վանքի, այլ վերջին հաշիվով հայ աշխատավորության վրա, հաստատվել է Շահ-Աբրահիմ կողմից
1617 թվականին և վերացել է Շահ Սաֆիի 1629 թ. հրովարտակով (Հրովարտակներ, 11, վավ.
12 և 19):—284:

Ա.

Արաղա փաշա 289—291
 Արբաս, թագաժառանգ (հետագայում Շահ-Արբաս մեծ) 194, 200
 Արբաս Բ 73
 Արբաս խան 312
 Արբասյաններ 43
 Արբասյան խալիֆայություն 105
 Արզար դպիր Քոբառեցի 190—193, 222
 Արզու-Հալիմ Գարա Ցաղրճի կամ Ազրճի 226, 227, 230
 Արդուլահ փաշա Քյոփրյուզու 332
 Արբահամ կաթողիկոս Կրետացի 71, 75
 Արբահամ քահանա Կ. Պոլսեցի 411, 414
 Արու-Բեքր 43
 Ազուլիս 156, 238, 272, 273, 363, 365, 367, 460, 473
 Ազուլյաց վանք 420
 Ադանա 263
 Ազրիան Ակոնքեկ (հունդացի փորագրիչ) 463
 Ազրիանուպոլիս 28, 64
 Ազրիական (Ազրիատիկ) ծով 177, 184, 221
 Ազար, սանջակ 55
 Ազարիա կաթողիկոս 201
 Աթազ, սանջակ 55
 Ալլահվերդի խան 253
 Ալամութ ամրոց 194
 Ալամանի քաղաք 366
 Ալամանաց երկիր 359
 Ալաշկերտ 252
 Ալատաղ 180
 Ալրանիա 29, 117
 Ալգեթ 56
 Ալիու վանք 303
 Ալեքսանդր է պապ 332
 Ալեքսանդր կայսր 32
 Ալեքսանդր Մեծ Մակեդոնացի 216, 217
 Ալեքսանդր վարդապետ (հետագայում Ալեքսանդր կաթողիկոս) 419
 Ալեքսանդր քահանա 191, 192
 Ալեքսանդր Օտտոմանուս 118
 Ալեքսեյ թագավոր 119
 Ալթին Դալաբոց, կարդինալ 337
 Ալի խալիֆ 43, 50, 121
 Ալիշան, հայր Ղևոնդ 185
 Ալի փաշա Ջանիուզ ուլի 263, 264
 Ալալիսիոս Պիդու 408, 440, 441, 445
 Ախալցխա 165, 295
 Ակ-Կոլունու, (Քուրթմենական ցեղ) 170, 204
 Ակն քաղաք 211, 358

Ակոռի 340
 Ահի-Ցաթմա-խանդ 104
 Ահմեդ վեզիր 23
 Ահմեդ սուլթան 264, 265 326
 Ահմեդ փաշա 226
 Աղա-Մուհամմեդ-խան 52
 Աղավատուն 137
 Աղբակ գավառ 241, 252, 291
 Աղթամար 129, 131, 142, 183, 214, 399
 Աղունց վանք 340
 Աղստափա 56
 Աղվանից երկիր 142, 168
 Աղվանք 53, 292
 Ամախսի վանք 197
 Ամասիա 55, 172, 226
 Ամբերդ (Անբերդ) 148, 265, 357
 Ամենափրկիչ (Ամենափրկիչ, Ամենափրկչյան) վանք 271, 416, 418, 429—431, 435, 457
 Ամերիկա 8, 220
 Ամիդ (տես Դիարբեքիր)
 Ամիդան (Քանաքեռ գյուղի տանտաներ) 147, 292
 Ամիրզունա խան 243, 248, 254, 265, 274, 277, 283, 285, 287, 312
 Ամիրզուլուի վանք (Ամբզուլուի, Ամլորգվո) 269, 370
 Ամիր Համզա Միրզա, Մուհամմեդ Խալաբանդալի սրդի 194, 199, 200
 Ամիր շարաֆ 179, 180
 Ամկո երկիր (Ամկուն) 179, 462
 Ամստերդամ (Ամստրդամ) Ամստրդամ, Ամստերդոմ) 154, 254, 366, 367, 432—434, 436, 437, 439—448, 446, 450, 459, 461, 462, 464, 467, 471—473
 Այա-Մոֆիա, մզկիթ 149
 Այվազավակի 361
 Այտուլյան 205, 206,
 Այրարատ 265
 Այրի վանք 340
 Անակրեոն 100
 Անանիա առաքյալ 285, 313
 Անատոլիա (Անատոլի, Անատոլու) 34, 39, 53, 54, 64, 127, 225, 359, 411
 Անզլիա 37, 119, 220, 328, 339, 406
 Անզուլ 468
 Անզունների վանք 302
 Անդրեսա քահանա 272, 274
 Անդրկովկաս 53, 55, 61, 62, 83, 84, 89, 168, 169, 193, 194, 224, 233, 235, 253
 Անի քաղաք 13, 107, 139, 336, 348

Անիի թագավորություն 129
 Անկյուրիա 290, 390
 Անկոնա 30
 Աշտարակ 137, 288
 Ապաշնորհ-Ջահրնկալ Վանանդեցի 154
 Ապարան (Աբարան) 56, 241, 252, 290, 311
 Առաքել Բաղիշեցի 207
 Առաքել Դավրիժեցի 125, 195, 198, 207, 226, 233, 237, 242, 243, 245, 246, 253, 256—261, 263, 267, 271, 273, 274, 285, 299—302, 304, 306, 344, 351—354, 379, 397 409, 416, 419—427 440, 443
 Առինչ 189
 Ասիա 10, 13, 28, 32, 50—52, 77, 151, 153, 178, 187, 217, 334, 410, 430
 Ասլան աղա 122, 287
 Ասորեստան 45, 56, 466
 Աստապատ գյուղ 313
 Աստվածատուր երգիչ 386
 Աստվածատուր ներսեսովիչ, եպիսկոպոս 233, 243, 459
 Աստվածատուր կաթողիկոս 134
 Աստրաբադ 88
 Աստրախան 169, 313, 471
 Ավան, գյուղ 303
 Ավգուտինգ (Օգոստինոս) Բաշեցի 245, 249, 251
 Ավդալ խան 308
 Ավիտի, Ավիան վարդապետի եղբայրը 436, 487
 Ավիտի Կատրիարք 120
 Ավետիք պատրիարք Կ. Պոլսեցի 114
 Ավնկա բերդ 181
 Ավստրիա 35, 220, 324
 Ատլանտյան օվկիանոս 8
 Ատրպատական 35, 88, 92, 173, 178, 224, 235, 264, 314, 316
 Արարիա 11, 17, 25, 34, 85, 102, 177
 Արարկիր, սանջակ 55
 Արարտան (Արարիտան, Արապիտան) 151, 411, 468
 Արագած լեռ 294, 339, 357
 Արայի լեռ 357
 Արաշ 169
 Արարատ լեռ (տես Մասիս)
 Արարատյան դաշտ 129, 183, 194, 197, 231, 239, 241, 243, 252, 266, 287, 294, 309
 Արարատյան երկիր 131, 132, 137—139, 186, 188, 195, 198, 239, 241, 243, 257, 259, 265—267, 270, 274, 291, 392, 294—298, 310, 312, 339, 340, 349, 356
 Արաքս (Արասոդ, Երասխ), գետ 53, 88, 89, 171, 173, 196, 221, 234, 235, 237, 243, 244—246, 248, 249, 350, 360,

265, 266, 274, 288, 295, 317
 Արաքսի հովիտ 155, 363
 Արաքսի ձոր 246
 Արդահան-Քյուչուկ, սանջակ 55
 Արդեբիլ (Արտաբիլ) 43, 44, 170, 171, 259
 Արզում (տես էրզրում)
 Արիոս 283
 Արիստոսել 30, 116, 270, 271, 410, 451
 Արխանգելսկ 471
 Արծկե 55, 174, 178, 180, 181, 183, 188, 252
 Արծն գյուղ 354
 Արծրունյաց տոհմ 370
 Արճեշ 55, 174, 178, 180, 183, 188, 239, 252, 286
 Արշակ թագավոր 257
 Զրշակունյաց հարստություն (Արշակունիներ) 369, 370
 Արշե, սանջակ 55
 Արշակու վանք 302
 Արտահուն, սանջակ 55
 Արտաշիր թագավոր 465
 Արցախ 89, 169, 321, 336
 Աքբար—Շահ 99
 Աքեմենյաններ 43, 45, 105
 Աֆրիկա 8, 32, 53, 468

Բ.

Բաբախան (տես Ֆատալի շահ)
 Բաբելոն 25, 204
 Բաբերդ 174, 227, 349
 Բագրատունիներ 369
 Բագրատունիների տոհմ 129, 359, 370
 Բագրևանդ 288
 Բագու (Բաբու, Պաբու) 170
 Բաթինչ 137
 Բալխ քաղաք 100
 Բալկաններ 28
 Բալկանյան թերակղզի 11, 28, 31, 80, 117, 344
 Բաղդադ 105, 133, 178, 180—182, 194, 257 276, 286, 292, 295, 296
 Բաղեշ 76, 174, 178, 179, 269, 270, 292, 304, 308, 336, 330, 362, 370, 409, 411
 Բաղք (Աճանան) գավառ 272
 Բալազետ 40, 133
 Բալազիտ 56
 Բալազիտ Բ, սուլթան 33, 172
 Բալինդուր, բեկ 283
 Բանասրե, եզվիտ 326
 Բասեն 55, 188, 239, 252, 288
 Բասրա, քաղաք 133
 Բարբոնի, տպարանատեր 454
 Բարկուշատ 56, 313
 Բարդա գյուղ (հին Պարտավ քաղաք) 56
 Բարդուխանու առաքյալ 185

Բարձր Հայք 365, 369
Բարսեղ արևդա 199
Բարսեղ վարդապետ 269, 270
Բելագան 56
Բելգիկա (տ. Հոլանդիա)
Բելգրադ 29
Բելյուս 64
Բենիկուտուր, սանջակ 55
Բերդակու վանք 302
Բերդեա, սանջակ 55
Բերկրի 55, 180, 216, 252
Բելլըլ Մուհամեդ փաշա 175
Բիթլիս 53
Բյուզանդիկ, սանջակ 55
Բոսնիա 30, 31
Բոսֆոր 17, 30
Բորչալու (Պորչալու) 81, 90, 91
Բորդուի, տպարանատեր 454
Բրիտանիա 405
Բրիտիս, գյուղ 232
Բրուա 64
Բուալո (Ֆրանսիացի գրող) 333
Բուզարիա (Բուզարիա) 31, 54, 117

Վ.

Վալանոս Կղեմես 319—321, 330, 332, 336, 418, 441, 451—454, 472
Վալենտեր օղլի, Ջալալի 264
Վաղատիա 264
Վաղ, գյուղ 420
Վամրեզ 340
Վալլ Վահան 400
Վանգես, գետ 425
Վանձակ (Վանջա, Վանձա, Գյանձա Գենջե) ալժմ Կիրովարազ 56, 89, 169, 196, 200, 259, 264 292
Վանձակի խանութուն 89, 92
Վանի 243, 295, 340
Վանիի գավառ 258
Վանիի լեռներ 243
Վանու ձոր 252
Վասպար Վասպարիների, արքեպիսկոպոս 347
Վասպար գյու. Պյուի 341, 342
Վասպար Սահրատյան (Ջուլիայեցի, տպարանատեր Վենետիկում) 455
Վարա-Գոյունլու, տոհմ 204
Վարա Սաիդ, ջալալի 264
Վափեստանի (ճովակալ) 127
Վեզրան, սանջակ 55
Վեղամա ծով 252
Վեղարզ 247
Վեղարդի ձոր 243
Վեղարդի վանք 243
Վեղարրունի 147, 258
Վյուզալ բեկ—265
Վեռզալ—Հասար 141
Վերմանիա 29, 34, 153, 187 220, 222, 223

Վերվիտա 32
Վրնալ, ջալալի 264
Վիլան (Կիլան) 170
Վիլանի նահանգ 133
Վինեա 468
Վյոգրուազ գյուղ 97
Վյուլիստան (Գուլստան) 170
Վնունյանց գավառ 216
Վոկոմարիթ (Վուկոմարիթ) 265
Վոլգոթա 249
Վոլթան 232
Վորի 263
Վրիգոր Աղթամարցի 207, 214—217
Վրիգոր, գրող 202
Վրիգոր ժԿ, պապ 200, 201, 223
Վրիգոր ժԵ, պապ 318
Վուլապ, բերդ, 314
Վրիգոր Լուսավորիչ 129, 131, 191, 282, 299, 399, 400, 408
Վրիգոր կաթողիկոս Մակվեցի 137
Վրիգոր Կեսարացի 428
Վրիգոր Վարագեցի, դպիր 271
Վրիգոր վարդապետ Դարանազցի 225, 229, 231, 254, 256, 277, 286, 287, 289, 290, 292, 306, 347—351
Վրիգոր Տաթևացի 442
Վրիգորյան նասիր, Ոսկան վարդապետի ժամագրքի տպագրության ակտիվ մասնակից 447, 448, 459
Վուլապ, բերդ, 314
Վուլփիթան, բնակավայր Պարոկոտտանում 354
Վուլիա Անտուա 238, 239, 241, 249
Վուտենբերգ 220, 427, 429, 467
Վևորդ կաթողիկոս 125
Վևորդ վարդապետ Մխլալիմյան 330

Վ.

Վալմալի ջրանցք 96
Վահան շահ 179, 180, 183
Վաղստան 70, 193—195
Վամասկոս 35
Վանթի 394
Վաշթյան (Քարահատ) 295, 296
Վավիթ Անհաղթ 269
Վավիթ Բաղիշեցի 299, 308, 370
Վավիթ Գառնեցի, գրող 235
Վավիթ կաթողիկոս, էջմիածնի 233, 262, 263, 265, 274, 281, 428, 432
Վավիթ մարգարե 222, 245
Վավիթ (Վավութ) մելիք Կոտեի և Անբերդի 265, 354
Վավիթ Սալամորցի (Մշեցի), երգիչ 387, 388
Վարանաղյաց գավառ 349
Վարաշամր 420

Վարդազ 130
Վեմարքի, սանջակ 55
Վերբենդ (Վարբանդ, Վարպանդ Վամիրդափու) 70, 168, 194, 195, 199, 257, 337
Վերջան 172
Վելա Բուլլի լը Գուլ (Ֆրանսիացի ճանապարհորդ) 335
Վը Լալա (Ֆրանսիացի ճանապարհորդ) 335
Վըլաբրուա (Ֆրանսիացի հեղինակ) 333
Վիրաբերի 34, 53, 133, 149, 174, 179—121, 183, 256, 262, 304, 347, 411, 413
Վիրաբերի նահանգ 55
Վիզակ 196, 197, 232
Վիժոն 468
Վիոկղետիանոս 457, 458
Վիտաին բեկ 308
Վոն Լեոնարդո (Սիլոնի արքեպիսկոպոս) 201
Վսեղ գյուղ 313
ՎՊՏոն (18-րդ դարի հեղինակ) 78

Ե.

Եգիպտոս 8, 11, 17, 25, 32, 34, 76, 105, 157, 177, 272, 333
Եդեսիա (Ուռույ) 226
Եդիշեր, Ջուլամերկի իշխան 304, 305
Եթովպացի կաշատուր քահանա 402—404
Երկրատան 335
Եկեղյաց գավառ 263
Եղեգաձոր 252
Եղիազար կաթողիկոս Այնթափցի 310, 315, 341, 342, 358
Եղիշ պատմագիր 465
Եղնաբերդ 302
Եղվարդ 288, 313
Երմեն, երկիր 35
Եսայի վարդապետ Մեղրեցի 420
Եվդոկիա (Թոխաթ) 76, 133, 152, 190, 217, 226, 229, 411
Եվրոպա 8—13, 28, 29, 31—33, 35, 37, 40, 41, 52, 53, 68, 75, 114—116, 118, 151, 152, 154, 155, 171, 178, 184, 187, 190, 193, 220, 221, 223, 232, 236, 238, 251, 316—319, 321—329, 332, 333, 337, 422, 427—430, 432, 437, 438, 441, 443, 446, 450, 454, 460, 464, 466, 468, 472
Եվրոպական Քուրթիա 26, 31, 53
Երեմիա վարդապետ Մեղրեցի 459
Երզնկա 172, 202, 230, 254, 264, 290
Երնջակ 251, 316, 322
Երնջակ գետ 234
Երուսաղեմ 32, 33, 35, 57, 120, 121, 133, 142, 220, 267, 282, 299 310, 311, 315,

334, 335, 338, 341, 348, 350, 354, 358—360, 368, 369, 378, 437, 439
Երևան 55, 56, 76, 95, 96, 122, 132, 133, 147, 156, 188, 195, 197, 198, 200, 225, 238, 240, 242, 248, 252, 254, 257, 262—266, 274, 275, 277, 283, 285, 286, 288, 292, 293, 295, 297, 298, 311—314, 316, 325, 327, 335, 336, 341—343, 365, 376, 377, 435
Երևանի գավառ 259
Երևանի խանութուն 61, 82, 85, 89, 92—97, 126
Երևանի նահանգ 54
Եփեսոս—264
Եփեսոսի ժողով 453
Եփրատ գետ 171, 186, 368

Զ.

Ջազլամ (Ջակամ, Ջակամի), երկիր 292, 340
Ջալ-խան, Երևանի 341
Ջանգի գետ 340, 342
Ջանիկ, սանջակ 55
Ջառաֆխան (Բազրեանդ), քաղաք 288
Ջարդիբիլ գավառ 56
Ջարուստան (Ջարուշան), սանջակ 55
Ջաքարիա Ազուլեցի (վաճառական, հեղինակ) 156, 373, 432
Ջաքարիա Գ կաթողիկոս 177
Ջաքարիա եպիսկոպոս Գնունյանց, բանաստեղծ 207, 216, 217
Ջաքարիա սարկավազ Քանաքեղցի, հեղինակ 122, 125, 265, 283, 286, 287, 292, 293, 296, 298, 309, 310, 312, 314, 315, 338—342, 344, 354—357, 363—368
Ջաքարիա վարդապետ (Հովհանավանքի վանահայր) 298
Ջեյնար-խանում, բանաստեղծուհի 104
Ջենտրուր գետ 425
Ջյուլուխա (Ջյուլուխ), քաղաք 133, 264, 339, 437, 446
Ջուլկար, նահանգ 34

Է.

էդեզիկ, սանջակ 55
էրվարդ Գիրբոն (անգլիացի պատմաբան) 466
էզանի, սանջակ 55
էլգեվիր Լյուդվիգ (տպարանատեր Ամստերդամում) 433
էլգեվիրների տոհմ 433
էլվենդ (ակ-կոլունունների էմիր) 170, 171
էտիմալ-դոուլե, վեզիր 314
էնգելի, քաղաք 133
էնկյուրի, ջրբան 133
էջմիածին 124, 126, 129, 133—133, 137—140, 142, 184, 186, 190, 191, 204, 238,

247, 260—263, 265, 268, 271, 274—
276, 278, 283—286, 288, 294, 297—
301, 309—316, 318—320, 326, 327,
334—337, 339, 341—343, 351, 352, 354,
355, 359, 409, 410, 416, 421, 426,
428, 432, 433—440, 442, 444, 461
Էջմիածնի վանք 131, 183, 284, 294—295
Էսպերո, սանչակ 55
Էտտարպա, սանչակ 55
Էտրենե, քաղաք 390
Էրեմեա, վանք 302
Էրկրում (Արզրում) 55, 76, 133, 152, 154,
158, 163, 164, 172, 173, 176, 189,
194, 195, 199, 202, 225, 239, 240,
254, 255, 265, 277, 288—291, 293,
295, 311, 325, 329, 335, 338, 342,
365, 411, 412
Էրզրումի նահանգ 55
Էրզրումի վիլայիթ 350
Էքրադ, սանչակ 35

Թ.

Թաղեոս առաքյալ 185
Թաղեոս վարդապետ Անթրանտացի 127, 187,
207
Թաղեոս քահանա Համազասկյան 442—444,
445—448, 450
Թաթարստան 401
Թաթոս թոխաթեցի, երգիչ 220
Թահմազուլի բեկ հետապալում Նադիր շահ
285—288, 291—293, 295
Թահմազ շահ 124, 178, 182, 184 187, 189,
193, 194
Թառիլ, քաղաք 152
Թավրիզ (Թավրիզ, Դավրիժ) 105, 133, 152,
155, 171, 173, 178, 180, 182, 194, 199,
200, 203, 224, 231, 234, 250, 252, 253,
256; 259, 275, 293, 301, 304, 325, 335,
343, 351, 364, 365, 412, 420
Թարսիս 263
Թեհեմեզկերեկ, սանչակ 55
Թերֆ, բերդ 337
Թերման, սանչակ 55
Թիհիֆակիշահիր, սանչակ 55
Թիֆլիս (Թիֆլիզ, Թլվիս, Թփլիս) 56, 133,
156, 194, 224, 275, 325, 338, 363, 372,
420
Թուրքաց Հայաստան 142, 148, 165, 285,
288, 368
Թողկա եկեղեցի 302
Թոխաթի վանք 217
Թոմա Աքվինացի, կաթոլիկ գրող 410
Թոմա (Թովմա) Կեմպացի 454
Թոմա (Թովմա) Մեծոփեցի 137, 203
Թուզանա, Իտալիայում 438
Թովմա վարդապետ Նուրիջանյան (հետա-

գայում եպիսկոպոս (460—462, 465—
467, 468, 471—473
Թովմա քահանա Հայրապետյան 447—450
Թորթում, սանչակ 55
Թոփալ Օսման փաշա 264
Թրակիա 117
Թոխաշուր 179
Թումանիս, գնվառ 56
Թուրանի դաշտ 88
Թուրքեստան 105

Ի.

Իբրահիմ բեկ 307
Իբրահիմ-փաշա 170, 178, 183,
Իզմիր 141, 152, 156; 278, 365, 367
Ինճիճյան 361
Ինդոկենտիոս ԺԱ պապ 448
Ինչադա, շալալի 226
Ինչե, գավառ 56
Իշյար, սանչակ 55
Իսմայիլ շահ 170—173, 204, 241
Իսլան գավառ Դիարբեքրի նահանգում 149
Իսրայիլ Օրի 338, 339
Իվան Գ ռուսաց մեծ իշխան 31
Իտալիա 9, 32, 185, 191, 192, 220, 222,
232, 235, 271, 320, 339, 372, 427, 429—
431, 437, 438, 457
Իրանի սարահարթ 88

Լ.

Լեհաստան 184, 187, 219; 237, 259; 277,
294, 300, 319, 320, 326, 370, 371, 379,
408—410, 416, 435, 440; 441—442,
445, 474
Լեմբերգ Ստեփանոս (Իտալացի եկարեչ) 427
Լայրնից (գերմանացի փիլիսոփա) 333,
467
Լենկիթեմուր (Լանկ Քամուր) 11, 42; 45,
98—99, 146, 187, 203, 204; 217, 236,
237, 370
Լեոնարդ Ֆիլար, Աթենացի 119
Լեպանտոյի ծովածոց 41
Լեսոս կղզի 113
Լեյզա, քաղաք 366
Լըվան (Լիվան) 34
Լիբանան 252
Լեզորնո (Լիկորնա), քաղաք 155; 366
Լիմանապատ 271, 370
Լիմ կղզի 270, 362, 409, 416; 435
Լիոն 444
Լիվոնո, քաղաք 431, 437, 438, 442, 444,
454, 457, 459, 460
Լոյուա Իգնատիոս 325, 326
Լոնդոն 404, 466
Լոնժոն, միսիոնար 327

Խ.

Խոֆ (Խոու երկիր, գավառ) 133, 241, 252,
219, 313, 340, 420
Խվով (Լեմբերգ Խով) 219, 408—410, 440,
442, 443
Խուբեր 10
Խոի ԺԴ (Ֆրանսիական թագավոր) 37, 120,
321—327, 328, 331—334, 336, 341,
443, 448, 449, 450
Խոն Ալլացի, «Էլլագա», քերթվածի հեղինակ
ը 118
Խոն Ժ պապ 32

Խալաթիա 390
Խաշատուր Արոմյան 123, 355, 356, 457
Խաշատուր Կեչառուցի 216
Խաշատուր վարդապետ Կեսարացի (ամենա-
փրկիչ վանքի առաջնորդ) 271, 416, 429—
431, 435
Խաչն 196, 232, 292, 401
Խասրիկ գյուղ 303
Խարակոնիս, գյուղ 210, 390
Խեքուց վանք 302
Ջզու (Դիարբեքրի նահանգում) 149
ձօթի գյուղ 216
Նիզան 179
Նյաթ 174, 178, 179, 186, 188
Նոուա 55, 239, 252, 308
Նոյ 241, 252
Նոշար 306, 307
Նոշարի բերդ 304
Նոշա-Նազար (շաղախիցի վանատական) 384, 438
Նորա Նահապետ Գյուլնազարյան (աղայեցի
վանատական, աղաթանաթեթ) 456
Նոշի-բեկ (17-րդ դարի թուրք գրող) 38,
39
Նոսրով (Նոսրով) Խոն 296—298
Նոտանե գյուղ 273
Նորատոն 88, 171, 178, 180, 300, 224,
247, 248
Նոր Վիրապ 247, 340
Նուգարանդա շահ 199, 200, 223
Նուրջան, սանչակ 55

Ո.

Օպա, սանչակ 55
Օպիկատոս պապ 29
Օպիս, քաղաք Իսպանիայում 366
Օպիսիանո Սուտ (Ալեքսանդր Մակեդոնա-
ցու կենսագրությունը գրող) 216
Օսմիր 19, 35, 60, 64, 70
Օսլովան 55, 241, 252
Օսլովանի գավառ 288
Օսմախ (Քեմախ) 174, 230, 290, 349
Օսմենեց, քաղաք 371
Օսպատան փաշա (ժողովրդ) Ցուաթ 24

Օսպից (Օսպիական, Օսպյան) ծով
51, 88, 169, 226, 235, 337
Օստամոնի 34, 264
Օստրիտո Ցուրի, Ալբանիայի իշխան 29
Օսլավերտ 265
Օսրահիսար 55
Օսրապետ վարդապետ Անդրիանացի, սրբա-
գրիչ 434, 436, 437, 439, 442, 460
Օսրախան (շահ Իսմայիլի գորավար) 174,
175
Օսրի գյուղ 259, 265, 288, 311, 340, 357
Օսրեո գավառ 252, 288
Օսրո 55, 76, 133, 188, 194, 225, 240, 245,
252, 263, 266, 286, 287, 311
Օսրսի նահանգ 55
Օսրանանից վանք 302
Օսարիա 226, 378
Օսարկան, սանչակ 55
Օսիլիկիա 129—131, 136, 148, 184, 188,
190, 200, 201, 208, 209, 221, 226, 263,
299
Օսլարի, սանչակ 55
Օսպրոս կղզի 460
Օսրակոս պատրիարք, Կ. պոլսեցի 320
Օսրակոս քահանա Տրապիզոնցի
Օսրակոս քահանա Տրապիզոնցի (Սյունյաց
գաղթի հիմնադիրներից) 267
Օսրաթ, սանչակ 55
Օսրուտաշան, սանչակ 55
Օսրուդ (պատրիարք հունաց) 324
Օսրիս եպիսկոպոս (Ֆրանսիական Լուի
ԺԴ թագավորի մինիստր) 312, 329, 333,
334
Օսրտո 368
Օսոզ (Քաղ Երեանի) 348
Օսոխ (սելջուկյան մայրաքաղաք) 100
Օստանդին Իրզեկացի (ժողովրդական եր-
գիչ 12, 207, 216
Օստանդին կաթոլիկոս 131
Օստանդին (կաթոլ հունաց) 192
Օսլկա 79
Օսլկասյան Լեոնաշյուս (քանեթ) 51, 171
Օստեից գավառ 258, 295
Օ. Պոլիս 8, 20, 24, 27—35, 38, 39, 42,
57, 60, 64, 66, 69, 70, 76, 107, 113,
114, 116, 119, 120, 127, 133, 134,
141—143, 145, 146, 150, 184, 222, 225,
240, 257, 265, 272, 277, 285, 289—
292, 299, 300, 303—305, 309—313,
320, 325, 326, 333—335, 338, 339,
342, 348, 350, 355, 357—360, 362, 442,
446, 456
Օսկու վանք 302
Օրեոն կղզի 24, 118
Օրթանիչ Ցուրի, սերբ գրող 119
Օուր-Արաքսյան հովիտ 89
Օուր գետ 89, 168, 190

Հ.

Հարաշատան 468
 Հարար, սանչակ 56
 Հագրեկ, սանչակ 55
 Հախերք, գյուղ 232
 Հալեպ (Բերիտ) 35, 333, 354 358, 423
 Հակոբ երեց, տղաուսաց 229
 Հակոբ երեց, Կարենցի 368, 369, 371
 Հակոբ կաթողիկոս Զուղայեցի 309—316, 327, 336—339, 341, 342, 352, 359, 420, 432, 437, 442, 460
 Հակոբ վարդապետ Զրպետյան, Եղիսացի 459
 Հակոբ քահանա Արծկեացի 367
 Հակոբ քահանա Գրիգորենց 404, 416
 Համազան 171
 Համզաշիման 252
 Հանկազ, մելիք 232
 Հանկական բարձրավանդակ 171
 Հանիս Քահնազ-ղուլի բեկ 244, 245, 251
 Հաջի Կալֆու (Մուստաֆա Բեն-Արզուլլահ), Թուրք հեղինակ 102
 Հաջի Չելեբի 62
 Հաուլում, քաղաք 366
 Հավուց-Քառ, վանք 243, 340
 Հարդուս, սանչակ 55
 Հարստհաուզեն (գերմանացի ճանապարհորդ) 123
 Հաֆեզ 98—100
 Հելլադա 116
 Հելլեսպոնտ 333
 Հեյզար շահ 193
 Հեսսեն Կասսել 472
 Հերաթ, քաղաք 224
 Հերցեգովինա 117
 Հիմալայներ 236
 Հնդկաստան (Հնդստան) 8, 99, 133, 151, 156, 235, 359, 366, 415, 457
 Հոգյաց վանք 306
 Հուանդիա 220, 328, 432—434, 437, 439, 441, 443, 444, 450, 461, 464, 465, 471
 Հոմերոս 30, 116
 Հովհաննավանք 258, 284, 288, 294, 293, 340, 354, 355, 357
 Հովհաննես ավագերեց Լեհացի 370, 371
 Հովհաննես եպիսկոպոս 143, 388
 Հովհաննես Երզնկացի, երգիչ 391
 Հովհաննես Քլկուրանցի, 207—210, 214, 222, 393
 Հովհաննես Հոլով (հայ կաթողիկ գահանա) 447, 454—457
 Հովհաննես Մակվեցի 247
 Հովհաննես Զուղայեցի վարդապետ (Հովհաննես Մոքուզ), գրող 417, 419, 432, 471

Հովհաննես քահանա Արճիշեցի, գրող 178, 182, 183, 207
 Հովհաննես քահանա Տերզնիցի (Գրիգորյան տոմարի թարգմանիչ) 223 Հովհաննիսի՞՜ վարդապետ 196, 197, 207:
 Հովհաննիսյան Մատթեոս Վանանդեցի 448, 450, 460, 461, 467, 468, 471
 Հոփսիմեն կույս 262, 400, 408
 Հոփսիմեն վանք 300
 Հոոմ 30, 33, 114, 157, 171, 181 184—187, 190—193, 200—202, 223, 251, 277, 316—321, 323, 329, 332, 336, 338, 339, 343, 408, 409, 417, 429, 430, 432, 437, 438, 442—445, 447—449, 451, 453, 457—460, 462, 466, 471
 Հրազդան (Ջանգի) 295
 Հուլարդատին, ջալալի 226
 Հունաստան 30, 31, 117, 118
 Հունգարիա 35, 117, 226
 Հունիադ Ցանուշ, հունգարացի իշխան 29, 118
 Հուսեին աղա, Վանի կառավարիչ 304
 Հուսեին շահ (Մուլթան Հուսեին շահ) 343, 417, 418
 Հուսեին փաշա 226
 Հուստինիանոս 333

Ձ.

Ձագավանք 340
 Ձորագեղ, թաղ Երևանի 340

Ղ.

Ղազախ 90, 91, 133
 Ղազախի գավառ 355
 Ղազար երեց Սեբաստացի 389
 Ղազար Փարպեցի 203, 312, 465
 Ղազվին (Ղազրին) 126, 193, 232, 251
 Ղաչարյան (Ղաչարյանների) հարստություն 88
 Ղարաբաղ 55, 56, 64, 95, 193, 194, 196, 197, 200, 232, 259, 336, 337
 Ղարաբաղի խանություն 62, 89, 92, 95, 96
 Ղարաբուզ, սանչակ 55
 Ղարաղաշ (Մելիտինեի կառավարիչ) 254, 256
 Ղարա-Մուհամմեդ փաշա 264
 Ղափան (Կապան) 56, 420
 Ղըրիսուլաղ 56, 198, 252, 311, 314, 341
 Ղլիշենց Ավետիս (վաճառական, տպարանատեր) 433, 434
 Ղրիմ 133, 195, 237, 259, 295, 349
 Ղուբայի խանություն 64
 Ղուկաս կաթողիկոս Կարենցի 126
 Ղուկաս Նուրիջանյան Վանանդեցի 462, 464, 467, 468, 473
 Ղուռուպաշա վանք 302

Ճ.

Ճալեթ, գյուղ 122
 Ճահկա, գյուղ 420
 Ճանիկ լեռներ 226

Մ.

Մաթյուրեն Վեյսին դը Լաբրոզ (գիտնական) 466
 Մալաթիա 55, 127
 Մալաթ Մահմուդ փաշա (Վանի կառավարիչ) 308
 Մախչիլ, սանչակ 55
 Մակեդոնիա 117
 Մակու 56, 241, 252, 340
 Մահմեդ խան, Երևանի խան 297, 298, 311
 Մազասերիզ գավառ 56
 Մալիկա, քաղաք Իսպանիայում 366
 Մաղաբիա Ճեհաճիբյան, դպիր, Կ. պոլսեցի 371
 Մաղաբիա վարդապետ Դերջանցի 127
 Մամիկոնյաններ 203
 Մամրվան, սանչակ 55
 Մանազկերտ 252
 Մանվել եպիսկոպոս 233, 243
 Մասիս 176, 186, 247, 260, 339
 Մասում-աղա 287, 295
 Մատթեոս եպիսկոպոս 312, 336
 Մատթեոս կաթողիկոս 125
 Մատթեոս Մարեցի, դպիր 432, 434, 436, 439
 Մարաղա, քաղաք 316
 Մարաշ 55, 263
 Մարրուրզ 472, 473
 Մարդին, քաղաք 175
 Մարզվան 226
 Մարշալ (անգլիացի գիտնական) 404, 405
 Մարսիլ 34, 223, 338, 444—450, 454, 459, 460
 Մարտիրոս Ղրիմեցի (հոգևորական գրող) 369
 Մեդինա 35, 177
 Մելազկերտ, սանչակ 55
 Մելիտինե 256
 Մելիթգաղա, գյուղ 232
 Մելիթ-Աղամալլանների տոհմ 147
 Մելիթսեթ, Լիմ անապատի միաբան (Վժիտ գյուղից, հետագայում վարդապետ) 270, 285, 416, 435
 Մելիթսեթ, կաթողիկոս Էջմիածնի 232, 233, 243, 262, 263, 270, 271, 273—277, 281, 285, 301, 428
 Մեծամոր (Սև ջուր) 357
 Մեծ Անապատ (վանք Տաթևի ձորում) 268, 270, 272, 362
 Մեհրանի, սանչակ 55
 Մեհրի խանում, բանաստեղծուհի 104

Մեդի 235
 Մենտուա, քաղաք 29, 32
 Մեքոպ Մաչոոց 183
 Միափոր, գյուղ 355
 Միլիթ (Ֆրանսիացի պատմաբան) 430
 Միլտոն (անգլիացի բանաստեղծ) 119
 Մինաս, չուղայեցի նկարիչ 421—426, 431
 Մինաս սարկավազ Քոխաթեցի 317—220
 Մինաս վարդապետ Համշեցի 361, 369
 Միշագետք 11, 105, 171, 175, 176, 286
 Միշերկրական ծով 8, 171, 200, 324, 328
 Միշին Ասիա 8, 10, 11, 16 151, 171
 Միսինա, քաղաք 367
 Միրզա Իրրահիմ, Ատրպատականի վեզիր 314, 340
 Միրջարաֆ, քրդական մեծ իշխան 354
 Միքայել կաթողիկոս Սեբաստացի 184, 190—192, 222, 335
 Մխիթար վարդապետ Սեբաստացի (Մխիթարյան միաբանության հիմնադիր) 472
 Մկրտիչ կաթողիկոս երիմյան 427
 Մկրտիչ Նաղաշ (ժողովրդական երգիչ) 207
 Մուղավիա 119
 Մուղավո-Վալաբիա 53, 183, 259
 Մուլա-Իրիս, Սելիմի օգնական, քուրդ 174, 176
 Մուլա-Նասրեդդին 101
 Մոկաց երկիր, աշխարհ 189, 372,
 Մոկա 149, 189
 Մոսկովյան Ռուսիա 184
 Մոսկովյան թագավորություն 30
 Մոսկվա (Մոսկովիա, Մոսկոֆ) 31, 119, 151, 152, 187, 232, 390, 471
 Մոսուլ 175, 415
 Մովսես Խորենացի 286, 294, 301, 359, 440, 459, 465, 466, 472
 Մովսես կաթողիկոս Խոստանանցի 332, 265, 272—277, 283—286, 291, 306, 421, 435
 Մոտանի լեռներ 308
 Մսըր, Մարա երկիր 181 390, 468
 Մուհամմեդ Ֆաթիհ Ք սուլթան 16, 20, 25, 28, 30, 32, 34, 46, 66, 107, 113, 114
 Մուհամմեդ Գ, սուլթան 20, 113, 119, 325, 231, 240
 Մուհամմեդ մարզաբն 43, 108, 121
 Մուղան 71
 Մուղանի դաշտ 173
 Մուղնի 137, 247
 Մուշ 53, 179, 183, 265, 278, 304
 Մուշեղ, իշխան 400
 Մուտա, սանչակ 55
 Մուսելի Չավուշ, ջալալի 264
 Մուստաֆա Ապուշ 23, 39, 40, 288
 Մուստաֆա բեկ 307
 Մուստաֆա-գազն Քյոֆրու 41
 Մուսաֆա սուլթան 120

Մուստաֆա փաշա, (օսմանյան զորքերի հրամանատար) 194, 195, 197, 346
Մուրադ Ա, սուլթան 107, 127, 171
Մուրատ Գ, սուլթան 23, 113, 199, 225, 230
Մուրադ Դ, սուլթան 26, 37—40, 287, 290, 291, 293
Մուրատ զեմ 368
Մուրատ փաշա, սուլթան Ահմեդի վեզիր 264
Մուրթուղա փաշա, (օսմանյան բանակի հրամանատար) 293, 294
Մուֆարզին, սանջակ 55

Յ.

Յազուր (ակ-կոյունլու ցեղապետ) 170

Ն.

Նարուզդոնոսոր 188
Նադիր շահ 49, 50, 71, 76
Նախավկայի վանք 247
Նախիջևան (Նախճավան, Նախուան, Նախավան) 56, 133, 171, 188, 234, 238, 248, 250—252, 254, 264, 272, 313, 316, 317, 319, 322, 336, 420
Նախիջևանի գավառ 245, 372
Նախիջևանի խանություն 82, 89, 92, 94
Նահապետ կաթողիկոս Էջմիածնի, եղեսիացի 341—343
Նահապետ Քուչակ 207, 210—214, 390
Նաղաշ Հակոբ, Եկարիշ 373, 427
Նաղաշ Հովնաթան 371—374, 376, 377, 427
Նալիբիրսըն, քաղաք 472
Նապոլեոն Ա, կայսր 32
Նաշաֆ խան, Երևանի 311, 312
Նասրեդդին շահ 125
Նեղոս զեմ 177, 240
Նեսրին, սանջակ 55
Ներսես կաթողիկոս ՍՍԻ 300
Ներսես Շնորհալի 359, 372, 429, 433, 440
Ներսես Պարթև 335
Ներսես վարդապետ Մոկացի (Լիմ անապատի միաբանության հիմնադիր) 270, 271, 361, 362, 370, 395, 396
Ներքին վարազ 302
Նիզ գավառ 148
Նիզամի 100
Նիթ, գյուղ 122
Նիկոլ Քորոսովիշ 277, 300, 379, 408, 409, 441, 445, 471
Նիկողայոս Ե, պապ 28
Նոյ 186, 367
Նորագավիթ 137, 340
Նորագեղ 198, 340
Նորագեղի եկեղեցի 302
Նոր Զուլա 183, 269, 271, 384, 325, 324,

331, 343, 362, 416, 419, 421, 423, 429, 435, 457
Նորք 295, 340

Շ.

Շահ-Աբրահամ Մեծ 49, 51, 52, 76, 106, 223—225, 232—234, 237, 238, 240, 241, 243, 244, 246, 247, 249, 250, 251, 253, 256, 258—260, 262—266, 272—276, 284, 299, 317, 318, 344, 351, 353, 354, 356, 363, 428, 435
Շահ-Աբրահամ Բ 138—139, 298, 310, 312
Շահկերտ (Ղազանի), գյուղ 420
Շահվերդի խան, Գանձակի 156
Շամախի 168, 169, 325, 326
Շամախու խանություն 89
Շամշադին 91
Շամքոր 56
Շապուհ Երկարակյաց 241
Շատենզիֆ, սանջակ 55
Շարապխան 252
Շարդին (Ֆրանսիացի ճանապարհորդ) 49, 56, 70, 72—75, 77, 158, 311—313, 328, 329, 422, 425
Շարլ Ե (Ֆրանսիական կայսր) 34—36
Շարլ Ը (Ֆրանսիացի թագավոր) 32, 38
Շարուր 238, 295
Շարքի, սանջակ 55
Շաքի, Շեքի (Նուխի) 62, 64, 122, 194
Շաքիի խանություն 89, 92, 96, 97
Շեյխ Իսմայիլ, Շեյխ Հելդարի Ժանանդ 170
Շեյխ Հելդար, Շեյխ Սեֆիի ժառանգ 170
Շեյխ-Սեֆի-ադ-դին 44, 45, 47, 52
Շեքեֆ, Բաղեշի քուրդ իշխող 178
Շեքլե Անտոնի, անգլիացի 232
Շեքլե Ռոբերտ, անգլիացի 232
Շինքար, գավառ 56
Շիրազ 39, 100, 325
Շիրակ 12, 129, 237, 239, 241
Շիրակի լեռներ 238
Շիրվան (Շրուվան) 64, 168—170, 183—195, 251, 326
Շիրվանի խանություն 62, 92
Շիրվանշահ 168, 170
Շոխալու գյուղ 202
Շոտթ, գյուղ 372
Շոտթու եկեղեցի 420
Շորագյալ 91
Շվեդիա 328
Շրդեր Հովհան Հովակիմ (հայագետ հռոմեացի գիտնական) 151, 158, 157, 462, 466, 471—473
Շուշանից վանք 302

Ո.

Ոնոփրիոս, հոգևորական 810, 815
Ոսկանապատ, գյուղ 232

Ոսկան վարդապետ Երևանցի, 319, 354, 434—438, 440—449, 455, 456, 459—461, 463, 471, 472
Ռատոն 182, 189, 286, 307, 399
Ռրոտնա զեմ (Բազարշալ) 267

Պ.

Պալդրան 173, 174, 177
Պամշյան Միքայիլ, վարդապետ 186, 359, 361, 453
Պարեթի զեմ 196
Պարեթի վանք 268
Պելիպի Անտոն (հարուստ վաճառական) 300
Պելիպի Մարխաս (Վանի վաճառական) 306
Պերքեզտան 70
Պլիլլերի նահանգ 55
Պմշկածաղ 174
Պմար փաշա 304—307
Պորականչեր, գյուղ 230
Պորում, սանջակ 55, 226
Պրադ խան 423

Պ.

Պահլավունիներ 129, 203
Պաղեստին 34, 36, 272
Պարթևիոս (Կ. Պոլսի հունաց պատրիարք) 119
Պարիզ (Փարիզ) 223, 336, 428, 444, 447—449
Պարսից ծոց 171
Պարսկական Անդրկովկաս 61, 86
Պարսկական Իրաք 171
Պարսկական Հայաստան 184, 285, 291, 343
Պարտիզանոր 288
Պետրոս Ա (Պետրոս Մեծ), կայսր 154, 321
Պետրոս կաթողիկոս Գետադարձ 129
Պետրոս Սկոնրեզ (հուանդացի փորագրիչ) 463
Պերիկլես 80
Պերտիկ, սանջակ 55
Պիոս Բ (Հռոմի պապ) 29, 32
Պիոս Գ (Հռոմի պապ) 192
Պիրամալի Պողոս (հայ կաթողիկ) 318—320, 437, 451, 460
Պլատոն 116, 270, 271
Պոթի, միսիոնար 326
Պոռոս վարդապետ միաբան 272—274
Պորփյուր 269, 271
Պուզենհալ, սանջակ 55

Ջ.

Ջալալ, հաշենի իշխան 401
Ջակորո-Սոզուստ (գիտնական, կարդինալ) 32

Ջահուկ երկիր 316, 322
Ջապաղչուր 174
Ջաֆար փաշա 231
Ջելալ-էդ-դին Ռումի (պարսից բանաստեղծ) 100
Ջերմաձոր 189
Ջերմուկ 55
Ջիլդեր, գավառ 56
Ջրաբերդ (Ջրաբերդ) 196
Ջուղա 56, 156, 233, 234—239, 241, 244, 245, 248, 251, 260, 271, 298, 418, 419, 423, 429—432, 435, 467

Ռ.

Ռեշտ (Ռաշտ) 133
Ռիկո 60, 339
Ռիշելիս, կարդինալ 118
Ռիվոլա Կանոնիկոս (հայ-լատիններն բարանի հեղինակ) 428, 451
Ռոզոստո 347, 350, 351
Ռոհրշա (Վանի վաճառականների գլխավոր) 303
Ռոշ, եզդիտ 328
Ռոտտերդամ 328
Ռուբինյան անկախություն 130, 200, 359, 369, 370
Ռումելի 34, 53, 54, 64, 127, 133, 151, 259
Ռուն, եզդիտ 327, 336, 341
Ռուսաստան (Ռուսիա) 30, 31, 33, 36, 51, 52, 70, 119, 133, 151, 169, 220, 232, 328, 337

Ս.

Սաադի, սայադիներ 98, 99
Սագման, սանջակ 55
Սադր-ադ-դին (Սեֆիի հաջորդ) 45
Սալաձոր 195
Սալմաստ 184, 241, 252
Սալնապատ վանք 302
Սահակ եպիսկոպոս 273, 276
Սահակ կաթողիկոս 285
Սաղմոսավանք 148, 349
Սամարղանդ 105
Սամսար, սանջակ 55
Սանան (Սինան) փաշա Ջղալ-գաղ 225, 240, 245, 251, 253—256, 305
Սաղաթ գավառ 56
Սանջիար, սանջակ 55
Սապատ, գյուղ 265
Սասանյաններ (Սասանյան հարստություն) 42, 43, 45, 99, 105, 106, 171, 347
Սասանյան Իրան 105
Սասուն 174
Սավուր, գավառ Դիարբեքիի նահանգում 149
Սարգիս եպիսկոպոս (Մեծ անապատի վանք) 149

ժիւրաբանութեան հիմնադիրներէն) 207
Սարվանլար 343
Սարգստակին (Արքայ Ք շահի վեզիր) 73
Սահիբ խան 312—315, 316
Սեբաստիա 190, 191, 226, 227, 263
Սեխտան 88
Սելիմ-Յավուզ Արնախում, սուլթան 21, 27, 32—34, 37, 112, 117, 127, 172—178
Սելչուկներ 100
Սեղբեսարոս պապ 191, 321
Սելյուլ, քաղաք 218
Սերբիա 117
Սեֆեւիներ (Սեֆյաններ, Սեֆյան թագավորութուն, Սեֆյան տոհմ, հարստութուն) 43, 45, 46, 48, 50—52, 62, 88, 99, 106, 158, 171, 173, 224, 310, 355
Սեֆի շահ 170, 284, 293, 424
Սըվազի նահանգ 55
Սըրխու վանք 302
Սիբիր 119
Սիմալի գյուղ 230
Սիմեոն կաթողիկոս Երեւանցի 181, 141, 300
Սիմեոն վարդապետ Ջուղայեցի, գիտնական 416, 435
Սիւս 129, 131, 142, 188, 200, 201, 204, 210, 263, 299, 300,
Սիսիան 56, 420
Սիբիա 34, 105, 115, 171, 177, 333
Սկարաւա գավառ 56
Սկարծել, գավառ 56
Սկուրեռ, սանջակ 55
Սյունյաց աշխարհ 89, 169, 188, 268, 272, 313, 336
Սյունյաց դպրոց 268—271, 301, 362
Սյուրբուկ, սանջակ 55
Սողոմոն Լեոնյան 442, 447—450, 459, 460
Սոֆիայի դաշտ 256
Սպահան 36, 73, 75, 105, 134, 141, 152, 155, 156, 232, 234, 248, 260, 262, 263, 271, 274—276, 284, 297—299, 310, 313, 317, 323, 325, 327, 336, 351, 367, 417, 424, 425, 435, 442
Սպանիա 220, 366
Սպեր, սանջակ 55
Սպիտակ խոյ 170, 171
Սպիտակ ծով 34, 127
Ստեփաննոս, երզնի 383, 410
Ստեփաննոս երեց Բոխաբեցի, բանաստեղծ 228
Ստեփաննոս եպիսկոպոս (Նար Ջուղայի առաջնորդ) 343, 488
Ստեփաննոս Լեւոյցի (Լեմբերդ) վարդապետ, Բարբառնի 409, 410, 436, 437

Ստեփաննոս կաթողիկոս Սալմաստեցի 184, 186, 187, 192, 335
Ստեփաննոս վարդապետ, ողբագիր 247
Սրապիոն կաթողիկոս 233, 262, 428
Սուլթանշահ 191, 192, 223
Սուլթան Ա, սուլթան 16, 65, 66
Սուլթան Բեկ 304—307
Սուլթան խան, պարսից զորահրամանատար 175
Սուլթան Մեծ սուլթան 20, 27, 33—35, 37, 40, 107, 115, 127, 178, 181, 182, 188, 193
Սուլթան շահ 46, 417, 418
Սուլթա, քաղաք 217
Սուլում, մելիք 232
ս. Աստվածածնի եկեղեցի, Ջուղայում 244
ս. Կարապետի վանք, Երեւանում 420
ս. Սարգսի վանք, Ուշի գյուղի մոտ 433, 436, 437
ս. Սոֆիայի տաճար, Կ. Պոլսում 31
ս. Ստեփաննոսի վանք, Դարաշամբում 420
Սե խոյ 170
Սե ծով 8, 34, 51, 70, 171, 259, 338

Վ.

Վալարիա (Վլահաց երկիր, Օլահաց երկիր) 217, 218, 371
Վախթանգ Զ թագավոր վրաց (Վախթանգ խան) 372
Վահանաշեն վանք, Բարբրդում 349
Վաղարշապատ 137, 186, 288, 309, 357
Վան 76, 133, 151, 178—183, 188, 210, 231, 253, 256, 265, 277, 281, 286, 302, 308, 390, 411
Վանա լիճ (Վանա ծով) 174, 176, 216, 252, 270, 304
Վանանդ գյուղ, Գողթան գավառում 460, 467
Վան-Գելի Բրիտանիոյ 433, 434
Վանի նահանգ 55, 277
Վասպուրական 129, 149, 178, 180, 182, 183, 188, 253, 270, 277, 303, 304, 308
Վարագ (Վարագա վանք) 182, 199, 281, 302, 303, 306—308
Վարանդա 196, 197, 292
Վարդան Բաղիշեցի 308, 370
Վարդան զորավար 401
Վարդաշեն 123
Վենետիկ 13, 31, 118, 153, 155, 177, 184—186, 210, 221, 222, 235, 282, 330, 359, 365, 366, 433, 446, 454—457, 472
Վերսալ 323, 327
Վեդրին 28
Վիեննա 37, 222, 337, 369
Վլան, գյուղ 270

Վիստոն եզրայրներ, անգլիացի 466
Վրաստան 51, 53, 70, 71, 77, 90, 91, 133, 151, 157, 194, 231, 259, 260, 263, 288, 313, 319, 338, 376

Տ.

Տաթևի ձոր 268
Տաթևի վանք 267, 273, 343
Տավեանի (Ֆրանսիացի ճանապարհորդ) 70, 124, 266, 391
Տալթոսի լեռներ 148, 270
Տեկի (Դեյի) շահան 226, 228, 230
Տերքի, սանջակ 55
Տիգրան Մեծ, թագավոր 236, 407
Տիգրանակերտ (Շամեթ) 345, 346, 407, 411
Տիգրիս, գետ 174, 186, 415
Տյուրիկ, քաղաք 230
Տոստալի, գյուղ 230
Տրապիզոն 256, 325
Տրապիզոնի նահանգ 55
Տրդատ, թագավոր 191, 399
Տրդատակերտ 340
Տուրքոս (Ֆրանսիացի ճանապարհորդ) 19, 59, 152, 309
Տուրքերան 188

Յ.

Յզնա, գյուղ 273
Ուլամ (Թահմազ շահի պաշտոնյա) 178—183
Ուշի, գյուղ 433
Ուկուտար 228, 292, 390
Ուրբանուս Ը, պապ 318
Ուրծաձոր 252

Փ.

Փամբակ 91
Փարաբար, գյուղ 265
Փարսադան, մելիք Շալիձորի 147
Փետկեկրակ, սանջակ 53
Փեռեկ, սանջակ 55
Փիլիպպոս կաթողիկոս Աղրակեցի 133, 139, 291, 294—301, 303, 309—311, 351, 352, 410, 420, 432, 435
Փոնցիանոս, կայսր 457, 458
Փորթուգալիա (Փորթուգալ) 366, 390
Փոքր Ասիա 11, 53, 54, 100, 107, 171, 225, 263, 351

Ք.

Քալար 265
Քաղկեդոն 281—288

Քանաքեռ 122, 123, 126, 148, 288, 303, 295, 340—342, 354, 356
Քասաղ, գետ 294, 342, 357
Քարթուկինա 260
Քեթիկ, քաղաք 54
Քիւրջու, գյուղ 137
Քղի, սանջակ 55
Քուրդիստան (Քրդստան) 34, 30, 174, 176, 232, 411
Քշտաղի գավառ, երկիր, նահանգ 56, 238
Քորֆու կղզի 494

Օ.

Օիֆի, պարսից բանաստեղծ 99
Օլթի 55
Օձաղ, գյուղ 202
Օմայան հարստութուն 43
Օմար աղա, օմանյան բանակի հրամանատար 254
Օմար խալիֆ 128
Օմար Խայյամ 43, 98, 99, 212
Օշական 268, 342
Օսման սուլթան, օսմանյան պետութեան հիմնադիր 16, 41, 43
Օսման Բ, սուլթան 288—290, 348
Օսման Յուզբաճիք փաշա 194—196, 199, 200
Օսմանյան պետութեան 16, 40, 100, 112, 174
Օրդուբաթ (Օրդուվատ) 56
Օրխան սուլթան 27, 101
Օքսուզ, գետ 171
Օքսֆորդ 404—406

Ր.

Րահրազ փաշա 198, 200
Րարսիստան (Րարս) 171
Րեքվեր Միշել 334, 335
Րեքվել խան 126
Րիլիպ դը Բոսե, քահանա 447
Րիդուսի 99
Րիդրեցիա 131
Րիդրեցիայի եկեղեցական ժողով 131
Րոնկանոց, գյուղ 297
Րոնկանոս Զիլի 338
Րոնկանոս Ա, թագավոր 34—36
Րոնկանոս (Րոնկանոս) 33, 35—37, 41, 120, 151, 153, 156, 220, 322, 324, 325, 328, 332—335, 341, 342, 412, 441, 443, 448, 449, 460
Րոբիկ 307

ԲՈՎԱՆՊԻԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան

Գ Ի Բ Բ Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

Ներածություն

Ինչ է նոր պատմությունը

1. Արևմուտքում—7: Արևելք և հայեր—10:

Մ ա ս ն առաջին

Քուրիա, Իրան

(Պետություն, ժողովուրդներ)

Նախածանոթություն

Գ Լ Ո Ւ Խ առաջին. Քուրիա

1. Սուլթանը—16: 2. Բ Դ Գ Լ Ե—20: 3. Մածուկ կառավարություն—22:
4. Զինվորություն—24: 5. Քուրիա և Եվրոպա—28: 6. Անկում—37:

Գ Լ Ո Ւ Խ երկրորդ. Պարսկաստան

1. Նոր Իրանը—42: 2. Սեֆեյդիներ—43: 3. Շահնշահը—45: 4. Բարձր կա-
ռավարություն և զինվորություն—47: 5. Նոր Իրանի իրրև թաղաքական
մարմին

Գ Լ Ո Ւ Խ երրորդ. Վարչական և դատատանական դրությունը

1. Վարչական բաժանումներ—53: 2. Վարչական կարգ—56: 3. Վարչական
ձևն Անդրկովկասում—61: 4. Դատատանական կարգ—64:

Գ Լ Ո Ւ Խ չորրորդ. Դասակարգային և հողային հարաբերություններ: Կուլտուրա

1. Վարելահողերը—67: 2. Իսկական ստրուկներ—69: 3. Կնոջ դրություն-
ներ—71: 4. Քաղաքացիներ—75: 5. Գյուղացիություն—77: 6. Ձեռքեր—83:
7. Հարկեր—91: 8. Գրականություն և արվեստ—98:

Գ Լ Ո Ւ Խ հինգերորդ. Ռայան ընդհանրապես

1. Ռազմաբանություն—107: 2. Շարիաթից դուրս—111: 3. Ռայայի շարժումները—115:

Գ Լ Ո Ւ Խ վեցերորդ. Հայ առաջին

1. Խալիֆների հրովարտականները—120: 2. Հարկեր—122: 3. Պրինականացրած
կողոպուտ—124: 4. Մանկաժողով և աղքատները—125: 5. Դասակար-
գներ—128:

Մ ա ս ն երկրորդ

Պարսկա-քուրիական պատերազմներ

(16—17-րդ դարեր)

Գ Լ Ո Ւ Խ առաջին. Նոր տեղեր Հայաստանում

1. Շահ Իսմայիլ—168: 2. Սուլթան Սելիմ—171: 3. Քրդեր—174: 4. Նոր
դասավորումներ—176: 5. Վանի աղետը—178: 6. Առաջին գաղտնի ժողով—183:

Ազնուագիր տեղանց Հայոց

7. Շահ-Քահմազի արշավանքը—187: 8. Երկրորդ գաղտնի ժողով—190:

9. Անդրկովկասի նվաճումը—193: 10. Սիս և Հոռոմ—200: 11. Դարավերջը—202:

Գ Լ Ո Ւ Խ երկրորդ. 16-րդ դարի նշանակությունը

1. Ընդհանուր տեսություն—203: 2. Գրականություն—207: 3. Հայկական
տպագրություն—220:

Գ Լ Ո Ւ Խ երրորդ. Շահ-Աբրահամ

1. Պարսկաստանի վերակենդանությունը—223: 2. Զալիխներ—225: 3. Հա-
յերը և Պարսկաստանը—231: 4. Ջուղա—234: 5. Պարսկական արշավանքը—238:
6. Հայերի գերեզմանությունը—241: 7. Արաբսի տեսարանը—245: 8. Արաբսից
դենը—249: 9. Երկրի վերջնական ավերումը—252: 10. Զորսամյա սով—257:
11. Հոգևորական գործեր—260:

Գ Լ Ո Ւ Խ չորրորդ. Վերակենդանության աշխատանք

1. Երկրի խաղաղացումը: 263: 2. Մտավոր վերածնություն—267: 3. Սյուն-
յաց դպրոցը կյանքի մեջ—272: 4. Մելիքսեթ և Սահակ—273:

Գ Լ Ո Ւ Խ հինգերորդ. Էջմիածնի բարեկարգությունը

1. Մովսես Խոտանանցի—283: 2. Քաղաքական անցուղարձ—286: 3. Փի-
լիպոս կաթողիկոս (1633—1655)—291: 4. Վանի երկրաշարժը—301:
5. Քրդական շարժումներ—303: 6. Հակոբ կաթողիկոս Զուղայեցի (1655—
1680)—309:

Գ Լ Ո Ւ Խ վեցերորդ. Կարօլիկ պրոպագանդան Հայաստանում

1. Ունիթոններ—316: 2. Պիրոմալի և Գալանոս—378: 3. Լուի ԺԴ և ունի-
թոնները—322: 4. Եզմիտները Հայաստանում—324: 5. Վաճառականի հա-
շիվներ—337: 6. Հայերի դիմադրությունը—335: 7. Նոր խաչակրաց արշա-
վանքի համարը—332: 8. Էջմիածնի խորհրդակցությունը—334: 9. Երկրա-
շարժ—339: 10. Եզմիտները և Էջմիածինը—343: 11. Կրոնական բռնություն-
ներ—343:

Գ Լ Ո Ւ Խ յոթերորդ. Գրականություն և արվեստ

1. Երկու երևույթ—349: 2. Պատմագրություն—349: 3. Քատերագրություն—407:
Գրություն—409: 5. Կրոնական վիճարկություններ—417: 6. Արվեստ—419:

Գ Լ Ո Ւ Խ ութերորդ. Տպագրություն

1. Դարի առաջին կեսը—427: 2. Հուլիանիստներ—432: 3. Ռուկան վարդապետ
Երևանցի—434: 4. Ամստերդամից Ֆրանսիա—441: 5. Պայքար հայերին
զրթի համար—446: 6. Հայագիտություն—450: 7. Հովհաննես Հալաբի Ուրիշ
տպարաններ—454: 8. Վանանդեցիներ—459: 9. Շրջան—472:

Ժամանակագրություն

Մանթապարություններ

Հատուկ անունների ցանկ

Լ Ե Ո

ԵՐԿԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ 10 ՀԱՏՈՐՈՎ

Հայոց պատմություն

Հատոր III

Առաջին մաս

Տեխնոլոգիական պատրաստեցին՝
ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ Վ., ԲՈՓՁՅԱՆ Ս., ՍԱՄՎԵԼՅԱՆ Խ., ՕՉԱՆՅԱՆ Ա.

Հրատ. խմբագիր՝

Ս. Հ. Ումառյան

Նկարիչ՝

Ռ. Ս. Բեղրոսյան

Գեղ. խմբագիր՝

Ա.Է. Վ. Գասպարյան

Տեխ. խմբագիր՝

ՕՏ. Ս. Փանիկյան

Վերատպող սրբագրիչ՝

Ջ. Դ. Ազատյան

Հանձնված է արտադրության 12/7 1968 թ.:

Յուրազրված է տպագրության 27/VIII 1969 թ.:

Թուղթ տպագրական № 1, 70×108¹/₁₆, տպ. 32,0 մամ. = 44,8 պայմ. մամ.,
հրատ. 39,8 մամ., պատվեր 684, տիրած 30 000, գինը՝ 1 ո. 91 կոպ.:

«Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան, Տերյան 91:

Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների սովետի մամուլի պետական կոմիտեի
պոլիգրաֆարդյունաբերության գլխավոր վարչության № 1 տպարան, Երևան,
Ալավերդյան փող. № 65: